

Riga Nordic University

Сумський
Національний
Аграрний
Університет

Sumy National Agrarian
University

DEVELOPMENT VECTORS: SYNERGY OF LAW, SOCIAL GUARANTEES, AND GEOSPATIAL DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Scientific monograph

IZDEVNIECĪBA

BALTIJA
PUBLISHING

2026

*Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 1 dated 28.01.2026;
by the Academic Council of the Sumy National Agrarian University,
according to the Minutes № 15 dated 23.03.2026*

Reviewers:

KURYLO Mykola Pertovych – Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor at the Department of Justice and Philosophy, Sumy National Agrarian University;

TYMCHENKO Hennadiy Petrovych – Doctor of Legal Sciences, Professor, Leading Researcher at Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences Ukraine;

VYSOCHANSKAYA Mariia Yaroslavivna – Doctor of Economic Sciences, Senior Researcher, Deputy Director for Research and Innovative Development of the Institute of Agroecology and Environmental Management of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Editorial Board:

Head of the Editorial Board – **ROHOVENKO Oleh Volodymyrovych** – Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Administrative and Information Law, Dean of the Faculty of Law, Sumy National Agrarian University;

DJAKONS Romans – Dr.sc.ing., Professor, Academician, Chairman of the Board of Riga Nordic University;

KUZNETSOVA Maryna Yuriivna – PhD in Law, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Private Law and Social Security, Sumy National Agrarian University;

VOLCHENKO Nataliia Vasylivna – PhD in Economics, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Private Law and Social Security, Sumy National Agrarian University;

KAPINOS Nataliia Oleksandrivna – PhD in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Geodesy and Land Management, Sumy National Agrarian University.

Development vectors: synergy of law, social guarantees, and geospatial dimensions of sustainable development : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2026. 692 p.

CONTENTS

THE ROLE OF SIGMA'S PUBLIC ADMINISTRATION PRINCIPLES IN SHAPING SUSTAINABLE PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE AMID DIGITAL TRANSFORMATION AND EUROPEAN INTEGRATION: ORGANIZATIONAL AND LEGAL GUIDELINES (Aristova I. V.)	1
1. The SIGMA program as a tool for standardizing public administration: from its evolution to the SIGMA Principles	2
2. Practical implementation of SIGMA principles in Ukraine: from strategic planning to legislative reforms.....	8
3. Challenges and prospects for the transformation of public administration in Ukraine in the context of martial law and European integration.....	14
THE POPULATION LIFE QUALITY IN UKRAINE AS THE DOMINANT OF THE POLICY FOR INCREASING THE NATIONAL ECONOMY'S RESILIENCE (Bogush L. G.).....	21
1. The methodology for studying the population life quality and socio-economic resilience.....	21
2. The resilience of the population life quality: main factors and dominants for ensuring	23
3. Systemic socio-economic problems of reproducing and improving the population life quality in Ukraine.....	27
THE ARCHITECTONICS OF LEGAL VALUES AND HUMAN RIGHTS: A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL DIMENSION (Bondar N. A.)	32
1. Legal Value as a Category of the Philosophy of Law	32
2. The System of Legal Values in the Sphere of Human Rights	36
MECHANISM OF ENSURING OF CHILD'S RIGHTS UNDER ARMED AGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE: A THEORETICAL-LEGAL DIMENTION (Boniak V. O.)	50
1. Mechanism of ensuring of child's rights in correlation with category of "mechanism of ensuring of human rights"	51
2. Mechanism of ensuring of child's rights under armed aggression of the russian federation against Ukraine	54
3. Directions of improvement of the mechanism of ensuring of child's rights under armed aggression of the russian federation against Ukraine	62

LEGAL PRINCIPLES OF ENSURING HEALTHY LIFESTYLE AND WELL-BEING (IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS) (Vasechko L. O.).....	70
1. Legal support for healthy lifestyles and public welfare in Ukraine nowadays	72
2. Implementation of tasks related to disease prevention and treatment, Sustainable Development Goal № 3 in Ukrainian legislation.....	77
3. Implementation of tasks aimed at overcoming negative phenomena that cause harm to health, Sustainable Development Goal № 3 in Ukrainian legislation.....	81
LEGAL AND GEOSPATIAL MECHANISMS FOR ENSURING SOCIAL SUSTAINABILITY OF COMMUNITIES DURING POST-WAR RECOVERY: AN INTEGRATED MANAGEMENT MODEL (Vovk S. M., Vovk T. V.)	91
1. Legal foundations of spatial and social sustainability in Ukraine	92
2. Geospatial tools for assessing the social sustainability of territorial communities	95
3. An integrated model of legal and geospatial management of social sustainability in communities across the country	97
4. Coordination mechanisms and institutional conditions for implementing an integrated model of social and spatial sustainability management in communities	100
ECONOMIC AND LEGAL MECHANISMS OF SOCIAL WELFARE IN THE CONTEXT OF ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (Volchenko N. V.).....	106
1. Theoretical and Methodological Foundations of Social Welfare within the Sustainable Development Paradigm	109
2. Economic Mechanisms of Social Welfare.....	112
3. Legal Mechanisms of Social Welfare	114
4. Institutional Architecture for Implementing Economic and Legal Mechanisms and the Existing Barriers to Their Realisation	116
LEGAL REGULATION OF BUDGETARY CONTROL AND FINANCIAL AUDIT IN UKRAINE (Holoiadova T. O.).....	125
1. Definition of budgetary control of Ukraine	125
2. Directions for improving budgetary control in Ukraine in accordance with International Standards	129

LEGAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF INSTITUTIONAL RESILIENCE: GLOBAL TRENDS AND IMPLICATIONS FOR HEALTH SYSTEMS (Zharlinska R. G.).....	140
1. Legal and economic foundations of health system resilience: concepts, indicators, and comparative assessment.....	142
2. Legal-Economic Determinants of Crisis Preparedness and Response in Health Systems	148
3. Legal and economic mechanisms of institutional resilience: global trends and implications for health systems	156
LEGAL AND TECHNOLOGICAL SUPPORT FOR LAND RESOURCES MANAGEMENT WHEN ESTABLISHING THE BOUNDARIES OF SETTLEMENTS IN THE CONTEXT OF GEOSPATIAL DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT (Kaniyets O. M., Kovalchuk V. S.)	166
1. Legal regulation and normative-methodological support for establishing the boundaries of settlements	168
2. Geodetic and photogrammetric technologies as tools for optimizing boundary determination processes	173
3. Prospects for development and testing of methodology in supporting sustainable territorial planning.....	183
INNOVATIVE METHODS OF TACTICAL AND SPECIAL TRAINING FOR LAW ENFORCEMENT UNITS: NATO COUNTRIES' EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE (Kanyuka V. Ye.)	204
1. Modern Virtual and Augmented Reality Technologies in Tactical Training of Law Enforcement Units	207
2. International Standards of Psychological Training and Readiness Assessment of Special Units	212
3. Adaptation of Foreign Methodologies to Ukrainian Realities and Development Prospects	217
SOCIAL CONDITIONALITY OF CRIMINAL LIABILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW IN UKRAINE (Kishinets Yu. A.)	225
1. Current problems of social conditioning of criminal offenses in the field of land relations: key concepts.....	226
2. Devastating damage caused by war and imperfection of national legislation as an obstacle to achieving sustainable development goals	231

CRIMINAL-LAW MEANS FOR ENSURING THE INSTITUTIONAL RESILIENCE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION (ON THE BASIS OF ARTICLE 238 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE) (Klochko A. M., Kubyshkin D. O.)	238
1. Law as the Institutional Foundation of Sustainable Development	240
2. Concealment or Distortion of Information on Environmental Conditions or Population Morbidity as a Threat to Institutional Resilience	242
3. EU Environmental Acquis and the Harmonization of Legal Regulation European.....	244
SOCIAL SECURITY AS A STRATEGIC INSTRUMENT FOR ACHIEVING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (Komarynska Z. M.).....	250
1. Theoretical and methodological foundations of the integration of social security and the Sustainable Development Goals	251
2. The interaction of social security and key Sustainable Development Goals	255
3. Indirect impact of social security on other Sustainable Development Goals	257
EPISTEMOLOGY OF CRIMINALISTICS AS THE FOUNDATION OF JUDICIAL STABILITY IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT (Komisarchuk R. V.)	264
1. Methodological Foundations for Researching the Epistemology of Criminalistics in the Context of Sustainable Development.....	265
2. The Synergistic Link between the Epistemology of Criminalistics and the Sustainable Development of the Legal System.....	271
3. The Synergistic Link between the Epistemology of Criminalistics and the Sustainable Development of the Legal System.....	277
4. Contemporary Challenges and Future Directions in the Epistemology of Criminalistics	279
THE PROBLEM OF NATIONAL PHILOSOPHICAL IDENTITY IN MODERN PHILOSOPHY (HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT) (Kornienko O. M.)	297
1. Ideological sources of philosophical Eurocentrism	298
2. African philosophy as the focus of the problem	303
3. Dialogue as the basis for the pluralistic development of philosophy	307

IMPLEMENTATION OF THE OBJECTIVES OF CIVIL PROCEEDINGS AT THE CASE PREPARATION STAGE (Kotviakovskiy Yu. O.).....	317
1. The interconnection between the objective and the principles of civil proceedings.....	318
2. Analysis of the impact of the principle of the rule of law on the stage of case preparation for trial.....	321
3. The principle of respect for honor and dignity, equality of all participants in civil proceedings before the law and the court as a guarantee of impartial justice	325
4. Implementation of the principle of adversariality at the preparatory proceedings stage	329
5. The role of the principle of dispositivity in achieving the objectives of civil proceedings during case preparation for trial	332
ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ELIMINATION OF DIGITAL AND COGNITIVE INEQUALITY OF CITIZENS OF UKRAINE AS SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION (Kravchenko I. O.).....	339
1. Theoretical and methodological foundations of the study of digital and cognitive inequality and regulatory and legal support for overcoming it in Ukraine. Organizational and legal status of citizens as subjects of public administration in conditions of digitization and institutional mechanisms for overcoming digital and cognitive inequality	340
2. Foreign experience and possibilities of its implementation in Ukraine. Proposals for improving the organizational and legal framework for eliminating digital and cognitive inequality in Ukraine	349
THE DEATH PENALTY IN UKRAINE: THE PATH TO ABOLITION. PHILOSOPHICAL AND LEGAL ISSUES OF THE APPLICATION OF THE DEATH PENALTY (Kubrak O. V.)	359
1. The history of the issue of “death penalty” in the context of the development of the Ukrainian statehood	360
2. The death penalty through the prism of philosophy and law.....	365
HARMONIZATION OF UKRAINIAN SOCIAL LEGISLATION WITH EUROPEAN UNION LEGISLATION (Kuznetsova M. Yu.)	373
1. Theoretical and legal foundations for harmonizing Ukrainian social legislation with EU law	374
2. Practical aspects and prospects for systematizing Ukrainian social legislation	383

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF WAR MEMORIAL WORK IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY AND THE REPUBLIC OF POLAND: EXPERIENCE FOR UKRAINE (Mykhailichenko M. A.)	393
1. Polish model of war memorial work.....	394
2. German model of war memorial work.....	397
IMPLEMENTATION OF INTELLIGENT VIDEO SURVEILLANCE SYSTEMS IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES OF UKRAINE: EXPERIENCE OF HIGH-TECH COUNTRIES (Nehrebetskyi V. V.)	407
1. Issues of Personal Data Protection in Public Safety Video Surveillance Systems and Prospects for Their Resolution.....	409
2. The “Safe City” System – An Innovative Technological Solution for Ensuring Security and Improving Law Enforcement Activities i	414
3. Implementation of Video Surveillance Systems in Law Enforcement: The Experience of Singapore and Prospects for Ukraine	419
PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF USE OF STATE AND MUNICIPAL LANDS: STAGES OF FORMATION AND PROMISING ASPECTS (Nezhevelo V. V.)	426
1. Review of research, analysis of scientific developments on the historical development of public administration in the field of use of state and municipal lands in the international arena	427
2. Review of research, analysis of scientific developments on the historical development of public administration in the field of use of state and municipal lands in Ukraine	429
3. The adaptation process and consequences of the development of public administration in the field of use of state and municipal lands in Ukraine.....	432
SOCIO-ECONOMIC AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF COMMUNITIES AND RURAL AREAS: ORGANIZATIONAL AND LEGAL DIRECTIONS AND CONTRACTUAL SUPPORT (Petrova N. O.).....	438
1. Promising directions for ensuring the implementation of the strategy for sustainable and socio-economic development of rural areas and communities.....	439
2. Improving waste management as a tool for socio-economic and sustainable development of communities and rural areas and contractual support.....	445

ARCHITECTING THE ECONOMIC RECOVERY MANAGEMENT SYSTEM IN THE NEW BIOECONOMIC REALITY: DETERMINANTS AND MODERN CLUSTER SOLUTIONS (Petrukha N. M., Petrukha S. V., Konovalenko D. V.).....	459
1. The epistemology and typology of socio-economic determinants of economic recovery in the bioeconomy paradigm.....	461
2. The formation of organisational and economic mechanism and institutional features for implementing the bioeconomy paradigm in economic recovery processes.....	470
3. The organisational, economic and institutional principles of approximation of the bioeconomic paradigm to the processes of economic recovery of bioeconomy industries.....	480
LEGAL REGULATION OF HOUSEHOLD WASTE MANAGEMENT IN UKRAINE: PROBLEMS OF MODERNITY AND DEVELOPMENT PROSPECTS (Strelnyk V. V.).....	498
1. Household waste disposal as a key tool for the implementation of environmental policy.....	499
2. Problems of Law Enforcement in the Field of Household Waste Disposal in Ukraine	503
DIGITAL DEMOCRACY AS A KEY DIRECTION OF DIGITAL TRANSFORMATION: ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS FOR THE PARTICIPATION OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS AS SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION (Tkachenko V. V.)	511
1. Conceptual approaches to understanding digital democracy in public administration	512
2. Practical implementation of digital democracy in Ukraine: institutional dimension and mechanisms of civil society participation	516
FORMATION OF A SPATIAL FRAMEWORK FOR SUSTAINABLE LAND USE IN TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION (Tretiak R. A., Titova S. V., Dubnytska M. V.)	531
1. Legal Framework for the Formation of a Territorial Community and Its Boundaries as a Basis for Spatial Development	532
2. Social Challenges of Sustainable Development	547
3. Mechanisms for Establishing Sustainable Land Use in Territorial Communities	554

SEPARATE ISSUES OF FINANCIAL – LEGAL PROVISION OF SOCIAL PROTECTION IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION AT THE NATIONAL AND INTERNATIONAL LEVELS (Chernadchuk T. O.).....	566
1. Public administration and its role in the system of financial and legal support for social protection	567
2. State control as a function of public administration in the field of financial and legal support for social protection.....	573
3. International experience in financial – legal support for social protection and the possibilities of its implementation in Ukraine.....	579
ACHIEVING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS FOR CONSUMER PROTECTION THROUGH THE IMPLEMENTATION OF NEW LEGISLATION (Cherneha R.T.)	592
1. Effective governance for effective consumer protection	592
2. Integration of social and economic factors in the context of consumer protection	594
3. Availability of tools for consumer protection	595
4. Society engagement in the context of consumer protection	598
LOCAL SELF-GOVERNMENT AS AN INSTITUTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE PROCESS OF UKRAINE’S EUROPEAN INTEGRATION (Chudyk N. O.).....	601
1. Theoretical and Legal Foundations of Local Self-Government Functioning as an Institution for Human Rights Protection	602
2. European Standards of Local Self-Government in the Field of Human Rights Protection: Experience and Implementation Mechanisms.....	606
3. Transformation of the Human Rights Protection Function of Local Self-Government Bodies in Ukraine in the Context of Decentralization Reform and European Integration Processes	610
4. Challenges and Prospects for the Development of Local Self-Government as an Institution for Human Rights Protection on the Path to the EU.....	615
ENSURING ENVIRONMENTALLY SAFE (SUSTAINABLE) DEVELOPMENT IN UKRAINE FROM A PHILOSOPHICAL POINT OF VIEW (Shevel A. O.).....	627
1. The essence of environmentally safe (sustainable) development.....	627
2. Achieving sustainable (eco-safe) development in Ukraine	631

TERMS IN CRIMINAL AND CRIMINAL PROCEDURAL LAW AND FEATURES OF THEIR ENFORCEMENT (Shulzhenko A. V.)	636
1. Terms in criminal law	636
2. Validity of the law on criminal liability in time and space and its retroactive effect.....	638
3. Limitation periods regarding the release of both natural and legal persons from criminal liability and from serving a sentence in connection with the expiration of such periods.....	640
4. Types of criminal punishments in the form of their terms and features of the application of such terms. Change and replacement of term sentences	643
CORRUPTION: HISTORY, NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGISLATION IN ITS PREVENTION AND FIGHT (Yasynok M. M., Yasynok D. M.)	649
1. Corruption in the ancient world and the fight against its manifestations	649
2. Corruption manifestations in the Middle Ages	652
3. Corruption in the Soviet period and its features.....	653
4. Ukraine: national and international legislation in its prevention and fight against corruption.....	655
SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING THE EFFECTIVENESS AND REGULATING THE REGIME OF ENVIRONMENTAL LAND USE (Kapinos N. O., Priadka T. M., Sema A. M.)	664
1. Theoretical foundations of environmental land use.....	665
2. Methodological principles for assessing environmental land use	667
3. Practical aspects of developing environmental land use.....	671
4. Environmental standards, permissible loads, and stability indicators	673

РОЛЬ ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПРОГРАМИ SIGMA У ФОРМУВАННІ СТАЛОГО ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОРІЄНТИРИ

Арістова І. В.

ВСТУП

Трансформація системи публічного управління України в контексті європейської інтеграції набуває особливої актуальності в умовах сучасних геополітичних викликів та цифрової революції. Отримання Україною статусу держави-кандидата на членство в Європейському Союзі у 2022 році актуалізувало необхідність системного реформування державного апарату відповідно до європейських стандартів належного врядування. Водночас повномасштабна війна, розпочата росією, створила екстраординарні умови, за яких Україна повинна одночасно забезпечувати обороноздатність, підтримувати функціонування державних інституцій та продовжувати євроінтеграційні реформи.

У цьому контексті Принципи державного управління Програми SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management) відіграють ключову роль як інструмент стандартизації та орієнтир для модернізації національної системи публічного управління. Програма SIGMA, розроблена в рамках спільного проєкту Європейського Союзу та ОЕСР, пропонує комплексну систему принципів, що охоплює всі критичні аспекти державного адміністрування – від стратегічного планування і координації політики до управління людськими ресурсами, цифровізації послуг та управління державними фінансами.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, Україна перебуває на критичному етапі євроінтеграції, коли необхідно продемонструвати спроможність імплементувати *acquis communautaire* та забезпечити відповідність Копенгагенським критеріям. По-друге, цифрова трансформація публічного управління вимагає переосмислення традиційних підходів до надання державних послуг та організації роботи державного апарату. По-третє, умови воєнного стану створюють специфічні виклики для демократичних інститутів, що вимагає збалансованого підходу між ефективністю централізованого управління та збереженням принципів підзвітності, прозорості й участі громадян.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі ролі Принципів державного управління Програми SIGMA у формуванні сталого публічного управління в Україні, визначенні організаційно-правових орієнтирів для їх імплементації в умовах цифрової трансформації та європейської інтеграції, а також окресленні практичних напрямів удосконалення системи публічного адміністрування.

Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні завдання: проаналізувати еволюцію становлення Програми SIGMA як інструменту стандартизації публічного управління; дослідити структуру та зміст сучасної системи Принципів SIGMA; оцінити практичну реалізацію принципів SIGMA в Україні через призму стратегічного планування та законодавчих реформ; визначити виклики та перспективи трансформації публічного управління в умовах воєнного стану; сформулювати організаційно-правові орієнтири для подальшого вдосконалення системи публічного адміністрування.

Теоретичну основу дослідження становлять фундаментальні праці з теорії управління Ф. Тейлора та А. Файоля, концептуальні засади належного врядування (Good Governance), офіційні документи Програми SIGMA та OECD, а також наукові праці вітчизняних дослідників у сфері публічного управління. Емпіричну базу складають нормативно-правові акти України, стратегічні документи реформування державного управління, аналітичні звіти міжнародних організацій та статистичні дані щодо впровадження цифрових сервісів.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі організаційно-правових орієнтирів імплементації Принципів SIGMA в умовах одночасної дії трьох потужних трансформаційних чинників: європейської інтеграції, цифрової революції та воєнного стану. Такий багатовимірний контекст вимагає переосмислення традиційних підходів до реформування публічного управління та пошуку інноваційних рішень, здатних забезпечити сталість демократичних інститутів за екстремальних обставин.

1. Програма SIGMA як інструмент стандартизації публічного управління: від еволюції становлення до Принципів SIGMA¹

На межі XIX-XX століть управлінська наука збагатилася фундаментальними дослідженнями двох видатних фахівців – Ф. Тейлора (1911) та А. Файоля (1917). Обидва науковці, працюючи автономно та спираючись на власний значний практичний досвід, запропонували концептуальні засади наукового менеджменту.

Американський дослідник-інженер Ф. Тейлор обґрунтував чотири ключові засади наукового управління: застосування науково-дослідницьких методів для аналізу виробничих завдань; систематичний добір персоналу з подальшим навчанням та професійним розвитком; поточне інструктування та нагляд за працівниками під час виконання кожного окремого завдання; рівномірний розподіл робочого навантаження між керівником та підлеглими².

Його колега по інженерній справі А. Файоль через кілька років оприлюднив результат багаторічної управлінської практики, сформулювавши чотирнадцять управлінських принципів, серед яких: розподіл трудових функцій; повноваження та відповідальність; дисциплінованість; одноосібне керівництво; узгодженість дій; пріоритет загальних інтересів; матеріальне заохочення; централізація

¹ The Principles of Public Administration. OECD Publishing. 2017. URL: http://www.sigmaxweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration_Edition-2017_ENG.pdf

² Taylor F. W. The Principles of Scientific Management. New York ; London : Harper & Brothers Publishers, 1911. 144 p. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/6435>

управління; ієрархічна побудова; впорядкованість; об'єктивність; постійність кадрового складу; ініціативність; командний дух колективу³.

Зазначені положення стали фундаментом для розробки принципів державного управління в цілому, проте сама концепція «Good Governance» як базис для формування відповідних принципів розпочала свій розвиток у середині минулого століття. Її виникнення стало відповіддю на суспільні потреби щодо подолання недоліків, які виявилися спочатку в моделі традиційної бюрократії («Old Public Management»), а згодом – у концепції нового державного менеджменту («New Public Management»).

У рамках спільного проєкту Європейського Союзу та ОЕСР – Програми SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management) – у 1999 році було розроблено систему принципів належного врядування. Ця система проходила регулярне вдосконалення та станом на 2023 рік трансформувалася у багаторівневу структуру, яка охоплює 6 ключових тематичних областей публічного управління з притаманними їм цінностями. У межах цих областей визначено 32 базових принципи належного врядування, які деталізуються через 270 субпринципів.

Суттєвим доповненням до наведених принципів є також визначені умови для ефективної реалізації цінностей, закріплених за кожною тематичною областю, зокрема: сформована правова основа (первинне та вторинне законодавство); стабільна інституційна та організаційна архітектура з чітким розмежуванням функцій та достатнім потенціалом відповідальних органів; кваліфікований персонал з необхідними компетенціями при належній управлінській підтримці; орієнтація на досягнення результатів для громадян та бізнесу; прийняття урядових рішень на основі достовірних доказів та статистичних даних; системний моніторинг та оцінка результативності для забезпечення циклу навчання та зворотного зв'язку; організаційна культура, що впроваджує бажані цінності та моделі поведінки усередині установ; управління трансформаційними процесами⁴.

Програма SIGMA відіграє ключову роль у встановленні стандартів публічного управління для країн, що прагнуть інтеграції до ЄС, включаючи Україну. Ці принципи спрямовані на створення ефективної системи державного адміністрування, яка враховує контекст європейської інтеграції та цифрової трансформації. Вони базуються на універсальних критеріях доброго врядування, таких як надійність, прозорість, підзвітність та ефективність, і адаптовані для кандидатів на вступ до ЄС, допомагаючи Україні реформувати свою адміністративну систему відповідно до *acquis communautaire*.

В умовах європейської інтеграції принципи SIGMA підкреслюють необхідність сильної національної адміністрації, здатної впроваджувати

³ Fayol H. *Administration industrielle et générale*. Paris : H. Dunod et E. Pinat, 1917. 174 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/490913494/Administration-industrielle-et-generale-Henry-Fayol-pdf>

⁴ Свірко С. В., Дика О. С., Тростенюк Т. М., Сидоренко О. П., Загурський В. Ф. Принципи належного урядування на сучасному етапі розвитку людства: категоризація та концептуалізація. *Економіка, управління та адміністрування*. 2024. № 3 (109). С. 74–90. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2024-3\(109\)-74-90](https://doi.org/10.26642/jen-2024-3(109)-74-90).

законодавство ЄС. Для України це означає створення організаційно-правових орієнтирів, які забезпечують послідовне планування політики, координацію урядової діяльності та моніторинг реформ. Програма акцентує увагу на стратегічній основі реформ, розвитку політики та управлінні персоналом, що є критичним для адаптації до цифрових технологій, таких як електронне врядування та онлайн-сервіси.

Одним з ключових організаційних аспектів є визначення сфери державної служби за принципами SIGMA, яка охоплює міністерства, адміністративні органи та незалежні інституції, що захищають державні інтереси. В Україні це сприяє розмежуванню політики та адміністрації, забезпечуючи merit-based систему просування кадрів. Такі орієнтири допомагають у цифровій трансформації, дозволяючи впроваджувати інструменти для електронного документообігу та онлайн-моніторингу, зменшуючи бюрократію та підвищуючи ефективність.

Принципи SIGMA сприяють формуванню підзвітності в публічному управлінні України, включаючи організаційну структуру, доступ до інформації та системи контролю. У контексті європейської інтеграції це передбачає створення прозорих механізмів, які інтегруються з цифровими платформами для громадського нагляду. Наприклад, моніторинг реформ через кількісні та якісні індикатори дозволяє оцінювати прогрес у впровадженні EU acquis, адаптуючи українське законодавство до стандартів доброго врядування.

Для сталого розвитку публічного управління в Україні принципи SIGMA пропонують правові орієнтири в сфері надання адміністративних послуг, орієнтованих на громадянина. Це включає ефективне використання цифрових інструментів для спрощення процедур, таких як електронні послуги та онлайн-консультації. Програма наголошує на необхідності рівного доступу до послуг, що є важливим у умовах цифрової трансформації, запобігаючи цифровому розриву та забезпечуючи інклюзивність.

Управління державними фінансами за принципами SIGMA є ще одним організаційно-правовим напрямком для України. Воно передбачає створення загальної системи фінансового менеджменту, інтегрованої з цифровими технологіями для прозорого бюджетування та контролю. В контексті ЄС-інтеграції це допомагає Україні досягти фінансової стійкості, використовуючи інструменти моніторингу для оцінки ефективності реформ і адаптації до європейських стандартів.

Програма SIGMA підтримує стратегічне планування реформ публічного управління в Україні, акцентуючи на координації між центральними органами влади. Організаційно-правові орієнтири включають чіткий розподіл функцій, консультації з зацікавленими сторонами та оцінку впливу політики. У цифровому контексті це сприяє впровадженню e-governance, де принципи ефективності та прозорості забезпечують швидке адаптування до змін, пов'язаних з європейською інтеграцією.

Нарешті, принципи SIGMA слугують основою для оцінки ефективності публічного управління в Україні через комплексний моніторинг. Це включає субіндикатори для аналізу організаційних змін і соціальної поведінки, що є актуальним у період цифрової трансформації. Для європейської інтеграції така

система дозволяє Україні демонструвати прогрес у впровадженні принципів доброго врядування, зміцнюючи демократичну легітимність адміністрації⁵.

Детальна характеристика всіх принципів SIGMA є необхідною для цього дослідження, оскільки дозволяє: по-перше, визначити конкретні орієнтири для оцінювання стану публічного управління в Україні (розділ 2); по-друге, ідентифікувати ті принципи, імплементація яких є найбільш проблемною в умовах воєнного стану (розділ 3); по-третє, сформувати організаційно-правові орієнтири для вдосконалення системи публічного адміністрування з урахуванням специфіки кожної тематичної області. Саме комплексне розуміння всієї архітектури принципів SIGMA дає можливість провести системний аналіз практики їх впровадження в Україні та визначити пріоритетні напрями трансформації.

Система принципів належного урядування, розроблена в рамках Програми SIGMA⁶ станом на 2023 рік, структурована навколо шести ключових тематичних областей, кожна з яких відображає специфічні цінності публічного управління та деталізується через відповідні принципи.

Перша область: Стратегія – акцентує увагу на необхідності забезпечення урядом стратегічного бачення та керівництва для гнучкого, інноваційного державного управління, здатного до постійного вдосконалення та адаптації до нових викликів. У межах цієї сфери визначено перший принцип, який передбачає формування комплексної, надійної та сталої програми реформування державного управління на засадах інноваційного розвитку та безперервного удосконалення.

Друга область: Формування і координування політики – охоплює найбільшу кількість принципів (з другого по сьомий) та відображає цінність, згідно з якою уряд має гарантувати узгодженість всіх напрямів державної політики та бюджетів, їх ефективне планування, координацію в масштабах всього уряду, впровадження, моніторинг та оцінювання відповідно до чітко визначених цілей. При цьому політика має розроблятися в рамках відкритого, інклюзивного процесу на основі доказового аналізу. Другий принцип передбачає узгодженість державної політики та її дієве координування центральним апаратом уряду, прозору підготовку управлінських рішень та ефективну комунікацію. Третій принцип стосується результативного та інклюзивного планування і контролю державної політики в межах фіскальних можливостей уряду. Четвертий принцип наголошує на розробці державної політики на основі даних та їх аналізу при дотриманні чітких і послідовних правил законотворення, забезпечуючи доступність законів та нормативно-правових актів. П'ятий принцип вимагає проведення активних консультацій з усіма ключовими зацікавленими сторонами в процесі розробки державної політики. Шостий принцип орієнтований на ефективне впровадження та оцінку державної політики з метою покращення політичних результатів та зменшення

⁵ Баранов А.П. Методологічні аспекти механізмів впровадження системи принципів публічного управління та адміністрування. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 5. http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/39.pdf

⁶ The Principles of Public Administration. OECD Publishing. 2017. URL: http://www.sigmaxweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration_Edition-2017_ENG.pdf

регуляторного навантаження. Сьомий принцип забезпечує дієвий парламентський контроль за формуванням урядом політики та узгодженість політики з законодавством⁷.

Третя область: Державна служба та управління людськими ресурсами – відображає цінність професійності, доброчесності та нейтральності державних службовців, чий відбір та кар'єрне зростання мають ґрунтуватися на їхньому професіоналізмі, здібностях, компетенціях та принципах рівних можливостей. Восьмий принцип передбачає досягнення балансу між стабільністю та гнучкістю системи працевлаштування, забезпечуючи підзвітність державних службовців і захист від неналежного впливу та незаконного звільнення. Дев'ятий принцип стосується залучення та набору компетентних кадрів на основі заслуг і рівних можливостей. Десятий принцип акцентує на забезпеченні ефективного лідерства через компетентність, стабільність, професійну автономію та оперативність підзвітних керівників вищої ланки. Одинадцятий принцип передбачає наявність системи праці, що враховує мотивацію, справедливу та конкурентоспроможну оплату праці та належні умови роботи. Дванадцятий принцип орієнтований на забезпечення професійного розвитку, управління талантами та результативністю, що сприяють розширенню спектра навичок, підвищенню ефективності державних службовців та популяризації цінностей державної служби.

Четверта область: Організація, підзвітність та нагляд – втілює цінність ефективності та дієвості організації державного управління на всіх рівнях, відкритості та прозорості інституцій з чітко визначеними механізмами підзвітності, а також потужних наглядових органів, що захищають права громадян та суспільні інтереси. Тринадцятий принцип передбачає запровадження та функціонування організації та керівництва державним управлінням на засадах підзвітності, ефективності та дієвості. Чотирнадцятий принцип стосується чіткого розмежування сфер відповідальності між рівнями державного управління з урахуванням принципу субсидіарності та місцевої автономії для підвищення міжвідомчої координації через ефективні механізми нагляду. П'ятнадцятий принцип акцентує на прозорості та відкритості державного управління. Шістнадцятий принцип забезпечує ефективний контроль за державним управлінням з боку парламенту, омбудсмена і вищої аудиторської установи. Сімнадцятий принцип гарантує право на належне управління через адміністративні процедури, судовий розгляд та публічну відповідальність. Вісімнадцятий принцип передбачає послідовне формування комплексної системи забезпечення доброчесності в державному секторі з метою мінімізації корупційних ризиків⁸.

П'ята область: Надання послуг та цифровізація – відображає цінність клієнтоорієнтованості, коли користувач державних послуг перебуває в центрі уваги органів державного управління, які надають високоякісні та легкодоступні послуги в різних форматах (особисто та онлайн) усім фізичним та юридичним особам за максимального використання цифрових технологій

⁷ The Principles of Public Administration. OECD Publishing. 2017. URL: http://www.sigmaweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration_Edition-2017_ENG.pdf

⁸ Там само.

для підвищення ефективності державних управлінських рішень та якості і доступності державних послуг. Дев'ятнадцятий принцип передбачає набуття користувачами центральної позиції в системі формування та надання адміністративних послуг. Двадцятий принцип забезпечує надання оптимізованих та високоякісних послуг з боку державного управління. Двадцять перший принцип гарантує легкий доступ до адміністративних послуг онлайн і особисто з урахуванням різних потреб, вибору і обмежень. Двадцять другий принцип орієнтований на ухвалення рішень на основі даних, реалізацію ефективної, дієвої та оперативної державної політики, послуг та урядових процесів через цифровізацію⁹.

Шоста область: Управління державними фінансами – є найбільш об'ємною та охоплює десять принципів (з двадцять третього по тридцять другий), відображаючи цінність керівництва державними фінансами для забезпечення сталості, прозорості та ефективності функціонування системи державних фінансів із активним застосуванням інструментів контролю, закупівель, нагляду, що дозволяє забезпечити ощадливе, ефективне та результативне використання державних ресурсів, розподілених між всіма рівнями державного управління. Двадцять третій принцип передбачає всеохопність, розгорнутість та середньостроковість річного бюджету на засадах балансу політичних потреб та фінансних обмежень. Двадцять четвертий принцип стосується виконання урядом бюджету та надання послуг з урахуванням потреби забезпечення ліквідності у короткостроковій та середньостроковій перспективі. Двадцять п'ятий принцип вимагає виконання урядом бюджету згідно з кошторисом та всебічного й прозорого звітування про його результати за здійснення своєчасного контролю. Двадцять шостий принцип передбачає здійснення органами державного управління ефективного та належного управління ресурсами для досягнення поставлених цілей. Двадцять сьомий принцип забезпечує функціонування системи внутрішнього аудиту з метою покращення управління органами державного управління. Двадцять восьмий принцип орієнтований на повноцінну реалізацію принципів рівного ставлення, відсутності дискримінації, прозорості, пропорційності та конкуренції в межах законодавства про публічні закупівлі, зокрема у сфері державно-приватних партнерств та концесій, а також їх підтримку надійною системою управління. Двадцять дев'ятий принцип передбачає застосування публічними замовниками ефективних та ощадливих способів здійснення публічних закупівель, зокрема у форматі державно-приватних партнерств. Тридцятий принцип забезпечує ефективний, швидкий та компетентний розгляд скарг у межах незалежної системи оскарження закупівель. Тридцять перший принцип стосується здійснення ефективної перевірки незалежними аудиторами усіх державних коштів з метою забезпечення впевненості щодо використання державних ресурсів і покращення функціонування державного сектору. Тридцять другий принцип передбачає наявність ресурсів і належної фінансової автономії у регіональних органів державної влади та органів місцевого самоврядування

⁹ The Principles of Public Administration. OECD Publishing. 2017. URL: http://www.sigamaweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration_Edition-2017_ENG.pdf

для здійснення своїх повноважень, а також фінансового нагляду для сприяння відповідальному фінансовому управлінню¹⁰.

Таким чином, представлена система принципів належного урядування SIGMA формує комплексну архітектуру сучасного публічного управління, що охоплює всі ключові аспекти діяльності державних інституцій – від стратегічного планування до фінансового управління, від професіоналізації державної служби до цифровізації послуг, забезпечуючи при цьому підзвітність, прозорість та орієнтацію на потреби громадян і бізнесу¹¹.

2. Практична реалізація принципів SIGMA в Україні: від стратегічного планування до законодавчих реформ

Прагнення України до європейської інтеграції, незважаючи на неоднорідну динаміку, започатковане з середини 90-х років минулого століття та спирається на Копенгагенські критерії, затверджені 1993 року. Ці критерії вимагають від країни-претендента створення надійних державних інститутів, забезпечення демократичних принципів, верховенства закону, дотримання людських прав та охорони прав національних меншин. Крім того, держава-кандидат повинна підтвердити спроможність упроваджувати правові норми та стандарти Європейського Союзу (*acquis communautaire*), що передбачає, серед іншого, приведення національної системи державного управління у відповідність до європейських стандартів¹².

Норми Угоди про асоціацію, що стосуються ефективного управління, відкритості, відповідальності та модернізації бюджетної сфери, знайшли своє втілення у Стратегії реформування державного управління на період 2022–2025 років¹³. Цей документ створено з урахуванням Принципів належного урядування, які Рада Європи прийняла 2008 року¹⁴. Україна офіційно обрала ці принципи як фундамент для здійснення адміністративних перетворень, демонструючи намір забезпечити відповідність європейським нормам на всіх рівнях державного управління – як загальнодержавному, так і регіональному. Водночас затверджено Стратегію реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки, яка ґрунтується на європейських

¹⁰ The Principles of Public Administration. OECD Publishing. 2017. URL: http://www.sigmaweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration_Edition-2017_ENG.pdf

¹¹ Свірко С. Імплементація принципів належного урядування в контексті євроінтеграції України. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю заснування Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка : у 2 т., 31 травня – 01 червня. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2024. Т. 1. С. 149–153.

¹² Швидюк С. М. Адаптація публічного управління України до стандартів ЄС у контексті наближення до відкриття переговорних кластерів. *Право та державне управління*. 2025. № 1. С. 199–209. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.27>

¹³ Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#n9> (дата звернення 01.11.2025)

¹⁴ Strategy for Innovation and Good Governance at Local Level: Structures and Procedures for Awarding the European Label / Council of Europe. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2008. 28 p. URL: <https://rm.coe.int/1680746f16>

методологіях і засадах програми SIGMA¹⁵. Обидва стратегічні плани містять конкретизовані завдання, критерії ефективності та детальні програми заходів, що створює умови для систематичного та контрольованого здійснення перетворень у галузі публічного управління.

Після того, як Україна отримала статус держави-кандидата на членство в Європейському Союзі, Кабінет Міністрів у грудні 2022 року ухвалив корективи до Стратегії реформування державного управління на період 2022–2025 років. Ці корективи орієнтовані на зміцнення потенціалу державної служби у реалізації завдань, що стосуються інтеграції до ЄС. Зокрема, оновлений варіант Стратегії включає кроки щодо нарощування інституційних можливостей державних органів, гармонізації нормативно-правової бази з європейськими вимогами та покращення кваліфікації працівників державного апарату. Докладна інформація про ці модифікації викладена у розпорядженні Кабінету Міністрів України № 1199-р від 23 грудня 2022 року¹⁶.

Додатково, у грудні 2023 року Програма SIGMA презентувала аналітичний документ, що містить оцінку системи публічного адміністрування в Україні та пропонує практичні поради щодо продовження реформаторських процесів у руслі європейської інтеграції. У звіті акцентується увага на необхідності посилення інституційного потенціалу та оптимізації роботи державного апарату для ефективного виконання критеріїв членства у ЄС¹⁷. Варто зазначити, що однією з найважливіших трансформацій останнього часу стало реформування механізму грошового забезпечення державних службовців. Попередня схема характеризувалася заплутаністю та нерівномірністю, адже ґрунтувалася здебільшого на доплатах і бонусах, що породжувало істотні розбіжності та посилювало підпорядкованість персоналу управлінням. За участі експертів ЄС та ОЕСР сформовано нову схему винагороди, що базується на систематизації посадових позицій і однозначних, зрозумілих параметрах. Початковим кроком у реалізації цієї схеми стало встановлення урядом у 2023 році граничного розміру премій для ліквідації завищених виплат. Подальшим етапом стало прийняття Верховною Радою у березні 2025 року в остаточному читанні законопроєкту № 8222, який вносить корективи до Закону «Про державну службу» стосовно стандартизованих механізмів оплати на підґрунті класифікації посад. Відповідно до нового законодавчого акту, фундаментом заробітної плати стануть посадовий оклад та гарантовані виплати, які складатимуть не менше 70% від загальної суми. Водночас обсяг потенційних доплат обмежується 30% річного фонду заробітної плати. Винагорода тепер кореляє з реєстром типових посад і узгоджується з ринковими показниками оплати, що має забезпечити кращу

¹⁵ Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-2021-%D1%80> (дата звернення 01.11.2025)

¹⁶ Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831 : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2022 р. № 1199-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1199-2022-%D1%80> (дата звернення 01.11.2025)

¹⁷ Public administration in Ukraine: Assessment against the Principles of Public Administration. 2023. 212 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/02/publicadministration-in-ukraine_27a46a58/078d08d4-en.pdf

привабливість державної служби на ринку робочої сили. Нова модель запрацює з 2025 року і розцінюється як важливий захід для підвищення стимулювання та збереження професійних кадрів високої кваліфікації¹⁸.

Другою істотною сферою гармонізації законодавства стало покращення механізмів кадрового менеджменту на основі принципів меритократії. Відповідно до порад ОЕСР, формування ефективного державного апарату повинно спиратися на фаховість та принцип компетентності. Це потребує комплексного застосування методів управління персоналом, що характеризуються відкритістю, об'єктивністю та рівністю. Зокрема, мова йде про впорядкування відбору, атестації та кар'єрного росту працівників державного сектору за конкретно встановленими параметрами та в рамках регламентованих процесів¹⁹. Такий механізм дає змогу зменшити ймовірність кумівства, політичного тиску або зловживань, а також забезпечує дотримання моральних норм і зростання відповідальності публічних інституцій. Попри те, що від 2016 року в Україні конкурсні механізми відбору на державні посади було законодавчо закріплено, їх реальне втілення неодноразово зазнавало обмежень і зупинок. Зокрема, протягом 2019–2020 років уряд затвердив ряд рішень, які частково анулювали або послаблювали конкурсні норми, пояснюючи це потребою оперативного залучення так званих «агентів змін». Подібна тактика спричинила зауваження від експертів, оскільки послаблювала засади прозорості та меритократії у галузі кадрової політики²⁰. У подальші роки, особливо за умов військового стану, залучення нових співробітників все частіше відбувається на договірній основі або через тимчасове переміщення, що, з одного боку, забезпечує швидке закриття посадових вакансій, але, з іншого – знижує транспарентність та контрольованість кадрових процедур. Додатковою проблемою є відсутність виборчих процесів і роботи представницьких структур місцевого самоврядування у певних територіальних громадах, що ослаблює громадський нагляд за роботою владних органів та обмежує можливості для участі громадян.

Наразі, з урахуванням порад ЄС, розробляються законодавчі корективи щодо відновлення та модернізації конкурсних процедур. Мова йде про запровадження інноваційних способів оцінки професійних якостей, чесності, а також про формування умов для прискореного заповнення посадових позицій без погіршення якості підбору кадрів. Паралельно уряд реалізує єдину цифрову платформу кадрового управління (HRMIS), яка дозволить централізовано здійснювати облік працівників, автоматизувати процедури підбору, атестації та підготовки персоналу. Впровадження цієї платформи наразі перебуває на експериментальній стадії, проте планується її поширення по всій державі,

¹⁸ Парламент підтримав законопроект про реформу системи оплати праці державних службовців. Національне агентство України з питань державної служби. 2025. URL: <https://nads.gov.ua/news/parlament-pidtrymav-zakonoproiekt-pro-reformu-sistemy-oplati-pratsi-derzhavnykh-sluzhbovtiv>

¹⁹ Сєрьогін С. М., Липовська Н. А., Сєрьогін С. С. Меритократичний підхід до добору на публічну службу. *Аспекти публічного управління*. 2017. № 8–9. С. 22–35. DOI: <https://doi.org/10.15421/15201725>.

²⁰ Ogryzko L. Greasing the gears: Readyng Ukraine's civil service for a European future. ECFR. 2024. URL: <https://ecfr.eu/article/greasing-the-gears-readyngukraines-civil-service-for-a-europeanfuture/>

що також входить до рекомендацій ЄС²¹. HRMIS, разом із модернізованою схемою винагороди, має забезпечити вищу прозорість кадрових операцій та зменшити упередженість.

Істотним компонентом трансформації публічного адміністрування є модернізація служби в структурах місцевого самоврядування. Історично її нормативне врегулювання залишалося недостатньо опрацьованим: Закон 2001 року вже тривалий час не задовольняв актуальні вимоги, а багато принципів питань регламентувалися переважно урядовими нормативними актами. Протягом 2014–2020 років, у період активної децентралізації, громади здобули значно розширені компетенції, що, відповідно, актуалізувало необхідність модернізації нормативної бази щодо служби на місцевому рівні. Після декількох безуспішних ініціатив законодавчих реформ, у травні 2023 року Верховна Рада врешті-решт затвердила оновлений варіант Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування». Цей нормативний акт, створений за експертної підтримки Ради Європи, узгоджує принципи служби в місцевому самоврядуванні з державною, впроваджує аналогічні механізми відбору та кар'єрного зростання, систематизацію посад, процедури дисциплінарної відповідальності, а також враховує положення Європейської хартії місцевого самоврядування. Оновлений закон надає громадам ширшу самостійність у сфері кадрового менеджменту – зокрема, громади матимуть право самостійно визначати розміри посадових окладів (у межах загальних норм), встановлювати доплати за інтенсивність роботи, вирішувати питання кадрового резерву тощо²². Водночас введено уніфіковані критерії оцінювання, професійного зростання та етичних норм для працівників місцевого рівня, які відповідатимуть вимогам НАДС. Втім, через військовий конфлікт було вирішено, що новий закон почне діяти після завершення воєнного стану, щоб його реалізація відбулася за умов відновлення звичайної роботи рад. На даний момент для підтримки місцевої служби уряд тимчасово збільшив оклади (постанова № 484 у квітні 2024 р. підняла мінімальну заробітну плату службовця до 7100 грн)²³, а у парламенті зареєстровано законопроект № 11054²⁴ і схвалено у першому читанні законопроект № 10284²⁵, які мають забезпечити належний мінімальний рівень

²¹ НАДС і Світовий банк обговорили подальше впровадження HRMIS. Національне агентство України з питань державної служби. 2025. URL: <https://nads.gov.ua/news/nads-i-svitoviy-bank9-obhovoryly-podalshe-vprovadzheniahrmis>

²² Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 72. ст. 249 (набере чинності після дії воєнного стану) (дата звернення 01.11.2025)

²³ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 9 березня 2006 р. № 268 : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 р. № 484. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/484-2024-%D0%BF> (дата звернення 01.11.2025)

²⁴ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» щодо забезпечення гідних умов оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування. Номер, дата реєстрації: 11054 від 01.03.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43785> (дата звернення 01.11.2025)

²⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання участі державних органів та органів місцевого самоврядування в реалізації програм та проектів міжнародної технічної допомоги та транскордонного співробітництва. Номер, дата реєстрації: 10284 від 24.11.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43281> (дата звернення 01.11.2025)

оплати на рівні не нижче мінімальної заробітної плати в країні та враховувати додаткове навантаження на працівників, залучених до міжнародних програм підтримки.

Повномасштабна агресія, розпочата росією у 2022 році, створила для системи публічного управління України екстраординарні труднощі. Встановлення воєнного стану спричинило централізацію виконавчої влади, що, відповідно, вплинуло на демократичні механізми та функціонування державного апарату.

Військовий конфлікт став серйозним іспитом для державних структур, проте Україна продемонструвала значну інституційну спроможність, особливо на рівні урядових, парламентських та місцевих органів влади. Навіть за умов безперервних воєнних дій, обстрілів, тимчасової окупації регіонів та постійних загроз безпеці вдалося підтримати надання основних послуг населенню. На переконання фахівців, головним фактором такої витривалості стала результативна реформа децентралізації²⁶.

Важливою основою ефективної роботи державних сервісів в екстремальних обставинах стала також динамічна цифрова трансформація публічного адміністрування, зокрема розбудова порталу та мобільного додатка «Дія», що гарантувало стабільність обслуговування як для громадян, так і для підприємств. Станом на жовтень 2024 року чисельність користувачів мобільного додатка «Дія» сягнула понад 21 мільйон людей. У додатку було представлено 24 електронні документи та більше 30 різних сервісів, тоді як портал «Дія» надавав понад 125 цифрових послуг²⁷. Значну кількість із них було запроваджено вже в період повномасштабної війни, що свідчить про високу швидкість реагування та гнучкість цифрових процесів в Україні.

Успішність цифровізації публічного управління в Україні узгоджується з європейським досвідом поетапної трансформації. Правова база цифрової трансформації в ЄС формувалася через фундаментальні рішення Європейського Парламенту та Ради, що заклали основи для регулювання обміну даними між адміністраціями країн-членів, а також через програму ISA² (2015), спрямовану на створення спільних рамок для інтероперабельності публічних адміністрацій. Технологічний компонент стратегії ЄС характеризується впровадженням електронного урядування через єдині цифрові платформи державних послуг, хмарні технології та цифрові ідентифікаційні рішення. Цей європейський досвід підтверджує правильність обраного Україною шляху розбудови цифрової інфраструктури, водночас вказуючи на необхідність подальшої гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема з вимогами GDPR та стандартами кібербезпеки ЄС²⁸.

²⁶ Круглашов А. Джерела стійкості місцевого самоврядування в умовах російсько-української війни. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. 2023. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/2611/>

²⁷ Шевченко Л. Нові послуги в Дії, сотні дронів і Мрія: як розвивалася цифрова Україна у 2024 і що буде у 2025. 24 Канал. 30.12.2024. URL: https://24tv.ua/shho-chekati-vid-mintsifri-2025-noviposlugi-diyi-droni-dlya_n2718212

²⁸ Арістова І.В. Стратегія цифрової трансформації ЄС у сфері публічного управління: правові та технологічні орієнтири для України. *Наше право*. 2025. № 3. С. 230–236. DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.31>

Важливим кроком для забезпечення процесу цифровізації у соціальній сфері став перехід на електронний документообіг та повну автоматизацію всіх ділових процесів, пов'язаних із наданням будь-яких видів соціальної підтримки. Було запроваджено сервіси Пенсійного фонду «Електронна трудова книжка» та «Автоматична пенсія». Відбувається інтеграція Програмного комплексу «Соціальна громада», головним завданням якого є надання можливості жителям громади звернутися за отриманням соціальних виплат, пілбг, послуг.

Також зазначити про системні зрушення у сфері охорони здоров'я, де серед пріоритетних напрямів визначено розвиток медичних послуг та управління медичною інформацією; забезпечення якості та безпеки лікарських засобів, медичних виробів (е-ліки); промоцію здорового способу життя, захист населення від інфекційних хвороб та протидію соціально небезпечним захворюванням (е-громадське здоров'я)²⁹.

Цифрова модернізація державних послуг має не лише технологічне, а й організаційне значення: вона істотно послаблює вплив суб'єктивного чинника, знижує корупційні загрози, а також покращує якість і оперативність обслуговування населення. Доступні та практичні електронні сервіси спрощують щоденні справи українців, оптимізуючи адміністративні операції, які раніше вимагали значних часових і організаційних ресурсів. Саме завдяки цьому Україна впевнено позиціонується серед лідерів європейської цифрової інтеграції.

Цієї ж думки дотримується Т. Козарь, І. Гарькавий зазначаючи, що серед ключових викликів, пов'язаних із успішною євроінтеграцією України, пріоритетного вирішення потребують наступні завдання: підтримання стабільних стратегічних основ реформування публічного управління та системи державних фінансів, посилення їхньої координації та взаємозв'язку (зокрема, через планування політики та бюджетування, оптимізацію процедур, забезпечення послуг та цифровізацію) з акцентом на досягненні конкретних результатів; нарощування спроможності державної служби для успішного вирішення завдань європейської інтеграції, післявоєнного відновлення та реалізації національних реформ без залучення зовнішніх консалтингових ресурсів; відновлення практики призначення на вакантні позиції державної служби через відкриті конкурсні процедури після стабілізації безпекової ситуації з одночасним удосконаленням механізмів для забезпечення відбору кандидатів із відповідним досвідом, знаннями, навичками та компетентностями; продовження реформи системи винагороди на державній службі для забезпечення її конкурентоспроможності та справедливості з повним врахуванням фінансових обмежень та непередбачуваності при формуванні графіка впровадження³⁰.

²⁹ Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України. Національний інститут стратегічних досліджень. 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/analitichna_dopovid_do_poslannya_prezidenta_do_vr_ukraini_2021-1.pdf

³⁰ Козарь Т. П., Гарькавий І. Б. Впровадження європейських принципів державного управління в Україні. *Держава та регіони*. 2024. № 3. С. 182–187. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-3401.2024.3.27>

3. Виклики та перспективи трансформації публічного управління України в умовах воєнного стану та європейської інтеграції

Воєнний стан в Україні продемонстрував критичну важливість результативності системи публічного управління, орієнтованої на забезпечення соціально-економічного прогресу держави та добробуту населення. Проте наразі функціонуюча система публічного управління неспроможна повною мірою гарантувати дотримання основних прав, свобод та інтересів особи і громадянина. Визначальна роль відводиться стабільності, яка становить фундамент для євроінтеграції та зумовлює необхідність впровадження комплексу реформ у різноманітних галузях, де особлива увага приділяється трансформаціям, пов'язаним із системою публічного управління.

Реформування системи публічного управління в Україні відбувається за умов сучасних безпекових викликів, спричинених війною, що призводить до уповільнення реформаторських процесів. Нагальна потреба оперативного впровадження реформ в умовах військового конфлікту ускладнюється через корупційні прояви та недосконалість законодавчого регулювання, вплив олігархічних структур, які підривають євроінтеграційні наміри. Зовнішньо-політичний тиск та потенційна ізоляція відіграють значну роль у формуванні обставин, за яких Україна реалізує свої амбітні євроінтеграційні плани³¹.

Зважаючи на рівень імплементації Угоди про асоціацію та надану оцінку Європейської комісії, очевидно, що Україна нині має виконати значний масив роботи щодо наближення українського законодавства до правової бази ЄС та підготовки необхідних інститутів для повноправного членства в цьому союзі. Для виконання вимог ЄС Україна має адаптувати чинне законодавство до *acquis* ЄС. Створення та утвердження відповідних інституцій для ефективного впровадження і гарантування здійснення зазначених положень матиме вагомий значимість для успіху нашої держави на шляху до членства в ЄС³².

На сьогодні проблематичним аспектом є недосконалість і суперечливість правових актів, що зумовлюють перешкоди безпроблемній реалізації прав, обов'язків суб'єктів усіх суспільних відносин. Ефективним методом розв'язання вищевказаної проблеми вбачається законодавче урегулювання процесу прийняття нормативних актів суб'єктами правового процесу. Створення національної правової системи згідно європейських норм повинно здійснюватися разом із оновленням та пристосуванням діючої законодавчої бази до правового поля Євросоюзу. Досягнення якісних результатів вбачається можливе за умов злагодженої співпраці між усіма гілками влади³³.

³¹ Красівський О. Виклики перед Україною на шляху до європейської інтеграції в умовах війни. *Європейська інтеграція та трансформація публічного врядування в Україні* : матер. наук.-практ. конф. (19 квітня 2024 р., м. Львів) / упорядн.: Буник М. З., Білшук К. М., Федорчак О. В., Худоба О. В. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2024. С. 152–155.

³² На шляху до європейської інтеграції. Дослідження наявних проєктів та потреб зацікавлених сторін в Україні. Київ, 2023. 36 с.

³³ Ковтун Ю. Є. Нормативно-правове забезпечення органів публічної влади в контексті інтеграції України до Європейського Союзу. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Полтава, 25–26 жовт. 2018 р. Полтава, 2018. С. 31–33.

Ключові напрями трансформацій у системі публічного управління включають: по-перше, комплексне запровадження в управлінську практику концепції «Good Governance», системне та беззаперечне використання і дотримання усіх принципів; по-друге, реформування системи стратегічного публічного управління враховуючи зовнішньополітичний курс та потребу в подоланні кризових ситуацій усередині країни, що зумовлені збройною агресією російської федерації; по-третє, наближення національного законодавства до європейської системи «acquis communautaire»; по-четверте, проведення відповідних заходів з приводу гарантування інституційної стійкості та завершення процесу децентралізації; по-п'яте, створення належних умов щодо налагодження діалогу й співпраці органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, розвиток електронного врядування³⁴.

Перспективи вступу України до ЄС, геополітичні виклики, глобалізаційні процеси, а також їхній вплив на суспільно значущі аспекти в нашій країні вимагають удосконалення відповідних підходів щодо організації стратегічного публічного управління. В Україні у контексті євроінтеграційного вектору зростає значущість здійснення стратегічного публічного управління в умовах євроінтеграції, формуються відносно нові підходи стосовно його забезпечення.

Основною умовою позитивної трансформації національної моделі публічного управління та швидкої інтеграції до ЄС є формування потужного інституційного механізму. Щоб досягнути необхідних результатів центральні органи влади повинні координувати та управляти процесами врядування. Водночас зберігається можливість стосовно моніторингу ефективності механізмів державного управління через застосування принципів підзвітності та прозорості³⁵.

Практичні напрями вдосконалення стратегічного публічного управління включають: розроблення нормативно-правової бази щодо удосконалення стратегічного публічного управління у контексті євроінтеграції; підвищення якості моніторингу впровадження стратегічних документів; унормування оптимізації організаційного забезпечення стратегічного публічного управління; впорядкування повноважень між органами публічного управління та організація системи взаємодії між ними; формування організаційних заходів, які направлені на підвищення рівня гарантування стратегічного публічного управління у контексті євроінтеграції³⁶.

За результатами власного дослідження встановлено, що трансформація публічного управління України в умовах воєнного стану потребує створення гібридної моделі реформування, яка поєднуватиме принципи оперативної

³⁴ Масик Р. І. Вплив євроінтеграційних процесів на сферу публічного управління: загальні аспекти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2023. № 2. С. 77–83. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.2/13>

³⁵ Сиченко В. В., Лукашук М. В. Трансформація державного управління в умовах глобальних та євроінтеграційних вимірах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. № 5. С. 89–94. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.5/14>

³⁶ Галич Я., Могиль О. Напрями реформування системи публічного управління в Україні в контексті євроінтеграційного вектору. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2024. № 3 (75). С. 7–16. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-3\(75\)-1](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-3(75)-1)

централізації для забезпечення обороноздатності із збереженням демократичних механізмів підзвітності та прозорості. Авторське бачення полягає у запровадженні диференційованого підходу до імплементації принципів SIGMA залежно від безпекової ситуації в регіонах: у відносно стабільних областях слід продовжувати повноцінне впровадження конкурсних процедур, цифровізації та громадського контролю, тоді як у прифронтових зонах доцільно застосовувати спрощені, але прозорі механізми кадрового менеджменту із обов'язковим постконфліктним аудитом прийнятих рішень. Така модель дозволить Україні не лише зберегти європейський вектор реформування, а й напрацювати унікальний досвід трансформації публічного управління в екстремальних умовах, який може стати цінним внеском у міжнародну практику державного будівництва.

ВИСНОВКИ

За результатами комплексного дослідження ролі Принципів державного управління Програми SIGMA у формуванні сталого публічного управління в Україні було встановлено наступне.

Програма SIGMA, розроблена в рамках спільного проєкту Європейського Союзу та ОЕСР, є фундаментальним інструментом стандартизації публічного управління для країн-кандидатів на вступ до ЄС. Авторський аналіз еволюції системи принципів належного врядування SIGMA засвідчив, що станом на 2023 рік вона охоплює 6 ключових тематичних областей, 32 базових принципи та 270 субпринципів, формуючи комплексну архітектуру сучасного публічного управління від стратегічного планування до фінансового менеджменту.

На основі власного дослідження практики імплементації принципів SIGMA в Україні встановлено, що держава демонструє послідовний рух у напрямку їх впровадження через прийняття відповідних стратегій реформування. Авторське оцінювання ключових законодавчих змін дозволило ідентифікувати найважливіші кроки: реформу системи оплати праці державних службовців на основі класифікації посад, оновлення Закону «Про службу в органах місцевого самоврядування» за експертної підтримки Ради Європи, впровадження цифрової платформи HRMIS для централізованого управління кадровими процесами та стрімкий розвиток електронних послуг через портал «Дія», який станом на жовтень 2024 року налічував понад 21 мільйон користувачів.

За результатами власного аналізу функціонування системи публічного управління в умовах повномасштабної війни встановлено, що Україна продемонструвала значну інституційну спроможність завдяки результативній реформі децентралізації та динамічній цифровій трансформації. Авторське дослідження засвідчило, що саме ці два чинники забезпечили стабільність надання державних послуг навіть за екстремальних обставин воєнного стану, безперервних обстрілів та тимчасової окупації окремих територій.

На підставі власного дослідження викликів трансформації публічного управління було виявлено критичні проблеми: призупинення конкурсних процедур призначення на державні посади в умовах воєнного стану, що знижує транспарентність та контролюваність кадрових процесів; корупційні прояви та недосконалість законодавчого регулювання; вплив олігархічних структур,

які підривають євроінтеграційні наміри; відсутність виборчих процесів та роботи представницьких структур місцевого самоврядування у певних територіальних громадах.

За результатами власного дослідження було визначено шість ключових організаційно-правових орієнтирів для подальшого вдосконалення публічного управління: розробка комплексної нормативно-правової бази у контексті євроінтеграції з адаптацією законодавства до *acquis communautaire*; відновлення та модернізація конкурсних процедур призначення на державні посади після стабілізації безпекової ситуації з впровадженням інноваційних способів оцінки професійних якостей; завершення впровадження платформи HRMIS у всіх державних органах для забезпечення прозорості кадрових операцій; продовження розвитку електронного врядування з адаптацією до європейських стандартів кібербезпеки та GDPR; формування потужного інституційного механізму для координації процесів врядування з чітким розмежуванням функцій; інтеграція системи фінансового менеджменту з цифровими технологіями для прозорого бюджетування та підвищення якості моніторингу впровадження стратегічних документів.

Авторське дослідження засвідчило, що реалізація визначених організаційно-правових орієнтирів вимагає системного впровадження концепції «Good Governance» у всіх сферах публічного управління та налагодження діалогу органів влади з інститутами громадянського суспільства. Лише комплексний підхід до трансформації на засадах принципів SIGMA дозволить Україні успішно інтегруватися до Європейського Союзу та побудувати ефективну, підзвітну, прозору систему державного адміністрування, здатну забезпечити сталий розвиток держави та добробут громадян навіть в умовах екстраординарних викликів.

АНОТАЦІЯ

Досліджено роль Принципів державного управління Програми SIGMA у формуванні сталого публічного управління в Україні в умовах цифрової трансформації та європейської інтеграції. Проаналізовано еволюцію становлення Програми SIGMA від класичних управлінських теорій до сучасної системи, що охоплює 6 тематичних областей, 32 базових принципи та 270 субпринципів належного врядування. Досліджено практичну реалізацію принципів SIGMA в Україні через призму стратегічного планування, законодавчих реформ у сфері державної служби, системи оплати праці та впровадження цифрових платформ, зокрема порталу «Дія» та HRMIS. Виявлено критичні виклики трансформації публічного управління в умовах воєнного стану: призупинення конкурсних процедур, корупційні прояви, недосконалість законодавчого регулювання та вплив олігархічних структур. Визначено шість ключових організаційно-правових орієнтирів для вдосконалення публічного управління: розробка нормативно-правової бази, відновлення конкурсних процедур, завершення впровадження HRMIS, розвиток електронного врядування, формування інституційного механізму координації та інтеграція системи фінансового менеджменту з цифровими технологіями. Результати дослідження підтверджують, що Україна демонструє значну інституційну спроможність завдяки реформі децентралізації та

динамічний цифровій трансформації. Обґрунтовано, що лише комплексний підхід до трансформації на засадах принципів SIGMA та системне впровадження концепції «Good Governance» дозволить Україні успішно інтегруватися до Європейського Союзу та побудувати ефективну, підзвітну систему державного адміністрування.

Література

1. The Principles of Public Administration. *OECD Publishing*. 2017. URL: http://www.sigmaxweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration_Edition-2017_ENG.pdf
2. Taylor F. W. The Principles of Scientific Management. New York ; London: Harper & Brothers Publishers, 1911. 144 p. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/6435>
3. Fayol H. Administration industrielle et générale. Paris : H. Dunod et E. Pinat, 1917. 174 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/490913494/Administration-industrielle-et-generale-Henry-Fayol-pdf>.
4. Свірко С. В., Дика О. С., Тростенюк Т. М., Сидоренко О. П., Загурський В. Ф. Принципи належного урядування на сучасному етапі розвитку людства: категоризація та концептуалізація. *Економіка, управління та адміністрування*. 2024. № 3 (109). С. 74–90. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2024-3\(109\)-74-90](https://doi.org/10.26642/jen-2024-3(109)-74-90)
5. Баранов А.П. Методологічні аспекти механізмів впровадження системи принципів публічного управління та адміністрування. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 5. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/39.pdf
6. Свірко С. Імплементация принципів належного урядування в контексті євроінтеграції України. Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю заснування Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка : у 2 т., 31 травня – 01 червня. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2024. Т. 1. С. 149–153.
7. Швидюк С. М. Адаптація публічного управління України до стандартів ЄС у контексті наближення до відкриття переговорних кластерів. *Право та державне управління*. 2025. № 1. С. 199–209. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.27>
8. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#n9> (дата звернення 01.11.2025)
9. Strategy for Innovation and Good Governance at Local Level: Structures and Procedures for Awarding the European Label / Council of Europe. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2008. 28 p. URL: <https://rm.coe.int/1680746f16>
10. Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-2021-%D1%80> (дата звернення 01.11.2025)

11. Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831 : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2022 р. № 1199-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1199-2022-%D1%80> (дата звернення 01.11.2025)

12. Public administration in Ukraine: Assessment against the Principles of Public Administration. 2023. 212 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/02/publicadministration-in-ukraine_27a46a58/078d08d4-en.pdf

13. Парламент підтримав законопроект про реформу системи оплати праці державних службовців. *Національне агентство України з питань державної служби*. 2025. URL: <https://nads.gov.ua/news/parlament-pidtrymav-zakonoproiekt-pro-reformu-systemy-oplati-pratsi-derzhavnykh-sluzhbovtziv>

14. Сergygin S. M., Lipovska N. A., Sergygin S. S. Meritocratic approach to selection for public service. *Aspekty publichnoho upravlinnya*. 2017. № 8–9. С. 22–35. DOI: <https://doi.org/10.15421/15201725>.

15. Ogryzko L. Greasing the gears: Readying Ukraine's civil service for a European future. *ECFR*. 2024. URL: <https://ecfr.eu/article/greasing-the-gears-readyingukraines-civil-service-for-a-europeanfuture/>

16. НАДС і Світовий банк обговорили подальше впровадження HRMIS. *Національне агентство України з питань державної служби*. 2025. URL: <https://nads.gov.ua/news/nads-i-svitovyi-bank9-obhovoryly-podalshe-vprovadzheniahrmis>

17. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 72. ст.249 (набере чинності після дії воєнного стану) (дата звернення 01.11.2025)

18. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 9 березня 2006 р. № 268 : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 р. № 484. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/484-2024-%D0%BF> (дата звернення 01.11.2025)

19. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» щодо забезпечення гідних умов оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування. Номер, дата реєстрації: 11054 від 01.03.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43785> (дата звернення 01.11.2025)

20. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання участі державних органів та органів місцевого самоврядування в реалізації програм та проектів міжнародної технічної допомоги та транскордонного співробітництва. Номер, дата реєстрації: 10284 від 24.11.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43281> (дата звернення 01.11.2025)

21. Круглашов А. Джерела стійкості місцевого самоврядування в умовах російсько-української війни. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. 2023. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/2611/>

22. Шевченко Л. Нові послуги в Дії, сотні дронів і Мрія: як розвивалася цифрова Україна у 2024 і що буде у 2025. *24 Канал*. 30.12.2024. URL: https://24tv.ua/shho-chehati-vid-mintsifri-2025-noviposlugi-diyyi-droni-dlya_n2718212

23. Арістова І.В. Стратегія цифрової трансформації ЄС у сфері публічного управління: правові та технологічні орієнтири для України. *Наше право*. 2025. № 3. С. 230–236. DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.31>
24. Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/analitichna_dopovid_do_poslannya_prezidenta_do_vr_ukraini_2021-1.pdf
25. Козарь Т. П., Гарькавий І. Б. Впровадження європейських принципів державного управління в Україні. *Держава та регіони*. 2024. № 3. С. 182–187. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-3401.2024.3.27>
26. Красівський О. Виклики перед Україною на шляху до європейської інтеграції в умовах війни. *Європейська інтеграція та трансформація публічного врядування в Україні* : матер. наук.-практ. конф. (19 квітня 2024 р., м. Львів) / упорядн.: Бунік М. З., Білішук К. М., Федорчак О. В, Худоба О. В. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2024. С. 152–155.
27. На шляху до європейської інтеграції. Дослідження наявних проєктів та потреб зацікавлених сторін в Україні. Київ, 2023. 36 с.
28. Ковтун Ю. Є. Нормативно-правове забезпечення органів публічної влади в контексті інтеграції України до Європейського Союзу. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Полтава, 25–26 жовт. 2018 р. Полтава, 2018. С. 31–33.
29. Масик Р. І. Вплив євроінтеграційних процесів на сферу публічного управління: загальні аспекти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2023. № 2. С. 77–83. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.2/13>
30. Сиченко В. В., Лукашук М. В. Трансформація державного управління в умовах глобальних та євроінтеграційних вимірах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. № 5. С. 89–94. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.5/14>
31. Галич Я., Могиль О. Напрями реформування системи публічного управління в Україні в контексті євроінтеграційного вектору. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2024. № 3 (75). С. 7–16. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-3\(75\)-1](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-3(75)-1)

Information about the author:

Aristova Iryna Vasilivna,

Doctor of Law, Professor,

Head of the Department of Administrative and Information Law,

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

THE POPULATION LIFE QUALITY IN UKRAINE AS THE DOMINANT OF THE POLICY FOR INCREASING THE NATIONAL ECONOMY'S RESILIENCE

Bogush L. G.

INTRODUCTION

Under the resilience of the economy and society (including in terms of the population life quality as a whole and, in particular, the working life quality), it is appropriate to understand formal and informal mechanisms of their subjects' (the population, the labour force, business entities, territorial settlement and business subsystems, territorial and functional communities) viability, resistance, ability to restoring and developing in unstable environmental, socio-economic, geopolitical conditions that are forming and maintaining functionality due to the set of the specified subjects' properties, embodied in the natural and socio-humanitarian potential, as well as in systemic characteristics of institutional, economic and social interactions. Therefore, the resources, potential, and mechanisms for ensuring resilience are significant features and characteristics of countries' national security and competitiveness in the globalized world.

The employment sphere is the basic, powerful generator of a complex system of factors and indicators of the population life quality itself, as well as the conditions and parameters of its resilience (stability, resistance to a combination of internal and external negative influences) at the nationwide, community, and individual levels.

One of the key tasks of the effective socio-economic policy for maintaining national security and national business entities' competitiveness in the globalized world remains the optimization of the employment sector systemic influences on the society's level and quality of life and reproduction (in particular, in terms of ensuring productive employment, improving the mechanisms and parameters of reproducing and implementing the psychophysiological, intellectual, creative potential of the working-age population and labour force, as well as consumer demand), which result in: the investment attractiveness of economic entities and settlement systems; the effectiveness of the long-term "hidden" policy for regulating the economically active population's cross-border migration; the spectrum of satisfaction assessments of communities and social groups with their life activities; the processes of the state institutional system's functioning and development.

1. The methodology for studying the population life quality and socio-economic resilience

The issues of ensuring the life quality as a whole and, in particular, the working life quality (based on the socio-economic development achieved parameters, the employment scale, structure and specifics) has received wide coverage in scientific and popularized studies in countries all over the world and in Ukraine. Among the

relevant informative publications, it is appropriate to note the papers devoted to the definition, specification, and methodology of these concepts and processes research, the justification and classification of factors of their formation and evaluation (Ryndzak O.T., 2021; Halaiko N.V., et al, 2020; Stavytskyy A., Molokanova K., 2020; Palchuk O.I., 2018) ¹. They are complemented by the studies of a set of factors, criteria, approaches to ensuring and modeling the life quality in Ukraine and other countries of the world, their importance for the effective and balanced social reproduction (Andreitseva I.A., Sikora V.I., 2021, 2024; Poliakova O.Yu., et al, 2021; Stavytskyy A., Molokanova K., 2020; Rybalova O.V., et al, 2020)². A significant research segment consists of papers that carry out both the comprehensive analysis of the population life quality in Ukraine, taking into account retrospective trends and expectations (Kyryliuk V.V., et al, 2024; Halaiko N.V., et al, 2020) ³, and the life quality assessment of communities and groups identified by place of residence and social vulnerability (Poplavskya O.M., Shevchuk O.V., 2020; Shtuler I.Yu., 2020; Melnychuk D.P., et al, 2020)⁴. The martial law period in Ukraine is characterized by an increase in the number of papers on evaluating the factors, quality, and features of the population life in conditions of active military operations and their consequences (Gukalova I.V., 2023; Bielikova N., et al, 2022)⁵.

¹ Риндзак О. Т. Якість життя населення: концептуалізація поняття. *Modern Economics*. 2021. № 29(2021). С. 151–155. Галайко Н.В., Столяренко О.О., Кравчук О.В. Аналіз якості життя населення в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 135–140. Ставицький А., Молоканова К. Моделювання якості життя населення в Україні та країнах Європи. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Економіка*. 2020. № 6(213). С. 20–31. Пальчук О.І. Якість життя населення: грані проблем у фокусі перетворень. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 96–102.

² Андрейцева І.А., Сікора В.І. Якість життя населення України: аналіз й критерії оцінки. *Ефективна економіка*. 2024. № 3. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.3.75>. Андрейцева І.А. Доходи і якість життя населення України: сучасний стан. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 29. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-27>. Полякова О.Ю., Грипіч О.В., Леванда О.М. Аналіз чинників впливу на якість життя населення України. *БізнесІнформ*. 2021. № 1. С. 199–206. Ставицький А., Молоканова К. Моделювання якості життя населення в Україні та країнах Європи. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Економіка*. 2020. № 6(213). С. 20–31. Рибалова О.В., Бригада О.В., Коробкіна К.М., Горбань А.В. Методичні підходи до оцінки якості життя населення. *The scientific heritage*. 2020. № 52. С. 24–27.

³ Кирилюк В.В., Колядич О.І., Шевчук О.В. Якість життя населення України: стан, тенденції, перспективи. *БізнесІнформ*. 2024. № 7. С. 328–334. Галайко Н.В., Столяренко О.О., Кравчук О.В. Аналіз якості життя населення в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 135–140.

⁴ Поплавська О.М., Шевчук О.В. Якість життя сільського населення: проблеми, перспективи покращення. *Економічний простір*, 2020. № 159. С. 141–146. Штулер І.Ю. Оцінювання якості життя сільського населення: особливості та значення. *Актуальні проблеми економіки*. 2020. № 5(227). С. 4–10. Мельничук Д.П., Шпиталенко Г.А., Тростенюк Т.М., Хом'як Л.І. Міжнародна практика оцінювання якості життя населення літнього віку: систематизація та аналіз із позицій теорії соціальної держави. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. № 4(94). С. 110–116.

⁵ Гукалова І.В. Якість життя населення в умовах війни: актуальність просторових спостережень. *Українська географія у викликах війни*. Херсон: Херсонський держ. ун-т, 2023. С. 57–59. Белікова Н., Індіка С., Цьось А., Вашук Л. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я в сучасному суспільстві*. 2022. № 1(57). С. 3–9.

The mentioned studies' generalization demonstrates the diversity of approaches to systematizing factors and criteria for ensuring, reproducing, and improving the population life quality in the system of indicators and benchmarks for socio-economic development sustaining, the principles and practice of balancing long-term socio-economic and investment policies. Such situation requires further substantiation of the methodology for forming systemic interactions and relationships in the development processes of the employment sphere and the economy as a whole in the context of the life quality (including working life quality) reproducing and ensuring positive dynamics of its parameters, both accessible and desirable for individuals, a range of social groups, territorial and functional communities.

The research objectives are to: assess comprehensively the impact of the employment sphere on the reproduction and dynamics of parameters, indicators, and benchmarks of the population life quality in the coordinated policy for establishing and improving the socio-economic development resilience potential in the near and long term perspective; substantiate the methodology of systemic interactions and relationships in the functioning of the employment sphere and the economy as a whole with assessments and expectations of a range of social groups regarding the possibilities of ensuring, preserving, and improving the life quality.

The study's methodological grounds are made up of concepts and theories of the socio-humanitarian potential and social capital, sustainable development and resilience of the economy and *socium*, the social state, the welfare state, as well as the inclusion of groups identified according to a spectrum of social vulnerability criteria. The methodology for identifying problems, features, criteria, and prospects for ensuring acceptable parameters and enhancing the resilience of the population life quality through optimizing the processes of capitalizing individual, community, and nationwide socio-humanitarian potential in the functioning of employment sphere and economy as a whole combines empirical and theoretical methods. The scientific papers' analysis is supplemented by substantiating the factors of quality of life and working life, in particular, at the collective and individual levels, extrapolating them to organizational and economic mechanisms and dominants for reproducing, increasing the life quality resilience, which are implemented in the employment sphere and transmitted by it, and generalizing the main negative trends in ensuring the population life quality resilience in Ukraine under the influence of a number of internal and external threats to the employment sphere functioning. In turn, the prospects for constructive improvement of Ukrainian socio-economic policy in the area of the life quality resilience increasing (first of all, reasonable in the context of mitigating threats and public acceptability of results) are largely related to the systematization of structural changes in: ensuring the population productive employment; optimizing the working environment and occupational safety, educational and household support for employment and labour mobility; improving economic, legal, and everyday household culture, including in the direction of the legal labour promoting.

2. The resilience of the population life quality: main factors and dominants for ensuring

In the process of transforming the workforce and human resources into the key factors of neo- and post-industrial economies' production and social reproduction,

the employment sphere has taken on the role of the accumulator and moderator of society's potential and mechanisms for resilience, reflecting the economic development dynamics (growth, stagnation, recession), powerfully influencing the living standards, strategies of life and economic activities, the consumption structure and features, the living environment and the wealth of a range of social strata (hired labour force; entrepreneurs; layers of final beneficiaries, as well as rentiers who receive their main income from enterprises' shares, rentals of real estate and movable property; people of pre-working age; pensioners of various categories), that is, the conditions and factors that determine the life quality's objective and subjective assessments from the community to the individual levels⁶.

In this context, the population life quality should be interpreted as a set of objective and subjective assessments of the conditions, factors, and prospects for comfortable and safe living, full (including socially acceptable) realization of the psychophysical, intellectual, and creative potential of individuals and communities of various functionality and scale, which create opportunities for achieving desired self-development and consumption benchmarks, preserving and reproducing health, prolonging life expectancy, and productive economic activity (within the framework of its individual and collective strategies).

Reflecting on the economic development level and key macroeconomic indicators, the country's employment structure ensures the reproduction and determines the dynamics of the level and quality of life of both the employed and their family members, as well as the population as a whole (through legitimate and informal social mechanisms for: the distribution and redistribution of produced values (goods, services) and income from them; the satisfaction of common public and socially necessary needs, in particular, regarding the reproducing and improving a certain labour, professional and qualification potential, economic, technological, and everyday household culture; the vulnerable categories' social protection, stimulation of socially useful productive activities).

Therefore, the direct reflections of a country's economic specialization and employment structure are:

- the income level, the scale and trends of consumption and accumulation of a range of social groups; the property and social stratification parameters⁷;
- the level and sustainability of state and local budgets' funding, financing of compulsory insurance funds, other state and extra-budgetary programs and measures of social security and protection;

⁶ Андрейцева І.А., Сікора В.І. Якість життя населення України: аналіз й критерії оцінки. *Ефективна економіка*. 2024. № 3. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.3.75>. Ставицький А., Молоканова К. Моделювання якості життя населення в Україні та країнах Європи. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Економіка*. 2020. № 6(213). С. 20–31. Рибалова О.В., Бригада О.В., Коробкіна К.М., Горбань А.В. Методичні підходи до оцінки якості життя населення. *The scientific heritage*. 2020. № 52. С. 24–27.

⁷ Андрейцева І.А. Доходи і якість життя населення України: сучасний стан. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 29. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-27>. Ставицький А., Молоканова К. Моделювання якості життя населення в Україні та країнах Європи. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Економіка*. 2020. № 6(213). С. 20–31.

- the socially acceptable (formal and informal) mechanisms and strategies for capitalizing labour, professional and qualification potential, as well as social potential itself;

- the range of individual and group opinions regarding a decent standard of living and its quality, in particular, lifestyles, socially necessary and private needs' content and scale of their fulfilling, economic activities, needs in education, self-education, lifelong learning and advanced training⁸;

- the parameters and dynamics of supply and demand on the national labour market and its territorial subsystems; the factors, scales and trends of the labour migration (shuttle, interregional, cross-border).

At the same time, the employment parameters determined by the territorial organization of the spectrum of resources (human, material and technical, financial) and production itself affect the anthropogenic and technogenic quality of communities' living environment, outlining:

- topical and potential threats to the environment, living conditions, as well as predicted nearest and distant trends of their realization;

- the crime level of economic activities and living environment.

The highlighted areas of the employment sphere's influence on socio-wide, collective, and individual perceptions about the life quality, as well as on the levels of profitability of a range of types of economic activities and financing of social security state and territorial guarantees allow:

1) to distinguish within the category of life quality such concepts, as: the quality of working life at the collective and individual levels (among the main factors are the guarantees and conditions of employment, a set of its incentives, including the remuneration level in relation to perceptions about the income decent level, a range of subjective assessments of desired professional and personal self-realization); the economic activities' collective and individual strategies as a part of the decent life of territorial communities, social groups, and separate persons (among the main factors are the education level, the competitiveness of the community's / individual professional and qualification potential, opinions about the acceptable mechanisms for labour and socio-humanitarian potential capitalizing, parameters of the economic culture, and involvement in targeted measures for productive employment stimulating)⁹;

⁸ Риндзак О. Т. Якість життя населення: концептуалізація поняття. *Modern Economics*. 2021. № 29(2021). С. 151–155. Галайко Н.В., Столяренко О.О., Кравчук О.В. Аналіз якості життя населення в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 135–140. Пальчук О.І. Якість життя населення: грані проблем у фокусі перетворень. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 96–102.

⁹ Риндзак О. Т. Якість життя населення: концептуалізація поняття. *Modern Economics*. 2021. № 29(2021). С. 151–155. Рибалова О.В., Бригада О.В., Коробкіна К.М., Горбань А.В. Методичні підходи до оцінки якості життя населення. *The scientific heritage*. 2020. № 52. С. 24–27. Поплавська О.М., Шевчук О.В. Якість життя сільського населення: проблеми, перспективи покращення. *Економічний простір*, 2020. № 159. С. 141–146. Штулер І.Ю. Оцінювання якості життя сільського населення: особливості та значення. *Актуальні проблеми економіки*. 2020. № 5(227). С. 4–10. Мельничук Д.П., Шпиталенко Г.А., Тростенюк Т.М., Хом'як Л.І. Міжнародна практика оцінювання якості життя населення літнього віку: систематизація та аналіз із позицій теорії соціальної держави. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. № 4(94). С. 110–116.

2) to identify mechanisms for ensuring the life quality resilience, which could be implemented in the employment sphere (in particular, through the priorities and strategies for: diversification, innovative development, modernization of the national economy across the spectrum of its territorial subsystems, support and lobbying of the national business entities' interests in the internal and foreign markets of goods and services; development of the national effective demand and the consumer market; stimulation of social protection, social and labour inclusion of a range of vulnerable categories; preservation and reproduction of labour potential, increasing the efficiency of its professional and qualification component capitalization and improvement);

3) to divide the main dominants of reproducing and growing up the population life quality resilience, which are transmitted through the employment sphere and function in it, into:

- the institutional ones (legislative and normative principles of labour and employment, as well as access to competitive professional education; practice of their implementation);

- the socio-economic ones (the employment sphere's structure in the context of expansion and reproduction of modern productive technological modes, the complex formation and integration of the national economy's territorial subsystems, the development of production clusters and closed production cycles; policies and mechanisms for overcoming a range of processes of the employment shadowing and the labour non-declaring; the territorial labour markets' functionality, in particular, through the indicators of job searching duration and programs for stimulating employment; the unemployment rate dynamics, especially, in comparison with the trends of the crime situation and cross-border labour migrations)¹⁰;

- the socio-labour ones (strata income levels, as well as level of wages by types of economic activities and categories of employees in comparison with the subsistence minimum physiological and social components, dynamics of the cost of the so-called mandatory services' volume; the effectiveness of control over working conditions and occupational safety; the range of subjective – corporate, community (by place of residence), individual – assessments of labour conditions and wages, accessibility and prospects for the labour and professional self-realization, career growth)¹¹;

- the cultural and educational ones (the comprehensive and professional education levels, the professional and qualification structure of the economically active population and employed, trends in its reproduction and optimization; the compliance of the structure of professional education by the state and local orders

¹⁰ Кирилюк В.В., Колядич О.І., Шевчук О.В. Якість життя населення України: стан, тенденції, перспективи. *БізнесІнформ*. 2024. № 7. С. 328–334. Полякова О.Ю., Грипич О.В., Леванда О.М. Аналіз чинників впливу на якість життя населення України. *БізнесІнформ*. 2021. № 1. С. 199–206. Галайко Н.В., Столяренко О.О., Кравчук О.В. Аналіз якості життя населення в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 135–140.

¹¹ Андрейцева І.А., Сікора В.І. Якість життя населення України: аналіз й критерії оцінки. *Ефективна економіка*. 2024. № 3. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.3.75>. Андрейцева І.А. Доходи і якість життя населення України: сучасний стан. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 29. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-27>. Рибалова О.В., Бригада О.В., Коробкіна К.М., Горбань А.В. Методичні підходи до оцінки якості життя населення. *The scientific heritage*. 2020. № 52. С. 24–27.

and within the framework of personal initiatives with the set of needs for stimulating economic growth, balancing regional development parameters related to the territorial communities' life quality; subjective assessments of competitive education and acceptable employment).

3. Systemic socio-economic problems of reproducing and improving the population life quality in Ukraine

Both in the pre-war years and the martial law period, the main threats to ensuring the resilience of the population life quality in Ukraine under the influence of a number of adverse internal and externally generated socio-economic development trends were represented by: the reduction in the national economy's volumes, destruction of its material and technical base; the resource provision complication of certain industries and types of activities; the systemic and large-scale situational disruptions of logistics chains; the narrowing of sales markets (both external and internal); the departure of the economically active and able-bodied people and their family members of pre-working age abroad; the deepening of the workforce's gender-age disparities; the increasing imbalance between the Ukrainian economy's real needs in labour and the population educational orientations¹². In the near future, these threats will intensify the negative trends in the employment sphere functioning, which have been manifesting for a long time, in particular, due to:

- the national economy's predominant specialization on resources and raw materials in the conditions of vulnerability of both the production infrastructure and available sales markets (in particular, external ones);
- the national economy's significant shadowing, the unjustified stratification of the employed by labour income in the conditions of employees' relatively low remuneration standards, as well as the decrease in the living standards of vulnerable categories (as most dependent on the effectiveness of social mechanisms for the redistribution of benefits and income);
- the destruction of community and individual benchmarks of legal productive employment, including due to the unsatisfactory dynamics of normalized wage standards;
- the expansion of numerous forms of non-standard employment as an environment that provokes the narrowed reproduction and obsolescence of the employed' professional and qualification potential, socially dangerous dynamics of educational and labour orientations of the population mentioned category and their family members.

¹² Кирилук В.В., Колядич О.І., Шевчук О.В. Якість життя населення України: стан, тенденції, перспективи. *БізнесІнформ*. 2024. № 7. С. 328–334. Гукалова І.В. Якість життя населення в умовах війни: актуальність просторових спостережень. *Українська географія у викликах війни*. Херсон : Херсонський держ. ун-т, 2023. С. 57–59. Белікова Н., Індіка С., Цюсь А., Вашук Л. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я в сучасному суспільстві*. 2022. № 1(57). С. 3–9. Полякова О.Ю., Грипич О.В., Леванда О.М. Аналіз чинників впливу на якість життя населення України. *БізнесІнформ*. 2021. № 1. С. 199–206. Пальчук О.І. Якість життя населення: грані проблем у фокусі перетворень. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 96–102.

According to the analysis of Ukrainian statistics in the nearest pre-war period, the share of hired employees among the employed population aged 15–70 reached 84%, and (in general) their labour income remained quite low, even compared to the official subsistence minimum, the content and value estimations of which continues to be the subject to objective criticism¹³. At the same time, there was a rather rapid decline in the number of employed and full-time workers per the resident population. The acute imbalance in the national economy's structure, which is threatening in the context of its competitiveness, as well as formation of the potential for the life quality reproducing in the medium and long term, ensuring its sufficient resilience for the entire spectrum of the population social and income groups, was evidenced through:

- the ranking of economic activities by gross domestic product and gross value added per the contingent of employed and full-time workers, where the real estate transactions, mining and quarrying, information and telecommunications, financial and insurance activities, public administration and compulsory social insurance dominated;
- the growth of the rent component of income from the supply of electricity, gas, steam and air conditioning, mining and quarrying, temporary accommodation and catering, information and telecommunications.

CONCLUSIONS

The dynamics of the employment sphere's functioning processes reflects both the retrospective and the current level of substantiation and effectiveness of the state policy for establishing socio-economic development, ensuring the investment attractiveness and competitiveness of territorial economic systems and national business entities. As a result, this dynamics is embodied in the potential for the population life quality reproduction and improvement on a scale from the individual to the collective and nationwide levels.

The generalization of methodological and practical principles, features, and issues of formation and dynamics of resilience characteristics of Ukrainian population life quality allows to distinguish the main threats to its provision, related to:

- the functioning, reproducing, transmitting the legislative and economic grounds for the quality of labour potential and working life, productive employment (primarily, in the areas of: guaranteeing and standardizing the employment and remuneration; topical conditions and prospects for development / (stagnation, degradation) of the nationwide employment sphere and its territorial subsystems);
- the destabilization of socium's organizational and resource mechanisms for optimizing the quality parameters of the labour potential and working life, the population productive employment (first of all, in the areas of: stimulating productive employment and working life quality (including through the State Employment Service, a network of HR agencies, institutions for occupational health and safety of various levels, specialized territorial and sectoral programs on employment and occupational health, the multi-faceted system of socio-economic support for

¹³ Прожитковий мінімум в Україні має бути підвищено для забезпечення базових потреб громадян – нардеп Третякова. *Інтерфакс* – Україна. 21.07.2025. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/1089311.html>.

the working life quality, labour and professional mobility); inconsistent policy and strategic priorities for optimizing the quality parameters of the labour potential and the population working life);

- the destruction of public, community, and individual motivations for productive legal employment (primarily, in the parameters and dynamics of: shadow employment and undeclared labour; excessive market landmarks in professional education, obsolescence of educational standards and programs; crisis of civic and consumer expectations, among the main factors of which are the loss and limitations of community and individual resources for reproducing and improving the standards and practices of comprehensive and professional education, career guidance, advanced training, labour and professional mobility);

- the adverse global and geopolitical trends (as a result of the destabilization of settlement systems, economy and employment sphere due to: the military actions, their reversible and irreversible consequences for the economy, living environment, labour potential; lack of the systemic and balanced policy for preventing cross-border labour migration; chaotic strategic priorities and guidelines for diversification, modernization, specialization of the national economy and its territorial subsystems; rapid uncontrolled changes in the geo-climatic and sanitary-epidemiological situation).

Therefore, the strategic priorities for mitigating and preventing the set of interacting internal and external threats to the life quality resilience in Ukraine are:

- the improving of the regulatory framework and organizational and economic mechanisms for ensuring the quality of labour potential and working life, and the population productive employment;

- the optimization of the working environment and occupational safety, as well as educational and household support for the population employment, its career guidance, advanced training, labour and professional mobility;

- the development of territorial communities' economic, legal, and everyday household culture, focused on increasing the working life quality, promoting productive legal employment.

SUMMARY

The key task of the policy for maintaining national security and economic competitiveness in the globalized world remains the optimization of the employment sphere's systemic influences on the socium's level and quality of life and reproduction, which result in assessing the satisfaction of territorial and functional communities, social groups with their living activities, as well as the state institutional grounds. It is appropriate to understand the resilience of the economy and society as formal and informal mechanisms of their subjects' (the population, the labour force, business entities, territorial settlement and business subsystems, territorial and functional communities) viability, resistance, ability to restoring and developing in unstable environmental, socio-economic, geopolitical conditions that are forming and maintaining functionality due to the set of the specified subjects' properties, embodied in the natural and socio-humanitarian potential, systemic characteristics of institutional, economic and social interactions. The prospects for improving Ukrainian socio-economic policy in the area of the life quality resilience increasing (first of all, reasonable in the context of mitigating threats and public acceptability of results) are

largely related to the systematization of structural changes in: ensuring the population productive employment; optimizing the working environment and occupational safety, educational and household support for employment and labour mobility; improving economic, legal, and everyday household culture, including in the direction of the legal labour promoting. The main dominants of reproducing and increasing the population life quality resilience, which are transmitted through the employment sphere and function in it, include the institutional, the socio-economic, the socio-labour, and the cultural and educational ones.

References

1. Риндзак О. Т. Якість життя населення: концептуалізація поняття. *Modern Economics*. 2021. № 29(2021). С. 151–155. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V29\(2021\)-23](https://doi.org/10.31521/modecon.V29(2021)-23).
2. Галайко Н.В., Столяренко О.О., Кравчук О.В. Аналіз якості життя населення в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 135–140. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2965/1/1.%20%20%93%d0%b0%d0%bb%d0%b0%d0%b9%d0%ba%d0%be%20%20%9d.%d0%92..pdf>.
3. Ставицький А., Молоканова К. Моделювання якості життя населення в Україні та країнах Європи. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Економіка*. 2020. № 6(213). С. 20–31. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/213-6/3>.
4. Пальчук О.І. Якість життя населення: грані проблем у фокусі перетворень. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 96–102. URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/20.pdf>.
5. Андрейцева І.А., Сікора В.І. Якість життя населення України: аналіз й критерії оцінки. *Ефективна економіка*. 2024. № 3. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.3.75>.
6. Андрейцева І.А. Доходи і якість життя населення України: сучасний стан. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 29. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-27>.
7. Полякова О.Ю., Грипіч О.В., Леванда О.М. Аналіз чинників впливу на якість життя населення України. *БізнесІнформ*. 2021. № 1. С. 199–206. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2021-1_0-pages-199_206.pdf.
8. Рибалова О.В., Бригада О.В., Коробкіна К.М., Горбань А.В. Методичні підходи до оцінки якості життя населення. *The scientific heritage*. 2020. № 52. С. 24–27. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/11412>.
9. Кирилюк В.В., Колядич О.І., Шевчук О.В. Якість життя населення України: стан, тенденції, перспективи. *БізнесІнформ*. 2024. № 7. С. 328–334. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-7-328-334>.
10. Поплавська О.М., Шевчук О.В. Якість життя сільського населення: проблеми, перспективи покращення. *Економічний простір*, 2020. № 159. С. 141–146. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/159-29>.
11. Штулер І.Ю. Оцінювання якості життя сільського населення: особливості та значення. *Актуальні проблеми економіки*. 2020. № 5(227). С. 4–10. DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2020-1-227-4-10>.

12. Мельничук Д.П., Шпиталенко Г.А., Тростенюк Т.М., Хом'як Л.І. Міжнародна практика оцінювання якості життя населення літнього віку: систематизація та аналіз із позицій теорії соціальної держави. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. № 4(94). С. 110–116. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2020-4\(94\)-110-116](https://doi.org/10.26642/jen-2020-4(94)-110-116).

13. Гукалова І.В. Якість життя населення в умовах війни: актуальність просторових спостережень. *Українська географія у викликах війни*. Херсон : Херсонський держ. ун-т, 2023. С. 57–59. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/6b5c06da-7505-47b1-bdf1-700305799176/content>.

14. Белікова Н., Индика С., Цюсь А., Ващук Л. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я в сучасному суспільстві*. 2022. № 1(57). С. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.29038/2220-7481-2022-01-03-09>.

15. Прожитковий мінімум в Україні має бути підвищено для забезпечення базових потреб громадян – нардеп Третякова. *Інтерфакс – Україна*. 21.07.2025. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/1089311.html>.

Information about the author:

Bogush Larysa Grygorivna,

Candidate of Economic Sciences,

Leading Researcher of the Department for Risk Studies

in the Population Employment Sphere

Ptukha Institute for Demography and Life Quality Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

60, T. Shevchenko boulevard, Kyiv, 01032, Ukraine

АРХІТЕКТОНІКА ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Бондар Н. А.

ВСТУП

Проблематика правових цінностей у сучасній юридичній науці набуває особливої актуальності в контексті глобалізації правових систем, уніфікації міжнародних стандартів захисту прав людини та трансформації національних правопорядків. Права людини як система фундаментальних правових цінностей становлять основу сучасного конституціоналізму та визначають аксіологічні орієнтири розвитку правових систем демократичних держав.

Взаємозв'язок правових цінностей і прав людини є багатоаспектним феноменом, що потребує комплексного теоретико-методологічного аналізу. З одного боку, права людини виступають фундаментальними правовими цінностями, що мають універсальний характер і визнаються міжнародною спільнотою. З іншого боку, конкретні правові цінності (справедливість, рівність, свобода, гідність) становлять аксіологічне підґрунтя системи прав людини та визначають їх зміст і спрямованість.

Проблематика правових цінностей та прав людини привертала увагу багатьох науковців. Різні аспекти аксіології права досліджували О. Бандура, Д. Лук'янов, В. Торяник, П. Макушев, К. Жебровська, Ю. Разметаєва, В. Качур, В. Чернописька, П. Поліщук, О. Гришук, Ю. Волкова, О. Поцюрко, Н. Бровко, А. Пуховська, О. Орловський, М. Бондарук та інші. У їхніх працях розкрито сутність правової цінності як категорії філософії права, проаналізовано різні методологічні підходи до її тлумачення, а також розглянуто окремі фундаментальні цінності, такі як справедливість, гідність, свобода, рівність. Однак, всупереч значному доробку, у науці все ще недостатньо уваги приділено систематизації та моделюванню внутрішньої будови (архітектоніки) системи правових цінностей у нерозривному зв'язку з правами людини, а також комплексному дослідженню теоретико-методологічних засад, які забезпечують єдність аксіологічного та нормативного вимірів права.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного теоретико-методологічного аналізу архітектоніки правових цінностей, виявленні їхньої ієрархічної структури та визначенні місця і ролі прав людини як центральної ланки в цій системі.

1. Правова цінність як категорія філософії права

У сучасній юридичній науці спостерігається трансформація дослідницької парадигми: від домінування нормативістського підходу до інтегративного осмислення права як багатовимірного соціокультурного явища. Цей процес актуалізує аксіологічний підхід до дослідження правової реальності, в рамках якого право постає не лише як система норм, а як самостійна цінність культури

та засіб утілення загальнолюдських ідеалів – свободи, справедливості, рівності, гідності. Як справедливо зауважує О. Бандура, аксіологія права становить одну з фундаментальних складових правової філософії, без якої неможливе повноцінне розуміння природи та призначення права¹.

Як слушно зазначає Д. Лук'янов Теоретична значущість ціннісного виміру права полягає в тому, що право як культурно-історичний феномен не може бути адекватно зрозумілим поза контекстом тих цінностей, які воно втілює, захищає та на яких ґрунтується². Правові цінності формують ідейне підґрунтя права, визначають його сутність і мету, а також слугують критерієм оцінки якості правової системи та ефективності її функціонування.

Проблематика правових цінностей привертає увагу багатьох дослідників, проте їхні підходи до розуміння сутності цінності різняться за акцентами та методологічними орієнтирами. Аналіз наявних концепцій дозволяє виокремити кілька основних векторів дослідження.

Філософсько-екзистенційний підхід (В. Торяник, П. Макушев) трактує цінність як те, що визнається свідомістю особливо значущим і задає сенс життєдіяльності. У такому розумінні правові цінності є різновидом духовних, покликані забезпечити не лише зовнішній порядок, а й внутрішню узгодженість соціального буття. Цей підхід акцентує суб'єктивно-особистісний вимір цінностей³.

Антропологічно-культурологічний підхід (О. Бандура) розглядає цінність як витвір природи чи культури, що характеризується особливою значущістю для життєдіяльності людини. Принциповим є застереження, що справжні цінності мусять відповідати істинній природі людини, а не бути лише соціальними конструктами. Це відкриває простір для критичного аналізу правових інститутів з позицій їхньої відповідності природним правам та людській гідності⁴.

Соціально-нормативний підхід (К. Жебровська) інтерпретує цінності як узагальнення соціального досвіду та еталон належного, що втілює суспільні ідеали. Такий погляд підкреслює об'єктивно-історичний характер цінностей, їхню укоріненість у колективному досвіді спільноти⁵.

Диференційований підхід (Ю. Разметаєва) визнає існування як позитивних, так і негативних значущостей, проте в правовому контексті обґрунтовує доцільність обмеження аналізу лише позитивними цінностями, оскільки явища з негативною значущістю утворюють категорію антицінностей (злочинність)

¹ Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : автореф. дис. ... доктора філ. наук: 12.00.12. Київ, 2003. С. 3

² Лук'янов Д.В. Загальна теорія права: посібник. Харків : Право, 2019. С. 25.

³ Торяник В.М., Макушев П.В. Філософія права (в схемах та визначеннях): навчально-методичний посібник. Херсон, 2019. С. 69–71.

⁴ Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : автореф. дис. ... доктора філ. наук: 12.00.12. Київ, 2003. С. 9.

⁵ Жебровська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2017. С. 13.

або ціннісних деформацій (правовий нігілізм). Такий підхід дозволяє чітко розмежувати нормативне та девіантне в правовій сфері⁶.

Прагматичний підхід (В. Качур) визначає цінності через їхню функціональність – як явища, що мають значення для суб'єкта при здійсненні життєвого вибору. Це підкреслює практично-орієнтований характер правових цінностей⁷.

Синтез зазначених позицій дозволяє сформулювати інтегроване розуміння правових цінностей як фундаментальної категорії філософії права, що поєднує об'єктивну соціальну значущість правових інститутів, їхню суб'єктивну оцінку носіями правосвідомості та нормативну функцію орієнтації правового розвитку.

На основі проведеного аналізу можна запропонувати таке визначення: правова цінність – це особливий зміст права, який виражає його здатність задовольняти потреби та інтереси людини, забезпечувати її свободу, справедливість і безпеку. Це визначення акцентує функціональний аспект права, його спрямованість на захист та реалізацію людських інтересів.

Водночас правові цінності не є статичним утворенням. В. Чернописька слушно характеризує їх як динамічний феномен, що знаходиться у складній взаємодії з принципами права, правосвідомістю, правотворчістю та право-реалізацією. Ця динамічність зумовлена тим, що правові цінності мають ієрархічну структуру та базуються на комплексі інтересів, у центрі яких перебувають людські потреби⁸.

Структурний аналіз правової цінності виявляє три взаємопов'язані компоненти:

1. Суб'єктивний аспект охоплює уявлення та оцінки суб'єктів права – громадян, правників, суспільних груп – щодо значущості правових інститутів. Цей аспект відображає рівень правової культури суспільства, ступінь інтеріоризації правових цінностей індивідуальною та колективною свідомістю. Важливо, що суб'єктивні оцінки можуть не збігатися з об'єктивною значущістю правових інститутів, що створює простір для правового виховання та формування правосвідомості.

2. Об'єктивний аспект характеризує реальні можливості права впливати на суспільні відносини та забезпечувати соціальний порядок. Цей вимір визначається ефективністю правових механізмів, їхньою здатністю упорядковувати соціальні взаємодії, запобігати конфліктам та забезпечувати передбачуваність поведінки. Об'єктивна значущість може вимірюватися через показники правопорядку, рівня довіри до правових інститутів, ступеня реалізації прав людини.

3. Імперативний аспект відображає ідеальні цілі та завдання, які мають бути досягнуті через правове регулювання. Це вимір правової цінності, що визначає

⁶ Разметаева Ю.С. Правові цінності: природа та особливості. С. 184. URL: <https://surl.li/qgkmjo> (дата звернення: 15.10.2025)

⁷ Качур В.О. Правові цінності як детермінанти сталого розвитку суспільства. *Право. Людина. Довкілля*. 2021. Том. 12. № 3. С. 17. DOI: <https://doi.org/10.31548/law2021.03.002>

⁸ Чернописька В. Проблема дефеніції «правових цінностей» у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 1. Т. 7. С. 96. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2020.25.089>

вектори правового розвитку та формує правовий ідеал. Імперативний аспект задає нормативну рамку для критичної оцінки наявної правової системи та спрямовує правові реформи.

Ця тривимірна модель підкреслює складність феномену правової цінності, який не може бути редукований ні до суб'єктивних оцінок, ні до об'єктивної функціональності, ані до нормативно-ціннісних ідеалів. Лише в єдності цих аспектів розкривається повнота ціннісного виміру права.

Особливу увагу заслуговує концепція П. Поліщука, який пропонує конкретизоване розуміння правових цінностей через призму практичного функціонування права. На його думку, правові цінності виявляються у чотирьох основних формах: конкретне вираження власної цінності права у практичному житті людей (гарантованість прав, свобод, рівності, справедливості); фундаментальні, природні права людини, основні демократичні правові принципи; особливі правові засоби та юридичні механізми (все те, що називається юридичним інструментарієм), котрі забезпечують цінність права; інститути, які виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання тощо⁹. Цей підхід цінний тим, що долає абстрактність філософських міркувань і демонструє, як правові цінності втілюються в конкретних інститутах та механізмах. Він підкреслює інструментальний вимір правових цінностей, їхню практичну спрямованість на забезпечення реальних, а не декларативних прав і свобод.

Багатоманітність правових цінностей потребує їх систематизації. У контексті прав людини як центральної ідеї сучасного права доцільно виділяти три рівні правових цінностей, що перебувають у відношенні ієрархічної залежності та функціональної взаємодоповнюваності:

Фундаментальні (базові) цінності – справедливість, свобода, рівність, гідність. Вони утворюють аксіологічне ядро права, є універсальними та позачасовими орієнтирами правового розвитку. Ці цінності не виводяться з інших правових принципів, а навпаки – самі слугують основою для всіх інших правових інститутів. Вони закріплені у міжнародних документах з прав людини та конституціях демократичних держав як найвищі правові цінності.

Інституційні цінності – верховенство права, законність, правопорядок. Вони відображають цінність права як системного явища, як впорядкованої та легітимної форми соціального регулювання. Інституційні цінності забезпечують стабільність та передбачуваність правопорядку, легітимність державної влади, захист від свавілля. Вони виступають посередницькою ланкою між фундаментальними цінностями та їх практичною реалізацією.

Процедурні цінності – доступ до правосуддя, змагальність, презумпція невинуватості, право на справедливий суд. Ці цінності забезпечують механізм реалізації фундаментальних та інституційних цінностей. Без належних процедур навіть найвищі правові принципи залишаються декларативними.

⁹ Полішук П.В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 80. URL: file:///D:/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/Fmrrp_2013_1-2_11.pdf (дата звернення: 09.11.2025)

Процедурні цінності гарантують, що права можуть бути реально захищені, а порушення – відновлені.

Запропонована класифікація відображає не лише ієрархію, а й функціональну взаємозалежність рівнів: фундаментальні цінності надають легітимності інституційним, інституційні створюють рамку для процедурних, а процедурні забезпечують реалізацію фундаментальних. Це утворює замкнений цикл, що свідчить про системний характер правових цінностей.

Отже, аксіологічний підхід до права відкриває нові горизонти для його дослідження та реформування, орієнтуючи правову систему на служіння людині як найвищій соціальній цінності.

2. Система правових цінностей у сфері прав людини

Проблема взаємозв'язку правових цінностей та прав людини становить один із найбільш дискусійних аспектів сучасної правової теорії. Множинність підходів до її вирішення відображає складність самого феномену прав людини, які одночасно виступають як ціннісний орієнтир, нормативний регулятор і соціальний інститут. Представники природно-правової школи трактують права людини як втілення універсальних, незмінних цінностей, що випливають із самої природи людини, тоді як позитивісти наголошують на необхідності їх нормативного закріплення для забезпечення юридичної сили та захисту. В цьому контексті необхідно зауважити, що інтегративний підхід поєднує аксіологічний і нормативний виміри, розглядаючи права людини як одночасно природні цінності та позитивні норми.

У сучасній правовій доктрині існують різні підходи до розуміння співвідношення правових цінностей і прав людини. Представники природно-правової школи розглядають права людини як втілення вічних, незмінних цінностей, що випливають із самої природи людини та існують незалежно від їх позитивного закріплення. Прихильники позитивістського підходу наголошують на необхідності нормативного закріплення прав людини для їх реального існування та захисту.

Особливу увагу заслуговує концепція Ю. Разметаєвої, яка обґрунтовує провідне місце прав людини в ієрархії правових цінностей. За її переконанням, права людини посідають унікальне становище серед духовних (нематеріальних) правових цінностей, оскільки вони одночасно є і самостійною цінністю, і засобом опосередкування інших фундаментальних цінностей – свободи, справедливості, рівності, людської гідності. Ця подвійна природа прав людини робить їх центральною ланкою правової аксіології¹⁰.

Аксіологічний підхід до прав людини передбачає їх розгляд як фундаментальних цінностей, що визначають спрямованість правового регулювання та є критерієм оцінки позитивного права. У цій перспективі права людини виконують роль правових ідеалів, до реалізації яких має прагнути правова система. Такий підхід долає суто інструментальне розуміння прав як механізмів захисту приватних інтересів і висуває їх на рівень принципів правопорядку.

¹⁰ Разметаева Ю.С. Правові цінності: природа та особливості. С. 184. URL: <https://surl.li/qgkmjo> (дата звернення: 15.10.2025)

Первинними цінностями, які конкретизуються через систему окремих прав і свобод, виступають людська гідність, свобода, рівність, справедливість. Ці абстрактні аксіологічні категорії набувають юридичної форми через їх втілення в конкретних правах – праві на життя, свободі слова, рівності перед законом тощо. Таким чином, система прав людини постає як механізм констатації фундаментальних правових цінностей, їхнього переведення з рівня абстрактних ідей на рівень конкретних юридичних повноважень і захищених інтересів.

Важливо підкреслити, що права людини є формою вираження особистісної цінності природного права. Вони відображають фактично існуючі соціальні можливості людини, які визнаються її правами на протигагу формальному юридичному статусу. Без цього певного протиставлення, без необхідності тлумачення соціальних можливостей з позицій справедливого та ідеального, питання прав людини втратило б свою критичну та реформаторську актуальність. Права людини завжди виступають мірилом для оцінки чинного правопорядку, вказуючи на розрив між сущим і належним.

Сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загально-людських вимог до правового і соціального статусу людини, необхідного для її нормального існування. Це означає визнання того, що кожна людина повинна мати певний мінімум найважливіших прав і свобод незалежно від громадянства, національної, релігійної, расової, статевої належності. У держави при цьому виникає обов'язок визнати права людини найвищою соціальною цінністю і, відповідно, закріпити їх у нормах позитивного права, а також надати їм державно-правової охорони та захисту. Таким чином, відбувається втілення норм природного права в чинне позитивне право, що забезпечує перехід від абстрактних моральних вимог до конкретних юридичних гарантій.

Система правових цінностей у сфері прав людини має ієрархічну структуру. На вершині цієї ієрархії знаходиться *людська гідність* як абсолютна цінність, що визнається основою всіх інших прав і свобод.

Як справедливо зазначає О. Гришук, людська гідність, започаткована як філософська ідея, знайшла свій розвиток у трьох взаємопов'язаних вимірах – теологічному, філософському та правовому. Теологічний вимір людської гідності розкритий у вченні Томи Аквінського про божественне походження та природно-правовий характер людської гідності та її органічний зв'язок зі свободою. Філософський вимір людської гідності найповніше висловлений в етиці І. Канта, зокрема в його категоричному імперативі: «Дій так, щоб ти завжди ставився до людства та у своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети, а не тільки як до засобу». Цей імператив встановлює фундаментальну заборону інструменталізації людини, визнаючи за нею статус автономного морального суб'єкта, який має абсолютну, а не відносну цінність. Кантівська концепція гідності закладає філософську основу для сучасного розуміння прав людини як невід'ємних і невідчужуваних. Правовий вимір людської гідності реалізується на двох рівнях: як принцип (конституційна цінність) та як суб'єктивне право людини. Ціннісний характер людської гідності пояснюється її джерельним характером щодо прав і свобод – усі права людини виводяться з визнання її гідності. При цьому тлумачення людської гідності як джерела прав людини не заперечує, а навіть

підсилює суб'єктивне право кожної людини на повагу до своєї гідності. Людська гідність має абсолютний характер і є основою державного ладу, що визначає спрямованість усієї державної діяльності¹¹.

Як зазначає Ю. Волкова, багатогранність людської гідності як цінності конкретної особистості спонукає до постійного пошуку її суті. Будучи ірраціональною за своєю природою, гідність не піддається вичерпному логічному визначенню чи встановленню чітких меж, оскільки не може існувати кордонів для людської природи. Ця невизначеність не є недоліком концепції гідності, а навпаки – відображає її антропологічну глибину та неможливість повного раціонального осягнення людської особистості. Важливою є теза про об'єктивну притаманність гідності кожній людині. Гідність не залежить від соціальних досягнень, інтелектуальних здібностей, моральних чеснот – вона належить людині просто в силу її людської природи. Однак відчуття людиною себе як цінності (почуття власної гідності) з'являється лише за певних умов, створення яких є основним обов'язком держави щодо людини. Держава не надає людині гідність, але вона зобов'язана створити умови, за яких людина зможе усвідомити та реалізувати свою гідність¹².

Д. Лук'янов справедливо визнає людську гідність найважливішою конституційною цінністю, завдяки якій здійснюється легітимація інституту прав людини¹³. Це означає, що визнання прав людини в конкретній правовій системі отримує своє остаточне обґрунтування через апеляцію до людської гідності. Без такого обґрунтування права людини ризикують перетворитися на довільний набір привілеїв, позбавлений твердого аксіологічного фундаменту.

Згідно зі статтею 28 Конституції України, гідність людини є непорушною і є тією цінністю, навколо якої будуються всі особисті (громадянські) права¹⁴. Це положення встановлює архітектуру системи прав людини: у центрі знаходиться гідність як первинна цінність, а навколо неї – різні категорії прав, кожне з яких є конкретизацією і засобом захисту гідності. Конституційний Суд України наголошує, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою, зокрема, людина її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3); усі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах (стаття 21); кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України

¹¹ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософсько-правова рефлексія. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м.Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 105

¹² Волкова Ю.Ф. Гідність людини як найвища цінність в умовах глобалізаційного світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип 29. Ч. 2. С. 402–407. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.63>

¹³ Лук'янов Д.В. Загальна теорія права : посібник. Харків : Право, 2019. С. 32.

¹⁴ Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://surl.li/yjprveg>

та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (частина перша статті 68)¹⁵.

Цінність гідності вимагає від держави гарантування мінімального рівня соціального захисту та абсолютної заборони будь-яких форм приниження чи жорстокого поводження.

Так, О. Орловський та М. Бондарук людську гідність визначають як антропосоціокультурну цінність кожної людини та джерелом її природного права на соціальний захист. Це твердження розширює традиційне розуміння гідності, яке часто обмежується сферою особистих (громадянських) прав, та поширює її на соціально-економічну сферу. Соціальні права та свободи людини є вищою правовою цінністю, а їх реалізація, охорона та захист є першочерговим завданням соціальної держави. У цьому контексті людську гідність варто розглядати як визначальну основу всіх прав і свобод людини, у тому числі соціальних. Адже гідне існування неможливе без забезпечення мінімального рівня матеріального добробуту, доступу до освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення¹⁶.

Така інтерпретація людської гідності долає традиційний поділ на «негативні» (особисті) та «позитивні» (соціальні) права, демонструючи їхню органічну єдність. Держава не може обмежитися лише утриманням від втручання в особисту свободу – вона зобов'язана активно сприяти створенню умов для гідного життя кожної людини. У цьому проявляється трансформація класичної ліберальної концепції прав людини в напрямку більшої соціальної спрямованості.

Таким чином, людська гідність є не лише філософською чи моральною категорією, а й центральною правовою цінністю, що визначає зміст, спрямованість і межі правового регулювання у сфері прав людини. Вона виступає як основа соціального захисту, джерело природних прав і критерій справедливості, що має бути гарантований кожній людині незалежно від її статусу, походження чи переконань.

Свобода як правова цінність у контексті прав людини має багатовимірний характер і виступає однією з фундаментальних засад. Концептуальне осмислення свободи в правовому дискурсі передбачає розмежування двох її основних проявів: негативної свободи, яка означає свободу від втручання держави та інших суб'єктів у приватну автономію особи, та позитивної свободи, що відображає реальні можливості самореалізації та активної участі в суспільному житті.

Сучасна правова доктрина пропонує багатоаспектне розуміння свободи як правової категорії. О. Поцюрко визначає свободу через призму суб'єктної автономії та вольового вибору, акцентуючи на здатності незалежного суб'єкта самостійно приймати рішення та здійснювати різні варіанти дій у межах

¹⁵ Право на повагу до гідності: Конституційний Суд України (офіційний сайт). URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagu-do-gidnosti> (дата звернення: 15.11.2025)

¹⁶ Орловський О.Я., Бондарук М.І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 67. С. 129–133. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>

правового поля відповідно до власних потреб, інтересів і цілей¹⁷. Принциповим у цьому визначенні є визнання не лише позитивної можливості дії, але й права на утримання від будь-яких дій, що підкреслює діалектичний характер свободи як правового феномену.

Також науковець виділяє форми свободи, як змістовної характеристики людського буття. Політична свобода втілюється в рівності соціальних суб'єктів у відносинах із владою та можливості впливати на прийняття суспільно значущих рішень. Економічна свобода передбачає рівність суб'єктів у сфері господарської діяльності та вільний вибір форм економічної активності. Ідеологічна свобода охоплює свободу слова, друку, віросповідання та світоглядного самовизначення. Правова свобода конкретизується через принципи рівності всіх перед законом і судом, що гарантує однакову міру правового захисту незалежно від соціального статусу чи інших характеристик особи¹⁸.

Філософсько-правове осмислення свободи виявляє три основні виміри цього феномену, що мають принципове значення для теорії та практики прав людини. По-перше, свобода розглядається як фундаментальна можливість людини обирати та діяти за власною ініціативою, що становить антропологічну основу людського існування. По-друге, свобода виступає як основоположний принцип права, який передбачає автономію суб'єкта – його незалежність від зовнішнього примусу та спроможність самостійно визначати параметри власної поведінки в межах правового простору. По-третє, свобода є аксіологічним фундаментом для захисту прав громадян, розбудови демократичних інститутів і формування громадянського суспільства¹⁹.

Українське конституційне законодавство визначає свободу як стан, за якого особи можуть здійснювати свої основні права без незаконного втручання, і встановлює комплексні механізми її гарантування та захисту. Важливо зауважити, що свобода, попри свій тісний зв'язок із правами, означає саме позитивну можливість вибору, а не просто формально встановлені права. Це підкреслює динамічний і креативний характер свободи як правової цінності, яка не вичерпується наявними правовими інститутами, а постійно спонукає до їх вдосконалення.

У правовому сенсі свобода постає як міра дозволеної, забезпеченої та захищеної законом поведінки людини. Вона є першоосновою суб'єктивних прав, які виступають конкретними інструментами її практичної реалізації. Фундаментальні права людини – свобода слова, думки, совісті, пересування – безпосередньо впливають із загальнолюдської цінності свободи і є формами її нормативного закріплення. При цьому право виконує функцію розумної межі свободи однієї особи, що не допускає порушення свободи іншої, забезпечуючи тим самим справедливий баланс індивідуальних інтересів у соціальному просторі.

¹⁷ Поцюрко О.Ю. Свобода та відповідальність як філософсько-правові цінності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 91.

¹⁸ Там само. С. 90.

¹⁹ Бондар Н.А., Міщенко М.С. Свобода як правова цінність: природа та особливості. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 26–30. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.3>

Сучасне розуміння свободи неодмінно передбачає її органічне поєднання з відповідальністю та визнання необхідності певних обмежень для захисту прав інших осіб і легітимних суспільних інтересів. Ця діалектика свободи та відповідальності становить одну з найбільш складних проблем правової теорії та практики, оскільки вимагає знаходження оптимального балансу між індивідуальною автономією та соціальною солідарністю.

Як влучно зазначає Н. Бровко, проблема відповідальності людини за свою свободу і дії нерозривно пов'язана з філософським осмисленням меж цієї свободи. Екзистенціальна філософія, визначаючи свободу як фундаментальну характеристику людського існування, наголошує на здатності людини творити себе та обирати власне майбутнє. Людина вільна, проте її свобода виражається передусім у внутрішньому ставленні до світу, у виборі власної духовно-моральної позиції. Саме тому особа може нести відповідальність за власні дії лише за умови наявності свободи волі, вибору та реальних засобів їх втілення. Свобода людини та відповідальність за власні вчинки, що становлять нерозривну єдність, є вихідною умовою існування природних прав людини. Філософське розв'язання проблеми співвідношення свободи та необхідності в діяльності та поведінці особи має величезне практичне значення для оцінки всіх людських вчинків і побудови справедливої системи юридичної відповідальності. Ні мораль, ні право не можуть обійти це питання, адже без визнання свободи особи втрачає сенс саме формулювання питання про її моральну і юридичну відповідальність за вчинки. Якщо припустити, що люди позбавлені свободи та діють виключно за потребою чи зовнішнім примусом, то питання про їхню відповідальність за поведінку стає безглуздом, що руйнує сам фундамент правового регулювання суспільних відносин²⁰.

Таким чином, свобода як правова цінність становить складний багатовимірний феномен, який поєднує філософські, моральні та юридичні аспекти. Вона є не лише абстрактним ідеалом, але й конкретним правовим інститутом, що визначає зміст і спрямованість системи прав людини. Визнання свободи фундаментальною правовою цінністю вимагає від держави не лише утримання від невиправданого втручання в приватну сферу, але й створення позитивних умов для самореалізації особистості, що відповідає концепції соціальної правової держави.

Рівність є ключовою правовою цінністю, що забезпечує недискримінаційний характер реалізації прав людини. Принцип рівності передбачає не лише формальну рівність перед законом, а й рівність можливостей, що вимагає від держави вжиття заходів для подолання фактичної нерівності.

Загальна декларація прав людини 1948 року стала переломним моментом у визнанні універсальності принципу рівності. Стаття 1 цього основоположного документа проголошує, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Це формулювання має глибоке філософське значення, адже воно пов'язує рівність із самою природою людського буття. Стаття 2 Декларації

²⁰ Бровко Н.І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 56. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1cba5aec-571e-4997-a80a-68dc9851ef36/content> (дата звернення: 15.11.2025)

конкретизує принцип рівності, встановлюючи заборону дискримінації за будь-якою ознакою. Перелік заборонених підстав для дискримінації включає расу, колір шкіри, стать, мову, релігію, політичні або інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан та інші характеристики. Важливо відзначити, що цей перелік не є вичерпним, що дозволяє адаптувати принцип рівності до нових викликів та форм дискримінації²¹.

Аналіз положень Загальної декларації прав людини дозволяє виокремити дві взаємопов'язані, але відмінні за своєю природою складові принципу рівності: метаправову (філософську) та юридичну (правову). У метаправовому значенні принцип рівності відображає концепцію внутрішньо притаманної рівної людської гідності всіх людей. Це означає, що кожна людина, незалежно від своїх індивідуальних особливостей, досягнень чи становища в суспільстві, має однакову моральну цінність. Така філософська основа рівності є передумовою для визнання універсальності прав людини та їх недоторканності. У юридичному аспекті принцип рівності трансформується в конкретні правові норми, що гарантують рівне право на всі визнані права і свободи без будь-якої дискримінації. Це втілення принципу рівності передбачає створення правових механізмів захисту від дискримінації та забезпечення однакового ставлення до всіх осіб у процесі реалізації їхніх прав²².

Визнання рівності всіх людей як фундаментального принципу є відносно новим явищем в історії людства. Протягом століть суспільства будувалися на засадах ієрархії, станових відмінностей та нерівного статусу різних груп населення. Лише у XX столітті, після трагічного досвіду двох світових воєн, ідея універсальної рівності здобула широке міжнародне визнання та була інкорпорована в систему міжнародних правових стандартів. Як зазначає А. Пуховська попри давність виникнення самої ідеї прав людини, справжній зміст вони знаходять лише на засадах принципів демократії, свободи, справедливості, рівності, визнання самоцінності людини. З цього випливає, що зміст і значення рівності як сутнісної характеристики прав людини полягають у тому, щоб права людини стали надбанням всіх і кожного. Так, наприклад, у ст. 6 Декларації прав людини та громадянина рівність фіксується не лише в ролі основи прав людини, а й у вигляді таких правил, як рівність усіх перед законом, рівність відносно громадських посад. Резюмуючи викладене, можливо констатувати, що сутність прав людини є єдністю свободи, рівності та гідності людей, відображених у їх природних правозобов'язаннях²³.

Дослідники прав людини підкреслюють органічний зв'язок між рівністю та іншими фундаментальними цінностями. Права людини набувають справжнього змісту лише за умови їх реалізації на засадах демократії, свободи, справедливості, рівності та визнання самоцінності людини. Це

²¹ Загальна декларація прав людини проголошена на Генеральній Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: <https://lawyersunion.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Deklaratsiya-prav-lyudyny.pdf> (дата звернення: 15.11.2025)

²² Titia Loenen. Historical Background and General Characterization of Equality as a Legal Concept. Р. 17. https://doi.org/10.1163/9789004538368_003

²³ Пуховська А.С. Правова рівність у контексті правового світогляду та прав людини. *Альманах права*. 2014. Вип.5. С. 311.

означає, що рівність не є ізольованим принципом, а функціонує у взаємодії з іншими правовими цінностями.

Значення рівності як сутнісної характеристики прав людини полягає в забезпеченні універсального доступу до цих прав. Мета принципу рівності – зробити права людини надбанням усіх і кожного, незалежно від будь-яких обставин чи характеристик. Це передбачає не лише формальне закріплення рівних прав у законодавстві, але й створення реальних умов для їх здійснення.

Сучасне розуміння принципу рівності виходить за межі концепції формальної рівності перед законом. Визнається, що для забезпечення справжньої рівності недостатньо лише проголосити однакові права для всіх. Необхідно також враховувати фактичну нерівність, що існує в суспільстві, та вживати заходів для її подолання.

Концепція рівності можливостей передбачає активну роль держави у створенні умов, за яких усі особи матимуть реальну можливість скористатися своїми правами. Це може включати спеціальні програми підтримки для незахищених груп населення, позитивні дії (affirmative action), забезпечення доступності інфраструктури та послуг, а також інші заходи, спрямовані на вирівнювання стартових можливостей.

У правовій сфері сутність правової рівності знаходить своє вираження через різноманітні нормативно-юридичні форми. Вимога однакового становища людей перед законом трансформується в конкретні правові норми, що виступають зразками, моделями та правилами поведінки²⁴.

Сутність прав людини розкривається через єдність трьох взаємопов'язаних принципів: свободи, рівності та гідності. Ці принципи не можуть існувати ізольовано один від одного – вони взаємно обумовлені та підтримують один одного. Свобода без рівності може призвести до домінування сильних над слабкими. Рівність без свободи може перетворитися на зрівнялівку, що придушує індивідуальність. Гідність є основою, що надає морального виміру як свободі, так і рівності. Лише в їх єдності може бути досягнуте справжнє забезпечення прав людини. Це розуміння знаходить своє відображення в концепції природних прав і обов'язків людини, яка визнає, що певні права та відповідальність випливають із самої природи людського буття та не залежать від волі держави чи законодавця.

Принцип рівності є фундаментальною правовою цінністю, що забезпечує недискримінаційний характер реалізації прав людини. Його значення виходить за межі формального закріплення в правових актах, охоплюючи як філософсько-етичний вимір людської гідності, так і конкретні юридичні механізми захисту від дискримінації. Еволюція концепції рівності від історичних форм станової нерівності до сучасного визнання універсальної рівної гідності всіх людей є одним із найбільших досягнень цивілізації. Однак цей процес не завершений. Перехід від формальної рівності перед законом до рівності можливостей вимагає постійних зусиль держави та суспільства.

²⁴ Чепульченко Т.О. Рівність у праві: філософський вимір. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2015. Вип ¾ (27/28). С. 128.

Справедливість є однією з найдавніших і найбільш фундаментальних категорій, що визначають людське розуміння права та моралі. У системі правових цінностей справедливість посідає центральне місце, виступаючи водночас як мета права, критерій його оцінки та принцип його реалізації. Справедливість пронизує всю систему прав людини, виступаючи критерієм оцінки як матеріального, так і процесуального права.

Етимологічний аналіз терміна «справедливість» у давньогрецькій традиції демонструє його первісний зв'язок зі словом «помста». Однак навіть у ті давні часи помста в її елементарному розумінні та справедливість не ототожнювалися. Справедливість виступала своєрідною мірою помсти, що встановлювалася суспільством, обмежуючи савівілля та надмірність у відплаті за заподіяну шкоду. Ця еволюція від примітивної помсти до нормативно врегульованої справедливості стала важливим кроком у розвитку правової культури. Суспільство взяло на себе функцію визначення меж допустимої відплати, трансформувавши приватну помсту в публічне правосуддя. У сучасному розумінні відплатна справедливість у морально-соціальному сенсі означає забезпечення істинної свободи особистості та оцінку її діяльності з погляду добра і зла, заохочення і покарання. Правова відплата тлумачиться як правосуддя, що передбачає рівний підхід до всіх членів суспільства незалежно від їхнього статусу, становища чи інших характеристик²⁵.

Сучасна філософська думка визнає, що справедливість не буває однозначною. Пов'язана з різноманітними «суспільними відносинами» – економічними, соціальними, політичними, моральними, правовими – вона змінює свій зміст не тільки в різні історичні епохи, але й у межах одного історичного періоду. Це означає, що справедливість є контекстуально обумовленою категорією. Те, що вважається справедливим в одному суспільстві чи в одну епоху, може сприйматися як несправедливе в іншому контексті. Така відносність не означає відсутності універсальних вимірів справедливості, але вимагає врахування культурного, історичного та соціального контексту при її оцінці. Так, В. Торянник та П. Макушев визначають:

– справедливість як реальність існує лише в діях соціального суб'єкта. Без суб'єкта в суспільних явищах немає властивості справедливості – вона проявляється лише у відносинах «суб'єкт – суб'єкт» або «суб'єкт – суспільний інститут». Від характеру відносин, у які вступають із людиною держава, класи, соціальні групи, церква та інші інститути, залежить їхня оцінка як справедливих або несправедливих. Це підкреслює інтерсуб'єктивну природу справедливості: вона не є об'єктивно властивістю речей чи явищ, а виникає у процесі соціальної взаємодії та оцінюється з позиції конкретних соціальних акторів;

– співіснування людей на ґрунті взаємного визнання прав і свобод становить такий порядок, що може бути названий справедливим. Саме справедливість виступає основою ідеї права, виражає його сутність, а особливий акт визнання визначає як справедливість, так і феномен права в цілому. Ця концепція пов'язує справедливість із взаємністю та реципрокністю. Справедливий порядок – це

²⁵ Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 151. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/fe211726-25d9-4241-aeec-67427a154908/content> (дата звернення: 10.11.2025)

такий, у якому кожен визнає права інших і очікує аналогічного визнання своїх прав. Така взаємність є основою соціального договору та правового порядку;

– справедливість є мірою відносного достоїнства цінностей, мірою їхньої рівноваги та субординації. Вона виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і одночасно є визначальним моментом домінування при конфлікті зиткненні цих цінностей. У цьому аспекті справедливість функціонує як інструмент вирішення ціннісних конфліктів. Коли різні правові цінності вступають у протиріччя (наприклад, свобода слова та право на приватність), саме принцип справедливості дозволяє знайти прийнятний баланс та визначити пріоритети в конкретній ситуації;

– зміст справедливості як реальності полягає в трьох основних аспектах: мірі віддачі, мірі вимоги та правомірності оцінки. Універсальну справедливість характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність, добре ім'я («гідність»), які можна знайти вже в давньому карному праві²⁶.

Отже, справедливість виступає однією з ключових категорій правової думки, що має глибоке смислове навантаження та багатовимірну природу. Н. Федіна розглядає її як особливу категорію, тісно пов'язану з такими фундаментальними поняттями, як демократія, рівність, свобода, відповідальність, система правових норм і державний устрій. Такий підхід дозволяє осмислити справедливість не лише як моральну чи філософську ідею, а як структурний елемент правового простору, що формує засади суспільного устрою²⁷. Своєю чергою, Т. Подковенко акцентує на тому, що справедливість займає центральне місце у системі правових цінностей. Вона не лише відображає практичну реалізацію права як регулятора суспільних відносин, але й виступає засобом із потужним людинотворчим потенціалом. Через правові інститути справедливість втілює гуманістичну природу права, його високе соціальне призначення²⁸. В. Горбатенко, спираючись на міждисциплінарні підходи, визначає справедливість як внутрішню властивість права, нормативне поняття моралі та соціальної цінності. У цьому контексті вона відіграє важливу роль у формуванні соціально-політичної та правової свідомості, а також постає як цінність, яку необхідно захищати й культивувати в умовах демократичного розвитку суспільства²⁹.

Справедливість є фундаментальною правовою цінністю, яка пронизує всю систему прав людини та виступає критерієм оцінки як матеріального, так і процесуального права. Еволюція концепції справедливості від давньогрецької ідеї міри помсти до сучасного багатовимірного розуміння демонструє поглиблення та гуманізацію правової культури. Багатоаспектність справедливості як правової категорії виявляється в її відносному характері, суб'єктному вимірі,

²⁶ Торяник В.М., Макушев П.В. *Філософія права (в схемах та визначеннях)* : навчально-методичний посібник. Херсон, 2019. С. 78.

²⁷ Федіна Н.В. *Правова справедливість як засіб забезпечення соціальної цінності правових норм. Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 24.

²⁸ Подковенко Т. *Справедливість у системі цінностей права. Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 13.

²⁹ Горбатенко В.П. *Справедливість як соціально-правова цінність. Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 150. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/fe211726-25d9-4241-aeec-67427a154908/content> (дата звернення: 10.11.2025).

функції основи співіснування, ролі механізму ціннісної рівноваги та тривимірній структурі. Ці аспекти не суперечать один одному, а доповнюють, створюючи цілісне розуміння справедливості як складного соціально-правового феномену.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретико-методологічного аналізу архітекtonіки правових цінностей та прав людини, їхнього змісту та функціональної взаємодії у філософсько-правовому вимірі, можна сформулювати низку ключових висновків.

Аналіз наявних концепцій правових цінностей дозволив виокремити п'ять основних методологічних векторів дослідження: філософсько-екзистенційний підхід, що трактує цінність як те, що визнається свідомістю особливо значущим і задає сенс життєдіяльності; антропологічно-культурологічний підхід, який розглядає цінність як витвір природи чи культури, що характеризується особливо значущістю для життєдіяльності людини; соціально-нормативний підхід, що інтерпретує цінності як узагальнення соціального досвіду та еталон належного; диференційований підхід, який визнає існування як позитивних, так і негативних значущостей; прагматичний підхід, що визначає цінності через їхню функціональність. Синтез зазначених позицій дозволяє сформулювати інтегроване розуміння правових цінностей як фундаментальної категорії філософії права, що поєднує об'єктивну соціальну значущість правових інститутів, їхню суб'єктивну оцінку носіями правосвідомості та нормативну функцію орієнтації правового розвитку.

Багатоманітність правових цінностей потребує їх систематизації. Обґрунтовано класифікацію правових цінностей на три рівні, що перебувають у відношенні ієрархічної залежності та функціональної взаємодоповнюваності: **фундаментальні (базові) цінності** – справедливість, свобода, рівність, гідність, які утворюють аксіологічне ядро права, є універсальними та позачасовими орієнтирами правового розвитку; **інституційні цінності** – верховенство права, законність, правопорядок, які відображають цінність права як системного явища та виступають посередницькою ланкою між фундаментальними цінностями та їх практичною реалізацією; **процедурні цінності** – доступ до правосуддя, змагальність, презумпція невинуватості, право на справедливий суд, які забезпечують механізм реалізації фундаментальних та інституційних цінностей. Запропонована класифікація відображає не лише ієрархію, а й функціональну взаємозалежність рівнів: фундаментальні цінності надають легітимності інституційним, інституційні створюють рамку для процедурних, а процедурні забезпечують реалізацію фундаментальних. Це утворює замкнений цикл, що свідчить про системний характер правових цінностей.

Проблема взаємозв'язку правових цінностей та прав людини становить один із найбільш дискусійних аспектів сучасної правової теорії. Множинність підходів відображає складність самого феномену прав людини, які одночасно виступають як ціннісний орієнтир, нормативний регулятор і соціальний інститут. Встановлено, що інтегративний підхід поєднує аксіологічний і нормативний виміри, розглядаючи права людини як одночасно природні цінності та позитивні норми. Права людини посідають унікальне становище

серед духовних (нематеріальних) правових цінностей, оскільки вони одночасно є і самостійною цінністю, і засобом опосередкування інших фундаментальних цінностей – свободи, справедливості, рівності, людської гідності. Ця подвійна природа прав людини робить їх центральною ланкою правової аксіології.

Аксіологічний підхід до права відкриває нові горизонти для його дослідження та реформування, орієнтуючи правову систему на служіння людині як найвищій соціальній цінності. Дослідження архітекtonіки правових цінностей у сфері прав людини має не лише теоретико-методологічне, але й практичне значення для вдосконалення національного законодавства, розвитку судової практики, формування ефективної державної політики у сфері прав людини та підвищення рівня правової культури суспільства.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що система правових цінностей у сфері прав людини має складну архітекtonіку, характеризується ієрархічною структурою, функціональною взаємозалежністю елементів та динамічним характером. Людська гідність, свобода, рівність і справедливість утворюють аксіологічне ядро сучасного права, визначають зміст і спрямованість системи прав людини та виступають критеріями легітимності правового порядку. Подальші дослідження в цьому напрямку мають бути спрямовані на поглиблене вивчення механізмів інституціоналізації правових цінностей, аналіз їх трансформації в умовах глобалізації та цифровізації, а також розробку ефективних стратегій імплементації міжнародних стандартів прав людини у національну правову систему України.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні здійснено теоретико-методологічний аналіз архітекtonіки правових цінностей та прав людини в контексті трансформації сучасної юридичної науки. Обґрунтовується, що правова цінність є фундаментальною категорією філософії права, яка поєднує об'єктивну соціальну значущість, суб'єктивну оцінку та імперативну функцію. Ключовим положенням є визнання прав людини центральною ланкою цієї архітекtonіки, що виступає одночасно самостійною цінністю та механізмом втілення природно-правових ідеалів. Особливу увагу приділено людській гідності як абсолютній, джерельній основі всіх прав і свобод, яка вимагає від держави не лише утримання від втручання (негативна свобода), а й активного забезпечення соціальних умов для гідного існування (позитивна функція). Проаналізовано органічну єдність свободи, рівності та справедливості, підкреслено необхідність переходу від формальної рівності до рівності можливостей та зв'язок свободи з юридичною відповідальністю.

Література

1. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : автореф. дис. ... доктора філ. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 40 с.
2. Бондар Н.А., Міщенко М.С. Свобода як правова цінність: природа та особливості. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 26–30. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.3>

3. Бровко Н.І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 54-57. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1cba5aec-571e-4997-a80a-68dc9851ef36/content> (дата звернення: 15.11.2025)
4. Волкова Ю.Ф. Гідність людини як найвища цінність в умовах глобалізаційного світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип 29. Ч.2. С.402-407. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.63>
5. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософсько-правова рефлексія. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м.Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 411 с.
6. Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. Проблеми філософії права. 2003. Том 1. С. 150–153. URL: <https://nasplib.isofigs.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/fe211726-25d9-4241-aeec-67427a154908/content> (дата звернення: 10.11.2025)
7. Жебровська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 24 с.
8. Загальна декларація прав людини проголошена на Генеральній Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: <https://lawyersunion.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Deklaratsiya-prav-lyudyny.pdf> (дата звернення: 15.11.2025)
9. Качур В.О. Правові цінності як детермінанти сталого розвитку суспільства. *Право. Людина. Довкілля*. 2021. Том. 12. № 3. С. 17. DOI: <https://doi.org/10.31548/law2021.03.002>
10. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://surl.li/yjprveg> (дата звернення: 09.11.2025)
11. Лук'янов Д.В. Загальна теорія права: посібник. Харків : Право, 2019. 172 с.
12. Орловський О.Я., Бондарук М.І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Вип. 67. С. 129–133. 2021. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>
13. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10-14
14. Поліщук П.В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 75–81. URL: file:///D:/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/Fmpp_2013_1-2_11.pdf (дата звернення: 09.11.2025)
15. Поцюрко О.Ю. Свобода та відповідальність як філософсько-правові цінності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 86–93.
16. Право на повагу до гідності. Конституційний Суд України (офіційний сайт). URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagu-do-gidnosti> (дата звернення: 15.11.2025)

17. Пуховська А.С. Правова рівність у контексті правового світогляду та прав людини. *Альманах права*. 2014. Вип. 5. С. 308–312.
18. Разметаєва Ю.С. Правові цінності: природа та особливості. URL: <https://surl.li/qgkmjo> (дата звернення: 15.10.2025)
19. Торяник В.М., Макушев П.В. Філософія права (в схемах та визначеннях): навчально-методичний посібник. Херсон, 2019. 152 с.
20. Titia Loenen. Historical Background and General Characterization of Equality as a Legal Concep. https://doi.org/10.1163/9789004538368_003
21. Федіна Н.В. Правова справедливість як засіб забезпечення соціальної цінності правових норм. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 20–24
22. Чепульченко Т.О. Рівність у праві: філософській вимір. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2015. Вип 3/4 (27/28). С. 124–128.
23. Чернописька В. Проблема дефеніції «праових цінностей» у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 1. Т. 7. С. 96. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2020.25.089>

Information about the author:

Bondar Nataliia Anatolyivna,

PhD (Law),

Associate Professor of State, Legal Disciplines and Ukrainian Studies Chair

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Боняк В. О.

ВСТУП

Війна проти Української держави, розв'язана російським агресором, засвідчує, що військовий конфлікт загрожує національній безпеці, державному суверенітету й становить серйозну загрозу життю і здоров'ю кожного, включаючи найбільш уразливу верству населення – дітей. Недопущення залучення дітей до участі у таких конфліктах, надання їм всебічної соціальної підтримки, забезпечення права на життя, гідне буття і безпеку, можливості реалізації ними права на освіту та інших конституційних можливостей є сьогодні одним з головних завдань демократичної і правової держави. Саме стан забезпечення прав дитини визначає майбутнє суспільства, вектор його розвитку, відсвічує пануючі у державі та суспільстві пріоритети.

Діти – це особливий ціннісний суб'єкт, який не має змоги самостійно забезпечити свої потреби, а в умовах правового режиму воєнного стану особливо потребує додаткової уваги з боку державних органів та громадськості. Сучасні виклики, обумовлені війною, вимагають від органів публічної влади, суб'єктів громадянського суспільства, міжнародної спільноти вжиття всіх можливих заходів задля максимального виключення випадків порушення прав дитини¹.

Для реалізації вказаних зусиль у державі має ефективно функціонувати механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії. Але наявні наукові праці вчених та обґрунтовані ними положення з цього питання здебільше присвячені окремим аспектам досліджуваного нами механізму, вирізняються недостатньо повною його характеристикою. Така ґносеологічна ситуація вимагає подальших комплексних наукових розвідок механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії. Заповненню вказаної прогалини у вітчизняній юридичній науці і буде присвячене це дослідження.

За мету дослідження визначено обґрунтування теоретичних положень щодо механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України та окреслення напрямків його вдосконалення.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

1) охарактеризувати механізм забезпечення прав дитини у співвідношенні із механізмом забезпечення прав людини; 2) висвітлити функціонування механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської

¹ Боняк В., Трень Т. Порушення прав дитини в Україні в умовах війни». *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.) ; у 2-х ч. Дніпро :Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. I. С. 261.

федерації проти України; 3) запропонувати шляхи удосконалення досліджуваного механізму.

Теоретико-правова характеристика механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії стала можлива завдяки використанню світоглядного діалектичного підходу, який базується на принципах розвитку досліджуваного явища та його взаємозв'язку з іншими правовими явищами, насамперед механізмом забезпечення прав людини, а також системного методу, структурно-функціонального та формально-логічних методів аналізу і синтезу.

1. Механізм забезпечення прав дитини у співвідношенні з категорією «механізм забезпечення прав людини»

Утілення у життя принципу реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина, як складової гетерогенного принципу верховенства права, вимагає від Української держави не тільки конституційного закріплення цих прав, свобод і обов'язків в Основному Законі та законодавчих актах, але й їх реального забезпечення, гарантування. Для цього держава повинна створити ефективні механізми – системи засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. Вказана система у юридичній науці дістала назву механізму забезпечення прав людини, що структурно охоплює собою: 1) механізм реалізації прав і свобод людини; 2) механізм їх охорони та 3) механізм захисту прав і свобод людини².

Алгоритм нашого дослідження вимагає розкриття смислового навантаження юридичного терміну «механізм забезпечення прав людини», який складається із декількох слів. Так, слово «механізм» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як: 1) пристрій, що передає або перетворює рух (у порівнянні те саме, що машина); 2) внутрішня будова, система чого-небудь; 3) сукупність станів чи процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне чи інше явище³.

Схожі значення цього слова містяться і в інших довідкових виданнях.

Для вирішення поставлених нами дослідницьких завдань найбільш придатним є те значення вказаної категорії, що зводиться до внутрішньої будови, системи чого-небудь. Крім цього, у правничій науці поняттям «механізм» відображається функціонування правової форми, рух (момент такого руху). Підтвердженням цьому слугують такі широко вживані юридичні терміно-поняття, як «механізм правового виховання», «механізм правового регулювання», «механізм правотворчості», «механізм правозастосування», а також «механізм забезпечення прав та свобод людини» та ін.

Слово «забезпечення» походить від слів «забезпечити», «забезпечувати» та у довідковій літературі трактується як: 1) постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах // надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування; 2) створювати надійні умови

² Боняк В. Правоохоронна діяльність: поняття та принципи. *Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності* : навч. посібник. 2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД. 2018. С.26.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 523.

для здійснення чого-небудь; гарантувати щось. 3. Захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки⁴. З огляду на наведені значення, найбільш придатним у трактуванні вказаного слова є здійснення, гарантування чого-небудь, його охорона та захист.

У правничій науці категорія «права і свободи людини» визначається як *певні можливості людини*, необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її нормального існування та розвитку в конкретно-історичному соціумі, котрі об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені соціальними обов'язками інших суб'єктів⁵.

Наведені вище трактування слів «механізм», «забезпечення», «права і свободи людини» надають можливість трактувати досліджуваний нами феномен «механізм забезпечення прав людини» як системне й динамічне (рухливе) утворення, функціональним призначенням якого є забезпечення здійснення прав людини.

У вітчизняній юридичній науці питання структури механізму забезпечення прав людини неодноразово було предметом досліджень вітчизняних правників. Так, А. Кучук при характеристиці соціально-правового механізму забезпечення прав людини уточнює, що останній складається з таких елементів: механізму реалізації цих прав (тобто, це заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини); механізму охорони прав людини (охоплює заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи); механізму захисту прав людини, який визначає як заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями, так і заходи щодо відповідальності особи, котра вчинила ці правопорушення⁶.

У своїй праці під назвою «Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ» вітчизняний правник С. Шило, розглядаючи терміно-поняття «механізм забезпечення прав людини», також наголошує на тому, що обсяг останнього є значно ширшим за захист і охорону, оскільки включає і форми реалізації, і самі органи і організації (як ті, що реалізують права, так і ті, що застосовують норми), а також нормативний, інформаційний, ідентифікаційний та інші елементи⁷.

Структуру механізму забезпечення прав людини досліджувала і Т. Бабкова. Розглядаючи досліджувану категорію, учений додає до неї такі

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 281.

⁵ Рабінович П. М. Науково-практичний коментар ст. 3 Конституції України. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. С. 21.

⁶ Кучук А. М. Соціально-правовий забезпечення прав і свобод людини. Теорія держави та права : підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017; Ліра ЛТД. С. 102–107. С. 103.

⁷ Шило С.М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 2. С. 271.

складники, як правові форми й засоби. Вказаний механізм дослідниця визначає як динамічну, взаємоузгоджену та взаємопов'язану систему встановлених Конституцією України й законами правових форм, засобів і заходів, за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод людини та громадянина, їх охорона і захист⁸.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо за необхідне зробити деякі уточнення щодо структурних елементів механізму забезпечення прав людини. Так, А. Ведерніков у своєму дослідженні «Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект» наголошує на синонімії термінів «охорона» і «захист» у нормотворчій практиці, а також доводить, що при формулюванні змісту нормативно-правових приписів законів існує тенденція, що зводиться до поступової зміни слова «охорона» на термін «захист». Правник резюмує, що з урахуванням вищезазначеного та відповідних поглядів у правничій літературі, охорону методологічно коректно розглядати як родове поняття, що охоплює захист як певний, особливий вид охорони, а також вважає, що необґрунтовано розглядати правоохоронну та правозахисну діяльність як окремі напрямки суспільної чи державної діяльності⁹.

Вказаний підхід поділяють і автори монографії «Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні»¹⁰.

Отже, вважаємо, що структурно механізм забезпечення прав людини зводиться до двох його складників: механізму реалізації прав людини та механізму їх охорони (останнім охоплюється і механізм захисту). Аналогічною є і структура механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії.

Для визначення механізму забезпечення прав дитини у співвідношенні з категорією «механізм забезпечення прав людини» алгоритм нашого дослідження вимагає опори на пізнавальні можливості системного методу пізнання та співвідношення таких філософських категорій як «загальне», «особливе», «одиничне»¹¹. Сутність указаного методу полягає у тому, що таке системне явище, яке охоплюється поняттям «механізм забезпечення прав дитини» розглядається як таке, що включене до більш об'ємної системи (механізму забезпечення прав людини) й виконує у цій системі певні функції, пов'язане з нею відповідними зв'язками.

Загальне – це незалежна від сприйняття особою, об'єктивно наявна тотожність між предметами, явищами, речами, яка властива багатьом предметам, явищам, речам у межах конкретної якісної визначеності. При цьому одиничне існує як таке, окреме; загальне ж не існує як таке окремо.

⁸ Бабкова Т. В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. с. 7.

⁹ Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект : монограф. Київ : Знання України, 2009. с. 56

¹⁰ Боняк В. О., Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні: монограф. / В. О. Боняк, Я. В. Єрмоленко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 196 с.

¹¹ Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. с. 104

Також слід відзначити, що всяке загальне не є елементом, частинкою, стороною окремого, бо ж воно відображає останнє не повністю, не цілком, а частково (у тому, що є тотожним у предметах). Одиначне (окреме) за своїм змістом, проявом є багатшим за загальне, яке є абстрактним. Однак загальне глибше розкриває сутність речі, її зміст. Особливе є певною сукупністю властивостей, що притаманні лише даному предмету. Одиначне – це окремий феномен, явище, подія, факт, предмет, річ, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю. Відмінність між загальним, особливим і одиначним відносна¹².

Отже, з погляду таких філософських категорій діалектики, як «загальне», «особливе» та «одиначне», досліджувані загальнотеоретичні категорії співвідносяться у такий спосіб: «механізм забезпечення прав людини» є загальним родовим поняттям; поняття «механізм забезпечення прав дитини» є особливим по відношенню до загальної категорії «механізм забезпечення прав людини», а механізм забезпечення прав дитини в умовах збройного конфлікту є особливим по відношенню до загальної категорії «механізм забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту».

Досліджуваний нами механізм не є суто правовим явищем. Погоджуємося з підходом, відповідно до якого він створюється як результат цивілізаційного розвитку та реакція держави на відповідний суспільний запит¹³.

2. Механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України

Провідним аспектом такого змістовного явища державно-правової дійсності як механізм забезпечення прав дитини в умовах збройного конфлікту є механізм охорони. У юридичній літературі механізм охорони прав людини розглядається як система суспільних і державних інститутів, а також юридичних засобів, які забезпечують їх (інститутів) організацію та діяльність, спрямовану на запобігання порушенню прав і свобод людини, припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права, відшкодування завданої шкоди та притягнення винних до юридичної відповідальності¹⁴.

Указану дефініцію візьмемо за основу формулювання поняття «механізм охорони прав дитини в умовах збройної агресії».

Водночас, вважаємо за необхідне зробити деякі суттєві уточнення:

1) права дитини забезпечуються органами публічної влади (як державними інститутами, так і органами місцевого самоврядування), а також інститутами

¹² Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. с. 104.

¹³ Паталаха І. О. Право на справедливий суд та механізм його забезпечення: загальнотеоретичний аспект : дис. ... докт. філософ. 081 Право. Дніпровський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Дніпро, 2025. 227 с. с. 166.

¹⁴ Боняк В. О., Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні: монограф. / В. О. Боняк, Я. В. Єрмоленко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. с. 90.

громадянського суспільства (правозахисними громадськими організаціями), міжнародними організаціями (інституційний складник);

2) інструментальний компонент досліджуваного механізму складають засоби (насамперед, юридичні);

3) реалізація правових норм у контексті забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії означає створення найбільш сприятливих умов для здійснення прав і свобод дитини, усунення будь-яких перешкод.

Звідси функціональне призначення вказаного механізму полягає у: 1) запобіганні порушенню прав і свобод дитини; 2) припиненні протиправної поведінки щодо неї; 3) відновленні її порушеного права; 4) притягненні винних до юридичної відповідальності.

При дослідженні механізму охорони прав людини правники роблять акцент на інституційному (органи), інструментальному (нормативному) та функціональному (відносини, діяльність) складниках цього механізму, що є досить обґрунтованим і по відношенню до механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії.

Щодо інституційного складника, то він не обмежується лише державними органами, їхніми службовими й посадовими особами. В умовах діючого правового режиму воєнного стану в Україні його складають:

1. Український Парламент – Верховна Рада України, як єдиний орган законодавчої влади.

2. Глава держави – Президент України, Офіс Президента України, радниця-уповноважена з прав дитини і дитячої реабілітації, Координаційна рада з питань захисту та безпеки дітей як консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

3. Уряд – Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) та інші органи виконавчої влади, а також створені в умовах правового режиму воєнного стану Координаційний штаб з питань захисту прав дитини, Національне інформаційне бюро й ін.

4. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, представники Уповноваженого, Консультаційна рада при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, громадські приймальні Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

5. Судові органи.

6. Прокуратура України.

7. Органи місцевого самоврядування.

8. Громадські та благодійні організації (включно з міжнародними), серед яких Всеукраїнська фундація «Захист прав дітей», Всеукраїнська громадська організація «Магнолія», благодійний фонд «Право на захист», Українська мережа за права дитини, фонд «Голоси дітей», міжнародна благодійна організація «Благодійний фонд «СОС Дитячі Містечка», дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй ЮНІСЕФ (UNICEF) та ін.

9. Адвокатура як недержавний самоврядний інститут, правозахисні організації (включно з міжнародними).

Зокрема, тісна взаємодія вищевказаних органів і організацій, посадових і службових осіб з перших днів дії Указу Президента України № 64/2022 «Про

введення воєнного стану в Україні» проявилась у діяльності створеного Кабінетом Міністрів України для захисту прав та інтересів дітей Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану.

Крім цього, Офісом Президента України спільно з ЮНІСЕФ та Міністерством соціальної політики України було створено Telegram-бот «Дитина не сама» (https://t.me/dytyna_ne_sama_bot) для допомоги тим дітям, які опинилися у воєнний час у складних ситуаціях. Вказаний координаційний штаб було започатковано за ініціативою народних депутатів та уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації. До його складу увійшли: співголови – Міністр соціальної політики України та Радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, а також члени – Радник – уповноважений Президента України з питань безбар'єрності, представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники різних міністерств, Національної поліції, Державної прикордонної служби, Офісу Генерального прокурора, підкомітету у справах сім'ї та дітей Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, освітній омбудсмен України, представники міжнародних організацій, громадянських об'єднань та незалежні експерти, метою діяльності вказаного штабу було визначено координацію роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо евакуації, створення безпечних умов та забезпечення прав під час воєнного стану¹⁵.

Важливо, що травні 2025 р. главою держави – Президентом України Володимиром Зеленським з метою утвердження охорони дитинства як загальнонаціонального пріоритету, посилення міжнародної співпраці у сфері захисту прав дітей підписано Указ від 30.05.2025 р. № 355/2025 «Про День захисту дітей», яким Днем захисту дітей в Україні встановлено 20 листопада – день, коли міжнародна спільнота відзначає Всесвітній день дитини, започаткований Організацією Об'єднаних Націй (день ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН у 1989 році Конвенції про права дитини)¹⁶.

Також Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України разом з Національним інформаційним бюро, Офісом Генерального прокурора, Національною поліцією України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Офісом Президента в особі радниці-уповноваженої з прав дитини і дитячої реабілітації було об'єднано зусилля задля створення платформи «Діти війни». Інформаційно-аналітичну підтримку цій команді було надано проектом Уряду Канади «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe). На цій єдиній платформі зібрано інформацію про дітей, які постраждали внаслідок війни (загиблих, поранених, зниклих безвісти,

¹⁵ Боняк В.О. Захист прав та інтересів дітей в Україні в умовах збройної агресії російської федерації: сучасні виклики. *Захист прав та інтересів дітей і жінок в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 29 квіт. 2022 р.). Дніпро : ДДУВС, 2022. С. 11–13.

¹⁶ Про День захисту дітей : Указ Президента України від № 355/2025. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3552025-55141>.

спортованих та ін.), а також інформація про випадки, коли дітей вдалося розшукати і повернути.

Окрім вищезазначеного, платформа слугує каналом повідомлення правоохоронним органам (зокрема, Національній поліції України, Офісу Генерального прокурора), а також Національному інформаційному бюро про випадки знищення дитини, злочину, скоєного проти дитини, виявлення дитини без супроводу дорослих, депортації, примусової зміни громадянства та документів та інші порушення прав дитини під час війни через реєстрацію звернень на сайті¹⁷.

Омбудсман разом із Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини здійснює системну роботу із моніторингу відкритих джерел, зокрема засобів масової інформації, офіційних заяв та публікацій, опрацьовує дані від міжнародних партнерів та інших організацій щодо ймовірних порушень прав дитини на ТОТ України та рф, серед яких: викрадення дітей (їх депортація та примусове переміщення), вербування дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях, індоктринація та мілітаризація дітей у навчальних закладах на ТОТ України, незаконна зміна громадянства українських дітей, насильницьке розлучення дітей із сім'ями, відмова в доступі до гуманітарної допомоги. Тільки протягом 2024 року на підставі отриманих даних було вказаними суб'єктами було підготовлено 45 листів-інформувань до Служби безпеки України та 43 листи-інформування до Офісу Генерального прокурора України із фактами про ймовірні порушення прав дитини¹⁸.

З вищенаведеного випливає, що інституційний складник не обмежується державними органами, їхніми службовими й посадовими особами, є правовим тому, що вказані інститути організовані та функціонують за допомогою права й інших юридичних засобів.

Отже, інституційну складову механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії складають державні органи (наділені державно-владними повноваженнями), органи місцевого самоврядування, а також недержавні організації – адвокатура, правозахисні та громадські організації (включно з міжнародними).

Інструментально-функціональний компонент механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії охоплює собою як національне законодавство (нормативно-правові акти, а також чинні міжнародні договори, що торкаються прав дитини, згоду на обов'язковість надана Верховною Радою України), так і правові засоби, які застосовуються в процесі правоохоронної та правозахисної діяльності.

¹⁷ Лубінець Д. Дії влади України, спрямовані на захист прав дітей. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/dii-vlady-ukrainy-spriamovani-na-zakhyst-prav-ditei>.

¹⁸ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан та додержання прав і свобод людини і громадянина в у 2024 році https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf.

Саме правові засоби, як наголошує І. Павлюков, надають змогу узагальнити всі ті явища (як інструменти, так і процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених законодавством цілей. Вказана категорія, відзначає учений, пов'язує мету, як ідеальне, з реальним (результат), об'єднуючи в собі одночасно як фрагменти ідеального – інструменти, так і фрагменти реального – технологію. Саме в цій площині, на думку правника, названі різномірні юридичні феномени розглядаються у якості правових засобів¹⁹.

Інструментальний компонент механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії складають такі міжнародні акти: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09 грудня 1948 р., Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, (Протокол I) від 8 червня 1977 р., Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 р., Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01 січня 2000 р., два факультативних протоколи до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії та щодо участі у збройних конфліктах (відповідно ратифіковані Верховною Радою України у 2003 та 2005 рр.), Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 р., Резолюція Ради Безпеки ООН 1261 (1999) (про дітей у збройних конфліктах) від 25 серпня 1999 р., Резолюція Ради Безпеки ООН 1882 (2009) «Діти і збройні конфлікти» від 4 серпня 2009 р., Резолюція Ради Безпеки ООН 1998 (2011) «Діти і збройні конфлікти» від 12 липня 2011 р., Резолюція Ради Безпеки ООН 2225 (2015) «Діти і збройні конфлікти» від 18 червня 2015 р., Резолюція ПАРС 2482 (2023) «Правові та правозахисні аспекти агресії російської федерації проти України» від 26 січня 2023 р., Резолюція ПАРС 2495 (2023) «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів та покарання винних» від 27 квітня 2023 р. й ін.

Наступну групу інструментального компоненту механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії складає національне законодавство – Конституція України – Основний Закон держави і суспільства; закони; підзаконні нормативно-правові акти, що містять норми права (постанови Верховної Ради України, укази Глави Української держави, постанови КМУ); накази міністерств; акти інших державних органів; нормативно-правові акти органів влади Автономної Республіки Крим; акти місцевих державних адміністрацій; нормативно-правові акти місцевого самоврядування), а саме:

¹⁹ Павлюков І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/8.pdf>.

І. Конституція України. У ч. 1 ст. 52. Основного Закону Української держави суб'єкт законотворчості закріпив що всі діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

У ч. 2 вказаної статті визначена заборона будь-якого насильства над дитиною та її експлуатації²⁰.

ІІ. Закони України: «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р., «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р., «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р., «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 р.

Так, у ст. 1 у Законі України «Про охорону дитинства» суб'єкт законотворчості надає визначення термінів «дитина», «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», «депортація дитини», «примусове переміщення дитини», «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах», «дитина, розлучена із сім'єю».

Іншими статтями вищевказаного законодавчого акту визначено заборону участі дітей у воєнних діях і збройних конфліктах (ст. 30); захист дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів (ст. 30-1); захист дітей, які постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (очевидцями) (ст. 30-2); захист дітей-біженців та дітей, які потребують додаткового або тимчасового захисту (ст. 31); захист дитини від незаконного переміщення (ст. 32)²¹.

У Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» суб'єкт законодавчої ініціативи соціальний захист дітей визначає як комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на відповідних суб'єктів щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки. До таких суб'єктів законодавець відносить: 1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; 2) уповноважені підрозділи органів Національної поліції; 3) приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; 4) школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; 5) центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; 6) спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; 7) притулки для дітей; 8) центри соціально-психологічної

²⁰ Конституція України від 28 червня 1996 р. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

²¹ Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

реабілітації дітей; 9) соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка); 10) інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, окремі громадяни, які у межах своєї компетенції беруть участь у здійсненні соціального захисту та профілактики правопорушень серед дітей²².

У 2024 р. Верховною Радою України було прийнято окремий Закон України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат». Ст. 2 цього законодавчого акту містить визначення «депортована дитина»; «дитина, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України»; «примусово переміщена або утримувана дитина у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України»; «психологічне насильство, якого зазнала дитина внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України (далі – психологічне насильство)»; «сексуальне насильство, якого зазнала дитина внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України», «фізичне насильство»²³.

Інструментальний компонент механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії буде неповним без указівки на положення Кримінального кодексу України, які передбачають покарання за: а) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій (ст. 438 під назвою «Воєнні злочини»)²⁴; б) умисне вчинення в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення (переслідування будь-якої групи або спільноти, яка може бути ідентифікована, тобто обмеження прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими підставами (ознаками) дискримінації, визначеними міжнародним правом як неприпустимі; депортацію населення, тобто примусове і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, на територію іншої держави; насильницьке переміщення населення, тобто примусове і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, до іншої місцевості у межах однієї держави; звалтування,

²² Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України 24 січня 1995 року № 20/95-ВР <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81#Text>.

²³ Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 8 жовтня 2024 року № 3999-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text>.

²⁴ Кримінальний кодекс України : від 5 квітня 2001 року № 2341-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

сексуальну експлуатацію, примушування до зайняття проституцією, примусову вагітність, примусову стерилізацію або будь-які інших форми сексуального насильства; оборнення в рабство або торгівлю людьми; насильницьке зникнення; незаконне позбавлення волі; катування; інші умисні нелюдські діяння подібного характеру із заподіянням сильних страждань, середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю; умисне вчинення в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення злочину апартеїду, винищення, вбивств (ст. 442-1 під назвою «Злочини проти людяності»²⁵.

Іншим кодифікованим актом – Кодексом цивільного захисту України – передбачено заходи з евакуації, її види та перелік суб'єктів, які приймають рішення про проведення евакуації та ін. (ст. 33) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>²⁶.

III. Підзаконні нормативно-правові акти, які врегульовують питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану (Указ Глави Української держави – Президента України від 8 серпня 2022 року № 568/2022 «Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей», Постанова КМУ від 23 вересня 2015 року № 740 «Про затвердження Порядку надання статусу члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України», Постанова КМУ від 05 квітня 2017 р. № 268 «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», Постанова КМУ від 24 жовтня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», Постанова КМУ від 17 березня 2022 № 302 «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану». Постанова КМУ від 1 червня 2023 р. № 546 «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення», Постанова КМУ від 18 квітня 2023 р. № 339 «Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України», Постанова КМУ від 14 травня 2024 р. № 551 «Про затвердження Порядку виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» та ін.).

Отже, механізм охорони прав дитини в умовах збройної агресії – це нормативно визначена система державних і недержавних інститутів, а також юридичних засобів, що в умовах дії правового режиму воєнного стану забезпечують організацію та діяльність указаних інститутів, яка спрямована на запобігання порушення прав і свобод дитини, припинення протиправної поведінки щодо дитини, відновлення її порушених прав, відшкодування завданої шкоди та притягнення винних до юридичної відповідальності.

²⁵ Кримінальний кодекс України : від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

²⁶ Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 року № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Вищевикладене свідчить про те, що механізм охорони прав дитини в умовах збройної агресії повинен містити в собі щонайменше інституційний та інструментальний складники та дозволяє акцентувати увагу на найбільш суттєвих ознаках феномену «механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії»:

1) цей механізм є соціально-правовим явищем (у ньому зацікавлене передусім громадянське суспільство), його інституційний складник не обмежується державними органами, їхніми службовими й посадовими особами, є правовим тому, що вказані інститути організовані та функціонують за допомогою права й інших юридичних засобів²⁷.

2) механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії є системним утворенням, що складається з багатьох елементів (статичних та динамічних, матеріальних та ідеальних), які перебувають у певних зв'язках між собою, взаємодіють;

3) досліджуваний механізм є рухливим, динамічним, а не статичним; він постійно змінюється, вдосконалюється, перебуває у розвитку;

4) він не є хаотичним, бо ж має свою мету – навіть в умовах збройної агресії створити найбільш сприятливі умови для реалізації кожною дитиною всіх належних їй прав.

З огляду на вищевикладене, механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії – це сукупність переважно юридичних засобів й юридичних процедур, за допомогою та в межах яких уповноважені державні органи разом з активної участі інститутів громадянського суспільства здійснюють заходи зі створення найбільш сприятливих умов для реалізації дитиною належних їй прав і свобод, а у разі їх порушення вживають необхідних і дієвих заходів для відновлення можливостей дитини та притягнення винних до юридичної відповідальності.

3. Напрямки вдосконалення механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України

В умовах триваючої війни руйнівні наслідки російської агресії для українських дітей стають все більш очевидними та відчутними. І хоча зусилля органів державної влади максимально спрямовані на забезпечення військової складової та здобуття перемоги, однак не менш значимим пріоритетом є і залишається питання забезпечення прав та свобод дітей під час дії правового режиму воєнного стану. Це знаходить свій прояв у негайному та ефективному реагуванні на будь-які порушення прав дітей з боку російської федерації, незважаючи на те, що почасти інструменти такого реагування бувають суттєво обмеженими. Підтримка України міжнародною спільнотою, державами-партнерами допомагає захистити майбутнє нашої країни.

²⁷ Боняк В. О., Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні: монограф. / В. О. Боняк, Я. В. Єрмоленко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 196 с. с. 90.

Основними проблемами захисту дітей в умовах збройного конфлікту є і залишаються:

1) порушення права дитини на життя, виживання та гідний розвиток. З перших днів російсько-українська війна супроводжується вбивствами та каліцтвом дітей, невибірковими атаками та руйнуванням цивільної інфраструктури (руйнуванням закладів освіти, фізичної культури і спорту, соціального захисту, закладів охорони здоров'я та інших важливих об'єктів інфраструктури, наявність на їх територіях вибухонебезпечних предметів, що ставить під загрозу життя та здоров'я дітей, створює ризик для життя і безпеки дітей, ускладнює доступ до базових послуг).

Російсько-українська війна станом на середину 2025 року забрала життя більше 630-ти дітей, а більше як 2000 дітей отримали поранення. Разом з цим, залишається невідомою кількість дітей, які загинули на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ);

2) необхідність удосконалення законодавства, що торкається прав дитини;

3) примусове переміщення, депортація та зміна ідентичності, що проявляються у зміні української національної та громадянської ідентичності дітей (включно через примусову зміну імен та мови, надання іншого громадянства та ін.);

4) випадки сексуального насильства щодо дітей на тимчасово окупованих територіях, яке призводить до тривалих психологічних та фізичних і травм;

5) насильницька мілітаризація та індоктринація (цілеспрямоване (без критичного аналізу) впровадження політичних ідей для формування певної суспільної свідомості) дітей на окупованих територіях нашої держави та на територіях російської федерації й республіки білорусь;

6) покращення взаємодії з питань забезпечення прав дитини між центральними органами виконавчої влади, центральними органами виконавчої влади та органами виконавчої влади на місцях.

З огляду на те, що невід'ємні права дітей (право на життя, виживання, гідність, право на свободу, право на розвиток, охорону здоров'я, право на безпеку та ін.) вимагають постійної уваги, для забезпечення цих невід'ємних можливостей органам публічної влади, інститутам громадянського суспільства, міжнародній спільноті необхідно невідкладно-першочергово здійснювати заходи із збереження життя дітей, забезпечення їх фізичної та психологічної безпеки.

Випадки вбивств, поранень, катування, депортації дітей, сексуального насильства потребують своєчасної, жорсткої та об'єктивної правової оцінки міжнародними інституціями та судовими інстанціями, а саме, притягнення винних злочинців (представників країни-агресора) за ці та інші злочини до відповідальності згідно із положеннями міжнародного права²⁸.

²⁸ Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: <https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/>.

Удосконаленню механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України сприятиме й вирішення ряду питань, пов'язаних із:

- обов'язковою евакуацією дітей із зони проведення бойових дій, дотримання законодавчо визначених приписів щодо недопущення відмови від такої евакуації, коли законні представники дітей відмовляються/ухиляються від такої евакуації або ж повертають дітей до населених пунктів, з яких вона проводиться;
- покращенням інформаційної кампанії, роз'яснювальної роботи серед батьків, представників дітей щодо необхідності такої евакуації;
- забезпеченням евакуаційних груп, які займаються евакуацією дітей, спеціально облаштованим для цього транспортом;
- розробленням завчасних планів з евакуації дітей та ін.

Крім вищезазначеного, не менш значимим напрямком діяльності Української держави і суспільства є забезпечення здійснення дитиною права на освіту, насамперед, на територіях можливих бойових дій: необхідність забезпечення безпекової складової (наявність належно облаштованого укриття, підземних шкіл, якісного зв'язку та доступу до мережі Інтернет, забезпечення комп'ютерною технікою й ін.)

Важливим складником механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України є вдосконалення чинного законодавства в означеній сфері, усунення наявних колізій. Наприклад, вирішення питання щодо невідповідності між нормами ст. 301 Закону України «Про охорону дитинства» та п. 5 Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268. Так, ст. 301 передбачено, що вказаний статус надається органом опіки та піклування за місцем реєстрації дитини як внутрішньо-переміщеної особи (ВПО). Водночас п. 5 Порядку передбачено більшу кількість категорій, які мають право на отримання статусу та більший перелік суб'єктів, які надають такий статус. Така ситуація з різними нормами Закону та Порядку щодо підстав та суб'єктів надання статусу створюють колізію в законодавстві, що призводить до різного трактування умов отримання статусу, а також створюють умови, відповідно до яких порушуються права дитини на його отримання²⁹.

Крім цього, у державі актуальним залишається питання прийняття, відповідно до міжнародних стандартів правосуддя, законодавчих актів про правосуддя щодо дітей (насамперед для дітей, які зазнали насильства, а також свідків та дітей, котрі контактують/перебувають у конфлікті з законом).

Суттєвим елементом, що впливає на стан забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії, є вирішення питання щодо фізичного доступу

²⁹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан та додержання прав і свобод людини і громадянина в у 2024 році https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf.

Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, міжнародних гуманітарних організацій/ незалежних моніторингових місій до ТОТ України. Відсутність такого доступу: а) суперечить положенням Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткових протоколів до них, які зобов'язують сторони збройного конфлікту забезпечувати захист цивільного населення, зокрема дітей, і сприяти доступу гуманітарних місій; б) унеможливило своєчасну фіксацію порушень прав дитини (включно і щодо сексуального насильства) та проведення об'єктивного моніторингу дотримання їхніх прав на ТОТ України та ін.³⁰

Окремим компонентом механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України є виконання всіма органами публічної влади, громадськими організаціями, включно й долученням до цього та міжнародних партнерів, вимог постанов Уряду від 14.05.2024 № 551 «Про затвердження Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії російської федерації проти України» та від 29.10.2024 № 1240 «Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України» щодо перетворення Єдиного реєстру осіб (включно і щодо дітей, які депортовані/примусово переміщені у зв'язку із збройною агресією рф проти України) на Реєстр осіб, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України.

Збереження української ідентичності дітей, які залишилися на ТОТ, вимагає вироблення державою та міжнародною спільнотою комплексних рішень та дієвих заходів для мінімізації факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру, які не дозволять російському режиму здійснювати явно злочинні заходи зі знищення всього українського й забезпечити збереження ідентичності українських дітей на вказаних територіях.

3 липня 2025 р. українські діти, які постраждали від війни, можуть офіційно зафіксувати свою історію: втрату дому, рідних, депортацію чи знущання, включно і поранення, катування чи сексуальне насильство, у Реєстрі збитків, що створений Радою Європи за підтримки 43 країн і ЄС. Цей реєстр приймає заяви від таких постраждалих, це перший крок до міжнародної компенсації й офіційного визнання того, що зробив російський агресор.

Подати заяви до Реєстру збитків усім дітям та родинам допомагає українська благодійна організація Save Ukraine, яка з 2014 року надає допомогу найбільш вразливим верствам населення, метою якої є врятування з окупації якомога більше дітей і сімей, включно і постраждалих від сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях³¹.

³⁰ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан та додержання прав і свобод людини і громадянина в у 2024 році https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf.

³¹ Українські діти, які постраждали від сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях, можуть офіційно зафіксувати свою історію в міжнародному Реєстрі збитків. URL: <https://ns-gromada.gov.ua/news/1753294397/>.

Водночас, співпраця як громадських інституцій, так і державних із недопущення випадків сексуального насильства щодо дітей на тимчасово окупованих територіях, а у разі наявності таких – і щодо негайного реагування на них потребує покращення.

Вагома роль у недопущенні насильницької мілітаризації та індоктринації дітей на ТОТ нашої держави та на територіях російської федерації й республіки білорусь має належати саме правозахисним організаціям, котрі через різні платформи, зокрема, Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав повинні вимагати: 1) створення механізму повернення всіх викрадених дітей та забезпечити їхнє возз'єднання з родинами; 2) відновлення доступу дітей до рідної освіти та культури на окупованих територіях та ін.³²; 3) скасування російських освітніх стандартів на ТОТ, виключення насильницької мілітаризації, ідеологічного перевиховання (нав'язування російської ідеології) та припинення політичної індоктринації та мілітаризації освіти.

Наступним напрямком удосконалення механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України є усунення дублювання функцій суб'єктів владних повноважень, покращення взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, налагодження координації та ін. На цьому у своїй Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році акцентує увагу омбудсман Д. Лубінець. Уповноважений вказує, що у системі захисту прав дитини провідну роль відіграють такі центральні органи виконавчої влади як Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Національна соціальна сервісна служба України та Державна служба України у справах дітей. Водночас, попри спільну мету – забезпечення прав та інтересів дитини – наявне дублювання деяких повноважень із забезпечення прав дитини, відсутня належна співпраця, координація та взаємодія, що негативно відображається на ефективності не тільки їх діяльності, а й самого механізму забезпечення прав дитини в сучасних умовах³³.

Потребує покращення взаємодія Державної служби України у справах дітей, як центрального органу виконавчої влади із реалізації державної політики у сфері захисту прав дитини, зі службами у справах дітей місцевих військових адміністрацій, бо ж у Державної служби України у справах дітей відсутні реальні важелі впливу на відповідні місцеві служби, що ускладнює виконання загальнодержавних програм у сфері захисту прав дитини.

³² «Голоси дітей» приєдналися до заяви в ООН про системні порушення прав дітей на окупованих територіях. URL: <https://voices.org.ua/news/golosi-ditej-priyednalisya-do-zayavi-v-onn-pro-sistemni-porushennya-prav-ditej-na-okupovanih-teritoriyah/>.

³³ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан та додержання прав і свобод людини і громадянина в у 2024 році https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf.

Таким чином, вдосконалення механізму забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України має відбуватися шляхом удосконалення законодавства, підвищення ефективності інституційної складової (включно й шляхом активної співпраці з міжнародними організаціями).

ВИСНОВКИ

Отже, механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України складається з механізму реалізації прав дитини та механізму їх охорони (останнім охоплюється і механізм захисту). Щонайменше досліджуваний механізм охорони прав дитини включає в себе інституційний (суб'єктний) та інструментально-функціональний компоненти.

Інституційна складова механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України представлена державними органами (наділені державно-владними повноваженнями), органами місцевого самоврядування, а також недержавними організаціями – адвокатурою, правозахисними та громадськими організаціями (включно з міжнародними). Вказаний компонент складають державні органи (суди, прокуратура, органи опіки та піклування, служби у справах дітей й ін.), громадські організації, а також міжнародні структури (ЮНІСЕФ та ін.), що співпрацюють з метою захисту життя і здоров'я дітей, їх прав (надають соціальні послуги, звертаються до органів публічної влади, розглядають справи у суді та ін.)

Інструментально-функціональний компонент механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України охоплює собою як національне законодавство (нормативно-правові акти, а також чинні міжнародні договори, що торкаються прав дитини, згоду на обов'язковість надана Верховною Радою України), так і правові засоби, які застосовуються в процесі правоохоронної й правозахисної діяльності. Це національні та міжнародні інструменти (засоби), а також конкретні дії, спрямовані на захист прав дітей в умовах збройної агресії російської федерації проти України.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто наявні підходи правників до визначення поняття «механізм забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України», надано його авторську дефініцію. З'ясовано співвідношення досліджуваного феномену із суміжними категоріями. На основі аналізу суджень вчених про цей механізм запропоновано теоретичну модель структури досліджуваного явища державно-правової дійсності, що вміщує: 1) механізм реалізації прав дитини та 2) механізм їх охорони. Обґрунтовано, що провідним складником досліджуваного механізму виступає механізм охорони прав дитини, який за внутрішньою будовою складається з інституційного (суб'єктного) компоненту та інструментально-функціонального.

Доведено, що інституційний складник механізму охорони прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України представлений державними органами, органами місцевого самоврядування, а також недержавними організаціями – адвокатурою, правозахисними та громадськими організаціями (включно з міжнародними).

Визначено компоненти інструментально-функціонального елементу досліджуваного механізму охорони прав дитини, який включає в себе юридичні засоби (національне законодавство), а також конкретні дії, спрямовані на захист прав дітей в умовах збройної агресії російської федерації проти України.

Запропоновано напрямки вдосконалення досліджуваного механізму.

Література

1. Боняк В., Трень Т. Порушення прав дитини в Україні в умовах війни». *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.) ; у 2-х ч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. I. 740 с.
2. Боняк В. Правоохоронна діяльність: поняття та принципи. *Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності* : навч. посібник. 2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Рабінович П. М. Науково-практичний коментар ст. 3 Конституції України. *Конституція України. Науково-практичний коментар* / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. С. 19-24.
5. Кучук А. М. Соціально-правовий забезпечення прав і свобод людини. Теорія держави та права : підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017; Ліра ЛТД. С. 102-107.
6. Шило С.М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 2. С. 269–273.
7. Бабкова Т. В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 19 с.
8. Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект : монограф. Київ : Знання України, 2009. 219 с.
9. Боняк В. О., Ермоленко Я. В. Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні: монограф. / В. О. Боняк, Я. В. Ермоленко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 196 с.
10. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ , Ліра, 2015. 372 с.
11. Паталаха І. О. Право на справедливий суд та механізм його забезпечення: загальнотеоретичний аспект : дис. ... докт. філософ. 081 Право. Дніпровський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Дніпро, 2025. 227 с.
12. Боняк В.О. Захист прав та інтересів дітей в Україні в умовах збройної агресії російської федерації: сучасні виклики. *Захист прав та інтересів дітей і жінок в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 29 квіт. 2022 р.). Дніпро : ДДУВС, 2022. С. 11-13.
13. Про День захисту дітей : Указ Президента України від № 355/2025. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3552025-55141>.

14. Лубінець Д. Дії влади України, спрямовані на захист прав дітей. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/dii-vlady-ukrainy-spriamovani-na-zakhyst-prav-ditei>.

15. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан та додержання прав і свобод людини і громадянина в у 2024 році https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf.

16. Павлюков І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/8.pdf>.

17. Конституція України від 28 червня 1996 р. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

18. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

19. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України 24 січня 1995 року № 20/95-ВР <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81#Text>.

20. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 8 жовтня 2024 року № 3999-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text>.

21. Кримінальний кодекс України : від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

22. Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 року № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

23. Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України» . URL : <https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/>.

24. Українські діти, які постраждали від сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях, можуть офіційно зафіксувати свою історію в міжнародному Реєстрі збитків. URL : <https://ns-gromada.gov.ua/news/1753294397/>.

25. «Голоси дітей» приєдналися до заяви в ООН про системні порушення прав дітей на окупованих територіях. URL: <https://voices.org.ua/news/golosi-ditej-priyednalisya-do-zayavi-v-oon-pro-sistemni-porushennya-prav-ditej-na-okupovanih-teritoriyah/>.

Information about the author:

Boniak Valentyna Oleksiivna,

Doctor of Law, Professor,

Head of the Department of Theory and History of State and Law,

Constitutional Law and Human Rights

Dnipro State University of Internal Affairs,

26, Nauky avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ (У КОНТЕКСТІ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ)

Васечко Л. О.

ВСТУП

Забезпечення здорового способу життя досі не має єдиного, узгодженого підходу, який би об'єднував медичні, соціальні, освітні та правові інструменти. Через це заходи різних відомств реалізуються розрізнено й не завжди дають очікуваний результат. Одним із проблемних аспектів є нерівний доступ громадян до якісної медичної допомоги, профілактичних програм та сучасних методів підтримки здоров'я. Найбільше від цього страждають мешканці сільських територій, малозабезпечені верстви та інші вразливі групи населення.

Проблему поглиблює низький рівень правової обізнаності населення щодо власних прав у сфері охорони здоров'я та недостатнє розуміння важливості профілактики попередження захворюваності. Система громадського здоров'я наразі не повною мірою адаптована до міжнародних стандартів ВООЗ та вимог Цілей сталого розвитку ООН, які наголошують на профілактичному підході, партнерстві між секторами та стратегічному баченні шляхів розвитку охорони здоров'я.

Ситуацію ускладнюють і наслідки повномасштабної війни, що призвели до погіршення доступу до медичних послуг, зростання психічних розладів, збільшення кількості хронічних хвороб та значного навантаження на систему охорони здоров'я. Сукупність цих факторів свідчить про необхідність суттєвого розширення і вдосконалення правових механізмів, оновлення державної політики та створення умов, які забезпечать повноцінне виконання Цілі сталого розвитку № 3 – «Підтримка хорошого здоров'я».

Дослідженням питання правових засад забезпечення здорового способу життя та добробуту займалося чимало авторів, чий праці разом із чинними нормативно-правовими актами формують цілісне науково-правове підґрунтя обраної теми. Так, в науковій праці Г. Богданевич висвітлено нормативно-правове забезпечення здорового способу життя, зосереджуючи увагу на необхідності інтеграції профілактичних заходів у державну політику¹. Значний внесок у вивчення еволюції законодавства охорони здоров'я зробили Г. Слабкий та М. Рожкова, які аналізують трансформацію правового регулювання медичної сфери за період незалежності України². О. Любінець та М. Дедик розглядають питання материнської та дитячої смертності, які є

¹ Богданевич Г. П. Нормативно-правове забезпечення у сфері формування здорового способу життя в Україні. *Магістерські студії. Альманах*. 2024. Вип. 24. С. 86–90.

² Слабкий Г., Рожкова М. Законодавче забезпечення розвитку охорони здоров'я населення України за часи її незалежності. *Україна. Здоров'я нації*. 2023. (4), 11–17. URL: <https://doi.org/10.24144/2077-6594.4.1.2022.277020>

ключовими індикаторами реалізації Цілей сталого розвитку³, а Н. Жилка, Г. Слабкий та О. Щербінська фокусують увагу на проблемах репродуктивного здоров'я⁴. Питання поширення інфекційних і неінфекційних хвороб ґрунтовно аналізують Е. Рубан, В. Мельник, Н. Орлова та В. Пилипчук та інші, підкреслюючи зростання загроз для громадського здоров'я в сучасних умовах⁵. Дослідження зловживань психоактивними речовинами, здійснене С. Ціпоренком і Л. Бабінець, доповнює загальну картину факторів ризику⁶, а праця О. Давидовича щодо безпеки дорожнього руху розкриває один із важливих аспектів запобігання травматизму⁷. Сукупність наукових поглядів авторів узгоджується з положеннями Конституції України, Основ законодавства про охорону здоров'я, а також низки законів, що в сукупності забезпечують нормативну основу формування здорового способу життя в контексті Цілей сталого розвитку.

Мета статті полягає в комплексному аналізі правових механізмів, державної політики та нормативно-правових актів, які забезпечують формування здорового способу життя і добробуту населення України, оцінці їх відповідності міжнародним стандартам та Цілям сталого розвитку ООН. Виходячи із поставленої мети завданнями статті є: провести аналіз правових засад забезпечення здорового способу життя та добробуту населення в Україні, зокрема законодавчих актів, державних програм та документів, які регулюють сферу охорони здоров'я та профілактики захворювань; дослідити механізми інтеграції Цілей сталого розвитку ООН (особливо Цілі № 3) у національну політику України, включаючи імплементацію міжнародних стандартів, міжсекторальний підхід та адаптацію системи громадського здоров'я; визначити ключові проблеми та виклики пов'язані із забезпеченням здорового способу життя населення, та узагальнити отримані результати.

³ Любінець О.В., Децик М.О. Особливості народжуваності та смертності дітей до 1 року в Україні та Львівській області в контексті стратегії вдосконалення неонатологічної допомоги населенню. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. Випуск 2. URL: <https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/visnyk-gigieny/article/view/13306?utm>

⁴ Жилка, Н., Слабкий, Г. та Щербінська, О. (2021). Стан репродуктивного здоров'я жінок в Україні: огляд літератури. *Репродуктивна ендокринологія*. (60), 67–71. DOI: <https://doi.org/10.18370/2309-4117.2021.60.67-71>

⁵ Рубан Е.В., Мельник В.Й. Сучасна проблема захворювання на туберкульоз у Рівенській області. *Public Health Journal*. 2025. Випуск 1 (27). С. 175–180.

Орлова Н. М., Пилипчук В.Л., Демчук А.В., Головачанська-Пушкарь С.Є., Задорожнюк О.В., Клімас Л.А. Неінфекційні захворювання як загроза здоров'ю населення України. *Доповіді Вінницького національного медичного університету*. 2024. № 28 (3). С. 502–510. URL: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2024-28\(3\)-21](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2024-28(3)-21)

⁶ Ціпоренко, С. Ю., Бабінець, Л. С. Вивчення зловживань психоактивними речовинами серед студентів медичних вищих навчальних закладів. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини*. 2025. № 2. С. 155–167. DOI: <https://doi.org/10.11603/1811-2471.2025.v.2.i.15320>.

⁷ Давидович О. Ефективність заходів щодо запобігання дорожньо-транспортним пригодам: огляд сучасних стратегій та підходів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Випуск 2 (42). С. 46–55.

1. Сучасний стан правового забезпечення здорового способу життя та добробуту населення в Україні

Сучасні умови розвитку суспільства посилюють вплив глобальних викликів та загроз, пов'язаних із забезпеченням здорового способу життя, підтримкою добробуту населення, формуванням сприятливих умов для всебічного розвитку людини. Стрес, зростання рівня хронічних захворювань, погіршення психоемоційного стану, вплив екологічних факторів – все це є наслідком воєнних дій, які наразі відбуваються в Україні. Тому держава змушена переглядати власну політику у сфері охорони здоров'я і, як наслідок, формувати ефективний правовий механізм, який зміг би забезпечити комплексний підхід до збереження психологічного та фізичного здоров'я людини, оскільки від цього залежить майбутнє держави.

Відповідно до норм вітчизняного законодавства, в Україні збереження здоров'я населення та формування здорового способу життя належить до пріоритетних напрямків державної політики у сфері охорони здоров'я. Її реалізація ґрунтується на багатосекторальному підході, який передбачає активну взаємодію державних інституцій, органів місцевого самоврядування, неурядових організацій, як комерційних, так і неприбуткових структур, а також залучення громадян до участі у процесах зміцнення громадського здоров'я.

Охорона здоров'я є одним із ключових факторів сталого розвитку людства, адже рівень добробуту суспільства безпосередньо залежить від збереження життя, попередження захворюваності та безперешкодного доступу до якісної медичної допомоги. Міжнародна спільнота пріоритетними напрямками діяльності визначає зниження смертності, посилення боротьби з інфекційними й неінфекційними хворобами, розбудову ефективних систем профілактики, а також зміцнення кадрового та інституційного забезпечення систем охорони здоров'я. Забезпечення рівного доступу до медичних послуг, репродуктивного здоров'я, сучасних ліків та вакцин – є основою підвищення тривалості та якості життя населення. Водночас, запровадження комплексних підходів раннього попередження, управління ризиками та подолання наслідків планетарних загроз формує нові наукові виклики, які потребують глибокого аналізу та вироблення ефективних стратегій реалізації цілей сталого розвитку у сфері здоров'я та збереження життя.

В Україні, в умовах масштабних суспільних та економічних змін кінця ХХ століття, дедалі більше уваги приділяли необхідності вдосконалення підходів до охорони здоров'я населення. На тлі зростання соціальних ризиків та погіршення демографічних показників формування ефективної профілактичної політики стало одним із ключових завдань держави. Концепція здорового способу життя в Україні набула значної актуальності на початку 1990-х років. Її принципи відображали необхідність впровадження профілактичних заходів у сферу охорони здоров'я. У цей період було розроблено та затверджено Постановою Ради Міністрів України від 7 грудня 1989 року № 305 Комплексну програму профілактики захворювань і формування здорового способу життя. Програма впроваджувала нові підходи, орієнтовані на профілактику захворювань, несла роз'яснювальну мету для населення щодо здорового способу життя, а також визначала інтеграцію соціальних, економічних і екологічних аспектів

у сферу охорони здоров'я. В умовах суспільних та економічних трансформацій концепція здорового способу життя стала важливою не лише для підтримки особистого здоров'я, а й для забезпечення стабільності та розвитку суспільства в цілому. Первісно програма була розрахована на період до 2000 року.

У процесі реформування українського суспільства поступово з'являлися й інші законодавчі акти, які врегульовували питання здорового способу життя. Прийнятий 1993 року Закон України «Про фізичну культуру і спорт» передбачав забезпечення державою правових норм щодо захисту прав громадян у цій сфері, заохочення до ведення здорового способу життя та розвиток спортивної інфраструктури⁸. Крім того, низка інших нормативних актів частково врегулювала окремі аспекти формування здорового способу життя та підтримки добробуту населення.

Нині питання збереження та зміцнення здоров'я населення залишається на поважному місці в державній політиці України. Формування ефективної системи охорони здоров'я, орієнтованої на профілактику та підвищення якості життя громадян, є визначальним чинником сталого суспільного розвитку. Законодавство України у сфері охорони здоров'я і забезпечення здорового способу життя визначається низкою нормативно-правових актів:

- Конституція України, стаття 3 якої визначає, що здоров'я, життя, честь, гідність, недоторканність та безпека належать до найвищих соціальних цінностей. Стаття 49 Конституції закріплює право кожної особи на охорону здоров'я як невід'ємне та гарантоване державою⁹;

- Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», регулює правовідносини у сфері охорони здоров'я та визначає права й обов'язки громадян у цій галузі¹⁰;

- Закон України «Про фізичну культуру і спорт», який регламентує правові, організаційні та соціально-економічні аспекти розвитку фізичної культури та спорту¹¹;

- Закон України «Про освіту» визначає важливість створення сприятливих умов для фізичного розвитку та підтримки здоров'я учнів¹²;

- Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб», визначає механізми профілактики інфекційних захворювань та заходи для забезпечення епідеміологічного благополуччя населення¹³;

⁸ Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).

⁹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K> (дата звернення 01.12.2025).

¹⁰ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).

¹¹ Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення 01.12.2025)

¹² Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 01.12.2025)

¹³ Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 року. № 1645-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення 01.12.2025).

– Закон України «Про охорону дитинства» спрямований на захист прав на здоров'я, виховання та розвиток у безпечному середовищі¹⁴;

– Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» регулює стандарти безпечного харчування, що безпосередньо впливають на формування здорового способу життя¹⁵;

– Національна стратегія розвитку охорони здоров'я до 2030 року визначає пріоритети державної політики до зміцнення громадського здоров'я, профілактики захворювань та підтримки здорового способу життя¹⁶.

Варто зазначити, що наведений перелік нормативних актів слугує прикладом, не є вичерпним, однак вказані акти заклали правову основу для підтримки здорового способу життя в Україні, охоплюючи охорону здоров'я, розвиток фізичної культури, а також санітарне та епідеміологічне благополуччя населення. Втім, чинна нормативна база не повністю вирішує всі проблеми, з якими сьогодні зіштовхується система охорони здоров'я.

Конституція України гарантує кожному громадянину право на здоров'я та доступ до ефективного медичного обслуговування. Це право також деталізується у спеціальних законах, підзаконних нормативно-правових актах та державних програмах, які визначають, як саме реалізується це право, які гарантії надаються громадянам і як здійснюється підтримка здорового способу життя.

Нині система охорони здоров'я в Україні знаходиться в умовах реформування, головна мета якого – підвищення якості та доступності медичних послуг для населення. Значну увагу приділяють модернізації закладів, оптимізації надання допомоги та забезпеченню ефективного функціонування всіх рівнів медичної системи. З цією метою впроваджуються комплексні реформи та проєкти, спрямовані на організаційне та фінансове вдосконалення системи охорони здоров'я. Реалізація пілотного проєкту, яка здійснювалася у 2011–2014 рр., мала на меті виконання низки поставлених завдань:

- структурно-функціональну перебудову системи медичного обслуговування;
- створення центрів первинної та екстреної медичної допомоги;
- оптимізацію закладів вторинної, третинної медичної допомоги та гостітальних округів;
- запровадження системи індикаторів якості надання медичної допомоги;
- застосування програмно-цільового методу у фінансуванні закладів охорони здоров'я;
- перетворення комунальних закладів у неприбуткові комунальні підприємства та установи для надання медичних послуг.

¹⁴ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 01.12.2025)

¹⁵ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.12.2025).

¹⁶ Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2025-%D1%80#Text> (дата звернення 01.12.2025).

Учасниками пілотного проєкту були всі заклади охорони здоров'я пілотних регіонів, центральний орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Результати пілотного проєкту стали основою для подальшого реформування системи охорони здоров'я в Україні¹⁷.

Охорона здоров'я населення є невід'ємною складовою сталого розвитку, оскільки без здорового суспільства неможливе ефективне економічне зростання та соціальна стабільність. Сталий розвиток є ключовою умовою сучасної державної політики та міжнародної співпраці. Він передбачає збалансоване поєднання економічного зростання, соціальної справедливості та охорони навколишнього середовища. Україна продовжує визначати стратегічні напрямки розвитку, що відповідають глобальним Цілям сталого розвитку, забезпечуючи права та добробут громадян, збереження природних ресурсів та формування ефективних соціальних і економічних інститутів.

Стратегія сталого розвитку передбачає визначення такого шляху розвитку суспільства, який би зміг запобігти або мінімізувати виникнення загроз для його сталого функціонування. Для цього необхідно ширше усвідомлювати проблему та об'єднати зусилля всього суспільства, беручи до уваги спільну відповідальність. Економічне зростання окремої країни, регіону чи соціальної групи може задовольняти їхні потреби, але водночас, створювати економічні, екологічні та соціальні проблеми в інших частинах світу. Тому успіх окремих країн чи регіонів не гарантує сталого розвитку, якщо він негативно впливає на економіку, природу чи життя людей у світі. Справжній і тривалий розвиток можливий лише тоді, коли суспільство здатне комплексно вирішувати ключові економічні, екологічні та соціальні виклики на міжнародному рівні¹⁸.

Сталий розвиток посів чільне місце в міжнародній політиці та економічному плануванні у XXI столітті. Він поєднує економічні, соціальні та екологічні аспекти, прагнучи забезпечити добробут сучасних та майбутніх поколінь. Масштабні виклики у цій сфері сприяють створенню універсальних орієнтирів для країн з різним рівнем розвитку та ресурсним забезпеченням. З цієї метою у вересні 2015 року світові лідери затвердили Порядок денний сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй на період до 2030 року. Цей Порядок містить 17 Цілей сталого розвитку (ООН, 2015). Він формує спільне бачення безпечного, справедливого та сталого світу, де людина є центральним елементом розвитку, з рівними можливостями та правами на гідне життя. Цілі сталого розвитку спрямовані на те, щоб поєднати економічний баланс із соціальною справедливістю та охороною довкілля, створивши умови для повноцінного розвитку громадян, які, в свою чергу, виступають орієнтирами та викликами для всіх держав, сприяючи формуванню універсальної та інтегрованої моделі сталого розвитку.

¹⁷ Слабкий Г., Рожкова М. Законодавче забезпечення розвитку охорони здоров'я населення України за часи її незалежності. *Україна. Здоров'я нації*. 2023. (4). С. 13.

¹⁸ Smith M. S., Cook Ch., Socona Y., Elmqvist T., Fukushi K., Broadgate W., Jarzebski M.P. Advancing sustainability science for the SDGs. *Sustainability Science*. 2018. № 13. P. 1483–1487. URL: <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0645-3>

Хоча Цілі сталого розвитку є універсальними і стосуються всіх країн, на практиці кожна держава має діяти відповідно до своїх функціональних особливостей та потреб, щоб досягти поставлених цілей до 2030 року. Більшість заходів з їх впровадження відбуватиметься на місцевому рівні. Країни з низьким рівнем доходу зосереджуються на боротьбі з бідністю, економічному зростанні та підвищенні добробуту населення. Натомість у країнах з високим рівнем доходу головна увага приділяється скороченню відходів, викидів парникових газів, ожирінню та раціональному використанню ресурсів. В обох випадках держави прагнуть обирати простіші цілі замість тих, які видаються складними, але важливими для сталого розвитку¹⁹.

Ціль сталого розвитку №3 спрямована на забезпечення здоров'я і добробуту для всіх вікових груп. Вона охоплює широкий спектр завдань: зниження материнської та дитячої смертності, боротьбу з інфекційними та неінфекційними захворюваннями, зміцнення психічного здоров'я, доступ до медичних послуг, встановлення контролю над поширенням наркотиків і алкоголю, а також поліпшення санітарії та здорового способу життя в цілому. Досягнення поставленої цілі потребує комплексного підходу, що включає ефективні національні стратегії охорони здоров'я, соціальні та освітні програми, інноваційні медичні технології та міжнародну співпрацю.

В Україні імплементація Цілі №3 здійснюється шляхом внесення змін до законодавства та впровадження державних програм охорони здоров'я, зокрема через модернізацію медичних закладів, розвиток первинної та екстреної допомоги, впровадження системи індикаторів якості надання медичних послуг, а також шляхом впровадження профілактичних заходів та просвітницької роботи в суспільстві. Для досягнення Цілей сталого розвитку Україна формує та впроваджує комплексну нормативно-правову базу, яка регулює охорону здоров'я, екологію, безпеку та соціальний добробут населення. Законодавчі акти визначають права громадян, механізми державного контролю та організаційні засади для реалізації стратегій сталого розвитку. Вони виступають фундаментом для ефективної імплементації міжнародних стандартів у національну практику, а також забезпечують системний підхід до охорони здоров'я і навколишнього середовища.

Міцне здоров'я, як одна із Цілей сталого розвитку, ґрунтується на Основах законодавства України про охорону здоров'я. Вчені Г.О. Слабкий та М. Г. Рожкова наголошують, що основним нормативно-правовим актом, який безпосередньо визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, є Закон України «Про Основи законодавства України про охорону здоров'я». Цей закон врегульовує суспільні відносини у сфері охорони здоров'я з метою забезпечення гармонійного фізичного та духовного розвитку громадян, підтримку високої працездатності, ведення активного способу життя, усунення чинників, що негативно впливають

¹⁹ United Nations Ukraine: Sustainable Development Goals. URL: <https://ukraine.un.org/en/sdgs> (дата звернення 01.12.2025).

на здоров'я населення, попередження захворюваності, інвалідності та смертності, а також поліпшення спадкових хвороб²⁰.

Якщо спробувати додатково систематизувати завдання Цілі № 3, то їх можна умовно поділити на 2 групи: 1) завдання, пов'язані із профілактикою та лікування захворювань; 2) завдання, спрямовані на подолання негативних явищ, що спричиняють шкоду здоров'ю.

2. Імплементація завдань, пов'язаних із профілактикою та лікуванням захворювань, Цілі сталого розвитку № 3 в українське законодавство

Пункт 3.1. Цілей сталого розвитку передбачає до 2030 року зниження коефіцієнту материнської смертності до менш ніж 70 випадків на 100 000 живонароджених. На думку вчених, в більшості випадків материнській смертності можна запобігти, оскільки нині існує низка ефективних медичних методів профілактики та лікування ускладнень вагітності та пологів. Зважаючи на це, жінки повинні мати доступ до високоякісної медичної допомоги під час вагітності, пологів і післяпологового періоду. Здоров'я матері безпосередньо впливає на стан новонародженого, тому вкрай важливо, щоб пологи відбувалися під наглядом кваліфікованих медичних працівників, які можуть своєчасно надати необхідну медичну допомогу як матері, так і малюку. Найпоширенішою причиною смерті після пологів є сильна кровотеча (післяпологова кровотеча), яка може призвести до загибелі навіть здорової жінки протягом кількох годин без належного втручання. Введення окситоцину одразу після народження дитини ефективно знижує ризик кровотечі. Інфекційних ускладнень після пологів можна уникнути завдяки дотриманню гігієнічних норм, ранньому виявленню та своєчасному лікуванню інфекцій. Для зменшення материнської смертності також важливо попереджати небажану вагітність. Всі жінки, включно з підлітками, повинні мати доступ до сучасних методів контрацепції, безпечних легальних абортів та якісного післяабортного медичного догляду²¹.

В Україні забезпечення здоров'я матері та дитини регламентується низкою законодавчих та нормативно-правових актів, які формують комплексну систему гарантій та стандартів медичної допомоги. Одним із таких нормативно-правових актів є Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», яким закріплено право кожної людини на охорону здоров'я, доступ до медичної допомоги та визначено організаційні, медичні, соціальні та гігієнічні засади. Він передбачає організацію медичної допомоги під час вагітності, пологів і післяпологового періоду, оскільки виступає важливим елементом зниження материнської та неонатальної смертності. Закон України «Про охорону дитинства» доповнює ці положення, встановлюючи правові, соціальні та медичні гарантії для захисту здоров'я дітей та новонароджених, безпосередньо

²⁰ Слабкий Г., Рожкова М. Законодавче забезпечення розвитку охорони здоров'я населення України за часи її незалежності. *Україна. Здоров'я нації*. 2023. (4), 11–17. URL: <https://doi.org/10.24144/2077-6594.4.1.2022.277020>

²¹ Глобальна обсерваторія охорони здоров'я. Ціль сталого розвитку 3.1. Материнська смертність. World health organization. URL: <https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/sdg-target-3-1-maternal-mortality>

пов'язаного зі станом здоров'я матері. Нормативний документ регламентує механізми надання медичної допомоги, організацію спеціалізованих закладів для дітей та контроль за дотриманням стандартів охорони дитинства, сприяючи формуванню здорового покоління²².

Національна програма «Здоров'я жінки та репродуктивне здоров'я» є державною цільовою програмою, спрямованою на збереження здоров'я жінок репродуктивного віку. Основні напрями програми включають зниження материнської та перинатальної смертності, покращення якості медичної допомоги вагітним і породіллям, а також підвищення доступності сучасних медичних технологій і профілактичних заходів. Реалізація програми передбачає координацію роботи акушерських закладів, впровадження стандартів надання допомоги та постійний моніторинг стану здоров'я матері й новонароджених на національному рівні.

Таким чином, система законодавчих актів, наказів МОЗ та державних програм створює комплексну правову та організаційну основу для збереження здоров'я матері та дитини в Україні, забезпечуючи стандартизовану, доступну та якісну медичну допомогу. О. В. Любінець та М. О. Децик зазначають, що третій розділ Цілей сталого розвитку ООН 2015–2030, який визначає «забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці». Стратегія вдосконалення неонатологічної допомоги населенню України має розроблятися з урахуванням регіональних особливостей та передбачати вирішення проблем, пов'язаних із демографічними процесами, такими як народжуваність, смертність та міграція, а також соціально-економічними чинниками. До них належать умови проживання населення, підвищений рівень стресу та загострення проблем зі здоров'ям у породіль, організація медичної допомоги новонародженим і немовлятам, включно з функціонуванням центрів експертного та регіонального неонатального скринінгу. При цьому стратегія повинна враховувати складну військову ситуацію, в якій опинилася країна²³.

Ціль сталого розвитку 3.2. розроблена до 2030 року полягає у припиненні смертності новонароджених і дітей віком до 5 років, до не більше як 12 випадків на 1000 живонароджених, а смертність у віці до 5 років – до не більше ніж 25 випадків на 1000 живонароджених.

Наразі Україна імплементує рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо ведення новонароджених, вакцинації, грудного вигодовування та профілактики інфекцій, що є важливою складовою виконання глобальних цілей щодо зменшення смертності. Наукові дослідження українських медичних установ – таких як Інститут педіатрії, акушерства та гінекології, НМАПО та профільні фахові видання – підтверджують актуальність проблеми та

²² Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 01.12.2025)

²³ Любінець О.В., Децик М.О. Особливості народжуваності та смертності дітей до 1 року в Україні та Львівській області в контексті стратегії вдосконалення неонатологічної допомоги населенню. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. Випуск 2. URL: <https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/visnyk-gigieny/article/view/13306?utm>

United Nations Ukraine: Sustainable Development Goals. URL: <https://ukraine.un.org/en/sdgs> (дата звернення 01.12.2025).

визначають ключові фактори ризику дитячої смертності, аналізують ефективність перинатальних технологій і державних програм. Сукупність цих нормативних та наукових підходів забезпечує системне наближення України до міжнародних орієнтирів, визначених Ціллю 3.2 Порядку денного сталого розвитку до 2030 року²⁴.

Наступною стратегічною ціллю є Ціль 3.3 про подолання епідемій та інфекційних захворювань. Вона спрямована на ліквідацію епідемій СНІДу, туберкульозу, малярії, тропічних та інших інфекційних хвороб, а також на боротьбу з гепатитами, інфекціями, що передаються через воду, та низкою інших інфекційних захворювань. Реалізація цієї мети передбачає розширення доступу до профілактики, раннього виявлення, лікування й моніторингу стану здоров'я населення.

Нормативне забезпечення в Україні здійснюється на основі таких нормативно-правових актів:

- Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», яким визначено загальні принципи профілактики та боротьби з інфекційними хворобами;

- Закон України «Про подолання туберкульозу в Україні», що встановлює правові механізми профілактики, діагностики та лікування туберкульозу²⁵;

- Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ», котрим врегульовано заходи боротьби з ВІЛ/СНІДом, включаючи соціальну підтримку та доступ до терапії²⁶;

- Державні програми протидії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, які передбачають профілактику, забезпечення лікуванням, інформаційні кампанії;

- Накази МОЗ про інфекційний контроль, імунізацію та епідеміологічний нагляд, зокрема щодо гепатитів, кишкових інфекцій та інших хвороб.

Як слушно зауважують Е.В. Рубан та В.Й. Мельник, епідемічна ситуація з туберкульозом нині тісно пов'язана зі складними соціально-економічними умовами як в Україні, так і в інших країнах світу. Безпосередньо на неї впливають ослаблення системи охорони здоров'я, поширення штамів туберкульозу, стійких до кількох препаратів, зростання рівня ВІЛ-інфекції та недостатня результативність профілактичних і лікувальних заходів. Наукові прогнози свідчать, що у найближче десятиліття значного покращення ситуації очікувати не варто. Водночас у роботі фтизіатричної служби спостерігаються деякі позитивні зрушення: продовжується вакцинація БЦЖ, налагоджено централізовані закупівлі сучасних протитуберкульозних препаратів, а також забезпечується фінансування ключових заходів, спрямованих на подолання туберкульозної епідемії.

²⁴ United Nations Ukraine: Sustainable Development Goals. URL: <https://ukraine.un.org/en/sdgs> (дата звернення 01.12.2025).

²⁵ Про подолання туберкульозу в Україні : Закон України від 14. 07.2023. № 3269-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3269-20#Text> (дата звернення 01.12.2025).

²⁶ Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ) : Закон України від 12.12.1991. № 1972-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text> (дата звернення 01.12.2025)

Україна визначає протидію туберкульозу одним із ключових пріоритетів у контексті європейської інтеграції та виконання Цілей сталого розвитку ООН і глобальної стратегії ВООЗ «Покласти край туберкульозу». У співпраці з міжнародною організацією РАТН реалізується проєкт Challenge TB, який забезпечує доступ до сучасних протитуберкульозних препаратів та вдосконалює систему раннього виявлення і молекулярно-генетичної діагностики хіміорезистентних форм захворювання.

Профілактика туберкульозу та інших небезпечних захворювань в Україні містить соціальні, санітарні й специфічні заходи, зокрема вакцинацію та хіміопрофілактику. Показник охоплення щепленнями дітей, на прикладі Рівненської області у 2023 році зріс до 89,1%. Ці результати демонструють позитивну динаміку. Серед ключових профілактичних напрямів які потребують посиленої уваги залишається рання діагностика, своєчасне лікування та усунення факторів передачі інфекції, а також покращення соціально-економічних умов населення²⁷.

Ціль 3.4. «Зменшення передчасної смертності від неінфекційних захворювань та підтримка психічного здоров'я» передбачає зниження на третину передчасної смертності від серцево-судинних, онкологічних, цукрового діабету, хронічних респіраторних хвороб та інших неінфекційних захворювань. Посилена увага зосереджується на профілактиці, ранній діагностиці, пропаганді здорового способу життя та покращенні доступності якісної медичної допомоги. Окремо зазначено важливість психічного здоров'я та формування умов для психологічного добробуту населення.

Нормативне регулювання Цілі 3.4. в Україні забезпечується найперше Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», в якому містяться положення про профілактику неінфекційних хвороб; Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань до 2030 року (затверджений МОЗ), яким встановлено заходи зниження смертності та поширеності факторів ризику (паління, гіпертонія, ожиріння тощо); Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні, яка визначає модернізацію системи психіатричної та психологічної допомоги; Накази МОЗ щодо скринінгу, профілактики серцево-судинних хвороб та онкопатологій тощо.

Згідно з дослідженнями вітчизняних науковців, у 2021 році населення України втратило понад 16,4 млн років здорового життя через інвалідність і передчасну смертність, спричинену неінфекційними захворюваннями (НІЗ), що становить 38,1 тис. років на 100 тис. населення. Загалом 68,5% усіх втрат здорового життя через НІЗ становили роки, втрачені через передчасну смертність, тоді як 31,5% припадало на роки, прожиті з інвалідністю. Переважання втрат від передчасної смертності характерне для таких груп НІЗ, як хвороби системи кровообігу (96,4%), новоутворення (97,2%), хвороби органів травлення (83,4%) та хронічні хвороби органів дихання (60,0%). Останніми роками в Україні здійснено низку заходів, спрямованих на посилення контролю над неінфекційними захворюваннями (НІЗ). Наразі

²⁷ Рубан Е.В., Мельник В.Й. Сучасна проблема захворювання на туберкульоз у Рівненській області. *Public Health Journal*. 2025. Випуск 1 (27). С. 175–180.

успішно формується сучасна система громадського здоров'я, ухвалено Національний план заходів щодо НІЗ для досягнення ЦСР, реалізуються міжнародні проекти. В межах реформи охорони здоров'я пріоритет отримала первинна медична допомога, а роль сімейного лікаря у профілактиці НІЗ суттєво зросла, зокрема через запровадження скринінгових програм і консультацій підтримки здорового способу життя.

Запровадження програми медичних гарантій та розширення пакетів послуг, включаючи лікування інфаркту, інсульту, онкологічних захворювань і трансплантацій, підвищило доступність спеціалізованої медичної допомоги. Програма «Доступні ліки» забезпечує пацієнтів препаратами для лікування основних груп НІЗ. Не зважаючи на це система охорони здоров'я залишається переорієнтованою переважно на лікування, а не на профілактику. Подальше зниження тягаря НІЗ потребує зміцнення інституцій громадського здоров'я, вдосконалення нормативно-правового забезпечення профілактики, розвитку освітніх програм для населення та формування відповідального ставлення до здоров'я. Важливою умовою є також створення сучасної системи моніторингу захворюваності, інвалідності та смертності, побудованої на основі електронних даних, що нині активно розвиваються в Україні²⁸.

Важливо зазначити, що реалізація Цілі 3.4 у сфері зменшення передчасної смертності від неінфекційних захворювань потребує комплексного та своєчасного підходу, який поєднує профілактику, своєчасну діагностику й доступ до належного лікування. Україна вже здійснила впевнені кроки в напрямку посилення первинної ланки, впровадивши національні програми та механізми реімбурсації, а також розпочавши системні дослідження факторів ризику. Однак для досягнення цільових показників необхідно посилити орієнтацію системи не лише на лікування, а й на профілактику, сформувати сталий моніторинг НІЗ та вдосконалити політику громадського здоров'я. Лише за умови поєднання інституційного розвитку, міжсекторальної взаємодії та підвищення поінформованості населення можливо забезпечити ефективне зниження захворюваності та покращення загального рівня здоров'я населення в Україні.

3. Імплементація завдань, спрямованих на подолання негативних явищ, що спричиняють шкоду здоров'ю, Цілі сталого розвитку № 3 в українське законодавство

Ціль 3.5. «Поліпшення профілактики і лікування залежності від психоактивних речовин» охоплює заходи щодо запобігання зловживанню алкогольними напоями, наркотичними засобами та іншими психоактивними речовинами. Вона спрямована на розвиток системи реабілітації, психологічної підтримки та медичного лікування залежностей. Нормативно-правове забезпечення в Україні визначеної цілі здійснюється такими нормативно-правовими актами:

²⁸ Орлова Н. М., Пилипчук В.Л., Демчук А.В., Головчанська-Пушкар С.Є., Задорожнюк О.В., Клімас Л.А. Неінфекційні захворювання як загроза здоров'ю населення України. *Доповіді Вінницького національного медичного університету*. 2024. № 28 (3). С. 505. URL: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2024-28\(3\)-21](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2024-28(3)-21)

– Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», який регулює контроль обігу наркотиків та порядок лікування залежностей²⁹;

– Закон України «Про психіатричну допомогу» містить норми щодо медичної та психологічної підтримки осіб із різними видами залежностей³⁰;

– Державна стратегія щодо наркотиків до 2030 року передбачає профілактику наркоманії, реабілітацію, ресоціалізацію, програму замісної терапії³¹;

– Накази МОЗ щодо замісної підтримувальної терапії, лікування залежностей, реабілітаційних послуг;

– Програми громадського здоров'я, спрямовані на боротьбу з алкоголізмом, тютюнопалінням та іншими формами залежної поведінки.

В межах реалізації Цілі 3.5 щодо покращення профілактики та лікування залежності від психоактивних речовин (ПАР) слід враховувати, що психологічні особливості осіб із залежністю та психічними розладами мають складний характер. Вони включають особистісні, когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти. Ці фактори не лише впливають на розвиток і перебіг психічних розладів, а й ускладнюють процес лікування та реабілітації, вимагаючи комплексного мультидисциплінарного підходу, який поєднує психологічну підтримку, медикаментозне лікування та соціальну реабілітацію.

Схильність до психічних розладів у осіб, які зловживають ПАР, визначається поєднанням біологічних, психологічних та соціальних факторів, що створює додаткові труднощі у діагностиці та терапії. Емпіричні дослідження показують, що прогнозування ймовірності виникнення залежної поведінки доцільно здійснювати за допомогою математичних моделей бінарного вибору, оскільки класичні залежності тут не ефективні³².

В Україні реалізація Цілі 3.6 «Скорочення кількості смертей і травм внаслідок дорожньо-транспортних пригод», спрямована на зменшення смертності й травматизму внаслідок дорожньо-транспортних пригод. Вказана стратегія ґрунтується на комплексній системі нормативно-правових актів. Основні засади державної політики визначені Законом України «Про дорожній рух», який встановлює правові, соціальні та організаційні принципи забезпечення безпеки учасників руху³³. Важливу роль відіграє Закон України «Про Національну

²⁹ Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15.02.1995. № 62/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.12.2025)

³⁰ Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення 01.12.2025)

³¹ Про схвалення Стратегії наркополітики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2025 р. № 920-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/920-2025-%D1%80#Text> (дата звернення 01.12.2025)

³² Ціпоренко, С. Ю., Бабінець, Л. С. Вивчення зловживань психоактивними речовинами серед студентів медичних вищих навчальних закладів. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини*. 2025. № 2. С. 159.

³³ Про дорожній рух : Законом України від 30.06.1993 № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).

поліцію», яким закріплено повноваження поліції як контролюючого органу за дотриманням правил дорожнього руху, запобіганні аваріям і реагуванні на них³⁴.

Низка підзаконних актів конкретизує вимоги щодо безпеки руху. До них належать Правила дорожнього руху, затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 1306, порядок організації дорожнього руху (Постанова КМУ № 879)³⁵. Для захисту громадян від небезпечної інфраструктури діє Закон України «Про автомобільні дороги» та низка державних будівельних норм (ДБН) щодо облаштування вулиць і доріг³⁶.

Додатковими нормативно-правовими інструментами є державні цільові програми. Серед них необхідно виокремити Державну програму підвищення рівня безпеки дорожнього руху, що визначає заходи з профілактики ДТП, вдосконалення транспортної інфраструктури, посилення контролю та інформування населення. У сфері медичного права важливими є нормативи екстреної медичної допомоги, закріплені в Законі України «Про екстрену медичну допомогу»³⁷ та профільних нормативно-правових актах.

О. Давидович відзначає, що зменшення ризику дорожньо-транспортних пригод потребує комплексного підходу, який поєднує технічні, правові, освітні та організаційні заходи. Новітні технології, серед яких системи попередження зіткнень, адаптивне освітлення, електронні системи допомоги водієві, GPS-трекери, сприяють підвищенню безпеки на дорогах. Законодавчі зміни, зокрема підвищення штрафів за порушення ПДР та обов'язкове використання ремінів безпеки, значно знижують ризик ДТП і тяжкість їх наслідків. Періодичні технічні огляди транспортних засобів дозволяють вчасно виявляти несправності та запобігати аварійним ситуаціям. Такі заходи сприяють зменшенню кількості ДТП і травматизму на дорогах.

Таким чином, досягнення Цілі 3.6 в Україні ґрунтується на комплексному поєднанні правового регулювання, організаційних заходів, технічних рішень та освітньо-профілактичної діяльності. Системна інтеграція цих компонентів здатна забезпечити зниження смертності та травматизму на дорогах, підвищити рівень безпеки дорожнього руху і сприяти реалізації міжнародних стандартів у сфері транспортної безпеки³⁸.

В межах реалізації Цілі 3.7 «Забезпечення загального доступу до послуг з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я, включаючи послуги з планування сім'ї, інформування та просвіту, і урахування питань охорони репродуктивного здоров'я в національних стратегіях і програмах» України

³⁴ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 01.12.2025).

³⁵ Про заходи щодо збереження автомобільних доріг : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2007 № 879. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення 01.12.2025).

³⁶ Про автомобільні дороги : Закон України від 08.09.2005. № 2862-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text> (дата звернення 01.12.2025).

³⁷ Про екстрену медичну допомогу : Закон України від 05.07.2012 № 5081-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text> (дата звернення 01.12.2025).

³⁸ Давидович О. Ефективність заходів щодо запобігання дорожньо-транспортним пригодам: огляд сучасних стратегій та підходів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Випуск 2 (42). С. 50.

забезпечує розширення доступу населення до послуг у сфері репродуктивного здоров'я, включаючи планування сім'ї, просвітницькі програми та комплексну медичну допомогу. Нормативно-правове підґрунтя зазначеної цілі визначено Законами України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про охорону дитинства», «Про систему громадського здоров'я», «Про рівні права та можливості жінок і чоловіків», які гарантують право на безпечне материнство, доступ до медичних послуг і недискримінацію.

Системна державна політика у сфері репродуктивного здоров'я окреслена в Національній програмі «Репродуктивне здоров'я населення України», а також у Державній стратегії у сфері охорони здоров'я, які включають заходи щодо профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом, підтримки планування сім'ї та забезпечення репродуктивних прав молоді. Важливе значення мають Накази МОЗ щодо стандартів акушерсько-гінекологічної допомоги, ведення вагітності, контрацепції та надання консультативних послуг.

Крім того, питання сексуальної освіти, інформування та профілактики охоплюються Державною стратегією молоді, Концепцією громадського здоров'я та навчальними програмами Міністерства освіти і науки. Ці документи спрямовані на формування у молоді відповідального ставлення до власного здоров'я. Їхне впровадження сприяє інтеграції питання сексуального та репродуктивного здоров'я у національні плани, програми розвитку та соціальну політику країни. Система медичної допомоги населенню, сформована в Україні за роки незалежності, ґрунтується на принципі цілісного підходу до здоров'я матері та дитини. Вона організована так, щоб забезпечувати не лише моніторинг стану здоров'я дівчат і юнаків на різних етапах розвитку ще до настання репродуктивного віку, а й популяризацію питань сексуального здоров'я та репродуктивного здоров'я. Одним з ефективних засобів збереження репродуктивної функції молоді є спеціально розроблена система, яка застосовується в багатьох країнах і містить комплекс медико-організаційних заходів. Ця система спрямована на формування у підлітків і молоді безпечної статевої поведінки, зацікавленості у збереженні та зміцненні здоров'я, а також усвідомленні основ відповідального батьківства як частини загальної стратегії планування сім'ї.

Служба охорони материнства в Україні, займаючись проблемами підліткового здоров'я, відзначилася високою ефективністю профілактичних заходів ще до настання вагітності. Нині це один із важливих шляхів модернізації функцій фахівців служби сімейної медицини. Протягом десяти років роботи спеціалізовані профілактичні служби довели свою результативність у запобіганні основним проблемам репродуктивного здоров'я, зокрема у профілактиці непланованих вагітностей, які у 90% випадків завершуються штучним перериванням, та у зниженні рівня захворюваності на інфекції, що передаються статевим шляхом.

В Україні донедавна спостерігалася тривала проблема високого рівня абортів з невстановлених причин. Окреслена проблематика потребувала вдосконалення системи статистичного обліку інформації для розробки ефективних механізмів впливу на репродуктивне здоров'я. Безпечність методів переривання вагітності є важливим показником стану репродуктивного здоров'я. За словами науковців, у 2020 році рівень небезпечних абортів становив 3,6 на 1000 жінок фертильного віку, що загрожувало здоров'ю понад

35 тисяч жінок. Інтеграція послуг спеціалізованих профілактичних служб на рівні первинної медичної допомоги, як практикується у розвинутих країнах, сприяє зниженню цього ризику та покращенню доступу до послуг з планування сім'ї та інформування про репродуктивне здоров'я, що відповідає Цілі 3.7 Стратегії сталого розвитку до 2030 року.

Отже, для підвищення рівня репродуктивного здоров'я жінок в Україні необхідно впроваджувати комплексні заходи на державному, галузевому та міжгалузевому рівнях, забезпечувати ефективну інтеграцію профілактичних послуг у первинну медичну допомогу та підвищувати обізнаність населення щодо безпечних методів контрацепції та планування сім'ї. Це дозволить знизити рівень небезпечних абортів, покращити доступ до медичних послуг і сприяти сталому відтворенню населення³⁹.

Отже, в Україні впроваджено Ціль 3.7 через комплекс законів, державних програм, стандартів медичної допомоги та освітніх стратегій, спрямованих на забезпечення якісних і доступних послуг, інформування населення та гарантування репродуктивних прав кожної людини. Водночас реалізація цих заходів передбачає активну участь органів державної влади, медичних установ та освітніх закладів у формуванні культури відповідального ставлення до здоров'я. Послідовне впровадження ефективних програм дозволяє зменшити ризики незапланованої вагітності, інфекцій, що передаються статевим шляхом, та покращити загальний рівень репродуктивного здоров'я населення.

Ціль 3.8 Сталого розвитку «Забезпечення загального охоплення послугами охорони здоров'я» в Україні реалізується через систему ключових нормативно-правових актів, які визначають право людини на медичну допомогу, доступність послуг та фінансовий захист населення. Базовим документом у цій сфері незмінно є Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», яким врегульовано гарантоване право кожного на охорону здоров'я, доступ до якісної медичної допомоги, профілактичних послуг та необхідних лікарських засобів. Доступність безпечних та ефективних лікарських засобів і вакцин регулюється Законом «Про лікарські засоби», що визначає вимоги до якості, реєстрації та контролю медикаментів⁴⁰, а також Законом «Про захист населення від інфекційних хвороб»⁴¹, який встановлює порядок проведення вакцинації, закупівлю вакцин і гарантії імунпрофілактики. Водночас Закон України «Про систему громадського здоров'я» забезпечує контроль за поширенням інфекцій, впровадження профілактичних та гігієнічних заходів⁴².

Окрему роль відіграють підзаконні акти, зокрема Постанова Кабінету Міністрів України про затвердження Програми медичних гарантій, яка щорічно визначає перелік безоплатних медичних послуг, та накази МОЗ щодо

³⁹ Жилка, Н., Слабкий, Г. та Щербінська, О. (2021). Стан репродуктивного здоров'я жінок в Україні: огляд літератури. *Репродуктивна ендокринологія*. (60). С. 68.

⁴⁰ Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text> (дата звернення 01.12.2025)

⁴¹ Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 року. № 1645-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення 01.12.2025).

⁴² Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (дата звернення 01.12.2025)

Національного календаря щеплень, стандартів вакцинації та організації первинної медичної допомоги. Значний внесок у доступність лікування надає програма реімбурсації «Доступні ліки», що забезпечує громадянам отримання необхідних препаратів безоплатно або з частковим відшкодуванням їх вартості.

У сукупності ці нормативні акти формують правову основу для реалізації Цілі 3.8 в Україні, забезпечуючи рівний доступ населення до якісних медичних послуг, лікарських засобів і вакцин та створюючи ефективну систему фінансового захисту у сфері охорони здоров'я.

Ціль 3.9 спрямована на значне скорочення випадків захворювань і смертності, спричинених впливом небезпечних хімічних речовин, забрудненням повітря, води і ґрунтів. В Україні ці питання регулюються Законом України «Основами законодавства України про охорону здоров'я (1992 р.)», Законом України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про охорону навколишнього природного середовища», а також низкою підзаконних актів МОЗ та Міністерства екології та природних ресурсів, що визначають порядок контролю забруднення, профілактику інфекційних і токсичних захворювань, а також стандарти безпечного поводження з хімічними речовинами.

Підпункт 3.а передбачає активну імплементацію Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну. В Україні цей напрям реалізовано через Закон України «Про заходи щодо попередження вживання тютюну та його наслідків». Вказаний Закон регламентує заборону реклами тютюнових виробів, встановлює контроль за їх продажем, обмежує куріння у громадських місцях та визначає заходи профілактики серед населення⁴³.

Підпункти 3.b, 3.c та 3.d спрямовані на підтримку наукових досліджень та розробок вакцин і лікарських засобів, що нині є надзвичайно актуальним питанням. В Україні нормативною основою цього напрямку є Закон України «Про лікарські засоби» та положення державних програм, які забезпечують реєстрацію, контроль якості та доступність лікарських засобів, включно з механізмом реімбурсації за програмою «Доступні ліки». Крім того, підпункт 3.c передбачає збільшення фінансування охорони здоров'я та підготовку медичних кадрів, що регулюється Законом України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»⁴⁴, Національною стратегією розвитку системи охорони здоров'я та відповідними наказами МОЗ щодо підготовки і розподілу медичних спеціалістів.

Отже, на основі зазначеного, варто вказати, що забезпечення здорового способу життя та добробуту населення є пріоритетним напрямком державної політики України, що базується на багатосекторальному та комплексному підході. Законодавча база України створює правові, організаційні та соціальні гарантії для охорони здоров'я громадян, розвитку фізичної культури та профілактики захворювань. Впровадження сучасних медичних технологій,

⁴³ Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22.09.2005 № 2899-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15#Text> (дата звернення 01.12.2025)

⁴⁴ Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення 01.12.2025)

клінічних протоколів та державних програм сприяє підвищенню якості медичної допомоги та доступності послуг для всіх верств населення. Імплементація Цілей сталого розвитку ООН у сфері охорони здоров'я стимулює державу до системного підходу у зменшенні материнської та дитячої смертності, боротьбі з інфекційними та неінфекційними хворобами. Подальше вдосконалення нормативно-правового забезпечення, розвиток інституцій громадського здоров'я та інтеграція міжнародних стандартів дозволять Україні досягти комплексного зміцнення здоров'я населення та добробуту громадян.

ВИСНОВКИ

Формування здорового способу життя та добробуту населення України потребує комплексного підходу, що поєднує правові, соціальні та освітні механізми. Нормативна база загалом відповідає міжнародним стандартам, проте потребує подальшого удосконалення та адаптації до сучасних викликів, зокрема воєнних та економічних. Досягнення Цілі сталого розвитку № 3 передбачає підвищення доступності медичних послуг, профілактику захворювань та покращення якості життя громадян. Основними проблемами залишаються нерівномірний доступ до медичної допомоги, кадровий дефіцит та потреба у модернізації інфраструктури.

Подальший розвиток системи здоров'я можливий за умови інтегрованої взаємодії державних органів, місцевого самоврядування та громадського сектору, підвищення інформованості населення і посилення профілактичних програм. Перспективним напрямом досліджень є оцінка ефективності таких стратегій та розробка інтегрованої моделі взаємодії інституцій у сфері громадського здоров'я.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу сучасних підходів, які впливають на формування здорового способу життя населення України та оцінці ефективної державної політики у цій сфері. У процесі дослідження розглянуто правові, організаційні та соціальні аспекти, котрі забезпечують реалізацію заходів з охорони здоров'я, розвитку фізичної культури та профілактики захворювань. Окрема увага приділена імплементації міжнародних стандартів та Цілей сталого розвитку ООН, які сприяють забезпеченню системного підходу до зниження рівня материнської та дитячої смертності, профілактики інфекційних і неінфекційних хвороб, а також підтримки психічного здоров'я населення.

У статті наголошується на важливості впровадження сучасних технологій медичного обслуговування та державних програм, спрямованих на підвищення якості медичної допомоги й доступності послуг для різних соціальних груп. Проаналізовано ключові елементи законодавчої бази, що визначають засади охорони громадського здоров'я, запобігання епідеміям, підтримку здорового харчування та створення безпечного середовища для життя. Особливе місце відведено питанням міжвідомчої взаємодії та необхідності інтегрованих рішень, що охоплюють освіту, соціальний захист, охорону довкілля та розвиток інфраструктури.

Формування здорового способу життя є не лише медичною, а й соціально-правовою категорією, яка потребує цілісної державної стратегії та активної участі громадянського суспільства. Новизна дослідження полягає в комплексному підході до оцінки виконання Цілей сталого розвитку в Україні та узагальненні новітніх механізмів правового регулювання, що сприяють підвищенню добробуту населення. Отримані результати сприяють визначенню напрямів подальшого вдосконалення державної політики у сфері охорони здоров'я та забезпечення сталого розвитку держави в найближчому майбутньому.

Література

1. Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).
2. Богданевич Г. П. Нормативно-правове забезпечення у сфері формування здорового способу життя в Україні. *Магістерські студії. Альманах*. 2024. Вип. 24. С. 86–90.
3. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K> (дата звернення 01.12.2025).
4. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).
5. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 01.12.2025).
6. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 року. № 1645-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення 01.12.2025).
7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 01.12.2025).
8. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.12.2025).
9. Слабкий Г., Рожкова М. Законодавче забезпечення розвитку охорони здоров'я населення України за часи її незалежності. *Україна. Здоров'я нації*. 2023. (4), 11–17. URL: <https://doi.org/10.24144/2077-6594.4.1.2022.277020>
10. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти : Підручник / І.Л. Якименко, Л.П. Петрашко, Т.М. Димань, О.М. Салавор, Є.Б. Шаповалов, М.А. Галабурда, О.В. Ничик, О.В. Мартинюк. НУХТ, 2022. 337 с.
11. Smith M. S., Cook Ch., Socona Y., Elmqvist T., Fukushi K., Broadgate W., Jarzebski M.P. Advancing sustainability science for the SDGs. *Sustainability Science*. 2018. № 13. Р. 1483–1487. URL: <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0645-3>.
12. Глобальна обсерваторія охорони здоров'я. Ціль сталого розвитку 3.1. Материнська смертність. *World health organization*. URL: <https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/sdg-target-3-1-maternal-mortality>
13. Любінець О.В., Дедик М.О. Особливості народжуваності та смертності дітей до 1 року в Україні та Львівській області в контексті стратегії

вдосконалення неонатологічної допомоги населенню. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. Випуск 2. URL: <https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/visnyk-gigieny/article/view/13306?utm>

14. United Nations Ukraine: Sustainable Development Goals. URL: <https://ukraine.un.org/en/sdgs> (дата звернення 01.12.2025).

15. Про подолання туберкульозу в Україні : Закон України від 14. 07.2023. № 3269-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3269-20#Text> (дата звернення 01.12.2025).

16. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ) : Закон України від 12.12.1991. № 1972-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).

17. Рубан Е.В., Мельник В.Й. Сучасна проблема захворювання на туберкульоз у Рівенській області. *Public Health Journal*. 2025. Випуск 1 (27). С. 175–180.

18. Орлова Н. М., Пилипчук В.Л., Демчук А.В., Головачанська-Пушкарь С.Є., Задорожнюк О.В., Клімас Л.А. Неінфекційні захворювання як загроза здоров'ю населення України. *Доповіді Вінницького національного медичного університету*. 2024. № 28 (3). С. 502–510. URL: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2024-28\(3\)-21](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2024-28(3)-21)

19. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15.02.1995. № 62/95-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.12.2025).

20. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення 01.12.2025).

21. Ціпоренко, С. Ю., Бабінець, Л. С. Вивчення зловживань психоактивними речовинами серед студентів медичних вищих навчальних закладів. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини*. 2025. № 2. С. 155–167. DOI: <https://doi.org/10.11603/1811-2471.2025.v.i2.15320>

22. Про дорожній рух : Законом України від 30.06.1993 № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text> (дата звернення 01.12.2025).

23. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 01.12.2025)

24. Про заходи щодо збереження автомобільних доріг : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2007 № 879. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення 01.12.2025).

25. Про автомобільні дороги : Закон України від 08.09.2005. № 2862-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text> (дата звернення 01.12.2025).

26. Про екстрену медичну допомогу : Закон України від 05.07.2012 № 5081-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text> (дата звернення 01.12.2025).

27. Давидович О. Ефективність заходів щодо запобігання дорожньо-транспортним пригодам: огляд сучасних стратегій та підходів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Випуск 2 (42). С. 46–55.

28. Про рівні права та можливості жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення 01.12.2025)

29. Жилка, Н., Слабкий, Г. та Щербінська, О. (2021). Стан репродуктивного здоров'я жінок в Україні: огляд літератури. *Репродуктивна ендокринологія*. (60), 67–71. DOI: <https://doi.org/10.18370/2309-4117.2021.60.67-71>

30. Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text> (дата звернення 01.12.2025).

31. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення 01.12.2025)

32. Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text> (дата звернення 01.12.2025).

33. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22.09.2005 № 2899-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15#Text> (дата звернення 01.12.2025).

34. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення 01.12.2025).

Information about the author:

Vasechko Liudmyla Oleksandrivna,

PhD in Law, Associate professor,

Associate professor of the Fundamental

and Branch Legal Sciences Department

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

20, University Str., Kremenchuk, 39600, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-8312-9250

ПРАВОВІ ТА ГЕОПРОСТОРОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ГРОМАД У ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: МОДЕЛЬ ІНТЕГРОВАНОГО УПРАВЛІННЯ

Вовк С. М., Вовк Т. В.

ВСТУП

Післявоєнний етап розвитку України характеризується одночасним нашаруванням правових, соціальних та просторових викликів, що зумовлює потребу у формуванні нових підходів до регулювання сталого розвитку на рівні держави та територіальних громад. Руйнування інфраструктури, зміна демографічної структури, порушення функціонування соціальних сервісів, а також значна територіальна диференціація наслідків воєнних дій формують ситуацію, за якої традиційні моделі управління перестають забезпечувати необхідний рівень адаптивності та стійкості. У таких умовах підвищується роль синергії правового регулювання, системи соціальних гарантій та геопросторових інструментів управління, які разом формують інтегроване підґрунтя для відновлення та довгострокового розвитку.

Правове забезпечення післявоєнної відбудови виконує функцію інституціоналізації норм, процедур та критеріїв, спрямованих на відновлення соціальної та економічної інфраструктури, збереження базових прав громадян, а також відтворення ефективної системи місцевого самоврядування. Наявні нормативно-правові акти визначають механізми планування територій, відновлення пошкоджених об'єктів, надання соціальних послуг, реалізації соціальних прав та гарантій, однак їх системність потребує підсилення з урахуванням просторової логіки відновлення. Це зумовлює актуальність аналізу правових інструментів у контексті їх здатності забезпечувати територіально диференційовані потреби громад¹.

Соціальна стійкість у досліджуваному контексті розглядається як здатність громади забезпечувати безперервність доступу до ключових соціальних послуг, підтримувати вразливі групи населення, зберігати функціональність соціальних інститутів та мінімізувати ризики, що виникають під впливом зовнішніх потрясінь. Післявоєнний період характеризується зростанням масштабів соціальної нерівності, підвищенням ролі державних та муніципальних програм підтримки, а також необхідністю збалансованого розподілу ресурсів. Відповідно, виникає потреба у розробленні моделей, здатних інтегрувати

¹ European Union External Action Service Press Team. Ukraine: Press remarks by High Representative/Vice-President Josep Borrell after meeting with Foreign Minister Dmytro Kuleba. *European Union External Action Service*, 07.02.2024. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/ukraine-press-remarks-high-representativevice-president-josep-borrell-after-meeting-foreign-minister-1_en

правову рамку соціального захисту та просторові показники доступності соціальних сервісів².

Геопросторові підходи, зокрема інструменти геоінформаційних систем, цифрових кадастрів та аналітичних картографічних моделей, забезпечують можливість виявлення просторових диспропорцій, оцінювання рівня доступності соціальної інфраструктури та визначення найбільш уразливих територій. Саме поєднання правового регулювання з геопросторовою аналітикою створює підстави для об'єктивного планування відновлення, застосування принципів просторової справедливості та оптимізації управлінських рішень у межах громад^{3 4}.

Системне поєднання правових норм, соціальних гарантій і геопросторових даних формує основу інтегрованої моделі управління післявоєнною відбудовою. Така модель забезпечує узгодженість планувальних рішень, соціальної політики та правових механізмів, а також дозволяє формувати довгострокові стратегії розвитку, засновані на доказових підходах і прогностичній аналітиці. Її ключовими характеристиками є багаторівневість, міжсекторальність, координованість управлінських дій та орієнтація на мінімізацію соціально-просторових ризиків.

Таким чином, дослідження правових та геопросторових механізмів забезпечення соціальної стійкості громад у період післявоєнного відновлення є необхідним як у теоретико-методологічному, так і в практичному вимірі. Його результати дозволяють встановити структуру взаємозв'язків між нормативно-правовими інструментами, соціальною політикою та просторовими моделями управління, визначити ключові фактори стійкості та запропонувати інституційно узгоджену рамку інтегрованого управління розвитком громад у довгостроковій перспективі.

1. Правові основи просторової та соціальної стійкості в Україні

Правові основи просторової та соціальної стійкості формують нормативно-інституційне підґрунтя, яке забезпечує можливість відтворення функціональності територіальних громад у післявоєнний період та створює механізми для збалансованого розвитку у довгостроковій перспективі. У сучасних умовах правове регулювання виконує не лише класичну функцію встановлення норм поведінки та визначення компетенцій суб'єктів управління, а й набуває системотворчого значення, оскільки забезпечує взаємоузгодженість соціальних, просторових, економічних і безпекових процесів. У зв'язку з цим виникає необхідність аналізу основних правових інструментів, які регламентують планування територій, забезпечення соціальних прав та організацію відновлення зруйнованої інфраструктури.

² Belgium, Bulgaria, the Czech Republic, Cyprus, Denmark, Estonia, Finland, Greece, Ireland, Latvia, Lithuania, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Romania, Slovenia, Spain, Sweden; North Macedonia, Kosovo, Montenegro, Norway, Iceland. G7 Joint Declaration of Support for Ukraine (участь країн).

³ NATO. Collective defence and Article 5. 04.07.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm

⁴ Davis I. The proposed 'Kyiv Security Compact' and the Western network of advisers and consultancy firms helping to steer Ukraine's foreign policy choices. *NATO Watch*, 16.09.2022. URL: <https://natowatch.org/default/2022/proposed-kyivsecurity-compact-and-western-network-advisers-and-consultancy-firms>

Перший блок правових норм стосується регулювання просторового розвитку. Законодавство України у сфері містобудівної діяльності та землекористування визначає ключові принципи планування територій, закладає вимоги до формування комплексних планів просторового розвитку громад, встановлює механізми координації між різними рівнями управління та задає базові стандарти доступності інфраструктури^{5 6 7}. Відповідно до чинних правових актів комплексний план просторового розвитку території громади виступає основним інструментом інтеграції просторових даних, інженерної, транспортної, соціальної та природоохоронної підсистем у єдину структуру. Таким чином, правові норми створюють передумови для об'єктивної оцінки стану території, виявлення просторових диспропорцій, визначення територій з підвищеним рівнем ризику та планування відновлення з урахуванням доказової бази.

Другий блок охоплює нормативно-правові засади соціальних гарантій. Соціальна стійкість визначається здатністю держави та громад забезпечувати безперервний доступ до соціальних послуг, підтримку вразливих груп населення, збереження функціональності соціальних інститутів та мінімізацію наслідків кризових подій. На рівні законодавства це відображено через механізми соціального захисту, стандарти соціальних послуг, вимоги до організації мережі соціальної інфраструктури, принципи адресності та орієнтації на потреби громадян. Правове регулювання визначає відповідальність органів місцевого самоврядування за формування мережі соціальних установ, впровадження інструментів соціального супроводу, організації соціальної роботи та забезпечення рівності доступу до послуг незалежно від площі, щільності населення або рівня інфраструктурної вразливості громади^{8 9 10}.

У післявоєнних умовах правові акти, що регулюють соціальні гарантії, набувають додаткового значення. Це зумовлено збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб, розширенням груп населення, що потребують соціальної підтримки, та необхідністю оперативної зміни організаційних моделей надання послуг. У нормативно-правовій площині це відображається через розроблення особливих процедур для надання допомоги постраждалим від воєнних дій, визначення спрощених механізмів доступу до соціальних

⁵ Шульга О. В. Правові та організаційні засади резильєнтності міст України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. С. 245–251. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.35>

⁶ Наливайко І. Роль держави у забезпеченні соціальних стандартів та гарантій: теоретико-правові аспекти та світовий досвід. *Науковий вісник ДДУВС*, 2023. № 2. С. 151–155.

⁷ Кравченко М. В. Пріоритетні напрями забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. *Вісник НАДУ при Президентові України. Державне управління*, 2016. № 3 (82). С. 83–90.

⁸ Сторонянська І. З., Залуцький І. Р. Забезпечення дієвості політики регіонального розвитку на засадах посилення просторової інтегрованості в регіоні. *Регіональна економіка*, 2024. № 2. С. 23–40. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-2-2>

⁹ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

¹⁰ Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Проект Плану відновлення України. 2022. 350 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/construction-urban-planning-modernization-of-cities-and-regions.pdf>

сервісів та формування програм підтримки для громад з високим рівнем руйнування інфраструктури. Таким чином, правова система набуває адаптивного характеру, забезпечуючи можливість реагування на зміну потреб населення та просторових умов їх задоволення.

Третій блок нормативного забезпечення формує інтеграційне поле між просторовим та соціальним розвитком. У цьому аспекті ключове значення мають правові інструменти, що визначають порядок формування та функціонування цифрових кадастрів, реєстрів та геоінформаційних систем. Використання таких систем забезпечує можливість фіксації стану об'єктів інфраструктури, визначення рівня доступності соціальних послуг, аналізу мобільності населення та оцінювання ризиків, пов'язаних з нерівномірним розвитком територій. Правові норми встановлюють вимоги до точності, актуальності та інтегрованості просторових даних, а також визначають відповідальність суб'єктів за їх ведення, оновлення та використання у процесі планування^{11 12 13}.

Причинно-наслідковий зв'язки між правовим регулюванням та стійкістю територій проявляються у тому, що якість нормативної бази безпосередньо впливає на ефективність управлінських рішень та можливість узгодження соціальної і просторової політики. Недосконалість правових процедур призводить до фрагментації територіального розвитку, ускладнює відновлення соціальної інфраструктури та знижує рівень доступності послуг. Натомість наявність чітких законодавчих стандартів, координаційних механізмів та міжгалузевих вимог створює підґрунтя для формування єдиних підходів до відбудови, зменшує ризики виникнення управлінської асиметрії та забезпечує прозорість управлінських процесів.

Особливе значення мають норми, що встановлюють порядок участі громадськості у просторовому плануванні, а також вимоги до оцінки впливу планувальних рішень на соціальну інфраструктуру. Інститут публічного обговорення забезпечує можливість узгодження інтересів різних груп населення, формує підґрунтя для підвищення легітимності рішень та сприяє зменшенню конфліктів щодо використання територій. Таким чином, правове регулювання включає не лише процедурну, а й соціальну складову, що забезпечує інтегровану взаємодію між органами влади, громадянами та інституціями соціального сектору.

Синтез правових інструментів просторового планування та соціальних гарантій є основою для формування інституційної стійкості. Цей синтез відображає необхідність узгодження базових категорій – територіальної доступності, соціальної рівності та нормативної визначеності. Просторова стійкість залежить від якості управління ресурсами, організації інфраструктури та здатності громад використовувати геопросторові дані для прогнозування ризиків.

¹¹ Кабінет Міністрів України. Деякі питання розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації... Постанова від 04.08.2023 р. № 817. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2023-%D0%BF#n61>

¹² Кабінет Міністрів України. Про затвердження порядку з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад. Постанова від 08.07.2023 р. № 731. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text>

¹³ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

Соціальна стійкість залежить від ефективності системи соціального захисту, інтегрованості послуг та здатності до забезпечення безперервності сервісів. Правове регулювання виступає механізмом, що структурує і координує ці параметри, забезпечуючи їх взаємодоповнюваність.

Таким чином, правові основи просторової та соціальної стійкості становлять багаторівневу систему, яка включає нормативні вимоги до організації територій, правові інструменти соціального захисту, процедури просторового аналізу та інституційні механізми координації між секторами. У своїй сукупності вони створюють фундамент для формування доказово орієнтованого підходу до відновлення територій, що здатний забезпечити узгодженість управлінських рішень, прогнозованість соціальних наслідків та стійкість розвитку громад у довгостроковому вимірі.

2. Геопросторові інструменти оцінювання соціальної стійкості територіальних громад

Геопросторові інструменти оцінювання соціальної стійкості формують аналітичне підґрунтя для прийняття управлінських рішень, що враховують територіальні особливості розвитку, рівень доступності соціальних послуг та інтенсивність просторових ризиків. У системі післявоєнного відновлення їх значення істотно зростає, оскільки просторовий характер руйнувань, зміщення демографічних потоків та нерівномірність відновлення інфраструктури формують необхідність постійного моніторингу, прогнозування та коригування управлінських стратегій. Геопросторові дані дозволяють об'єктивно оцінити зміни у просторовій структурі громад, визначити слабкі елементи інфраструктури, встановити параметри доступності соціальних сервісів та сформувати підстави для планування відновлення відповідно до реальних потреб населення.

Одним із ключових компонентів геопросторового аналізу є використання геоінформаційних систем (GIS), які забезпечують можливість інтеграції різномірних даних – картографічних, інфраструктурних, демографічних, соціальних та безпекових – у єдиний просторовий масив. GIS-інструменти дають змогу здійснювати мультифакторну оцінку територій, застосовувати методи просторового моделювання та відтворювати складні процеси, що впливають на соціальну стійкість громад^{14 15}. Зокрема, вони дозволяють визначати території з підвищеною вразливістю, аналізувати закономірності розміщення соціальних об'єктів, оцінювати транспортну доступність та прогнозувати наслідки руйнування або перевантаження окремих елементів інфраструктури.

Оцінювання доступності соціальних послуг є одним із центральних аспектів використання геопросторових даних^{16 17 18}. Просторова доступність

¹⁴ Карпінський Ю. О., Кінь Д. О. Методичні рекомендації щодо діяльності органів місцевого самоврядування у сфері НІГД : практичний посібник. Київ : КНУБА, 2023. 276 с.

¹⁵ Єфімова Г., Павлова М. Територіальні громади в умовах воєнного стану: економічна резистентність для зміцнення незалежності України. *Modeling the development of the economic systems*, 2023. № 3. С. 177–185.

¹⁶ Іванюк У. Резилентність соціально-економічної системи в умовах глобальної нестабільності. *European Science*, 2022. № 13-03. С. 8–16.

визначається як здатність населення досягати необхідних соціальних установ – медичних закладів, освітніх установ, центрів соціального захисту, адміністративних сервісів – у межах прийняттого часу та з урахуванням якості транспортних потоків. Геопросторовий аналіз дозволяє моделювати протяжність маршрутів, оцінювати щільність інфраструктурної мережі, виявляти «білі плями» у системі послуг та формувати пропозиції щодо оптимізації їх територіального розміщення. У післявоєнних умовах ця функція набуває особливої значущості, оскільки руйнування окремих об'єктів змінює конфігурацію доступності та створює ризики порушення безперервності соціальних сервісів.

Просторові дані також відіграють важливу роль у виявленні соціально-демографічних тенденцій. Аналіз переміщення внутрішньо переміщених осіб, зміни густоти населення, появи нових зон житлової концентрації та трансформації міграційних потоків дозволяє сформувати картину реальних потреб громади та забезпечити їх врахування у плануванні соціальної інфраструктури. Геопросторові моделі дозволяють поєднати демографічні показники з індикаторами соціальної вразливості, що створює можливість оцінювати не лише кількісні, а й якісні параметри соціальної стійкості.

Особливе значення має застосування інструментів геостатистики, що дозволяють встановлювати закономірності просторових розподілів та прогнозувати динаміку соціально-просторових процесів. Методи просторової автокореляції, кластерного аналізу та інтерполяції дають змогу визначати зони концентрації ризиків, аналізувати інтенсивність їх поширення та встановлювати взаємозв'язок між окремими параметрами – наприклад, рівнем соціальних послуг, показниками вразливості населення та характеристиками просторів, що зазнали руйнувань. Застосування таких методів забезпечує можливість формування обґрунтованих прогнозів, які відіграють ключову роль у розробленні стратегій післявоєнного відновлення.

Важливою складовою геопросторового управління є побудова цифрових кадастрів та реєстрів інфраструктурних об'єктів. Цифрові кадастри містять відомості про стан соціальних установ, їх технічні характеристики, ступінь пошкодження, матеріальні потреби та можливості для відновлення. Інтеграція таких кадастрів у геоінформаційні системи дозволяє здійснювати постійний моніторинг об'єктів, визначати пріоритетність ремонтних робіт та оцінювати ефективність використання ресурсів. У свою чергу, цифрові реєстри створюють можливість уніфікації інформації та забезпечують її доступність для органів управління різних рівнів^{19 20 21}.

¹⁷ Ходико Д. І. Кореляційний аналіз стійкості соціально орієнтованих витратів зведеного бюджету України в умовах бюджетної децентралізації. *Науковий погляд: економіка та управління*, 2022. № 4 (80). С. 37–42.

¹⁸ European Council. G7: Joint Declaration of Support for Ukraine. 12.07.2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/12/g7-joint-declaration-of-support-for-ukraine/>

¹⁹ Національна рада з відновлення України. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Діджиталізація». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/digitization.pdf>

²⁰ Громадський простір. Діджиталізація українських громад: лідери цифрової трансформації обговорили можливості та перспективи. URL: <https://www.prostir.ua/>

Застосування геопросторових інструментів у сфері соціальної політики сприяє формуванню доказово орієнтованого підходу до прийняття рішень. Геопросторові моделі дозволяють оцінити вплив відновлювальних заходів на рівень соціальної стійкості, встановити результативність програм соціальної підтримки, визначити, чи забезпечують вони необхідний рівень територіальної рівності, та виявити зони, які потребують додаткових інвестицій. Завдяки цьому управлінські рішення набувають підвищеної об'єктивності, а політика відновлення стає більш прозорою та керованою.

Причинно-наслідкові зв'язки між використанням геопросторових даних та досягненням соціальної стійкості проявляються у підвищенні точності прогнозування, зменшенні ризиків неправильного територіального планування, оптимізації розподілу ресурсів та покращенні координації між секторами управління. Геопросторовий підхід дозволяє забезпечити зв'язок між місцем виникнення ризику та необхідними соціальними змінами, що сприяє швидшому реагуванню на кризові ситуації та знижує навантаження на соціальну систему.

У післявоєнному контексті використання геопросторових інструментів відіграє важливу роль і в безпековій сфері. Зокрема, GIS-моделі дозволяють враховувати наявність мінних полів, зони підвищеної небезпеки, потенційні маршрути евакуації та логістичні коридори. Це створює підстави для прийняття рішень, що одночасно забезпечують соціальну безпеку та збереження функціональності громад. Застосування таких інструментів робить можливим формування комплексних планів відновлення, які враховують як потреби населення, так і вимоги до умов безпеки.

Таким чином, геопросторові інструменти оцінювання соціальної стійкості становлять важливий компонент сучасних моделей управління розвитком громад. Вони забезпечують інтеграцію різнорідних даних, підвищують точність аналітичних оцінок, дозволяють визначати територіальні пріоритети та формувати оптимальні просторові рішення. У поєднанні з правовими механізмами геопросторові дані створюють умови для формування комплексної, доказової та інституційно узгодженої системи управління соціальною та просторовою стійкістю у післявоєнний період.

3. Інтегрована модель правового та геопросторового управління соціальною стійкістю громад країни

Інтегрована модель правового та геопросторового управління соціальною стійкістю громад постає як комплексна система, що поєднує нормативно-правові механізми, просторово-аналітичні інструменти і соціальні політики, спрямовані на забезпечення здатності громад ефективно функціонувати в умовах післявоєнних трансформацій. Вона базується на припущенні, що стійкість соціальної інфраструктури та рівень доступності базових соціальних

?news=dydzhytalizatsiya-ukrajinskyh-hromad-lidery-tsyfrovoji-transformatsiji-obhovoryly-mozhlyvosti-ta-perspektyvy

²¹ Зозулевська Т. І. Цифрові інструменти для відновлення економіки України після повномасштабного вторгнення. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/12/125-1.pdf>

послуг залежать від узгодженості правових процедур, точності просторової інформації та здатності органів управління реалізовувати багаторівневу координацію. У цьому контексті інтегрована модель розглядається як механізм систематизації управлінських рішень, що перетинають правовий, соціальний і просторовий виміри.

Одним із ключових елементів інтегрованої моделі є створення нормативно визначених процедур використання геопросторових даних у процесах планування та прийняття рішень. Нормативне регулювання задає рамкові умови для формування єдиних вимог до ведення цифрових кадастрів, їх актуалізації, інтеграції з реєстрами соціальних послуг та дотримання стандартів точності. Така нормативна інтеграція визначає правовий статус геопросторових даних, встановлює відповідальність за їх достовірність і забезпечує можливість їх офіційного використання у стратегічних документах. Це дозволяє сформувати єдину інформаційну платформу, яка може застосовуватися для оцінювання стану територій, визначення територіальних пріоритетів та узгодження ресурсних рішень.

Другим елементом моделі є синхронізація правових механізмів з індикаторами просторової доступності соціальних послуг. Соціальна інфраструктура – медична, освітня, адміністративна, транспортна, сервісна – потребує узгодження правових стандартів із реальними параметрами території. Інтегрована модель дозволяє встановити залежність між нормативними вимогами до якості та доступності соціальних послуг та фактичними характеристиками просторової системи громади. Така взаємодія формує підстави для коригування нормативних документів з урахуванням просторових відмінностей, а також для адаптації мережі соціальних установ відповідно до демографічних змін, рівня руйнування інфраструктури та інтенсивності потреб населення.

Третім елементом є багаторівнева координація управлінських рішень. Інтегрована модель передбачає узгодження діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, соціальних служб, служб планування територій та аналітичних підрозділів, відповідальних за ведення просторових даних. Координаційні механізми ґрунтуються на обміні даними, спільних процедурах аналізу, стандартизації підходів до оцінювання соціальної та просторової стійкості та формуванні спільних критеріїв для визначення територій пріоритетного відновлення. Багаторівнєвість забезпечує однаковість стандартів та синхронність дій, що є ключовими чинниками у сфері післявоєнного управління.

Важливим принципом інтегрованої моделі є доказовість управлінських рішень. Геопросторові дані забезпечують емпіричну основу, яка дозволяє оцінити реальний масштаб руйнувань, виявити території з найбільшою соціальною вразливістю та визначити ефективність запропонованих заходів відновлення. Правові механізми, у свою чергу, встановлюють процедури розгляду, затвердження та моніторингу таких рішень, забезпечуючи їх відповідність нормативним критеріям та державним стандартам. Доказовість сприяє мінімізації управлінських помилок, зниженню ризиків неефективного використання ресурсів та формуванню довгострокових програм розвитку, орієнтованих на реальні потреби населення.

Причинно-наслідкові зв'язки в інтегрованій моделі проявляються у взаємному впливі правового, просторового та соціального компонентів. Зокрема, якість правового забезпечення визначає можливість систематичного застосування геопросторових даних; точність просторових моделей впливає на коректність соціальних рішень; соціальні потреби визначають пріоритети просторового планування та формують запит на адаптацію правових норм. Це формує циклічну структуру взаємодії, яка забезпечує динамічне оновлення управлінських стратегій.

У межах інтегрованої моделі важливу роль відіграє механізм просторового прогнозування. Використання геоаналітичних інструментів дозволяє моделювати сценарії розвитку територій, оцінювати потенційні зміни у соціальній структурі, враховувати ризики повторних загроз та прогнозувати потреби у соціальних послугах. Підтримане правовими процедурами прогнозування забезпечує підстави для формування адаптивних стратегій, що дозволяють мінімізувати наслідки можливих кризових ситуацій.

Окремим аспектом моделі є інституціоналізація принципів просторової справедливості. Просторова справедливість визначається як відповідність між правом особи на доступ до соціальних послуг та фактичними територіальними умовами, що забезпечують реалізацію цього права. Інтегрована модель передбачає оцінювання ступеня відповідності між нормативними стандартами соціального забезпечення та просторовими характеристиками території. Це дозволяє виявляти території з нерівним доступом до інфраструктури, розробляти механізми компенсації та визначати оптимальні маршрути відновлення соціальних об'єктів. Принцип просторової справедливості стає ключовим у випадках територій із критичним рівнем руйнування або високою концентрацією соціально вразливих груп.

Інтеграція соціальних політик у просторові плани розвитку є ще одним важливим складником моделі. У комплексних планах просторового розвитку громади передбачається врахування демографічних тенденцій, рівня соціальної вразливості, потреб у соціальних послугах та розміщення ключових соціальних об'єктів. Це дозволяє забезпечити узгодженість між стратегіями просторового планування та соціальною політикою, підвищити ефективність інвестицій у соціальну інфраструктуру та запобігти виникненню структурних диспропорцій.

У післявоєнному контексті важливим напрямом інтеграції є співвіднесення правових механізмів відновлення з геопросторовими даними щодо стану пошкоджених об'єктів. Це дозволяє визначити відповідність між потребами у відновленні та можливостями ресурсного забезпечення, визначити пріоритетність робіт та запобігти дублюванню інвестицій. Геопросторові дані забезпечують об'єктивність, тоді як правові процедури – впорядкованість та узгодженість дій.

Таким чином, інтегрована модель правового та геопросторового управління соціальною стійкістю громад є системним інструментом, що забезпечує можливість поєднання нормативних вимог, просторової аналітики та соціальної політики. Вона спрямована на підвищення стійкості територій, оптимізацію управлінських рішень та формування довгострокових стратегій розвитку, що

відповідають потребам населення та умовам післявоєнної трансформації. Модель створює підґрунтя для побудови адаптивної, структурно збалансованої та доказово орієнтованої системи управління, яка здатна забезпечити соціальну рівність, просторову узгодженість та нормативну визначеність у розвитку територіальних громад.

4. Координаційні механізми та інституційні умови реалізації інтегрованої моделі управління соціальною та просторовою стійкістю громад

Реалізація інтегрованої моделі правового та геопросторового управління соціальною стійкістю громад потребує наявності системи координаційних механізмів та інституційних передумов, що забезпечують узгодженість дій різних суб'єктів управління, підтримання стандартизованих процедур, а також послідовну імплементацію просторово-аналітичних та правових рішень. Ефективність взаємодії правових, соціальних та геопросторових інструментів значною мірою залежить від того, наскільки інституційна система здатна забезпечити цілісність управлінських процесів, формування єдиних критеріїв та дотримання принципів інтегрованого управління на всіх рівнях публічної влади.

Одним із ключових координаційних механізмів виступає міжсекторальна взаємодія. Її зміст полягає у забезпеченні постійного обміну інформацією між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, структурами соціального захисту, підрозділами просторового планування, службами цивільного захисту, підприємствами інженерної інфраструктури та суб'єктами, відповідальними за ведення цифрових кадастрів. Міжсекторальна взаємодія дозволяє уникнути дублювання функцій, зменшує ризики виникнення суперечностей у планувальних документах та сприяє виробленню спільних підходів до оцінювання соціально-просторових ризиків. У післявоєнному контексті цей механізм набуває особливої ваги, оскільки руйнування інфраструктури та зміна соціально-демографічної структури громади вимагають синхронізованих дій усіх відповідальних інституцій.

Другим важливим елементом координаційної системи є стандартизація управлінських процедур. Єдині методичні підходи до збору, обробки та інтерпретації геопросторових даних, а також стандарти соціальної оцінки дозволяють забезпечити порівнюваність показників та узгодженість управлінських рішень між різними громадами. Стандартизація передбачає визначення єдиних протоколів оновлення кадастрів, правил обміну інформацією між органами влади, норм щодо використання цифрових інструментів тривимірного моделювання, вимог до оцінювання доступності соціальних послуг та підходів до визначення соціальної вразливості населення. Відповідно, стандарти створюють нормативно-методичну базу, без якої інтегрована модель не може функціонувати послідовно та ефективно.

Третім компонентом інституційного забезпечення є наявність компетентнісної спроможності управлінських кадрів. Ефективність інтегрованої моделі залежить від здатності фахівців застосовувати правові інструменти, працювати з геопросторовими даними, здійснювати аналіз соціальних процесів та інтегрувати отримані результати у систему стратегічного планування.

Післявоєнний характер розвитку громад потребує кадрових рішень, орієнтованих на підготовку аналітиків, фахівців з просторового планування, спеціалістів з цифрових систем та менеджерів соціального сектору. Формування компетентнісної спроможності включає навчання, підвищення кваліфікації, створення інституційних центрів експертизи та розвитку міжгалузевих команд, здатних забезпечувати комплексність управлінських рішень.

Четвертий елемент координаційної структури пов'язаний із цифровою інфраструктурою, що забезпечує інтеграцію правових і геопросторових інструментів. Це стосується функціонування національних та місцевих геоінформаційних платформ, реєстрів інфраструктури, цифрових кадастрів, систем управління документами та платформ даних, що використовуються для нормативного планування. Наявність таких систем створює можливість інтеграції правових норм з фактичними просторовими характеристиками, а також забезпечує прозорість управлінських рішень та їх відтворюваність. Важливою умовою є сумісність даних між різними системами та можливість автоматизованого обміну інформацією, що сприяє скороченню часу прийняття рішень та підвищенню точності аналітичних оцінок.

П'ятий механізм стосується регуляторної координації, тобто узгодження нормативних актів, які визначають функціонування соціального сектору, просторового планування та цифрових реєстрів. Регуляторна координація передбачає аналіз наявних правових норм на предмет дублювання або суперечності, визначення взаємозалежностей між нормативними документами у сфері відновлення територій, а також інтеграцію положень щодо соціальної підтримки з регламентами просторового розвитку. Цей процес є важливим для запобігання фрагментації нормативної бази, що може призвести до непогодженості рішень та затримок у реалізації відновлювальних заходів.

Шостою інституційною умовою є забезпечення участі громадськості та прозорості управлінських процедур. Хоча механізми участі не мають публіцистичного виміру, вони становлять важливу складову правової системи та інституційної стійкості. Участь громадян у публічних консультаціях щодо просторових планів, пріоритетів відбудови соціальних об'єктів, оцінювання потреб соціальної інфраструктури дозволяє формувати рішення, що відповідають потребам населення. Прозорість забезпечує підзвітність органів влади та сприяє підвищенню довіри до процесів відновлення, що, у свою чергу, знижує соціальну напруженість і формує умови для сталого функціонування громади.

Окремим аспектом інституційного забезпечення є інтеграція механізмів фінансового планування. Оскільки соціальна та просторова стійкість пов'язані з інвестиціями у відновлення інфраструктури, забезпечення ресурсів, підтримку соціально вразливих груп та модернізацію цифрових систем, фінансове планування має узгоджуватися з геопросторовими даними та нормативними вимогами. Інтегроване фінансове планування дозволяє визначити обґрунтовані пріоритети, запобігти нецільовому використанню коштів, мінімізувати неефективні витрати та забезпечити рівномірний розподіл інвестицій між територіями відповідно до їх потреб.

Причиною-наслідкові зв'язки між координаційними механізмами та стійкістю громад проявляються у тому, що відсутність взаємодії між інституціями

призводить до розривів у відновлювальних процесах, виникнення локальних диспропорцій, зниження доступності соціальних послуг та неефективного використання ресурсів. Натомість наявність прозорості, стандартизованої та добре структурованої інституційної рамки дозволяє забезпечити синхронність рішень, зменшити вплив зовнішніх ризиків та досягти відповідності між потребами громади та управлінськими діями.

У підсумку координаційні механізми та інституційні умови реалізації інтегрованої моделі управління соціальною та просторовою стійкістю виступають фундаментальним елементом системи післявоєнного відновлення. Вони забезпечують структурованість управління, підвищують ефективність рішень, сприяють формуванню універсальних підходів до оцінювання територіальних потреб та мінімізують ризики втрати цілісності та послідовності відновлення. Таким чином, інституційно-координаційний вимір є ключовою умовою для забезпечення довгострокової стійкості громад у складних соціально-просторових трансформаціях.

ВИСНОВКИ

Дослідження правових, соціальних та геопросторових аспектів післявоєнного розвитку територіальних громад дозволяє сформувати цілісне бачення інтегрованої моделі управління, здатної забезпечити їх соціальну та просторову стійкість у довгостроковій перспективі. Аналіз правових основ засвідчив, що нормативно-правове регулювання виконує системо утворюючу функцію, спрямовану на визначення процедур просторового планування, гарантування доступності соціальних послуг та встановлення інституційних механізмів відновлення інфраструктури. У післявоєнних умовах правове забезпечення набуває адаптивного характеру, оскільки має реагувати на динамічні зміни демографічної структури, інтенсивність соціальних потреб та масштаби територіальних руйнувань.

Застосування геопросторових даних і аналітичних інструментів формує доказову основу для оцінювання соціальної стійкості громад. Геоінформаційні системи, просторове моделювання та цифрові кадастри забезпечують можливість комплексної оцінки інфраструктури, визначення територій з підвищеною вразливістю, аналізу доступності соціальних послуг і прогнозування наслідків управлінських рішень. Результати просторового аналізу створюють підґрунтя для оптимізації мережі соціальної інфраструктури та забезпечують зв'язок між фактичним станом територій і нормативними вимогами соціальної політики.

Синтез правових механізмів і геопросторових інструментів у межах інтегрованої моделі управління забезпечує можливість координації управлінських дій, підвищує точність планувальних процедур та мінімізує ризики фрагментації відновлювальних процесів. Інтегрована модель ґрунтується на циклічній взаємодії трьох ключових компонентів – правового, соціального та просторового, – що формує умови для адаптивного оновлення управлінських стратегій та їх відповідності реальним потребам громади. Важливу роль відіграють принципи просторової справедливості, що забезпечують рівність доступу до соціальних послуг та сприяють усуненню територіальних диспропорцій у повоєнний період.

Ефективність моделі залежить від наявності координаційних механізмів та інституційних умов, які забезпечують узгодженість діяльності між різними суб'єктами управління. Міжсекторальна взаємодія, стандартизація управлінських процедур, компетентісна спроможність кадрів, цифрова інфраструктура та регуляторна узгодженість формують інституційну рамку, необхідну для впровадження інтегрованої моделі. Вони забезпечують структурованість управління, зменшують ризики дублювання функцій і сприяють більш ефективному використанню ресурсів у процесі відновлення територій.

Таким чином, правові механізми, геопросторові інструменти та соціальні політики утворюють взаємопов'язану систему, здатну забезпечити стійкість територіальних громад в умовах післявоєнних трансформацій. Інтегрований підхід дає змогу формувати довгострокові стратегії розвитку, що базуються на доказовості, нормативній визначеності та інституційній узгодженості. Отримані результати можуть бути використані як теоретико-методологічне підґрунтя для подальших досліджень, а також як практичний інструмент для формування державної та муніципальної політики післявоєнного відновлення.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено правові, соціальні та геопросторові чинники формування стійкості територіальних громад у післявоєнний період та обґрунтовано інтегровану модель управління, що поєднує нормативно-правові механізми, просторово-аналітичні інструменти і соціальні політики. Показано, що правові основи задають рамку для просторового планування, організації мережі соціальних послуг та відновлення інфраструктури, тоді як геопросторові дані забезпечують доказову основу для оцінки доступності сервісів, визначення територій з підвищеною вразливістю та прогнозування наслідків управлінських рішень. Обґрунтовано, що синхронізація правових вимог із результатами просторового аналізу є необхідною умовою для мінімізації територіальних диспропорцій та забезпечення просторової справедливості. Розкрито роль цифрових кадастрів, GIS-інструментів та геостатистичних моделей у формуванні об'єктивних параметрів планування та відновлення. Визначено координаційні механізми, зокрема міжсекторальну взаємодію, стандартизацію процедур, компетентісну спроможність кадрів і регуляторну узгодженість, які забезпечують цілісність реалізації інтегрованої моделі. Доведено, що поєднання правових і геопросторових інструментів створює системну основу для формування адаптивної, доказово орієнтованої та інституційно узгодженої політики стійкого розвитку громад у післявоєнний період.

Література

1. European Union External Action Service Press Team. Ukraine: Press remarks by High Representative/Vice-President Josep Borrell after meeting with Foreign Minister Dmytro Kuleba. *European Union External Action Service*, 07.02.2024. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/ukraine-press-remarks-high-representativevice-president-josep-borrell-after-meeting-foreign-minister-1_en
2. Belgium, Bulgaria, the Czech Republic, Cyprus, Denmark, Estonia, Finland, Greece, Ireland, Latvia, Lithuania, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Romania,

Slovenia, Spain, Sweden; North Macedonia, Kosovo, Montenegro, Norway, Iceland. G7 Joint Declaration of Support for Ukraine (участь країн).

3. NATO. Collective defence and Article 5. 04.07.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm

4. Davis I. The proposed 'Kyiv Security Compact' and the Western network of advisers and consultancy firms helping to steer Ukraine's foreign policy choices. *NATO Watch*, 16.09.2022. URL: <https://natowatch.org/default/2022/proposed-kyivsecurity-compact-and-western-network-advisers-and-consultancy-firms>

5. Шульга О. В. Правові та організаційні засади резильєнтності міст України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. С. 245–251. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.35>

6. Наливайко І. Роль держави у забезпеченні соціальних стандартів та гарантій: теоретико-правові аспекти та світовий досвід. *Науковий вісник ДДУВС*, 2023. № 2. С. 151–155.

7. Кравченко М. В. Пріоритетні напрями забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. *Вісник НАДУ при Президентові України. Державне управління*, 2016. № 3 (82). С. 83–90.

8. Сторонянська І. З., Залуцький І. Р. Забезпечення дієвості політики регіонального розвитку на засадах посилення просторової інтегрованості в регіоні. *Регіональна економіка*, 2024. № 2. С. 23–40. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-2-2>

9. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

10. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Проект Плану відновлення України. 2022. 350 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/construction-urban-planning-modernization-of-cities-and-regions.pdf>

11. Кабінет Міністрів України. Деякі питання розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації... Постанова від 04.08.2023 р. № 817. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2023-%D0%BF#n61>

12. Кабінет Міністрів України. Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад. Постанова від 08.07.2023 р. № 731. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text>

13. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

14. Карпінський Ю. О., Кінь Д. О. Методичні рекомендації щодо діяльності органів місцевого самоврядування у сфері НІГД : практичний посібник. Київ : КНУБА, 2023. 276 с.

15. Єфімова Г., Павлова М. Територіальні громади в умовах воєнного стану: економічна резистентність для зміцнення незалежності України. *Modeling the development of the economic systems*, 2023. № 3. С. 177–185. URL: <https://mdes.khmnu.edu.ua/index.php/mdes/article/view/177/210>

16. Іванюк У. Резилентність соціально-економічної системи в умовах глобальної нестабільності. *European Science*, 2022. № 13–03. С. 8–16.
17. Ходико Д. І. Кореляційний аналіз стійкості соціально орієнтованих видатків зведеного бюджету України в умовах бюджетної децентралізації. *Науковий погляд: економіка та управління*, 2022. № 4 (80). С. 37–42.
18. European Council. G7: Joint Declaration of Support for Ukraine. 12.07.2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/12/g7-joint-declaration-of-support-for-ukraine/>
19. Національна рада з відновлення України. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Діджиталізація». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/digitization.pdf>
20. Громадський простір. Діджиталізація українських громад: лідери цифрової трансформації обговорили можливості та перспективи. URL: <https://www.prostir.ua/?news=dydzhytalizatsiya-ukrajinskyh-hromad-lidery-tsyfrovoi-transformatsiji-obhovoryly-mozhlyvosti-ta-perspektyvy>
21. Зозулевська Т. І. Цифрові інструменти для відновлення економіки України після повномасштабного вторгнення. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/12/125-1.pdf>

Information about the authors:

Vovk Svitlana Mykhailivna,

Doctor of Science in Public Administration,
Associate Professor at the Department of Public Administration,
Administration, and Social Work
Shupyk National Healthcare University of Ukraine
48, Voskresenskyi Avenue, Kyiv, 02139, Ukraine

Vovk Tetiana Viktorivna,

Senior Lecturer, Department of Management and Finance,
Educational and Scientific Institute of Management,
Mariupol State University
5, Lesi Ukrainky Street, Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Волченко Н. В.

ВСТУП

У XXI столітті політика добробуту постає перед безпрецедентними глобальними викликами. Вони підсилюються демографічними, економічними, технологічними, екологічними та іншими видами перешкод та трансформацій. Поглиблення соціальної нерівності, старіння населення, цифровізація ринку праці, наслідки воєн, змін клімату формують нову реальність. В ній традиційні інструменти соціального забезпечення втрачають свою ефективність. Відповідно, сучасна соціальна політика має еволюціонувати від реактивної системи допомоги до проактивної моделі інклюзивного розвитку, що поєднує економічну стійкість і соціальну справедливість у контексті досягнення Цілей сталого розвитку.

За умови реалізації прогнозу, представленого Департаментом економічних і соціальних справ Організації Об'єднаних Націй (ООН), кількість людей у світі віком 65 років і старше зросте до 1,6 млрд у 2050 р.¹ За 5 десятиліть (з 1974 до 2024 р.) відсоток населення віком 65+ подвоївся з 5,5 до 10,3%². За збереження такої динаміки очевидним є посилення навантаження на пенсійну систему держав, що будуть змушені переглянути державну політику у цій сфері. Окрім додаткового навантаження на пенсійні системи, поточні демографічні зміни стануть тягарем для системи охорони здоров'я, вимагатимуть змін у структурі ринку праці й спричинять необхідність формування нових моделей соціального захисту.

Поточне зростання нерівності серед різних прошарків населення погрожує соціальній згуртованості, ефективності соціальної політики й справедливості у доступі до ресурсів. Так, за даними World Inequality Lab, у 2020 р. найзаможніший 1% населення отримав близько 20,6% світового доходу, а найзаможніші 0,1% – 8,59%, що більше ніж аналогічне співвідношення у 80-х роках минулого століття³. Звіти, що містять дані по країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) свідчать, що середнє співвідношення доходу 10% найзаможніших до 10% найбідніших становило

¹ United Nations. World Social Report 2023: Leaving No One Behind in an Ageing World. Chapter Key Messages. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2023. URL: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2023/01/WSR_2023_Chapter_Key_Messages.pdf (date of request: November 15th, 2025).

² United Nations Population Fund. Ageing. URL: https://www.unfpa.org/ageing?utm_source=chatgpt.com (date of request: November 15th, 2025).

³ Inequality.org – project of the Institute for Policy Studies. Global Inequality. Facts. 2025. URL: <https://inequality.org/facts/global-inequality/> (date of request: November 15th, 2025).

8,4 до 1⁴. У 1980-х роках це співвідношення в країнах ОЕСР становило приблизно 7 до 1, тобто розрив зріс⁵.

Виникає ситуація, за якої при загальному зростанні середнього рівня добробуту, нерівність ускладнює реалізацію принципів інклюзії. Особливо чутливими регіонами є ті, що постраждали від бойових дій чи природних катаклізмів. Наприклад, в Україні, значна частина якої постраждала через збройну агресію росії, спостерігається швидке зростання рівня бідності. Дані Світового Банку фіксують значне зростання рівня бідності в Україні у 2023-2024 рр. Зокрема, вони оцінюють, що третина населення України сьогодні знаходиться за межею бідності⁶. Це підкреслює, що «кризові шоки» швидко трансформуються у стійкі соціально-економічні проблеми, вимагаючи адресних і масштабних заходів захисту доходів.

Сучасні тренди трансформації на ринку праці (автоматизація, цифрові платформи, застосування технологій штучного інтелекту) також мають крім підвищення продуктивності праці і негативний ефект, а саме зростання рівня безробіття та проблеми з забезпеченням найманих працівників нестандартних галузей соціальним захистом.

Соціальна вразливість сьогодні отримує нові характеристики через поширення кліматичних проблем та зміни у довкіллі. Починаючи від втрати засобів до існування та стану продовольчої безпеки і аж до потреби долучення до міграційних процесів у регіони з більш прийнятним кліматом. Тому, соціальна політика повинна інтегрувати механізми «справедливого переходу». Наприклад, пропозиція соціальної підтримки тим, хто втратив робоче місце через «зелену» трансформацію.

Війни і тривалі збройні конфлікти радикально послаблюють інституційну спроможність держави та збільшують кількість людей, які потребують термінової соціальної допомоги. Україна є прикладом країни, де збройна агресія росії призвела до масових переміщень, руйнування інфраструктури та значного збільшення потреб у виплатах соціального характеру. Європейська Комісія та міжнародні партнери відзначають значну потребу в зовнішньому фінансуванні для підтримання виплат заробітних плат у критичних секторах та пенсій⁷.

Досвід COVID-19 продемонстрував, що системи соціального захисту мають бути здатні одночасно реагувати на значні скорочення рівня доходів і

⁴ OECD. Society at a Glance 2024: OECD Social Indicators, OECD Publishing, Paris. 2024. URL: <https://doi.org/10.1787/918d8db3-en>. (date of request: November 15th, 2025).

⁵ Cingano F. Trends in Income Inequality and its Impact on Economic Growth. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. Paris : OECD Publishing, 2014. No. 163. URL: <https://doi.org/10.1787/5jxjncwvxv6j-en>. (date of request: November 15th, 2025).

⁶ World Bank. Monitoring Living Conditions in Ukraine 2024 Update (English). Washington, D.C.: World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099854104172515925> (date of request: November 15th, 2025).

⁷ Commission staff working document. Ukraine 2025 Report: Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: 2025 Communication on EU enlargement policy. Brussels : European Commission, 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eeede7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf (date of request: November 15th, 2025).

забезпечувати неперервність послуг охорони здоров'я. Пандемія посилила цифрову нерівність та вразливість тих верств населення, які працювали у секторах із високим рівнем ризику втрати доходу. Фінансова спроможність систем соціального захисту зазнає тиску в умовах падіння податкових надходжень, витрат на оборону та одночасного зростання потреб у соціальних трансфертах. Це вимагає поєднання короткострокових заходів (адресні трансферти, субсидії) з довгостроковими реформами (модернізація адміністрування, цифровізація, диверсифікація джерел фінансування, державно-приватне співробітництво).

Поєднання соціального захисту з політикою зайнятості, системами перенавчання та “справедливим переходом” формує стійку модель реагування на технологічні й екологічні трансформації, підтверджену світовою практикою. Одночасно розвиток швидких антикризових інструментів соціального захисту, посилена координація з міжнародними партнерами та стабільне зовнішнє фінансування забезпечуватимуть здатність держави підтримувати населення в умовах шоків і зберігати цілісність соціальної інфраструктури.

У цьому контексті впровадження економіко-правових механізмів соціального забезпечення має безпосередній зв'язок із досягненням Цілей сталого розвитку (ЦСР), насамперед ЦСР 1 «Подолання бідності» та ЦСР 10 «Зменшення нерівності». Забезпечення гарантованого мінімального доходу, розширення охоплення соціальними трансфертами, підвищення адресності програм та модернізація системи фінансування соціальних послуг є необхідними умовами для скорочення масштабів бідності й нерівності, що набули нових форм у XXI столітті.

Країни можуть використовувати економічні та правові інструменти для захисту своїх громадян у часи кризи, коли змінюються економічні тенденції. Ці інструменти допомагають забезпечити план соціальної політики та стають важливим кроком до досягнення глобальної мети викорінювання бідності. «Гідна праця та економічне зростання» (ЦСР 8) та «Боротьба зі зміною клімату» (ЦСР 13) підкреслюють, що ми повинні мати довгострокові соціально-економічні системи, здатні адаптуватися до технологічних, екологічних та демографічних змін. Закони про ринок праці, захист працівників, схеми перекваліфікації та справедливого переходу – це механізми, що реалізують програми для підвищення рівня людського капіталу та продуктивності праці. Одночасно вони сприяють формуванню інклюзивної моделі економічного зростання, що не залишає поза увагою групи, які зазнають ризику втрати доходу внаслідок кліматичних змін або структурної перебудови економіки. Таким чином, модернізація соціальної політики через економіко-правові механізми є не лише внутрішньою потребою держави, а й глобальним зобов'язанням у межах реалізації Порядку денного ООН до 2030 року⁸.

⁸ UN General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf> (date of request: November 15th, 2025).

1. Теоретико-методологічні засади соціального забезпечення у парадигмі сталого розвитку

Парадигма сталого розвитку створила новий концептуальний простір для перегляду ролі соціального забезпечення. Хоча в чинному законодавстві України відсутнє саме поняття «соціальне забезпечення», проте воно часто ідентифікується як ключовий елемент системи соціального захисту населення. Його формування відбувалося у процесі індустріалізації як механізм захисту від різного роду соціальних ризиків. Міжнародний стандарт визначення мінімальних гарантій закладено в Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) № 102 (1952). В ньому соціальну безпеку визначили як сукупність заходів, спрямованих на забезпечення доходу та доступу до послуг у випадку соціальних ризиків⁹. Такий підхід характерний для міжнародних організацій.

Закордонні дослідники часто використовують прикладні поняття, адже враховують страхування, трансфери, інструменти ринку праці. Наприклад, С. Костелла та співавтори¹⁰ застосовують вузьке визначення соціального захисту в країнах з низьким та середнім рівнем доходу та визначають, що програми соціального захисту є публічними інтервенціями. Соціальний захист розуміється як сукупність політик та програм, спрямованих на запобігання, скорочення та пом'якшення бідності та вразливості шляхом надання грошових або натуральних виплат, соціального страхування та доступу до основних послуг¹¹.

Національні фахові видання пропонують дефініції з акцентом на законодавчому регулюванні, системі виплат, пенсіях. Соціальне забезпечення трактується як «складова частина соціального захисту й окремий вид суспільних соціально-захисних відносин»¹². Можна зустріти пояснення соціального забезпечення у вузькому сенсі як системи правовідносин у сфері соціального страхування, й у ширшому, коли включається й комплекс заходів держави щодо забезпечення громадян при соціальних ризиках¹³.

Об'єднавши ці підходи можемо констатувати активний характер даного виду діяльності, коли ключовим стає вирівнювання соціального статусу осіб, що опинилися у скрутних життєвих обставинах, з іншими членами суспільства,

⁹ International Labour Organization. Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952 (No. 102). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en?f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C102 (date of request: November 15th, 2025).

¹⁰Costella C., Banthiya A., Reilly R., Sivanu S., Slater R., Georgiadou Yola, van Aalst M. Mapping the integration of climate considerations in social protection in LMICs: An assessment of ninety-eight climate-relevant social protection program. *Climate Risk Management*. 2024. Vol. 46. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.crm.2024.100660> (date of request: November 15th, 2025).

¹¹ Li Z, Zhou X, Ran S, Wehrmeister FC. Social protection and the level and inequality of child mortality in 101 low- and middle-income countries: A statistical modelling analysis. *J Glob Health*. 2021. 11. DOI: <https://doi.org/10.7189/jogh.11.04067> (date of request: November 15th, 2025)

¹² Таракан Ю. І. Місце самозайнятих осіб у сучасній системі суб'єктів соціального забезпечення. *Соціальне право*. 2020. № 1. С. 209–215. DOI: <https://doi.org/10.37440/soclaw.2020.01.36> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

¹³ Денисенко К. В. Державна політика у сфері соціального захисту: аналіз понятійно-категоріального апарату. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 2. С. 95–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2017_2_13 (дата звернення: 15.11.2025 р.)

чи з їх статусом, що передував цим обставинам. Матеріальне забезпечення може походити як з державного бюджету, так і мати позабюджетне походження. Головною буде мета – це забезпечення особи, що не може зробити це самостійно з урахуванням об'єктивних обставин.

Беззаперечною є вирішальна роль держави у системі соціального забезпечення. Саме соціальне забезпечення можна назвати формою вираження діяльності держави у сфері соціальної політики. Д. Мельничук та І. Войналович визначають його як інструмент реалізації функцій держави, «спрямований на матеріальну підтримку громадян у ситуації соціальних ризиків»¹⁴.

Методологічні підходи до теоретичних моделей розуміння парадигми соціального забезпечення можуть бути:

- ризик-орієнтованими, які розглядають соціальне забезпечення як механізм управління соціальними ризиками (безробіття, хвороба, старіння);
- з орієнтацією на права людини та їх універсальність (гарантії рівного доступу до базових соціальних послуг);
- економіко-орієнтованими, адже соціальна політика розглядається як інвестиція у людський капітал та стимулювання загального попиту, що підсилює довгострокове зростання;
- сценарно-орієнтовані моделі фінансової оцінки та планування¹⁵.

З методологічної точки зору важливі комбіновані підходи, коли кількісна оцінка впливу, якісні дослідження інституційної спроможності, а також оцінка взаємозв'язків соціальних програм із екологічною та економічною політикою об'єднуються, а їхні складові комбінуються.

Теоретичний фундамент осучаснених систем соціального забезпечення значною мірою визначає концепція людського капіталу, розроблена Т. Шульцом, Г. Беккером та їхніми послідовниками. Людський капітал трактується як сукупність знань, навичок, здоров'я та соціальних компетентностей, що формують економічну продуктивність людини та її здатність адаптуватися до змін середовища¹⁶. У цій парадигмі соціальна політика перестає бути виключно компенсаторною. Вона набуває характеру інвестиційної політики, спрямованої на розвиток людських ресурсів, зниження нерівності можливостей і формування продуктивного та мотивованого населення. Соціальне забезпечення в цьому контексті розглядається як інструмент підтримки людського розвитку (освіта, охорона здоров'я, безпека праці), механізм зниження соціальних ризиків, які можуть призвести до втрати людського капіталу та економічний каталізатор, що підвищує рівень соціальної мобільності та інклюзії у ринку праці. Таким чином, соціальний захист стає

¹⁴ Мельничук Д. П., Войналович І. А. Соціальне забезпечення як інструмент реалізації функцій держави щодо соціальної відповідальності. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3(89). С. 24–29. URL: <https://ema.ztu.edu.ua/article/view/185086> (дата звернення: 15.11.2025 р.)

¹⁵ Nwaobi G. Social Security Mechanism (System): Theories, Design and Practice. Munich: University Library, MPRA Paper, 2008. 76 p. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/11885/1/MPRA_paper_11885.pdf (date of request: November 15th, 2025).

¹⁶ Weiss Y. Gary Becker on human capital. *Journal of Demographic Economics*. 2015. № 81(1). P. 27–31. <https://doi.org/10.1017/dem.2014.4> (date of request: November 15th, 2025).

ключовим чинником забезпечення довгострокової конкурентоспроможності економіки, особливо в умовах кризових трансформацій і переходу до «зеленої» економіки.

Сучасна архітектура соціального забезпечення значною мірою формується під впливом міжнародних організацій, які розробляють стандарти, рекомендації та методологічні орієнтири. МОП акцентує на побудові систем соціального захисту, що ґрунтуються на Конвенціях № 102¹⁷, № 157¹⁸, Рекомендаціях № 202, № 204¹⁹. Вона розглядає соціальне забезпечення як фундаментальний елемент гідної праці та один із ключових інструментів досягнення ЦСР, зокрема цілей 1, 3, 5, 8 та 10²⁰. Пріоритет надається мінімальним соціальним гарантіям, універсальності покриття та прогресивному розширенню системи.

ООН підкреслює взаємозв'язок між соціальною стійкістю, подоланням бідності та інклюзивним економічним розвитком. Документи ООН наголошують на необхідності інтегрованих політик, де соціальний захист поєднується з охороною здоров'я, освітою та зайнятістю.

Світовий банк розробив власну концептуальну рамку «Адаптивний соціальний захист: підвищення стійкості до потрясінь»²¹, що фокусується на здатності систем соціального забезпечення протистояти економічним, кліматичним та соціальним викликам. Така модель передбачає комбінацію соціального страхування, соціальної допомоги, ринку праці та систем раннього реагування. Спільним для різних організацій є визнання соціального захисту не витратною статтею бюджету, а інвестицією в довгострокову стійкість і соціальну згуртованість суспільства.

Інтеграція соціального забезпечення у політику сталого розвитку потребує переосмислення його принципів. Серед ключових можна визначити інклюзивність, справедливість, відповідальність та раціональність у розподіленні ресурсів. Забезпечення рівного доступу до соціальних гарантій незалежно від віку, статі, статусу, зайнятості, соціального становища чи будь-якої іншої характеристики мінімізує сегрегацію та посилить єдність суспільства. Рівень

¹⁷ International Labour Organization. Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952 (No. 102) . URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C102 (date of request: November 15th, 2025).

¹⁸ International Labour Organization. Convention concerning the Establishment of an International System for the Maintenance of Rights in Social Security (Entry into force: 11 Sep 1986). 1982 (No. 157). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312302 (date of request: November 15th, 2025).

¹⁹ Міжнародна організація праці: Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Мінімальні норми соціального забезпечення / пер. Київ : Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики. URL: <https://komspip.rada.gov.ua/uploads/documents/30088.pdf> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

²⁰ UN General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf> (date of request: November 15th, 2025).

²¹ Andrews C., Bowen T. V., Coll-Black S., Del Ninno C., Gentilini U., Johnson K., Kawasoe Ya., Kryeziu A., Maher B. P., Williams A. M. Adaptive Social Protection: Building Resilience to Shocks (Vol. 1 of 3) (English). International Development in Focus Washington, D.C.: World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/579641590038388922> (date of request: November 15th, 2025).

соціальної справедливості визначає довіру до держави та легітимність соціальної політики. Сприйняття соціальної справедливості є однією з трьох передумов формування достатнього рівня довіри до державних інституцій²². Розподіл відповідальності між державою, роботодавцями, працівниками та громадою передбачає раціональне використання ресурсів та взаємні зобов'язання суб'єктів, що орієнтовано на довгостроковий результат, застосування доказових методів, цифровізацію, скорочення адміністративних витрат з фокусом на запобіганні соціальним ризикам. Застосування цих принципів сприяє формуванню стійких і адаптивних систем соціального забезпечення, здатних забезпечувати соціальний прогрес у довгостроковій перспективі.

Модернізована під цілі сталого розвитку система соціального забезпечення дедалі більше постає не просто інструментом підтримки населення, а важливим економічним чинником, який зменшує нерівність стартових можливостей і водночас підсилює потенціал довгострокового зростання. За таких умов соціальне забезпечення стає елементом, що безпосередньо впливає на конкурентоспроможність національної економіки у тривалій перспективі. З методологічного погляду це означає необхідність розбудови стійких та гнучких інституцій, здатних реагувати на різні типи потрясінь. Подібне бачення узгоджується з концепцією адаптивного соціального захисту, яка підкреслює важливість підготовленості системи до наслідків технологічних змін та екологічних викликів і забезпечує її ефективність у швидкозмінному середовищі.

2. Економічні механізми соціального забезпечення

Економічні механізми соціального забезпечення формують інституційну основу реалізації соціальної політики держави та охоплюють систему фінансування, перерозподілу ресурсів, управління соціальними ризиками й забезпечення сталості соціальних програм. У сучасних умовах ці механізми базуються на поєднанні бюджетних інструментів, цільових соціальних фондів, інноваційних фінансових інструментів і партнерських моделей, що відображає еволюцію парадигми соціальної держави в напрямку інклюзивного та сталого розвитку²³.

Бюджетне фінансування є базовим джерелом ресурсів для системи соціального забезпечення й охорони здоров'я, освіти, соціального захисту вразливих груп, реалізації програм зайнятості та соціальної підтримки. Міжбюджетні трансферти забезпечують горизонтальне та вертикальне вирівнювання територіальних бюджетів, сприяючи доступності соціальних послуг на рівні громад. Раціональне бюджетне планування спирається на

²² Wang C., Zhang X. Governance capacity, social justice, social security, and institutionalized political participation in China: A moderated mediation model. *Chinese Public Administration Review*. 2024. № 15(3). P. 194–206 DOI. <https://doi.org/10.1177/15396754241252978> (date of request: November 15th, 2025).

²³ Thwaites J. Joseph Stiglitz. People, Power and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent. *Relations industrielles / Industrial Relations*. 2022. № 77(3). DOI: <https://doi.org/10.7202/1094216ar> (date of request: November 15th, 2025).

середньострокове прогнозування, оцінку соціальних потреб і програмно-цільовий підхід²⁴.

Функціонування пенсійного фонду, фонду страхування на випадок безробіття й медичного страхування базується на принципах солідарності та страхових внесків. Модель соціального страхування, розроблена ще у працях Беверіджа та пізніше уточнена Беккером²⁵ у контексті інвестицій у людський капітал, забезпечує довгострокове вирівнювання соціальних ризиків та підтримку економічної активності населення. Стійкість цих фондів залежить від демографічної структури, рівня зайнятості, динаміки зарплат і ефективності адміністрування.

Співфінансування та державно-приватне партнерство розширюють ресурсні можливості соціальної сфери. Ці моделі застосовуються в медичній інфраструктурі, забезпеченні соціальним житлом, сфері зайнятості, послугах по догляду за літніми людьми й реінтеграційних програмах. Державно-приватне партнерство підвищує ефективність інвестицій завдяки залученню управлінських компетенцій приватного сектору, тоді як держава гарантує соціальну спрямованість та рівність доступу.

У контексті переходу до моделі соціальних інвестицій зростає роль фінансових інструментів, орієнтованих на довгострокову соціальну віддачу. Соціальні інвестиції спрямовані на розвиток людського капіталу, профілактику соціальних ризиків і підвищення економічної активності населення²⁶. Соціальні імпакт-облігації дозволяють фінансувати соціальні програми за результативністю, коли інвестори отримують повернення коштів лише за умови досягнення вимірюваних соціальних результатів. Цільові фонди сталого розвитку інтегрують соціальні, екологічні та економічні цілі, підтримуючи проекти «зеленої» інфраструктури та енергоефективності.

Міжнародні фінансові інституції (UNDP, Світовий банк, ЄС) посилюють вплив на розвиток національних систем соціального забезпечення через грантові програми, технічну допомогу та інструменти зелених фінансів. Гранти й програми технічної підтримки сприяють модернізації соціальних послуг, цифровізації, розвитку громад та підвищенню інституційної спроможності органів влади. Зелені фінанси, включаючи Green Bonds та ESG-інвестиції, пришвидшують інтеграцію критеріїв сталості та соціальної відповідальності у державну політику.

Оцінювання ефективності соціальних програм є ключовим елементом стратегічного управління ресурсами. Результативність вимірюється за допомогою показників доступності, якості, економічної ефективності та

²⁴ OECD. Budgeting and Public Expenditures in OECD Countries 2019. Paris : OECD Publishing, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264307957-en>. (date of request: November 15th, 2025).

²⁵ Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago : University of Chicago Press, 1993. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226041223.001.0001> (date of request: November 15th, 2025).

²⁶ Morel N., Palier B., Palme J., eds. Social Investment: A Paradigm in Search of a New Economic Model and Political Mobilisation. In: Morel N., Palier B., Palme J., eds. *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges*. Bristol : Policy Press, 2012. P. 353–376.

соціального впливу. Методологія соціальної віддачі інвестицій (Social Return on Investment, SROI)²⁷ дозволяє кількісно оцінити соціальний ефект від вкладених коштів через порівняння соціальних вигод з витратами. SROI широко використовується в оцінюванні програм зайнятості, профілактики бездомності, соціального догляду та освітніх ініціатив.

Ефективне управління соціальними ресурсами ґрунтується на прозорості, цифровізації процесів, участі громадськості, регулярній оцінці впливу та інтеграції принципів сталого розвитку в політику соціального забезпечення.

3. Правові механізми соціального забезпечення

Правові механізми соціального забезпечення формують нормативну, інституційну та процедурну основу реалізації соціальних прав громадян, визначають параметри державних зобов'язань і встановлюють стандарти якості соціальних послуг. У сучасних умовах вони інтегрують національні правові регулятори з міжнародними нормами, що забезпечують уніфікацію підходів до соціального захисту й розширення гарантій соціальної безпеки населення. Така інтеграція є важливою складовою утвердження України як соціальної та правової держави.

Система соціального забезпечення України формується на основі Конституції України, законів про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, соціальні послуги та соціальну допомогу. Водночас важливу роль відіграє імплементація норм міжнародних документів, зокрема Конвенції МОП, Європейської соціальної хартії (переглянутої) та відповідних стандартів Європейського Союзу.

Конвенції МОП формують фундаментальні вимоги до рівня соціальних гарантій, структури соціального страхування і механізмів захисту вразливих груп^{28 29}. Європейська соціальна хартія визначає розширений перелік соціальних прав, включно з правом на соціальний захист, соціальну допомогу, соціальні послуги, захист від бідності та соціального відчуження³⁰. Директиви ЄС, особливо в частині рівного ставлення, соціальної безпеки мобільних працівників і координації систем соціального страхування, задають орієнтири для адаптації українського законодавства до стандартів європейської соціальної моделі³¹.

²⁷ Maldonado M., Corbey M. Social Return on Investment (SROI): a review of the technique. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*. 2016. Vol. 90. pp. 79–86. DOI: <https://doi.org/10.5117/mab.90.31266>. (date of request: November 15th, 2025).

²⁸ International Labour Organization. Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952 (No. 102) . URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C102 (date of request: November 15th, 2025).

²⁹ International Labour Organization. Convention concerning the Establishment of an International System for the Maintenance of Rights in Social Security (Entry into force: 11 Sep 1986). 1982 (No. 157). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312302 (date of request: November 15th, 2025).

³⁰ Council of Europe. European Social Charter (ETS No. 35), 18 October 1961. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/coe/1961/en/19363> (date of request: November 15th, 2025).

³¹ European Commission. Commission Staff Working Document: Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council – Commission Opinion on Ukraine's application for membership of

Ключовими принципами, що визначають правову модель соціального забезпечення, є соціальна справедливість, рівність перед законом, недискримінація, доступність соціальних послуг і захист вразливих груп. Вони закріплені у Конституції України, законах про соціальні послуги, державні соціальні стандарти та недискримінацію. Принцип соціальної справедливості проявляється у пріоритетному спрямуванні державних ресурсів на подолання бідності, забезпечення рівних можливостей і підтримку осіб із підвищеними соціальними ризиками. Принцип доступності передбачає географічну, економічну та інформаційну доступність соціальних послуг для всіх громадян незалежно від місця проживання чи соціального статусу.

Судова практика є визначальним механізмом формування єдиних правових підходів до гарантування соціальних прав. Верховний Суд України забезпечує уніфікацію правозастосування у справах щодо пенсійного забезпечення, соціальних виплат, пільг та компенсацій. Важливу роль відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням прав людини та реагує на порушення соціальних прав через подання, звернення та моніторингові звіти.

Значний вплив має практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), зокрема рішення у справах «Кечко проти України»³² й «Суханов та Ільченко проти України»³³, які визначають зобов'язання держави забезпечити реальний та безперешкодний доступ до соціальних виплат, гарантувати стабільність правових очікувань і дотримання принципу правової визначеності. Вироки ЄСПЛ підсилюють вимоги до ефективності національних механізмів соціальної політики та стимулюють реформування системи соціального забезпечення відповідно до європейських стандартів.

У контексті євроінтеграції Україна активно адаптує законодавство до *Acquis communautaire* ЄС, зокрема у сферах соціального страхування, гендерної рівності, протидії дискримінації, координації систем соціального захисту та якості соціальних послуг. Гармонізація відбувається через імплементацію принципів Європейського стовпа соціальних прав, що охоплює гідні умови праці, соціальний захист, рівність можливостей та права осіб з інвалідністю; впровадження європейських стандартів оцінювання якості соціальних послуг, захисту персональних даних та цифровізації соціальної сфери; адаптацію українських підходів до мобільності робочої сили відповідно до регламентів ЄС про координацію соціального страхування; інтеграцію європейських

the European Union, SWD (2023) 30 final, Brussels, 1 February 2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf. (date of request: November 15th, 2025).

³² Європейський суд з прав людини. Друга секція. Рішення у справі «Кечко проти України» (заява № 63134/00) від 8 листопада 2005 р. Страсбург. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_025#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

³³ Європейський суд з прав людини. П'ята секція. Рішення у справі «Суханов та Ільченко проти України» (заяви № 68385/10 та 71378/10) від 26 червня 2014 р. Страсбург. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

принципів управління соціальними ризиками та превентивних соціальних політик³⁴.

Ці процеси сприяють модернізації соціальної системи України, зміцненню правових гарантій населення та підвищенню відповідності національної моделі європейським соціальним стандартам.

4. Інституційна архітектура запровадження економіко-правових механізмів та наявні бар'єри реалізації

Ефективність функціонування системи соціального забезпечення значною мірою визначається чіткістю та узгодженістю інституційної архітектури, яка охоплює державні органи, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства та бізнес-сектор. Вона забезпечує практичну реалізацію економічних і правових механізмів, формує інструментарій соціальної політики та сприяє сталому розвитку соціальної сфери.

Ключову роль у регулюванні соціальної сфери відіграє Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, яке визначає стратегічні орієнтири, розробляє нормативно-правові акти та координує діяльність у сфері соціального забезпечення³⁵. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України здійснює макроекономічне прогнозування, регулює ринок праці й формує політику зайнятості, що є важливою передумовою ефективного соціального захисту³⁶. Пенсійний фонд України реалізує пенсійне страхування та адмініструє відповідні фінансові ресурси, а Державний центр зайнятості забезпечує інтеграцію безробітних у ринок праці та реалізує програми професійного навчання та перекваліфікації.

Децентралізація надала громадам ширші повноваження у сфері соціального забезпечення, що дає можливість адаптувати соціальні послуги до специфічних потреб населення. Органи місцевого самоврядування відповідають за організацію соціальних служб, розвиток інтегрованих соціальних центрів, впровадження програм соціальної підтримки, а також реалізацію заходів сталого розвитку, включно з енергозбереженням, «зеленою» інфраструктурою та підвищенням соціальної стійкості громад.

Розвиток соціальної політики неможливий без активного залучення інститутів громадянського суспільства, які забезпечують моніторинг, адвокацію та інноваційні практики соціальної підтримки. Благодійні фонди та громадські організації доповнюють державні програми соціального забезпечення, особливо в умовах криз та воєнних викликів. Бізнес-сектор бере участь у соціальних ініціативах через корпоративну соціальну відповідальність,

³⁴ European Commission. Commission Staff Working Document: Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council – Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union, SWD (2023) 30 final, Brussels, 1 February 2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf. (date of request: November 15th, 2025).

³⁵ Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

³⁶ Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

соціальне підприємництво та державно-приватне партнерство, що створює додаткові джерела фінансування та сприяє підвищенню ефективності соціальних послуг.

Цифровізація істотно змінює механізми управління соціальною політикою. Впровадження електронних сервісів, наприклад, «Дії», національних реєстрів отримувачів соціальних виплат, автоматизованих систем призначення соціальних допомог, а також застосування Big Data для прогнозування соціальних ризиків підвищує прозорість, адресність і швидкість надання послуг. Цифрові технології створюють передумови для мінімізації корупційних ризиків та оптимізації бюджетних витрат³⁷.

Сучасний стан системи соціального забезпечення України характеризується наявністю низки структурних проблем, що обмежують її ефективність і стримують процеси модернізації. Водночас визначення стратегічних напрямів удосконалення дозволяє сформувати стійку, адаптивну й результативну модель соціального захисту відповідно до вимог сталого розвитку.

Одна з ключових проблем – це неефективний розподіл фінансових ресурсів, що проявляється у фрагментації програм, дублюванні функцій та недостатній адресності соціальних виплат. Тінізація зайнятості зменшує обсяг надходжень до фондів соціального страхування та обмежує права працівників на соціальний захист. Неформальна зайнятість становить майже п'яту частину від загальної, а в таких галузях як сільське господарство – майже половину³⁸.

Водночас нерівномірність розвитку громад спричиняє суттєві диспропорції у доступі населення до соціальних послуг, особливо у сільській місцевості або в громадах, що постраждали від війни. За оцінками Світового банку система соціального захисту в 2023 р. перерозподіляла приблизно 2,7% ВВП через соціальну допомогу³⁹. Це викликало перенавантаження через потреби у виплатах переселенцям, пенсіонерам тощо, отже спричиняло ризик фрагментації й неефективності витрат. До того ж, дослідження, присвячене соціальному захисту в сільських громадах⁴⁰, близьких до лінії фронту, документує значні проблеми з доступом до соціальних послуг і вразливістю місцевих систем захисту. Статистичні дані за 2024–2025 рр. Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) свідчать, що понад 3,7 млн внутрішньо переміщених осіб та мільйони біженців суттєво підвищують попит на соціальні виплати й місцеві послуги та створюють

³⁷ European Commission. Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital Public Services. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

³⁸ International Labour Organization. Decent Work Country Programme 2020-2024: Ukraine. Geneva: ILO, 2020. URL: <https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-04/DWCP%20Ukraine%202020-2024.pdf> (date of request: November 15th, 2025)

³⁹ International Bank for Reconstruction and Development. Project Paper... (INSPIRE Project). Washington, DC: The World Bank, 2024. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099121724114549706/pdf/P1810811265cd00919f551385b55f99e41.pdf> (date of request: November 15th, 2025)

⁴⁰ Khelashvili A., Kabanets Y., Kudelia V. Social Protection in Rural Hromadas Near the Frontline. Report. Kyiv: Cedoss, 2025. URL: <https://cedoss.org.ua/en/researches/social-protection-in-rural-hromadas-near-the-frontline/>. (date of request: November 15th, 2025).

нерівномірне навантаження на громади⁴¹. Після всіх додаткових навантажень (події 2014 р., COVID-19, повномасштабне вторгнення 2022 р.) систему соціального захисту необхідно реформувати через запровадження адресності, фрагментацію й перекриття програм, а також через цифровізацію й таргетування.

Необхідними є модернізація пенсійного забезпечення, впровадження актуарних методів управління фондами, підвищення прозорості фінансів та ефективності адміністрування. Важливим напрямом є розширення страхових механізмів, зокрема у сфері довгострокового догляду та медичного страхування.

Створення єдиних центрів соціального обслуговування (“one-stop-shop”) сприяє підвищенню доступності послуг, мінімізації бюрократичних навантажень і підвищенню ефективності міжвідомчої взаємодії. Модель інтегрованих послуг може бути рекомендована як оптимальний механізм для громад, що прагнуть до сталого розвитку.

Соціальне підприємництво є інструментом зміцнення соціальної стійкості, створення робочих місць і забезпечення додаткових послуг для вразливих груп. Воно поєднує ринкові механізми та соціальні цілі, сприяючи економічному зростанню громад і підвищуючи їхню інклюзивність. Приблизно 10 млн соціальних підприємств у світі створюють 200 млн робочих місць і приносять 2 трлн дол. доходу⁴². Такі дані демонструють популяризацію соціального підприємництва на глобальному рівні та реальний економічний вплив. До того ж, соціальні підприємства створюють істотну частку зайнятості для тих, хто може бути виключений з класичного ринку праці. Наявні національні приклади реалізації соціального підприємництва, які об’єднують соціальну місію і працевлаштування вразливих груп, доводять, що така модель працює на практиці. Сьогодні українські соціальні бізнеси, які працевлаштовують вразливі групи як-то пекарня чи піцерія, що дає роботу ветеранам або людям з інвалідністю (приклади: “Pizza Veterano”, “Veterano Coffee”, “Good Bread from Good People bakery” тощо⁴³) мають помітний потенціал для України як механізм зайнятості та соціальної підтримки.

Оцінювання прогресу у досягненні ЦСР потребує впровадження систем моніторингу на основі соціальних індикаторів, зокрема рівня бідності, охоплення соціальним захистом, гендерної рівності, доступності послуг та індексу соціальної стійкості. Моніторингові системи, розроблені ООН, Світовим банком і ЄС, забезпечують можливість порівняння даних і підвищують обґрунтованість управлінських рішень при формування системи соціального забезпечення.

⁴¹ United Nations Children’s Fund, UNICEF. Ukraine Annual Report 2024, UNICEF. New York, February 2025. URL: <https://open.unicef.org/download-pdf?country-name=Ukraine&year=2024> (date of request: November 15th, 2025).

⁴² Society “Latvijas Sociālās uzņēmējdarbības asociācija”. Global Data Overview for Social Enterprises 2013-2023. July 10, 2024. URL: <https://sua.lv/en/global-data-overview-for-social-enterprises-2013-2023> (date of request: November 15th, 2025).

⁴³ Kornetskyy A., Androshchuk B. Social Entrepreneurship in Ukraine: An Effective Tool for Overcoming Challenges? *Social Business In UA*. 2019. URL: https://socialbusiness.in.ua/knowledge_base/social-entrepreneurship-in-ukraine-an-effective-tool-for-overcoming-challenges (date of request: November 15th, 2025).

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно оцінити економіко-правові механізми соціального забезпечення в умовах реалізації Цілей сталого розвитку та визначити ключові напрями їх подальшої модернізації. У сучасному світі, де соціально-економічні процеси набувають все більшої динамічності, традиційні моделі соціальної підтримки поступово втрачають здатність забезпечувати стабільність і справедливість. Це вимагає переосмислення ролі соціальної політики та переходу до більш стійких, проактивних та інклюзивних рішень.

Глобальні тенденції – зростання нерівності, старіння населення, трансформації ринку праці та наслідки воєнних і кризових шоків – створюють нові виклики, які суттєво впливають на здатність держав формувати систему соціального забезпечення. Збільшення розриву в доходах між найбільш і найменш забезпеченими групами населення, прогнозоване зростання чисельності людей віком 65+ до 2050 року, а також радикальні зміни в структурі зайнятості, спричинені автоматизацією та цифровізацією, демонструють, що соціальні інститути мають адаптуватися до реалій ХХІ століття. Україна, додатково обтяжена наслідками збройної агресії та масштабною внутрішньою міграцією, стикається з особливо гострою потребою в оновленні системи соціального забезпечення та посиленні її стійкості.

Сучасний підхід до соціального захисту ґрунтується на розумінні його не як витратної частини бюджету, а скоріше як інвестиції в людський капітал. Міжнародні організації наголошують, що системи соціального забезпечення, які здатні швидко реагувати на шоки та підтримувати громадян у періоди нестабільності, формують основи економічної динаміки та зміцнюють соціальне забезпечення. В Україні це особливо актуально. Розбудова адаптивного соціального захисту, що може гарантувати неперервність послуг навіть у періоди криз, є ключовим завданням для держави та громад.

Фінансова стійкість системи залишається одним із центральних факторів її формування її ефективності. Потребують подальшого розвитку сучасні бюджетні та страхові механізми, а також інноваційні інструменти, зокрема соціальні імпаکت-облігації та партнерські моделі фінансування. Суттєве значення має якісне оцінювання результативності соціальних програм, що дозволяє оптимізувати витрати та посилити вплив державної політики на добробут населення.

Правова складова модернізації передбачає інтеграцію національного законодавства із загальноєвропейськими підходами та міжнародними стандартами. Гармонізація норм соціального забезпечення з *acquis* ЄС та імплементація принципів Європейського стовпа соціальних прав забезпечує зміцнення гарантій і формування єдиних підходів до практики надання соціальних прав. Важливою лишається роль судових інституцій, які забезпечують єдність правозастосування та фактичну реалізацію соціальних гарантій. Проте інституційні бар'єри залишаються вагомим стримувальним чинником розвитку. Фрагментація програм, дублювання функцій, нерівномірність розвитку громад і тінізації зайнятості знижують результативність зусиль держави. Подолання цих недоліків можливе через поглиблення цифровізації, впорядкування соціальних реєстрів,

розширення страхових механізмів та створення інтегрованих центрів надання послуг, що можуть суттєво підвищити доступність соціальної підтримки.

Особливий потенціал для підсилення стійкості громад має розвиток соціального підприємництва, яке поєднує економічну активність і суспільну користь. Соціальні підприємства здатні створювати робочі місця, підтримувати вразливі групи та формувати інноваційні підходи до вирішення локальних проблем, доповнюючи інструменти державної політики.

Загалом економіко-правові механізми модернізації системи соціального забезпечення формують багатовимірну платформу, яка поєднує ресурсну ефективність, правову визначеність та інституційну стійкість. Їх подальший розвиток – це не лише внутрішня потреба держави, але й частина глобальних зобов'язань України у межах досягнення Цілей сталого розвитку та формування інклюзивної моделі суспільного розвитку. Системна модернізація соціальної політики є необхідною умовою забезпечення гідного життя для кожного громадянина та стійкого майбутнього для країни.

АНОТАЦІЯ

Розділ присвячено аналізу глобальних викликів, що трансформують сучасну систему соціального забезпечення та вимагають її переорієнтації на цілі сталого розвитку. У ньому розкрито вплив демографічних змін, зокрема швидкого зростання частки населення віком 65+, на стійкість пенсійних та страхових систем. Проаналізовано тенденції поглиблення соціальної нерівності у світі та їхній зв'язок із зниженням соціальної згуртованості й економічної стабільності. Значну увагу приділено впливу воєнних конфліктів, зокрема агресії проти України, на рівень бідності, навантаження на державні фінанси та потребу в міжнародній підтримці. Досліджено роль технологічних змін, цифровізації та автоматизації у формуванні нових ризиків для ринку праці й необхідності розширення адаптивних моделей соціального захисту. Показано, що кліматичні зміни формують нові виміри соціальної вразливості та потребують інтеграції принципів «справедливого переходу» у політику добробуту. Автором обґрунтовано значення економіко-правових механізмів як бази для модернізації соціальних систем у напрямі інклюзивного та стійкого розвитку, проаналізовано рекомендації міжнародних організацій (ООН, МОП, Світового банку) щодо побудови універсальних, адаптивних і фінансово стійких систем соціального забезпечення, підкреслено необхідність переходу від компенсаторної до інвестиційної моделі соціальної політики, що розвиває людський капітал та забезпечує довгострокову конкурентоспроможність економіки. Зроблено висновок, що модернізована система соціального забезпечення є ключовим інструментом реалізації Цілей сталого розвитку та підвищення соціальної стійкості в умовах глобальних криз.

Література

1. Andrews C., Bowen T. V., Coll-Black S., Del Ninno C., Gentilini U., Johnson K., Kawasoe Ya., Kryeziu A., Maher B. P., Williams A. M. Adaptive Social Protection: Building Resilience to Shocks (Vol. 1 of 3) (English). International Development in Focus Washington, D.C.: World Bank Group. URL:

<http://documents.worldbank.org/curated/en/579641590038388922> (date of request: November 15th, 2025).

2. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago : University of Chicago Press, 1993. DOI. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226041223.001.0001>. (date of request: November 15th, 2025).

3. Cingano F. *Trends in Income Inequality and its Impact on Economic Growth. OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. Paris: OECD Publishing, 2014. No. 163. URL: <https://doi.org/10.1787/5jxrjncwxv6j-en>. (date of request: November 15th, 2025).

4. Commission staff working document. *Ukraine 2025 Report: Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: 2025 Communication on EU enlargement policy*. Brussels: European Commission, 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecde7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf (date of request: November 15th, 2025).

5. Costella C., Banthiya A., Reilly R., Sivanu S., Slater R., Georgiadou Yola, van Aalst M. Mapping the integration of climate considerations in social protection in LMICs: An assessment of ninety-eight climate-relevant social protection program. *Climate Risk Management*. 2024. Vol. 46. DOI.: <https://doi.org/10.1016/j.crm.2024.100660> (date of request: November 15th, 2025).

6. Council of Europe. *European Social Charter (ETS No. 35)*, 18 October 1961. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/coe/1961/en/19363> (date of request: November 15th, 2025).

7. European Commission. *Commission Staff Working Document: Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council – Commission Opinion on Ukraine’s application for membership of the European Union, SWD (2023) 30 final*, Brussels, 1 February 2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf. (date of request: November 15th, 2025).

8. European Commission. *Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital Public Services*. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> (date of request: November 15th, 2025).

9. *Inequality.org* – project of the Institute for Policy Studies. *Global Inequality. Facts*. 2025. URL: <https://inequality.org/facts/global-inequality/> (date of request: November 15th, 2025).

10. International Bank for Reconstruction and Development. *Project Paper... (INSPIRE Project)*. Washington, DC: The World Bank, 2024. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099121724114549706/pdf/P1810811265cd00919f551385b55f99e41.pdf> (date of request: November 15th, 2025).

11. International Labour Organization. *Convention concerning the Establishment of an International System for the Maintenance of Rights in Social Security* (Entry into force: 11 Sep 1986). 1982 (No. 157). URL: <https://normlex.ilo.org/>

dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312302_(date of request: November 15th, 2025).

12. International Labour Organization. Decent Work Country Programme 2020-2024: Ukraine. Geneva: ILO, 2020. URL: <https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-04/DWCP%20Ukraine%202020-2024.pdf> (date of request: November 15th, 2025).

13. International Labour Organization. Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952 (No. 102). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C102 (date of request: November 15th, 2025).

14. Khelashvili A., Kabanets Y., Kudelia V. Social Protection in Rural Hromadas Near the Frontline. Report. Kyiv: Cedos, 2025. URL: <https://cedos.org.ua/researches/social-protection-in-rural-hromadas-near-the-frontline/>. (date of request: November 15th, 2025).

15. Kornetskyy A., Androshchuk B. Social Entrepreneurship in Ukraine: An Effective Tool for Overcoming Challenges? *Social Business In UA*. 2019. URL: https://socialbusiness.in.ua/knowledge_base/social-entrepreneurship-in-ukraine-an-effective-tool-for-overcoming-challenges (date of request: November 15th, 2025).

16. Li Z, Zhou X, Ran S, Wehrmeister FC. Social protection and the level and inequality of child mortality in 101 low- and middle-income countries: A statistical modelling analysis. *J Glob Health*. 2021. 11. DOI: <https://doi.org/10.7189/jogh.11.04067> (date of request: November 15th, 2025).

17. Maldonado M., Corbey M. Social Return on Investment (SROI): a review of the technique. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*. 2016. Vol. 90. pp. 79–86. DOI: <https://doi.org/10.5117/mab.90.31266>. (date of request: November 15th, 2025).

18. Morel N., Palier B., Palme J., eds. Social Investment: A Paradigm in Search of a New Economic Model and Political Mobilisation. In: Morel N., Palier B., Palme J., eds. *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges*. Bristol : Policy Press, 2012. P. 353–376.

19. Nwaobi G. Social Security Mechanism (System): Theories, Design and Practice. Munich: University Library, MPRA Paper, 2008. 76 p. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/11885/1/MPRA_paper_11885.pdf (date of request: November 15th, 2025).

20. OECD. Budgeting and Public Expenditures in OECD Countries 2019. Paris : OECD Publishing, 2019. DOI. <https://doi.org/10.1787/9789264307957-en>. (date of request: November 15th, 2025).

21. OECD. Society at a Glance 2024: OECD Social Indicators, OECD Publishing, Paris. 2024. URL: <https://doi.org/10.1787/918d8db3-en>. (date of request: November 15th, 2025).

22. Society “Latvijas Sociālās uzņēmējdarbības asociācija”. Global Data Overview for Social Enterprises 2013-2023. July 10, 2024. URL: <https://sua.lv/en/global-data-overview-for-social-enterprises-2013-2023> (date of request: November 15th, 2025).

23. Thwaites J. Joseph Stiglitz. People, Power and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent. *Relations industrielles /Industrial Relations*.

2022. № 77(3). DOI. <https://doi.org/10.7202/1094216ar> (date of request: November 15th, 2025).

24. UN General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf> (date of request: November 15th, 2025).

25. United Nations Children's Fund, UNICEF. Ukraine Annual Report 2024, UNICEF. New York, February 2025. URL: <https://open.unicef.org/download-pdf?country-name=Ukraine&year=2024> (date of request: November 15th, 2025).

26. United Nations Population Fund. Ageing. URL: https://www.unfpa.org/ageing?utm_source=chatgpt.com (date of request: November 15th, 2025).

27. United Nations. World Social Report 2023: Leaving No One Behind in an Ageing World. Chapter Key Messages. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2023. URL: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2023/01/WSR_2023_Chapter_Key_Messages.pdf (date of request: November 15th, 2025).

28. Wang C., Zhang X. Governance capacity, social justice, social security, and institutionalized political participation in China: A moderated mediation model. *Chinese Public Administration Review*. 2024. № 15(3). P. 194–206 DOI: <https://doi.org/10.1177/15396754241252978> (date of request: November 15th, 2025).

29. Weiss Y. Gary Becker on human capital. *Journal of Demographic Economics*. 2015. № 81(1). P. 27–31. <https://doi.org/10.1017/dem.2014.4> (date of request: November 15th, 2025).

30. World Bank. Monitoring Living Conditions in Ukraine 2024 Update (English). Washington, D.C.: World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099854104172515925> (date of request: November 15th, 2025).

31. Денисенко К. В. Державна політика у сфері соціального захисту: аналіз понятійно-категоріального апарату. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 2. С. 95–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2017_2_13 (дата звернення: 15.11.2025 р.)

32. Європейський суд з прав людини. Друга секція. Рішення у справі “Кечко проти України” (заява № 63134/00) від 8 листопада 2005 р. Страсбург. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_025#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

33. Європейський суд з прав людини. П'ята секція. Рішення у справі «Суханов та Личенко проти України» (заяви № 68385/10 та 71378/10) від 26 червня 2014 р. Страсбург. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text (дата звернення: 15.11.2025 р.).

34. Мельничук Д. П., Войналович І. А. Соціальне забезпечення як інструмент реалізації функцій держави щодо соціальної відповідальності. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3(89). С. 24–29. URL: <https://ema.ztu.edu.ua/article/view/185086> (дата звернення: 15.11.2025 р.)

35. Міжнародна організація праці: Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Мінімальні норми соціального забезпечення / пер. Київ: Комітет Верховної

Ради України з питань соціальної політики. URL: <https://komspir.rada.gov.ua/uploads/documents/30088.pdf> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

36. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

37. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

38. Таракан Ю. І. Місце самозайнятих осіб у сучасній системі суб'єктів соціального забезпечення. *Соціальне право*. 2020. № 1. С. 209–215. DOI: <https://doi.org/10.37440/soclaw.2020.01.36> (дата звернення: 15.11.2025 р.).

Information about the author:

Volchenko Nataliia Vasylivna,

PhD in Economics,

Associate Professor at the Private Law and Social Security Chair

Sumy National Agrarian University

160, H. Kondratiieva Street, Sumy, 40021, Ukraine

LEGAL REGULATION OF BUDGETARY CONTROL AND FINANCIAL AUDIT IN UKRAINE¹

Holoiadova T. O.

INTRODUCTION

The prospect of improving the complexity of budgetary control in Ukraine depends on its quality at all stages and the timely response of financial authorities, chief executives and other authorities on the results of control, to the revealed facts of misuse and inefficient use of budgetary funds, by taking measures to compensate for illegal expenses, regulation volumes of financing, bringing them into conformity with the normative legal acts that regulate the budget process of Ukraine. The effectiveness of the public financial management system in Ukraine is determined by the balanced functioning of all its components, compliance with current legislation, and the achievement of goals by public institutions in the most economical and effective way. Budget control plays an important role in achieving this goal.

1. Definition of budgetary control of Ukraine

In the conditions of special urgency, the issues of increasing the transparency, accountability and efficiency of the activity of state authorities, local self-government bodies and entities management of state and communal ownership and management and use of available resources in general and control system for this process in particular. Indeed, an effective system of financial control over the management of state (local) resources (public funds, fixed assets and other assets) and their use is not only an instrument of guaranteeing transparency, accountability and quality of activity of public authorities, local governments and economic entities, but also essentially an effective mechanism for ensuring the financial stability and security of the country, achieving the strategic goals of the state, the effectiveness of public policy, improving the quality of life of the population and, in particular, the management of public finances.

The most topical theoretical and practical problems of financial control and its types are investigated in the works: E.O. Alisova, L.K. Voronova, O.P. Hetmanets,, A.I. Ivanskyi, M.P. Kucheriavenka, T.O. Latkovska, P.P. Latkovskyi, O.P. Orliuk, L.A. Savchenko, M.I. Sidor, I.B. Stefaniuk, A.A. Nechai, E.A. Rovinskyi, N.I. Khimicheva, V.D. Chernadchuk and others.

The current legislation of Ukraine does not define the term «budgetary control». According to Article 26 of the Budget Code of Ukraine (hereinafter referred to as BCU) uses the term «control over compliance with budgetary legislation», which is aimed at ensuring the effective and efficient management of budgetary funds and is

¹ Перевидання.

implemented at all stages of the budgetary process by its participants in accordance with the BCU and other legislation².

In the definition of monitoring compliance with budgetary law, you can trace its following features:

- 1) is carried out by special entities – participants of the budget process;
- 2) is implemented within the legal framework that arises at all stages of the budget process;
- 3) is carried out in order to ensure effective and efficient management of budgetary funds;
- 4) regulated by the rules of the BCU and other legislation.

Budgetary control comes from the concept of «control», which is considered by legal professionals in the context of different social relations. Consequently, control is a form of legal activity whereby authorized bodies and persons within the framework of control proceedings obtain, in order to obtain legally significant results and exercise (regulatory) influence, the controlled entities to collect and verification of information on the actual implementation of regulatory requirements, compliance with the requirements of regulatory and legal acts, and directly take measures to prevent and eliminate violations (deviations) in order to ensure the protection of the interests of society and the state, protect the rights and freedoms of citizens.

L.A. Savchenko argues that «budgetary control» is the activity of state bodies and non-governmental organizations, the economic entities themselves or their structural subdivisions, natural persons, endowed with appropriate powers or rights, aimed at ensuring legality, financial discipline, rationality in the course of mobilization, allocation and use of financial resources³.

L.K. Voronova provides two understandings of this concept: first, «budgetary control» – is regulated by legal norms the activity of state and municipal and other public bodies to check the timeliness and accuracy of planning, soundness and completeness of funds in the appropriate funds, correctness and efficiency of their use; secondly, it is a special area of state control related to the activities of financial bodies in detecting violations of the law, financial discipline and expediency of forming, distributing and using state and municipal monetary funds⁴.

According to Yu. V. Mekh, control should be considered as a threefold component, which should be considered as «management», «social management» and «public administration». The general concept of control is social control. Control in public administration is a special function of public authorities and local self-government bodies; it is also a way of ensuring legitimacy and discipline in government⁵.

State control has special features:

- 1) it is implemented by authorized bodies of state power;

² Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2010. № 50-51. ст. 572. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

³ Савченко Л. А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. 407 с.

⁴ Воронова Л. К. Фінансове право України. Підручник. Київ. 2014. 407 с.

⁵ Мех Ю. В. Контроль органів виконавчої влади за дотриманням бюджетного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. Харків, 2011. 20 с.

2) carried out within the framework of subordination relations;

3) is a procedure, defined in the established manner, a set of sequential actions regulated by the rules of law;

4) aimed at establishing the degree of compliance with the subject of control by the regulations of legal acts and the implementation of acts of individual action in relation to the controlled object;

5) may have as a result the initiation of the issue of bringing the perpetrators to justice in accordance with the regulations of legal acts.

Therefore, state control as a form of control is the activity of the authorized bodies of state power and local self-government, regulated by the norms of law, which is a procedure established at the legal and regulatory level for certain subjects to control compliance with legal acts and the implementation of acts of individual action against a specific object of control that may have consequences in the case of finding violations of the responsibility of the perpetrators.

State control has the following features:

1) it is implemented by authorized bodies of state power;

2) carried out within the framework of subordination relations;

3) is a procedure, determined in due course, by a set of sequential actions regulated by the rules of law;

4) aimed at establishing the degree of compliance of the subject of control with the regulations of legal acts and the implementation of acts of individual action on a controlled object;

5) as a result, the issue of bringing the perpetrators to justice in accordance with the normative acts may arise.

Control, notes T.O. Latkovska is a management function, that is, the system of observation and verification of the process of functioning of the respective object in order to establish its deviation from the specified parameters, and adds that the control is a system of observation and verification of the compliance of the process of operation of the management object. managerial influence on the managed object, detection of deviations allowed in the process of implementation of these decisions⁶.

Budgetary control is an independent type of financial control, which is carried out in the regulated norms of law in the budgetary sphere and is aimed at ensuring the legality, reliability and rationality of the activity of subjects of budgetary legal relations. Budgetary control is implemented in a separate sphere of budgetary financial relations, which is a function of the budgetary process. This is a direction of state control, that is, a comprehensive and purposeful system of economics – legal actions authorized by the state entities, aimed at ensuring the legitimacy, rationality, reliability, budgetary discipline of participants in the budget process during the preparation, review, approval of budgets, implementation and amendment, reporting on the implementation of the budgets that make up the budget system of Ukraine. The purpose of budgetary control can be considered to ensure compliance with the requirements of the current legislation at all stages of the budget process as

⁶ Латковська Т. А. Бюджетна політика держави як один з основних напрямків економічної політики за господарським законодавством // Актуальні проблеми держави і права. 2012. Випуск 65. С. 68–70.

«budgetary process of budgeting, reviewing, approving, executing, reporting on their implementation» (part 1 of Article 2 of the BC of Ukraine)⁷.

The need to improve the control activities in the budget process and to direct control over the performance, ie, creating the conditions for compliance with financial discipline and strengthening the fight against budgetary offenses make the relevance of a wide range of issues related to regulatory support for the organization of control in the budget process.

Public financial control in Ukraine is divided into public financial control in the budget process – budgetary control, tax control, customs control, currency control and banking supervision. The budgetary legal relations shall consist of the control legal relations within the framework of which budgetary control is exercised. In view of the above, budgetary control is a type of state financial control, which is an activity of the authorized bodies of state power and local self-government, regulated by the norms of law, which is enshrined at the regulatory and legal level by the procedure of verifying the compliance of budgetary entities with the requirements of budgetary legislation during the development of budgetary legislation, approving and executing appropriate budgets, as well as acts of individual action taken for their implementation, which may result in the event of a discovery of violations of bringing the perpetrators to justice.

In addition, in Article 26 BCU also notes that the purpose of monitoring compliance with budget legislation is to ensure effective and efficient management of budget funds, namely:

- 1) an assessment of the management of budget funds (including the conduct of a state financial audit);

- 2) the correctness of accounting and the reliability of financial and budgetary statements;

- 3) achieving budget savings, their targeted use, efficiency and effectiveness in the activities of budget spending units by making sound management decisions;

- 4) carrying out the analysis and assessment of the state of financial and economic activity of spending units;

- 5) prevention of violation of budget legislation and ensuring the interests of the state in the process of management of state property;

- 6) the reasonableness of budgeting and budgeting⁸.

In legal science, different approaches have been developed to define the concept of budgetary control, in particular as governed by the rules of budgetary law of a system of audit and legal measures aimed at verifying the legality and expediency of budgetary activities performed.

O.P. Hetmanets defines the purpose of control of the budget process, namely as compliance with budget legislation at every stage of the budget process, as well as preventing the occurrence and termination of budget offenses⁹.

⁷ Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2010. № 50-51. ст. 572. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

⁸ Там само.

⁹ Гетманець О. П. Бюджетний контроль: організаційно-правові засади : монографія. Харків : Екограф, 2008. 308 с.

V.D. Chernadchuk thinks that the results of budgetary control can lead to conclusions about the use of budgetary funds, and this indicates the need to create a comprehensive system of budgetary control. « Providing such a system will allow to coordinate the activities of all competent state bodies in the process of organizing and implementing budget expenditures and ensuring the formation of budgetary resources¹⁰.

It also defines the budgetary control system from the following elements:

- subjects of budgetary control, among which are the following: controlling entities (authorized by the budget legislation to control the observance of the provisions of this legislation by the bodies, the list of which is defined by the BC of Ukraine) and controlled entities (spending units and recipients of budgetary funds, committed to, or abstain from, certain actions);

- the object of control is the real results of the subjects' budgetary activity as a result of the actions envisaged by the budget legislation, ie the results or, more precisely, the real indicators of budgetary activity;

- the subject of control is the budget indicators, budgetary acts and their projects established by the budget legislation .

The subject of budgetary control is considered to be «budgetary resources that are defined by budgetary legislation, ie the law on the State Budget of Ukraine, the decision on local budgets and other legal acts». The essence of budgetary control is to check compliance with the current legislation in the budgetary sphere and to prevent violations of the established procedure for receiving and spending state and local budgets. The current increase in the importance of budgetary control is driven by the following factors:

- 1) uncertainty of the external and internal environment affecting the budget process: approved plans are not always implemented; subjects of control;

- 2) are not able to motivate economic entities to comply with applicable law; business entities do not always accept the rights and responsibilities delegated to them;

- 3) crisis prevention – control allows you to identify problems and adjust the activity of the controlled entity accordingly before these problems develop into a crisis;

- 4) observance of the current legislation in the sphere of formation and use financial resources and strengthening financial discipline.

2. Directions for improving budgetary control in Ukraine in accordance with International Standards

O.P. Hetmanets attributes to the principles of budgetary law the following principles: regulations, economic feasibility, social equilibrium, unity of budgets, independence and mutual conditionality, independence and interdependence, planning, separation of powers, publicity, plannedness, purposefulness¹¹.

The principle of independence – bodies of state financial control in Ukraine must have organizational, functional, material independence from the legal and natural persons, whose activity they check; also the principle of publicity exists in all legal acts related to the legal status of public financial control bodies, for example today

¹⁰ Чернадчук В. Д. Бюджетні правовідносини в Україні: поняття, класифікації та особливості структури: монографія. Суми : Університет. Книга. 2011.172 с.

¹¹ Гетманець О. П. Бюджетний контроль: організаційно-правові засади: монографія. Харків : Екограф, 2008. 308 с.

according to the Regulation on the State Tax Service of Ukraine – the State Tax Service publishes acts and other official documents and information on the official website of the STS on matters within its competence.

According to the above Law, the Unified State Register of such tax consultations is created. Today, the introduction of a fully fledged electronic taxpayer cabinet, which will allow correspondence with the controlling authority in electronic form. Amendments to the legislation of Ukraine, introduced on 30.03.2020. Law No. 3275 “On Amendments to Certain Legislative Acts to Provide Supplementary Social and Economic Guarantees in Relation to the Distribution of Coronavirus Disease (COVID-2019)”¹².

According to the Lima Declaration on Guiding Principles of Control, the independence of the responsible employees of the supreme control body must be provided for by the Constitution and relate to the procedure for their appointment, promotion and dismissal. . The Lima Declaration sets out the guiding principles for auditing public finances, namely:

- independence of the audit of public finances – an indispensable attribute of democracy and a necessary element of public finance management;
- legislative consolidation of the independence of the supreme body of financial control;
- internal and external control as a prerequisite for financial control;
- publicity and openness of SAIs with the compulsory requirement of commercial and other confidentiality protected by law¹³.

The principle of efficiency, its essence is not explicitly stated in the legal acts, but Article 30 of the Law of Ukraine «On the Accounting Chamber» activity of the Accounting Chamber is based on the principle of efficiency, for example, the annual report on the activity of the Accounting Chamber should contain information on the evaluation of the effectiveness of the Accounting Chamber .

The principle of responsibility is disclosed by the Law of Ukraine “On the Fundamental Principles of Exercising Public Financial Control» states that the public financial control authority takes in the prescribed manner measures to eliminate violations of the law and hold them accountable in the course of state financial control. the perpetrators, namely: they are brought to disciplinary and criminal responsibility for the failure or improper performance of public financial control officials by their officials minimum liability

In Art. 2 of the BCU provides the definition of the budget as a plan for the formation and use of resources to ensure the tasks and functions, which are carried out respectively by public authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, local governments during the budget period¹⁴.

¹² Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв’язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019): Закон України від 30.03.2020 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>

¹³ Лімська декларація керівних принципів контролю: декларація IX Лімського (Перу) Конгресу вищих органів контролю державних фінансів (INTOSAI) від 01.10.1997. URL:<http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217>

¹⁴ Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2010. № 50-51. ст. 572. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

Thus, budgetary resources are public finances, the redistribution of which is regulated by special budget legislation and is carried out within the framework of budgetary relationships. Within the framework of budget relations, budgetary control is implemented as a type of state financial control, which has its own peculiarities. Determining the essence of budgetary control is essential not only for the legal science, but also for the legislative and law enforcement practice in Ukraine.

Assessment of the financial position of the budget is an indispensable element of the budget process at its final stage when summarizing the budget execution. At the same time, an important factor in the effective management of budget resources is the overall assessment of the financial state of the budget, which in its content reflects the results of the financial activities of the executive authorities. This assessment analyzes the budget commitments and examines their structure.

Audit should be understood as the form of subsequent financial control, which is a system of mandatory control actions under a pre-approved program, in the form of a documentary and factual verification of compliance with an entity, institution or organization of financial law, the legality, expediency and effectiveness of economic and financial transactions performed, reliability and correctness of accounting and reporting.

A complete audit involves checking all parties to the financial and economic activity of the control entity. Audit in accordance with the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the procedure of inspection by the State Audit Service, its interregional territorial bodies» of 20.04.2006 № 550:

Partial – check only certain types of business transactions or specific areas of activity of the enterprise, institution, organization. Thematic ones are a check of the same institutions, organizations on specific special issues.

Comprehensive audits allow you to look more deeply into the broad range of issues that characterize all links and aspects of an entity's business, organization and institution. In a continuous audit, they check all documents that characterize financial and economic activity since the last audit.

The sample checks only some documents or all documents, but for a certain period of time. Scheduled audits are carried out in accordance with the plan of control and audit work of the controlling bodies.

Unscheduled audits are carried out on the special tasks of superior organizations or at the request of the courts and prosecutors¹⁵.

Today, there is insufficient attention to control activities that provide a preventive control function. Duplication in the work of supervisory authorities at different levels, overloading of some objects with audits and inspections. Therefore, it is necessary to ensure a unified methodological support for the budget, reflecting the state of financial discipline, and methods for calculating them; the mechanism of internal control and compliance with the current budget legislation, as well as the formation of a system of unified procedures for external and internal state control. Today, there is insufficient public relations work to clarify the tasks of budgetary control.

¹⁵ Про затвердження порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її межрегіональними територіальними органами : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2006 р. № 550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2006>

Preliminary budgetary control precedes the implementation of financial and economic operations. This control is carried out at the stage of consideration and decision-making on financial matters, including – at the stage of development and adoption of laws and acts in the field of financial activity, substantiation of financial programs and forecasts in the process of drawing up, review and approval of budget plans of all levels, estimates of extrabudgetary funds, in the process of developing financial plans and estimates, credit and cash applications, financial sections of the business plan, drawing up forecasts, balances of economic entities. At the same time, the activity of financial control bodies is aimed at preventing illegal and irrational use of funds in a timely manner. The preliminary budgetary control is carried out at the parliamentary hearings on budgetary policy issues for the next budgetary period, which are held in the Verkhovna Rada of Ukraine on the draft Budget Policy Guidelines (Budget Resolution) presented by the Cabinet of Ministers, as well as financial and economic expertise of the State Budget of Ukraine drafts by the Accounting Chamber of Ukraine and draft laws and other normative acts, international treaties of Ukraine, national programs and other documents concerning the state budget and finances of Ukraine. At the stage of financial forecasting and planning, preliminary budgetary control is a prerequisite for making optimal management decisions. It should be noted that during the ex-ante control, the measures of influence are not applied as they are not yet occurring in violation of financial discipline.

The next budgetary control is exercised by the Accounting Chamber, namely when performing Art. 35 of the Law on the Accounting Chamber, stating that:

1. According to the results of implementation of measures of state external financial control (audit), a report shall be drawn up, the constituent parts of which are the act (if any), conclusions and recommendations (proposals). The report on financial and performance audits must make the conclusions based on the criteria established in accordance with paragraphs 3 and 4 of Article 4 of this Law.

2. The report shall be signed and presented at a meeting of the Accounting Chamber by a member of the Accounting Chamber responsible for carrying out the appropriate measure of state external financial control (audit).

3. Not later than seven working days before the consideration at the meeting of the Accounting Chamber, the draft report shall be discussed by the respective member of the Accounting Chamber and the authorized official of the object of control. Within five days, the audited entity may submit written comments on the content of the draft report to the appropriate member of the Accounting Chamber, who shall review them and provide information on the results of the consideration of the comments. Such comments and help are an integral part of the report.

4. After approval by the Accounting Chamber, the report shall be sent to the subject of control¹⁶.

According to the order of the Ministry of Finance of Ukraine «On approval of the Procedure of preparation of budget reporting by managers and recipients of budgetary funds, reporting by compulsory state social and pension insurance funds» of January 24, 2012 # 44 spending units whose subordination according to the

¹⁶ Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576>

legislation of Ukraine since the beginning of the new the budget period and / or during the reporting period has been modified, the budget statements are prepared and submitted in ex-ante reporting as discontinued operations to bsyazi annual reporting. According to the new subordination, such spending units compile and submit budget reports as newly created, depending on what reports are prepared and submitted (monthly, quarterly (interim), annual). Such budget spending units are not indicated in the budgetary statements at the beginning of the reporting year. Reporting forms are prepared and submitted using the automated electronic reporting system by the clients of the State Treasury Service of Ukraine.

All copies of the budgetary statements of spending units and recipients, as well as the consolidated budget statements of the main spending units, shall be checked and inspected by the relevant Treasury body by:

- imposition of a qualified electronic signature on each form of budget reporting and the form on disclosure of elements of budget reporting (in the case of reporting using the AE-Reporting AU);
- Certification by signature, stamp or stamp on each page of all forms of budgetary reporting and forms for disclosure of elements of budgetary reporting (in the case of reporting on paper).

According to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Some Issues of Internal Audit and Establishment of Internal Audit Units” No. 1001 of 28.09.2011 in the ministries of other central executive bodies, their territorial bodies and budgetary institutions, which belong to the sphere of management of the ministries of other central executive bodies Authorities should set up internal audit units. The object of internal audit in accordance with the said resolution is the activity of the central executive body of its territorial bodies and budgetary institutions in full or on certain issues and measures taken by its head to ensure the effective functioning of the internal control system: compliance with the principles of legality and efficient use of budgetary funds, achievement of results in accordance with the set goal, fulfillment of tasks of plans and observance of requirements concerning activity of the central body of executive power, its territorial bodies and budgetary institutions, and also the enterprises, institutions and organizations which belong to the sphere of management of the ministries of other central executive bodies.

The main task of the unit is to provide the head of the state body, its territorial body and the budget institution with objective and independent conclusions and recommendations on:

- functioning of the internal control system and its improvement;
- improvement of the management system;
- prevention of illegal, inefficient and ineffective use of budget funds and other assets;
- prevention of errors or other deficiencies in the activity of the state body, its territorial bodies, enterprises, institutions and organizations belonging to the sphere of its management¹⁷.

¹⁷ Латковський П. В. Правове регулювання Бюджетного контролю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2017. 247 с.

Strategic and operational plans are formed by the unit on the basis of the results of risk assessment and approved by the head of the state body, its territorial body, the budget institution not later than the beginning of the planning period. Changes to the strategic and operational plans shall be made in the order of their approval not later than the end of the planning period. In case of creation of subdivisions in territorial bodies and budgetary institutions of a state body, consolidated strategic and operational plans (hereinafter – consolidated plans) of internal audit activity in the state body, its territorial bodies and budgetary institutions shall be drawn up and approved by the head of the state body. Strategic and operational plans (consolidated plans) and amendments thereto shall be published on the official website of the public authority, its territorial body and the budgetary authority.

According to Part 3 of Art. 4 of the Law of Ukraine «On the Accounting Chamber» financial audit consists in checking, analyzing and evaluating the correctness of keeping, completeness of accounting and reliability of reporting on revenues and expenditures of the budget, establishing the actual state of affairs regarding the purposeful use of budgetary funds, compliance legislation in conducting transactions with budgetary funds¹⁸.

Financial audit of the use of budget funds covers:

1) during the year of monitoring the financial statements of the budget institution, including using the State Treasury databases;

2) verification of use of budgetary funds, state and communal property, correctness of accounting, reliability of financial statements, in the case of detection of risky transactions as a result of monitoring of financial statements;

3) analysis of the internal financial control system, in particular determining the effectiveness of its organization;

4) preparation of proposals for the management of the budgetary institution for elimination of the identified shortcomings and violations, revealed by the results of the previous stages;

5) providing an opinion on the level of reliability of the financial statements of the budgetary institution, compliance with the legislation on financial issues by officials and completeness of consideration of the proposals during the audit.

Such legislative definitions of the concept of financial audit do not substantially contradict one another; 26 of the Bank of Ukraine, according to which budgetary control is aimed at ensuring efficient and effective management of budgetary funds, as well as providing an assessment of budgetary management (including conducting a state financial audit); the correctness of accounting and the reliability of financial and budgetary statements; achieving budget savings, their targeted use, efficiency and effectiveness in the activities of budget spending units by making sound management decisions; analysis and evaluation of the state of financial and economic activity of spending units; prevention of violation of budget legislation and ensuring the interests of the state in the process of managing state property; the reasonableness of budgeting and budgeting.

¹⁸ Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576>

Budgetary control is an effective tool to stimulate greater financial responsibility and productivity for both employees, business units and the enterprise as a whole. The tasks of budgetary control can be further specified on institutional grounds, firstly, on the object and object of control, secondly, on the stages of the budgetary process, on the procedure of adopting the relevant budgets that make up the budgetary system; thirdly, the entities with controlling powers. The essence of budgetary control is specified through actions, that is, the system of control measures of authorized entities to compile, review, approve, execute budgets, as well as to review and approve reports on the implementation of budgets, both at the state and local levels.

P.P. Latkovsky calls budgetary control regulated by the rules of budgetary law the control activity of the authorized (controlling) persons to perform operations of comparing (comparing) the indicators of budgetary activity of obliged (controlled) entities (budgetary-legal reality) with the established rules of budgetary law, that is, knowledge of budgetary activity, as well as detection and elimination of deviations of real performance indicators from the established norms of budgetary law in order to establish compliance with budgetary di of its legal model to achieve a certain result¹⁹.

The control of the Treasury bodies directly at the stage of payment (except for the costs incurred at the expense of their own revenues) should ensure that expenditures are compliant with the conditions of the registered obligations and that the purpose of the funds at which they are incurred is met. When making expenditures in respect of own resources of budgetary institutions, the Treasury control must ensure that they comply with the directions stipulated by the approved estimate. Another area of control of the State Treasury bodies is the verification of financial statements of managers and recipients of local budget funds²⁰.

The compliance of the reporting data with the indicators of accounting of execution of local budgets performed by the Treasury bodies is checked; the existence of a logical relationship between the individual elements of the financial statements of Treasury customers. According to Art. 19 of the Budget Code of Ukraine stage is «preparation and review of the report on budget implementation», however, Chapter 10 of the Budget Code, which regulates this stage, refers to the monthly and quarterly report on budget implementation, and in relation to the annual report – already about the implementation of the Law on the State Budget of Ukraine²¹.

In the process of current reporting, which is entrusted to the spending units and at the stage of reporting on budget execution, the bulk of the materials are prepared in accordance with the requirements established by the State Treasury Service of Ukraine. As the State Treasury Service of Ukraine is responsible for unified accounting rules for all financial transactions, assets and financial liabilities of the state, budget spending units keep accounting in accordance with the rules established by the State Treasury Service of Ukraine. Scientists distinguish in the framework of the preliminary budget control two of its types, which are carried out in the first two

¹⁹ Латковський П. В. Правове регулювання Бюджетного контролю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2017. 247 с.

²⁰ Про Державну казначейську службу України : Постанова Кабінета Міністрів України від 15.04.2015 № 215. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015>

²¹ Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2010. № 50-51. ст. 572. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

stages, but combined by the end result – the law on the state budget or the decision on the local budget. At the legislative level, changes were made to Article 113 of the Budget Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Fundamental Principles of Exercising State Financial Control in Ukraine» with New Powers of Public Financial Control Bodies: Control over the Reliability of Determining the Need for Budgetary funds when budgeting.

Among the violations of fiscal discipline in 2021, the most common were: violations of the legislation on wages, accrual and payment of a single social contribution, illegal payment of compensation, benefits; implementation of expenditures from the state budget, which should be financed from the local budget; unjustified reimbursement of expenses of third parties, natural persons, or reimbursement at the expense of the general fund of the estimates of expenses of the special fund; illegal alienation of property; misuse of budget funds. Thus, the Treasury budget execution system has significantly strengthened budgetary control over local budgets. Therefore, it is advisable to create a comprehensive system of electronic document circulation of the bodies of the State Treasury Service of Ukraine and its integration with the system of electronic interaction of bodies of executive power.

The main achievement of the Law of Ukraine «On Auditing of Financial Reporting and Auditing» № 2258-VII is the unification of the legislation of Ukraine in the field of audit activity with European legislation, which should enhance the international prestige of Ukraine, promote its economic and financial integration in the world economy²².

One of the positive innovations of this Law is the introduction of a unified register of auditing entities. This will greatly simplify their administration of their activities, save time and money in meeting the requirements of various regulators.

From the specified definition of budgetary control, we can distinguish the following features of this type of state financial control:

1. Budget control is carried out in respect of the funds of the State Budget of Ukraine, as well as local budgets adopted in accordance with the procedure established by the current legislation of Ukraine.

2. budgetary control is implemented by the participants of the budgetary process.

3. budgetary control is carried out in accordance with the budget legislation of Ukraine.

4. budgetary control is implemented at all stages of the budgetary process.

INTOSAY Financial Audit Guidelines: The International Audit and Insurance Standards Board's evaluation and resources system, the performance audit mechanism, the exchange of knowledge on the successful performance of the audit function. The problems in the public finance management system facing the state authorities today require the state financial audit of innovations in order to achieve the efficiency of its activity. Effective functioning of the state financial audit in accordance with EU standards will provide the necessary qualified personnel with skills to carry out expert evaluation of the management functions of the public

²² Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21.12.2017 р. № 2258-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>

authority through: openness-full informing of all interested persons about the activity of the body, the lawfulness of the provision of public services through the use of effective mechanisms of control and compliance with the legislative and regulatory and relevant ethical and professional standards, accountability – timely submission of quality financial reports on the results of the body's activities [3].

The International Standards provide recommendations for conducting an audit of legality (financial audit), requirements for auditors, methods of conducting an audit, registration of results. During the state financial audit the accounting documents, financial statements, their compliance with the current legislation and regulations are checked and evaluated. The financial audit is carried out in order to take precautionary measures during the verification of the correctness and appropriateness of the decisions made by a controlled entity for the implementation of the Law of Ukraine "On the State Budget" [8].

Ensuring that the procedures and mechanism of internal control and internal audit of the spending units are in line with the EU international standards and best practices and that a coherent system of public internal financial control in the understanding of international practice is currently being implemented. At the same time, progress is not sufficient to date. The concept of state internal financial control is defined as a set of control and analytical measures aimed at ensuring the proper (legal, economic, effective, efficient and transparent) management of public finances, which are implemented within the framework of internal control, internal audit, inspection. The budget legislation of Ukraine needs further improvement in the direction of improving the principles of budgetary control and regulation of certain procedures, as well as the optimization of the system of controlling entities and control measures.

CONCLUSIONS

1. The current legislation of Ukraine does not define the concept of «budgetary control». In Art. 26 of the Budget Code of Ukraine (hereinafter referred to as BCU) uses the term «control over compliance with budget legislation», which is aimed at ensuring effective and efficient management of budgetary funds and is implemented at all stages of the budgetary process by its participants in accordance with BCU and other legislation. Today, in Ukraine, it is particularly important to establish a single mechanism for internal control and compliance with current budget legislation of Ukraine.

2. The purpose of current budgetary control in Ukraine is to identify deviations from the established norms and regulations, to prevent them at the initial stage of financial transactions; achieving the rational, efficient use of financial resources for the intended purpose. It is the operational budget control that has the greatest impact on the process of formation and use of state budget resources. This budgetary control is exercised by absolutely all subjects of the execution of the state budget, which are at the same time bodies of direct management of budgetary funds.

3. The main directions of the following budgetary control of Ukraine can be attributed to: analysis of the implementation of plans and budgets; reviewing estimates, reports and balances; examination of the legality of the decisions of the governing bodies with respect to the subject being inspected; identification of cases

of insecurity of property; determining ways to prevent violations of financial discipline and measures to remedy them.

4. Duplication in the work of supervisory authorities at different levels, because there is insufficient attention to controls that provide a preventive function of budgetary control. That is why a unified the establishment of an internal control mechanism and compliance with the budget legislation of Ukraine.

5. Introduction of information technologies with the purpose of enhancing information interaction of control bodies and mechanisms for evaluating the effectiveness and quality of budgetary control in Ukraine are needed.

SUMMARY

The article deals, Unfortunately, misuse of public financial resources is still widespread, which indicates that the existing system of budgetary control is inefficient. The Budget Code of Ukraine does not provide for liability for the inaccuracy of indicators set in local budget projects for improperly exercising control at the first stage of the budget process. The orderly and efficient use of public funds is one of the main prerequisites for the proper management of public finances and the effectiveness of decisions taken by ministries and other state bodies of Ukraine.

Today it is necessary to improve the legislation of Ukraine in the sphere of budgetary control, namely: it is expedient by joint implementation of the Ministry of Finance of Ukraine, the State Tax Service and the Accounting Chamber of Ukraine common standards of control over the use of budgetary funds and objects of state (municipal) property. An important requirement to build a modern system of state financial control at all levels of management is to exercise control on the basis of ensuring clear interaction and coordination of efforts of all participants of financial and budgetary relations to solve the problems of budgetary control of Ukraine. The current system of budgetary control of Ukraine must be designed in such a way that it can be quickly and effectively adjusted to meet new challenges and challenges.

References

1. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2010. № 50-51. ст. 572. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
3. Лімська декларація керівних принципів контролю: декларація IX Лімського (Перу) Конгресу вищих органів контролю державних фінансів (INTOSAI) від 01.10.1997. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217>
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році : Закон України від 07 грудня 2017 року № 2245-VIII-ВР URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2245>
5. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 09.03.2010 № 1952-VII. URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>
6. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21.12.2017 р. № 2258-VII. URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>

7. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576>

8. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» : Закон України від 31.10.2019 р. № 265-IX URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/265-20>

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019): Закон України від 30.03.2020 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>

10. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування системи державного фінансового контролю до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.05.2018 р. № 310-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/310/2018>

11. Про затвердження порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її межрегіональними територіальними органами : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2006 р. № 550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2006>

12. Про Державну казначейську службу України : Постанова Кабінета Міністрів України від 15.04.2015 № 215. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015>

13. Воронова Л. К. Фінансове право України. Підручник. Київ. 2014. 407 с.

14. Гетманець О. П. Бюджетний контроль: організаційно-правові засади: монографія. Харків : Екограф, 2008. 308 с.

15. Латковська Т. А. Бюджетна політика держави як один з основних напрямків економічної політики за господарським законодавством. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 65. С. 68–70

16. Латковський П. В. Правове регулювання Бюджетного контролю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2017. 247 с.

17. Мех Ю. В. Контроль органів виконавчої влади за дотриманням бюджетного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. Харків, 2011. 20 с.

18. Савченко Л. А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні: монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. 407 с.

19. Чернадчук В. Д. Бюджетні правовідносини в Україні: поняття, класифікація та особливості структури: монографія. Суми : Університет. Книга. 2011. 172 с.

Information about author:

Holoiadova Tetiana Oleksiivna,

Candidate of Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Administrative
and Financial Law

National University «Odessa Law Academy»

<https://orcid.org/0000-0002-4864-1312>

LEGAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF INSTITUTIONAL RESILIENCE: GLOBAL TRENDS AND IMPLICATIONS FOR HEALTH SYSTEMS

Zharlinska R. G.

INTRODUCTION

The intertwined legal and economic dimensions of institutional resilience in health systems have been thrust into the global spotlight by recent systemic shocks, such as the COVID-19 pandemic. Institutional resilience refers to the capacity of governance structures to absorb disturbances, adapt to evolving circumstances, and transform in ways that preserve essential health functions and uphold equitable access. In the context of sustainable development, ensuring that health systems can persist and adapt legally and economically is not merely a technical challenge but a foundational necessity.

The relevance of this dual (legal-economic) lens lies in the fact that resilience requires more than regulatory frameworks: it demands financial stability, flexible resource allocation, and economic incentives that align with legal mandates. Legal norms define who is responsible, how decisions are made, and what minimum standards must be met; economic mechanisms, in turn, ensure these norms are actionable – through funding, contingency reserves, purchasing arrangements, and more.

The aim of this chapter is to analyze how legal and economic instruments contribute to institutional resilience in health systems globally, and to draw out lessons for sustainable health governance.

Objectives: to conceptualize institutional resilience from both legal and economic perspectives; to identify and evaluate legal mechanisms (e.g., regulatory regimes, emergency law, public-private governance) that support resilient health systems; to examine economic instruments (financing, contingency funds, risk-sharing arrangements) that underlie resilient system performance; to analyze empirical case studies and global trends, highlighting good practices and challenges; to pinpoint gaps in current legal-economic strategies and propose recommendations for policy and regulatory reform.

Methods: This study employs a comparative-legal method, combined with economic policy analysis and structural-functional analysis. It uses content analysis of legal documents, policy frameworks, and academic literature (peer-reviewed articles), together with a systems approach to examine interactions between law and economic policy in different health system contexts.

Institutional resilience in health systems has been studied by a number of scholars, but significant gaps remain. Paschoalotto, Lazzari, Rocha, Massuda, and Castro (2023) critically revisit the concept of resilience in light of the COVID-19 pandemic, showing that even health systems once considered “resilient” collapsed under unprecedented stress. Their qualitative study with international experts

highlights limits in current analytical frameworks.¹ Furthermore, their earlier work (2022) proposes a research agenda for resilience based on governance, financing, resources, and service delivery, but this agenda has not yet fully translated into integrated legal-economic reform.² On the legal-regulatory side, frameworks that explicitly tie law to economic resilience are less developed: many resilience studies focus conceptually on adaptive capacities without sufficiently considering how legal mandates are financed, regulated, and enforced in the long term.

The problem of institutional resilience in health systems has been actively addressed in recent years, particularly in response to the growing volatility of global health threats. A significant part of contemporary scholarship focuses on the interaction between legal regulation, economic mechanisms, and system adaptability. Øyri and Wiig (2024) explore how regulatory frameworks can either constrain or enhance resilience capacities, arguing that regulation and resilience should not be viewed as opposing paradigms but rather as mutually reinforcing components of system improvement³. In another study, Øyri and Wiig (2022) analyze resilience across multiple system levels, demonstrating how regulatory alignment between micro-, meso-, and macro-structures supports more adaptive responses during crises⁴.

Embrett, Carson, Sim and colleagues (2025) examine resilience from the perspective of institutional learning and research system responsiveness, highlighting how governance structures, decision-making authority, and funding channels influence the ability of health systems to generate and use evidence under crisis conditions⁵. Their findings underscore a persistent gap between legal mandates for evidence-based decision-making and the economic capacity to sustain research infrastructure during emergencies.

Radford, Karanikolos, and Cylus (2024) focus on pandemic preparedness and resilience across European health systems, identifying inconsistencies in the legal-regulatory architecture and financing models that hinder timely crisis response.⁶ The authors point out that fragmented emergency legislation, underfunded contingency mechanisms, and weak cross-border coordination remain structural vulnerabilities that limit institutional resilience at both national and regional levels.

¹ Paschoalotto, M. A. C., Lazzari, T. K., Rocha, R., Massuda, A., & Castro, M. C. (2023). Revisiting health system resilience: Learning from the impacts of COVID-19. *The Lancet Regional Health – Americas*, 23, 100540. DOI:<https://doi.org/10.1016/j.lana.2023.100540>

² Paschoalotto, M. A. C., Lazzari, T. K., Rocha, R., Massuda, A., & Castro, M. C. (2022). The health systems resilience: notes for a research agenda for the SUS. *Saúde em Debate*, 46(spe8):156-170. December 2022. DOI:10.1590/0103-11042022e812i

³ Øyri, S. F., & Wiig, S. (2024). Regulatory resilience: A framework for navigating complexity in healthcare regulation. *Safety Science*, 170, 106398. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2023.106398>

⁴ Øyri, S.F., Wiig, S. Linking resilience and regulation across system levels in healthcare – a multilevel study. *BMC Health Serv Res* 22, 510 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12913-022-07848-z>

⁵ Embrett, M., Carson, A., Sim, S. M., et al. (2025). Learning health systems under pressure: Institutional adaptation in times of crisis. *Health Research Policy and Systems*, 23(1). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12961-025-01234-9>

⁶ Radford, L., Karanikolos, M., & Cylus, J. (2024). Pandemic preparedness and health system resilience in 14 European countries. *Bulletin of the World Health Organization*, June 2024/102(8):571-581. DOI:10.2471/BLT.23.290509

Collectively, these studies contribute to understanding the regulatory, structural, and economic determinants of resilience. However, significant gaps persist in the literature. First, legal scholarship has not sufficiently explored how specific regulatory instruments—such as emergency derogations, financial flexibilities, risk-sharing schemes, and cross-sectoral governance norms—can be systematically integrated into long-term resilience strategies. Second, the economic dimension of resilience remains underdeveloped in terms of modelling resource allocation, fiscal sustainability, and incentive structures that support adaptive legal frameworks. Third, there is still limited comparative analysis of how countries operationalize legal and economic mechanisms jointly, which inhibits the development of unified methodological approaches for strengthening institutional resilience. These unresolved issues form the research niche addressed in the present study.

The problem field that remains underexplored includes: the design of legal instruments that embed economic resilience (for example, enabling rapid reallocation of funds or budgetary reserves in crisis); the legal structure of public-private cooperation for resilience; and the governance mechanisms that align economic incentives with legal accountability, especially in low- and middle-income contexts. Moreover, the role of emergency legislation and its interaction with permanent regulatory systems – and how these impact both financial sustainability and rights protection – has received insufficient attention.

In sum, by integrating legal and economic analysis, this chapter seeks to provide a more holistic understanding of institutional resilience in health systems, elucidating global trends and proposing strategic levers for reform.

1. Legal and economic foundations of health system resilience: concepts, indicators, and comparative assessment

Institutional resilience in health systems is increasingly viewed as a multidimensional construct that unites legal, economic, governance, and operational capacities into a coherent system capable of anticipating, absorbing, and adapting to crises. Contemporary global shocks—ranging from pandemics to geopolitical instability and financial disruptions—revealed that resilience cannot be reduced to infrastructure robustness or fiscal adequacy. Instead, it is the product of dynamic interactions between legal mandates, financial sustainability, institutional coordination, and adaptive learning mechanisms. This chapter provides an integrated legal–economic analysis of resilience, drawing upon comparative evidence from the United Kingdom, Sweden, Norway, and Ukraine, with the aim of identifying foundational principles and structural determinants that support sustainable institutional performance.

Legal scholarship traditionally emphasizes the importance of constitutional guarantees, statutory obligations, and the coherence of regulatory frameworks for maintaining continuity of public services during emergencies. However, modern literature argues that legal frameworks must not only define responsibilities but also enable institutional flexibility. This includes emergency derogations, streamlined decision-making pathways, temporary procurement adjustments, and mechanisms for accelerated resource mobilization. Economic literature complements this view by demonstrating that resilience is functionally impossible without stable public

financing, diversified revenue structures, and the ability to reallocate budgets in response to emerging threats. Therefore, resilience must be conceptualized as an inherently legal–economic phenomenon.

Conceptual Legal–Economic Foundations of Institutional Resilience. From the legal standpoint, resilience is based on several key dimensions: (a) the clarity of statutory mandates, (b) the enforceability of rights and responsibilities, (c) the alignment of routine and emergency regulations, and (d) the presence of oversight mechanisms ensuring accountability and transparency. International frameworks such as the International Health Regulations (2005) reinforce states' legal obligations to maintain core capacities in surveillance, response, and risk communication. European human rights instruments impose additional duties related to nondiscrimination, equitable access, and the protection of vulnerable populations during crises.

Economically, resilience depends on stable tax-funded revenue streams, long-term fiscal sustainability, budget flexibility, and the presence of contingency reserves. A growing body of empirical studies demonstrates that systems relying primarily on general taxation—particularly Beveridge-based models—tend to exhibit more coherent legal–economic interaction, as the same public authority is responsible for both financing and regulatory oversight. However, resilience is not guaranteed by the intrinsic properties of the Beveridge model; rather, it is shaped by specific legal rules governing how funds are allocated, reallocated, protected, and audited.

Indicators commonly used to assess economic resilience include: health expenditure as a percentage of GDP; proportion of public vs. private (OOP) spending; capacity to mobilize additional financial resources during crises; efficiency of public procurement and spending oversight; fiscal decentralization and regional autonomy.

Legal indicators include: coherence of emergency legislation; regulatory capacity and enforcement strength; judicial and parliamentary oversight; statutory clarity of responsibilities at national and subnational levels; legal guarantees related to equity, rights protection, and nondiscrimination.

Together, these indicators form the basis for the comparative assessment presented below.

Comparative Analysis of Health Financing Indicators. This chapter compares four European health systems: the United Kingdom, Sweden, Norway, and Ukraine. The first three represent mature Beveridge-type systems with high public financing shares, strong regulatory traditions, and well-established oversight institutions. Ukraine, by contrast, is undergoing a long-term transition from a Semashko-type system to a mixed model rooted in public financing, but continues to face structural constraints related to underfunding, regulatory fragmentation, and high out-of-pocket expenditures (Table 1). The analysis shows that countries with a high share of public financing have significantly stronger foundations for maintaining institutional resilience. The United Kingdom, Sweden, and Norway maintain public health financing above 80%, which not only reduces household financial risk but also strengthens the ability of governments to enforce legal guarantees related to universality, nondiscrimination, and continuity of care. High public funding is complemented by flexible fiscal instruments—temporary appropriations, supplementary budgets, emergency procurement rules—which substantially improve capacity for rapid crisis response. Ukraine, despite significant progress in the reform of health financing, retains structural vulnerabilities. With only

51% of total health spending coming from public sources and persistent OOP dominance, the economic dimension of resilience remains fragile.

Table 1

Comparative Health Financing Indicators (Selected Countries)			
Country	Health Expenditure (% GDP)	Public / Government Share of Health Spending	Key Observations on Resilience Capacity
United Kingdom	~11.1% (2024)	~81.3% ⁷	High public funding provides stable base, but requires economic agility to respond to shocks.
Sweden	~11.3% (2023) ⁸	~86% public	Strong regional fiscal systems, high public share, good legal-economic alignment.
Norway	~10% ⁹ (approx, based on national averages)	High public share (comparable to Scandinavian norms)	Wealth and high GDP allow strong reserves; legal structures for long-term funding.
Ukraine	~4.1% public share of GDP in 2021 ¹⁰	~51% (public)	Heavy reliance on OOP; legal coverage exists, but economic risk undermines stability.

This fragility directly impacts the legal dimension: statutory guarantees of universal access cannot be fully realized in the absence of sufficient financial backing. Budget rigidity, limited reserve funds, and the lack of enabling legal mechanisms for budget reallocation significantly constrain Ukraine’s ability to absorb and adapt to shocks.

Structural Determinants of Legal–Economic Resilience. The cross-country comparison reveals that resilient health systems share several common structural determinants that operate at the intersection of legal and economic governance. These determinants do not function in isolation; rather, they form an interdependent

⁷ Office for National Statistics (ONS). Healthcare expenditure, UK Health Accounts: 2023 and 2024. ONS. URL: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/healthandsocialcare/healthcaresystem/bulletins/ukhealthaccounts/2023and2024>

⁸ Statistics Sweden. System of Health Accounts 2023. Statistics Sweden. URL: <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/national-accounts/national-accounts/system-of-health-accounts-sha/pong/statistical-news/system-of-health-accounts-2023/>

⁹ Norwegian Institute of Public Health. “Health care financing in Norway.” Health-care financing in Norway – Health Directorate, 2020. URL: <https://www.fhi.no/globalassets/dokumenterfiler/global-helse/evidence/health-care-financing-in-norway---lithuania---health-directorate-2020.pdf>

¹⁰ European Observatory on Health Systems & Policies; WHO Europe. Health systems in action: Ukraine. 2024. URL: <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/health-systems-in-action-ukraine-2024>

architecture that conditions how effectively a system can respond to shocks and maintain the continuity of essential health functions.

Alignment between routine and emergency legal frameworks. A critical determinant is the extent to which ordinary regulatory regimes align with emergency legislation. Scandinavian countries demonstrate high coherence between regular administrative law and crisis governance mechanisms. Emergency laws in Sweden and Norway, for instance, are designed as extensions of routine statutory frameworks, ensuring predictable decision-making processes, clear delegation of authority, and well-established oversight procedures. This alignment reduces institutional friction during crises and enhances system responsiveness.

Ukraine's legal system, by contrast, exhibits pronounced fragmentation between routine regulations and emergency norms. Multiple layers of decrees, cabinet resolutions, and legislative acts—often adopted under time pressure—can create ambiguity regarding decision-making authority, procurement rules, and the distribution of responsibilities. This fragmentation weakens the functional integration of legal and economic instruments, limiting resilience.

Fiscal autonomy and decentralization. Decentralized fiscal authority is another essential determinant of resilience. Sweden's county councils and Norway's regional health authorities possess substantial autonomy over revenue allocation, service provision, and long-term investment planning. This legal empowerment of subnational bodies strengthens the adaptive capacity of the system, as decisions are made closer to the point of care and reflect local epidemiological and financial realities.

The United Kingdom's model, while more centralized due to the NHS structure, compensates through legally regulated financial flows and transparent performance frameworks that ensure efficiency and accountability. Robust national legislation facilitates rapid resource mobilization during crises, supported by strong Treasury oversight.

In Ukraine, fiscal decentralization remains incomplete. Local authorities often depend on central transfers with limited discretion, while legal frameworks for regional autonomy in health financing are still evolving. These structural constraints reduce the system's ability to adapt dynamically to emerging needs, especially during periods of fiscal stress.

Strength of oversight and accountability institutions. Effective oversight is essential for maintaining both legitimacy and functional stability in health systems. Countries with independent audit institutions, strong parliamentary committees, and well-functioning judicial oversight demonstrate higher resilience, as these structures prevent misallocation of resources and strengthen public trust.

In Sweden and Norway, auditing bodies possess substantial legal authority to scrutinize expenditure, procurement decisions, and crisis-management actions. The UK's National Audit Office plays a pivotal role in reviewing emergency spending and assessing the performance of health institutions during systemic shocks.

Ukraine's oversight mechanisms have improved but remain limited by institutional capacity constraints, political fragmentation, and insufficient enforcement of audit findings. The legal framework provides for oversight, yet the economic mechanisms to implement these findings—such as financial sanctions, mandatory corrective plans, or budgetary incentives—are often inconsistently applied.

Health technology assessment (HTA) as a legal–economic instrument. HTA institutions play a dual role: they inform evidence-based decision-making (legal mandate), and ensure efficient allocation of financial resources (economic function).

In the UK (NICE), Sweden (TLV), and Norway (NOP), HTA structures are embedded in statutory frameworks that define their independence, authority, and methodological standards. These systems integrate HTA findings into reimbursement policies, procurement decisions, and long-term investment strategies.

Ukraine has created the National HTA Agency, but its functions are still developing. Legal authority, methodological standardization, and stable financial integration remain insufficiently institutionalized, limiting the contribution of HTA to resilience.

Conceptual Model of Legal–Economic Resilience. Based on comparative analysis, this chapter proposes a conceptual model that synthesizes legal, economic, operational, and adaptive dimensions into a unified framework. The model illustrates how institutions transform inputs (legal mandates and financial resources) into resilient performance through structured governance processes (Figure 1).

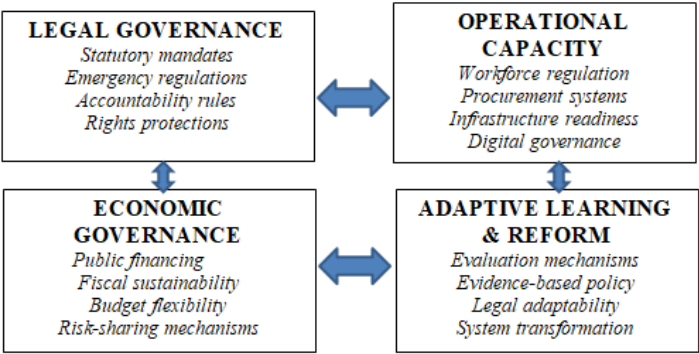

Fig. 1. Conceptual Model of Legal–Economic Resilience in Health Systems

The formula 1 illustrates the multiplicative nature of resilience: «If L (legal coherence) or E (economic capacity) is near zero, resilience collapses regardless of operational or adaptive strength».

$$\text{Resilience} = f(L \times E \times O \times A) \tag{1}$$

Conversely, when all four domains reinforce one another, health systems exhibit high structural stability and adaptive capability.

Integrated Synthesis and Implications. The comparative assessment underscores that Beveridge-type systems possess inherent advantages in achieving institutional resilience due to the alignment of legal authority and financial responsibility within a unified public framework. Yet, resilience is not an automatic by-product of financing model design; it emerges from deliberate legal–economic integration.

Key insights include:

- Systems with stronger legal–economic coherence respond to crises more predictably and efficiently.
- Public financing stability amplifies the enforceability of statutory guarantees.
- Legal fragmentation and fiscal rigidity significantly undermine resilience, particularly in transition economies.
- Institutional learning mechanisms must be supported by law and financed adequately to maintain sustainability.
- Ukraine’s progress in health reform demonstrates movement toward resilience but requires deeper integration of legal and economic mechanisms.

These findings create a foundation for subsequent chapters focused on governance reforms, legal instruments for financial sustainability, and determinants of adaptive institutional transformation.

Deep Legal Analysis of Resilience Mechanisms. While economic capacity determines whether a system can mobilize and distribute resources, legal frameworks determine how this mobilization occurs, who is responsible, and under what conditions flexibility may be exercised. This section expands the legal dimension of resilience by examining specific regulatory instruments, their internal consistency, and their capacity to support adaptive governance.

Legal clarity and enforceability of mandates. One of the core elements of institutional resilience is the degree to which statutory mandates are articulated clearly and enforced consistently. In the United Kingdom, the National Health Service Act (2006)¹¹ and its subsequent amendments articulate precise responsibilities of NHS England, local commissioners, and providers. The legal architecture clearly distinguishes between strategic, commissioning, and operational functions, which reduces ambiguity during crises.

Sweden’s Health and Medical Services Act¹² and complementary regional legislation provide similarly high levels of definitional clarity. Norway’s specialized health services legislation specifies responsibilities of regional health authorities with fiscal and administrative autonomy. These systems demonstrate that legal clarity directly contributes to resilience by reducing institutional conflict, accelerating decision-making, and ensuring that economic measures are implemented lawfully.

In contrast, Ukrainian legislation often establishes broad mandates without detailed enforcement mechanisms or clear delineation of authority. Overlapping responsibilities between central and local institutions create delays in crisis decision-making and complicate resource allocation. The absence of sufficiently granular legal provisions is a major barrier to effective financial flexibility and operational adaptation.

Emergency legal regimes. Emergency legislation plays a decisive role in enabling rapid response. Scandinavian emergency frameworks allow temporary suspension or modification of routine procedures, but do so within clear legal boundaries and with

¹¹ UK Parliament. (2006). National Health Service Act 2006. London : HMSO. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/41/contents>

¹² Swedish Parliament. (2017). Health and Medical Services Act (Hälsö- och sjukvårdslag, SFS 2017:30). Stockholm : Swedish Government. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/halso-och-sjukvardslag-201730_sfs-2017-30

strong oversight. This legal coherence prevents misuse of emergency powers while enabling efficient action.

The Coronavirus Act 2020 in the UK¹³ is a prominent example: it temporarily expanded government authority over procurement, workforce deployment, and financial transfers while maintaining parliamentary review and sunset clauses.

2. Legal-Economic Determinants of Crisis Preparedness and Response in Health Systems

In this chapter, the focus shifts from conceptual foundations to concrete mechanisms that operationalize institutional resilience during health emergencies. Crisis preparedness and response represent the litmus test for any health system's resilience; it is here that legal and economic architectures must align optimally to ensure agility, legitimacy, and continuity. Drawing on comparative cases and international frameworks, we examine which legal-economic determinants most strongly influence resilience in shock conditions, evaluate how they are implemented, and propose an integrative model for strengthening responsive capacity.

A first key determinant is the existence and coherence of emergency legal regimes. Legal preparedness encompasses statutory provisions that allow governments to activate special powers, reallocate budgets, and override ordinary procurement or operational rules during crises. Without such provisions, even well-funded systems may lack the legal legitimacy and flexibility to execute rapid responses. For instance, the OECD's resilience-testing handbook underlines that resilience testing must include legal scenarios in which "shock cycle" phases trigger extraordinary legal powers¹⁴.

A second determinant concerns budgetary flexibility and reserve mechanisms. Resilient health systems require not only stable routine financing but also contingency funds, reserve budgets, or special financial instruments that can be mobilized quickly under crisis conditions. These economic tools must be legally grounded; budgetary rules should permit rapid reallocation, and risk-sharing agreements should be codified. Without legal-entrenched fiscal reserves, economic capacity can be paralyzed when emergencies demand immediate spending.

Third, multilevel governance and decentralization play a pivotal role. The ability of regional or local authorities to respond autonomously, within legally defined frameworks, often determines how effectively systems absorb and adapt to shocks. Empirical research supports this: Øyri & Wiig (2022) in their multilevel study of the Norwegian "Quality Improvement Regulation" found that regulatory alignment between macro (national), meso (regional), and micro (hospital) levels positively

¹³ UK Parliament. (2020). Coronavirus Act 2020. London: HMSO. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/7/contents/enacted>

¹⁴ Zimmermann, J., McKee, C., Karanikolos, M., Cylus, J., & members of the OECD Health Division. (2024). Strengthening Health Systems: A Practical Handbook for Resilience Testing. OECD / European Observatory on Health Systems and Policies. ISBN 978-9289059596. <https://www.oecd.org/health/> [<https://www.oecd.org/health/>]

affected adaptive capacity¹⁵. When decentralized actors have legal mandates and financial autonomy, they serve as crucial adaptive nodes during crises.

Fourth, accountability, transparency, and oversight mechanisms are essential legal-economic guardrails. Resilient systems incorporate processes that monitor the use of emergency powers and funds, safeguard against misuse, and ensure that rights (e.g., non-discrimination, due process) are upheld even under pressure. These mechanisms must be legally enforceable (e.g., via independent audit bodies, judicial review, or parliamentary oversight) and paired with economic incentives (or disincentives) to ensure compliance.

Fifth, evidence generation and adaptive learning during crises bolster longer-term resilience. Health Research Systems (HRS) can play a catalytic role here. The work by Embrett, Carson, and Sim (2025) emphasizes that health research systems that are both legally empowered and economically supported contribute to effective crisis response: their study shows how legal structures enabling rapid research commissioning, combined with funding capacity, allow systems to produce actionable evidence and to learn adaptively during emergencies.¹⁶ Without such systems, decision-making remains reactive and ad hoc.

To clarify how these determinants interact, we can present them in the following comparative schema (Table 2).

Table 2

Key Legal-Economic Determinants of Crisis Preparedness and Response			
Determinant	Legal Dimension	Economic Dimension	Functional Impact on Resilience
Emergency legal regimes	Statutes for extraordinary powers, reallocation of authority	Authorizations for rapid spending, emergency budgets	Enables legitimacy and financial capacity for rapid action
Budget flexibility & reserves	Legal rules allowing budget reprogramming	Contingency funds, reserve budgets, risk sharing	Provides fiscal buffer to absorb shock without service collapse
Multilevel governance	Legal decentralization, subnational mandates	Fiscal transfers, subnational financial autonomy	Distributes capacity; local actors can adapt faster

¹⁵ Øyri, S.F., Wiig, S. Linking resilience and regulation across system levels in healthcare – a multilevel study. *BMC Health Serv Res* 22, 510 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12913-022-07848-z>

¹⁶ Embrett, M., Carson, A., Sim, S. M., et al. (2025). Learning health systems under pressure: Institutional adaptation in times of crisis. *Health Research Policy and Systems*, 23(1), 3-4. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12961-025-01234-9>

Accountability & oversight	Audit laws, transparency statutes, judicial review	Incentives and penalties, conditional funding	Ensures legitimacy and reduces misuse of crisis resources
Evidence generation & learning	Legal mandate for health research, data sharing	Funding for research, rapid commissioning, infrastructure	Strengthens adaptive learning, supports evidence-based responses

Next, it is useful to illustrate a schematic causal model (Figure 2) that links these determinants to institutional outcomes.

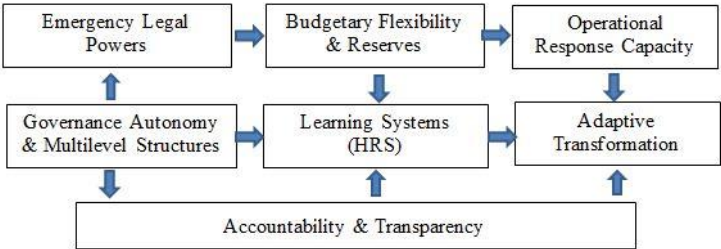

Fig. 2. Schematic causal model that links determinants to institutional outcomes

Health research systems generate timely evidence, feeding into learning and transformation. Throughout, accountability institutions ensure legitimacy and ongoing trust.

A deeper legal-economic analysis of these determinants reveals several challenges and trade-offs:

Legality vs. urgency: Emergency legal regimes often require balancing the need for fast action with respect for rule of law. Without carefully designed sunset clauses, oversight mechanisms, or built-in feedback loops, emergency powers risk permanent expansion or abuse.

Reserve funding vs. fiscal constraints: High reserves improve resilience, but legislating large contingency funds may be politically difficult, especially in systems with tight fiscal discipline.

Decentralization vs. coordination: Greater subnational autonomy increases adaptability, but too much fragmentation can weaken coordinated national responses, especially when legal authority, financial mandates, and operational responsibilities are distributed inconsistently across governance levels, resulting in delayed decision-making and conflicting crisis protocols.

A further challenge concerns the interface between routine regulation and emergency regulation. When the “legal switch” between normal and crisis modes is unclear or poorly codified, institutions experience friction, delays, and conflicting mandates. Karreinen et al. (2023) demonstrate this problem in Finland, where uneven transitions between ordinary statutes and emergency legislation produced procedural uncertainty and slowed crisis responsiveness (Karreinen et al., 2023)¹⁷. This finding is consistent across multiple European jurisdictions, particularly those without regularly updated national preparedness laws.

Another structural weakness emerges from the fragmentation of financing legislation. Radford, Karanikolos, and Cylus (2024) show that during COVID-19, many European states failed not because of insufficient aggregate resources, but because legal rules prevented timely deployment of those resources—e.g., rigid procurement laws, slow authorization procedures, or highly centralized fiscal architecture that could not adapt to local needs¹⁸. This demonstrates that economic capacity alone cannot ensure crisis resilience; it must be legally “activated” via compatible statutory mechanisms.

A related dimension involves intersectoral and intergovernmental coordination mechanisms, especially those linking health, civil protection, finance, and social sectors. International Health Regulations (2005) require states to maintain cross-sectoral coordination, yet compliance varies. Systems with explicit legal obligations for data exchange, joint decision-making structures, and integrated emergency operations centers demonstrate faster shock absorption. The OECD (2024) highlights that countries with codified cross-sectoral governance demonstrate higher performance in resilience testing scenarios¹⁹.

To deepen the comparison of crisis preparedness, we introduce another analytic table 3.

The structural weaknesses summarized in Table 3 illustrate that resilience failures rarely stem from a single factor; rather, they emerge from the interaction between fragmented legal mandates, insufficient fiscal flexibility, and misaligned governance structures.

The cross-country evidence shows a recurring pattern: when legal authority, regulatory tools, and economic resources do not converge, health systems experience delays, inefficiencies, and uneven crisis outcomes. This confirms the argument of Øyri and Wiig (2024) that regulatory resilience requires not only adaptive capacity but also “regulatory coherence across all levels of governance”²⁰.

¹⁷ Karreinen, A., Rautiainen, T., Keskimäki, I., et al. (2023). Pandemic governance in Finland: Regulatory gaps exposed by COVID-19. *Health Policy*, 127(5), 412. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.02.006>

¹⁸ Radford, L., Karanikolos, M., & Cylus, J. (2024). Pandemic preparedness and health system resilience in 14 European countries. *Bulletin of the World Health Organization*, June 2024/102(8):571-581. DOI:10.2471/BLT.23.290509

¹⁹ Zimmermann, J., McKee, C., Karanikolos, M., Cylus, J., & members of the OECD Health Division. (2024). Strengthening Health Systems: A Practical Handbook for Resilience Testing. OECD / European Observatory on Health Systems and Policies. ISBN 978-9289059596.

²⁰ Øyri, S.F., Wiig, S. Linking resilience and regulation across system levels in healthcare – a multilevel study. *BMC Health Serv Res* 22, 510 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12913-022-07848-z>

Table 3

**Structural Weaknesses in Legal-Economic Crisis Governance
Across European Systems**

Weakness	Legal Cause	Economic Cause	Example from Literature
Slow activation of crisis response	Fragmented emergency powers; unclear mandate hierarchy	Inflexible budget rules; delayed approvals	Finland's COVID-19 regulatory gaps ¹⁷
Inefficient procurement	Rigid procurement statutes; absence of emergency derogations; limited legal space for expedited purchase	Budget earmarking; lack of contingency procurement funds; slow financial transfers	European procurement failures during early pandemic response ¹⁸
Weak cross-sectoral coordination	Lack of codified mechanisms for intersectoral data-sharing and joint decision-making	Siloed financial allocations; fragmentation of budget authority across ministries	OECD resilience testing findings showing poor cross-sectoral readiness ¹⁹
Fragmented decentralization	Inconsistent distribution of legal powers across national, regional, and local bodies	Uneven fiscal autonomy; disparities in capacity to mobilize additional resources	Comparative findings from European multilevel governance failures ²¹
Limited institutional learning and adaptation	Absence of mandatory review procedures, weak accountability frameworks for post-crisis evaluation	Underfunding of research infrastructure, lack of financing for continuous learning	Embrett et al., 2025 on evidence-generation gaps ²²

²¹ Emami, A., Lorenzoni, L., & Turchetti, G. (2024). Resilience in health care: A crisis management framework for monitoring, anticipation, recognition, and learning. *Health Policy*, 138, 105072,6-8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.105072>

²² Embrett, M., Carson, A., Sim, S. M., et al. (2025). Learning health systems under pressure: Institutional adaptation in times of crisis. *Health Research Policy and Systems*, 23(1), 3.

One striking observation is that systems with traditionally strong legal frameworks but rigid economic instruments tend to underperform under pressure. For instance, Karreinen et al. (2023) note that although Finland possessed well-established legal preparedness structures, the absence of clear budgetary derogations and the slow fiscal activation mechanisms impeded timely crisis governance²³. The Finnish example demonstrates that legal preparedness is ineffective without fiscal preparedness. In contrast, countries with agile economic frameworks but less consistent regulatory alignment—such as several Southern European states—faced difficulties in standardizing emergency measures across ministries and governance tiers.

A second important finding relates to procurement law and supply-chain governance. The literature shows that during the early phase of COVID-19, even high-income European health systems struggled to mobilize essential supplies. Radford, Karanikolos, and Cylus (2024) document how procurement statutes requiring open tendering or multi-stage approval procedures significantly delayed the acquisition of PPE and medical equipment in several EU states²⁴. These delays were not caused by financial scarcity but by legal rigidity, proving that the resilience of supply chains depends simultaneously on liquidity and legal exemptions. Countries with pre-authorized emergency procurement pathways—such as Norway—managed to mitigate shortages more effectively, highlighting the value of legal foresight.

Third, the evidence consistently underscores the weakness of intersectoral and intergovernmental coordination. The OECD (2024) resilience testing handbook shows that countries with legally mandated cross-sectoral coordination bodies—such as national resilience councils or emergency coordination centers—performed better across multiple scenarios²⁵. Conversely, jurisdictions without legally codified coordination obligations relied on ad hoc arrangements, leading to inconsistent communication, delayed decision-making, and uneven application of crisis measures across regions. This finding aligns with Emami, Lorenzoni, and Turchetti's (2024) framework, in which they argue that “anticipation and recognition phases of crisis management collapse without integrated institutional channels for information flow”²⁶. Decentralization, Multilevel Governance, and Institutional Resilience. A recurrent debate in the literature concerns the relationship between decentralization and resilience. Decentralization is often associated with local responsiveness, innovation, and adaptability – yet excessive fragmentation may weaken national coordination. As the earlier analysis in Table 3 shows, greater subnational autonomy increases adaptability, but too much fragmentation can weaken coordinated national

²³ Karreinen, A., Rautiainen, T., Keskimäki, I., et al. (2023). Pandemic governance in Finland: Regulatory gaps exposed by COVID-19. *Health Policy*, 127(5), 410–412. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.02.006>

²⁴ Radford, L., Karanikolos, M., & Cylus, J. (2024). Pandemic preparedness and health system resilience in 14 European countries. *Bulletin of the World Health Organization*, June 2024/102(8):571–581. DOI:10.2471/BLT.23.290509

²⁵ Zimmermann, J., McKee, C., Karanikolos, M., Cylus, J., & members of the OECD Health Division. (2024). Strengthening Health Systems: A Practical Handbook for Resilience Testing. OECD / European Observatory on Health Systems and Policies. ISBN 978-9289059596.

²⁶ Emami, A., Lorenzoni, L., & Turchetti, G. (2024). Resilience in health care: A crisis management framework for monitoring, anticipation, recognition, and learning. *Health Policy*, 138, 105072,6. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.105072>

responses, especially when legal authority, financial mandates, and operational responsibilities are distributed inconsistently across governance levels, resulting in delayed decision-making and conflicting crisis protocols.

This tension is evident in Sweden, where county councils enjoy significant legal and fiscal autonomy. Sweden performed relatively well during the pandemic in terms of economic adaptability, but the delegation of public-health responsibilities to regional authorities led to inconsistent implementation of national guidelines. Researchers such as Emami et al. (2024) note that Sweden's decentralized crisis management framework lacked binding, uniform procedures for escalating emergency measures across regions²⁷.

Norway, by contrast, offers a hybrid model: although regional health authorities have autonomy, the central government maintains stronger legal authority to impose temporary unified measures. This balance between decentralization and central coordination is frequently cited as a contributor to Norway's overall system resilience.

Ukraine presents a unique case. Decentralization reforms in 2014–2020 strengthened local governance capacity in areas such as primary health care and local budgeting. However, the legal-economic fragmentation between national reforms, local financial autonomy, and emergency regulatory powers became particularly evident during COVID-19 and wartime conditions. Korolchuk et al. (2024) highlight that the absence of harmonized regulatory procedures across administrative levels limited the efficiency of crisis measures and complicated quality assurance mechanisms under martial law²⁸.

Cross-Border Coordination and International Legal Frameworks. A further dimension of resilience involves the extent to which domestic legal frameworks align with international obligations. The International Health Regulations (2005), EU Decision 1082/2013, and emerging global pandemic preparedness instruments impose obligations for surveillance, information sharing, and rapid response. Compliance, however, varies widely.

Radford, Karanikolos, and Cylus (2024) conclude that cross-border coordination within Europe remains insufficient, with gaps in data exchange, joint procurement arrangements, and synchronized emergency decision-making²⁹. Their analysis shows that resilience failures often arise not from national policy weaknesses alone but from the misalignment between national and supranational legal regimes.

This misalignment became apparent in the early pandemic period, when several countries implemented border control measures and export restrictions inconsistent with EU internal-market rules. Such actions revealed the fragility of legal coordination mechanisms during transboundary threats.

²⁷ Emami, A., Lorenzoni, L., & Turchetti, G. (2024). Resilience in health care: A crisis management framework for monitoring, anticipation, recognition, and learning. *Health Policy*, 138, 105072.6. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.105072>

²⁸ Korolchuk, O., Chernetchenko, O., Mamka, P., Semenets-Orlova, I., & Vasiuk, T. (2024). State Regulation of Ensuring the Quality Medical Care During Martial Law in Ukraine: Lessons for the International Community Issues in Law & Medicine, Volume 39, Number 1, 2024. 3–20.

²⁹ Radford, L., Karanikolos, M., & Cylus, J. (2024). Pandemic preparedness and health system resilience in 14 European countries. *Bulletin of the World Health Organization*, June 2024/102(8):571–581. DOI: 10.2471/BLT.23.290509

Integrating Findings into a Unified Legal–Economic Assessment. The comparative findings across high-income Beveridge-type systems and hybrid systems reveal several overarching patterns:

- Legal coherence is a precondition for effective economic mobilization.
- Fiscal flexibility is a determinant of whether legal powers can be operationalized in real time.
- Multilevel governance must be legally structured to avoid fragmentation during crisis activation.
- Procurement law and emergency derogations critically shape operational resilience.
- Cross-sectoral governance and international legal alignment are indispensable.

Collectively, these insights reinforce the core thesis of this monograph chapter: institutional resilience in health systems is fundamentally a legal–economic construct, dependent on the alignment of normative obligations, governance mechanisms, and financial instruments.

The analysis presented in this chapter demonstrates that health-system resilience is not a spontaneous characteristic of well-funded or highly regulated systems; rather, it emerges from a precise interaction between legal preparedness, regulatory coherence, and economic adaptability. Each component reinforces the others: legal frameworks determine how economic resources can be mobilized, while financial flexibility enables the implementation of statutory mandates in real time. When these mechanisms align, systems demonstrate the capacity not only to absorb shocks but to recalibrate and transform.

The comparison of European Beveridge-type systems with hybrid and crisis-affected systems such as Ukraine underscores several core lessons:

- Legal clarity and regulatory coordination are indispensable. Systems with clear emergency procedures, harmonized authority structures, and integrated cross-sectoral coordination display more consistent crisis performance.
- Flexibility of fiscal instruments is equally essential; without mechanisms for rapid budget reallocation, emergency procurement, and contingency funding, even robust legal frameworks cannot support adaptive responses.
- Balanced decentralization—one that preserves local autonomy while ensuring national coordination—is a determinant of systemwide coherence.
- Institutional learning must be formalized. Countries lacking legal obligations for post-crisis review and system redesign remain vulnerable to repeated governance failures.

For Ukraine, the findings highlight the urgent need to reinforce legal-economic integration by strengthening emergency governance frameworks, expanding fiscal flexibility, and institutionalizing continuous quality oversight—even under conditions of martial law.

Overall, the chapter reinforces a central premise: institutional resilience is a structural property engineered through legal design and economic architecture. It does not arise by default but must be intentionally constructed, maintained, and periodically re-evaluated in accordance with principles of sustainable development and global health governance.

3. Legal and economic mechanisms of institutional resilience: global trends and implications for health systems

Institutional resilience increasingly defines the capacity of contemporary health systems to withstand, adapt to, and recover from multidimensional shocks, especially in contexts where crises are recurrent rather than exceptional. In Europe and beyond, the evolution of resilience discourse has shifted from public-health preparedness toward a broader understanding of legal, regulatory, and economic architectures that sustain system continuity. This conceptual broadening is especially evident in recent scholarship: McDarby et al. (2023) argue that health-system resilience must be understood through a multi-level operational lens integrating governance, service delivery, and financing into a coherent analytical framework, emphasising that definitions must be “usable by policymakers and legally grounded”³⁰.

Legal regulations, long considered rigid or even antagonistic to adaptability, are now reassessed in light of resilience theory. Øyri and Wiig (2022) demonstrate through a multilevel case study of Norwegian healthcare regulation how a framework designed to improve quality and safety can contribute to adaptive capacity across macro, meso, and micro-levels – challenging the assumption that regulation and resilience are necessarily incompatible³¹.

Empirical reviews (Ignatowicz et al., 2023) support the view that organizational and systemic resilience depends on measurable attributes – such as flexibility, diversity of resource flows, redundancy, and monitoring capacity – rather than solely on structural robustness³².

Moreover, comprehensive reviews of global health systems (Debie et al., 2024) underline that to build a resilient health system capable of providing universal health coverage and health security under crisis conditions, countries must integrate stable financing, regulatory coherence, and institutional flexibility³³.

Whereas economic shocks traditionally test the elasticity of public expenditure, armed conflict creates a new class of legal risks for health systems: ambiguity of competences under martial-law regimes, temporary derogations from rights-based guarantees, exceptional procurement rules and emergency regulatory discretion. Scholars examining conflict-affected systems in Georgia and Bosnia have emphasised similar vulnerabilities, noting that unclear legal hierarchies and overlapping authority

³⁰ McDarby, G., Seifeldin, R., Zhang, Yu, Saqif, M., Petrova, M., Schmets, G., Porignon, D., Dalil, S., & Saika, S. A synthesis of concepts of resilience to inform operationalization of health systems resilience in recovery from disruptive public health events including COVID-19 https://www.frontiersin.org/journals/public-health/articles/10.3389/fpubh.2023.1105537/full?utm_source=chatgpt.com

³¹ Øyri, S.F., Wiig, S. Linking resilience and regulation across system levels in healthcare – a multilevel study. *BMC Health Serv Res* 22, 510 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12913-022-07848-z>

³² Ignatowicz, A., Tarrant, C., Mannion, R. et al. Organizational resilience in healthcare: a review and descriptive narrative synthesis of approaches to resilience measurement and assessment in empirical studies. *BMC Health Serv Res* 23, 376 (2023). <https://doi.org/10.1186/s12913-023-09242-9>

³³ Debie, A., Nigusie, A., Gedle, D. et al. Building a resilient health system for universal health coverage and health security: a systematic review. *glob health res policy* 9, 2 (2024). <https://doi.org/10.1186/s41256-023-00340-z>

lines impede effective crisis coordination³⁴. Such findings are directly relevant for Ukraine, where wartime amendments to health legislation have expanded executive powers but also created gaps in judicial oversight and patient-rights protection. This tension between emergency governance and long-term legal integrity represents one of the central challenges for institutional resilience.

A comprehensive evaluation of global trends shows that countries facing hybrid threats – including energy shortages, cyber disruption and political instability – increasingly rely on adaptive legal mechanisms rather than static governance frameworks. According to the *Strengthening Health Systems: A Practical Handbook for Resilience Testing* (OECD & European Observatory, 2024), resilience testing must incorporate not only fiscal and organisational stressors but also legal stress conditions, such as regulatory bottlenecks, fragmented institutional competencies, and weaknesses in accountability architecture³⁵. These insights reinforce the argument that resilience is not solely a function of economic capacity but also of legal preparedness: the ability of a health system to maintain legitimacy, uphold rights, and coordinate institutions under extreme pressure.

To understand how these legal and economic mechanisms interact, it is essential to compare the structural features of resilience across countries exposed to different types of systemic shocks. The Table 4 summarises several critical resilience parameters observed in contemporary systems facing hybrid threats, with Ukraine representing the category of conflict-affected states.

The need to integrate these multidimensional determinants leads logically to the application of the updated NEAF-model, which offers a refined analytical lens for explaining the interactions between legal, economic and institutional components of resilience. The model synthesises recent findings from legal scholarship, crisis governance research and cross-country resilience assessments.

Against this backdrop, the updated NEAF-model offers a refined approach for explaining the interactions between legal, economic and institutional components of resilience. The model consists of four mutually reinforcing domains: Normative Foundations, Economic Adaptability, Administrative Capacities and Forward-Looking Transformation. Normative Foundations include constitutional guarantees, statutory mandates, the rule of law and the coherence of emergency and routine regulatory regimes. This dimension determines whether the system's core obligations – equality, accessibility, continuity of care – remain actionable during crises. Economic Adaptability encompasses fiscal flexibility, diversified revenue streams, contingency reserves, transparent budget processes and the legal authority to rapidly reallocate funds. Administrative Capacities refer to enforcement mechanisms, regulatory bodies, oversight institutions, procurement governance and multilevel coordination. Forward-Looking

³⁴ Radford, L., Karanikolos, M., & Cylus, J. (2024). Pandemic preparedness and health system resilience in 14 European countries. *Bulletin of the World Health Organization*, June 2024/102(8):571-581. DOI:10.2471/BLT.23.290509

³⁵ Zimmermann, J., McKee, C., Karanikolos, M., Cylus, J., & members of the OECD Health Division. (2024). *Strengthening Health Systems: A Practical Handbook for Resilience Testing*. OECD / European Observatory on Health Systems and Policies. ISBN 978-9289059596. Pp. 11–17.

Transformation captures institutional learning, long-term planning, digital innovation and the legal capacity to update system architecture in response to emerging threats.

Table 4

Structural determinants of resilience under hybrid threats

Country / System Type	Dominant Threats	Legal Weak Points	Economic Constraints	Implications for Resilience
Nordic States (e.g., Norway, Sweden)	Cyber disruption, supply chain instability	Fragmented digital regulations; high reliance on regional autonomy	High fiscal buffers; strong procurement oversight	Strong resilience, but vulnerable to cross-border cyber risks
UK (Beveridge model)	Energy insecurity, labour shortages	Slow legislative adaptation; rigid budgetary cycles	Medium budget flexibility; reserve funds exist	Moderate–high resilience; governance delays reduce adaptability
Baltic States (e.g., Estonia, Latvia)	Cyberattacks, political pressure	Overlapping cybersecurity mandates	Medium fiscal space; donor dependence for digital upgrades	Improving resilience; legal clarity still developing
Ukraine (conflict-affected)	Warfare, infrastructure destruction, cyber aggression	Emergency powers overwhelm routine law; enforcement gaps	Severe fiscal contraction; competing defence priorities	Highly strained resilience; requires legal-economic realignment

Before presenting the model, it is appropriate to visualise the structural logic underlying its four domains and their interaction during hybrid crises (Figure 3).

The NEAF-model differs substantially from earlier formula-based approaches by emphasising qualitative alignment rather than quantitative proportionality. Earlier models conceptualised resilience as a multiplicative function, implying that weakness in one domain reduces the total capacity to near zero. The revised NEAF perspective instead highlights interaction and compensatory potential: strong administrative capacity can partially offset economic rigidity; robust normative guarantees can preserve system legitimacy even under financial strain; innovative transformation mechanisms can rebuild institutional strength over time. This more nuanced approach is crucial for real-world governance, where health systems seldom perform uniformly across all dimensions.

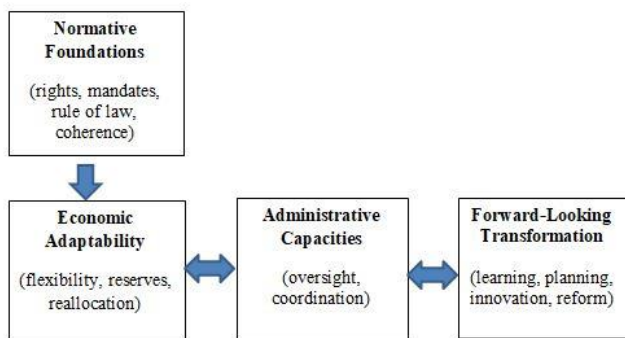

Fig. 3. Conceptual Scheme of the NEAF-Model

Applying the NEAF-model to Ukraine reveals both strengths and vulnerabilities. The country has developed strong Normative Foundations through the integration of European human-rights principles, statutory guarantees of universal coverage and alignment with international humanitarian law. However, economic instability – driven by wartime fiscal pressures, population displacement and declining regional revenue bases – significantly limits Economic Adaptability. According to the WHO–World Bank 2024 report, Ukraine faces substantial fiscal constraints in the war context, which limit the fiscal space available for health financing and place pressure on the continuity and equity of essential health services. While universal coverage is maintained under the Program of Medical Guarantees, ongoing economic and demographic pressures risk undermining long-term financial sustainability of the health system.³⁶ This disconnect between legal commitments and economic capacity illustrates one of the core challenges for resilience: obligations cannot function without enforceable financial mechanisms.

Administrative Capacities in Ukraine show mixed performance. On the one hand, the establishment of the National Health Service of Ukraine (NHSU) created a centralised purchasing institution that has improved transparency and accountability in public spending. On the other hand, wartime conditions have created delays in procurement, disrupted supply chains and increased reliance on emergency derogations. “Emergency procurement strategies such as multiple sourcing, supplier diversification and backup suppliers have been developed to help consolidate the emergency supply-chain resilience during disaster phases”³⁷.

Forward-Looking Transformation remains the least developed NEAF dimension in Ukraine, despite progress in digitalisation (such as the expansion of eHealth infrastructure). Transformative capacity depends not only on technology but on legal

³⁶ Health financing in Ukraine: reform, resilience and recovery. https://www.who.int/ukraine/publications/i/item/WHO-EURO-2024-10570-50342-75964?utm_source=chatgpt.com

³⁷ Resilient Emergency Procurement Strategies and Quantitative Metrics: A Review. Eng. Proc. 2025, 97(1), 15. DOI: 10.3390/engproc2025097015

frameworks that institutionalise learning cycles, mandate post-crisis reviews and create stable channels for expert participation (Table 5).

Table 5

NEAF assessment (example)		
NEAF Domain	Current assessment (Ukraine)	Short rationale
Normative Foundations	Medium–High	European-aligned laws and entitlements exist but martial law and fragmented competencies create legal uncertainty
Economic Adaptability	Low–Medium	Fiscal space constrained by defence spending; lack of large, legally protected contingency funds. (WHO–World Bank, 2024)
Administrative Capacities	Medium	NHSU centralization and contracting reforms exist, but emergency procurement and logistics are stress points (procurement traceability risk)
Forward-Looking Transformation	Low	eHealth progress positive, but insufficient legal mandates for learning cycles, post-crisis reviews and strategic planning.

The practical upshot of NEAF is that legal reforms should be targeted and sequenced to produce maximum compensatory effect. For Ukraine this implies: (a) codifying emergency budget reallocation powers with strict oversight and sunset clauses; (b) legally establishing protected contingency funds / reserve lines to secure continuity of essential services; (c) reinforcing procurement transparency and independent audit capacity even under emergency regimes; (d) institutionalizing statutory obligations for regular resilience testing and post-crisis evaluation that inform legal and budgetary planning (OECD, 2024³⁸; WHO–World Bank³⁹, 2024). These measures aim to reduce the dissonance between legal commitments and fiscal reality, thereby improving the capacity of the health system to perform across NEAF domains.

³⁸ World Health Organization & World Bank (2024). Health financing in Ukraine: reform, resilience and recovery (report). WHO/World Bank – Ukraine analysis. <https://www.who.int/ukraine/publications/i/item/WHO-EURO-2024-10570-50342-75964>

³⁹ Zimmermann, J., McKee, C., Karanikolos, M., Cylus, J., & members of the OECD Health Division. (2024). Strengthening Health Systems: A Practical Handbook for Resilience Testing. OECD / European Observatory on Health Systems and Policies. ISBN 978-9289059596. <https://www.oecd.org/health/>(<https://www.oecd.org/health/>)

Table 6

Recommended legal & economic reforms (compact)

NEAF Domain	Reform / Action	Legal instrument / mechanism	Lead / Responsible
Normative Foundations	Harmonize emergency & routine laws; proportionality & review clauses	Amend Civil Protection/ Martial law statutes; add sunset clauses & judicial review provisions	Ministry of Justice; Parliament
Economic Adaptability	Create legally protected contingency fund; multi-year health budgets	Budget code amendments; dedicated reserve line with withdrawal rules	Ministry of Finance; Parliament
Administrative Capacities	Codify emergency procurement transparency & post-procurement audits	Procurement law amendment; independent procurement oversight	NHSU; Anti-corruption agencies
Forward-Looking Transformation	Mandate resilience testing and post-crisis reviews; establish advisory body	Statute creating Health Resilience Council; requirement for regular resilience reports	Ministry of Health; Presidential office

Taken together, the NEAF-model provides a robust conceptual lens through which to understand both the vulnerabilities and the opportunities for strengthening institutional resilience in Ukraine and comparable systems. Its integrative nature highlights that resilience will not be achieved through isolated reforms but through coordinated progression across legal, economic and governance domains. The war has exposed weaknesses in all four dimensions but has also catalysed unprecedented reform momentum, international cooperation and political determination to build a health system capable of withstanding prolonged instability. The challenge ahead lies in transforming this momentum into coherent legal and institutional reforms that align with European standards and global principles of sustainable development.

In conclusion, global trends demonstrate that institutional resilience is increasingly shaped by the quality of legal design, economic flexibility, administrative coherence and the capacity for transformation. For Ukraine, building such resilience requires a deliberate strategy that strengthens normative guarantees, stabilises financing, reinforces governance systems and institutionalises innovation. The NEAF-model provides a practical foundation for such a strategy, enabling policymakers to identify critical gaps, design integrated reforms and ensure that the

health system can endure, adapt and evolve despite the profound challenges posed by war and future crises.

CONCLUSIONS

The analysis conducted across the three sections of this chapter demonstrates that institutional resilience in health systems is fundamentally a legal–economic construct shaped by the quality of regulatory design, fiscal flexibility, governance coherence, and the capacity for long-term transformation. The findings reveal several overarching insights with direct implications for policy reform and system strengthening in Ukraine and comparable health systems.

First, legal clarity and regulatory coherence emerged as a core determinant of resilience. Countries with well-defined statutory mandates, harmonised emergency and routine legal regimes, and robust accountability institutions—such as the United Kingdom, Sweden and Norway—showed greater consistency and predictability in crisis governance. Conversely, fragmented or ambiguous legal frameworks create bottlenecks that undermine the mobilisation of resources, delay crisis activation, and weaken the enforcement of rights. Ukraine’s experience under wartime conditions demonstrates how gaps in legal coordination can hinder even well-designed reforms, particularly when emergency powers overlap with routine administrative procedures.

Second, economic adaptability was shown to be indispensable. Fiscal stability, budget flexibility, protected contingency reserves and transparent emergency-funding mechanisms strengthen the operational capacity of health systems. Evidence indicates that resilience failures often result not from the unavailability of resources but from legal restrictions that prevent timely financial deployment. Ukraine’s limited fiscal space, competing defence priorities and weak reserve mechanisms illustrate the challenges of sustaining essential services under prolonged crisis conditions.

Third, administrative capacities, including procurement governance, multilevel coordination and oversight institutions, form the operative backbone of resilience. Systems with independent audit bodies, codified intersectoral coordination structures and flexible procurement laws perform better under stress. Ukraine’s centralised purchasing model via the NHSU provides a strong foundation; however, wartime disruptions and emergency derogations highlight ongoing vulnerabilities in procurement traceability, logistics and regulatory enforcement.

Fourth, the analysis confirmed the importance of forward-looking transformation, including digitalisation, institutional learning, and mechanisms for post-crisis review. In many countries—including Ukraine—transformative capacity remains the least developed component of institutional resilience. Without legal mandates for systematic learning and adaptive reform, systems become vulnerable to repeated governance failures and lose the capacity to evolve in response to emerging threats.

These cross-cutting findings validate the relevance of the NEAF-model, which integrates four mutually reinforcing domains—Normative Foundations, Economic Adaptability, Administrative Capacities and Forward-Looking Transformation. The model clarifies why isolated reforms (e.g., budget increases or digitalisation) cannot produce sustainable resilience unless embedded within a coherent legal–economic strategy. For Ukraine, NEAF highlights specific areas where reforms are most urgent: harmonising emergency legal regimes with constitutional principles,

codifying fiscal flexibility instruments, reinforcing procurement transparency, and institutionalising resilience testing and post-crisis evaluation.

Finally, the chapter shows that institutional resilience must be understood as a dynamic, multidimensional and long-term process. It requires continuous alignment of law, finance, governance and strategic planning. In conflict-affected and hybrid-threat environments, such as Ukraine, resilience depends on the ability of institutions to protect rights, maintain service continuity, secure financial stability and transform governance structures even under extreme pressure. Building such resilience is indispensable not only for health emergencies but also for post-war recovery, EU integration and long-term sustainable development.

SUMMARY

This chapter provided a comprehensive legal-economic analysis of institutional resilience in health systems, integrating conceptual frameworks, comparative country assessments and an updated analytical model (NEAF). Section 1 examined the conceptual foundations of legal-economic resilience, emphasising that health-system resilience depends on coordinated statutory frameworks, enforceable rights, stable financing, fiscal flexibility and institutional oversight. Comparative analysis of the UK, Sweden, Norway and Ukraine revealed that systems with high public financing and coherent regulatory structures exhibit stronger baseline resilience. Table-based assessments demonstrated how financing models affect the enforceability of legal guarantees and the operational capacity to respond to shocks. Section 2 investigated the concrete legal and economic determinants of crisis preparedness and response. It analysed emergency legal regimes, budget flexibility, multilevel governance, accountability mechanisms and evidence-generation systems. Using validated literature, the chapter showed how gaps in legal coordination, budgetary rigidity and fragmented decentralisation contribute to crisis failures across Europe. The section provided two comparative tables and a causal model illustrating how legal and economic variables jointly shape crisis performance. Section 3 synthesised global trends and applied the updated NEAF-model-comprising Normative Foundations, Economic Adaptability, Administrative Capacities and Forward-Looking Transformation-to contemporary hybrid threats, especially in conflict-affected contexts. A set of tables and a conceptual scheme demonstrated how the four domains interact. Applying NEAF to Ukraine highlighted strengths in normative alignment with European standards but also weaknesses in fiscal flexibility, procurement governance and institutional learning.

Overall, the chapter underscores that institutional resilience is not merely a health-sector concern but a systemic property generated through the alignment of legal mandates, economic instruments and governance mechanisms. The NEAF-model offers policymakers a practical framework for identifying structural weaknesses, prioritising reforms and guiding reconstruction efforts in Ukraine and other crisis-affected systems. The chapter concludes that achieving durable resilience requires legally grounded fiscal flexibility, coherent emergency frameworks, strengthened oversight institutions and long-term strategic planning embedded in law and adequately financed.

References

1. Paschoalotto, M. A. C., Lazzari, T. K., Rocha, R., Massuda, A., & Castro, M. C. (2023). Revisiting health system resilience: Learning from the impacts of COVID-19. *The Lancet Regional Health – Americas*, 23, 100540. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lana.2023.100540>
2. Paschoalotto, M. A. C., Lazzari, T. K., Rocha, R., Massuda, A., & Castro, M. C. (2022). The health systems resilience: notes for a research agenda for the SUS. *Saúde em Debate*, 46(spe8):156-170. December 2022. DOI:10.1590/0103-11042022e812i
3. Øyri, S. F., & Wiig, S. (2024). Regulatory resilience: A framework for navigating complexity in healthcare regulation. *Safety Science*, 170, 106398. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2023.106398>
4. Øyri, S.F., Wiig, S. Linking resilience and regulation across system levels in healthcare – a multilevel study. *BMC Health Serv Res* 22, 510 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12913-022-07848-z>
5. Embrett, M., Carson, A., Sim, S. M., et al. (2025). Learning health systems under pressure: Institutional adaptation in times of crisis. *Health Research Policy and Systems*, 23(1). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12961-025-01234-9>
6. Radford, L., Karanikolos, M., & Cylus, J. (2024). Pandemic preparedness and health system resilience in 14 European countries. *Bulletin of the World Health Organization*, June 2024/102(8):571-581. DOI:10.2471/BLT.23.290509
7. Office for National Statistics (ONS). Healthcare expenditure, UK Health Accounts: 2023 and 2024. ONS. URL: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/healthandsocialcare/healthcaresystem/bulletins/ukhealthaccounts/2023and2024>
8. Statistics Sweden. System of Health Accounts 2023. Statistics Sweden. URL: <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/national-accounts/national-accounts/system-of-health-accounts-sha/pong/statistical-news/system-of-health-accounts-2023/>
9. Norwegian Institute of Public Health. “Health care financing in Norway.” Health-care financing in Norway – Health Directorate, 2020. URL: <https://www.fhi.no/globalassets/dokumenterfiler/global-helse/evidence/health-care-financing-in-norway---lithuania---health-directorate-2020.pdf>
10. European Observatory on Health Systems & Policies; WHO Europe. Health systems in action: Ukraine. 2024. URL: <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/health-systems-in-action-ukraine-2024>
11. UK Parliament. (2006). National Health Service Act 2006. London: HMSO. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/41/contents>
12. Swedish Parliament. (2017). Health and Medical Services Act (Hälso- och sjukvårdslag, SFS 2017:30). Stockholm: Swedish Government. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/halso-och-sjukvardslag-201730_sfs-2017-30
13. UK Parliament. (2020). Coronavirus Act 2020. London: HMSO. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/7/contents/enacted>
14. Zimmermann, J., McKee, C., Karanikolos, M., Cylus, J., & members of the OECD Health Division. (2024). Strengthening Health Systems: A Practical

Handbook for Resilience Testing. OECD / European Observatory on Health Systems and Policies. ISBN 978-9289059596. <https://www.oecd.org/health/>(<https://www.oecd.org/health/>)

15. Karreinen, A., Rautiainen, T., Keskimäki, I., et al. (2023). Pandemic governance in Finland: Regulatory gaps exposed by COVID-19. *Health Policy*, 127(5), 412. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.02.006>

16. Emami, A., Lorenzoni, L., & Turchetti, G. (2024). Resilience in health care: A crisis management framework for monitoring, anticipation, recognition, and learning. *Health Policy*, 138, 105072,6-8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2023.105072>

17. Korolchuk, O. Chernetchenko, O., Mamka, P., Semenets-Orlova, I., & Vasiuk, T. (2024). State Regulation of Ensuring the Quality Medical Care During Martial Law in Ukraine: Lessons for the International Community Issues in Law & Medicine, Volume 39, Number 1, 2024. 3-20.

18. McDarby, G., Seifeldin, R., Zhang, Yu,Saqif, M., Petrova,M., Schmets, G., Porignon, D., Dalil, S.,& Saika S. A synthesis of concepts of resilience to inform operationalization of health systems resilience in recovery from disruptive public health events including COVID-19 https://www.frontiersin.org/journals/public-health/articles/10.3389/fpubh.2023.1105537/full?utm_source=chatgpt.com

19. Ignatowicz, A., Tarrant, C., Mannion, R. *et al.* Organizational resilience in healthcare: a review and descriptive narrative synthesis of approaches to resilience measurement and assessment in empirical studies. *BMC Health Serv Res* 23, 376 (2023). <https://doi.org/10.1186/s12913-023-09242-9>

20. Debie, A., Nigusie, A., Gedle, D. *et al.* Building a resilient health system for universal health coverage and health security: a systematic review. *glob health res policy* 9, 2 (2024). <https://doi.org/10.1186/s41256-023-00340-z>

21. Health financing in Ukraine: reform, resilience and recovery. https://www.who.int/ukraine/publications/i/item/WHO-EURO-2024-10570-50342-75964?utm_source=chatgpt.com

22. Resilient Emergency Procurement Strategies and Quantitative Metrics: A Review. *Eng. Proc.* 2025, 97(1), 15. DOI: 10.3390/engproc2025097015

23. World Health Organization & World Bank (2024). Health financing in Ukraine: reform, resilience and recovery (report). WHO/World Bank – Ukraine analysis. <https://www.who.int/ukraine/publications/i/item/WHO-EURO-2024-10570-50342-75964>

Information about the author:

Zharlinska Raisa Grygorivna,

Candidate of Economical Sciences,

Associate Professor at the Department of Forensic Medicine and Law

National Pirogov Memorial Medical University,

56, Pirogov street, Vinnytsya, 21100, Ukraine

ПРАВОВЕ ТА ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ ПРИ ВСТАНОВЛЕННІ МЕЖ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ У КОНТЕКСТІ ГЕОПРОСТОРОВИХ ВИМІРІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Канівець О. М., Ковальчук В. С.

ВСТУП

Проблематика встановлення та уточнення меж населених пунктів набуває особливої актуальності в умовах сучасних трансформацій системи просторового планування та управління земельними ресурсами. Чітке визначення меж має правове, економічне й соціальне значення, оскільки від нього залежить ефективність землекористування, здійснення кадастрового обліку, планування територій, реалізація інвестиційних проєктів, а також дотримання принципів сталого розвитку.

Правове забезпечення цього процесу в Україні формувалося поступово й ґрунтується на положеннях земельного та містобудівного законодавства, однак практика свідчить про наявність низки проблем – від неузгодженості нормативних актів до недостатнього врахування сучасних геопросторових технологій. При цьому важливого значення набуває інтеграція правових механізмів та технологічних рішень, яка дозволяє не лише підвищити точність і достовірність визначення меж, але й забезпечити прозорість та ефективність прийняття управлінських рішень.

Сучасні геодезичні й фотограмметричні методи відкривають широкі можливості для формування актуальної геопросторової інформації, що виступає основою сталого територіального розвитку. Їх поєднання із правовими та організаційними інструментами сприяє створенню комплексної системи управління земельними ресурсами, що відповідає як національним потребам, так і міжнародним стандартам.

Метою дослідження є обґрунтування правових та технологічних основ встановлення меж населених пунктів у контексті геопросторових вимірів, спрямованих на сталий розвиток, визначення перспектив удосконалення відповідних методик та апробацію комплексного підходу, що включає аналіз законодавства, оцінку ефективності сучасних геодезичних і фотограмметричних технологій і забезпечення сталого територіального планування.

Питання правового та технологічного забезпечення встановлення меж населених пунктів активно досліджуються сучасними українськими науковцями. Перший спеціальний дослідницький труд, присвячений проблемі формування меж адміністративно-територіальних одиниць, створений колективом авторів Третяк А., Другак В., Третяк Р. У цьому посібнику здійснено аналіз розвитку землекористування на територіях населених пунктів, розглянуто зміни за типами та режимами використання земель, а також простежено тенденції трансформації їхніх меж. Крім того, у роботі викладено

методику розробки проєктів землеустрою, що стосуються зміни меж селищ міського типу та сіл, і проведено оцінку ефективності запропонованих проєктних рішень¹.

У працях Мельника М., Залуцького І. та Попадинець Н., обґрунтовано актуальність встановлення меж територіальних громад і адміністративно-територіальних одиниць в умовах децентралізації, наголошено на необхідності комплексного підходу, який поєднує правові механізми з геопросторовими технологіями².

У дослідженні Дороша Й.М., Тарнопольського А.В., Харитоненка Р.А., Деркульського Р.Ю. та Рябової Ю.П. розглянуто проблемні аспекти встановлення меж територій територіальних громад як у сучасних умовах, так і в контексті повоєнного відновлення. Автори акцентують увагу на правовій неврегульованості та технологічних викликах, що ускладнюють процес межування³.

Крім того, Аврамчук Б.О. та Лошакова Ю.А. у своїй роботі здійснили аналіз сучасного стану формування меж об'єднаних територіальних громад, підкресливши необхідність удосконалення нормативного регулювання й ширшого впровадження сучасних геодезичних методів у практику землеустрою⁴. Наукові напрацювання вітчизняних дослідників засвідчують, що ефективне встановлення меж населених пунктів можливе лише за умови гармонійного поєднання правових, організаційних і технологічних рішень.

Таким чином, дослідження правових та технологічних аспектів встановлення меж населених пунктів у контексті геопросторових вимірів сталого розвитку є важливим для підвищення ефективності управління територіями та забезпечення збалансованого використання земель. Воно дозволяє сформулювати комплексне бачення ролі нормативно-правових механізмів і сучасних геодезичних технологій у системі просторового планування. Актуалізація геопросторової інформації сприяє підвищенню прозорості процесів землеустрою, забезпечує правову визначеність меж та зменшує ризики земельних конфліктів.

Крім того, впровадження сучасних методів встановлення меж є інструментом гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, що особливо важливо в умовах інтеграційних процесів України. Це відкриває нові перспективи для розвитку кадастрових систем, впровадження електронного врядування у сфері земельних відносин та посилення ролі геоінформаційних технологій у прийнятті управлінських рішень.

¹ Третьак А., Другак В., Третьак Р. Землевпорядне проєктування: розроблення проєктів землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж населених пунктів. Херсон : Олді-Плюс, 2017. 180 с.

² Мельник М., Залуцький І., Попадинець Н. Актуалізація встановлення меж територіальних громад та адміністративно-територіальних одиниць в умовах децентралізації. *Економіка та право*. 2024. № 4. С. 113–122. URL:<https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.04.113>

³ Дорош Й.М., Тарнопольський А.В., Харитоненко Р.А., Деркульський Р.Ю., Рябова Ю.П. Проблемні аспекти щодо встановлення меж територій територіальних громад (сьогодення та повоєнний період). *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2022. № 2. С. 4–13. URL:<https://doi.org/10.31548/zemleustriy2022.02.01>

⁴ Аврамчук Б.О., Лошакова Ю.А. Аналіз сучасного стану формування та встановлення меж об'єднаних територіальних громад. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2020. № 2-3. С. 39–46. URL:<https://doi.org/10.31548/zemleustriy2020.02.04>

Поєднання правового забезпечення та технологічних інновацій створює підґрунтя для формування сучасної моделі управління земельними ресурсами, яка відповідає викликам сталого розвитку та потребам суспільства.

1. Правове регулювання та нормативно-методичне забезпечення встановлення меж населених пунктів

Етап встановлення меж є складовою державного управління земельними ресурсами та територіального планування. Точне визначення меж забезпечує законність використання земель населених пунктів, охорону прав власників і користувачів земельних ділянок, а також сприяє раціональному розвитку територій.

Правові засади визначення та встановлення меж населених пунктів ґрунтуються на положеннях Основного Закону України⁵, Земельного кодексу держави⁶, а також відповідних нормативно-правових актів, зокрема законів України «Про місцеве самоврядування»⁷, «Про землеустрій»⁸, «Про регулювання містобудівної діяльності»⁹, та інші. Ці документи визначають повноваження органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, порядок розробки документації із землеустрою та механізми затвердження меж територіальних громад.

У контексті проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні важливого значення набуває упорядкування процедур, що стосуються створення, скасування та коригування меж адміністративно-територіальних утворень. Зазначені питання регулюються положеннями Закону України¹⁰. В ньому визначено процеси визначення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць, а також регламентує їхнє найменування і перейменування.

Згідно з положеннями вищезазначеного акта встановлено критерії поділу населених пунктів за видами. До них належать:

- **міста** – з компактною забудовою та населенням понад 10 тисяч осіб;
- **селища** – з переважно садибною забудовою та кількістю жителів не менше 5 тисяч осіб;
- **села** – із садибною забудовою та чисельністю населення до 5 тисяч осіб.

⁵ Конституція України: від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення 10.10.2025р.)

⁶ Земельний Кодекс України від 25.10.2001 року № 2768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 10.10.2025р.)

⁷ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 10.10.2025р.)

⁸ Про Землеустрій : Закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5673-22> (дата звернення 10.10.2025р.)

⁹ Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення 10.10.2025р.)

¹⁰ Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 р. № 3285-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text> (дата звернення 10.10.2025р.)

Міські населені пункти представлені містами, а до сільських належать села та селища. Таким чином, на відміну від попередньої системи адміністративного устрою, скасовано категорію «селище міського типу», що є важливим кроком у напрямі модернізації класифікації населених пунктів.

Новим для українського адміністративно-територіального устрою є введення категорії «**поселення**». За визначенням Закону, поселення являє собою місце компактного проживання людей, розташоване за межами населених пунктів і без постійного складу населення. Оскільки поселення не входить до переліку населених пунктів, його межі встановлюються лише у разі перетворення на населений пункт, відповідно до порядку, визначеного статтею 5 Закону¹¹. Це нововведення забезпечує більш гнучке планування територій та врахування сучасних тенденцій розвитку компактних житлових і виробничих зон.

Встановлення або зміна меж сільських населених пунктів належить до компетенції відповідної місцевої ради, на території якої розташоване село чи селище. У випадках, коли коригування меж населеного пункту одночасно зачіпає межі територіальної громади, рішення з цього питання ухвалює Кабінет Міністрів на підставі подання органів місцевого самоврядування.

До такого подання обов'язково додаються матеріали, що підтверджують законність і доцільність змін, а саме: обґрунтування необхідності встановлення чи зміни меж; проект землеустрою із зазначенням меж населеного пункту; карта-схема відповідної території; інші документи та відомості, визначені чинним законодавством.

Таким чином, процедура визначення та зміни меж сільських населених пунктів поєднує як локальний (рішення місцевих рад), так і державний (рішення Кабінету Міністрів України) рівні управління, що забезпечує баланс інтересів громади та узгодженість дій у межах адміністративно-територіальної реформи.

На відміну від сільських територій, встановлення меж міста відбувається за поданням Кабінету Міністрів до Верховної Ради. Зазначене подання формується на основі звернення місцевої ради, в межах якої розташована міська територія. Документація, що супроводжує пояснювальну до проекту рішення, майже аналогічна переліку документів для сільських територій.

Слід підкреслити, що встановлення або зміна меж районів у межах міста здійснюється за наявності двох ключових документів: обґрунтування необхідності внесення змін; карта-схема, що відображає встановлені або змінені межі.

У цьому разі розроблення проекту землеустрою, відповідно до Закону «**Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України**», не передбачена, хоча така документація згадується у статті 186 ЗКУ¹². Крім того, чинне законодавство встановлює обов'язковість

¹¹ Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 р. № 3285-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text> (дата звернення 10.10.2025 р.)

¹² Земельний Кодекс України від 25.10.2001 року № 2768-ІІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 11.10.2025р.)

проведення громадських обговорень під час ухвалення рішень, що стосуються адміністративно-територіального устрою на місцевому рівні. Така процедура спрямована на забезпечення відкритості, прозорості та врахування думки мешканців територіальних громад. Зокрема, громадські слухання проводяться у випадках створення нових населених пунктів, включення поселень до складу вже існуючих міських або сільських населених пунктів, а також під час зміни їхніх меж чи перейменування.

Таким чином, залучення громадськості є важливим елементом формування адміністративно-територіальної політики, що сприяє підвищенню рівня довіри населення до органів влади та забезпечує врахування інтересів місцевих жителів у процесі ухвалення управлінських рішень.

Відповідно до статті 46 Закону «Про Землеустрій»¹³, підставою для розроблення проєктів землеустрою щодо встановлення меж населених пунктів є рішення відповідної місцевої ради. Зміст таких проєктів визначається законодавством і обов'язково включає: пояснювальну записку, план існуючих і проєктних меж, завдання на виконання, опис, каталог координат, а також інформацію про можливі зміни меж суміжних адміністративно-територіальних одиниць (у разі потреби).

Як бачимо, усі ключові складові проєкту базуються на геопросторових даних, а отже, їхня точність, актуальність і повнота є визначальними чинниками для забезпечення якості та достовірності результатів землеустрою. Саме від коректності цих даних залежить правильність відображення меж у Державному земельному кадастрі, а також подальше використання проєкту для управління територіальним розвитком і планування.

Відповідно до статті 21 Закону¹⁴, інформація про межі населених пунктів заноситься до державного земельного кадастру (надалі – ДЗК) на підставі відповідних проєктів землеустрою. При цьому, згідно зі статтею 32 Закону, внесення відомостей про межі населеного пункту до ДЗК здійснюється на основі рішення місцевих органів самоврядування про встановлення або зміну меж відповідної територіальної громади.

Перелік відомостей, які потрібно подавати до ДЗК після розроблення проєкту землеустрою, визначений у пункті 22 відповідної постанови¹⁵. Згідно з цим порядком до ДЗК мають вноситися такі дані про землі в межах населених пунктів: назва адміністративної одиниці відповідно до Державного реєстру¹⁶; інформація з державного адресного реєстру; опис меж, що включає: картографічне зображення меж; координати поворотних точок, текстовий опис та довжини меж як у цілому, так і по окремих відрізках; кількість і координати

¹³ Про Землеустрій : Закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5673-22> (дата звернення 14.10.2025р.)

¹⁴ Про Державний земельний кадастр : Закон України від 07.07.2011 р. № 3613-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text> (дата звернення 15.10.2025р.)

¹⁵ Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 р. № 1051 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-п#Text> (дата звернення 16.10.2025р.)

¹⁶ Про затвердження Положення про Державний реєстр географічних назв : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2006 р. № 622 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2006-п#Text> (дата звернення 17.10.2025р.)

межових знаків, закріплених у натурі; площа земель; найменування суміжних адміністративних одиниць згідно з Державним реєстром; дані про документи, які стали підставою для зміни меж (назва, дата, номер рішення, а також електронні копії відповідних рішень); інформація про категорії земель у межах населеного пункту; відомості про угіддя адміністративно-територіальної одиниці (назва, код, контури, координати, довжини меж, площа та якісні характеристики); дані щодо заходів із охорони земель і ґрунтів (площа, контури, товщина та об'єм родючого шару); інші додаткові відомості (за потреби).

Отже, чинний порядок ведення ДЗК забезпечує повне й систематизоване відображення інформації про межі та характеристики земель у населених пунктах, що слугує основою для достовірного й якісного ведення кадастрової документації.

Виконання топографо-геодезичних та фотограмметричних робіт регламентується відповідним Порядком¹⁷, у якому визначено технологічні процеси, технічні характеристики та допустимі похибки. Попередня інструкція була ухвалена ще у 1998 році і до 2025 року суттєво застаріла, оскільки не враховувала стрімкий розвиток сучасних геодезичних технологій, методів та інструментарію. На момент її прийняття в практиці не застосовувалися супутникові методи визначення координат у режимі реального часу (RTK), відсутні були технології безпілотної аерофотозйомки, що нині стали невід'ємною складовою геодезичних робіт.

Основним правовим актом, який визначає засади функціонування у зазначеній галузі, є **законодавчий акт України, що регулює топографо-геодезичну та картографічну діяльність**¹⁸, який регламентує порядок створення, оновлення та використання топографо-геодезичних і картографічних матеріалів. Цей закон встановлює вимоги до точності, узгодженості та достовірності геопросторової інформації, що використовується під час встановлення та відновлення меж територій, у тому числі меж населених пунктів. Відповідно до положень закону, усі топографо-геодезичні роботи повинні виконуватися в єдиній державній геодезичній системі координат, що забезпечує взаємоузгодженість даних між земельним кадастром, містобудівним кадастром і національною інфраструктурою геопросторових даних.

Провідне місце у регулюванні цих питань належить **законодавчому акту України, що визначає засади функціонування національної інфраструктури геопросторових даних**¹⁹, який закріпив правові засади формування єдиної державної системи геопросторової інформації. Закон визначає принципи відкритості, сумісності та інтеграції геопросторових даних, що забезпечують їх

¹⁷ Про затвердження Порядку топографічної зйомки у масштабах 1:5000, 1:2000, 1:1000 та 1:500. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0868-25#Text> (дата звернення 19.10.2025р.)

¹⁸ Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність: Закон України від 23 грудня 1998 року № 353-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text> (дата звернення 22.10.2025р.)

¹⁹ Про національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13 квітня 2020 р. № 554-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (дата звернення 23.10.2025р.)

використання у всіх сферах управління територіями – від кадастрової діяльності до просторового планування.

У межах **процесу окреслення територій населених пунктів** йдеться про створення єдиної інформаційної системи, що забезпечує узгодженість координатних, кадастрових і картографічних даних. Такий підхід дозволяє уникати розбіжностей у межах, підвищує точність просторових рішень і сприяє прозорості у сфері земельних відносин. Закон також стимулює інтеграцію даних, створених за допомогою сучасних технологій – GNSS, аерофотозйомки, дистанційного зондування, лазерного (у тому числі – повітряного та ручного) сканування тощо – у державну систему геопросторових ресурсів.

Важливою складовою нормативного забезпечення екологічного напрямку сталого розвитку територій є **національне законодавство у сфері охорони довкілля**²⁰. Закон визначає основні екологічні принципи управління територіями, спрямовані на збалансоване використання земельних ресурсів, збереження екосистем і забезпечення екологічної безпеки населення. У контексті визначення меж населених пунктів цей закон підкреслює необхідність урахування екологічних факторів – природоохоронних зон, водоохоронних смуг, заповідних територій, земель рекреаційного призначення тощо. Геопросторові технології при цьому виступають інструментом екологічного моніторингу, що дозволяє оцінювати антропогенне навантаження та прогнозувати наслідки зміни меж територій.

Сучасний стан розвитку галузі потребує більш гнучкого та оновленого нормативного забезпечення, яке б враховувало використання GNSS-технологій, лазерного сканування (LiDAR), безпілотних літальних апаратів, цифрової фотограмметрії та геоінформаційних систем. Такі інноваційні технології стають ключовими інструментами у сфері геодезії, картографії, землеустрою та кадастру, забезпечуючи перехід від традиційних методів вимірювань до автоматизованих та високоточних систем збору й оброблення даних. Застосування сучасних технічних засобів дозволяє створювати тривимірні моделі місцевості, проводити моніторинг змін рельєфу та інфраструктури, здійснювати високоточні вимірювання в умовах складного рельєфу та урбанізованого середовища.

Ці методи суттєво підвищують точність, оперативність та економічну ефективність виконання геодезичних робіт, а також відкривають нові можливості для просторового аналізу та моделювання. Вони забезпечують більш якісне планування територій, сприяють раціональному використанню природних ресурсів і підвищенню ефективності управління земельними відносинами. Крім того, впровадження сучасних технологій у практику геодезичних робіт створює передумови для формування національної інфраструктури геопросторових даних, що є важливою складовою цифрової трансформації країни та інтеграції у світовий інформаційний простір.

²⁰ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення 24.10.2025р.)

2. Геодезичні та фотограмметричні технології як інструменти оптимізації процесів визначення меж

У сучасних умовах цифровізації земельних ресурсів геодезичні та фотограмметричні технології відіграють ключову роль у процесах визначення, встановлення та уточнення меж земельних ділянок. Точність, оперативність і достовірність даних є основними вимогами до таких робіт, адже від цього залежить юридична правильність кадастрової інформації, ефективність землекористування та зниження кількості земельних спорів.

Геодезичне забезпечення є базовою та найвідповідальнішою складовою процесу визначення меж земельних ділянок. Саме воно гарантує точність просторових координат, правильність закріплення межових знаків на місцевості та відповідність даних картографічним і кадастровим системам. Цей процес складається з основних взаємопов'язаних етапів: підготовчого, польового, камерального та аналітичного²¹.

На першому етапі здійснюється збір вихідних матеріалів – кадастрових карт, планів землекористувань, проєктів землеустрою, а також координат пунктів державної геодезичної мережі. Геодезист проводить аналіз існуючих даних, визначає необхідну точність вимірювань, вибирає систему координат (наприклад, УСК-2000 або СК-63) та тип приладів, які будуть використовуватись.

Також готуються прилади до роботи: проводиться юстування тахеометра, перевірка калібрування GNSS-приймача, тестування нівеліра, заряд акумуляторів тощо.

Польовий етап є ключовим, адже саме в польових умовах відбувається безпосереднє визначення координат межових точок та елементів рельєфу. Для цього використовуються сучасні високоточні геодезичні прилади:

Електронні тахеометри (Leica TS16, Topcon GTS-255N, Sokkia CX-105) – забезпечують вимірювання горизонтальних і вертикальних кутів, а також відстаней до точок. Вони дозволяють виконувати зйомку ситуації, фіксуючи положення межових знаків, доріг, водних об'єктів, будівель та інших елементів місцевості. Завдяки вбудованим контролерам дані одразу зберігаються в цифровому вигляді, що усуває потребу у ручному записі результатів і зменшує ризик помилок²². Приклад електронного тахеометра **Topcon GTS-255N** наведено на *рис. 1*.

Рис. 1 Електронний тахеометр Topcon GTS-255N

²¹ Інженерна геодезія: підручник / за ред. проф. С. П. Войтенка. Чернівці : НУ «Чернігівська політехніка», 2022. 700 с.

²² Нестеренко С. Г. Електронні геодезичні прилади: конспект лекцій (для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / С. Г. Нестеренко, А. А. Євдокімов, О. О. Воронков ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. 102 с

Рис. 2 GNSS-приймач Leica GS18T

Рис. 3 Нівелір Nikon AC-2S

Рис. 4 DJI Phantom 4 RTK

GNSS-приймачі (супутникові системи позиціювання) – Trimble R12i, Leica GS18T, Topcon HiPer VR, Spectra SP85 – дозволяють проводити координатні вимірювання у режимах RTK (Real Time Kinematic) або статичному. Приклад GNSS-приймача Leica GS18T наведено на рис. 2. RTK-зйомка забезпечує отримання координат у реальному часі з високою точністю, що особливо важливо при визначенні меж невеликих ділянок або під час кадастрової зйомки. Використання базових станцій і мереж постійно діючих GNSS-референц-станцій (System GeoTerra, Trimble VRS Now, SmartNet) дає змогу працювати з високою стабільністю сигналу навіть у складних умовах – біля дерев, будівель чи в гірській місцевості²³.

Нівеліри (Nikon AC-2S, Leica NA720) – застосовуються для визначення висотних відміток межових знаків, а також при складанні планів рельєфу території. Приклад нівеліра Nikon AC-2S наведено на рис. 3. Точне знання висот дозволяє врахувати ухили, забезпечити правильне водовідведення та в подальшому уникнути проблем із підтопленням ділянок²⁴.

Дрони з RTK/PPK-модулями (DJI Phantom 4 RTK, Matrice 300 RTK) – поєднують функції аерозйомки та геодезичного позиціювання. На рис. 4 наведено приклад дрона **DJI Phantom 4 RTK**, який використовується для аерофотограмметричних та геодезичних робіт. Завдяки автоматичному польоту за маршрутом він отримує серії знімків з високим перекриттям, які потім обробляються у спеціальному програмному забезпеченні (Agisoft Metashape, Pix4Dmapper).

Результатом є ортофотоплан з точністю до кількох сантиметрів, який відображає не лише межі, а й усі деталі ситуації – дороги, споруди, дерева, рельєф.

Окрему увагу привертають лідари, змонтовані на безпілотних літальних апаратах (дрони, мультикоптери). Вони забезпечують швидке та точне сканування земної поверхні на малих висотах, а також архітектурних та промислових об'єктів, значно підвищуючи ефективність топографо-геодезичних робіт. Завдяки цим технологіям стало можливим поєднувати високу точність вимірювань із мобільністю та оперативністю збору даних, що

²³ Сухий П. О., Сабадаш В. І., Дарчук К. В. Сучасні електронні геодезичні прилади: практикум. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 288 с.

²⁴ Рій І.Ф., Бочко О.І., Біда О.Ю. Електронні геодезичні прилади: навч. пос. / І. Ф. Рій, О. І. Бочко, О. Ю. Біда. Львів : «ГАЛІЧ-ПРЕС», 2021. 336 с.

особливо важливо для сучасного землеустрою, інженерних досліджень та моніторингу об'єктів інфраструктури²⁵.

Сучасні технології лазерного сканування активно розвиваються і постійно вдосконалюються, стаючи все більш доступними та ефективними для застосування у геодезичному виробництві²⁶. Крім традиційних стаціонарних лазерних сканерів, які встановлюються на штативи для проведення високоточних вимірювань, нині широко використовуються мобільні ручні лідари, що дозволяють виконувати детальні зйомки всередині приміщень, на складних промислових об'єктах, у вузьких або важкодоступних просторах. Приклад лазерного сканера зображено на рис. 5.

Рис. 5. Мобільний лазерний сканер Faro
(<https://tnt-tpi.com/mobilnyi-skaner-orbis-vid-faro/>)

При виборі геодезичних технологій щодо встановлення меж населених пунктів найчастіше розглядають два основні підходи до організації геодезичних робіт:

1. **Виконання польових зйомок без фізичного встановлення межових знаків.** Цей варіант застосовується, коли завдання полягає у визначенні та документальному закріпленні меж на картах, але без додаткового маркування на місцевості.

2. **Встановлення межових знаків на місцевості** – зазвичай вибіркове, із фіксацією ключових точок проектних меж, що дозволяє забезпечити чітке відображення меж на практиці та сприяє уникненню можливих спірних ситуацій між землевласниками.

²⁵ Альперт С.І. Використання безпілотних літальних апаратів для вирішення задач підсупутникового моніторингу в аерокосмічному комплексі. *Український журнал дистанційного зондування Землі*. 2020. Т. 27. С. 26–30. DOI: 10.36023/ujsr.2020.27.184

²⁶ Нестеренко С. Г. Електронні геодезичні прилади: конспект лекцій (для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / С. Г. Нестеренко, А. А. Євдокімов, О. О. Воронков ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. 102 с.

Проведення геодезичних робіт щодо окреслення меж населених пунктів і територіальних одиниць здійснюється у декілька стадій²⁷ послідовність яких визначається обраною технологічною схемою:

- **аналіз існуючого стану земель:** якщо в смузі проектної межі вже існують сформовані земельні ділянки, зареєстровані в Державному земельному кадастрі, або ж ділянки, що не зареєстровані, але для яких наявні документації із землеустрою із зазначенням метричних даних;
- рекогносрування і аналіз можливих варіантів меж на місцевості, що дає змогу оцінити особливості рельєфу, розташування інженерних мереж та природних об'єктів;
- розробка зйомочних матеріалів, яка включає створення картографічних планів і схем для подальшого проведення польових робіт (за потреби);
- ідентифікація та погодження розташування інженерних комунікацій, що є необхідним етапом при встановленні межових знаків для запобігання пошкодженню існуючих інженерних мереж.
- **знімання ситуації** у смузі меж населеного пункту, включаючи природні та штучні об'єкти, рельєф, будівлі та інші конструкції;
- **знімання контурів та земельних ділянок**, що плануються для включення до меж населеного пункту, із визначенням площ, форм та координат;
- **аерофотознімальні роботи**, які забезпечують додаткову точність і можливість формування цифрових моделей території;
- **виготовлення та закладення межових знаків** на місцевості (за необхідності), що фіксує ключові точки проектних меж;
- **складання каталогу координат та карток-кроків межових знаків**, що дозволяє систематизувати результати робіт для подальшого використання в кадастрових та планувальних документах.

Якщо в межах проектної смуги вже існують сформовані земельні ділянки, межі адміністративної одиниці прокладаються так, щоб не розділяти ці ділянки на частини, що суттєво знижує обсяг необхідних зйомочних робіт.

У ситуаціях, коли сформовані ділянки знаходяться по обидві сторони проектної межі і стикаються один з одним, потреба в проведенні додаткових геодезичних зйомок може **повністю відпасти**, що робить процес встановлення меж більш оперативним та економічно ефективним.

У випадку, коли Державний земельний кадастр не містить повної інформації про всі земельні ділянки, для коректного визначення меж необхідно виконати польові зйомочні роботи. На початковому етапі такі роботи можуть включати координування природних лінійних меж та існуючих інженерних об'єктів, наприклад: канав, лісосмуг, газопроводів, ліній електропередач та інших подібних елементів. Ці об'єкти часто виступають як наочні орієнтири меж, що можуть використовуватися протягом тривалого часу без додаткового встановлення межових знаків.

²⁷ СП «Західно-Український Експертно-Консультативний Центр». (2024, 18 червня). *Встановлення відповідності меж земельної ділянки в натурі (на місцевості)*. URL: <https://zuekc.com.ua/sudovi-ekspertyzy-ta-doslidzhennia/zemelno-tekhnichna/vstanovlennia-vidpovidnosti-mezh>

Якщо планується закріплення меж межевими знаками, необхідно точно визначити розташування інженерних комунікацій, щоб врахувати їх охоронні зони і запобігти можливим пошкодженням під час проведення земляних робіт.

Аерофотозйомка зазвичай здійснюється вздовж запланованої межі, проте в деяких випадках охоплює всю територію населеного пункту, що дозволяє детально зафіксувати поточний стан для ефективного проектування та забезпечення зрозумілого відображення меж для замовника. Результати таких робіт дозволяють також створювати цифрові просторові моделі місцевості, які при необхідності дають змогу враховувати рельєфні особливості території.

Для зменшення витрат і підвищення мобільності, аерофотозйомка може виконуватися за допомогою недорогих безпілотних літальних апаратів коптерного типу, що при дотриманні технологічних вимог забезпечує необхідну точність і повноту даних для проведення геодезичних робіт.

Ще одним важливим чинником, який визначає вибір технології знімання, є наявність, структура та кількість земельних ділянок, що плануються до включення в межі населеного пункту. Для коректного проектування такі ділянки повинні бути відображені на відповідних кресленнях у документації щодо встановлення меж. Крім того, обов'язковою є підготовка експлікацій земельних угідь, а також детальна інформація про землевласників та землекористувачів.

Приклад суцільної аерофотозйомки, яка дозволяє отримати повну і точну картину території, представлений на рис. 6. Такий підхід забезпечує високу наочність проектних меж і сприяє більш ефективному плануванню території населеного пункту.

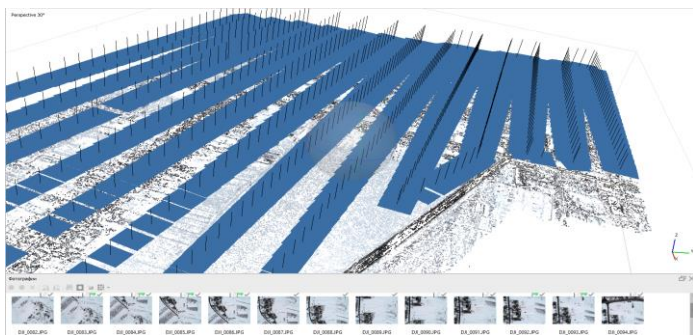

Рис. 6. Суцільна аерофотозйомка (кут перспективи 30°)

Як видно, при проведенні **суцільного аерофотознімання** територія населеного пункту покривається знімками повністю, що забезпечує максимально повну картину місцевості. Водночас для практичних цілей **встановлення меж населеного пункту** зазвичай достатньо обмежитися зйомкою **вздовж проектних меж**, що дозволяє значно зекономити час та ресурси, зберігаючи при цьому необхідну точність і наочність для документального закріплення меж.

Геодезичне забезпечення процесу визначення меж – це поєднання класичних методів вимірювання з інноваційними цифровими технологіями, яке дозволяє забезпечити найвищий рівень точності, надійності та ефективності в роботі із землеустроєм.

Одним із сучасних напрямів такого цифрового підходу є **фотограмметрія** – потужний інструмент, що створює додаткові можливості для просторового аналізу та картографування. Вона дає змогу отримувати детальну і точну інформацію про об'єкти місцевості на основі аерофотозйомки, поєднуючи процеси зйомки, обробки зображень та побудови цифрових моделей рельєфу і поверхні.

Сучасні фотограмметричні методи базуються на використанні високотехнологічного обладнання та спеціалізованого програмного забезпечення, що забезпечує комплексний підхід до збору та обробки просторових даних.

Передусім, для аерозйомки широко застосовуються БПЛА, оснащені високороздільними камерами, інерціальними вимірювальними системами та приймачами супутникової навігації високої точності. Серед найпоширеніших моделей – DJI Phantom 4 RTK та Matrice 300 RTK, які завдяки інтегрованій RTK-системі (Real-Time Kinematic) забезпечують сантиметрову точність позиціонування під час зйомки. Це дозволяє мінімізувати потребу в наземних контрольних точках і значно скорочує час польових робіт²⁸.

Отримані зображення обробляються у фотограмметричних програмних комплексах, таких як Pix4Dmapper, DroneDeploy та інших. Ці програмні продукти автоматично виконують орієнтування знімків, побудову щільних хмар точок, трикутну сітку поверхні та текстуровані 3D-моделі. У результаті формується ортофотоплан високої роздільної здатності, цифрова модель рельєфу (ЦМР) та цифрова модель поверхні (ЦМП), які можуть бути інтегровані у геоінформаційні системи (ГІС) для подальшого аналізу, кадастрових робіт або моніторингу територій²⁹.

На основі ортофотопланів можна з високою точністю окреслити межі земельних ділянок, порівняти фактичне землекористування з кадастровими даними, виявити накладання чи розбіжності. Фотограмметричні матеріали також є незамінними для моніторингу змін земельного покриття та планування територій. Тобто сучасна фотограмметрія поєднує переваги точності, швидкості та наочності, що робить її одним із ключових інструментів у сучасній системі геодезичного забезпечення землеустрою³⁰.

Результати геодезичних вимірювань та фотограмметричної обробки інтегруються у геоінформаційні системи (ГІС) – ArcGIS, QGIS, MapInfo, GeoCад. У цих програмах здійснюється аналіз даних, узгодження координат,

²⁸ Могильний Сергій Георгійович, Хайнус Дмитро Дмитрович, Винограденко Сергій Олександрович. Аналіз точності кадастрових зйомок із застосуванням БПЛА. *The journal «Український журнал прикладної економіки та техніки»*. 2024. № 1. С. 146–151. URL: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-1-24>

²⁹ Кочеригін Л.Ю. Фотограмметрія: навч. посіб. для студ. аграрних закладів вищої освіти галузі знань 19 «Архітектура та будівництво» спеціальності 193 «Геодезія та землеустрій». Біла Церква : БНАУ, 2019. 496 с.

³⁰ Білоус В.В., Боднар С.П. Фотограмметрія. Навчальний посібник. К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021 р. 137 с.

формування кадастрових карт і підготовка документації для внесення до Державного земельного кадастру (ДЗК)³¹.

Така інтеграція дозволяє: автоматизувати процес обчислення площ ділянок; здійснювати порівняльний аналіз фактичних меж і зареєстрованих даних; створювати тривимірні моделі рельєфу для візуалізації меж і зон землекористування; проводити дистанційний моніторинг земель.

Використання геодезичних та фотограмметричних технологій значно оптимізує всі етапи визначення меж:

- скорочує терміни виконання робіт у 2–3 рази;
- знижує людський фактор завдяки автоматизації обробки даних;
- забезпечує високу точність (до 2-3 см у плані і 5 см по висоті);
- створює цифрові копії місцевості, які можуть бути використані повторно без додаткових виїздів на об'єкт.

Таким чином, геодезичні та фотограмметричні технології сьогодні є невід'ємною складовою сучасної системи землеустрою та ведення кадастрових робіт. Їх застосування суттєво змінює підхід до збирання, обробки та аналізу просторових даних, роблячи процес визначення меж земельних ділянок більш точним, швидким і науково обгрунтованим.

Завдяки використанню сучасних геодезичних приладів, супутникових систем позиціонування (GNSS), безпілотних літальних апаратів та фотограмметричних програмних комплексів вдається досягати сантиметрової точності при визначенні координат, виготовляти детальні ортофотоплани та цифрові моделі рельєфу місцевості. Це забезпечує не лише точність встановлення меж, але й надійне документальне підтвердження їхнього положення у правовому полі.

Крім того, інтеграція отриманих результатів у геоінформаційні системи (ГІС) сприяє формуванню єдиної цифрової бази даних земельних ресурсів, яка є основою для прозорого управління, моніторингу та планування територій. Такий підхід дозволяє не лише мінімізувати ризики технічних помилок і суперечок між землевласниками, а й забезпечує повну відкритість та доступність інформації для органів влади, фахівців і громадян³².

Кожен метод визначення геопросторових координат має свої сильні та слабкі сторони, тому раціональне поєднання різних підходів дає змогу підвищити ефективність виконання геодезичних робіт. Щоб обгрунтувати вибір оптимальної комбінації методів, доцільно розглянути основні переваги й обмеження кожного з них.

Одним із найбільш результативних за масштабом охоплення території та продуктивністю є фотограмметричний метод. Розвиток аерофотоангуляції став важливим етапом цього процесу, адже дозволив замінити традиційні

³¹ Пілічева М. О. Сучасні технології геоінформатики, фотограмметрії та дистанційного зондування: конспект лекцій для здобувачів третього (освітньонаукового) рівня вищої освіти спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / М. О. Пілічева ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023. 110 с.

³² Геодезія Частина І. Навчальний посібник / Д.О. Ляшенко, Т.М. Малік, А.Ю. Гордєєв – електронне видання у двох частинах, загальна редакція В.І. Запєрковний. К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. 212 с. URL: http://www.geol.univ.kiev.ua/lib/Geodesy_1_2025.pdf

польові методи згущення планово-висотної мережі на фотограмметричні технології, які базуються на камеральному опрацюванні аерознімків³³.

На **рис. 7** представлено приклад використання різних типів аерознімальних літальних апаратів залежно від масштабу зйомки та площі покриття території³⁴. Як видно, для картографування великих площ у масштабі близько **1:30 000** доцільно застосовувати **спеціалізовані аерофотознімальні літаки**. Для середніх масштабів – від **1:2 000** до **1:30 000** – оптимальним вибором є **гелікоптери**, тоді як у масштабі близько **1:10 000** ефективно використовувати **легкі пілотовані літаки**.

Для детальних зйомок у **великих масштабах (1:500–1:1 000)** найкраще підходять **безпілотні літальні апарати**, які забезпечують високу роздільну здатність зображень і точність геопросторових даних.

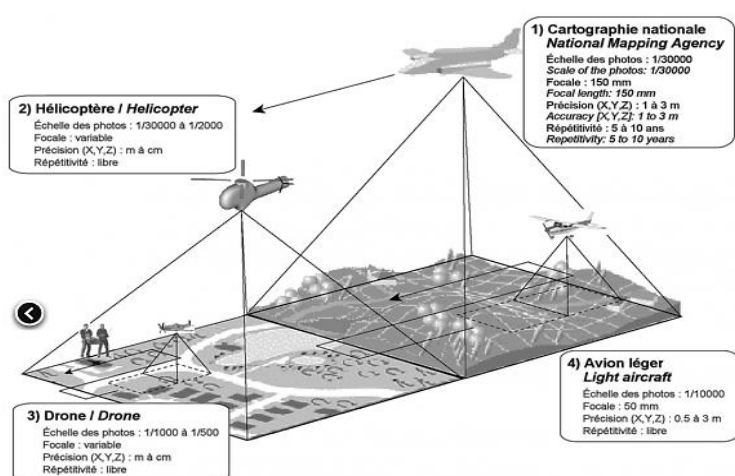

Рис. 7. Рівні використання аерознімальних апаратів

Джерело: <https://shs.hal.science/halshs-00260644v1/document>

Ще одним ключовим фактором, який впливає на якість аерофотознімання, є правильний вибір умов проведення зйомки. Щоб забезпечити чітке розпізнавання об'єктів місцевості, аерофотознімання рекомендується проводити до початку вегетаційного періоду, коли рослинність ще не перешкоджає видимості. Сніговий покрив при цьому повинен бути відсутнім

³³ Дорожінський О., Тукай Р. Фотограмметрія : підручник. Львів : Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2008. 332 с.

³⁴ Photographies aériennes prises par drone et Modèle Numérique de Terrain: apports pour l'observatoire sur l'érosion de Draix / D. Raclot et al. *Geomorphologie: relief, processus, environnement*. 2005. Vol. 11, no. 1. P. 7–20. URL: <https://doi.org/10.4000/geomorphologie.209>

або не перевищувати 10 см, за умови, що він не приховує важливі елементи, необхідні для дешифрування.

Під час зйомки у вегетаційний період якість візуальної інформації може частково знижуватися, зокрема в зонах, затінених кронами дерев. Тому при плануванні робіт слід враховувати кінцеву мету аерофотознімання, а також особливості рельєфу та рослинності на об'єкті дослідження.

Наприклад, якщо населений пункт має густу зелену зону, але його межі пролягають через сільськогосподарські угіддя, зйомку можна проводити в будь-який сезон, окрім зими за наявності снігового покриву. На рис. 8 наведено приклади, що ілюструють такі ситуації.

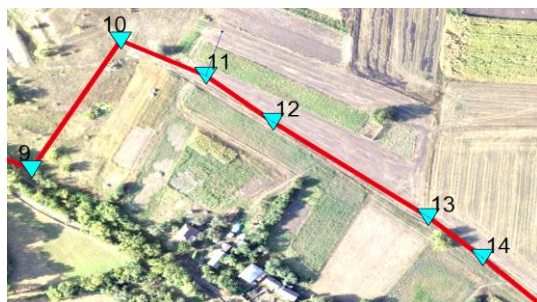

Рис. 8. Відсутність деревної рослинності вздовж проектних меж (аерознімок виконаний влітку, проектну межу показано червоним)

Аерофотозйомка, проведена взимку за умови невеликого снігового покриву, має свої особливості щодо інформативності: зображення виглядають менш насиченими за кольорами, ніж літні, проте мають низку важливих переваг:

- м'яке світло забезпечує збалансоване зображення, яке легко аналізувати як на освітлених ділянках, так і в затінених зонах;
- відсутність листя сприяє чіткішому розпізнаванню об'єктів, зокрема таких, як огорожі чи межі, розташовані під деревами;
- тонкий шар снігу на сільськогосподарських землях допомагає виділити контури землекористувань завдяки різниці відтінків між ділянками з рослинністю;
- дороги, стежки та проїзди добре помітні завдяки слідам коліс чи протоптаним місцям темного тону.

Рис. 9 наочно демонструє зазначені особливості.

Як показують ілюстрації, аерофотознімання ефективно вирішує проблему ідентифікації об'єктів не лише на сільськогосподарських угіддях, а й у межах забудованих територій та ділянок, вкритих деревною рослинністю.

Рис. 9. Ортофотоплан, виконаний по зимовому аерофотозніманню (проектну межу показано червоним)

Ще одним важливим аспектом застосування аерофотозйомки при зйомці населених пунктів є **розмір території**, що підлягає обстеженню. На сучасному етапі розвитку безпілотних технологій **БПЛА доцільно використовувати переважно для зйомки невеликих сільських населених пунктів**, де вони забезпечують високу деталізацію та точність результатів.

Наступним методом, який широко застосовується під час визначення меж населених пунктів, є **GNSS-технологія**. Вона використовується для виконання кількох ключових завдань:

- геодезичної прив'язки маркерів, необхідних для орієнтування аерофотознімання;
- визначення координат центрів аерофотознімків у процесі зйомки (за наявності обладнання, що підтримує режими **РТК** або **РРК**);
- дозйомки та уточнення меж земельних ділянок у разі потреби;
- фіксації чітких елементів ситуації з метою прив'язки межевих знаків і складання абрисів;
- нанесення меж на місцевість через встановлення межевих знаків.

Таким чином, сучасні методи геодезичних і фотограмметричних вимірювань формують технологічну основу точного визначення меж земельних ділянок і населених пунктів. Вони забезпечують високу достовірність просторових даних, скорочують тривалість польових робіт і підвищують ефективність землеустрою³⁵.

Застосування сучасного обладнання – GNSS-приймачів, електронних тахеометрів, нівелірів, безпілотних літальних апаратів із РТК/РРК-модулями та лідарних систем – дозволяє отримувати детальні цифрові моделі місцевості та ортофотоплани з точністю до кількох сантиметрів³⁶. Використання

³⁵ Екологія землекористування : навч. посіб. / А.М. Третяк, О.С. Будзак, В.М. Третяк та ін. ; за заг. ред. Третяка А.М. К. : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 178 с.

³⁶ PPK vs RTK in drone mapping: choosing right technology for precision surveys / Natalia Botygina – 2024. URL: <https://blog.emlid.com/ppk-vs-rtk-in-drone-mapping-choosing-right-technology-for-precision-surveys/>

аерофотознімання значно оптимізує процес збору даних, зменшує вплив людського чинника й підвищує наочність результатів.

Інтеграція результатів зйомки в геоінформаційні системи (ГІС) створює єдину цифрову базу земельних ресурсів, що є інструментом для ефективного моніторингу, аналізу й планування територій. Такий підхід сприяє прозорості управління землею, зменшенню кількості спірних ситуацій і підвищенню доступності просторової інформації для користувачів³⁷.

Поєднання геодезичних, GNSS – і фотограмметричних технологій забезпечує комплексний підхід до дослідження та управління територіями, відповідає вимогам цифровізації та сприяє сталому розвитку системи землеустрою.

3. Перспективи розвитку та апробація методики у забезпеченні сталого територіального планування

Сучасний етап розвитку геодезичної науки та практики характеризується стрімким впровадженням інноваційних технологій, що забезпечують підвищення точності, оперативності та надійності просторових даних. Особливої уваги заслуговує фотограмметрія – галузь, яка набула нового змісту під впливом цифрових, комп'ютерних і супутникових технологій. Згідно з дослідженнями проф. О. Дорожинського³⁸, на розвиток фотограмметрії визначальний вплив мають такі чинники, як удосконалення математичних методів, програмних засобів, комп'ютерної техніки, а також активна інтеграція геоінформаційних технологій. Не менш важливу роль відіграють цифрова фотографія, глобальні системи визначення місцезнаходження (GNSS), інерціально-навігаційні системи, сучасні сенсори дистанційного зондування та технології лазерного сканування. У сукупності ці складові формують основу для обґрунтування перспективних напрямків розвитку фотограмметричних технологій, орієнтованих на потреби просторового моніторингу, землеустрою, кадастрових робіт та управління територіальними ресурсами.

Серед перелічених чинників, які на даному етапі розвитку технологій становлять особливий інтерес у контексті дослідження теми даної роботи, можна виділити більшість із них. Зокрема, завдяки математичним методам і програмним інструментам з'явилися нові можливості для автоматизованої, високоточної та зручної фотограмметричної обробки великих обсягів даних. Завдяки цьому процеси, які раніше займали багато часу та вимагали значних людських ресурсів, сьогодні виконуються у сотні, а то й тисячі разів швидше, ніж при використанні аналогових приладів попередніх поколінь фотограмметричної техніки.

Розвиток сучасної комп'ютерної техніки відіграє ключову роль у підвищенні ефективності фотограмметричних процесів, забезпечуючи не лише зростання обчислювальних потужностей, а й створюючи умови для одночасної

³⁷ Пілічева М. О. Сучасні технології землеустрою та кадастру : конспект лекцій для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / М. О. Пілічева ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. 107 с.

³⁸ Дорожинський О. Л. Цифрова фотограмметрія – сучасний стан та чинники її розвитку. *Геодезія, картографія і аерофотознімання*. 2005. № 66.

обробки надзвичайно великих масивів просторових даних. Постійне вдосконалення апаратного та програмного забезпечення дозволяє реалізовувати складні алгоритми цифрової фотограмметрії у реальному часі, що раніше було технічно неможливим.

До основних компонентів комп'ютерної техніки, які безпосередньо впливають на ефективність фотограмметричної обробки, належать:

- багатоядерні процесори з високою тактовою частотою, що забезпечують паралельне виконання обчислень;
- потужні графічні процесори (GPU), спеціально оптимізовані для роботи з великими обсягами зображень і тривимірними моделями;
- оперативна пам'ять із високою пропускну здатністю, що дозволяє швидко передавати й обробляти дані;
- сучасні твердотільні накопичувачі (SSD), які забезпечують надшвидкий доступ до інформації та її надійне збереження.

Додатково, важливе значення мають засоби швидкісного інтернет-з'єднання, використання геоінформаційних онлайн-платформ, хмарних технологій і розподілених обчислювальних систем, які дають змогу проводити фотограмметричну обробку в інтегрованому цифровому середовищі, підвищуючи її продуктивність, точність і доступність для користувачів у будь-якій точці світу.

Глобальні навігаційні супутникові системи заслуговують окремого опису, оскільки вони є одним із ключових елементів сучасного геодезичного та фотограмметричного забезпечення. Їх використання забезпечує високу точність визначення координат у будь-якій точці земної поверхні, що значно підвищує якість і достовірність просторових даних.

Інерціально-навігаційні системи сьогодні посідають важливе місце у структурі сучасних засобів просторового позиціонування, адже саме вони забезпечують безперервне визначення параметрів руху об'єкта навіть за відсутності сигналу від супутникових систем. Завдяки високому рівню мініатюризації, такі системи успішно інтегруються в безпілотні літальні апарати (БПЛА) як окремі модулі або безпосередньо вбудовуються в плати польотних контролерів. Це дозволяє суттєво підвищити стабільність польоту, точність орієнтації камери та узгодженість просторових координат отриманих зображень.

На сучасному етапі раціональним вважається використання бюджетних БПЛА для виконання фотограмметричних знімків територій сільських населених пунктів і невеликих міст площею до 2 тис. га. Такі апарати є економічно доцільними, простими в експлуатації та забезпечують достатній рівень деталізації місцевості для вирішення завдань землеустрою, кадастру чи просторового планування.

У випадках, коли необхідно охопити значні площі або отримати матеріали зйомки великого масштабу, ефективнішим є застосування малої авіації, обладнаної високоточними фотокамерами, стабілізуючими платформами та інерціально-навігаційними системами. Такий підхід дозволяє забезпечити вищу якість ортофотопланів і цифрових моделей рельєфу.

Разом із тим, з огляду на динамічний розвиток безпілотних технологій, збільшення тривалості польоту, вдосконалення енергетичних систем, підвищення роздільної здатності фотокамер і зменшення вартості зйомки на одиницю площі,

межі ефективного застосування БПЛА постійно розширюються. У перспективі такі апарати можуть стати основним інструментом аерофотознімання для більшості геодезичних і картографічних робіт середнього масштабу.

Серед сучасних геодезичних методів, що застосовуються для встановлення та відновлення меж земельних ділянок, провідне місце займають технології GNSS-вимірювань і тахеометрії. На практиці саме GNSS-системи забезпечують найвищу ефективність і точність у більшості ситуацій завдяки можливості швидкого отримання координат у глобальних системах відліку, мінімальній залежності від польових умов та високій продуктивності. Виняток становлять лише густо зарослі лісові ділянки, гірські райони або щільна міська забудова – так звані «міські джунглі», де сигнал супутників може бути частково або повністю заблокований³⁹.

У таких випадках GNSS-технології доцільно поєднувати з фотограмметричними методами, що забезпечують додаткову точність і можливість дистанційного уточнення меж. Саме тому при створенні земельно-кадастрової документації, зокрема для визначення меж адміністративно-територіальних утворень чи населених пунктів, поєднання GNSS і фотограмметрії є не лише оптимальним, а фактично обов'язковим підходом, який відповідає сучасним стандартам просторової точності та законодавчим вимогам.

Що стосується тахеометрії, то її використання з появою електронних тахеометрів значно зменшилося. Порівняно з GNSS і фотограмметричними технологіями, цей метод поступається у швидкості виконання робіт і потребує більшої кількості польових вимірювань. Водночас, тахеометрія залишається важливим резервним і допоміжним методом, який може стати незамінним у складних умовах – наприклад, у місцях із відсутнім супутниковим сигналом, на територіях зі щільною забудовою або у випадках, коли потрібна максимальна точність при визначенні локальних меж.

Отже, раціональне поєднання GNSS, фотограмметричних і тахеометричних методів забезпечує комплексність геодезичних робіт і дозволяє досягти високої якості кадастрових даних незалежно від особливостей рельєфу чи умов зйомки.

³⁹ Волошин, В., Жулінський, В. Застосування сучасних геодезичних технологій в інженерних вишукуваннях для встановлення меж земельної ділянки. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів» 2018 р. URL: <https://konfgeolutsk.wordpress.com/2018/04/18/%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%82/> (дата звернення 26.10.2025р.)

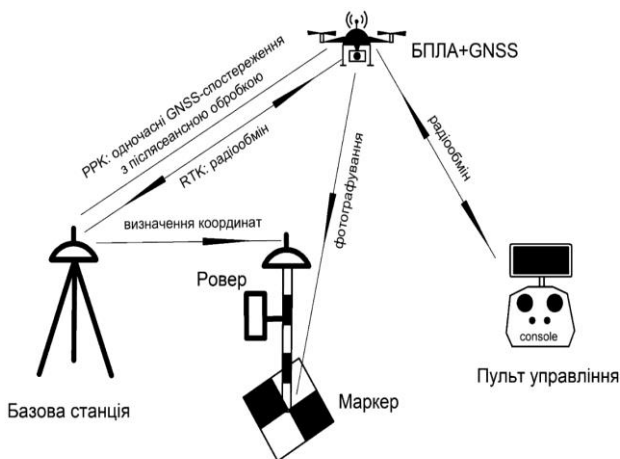

Рис. 10. Технологічна схема аерофотознімання з геодезичною прив'язкою

Логічно обґрунтованою та технологічно правильною схемою аерофотознімання лінійних об'єктів, до яких належить, зокрема, і межа населеного пункту, є виконання польотів у **прямому та зворотному напрямках**. Такий підхід забезпечує повноту охоплення території, високу якість зображень і надійну геометричну узгодженість отриманих даних.

На **рис. 11** представлено ілюстрацію аерофотознімання лінійно-витягнутого об'єкта, де білі маркери з підписами імен зображень показані на фоні ортофотоплана⁴⁰. У більшості випадків маршрут польоту планується таким чином, щоб спочатку охопити одну сторону межі, а під час зворотного проходу – іншу. Така організація маршруту дозволяє створити оптимальну фотограмметричну модель з максимальною деталізацією та мінімальними спотвореннями.

Подібна схема виконання робіт має низку суттєвих переваг, серед яких:

- **покращена оглядовість об'єкта знімання**, адже фотографування здійснюється з різних ракурсів – як у поздовжньому, так і в поперечному напрямках, що дає можливість детальніше зафіксувати рельєф та особливості території;

- **підвищення точності фототриангуляції**, оскільки отримані знімки з різних напрямків сприяють кращому визначенню просторового положення опорних точок;

- **забезпечення якісної прив'язки фотограмметричної моделі до наземних маркерів (опорних пунктів)**, що підвищує геодезичну точність кінцевих результатів.

⁴⁰ Мамонов К., Ковальчук В., Троян В. Особливості аерофотозйомки при проектуванні капремонту та реконструкції автомобільних доріг. Науково-технічний збірник «Комунальне господарство міст». 2023. Вип. 178. с. 147–151. DOI: <https://doi.org/10.33042/2522-1809-2023-4-178-147-151>

Таким чином, двонапрямна схема аерофотознімання є технологічно доцільним рішенням для лінійних об'єктів, оскільки дозволяє отримати більш повну просторову інформацію, покращити якість ортофотопланів та забезпечити надійну метричну відповідність усіх елементів місцевості.

Рис. 11. Аерофотознімання лінійного об'єкта двома «нитками» польоту

Одним із перспективних напрямків підвищення ефективності аерофотознімання лінійних об'єктів є вдосконалення методики зйомки з використанням бортових GNSS-приймачів геодезичного класу, встановлених безпосередньо на БПЛА.⁴¹ Завдяки такому підходу значно зменшується потреба в наземних маркерах, що скорочує обсяг польових робіт та підвищує оперативність знімання. У деяких випадках це дозволяє навіть виконувати зйомку в одному напрямку, без необхідності повторного проходу, при цьому зберігається висока точність просторової прив'язки отриманих зображень (рис. 12).

Використання бортових геодезичних GNSS-приймачів у поєднанні з фотографметричною зйомкою відкриває можливості для швидкого та економічного отримання ортофотопланів і цифрових моделей місцевості, особливо для лінійних об'єктів – меж населених пунктів, доріг, інженерних комунікацій та інших протяжних об'єктів.

Така схема аерофотознімання може вважатися доцільною за певних умов:

- Об'єкт знімання добре видно або майже повністю доступний для зйомки з однієї осі маршруту польоту.
- БПЛА оснащений **GNSS-приймачем геодезичного класу**, який дозволяє визначати або обчислювати координати в режимах **RTK** або **PPK**, забезпечуючи високу точність просторової прив'язки зображень.

⁴¹ Герасимчук, О., Гой, В., Харів, В. (2024). Використання сучасних геодезичних технологій для проведення оцінки земельних ресурсів у віддалених районах. *Технічні науки та технології*, (4 (38)), 313–324. [https://doi.org/10.25140/2411-5363-2024-4\(38\)-313-324](https://doi.org/10.25140/2411-5363-2024-4(38)-313-324)

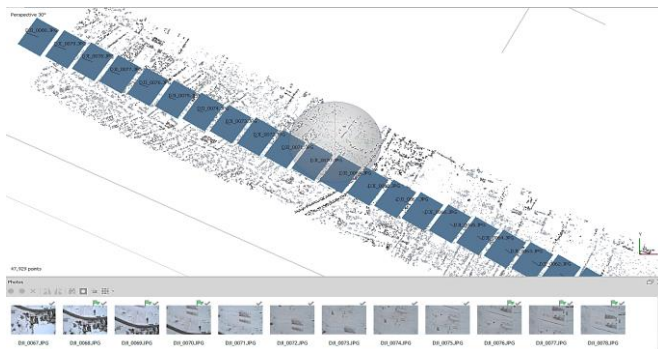

Рис. 12. Аерофотознімання лінійного об'єкта в одному напрямку

Для зйомки меж населених пунктів маршрут польоту можна організувати у двох варіантах:

1. **Невеликий населений пункт**, периметр якого дозволяє облетіти його за один виліт.
2. **Протяжний полігон**, що потребує виконання кількох вильотів для повного охоплення території.

У першому випадку **точка старту** обирається на проектній межі, яка підлягає зйомці. БПЛА здійснює політ по замкнутому маршруту з поверненням у старту точку. Для бюджетних квадрокоптерів, таких як **DJI Phantom 4 Pro RTK**, **DJI Mavic 3 RTK** та їхніх аналогів, довжина такого маршруту може становити близько **15-20 км**.

На ефективну довжину польоту впливають наступні чинники:

- Заявлена тривалість польоту квадрокоптера за технічними характеристиками.
- Стійкість апарата до вітру та фактичні погодні умови (швидкість і напрямок вітру).
- Характеристики камери та стабілізуючого підвісу, що визначають чіткість і якість знімків.
- Висота польоту, оскільки час підйому і спуску впливає на використання запасу акумулятора.
- Відстань від точки старту до початкової та кінцевої точок маршруту.

Правильне планування маршруту з урахуванням зазначених чинників сприяє максимально використовувати заряд батареї та забезпечити повне охоплення території з високою точністю просторової прив'язки зібраних даних.

Вищезгадані квадрокоптери, оснащені камерами з **20-мегапіксельною матрицею**, при висоті польоту **150 м** забезпечують ширину смуги ортофотоплана близько **110 м**. Така ширина покриття повністю задовольняє потреби у визначенні або уточненні точних місць для встановлення межових знаків чи точок повороту меж у разі їх відсутності. Водночас це дозволяє точно визначити проектне положення межового знака та провести його детальний опис.

Процес проєктування меж населених пунктів із використанням геоінформаційних систем (ГІС) є багатоетапним і комплексним завданням, яке має вирішальне значення для раціонального землекористування та сталого розвитку територій⁴². Застосування ГІС-технологій як інноваційного інструменту для збирання, опрацювання й відображення просторових даних забезпечує високу точність визначення меж та дає змогу враховувати природні, економічні, соціальні й екологічні особливості територій.

Як зазначено у праці⁴³, важливою складовою сучасного планування є поєднання просторового аналізу з оцінкою потенціалу земель, що дозволяє визначати оптимальні напрями їх використання. Саме інтеграція ГІС-технологій у процес територіально-просторового планування забезпечує можливість узгодження інтересів громади, держави та приватних землевласників, сприяє формуванню збалансованої структури землекористування й підвищенню екологічної стійкості територій.

Застосування геоінформаційних технологій у процесі формування меж сприяє покращенню ефективності земельними ресурсами, забезпечує відкритість і обґрунтованість прийнятих рішень, а також відповідає сучасним принципам сталого просторового планування.

Для практичного випробування цієї методики було обрано Сумську область, яка характеризується аграрним типом землекористування, великою кількістю малих і середніх населених пунктів та різноманітним рельєфом. Цей регіон є оптимальним для апробації методики визначення меж із використанням ГІС-технологій, оскільки дозволяє комплексно аналізувати природні умови, інженерну інфраструктуру та потенціал розвитку територій. Застосування ГІС створює науково обґрунтовану основу для прийняття ефективних управлінських рішень і планування розвитку населених пунктів.

Подальше удосконалення методики пов'язане з впровадженням геодезичних і фотограмметричних технологій, що підвищує точність просторових даних, забезпечує оперативне оновлення картографічної інформації та інтеграцію результатів у єдину систему сталого територіального планування.

При організації аерофотознімальних робіт враховувалися такі фактори:

- конфігурація населеного пункту (рис. 13);
- наявність і розташування земель, призначених для розширення населеного пункту відповідно до генерального плану (рис. 14);
- загальна площа населеного пункту та прилеглої 50-метрової смуги;
- точність визначення координат чітких елементів зображення, тобто масштаб створюваних матеріалів;
- метеорологічні умови (температура, вітер, пориви вітру, хмарність);
- інші оперативні фактори, які можуть впливати на виконання польотів.

⁴² Часковський О., Андрейчук Ю., Ямелинець Т. З 36 Застосування ГІС у природоохоронній справі на прикладі відкритої програми QGIS: навч. посіб. / О. Часковський, Ю. Андрейчук, Т. Ямелинець. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, Вид-во Простір-М, 2021. 228 с.

⁴³ Територіально-просторове планування землекористування: навч. посібник / За заг. ред. професора А.М. Третяка. Третяк А.М., Третяк В.М., Прядка Т.М., Третяк Н.А. Біла Церква: «ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 168 с.

Окрім безпосереднього визначення та опису меж населеного пункту, інженеру-землевпоряднику необхідно також скласти експлікацію земельних ділянок, що входять до його складу, у рамках підготовки документації з встановлення меж адміністративно-територіальних утворень. Для цього ефективним і достовірним підходом є комбіноване використання планово-картографічних матеріалів попередніх років разом із актуальною аерофотозйомкою.

Приклад таких планово-картографічних матеріалів наведено на рис. 13. Стандартний масштаб для їх складання становить 1:10 000, а обліковою одиницею площі є 0,1 га. Проте такі параметри вже не відповідають сучасним вимогам ведення ДЗК, де обліковою одиницею площі прийнято 0,0001 га. Таким чином, для забезпечення актуальності та точності кадастрових даних необхідне використання сучасних методів фотограмметричної зйомки та інтеграції її результатів у ГІС.

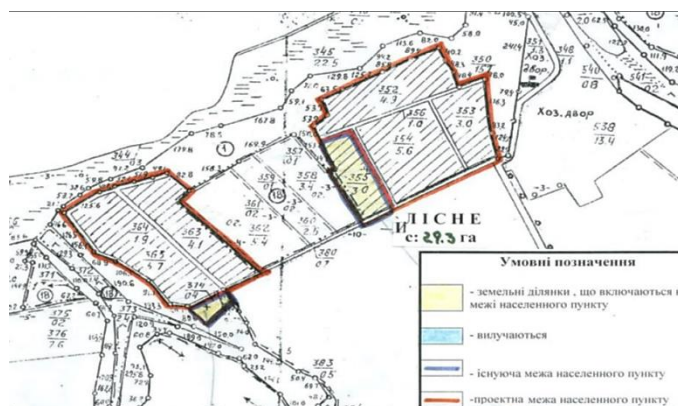

Рис. 13. Межі с. Лісне за матеріалами 2003 року

До скасування Інструкції щодо встановлення (відновлення) меж сільських населених пунктів вимоги щодо точності визначення меж становили 0,30 м. Подібне значення закріплене і в сучасних нормах, які визначають допустиму середньоквадратичну похибку визначення координат кутових точок меж земельних ділянок щодо найближчих пунктів Державної геодезичної мережі під час проведення земельної інвентаризації⁴⁴.

За своєю величиною це відповідає графічній точності планово-картографічних матеріалів або ортофотопланів масштабу 1:1500, що розраховується з урахуванням 0,2 мм на плані. Така точність забезпечує достатню деталізацію для ведення кадастрової документації та розробки земельно-кадастрових матеріалів у межах сучасних нормативних вимог.

⁴⁴ Про затвердження Порядку проведення інвентаризації земель : Постанова Каб. Міністрів України від 23.05.2012 р. № 513 : станом на 20 черв. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/513-2012-p#Text>

Рис. 14. Межі с. Лісне згідно генерального плану

Виходячи з наведених факторів, що впливають на точність визначення координат елементів ситуації, для виконання аерофотознімання на даному об'єкті було прийнято рішення використовувати квадрокоптер DJI Phantom 4 Pro з висотою польоту 150 м над рівнем землі. Це забезпечує отримання ортофотоплану готового до роботи з роздільною здатністю 0,05 м на піксель, що дозволяє точно визначати положення межових знаків та елементів інфраструктури.

За матеріалами попередніх робіт площа населеного пункту складала 29,3 га, тоді як відповідно до генерального плану пропонується розширення до 65,3 га. Таким чином, площа нових земельних ділянок, що планується включити до складу населеного пункту, становить 36,0 га.

На практиці часто виникають невідповідності між межами, нанесеними на планово-картографічні матеріали, та фактичними межами земельних ділянок, які вже внесені до ДЗК. Такі розбіжності можуть бути зумовлені як неточністю старих планово-картографічних матеріалів, так і відмінністю конфігурацій контурів ділянок.

Саме тому на даному об'єкті зйомка передбачає фіксацію не лише земель, які плануються включити до меж населеного пункту, але й старих кварталів селища.

Отже, заплановано суцільну аерофотозйомку всього населеного пункту, включно з земельними ділянками, що передбачено в генеральному плані (площа 65,3 га), а також прилеглої 50-метрової смуги. Це необхідно для виявлення об'єктів, фіксації елементів рельєфу та інфраструктури, які можуть впливати на уточнення межі відносно запроектованої по генеральному плану,

та забезпечення максимальної точності створюваного ортофотоплану. Основні параметри аерофотознімання зведено в таблицю 1.

Таблиця 1

Основні проектні параметри аерофотознімання на об'єкті «с. Лісне»	
Тип і модель літального апарату	DJI Phantom 4pro
Роздільна здатність камери, форм-фактор матриці	20 Мр
Середня висота фотографування	150 м
Роздільна здатність зображення на місцевості	До 0,05м
Загальна тривалість аерофотознімання без зльоту/посадки	32 хвилини
Кількість підйомів	2
Корисна площа знімання	115 га

Для забезпечення геодезичної прив'язки аерофотозйомки було застосовано таку технологічну схему виконання робіт:

- Розроблення маршрутів польоту квадрокоптера для проведення зйомки.
 - Нанесення на місцевість розпізнавальних знаків (установлення маркерів).
 - Визначення координат цих маркерів за допомогою GNSS-приймача в RTK-режимі.
 - Встановлення координат точки зльоту квадрокоптера за технологією GNSS у режимі RTK.
 - Визначення координат базової станції, що працює у статичному режимі під час аерозйомки для накопичення даних.
 - Увімкнення квадрокоптера з GNSS-приймачем у режимі PPK та підготовка обладнання до роботи.
 - Активування базової станції у статичному режимі та запуск процесу ініціалізації бортового PPK-приймача.
 - Виконання польоту квадрокоптера відповідно до запроєктованого маршруту.
 - Вимкнення базової станції після завершення польотного завдання для завершення збору даних PPK-приймачем.
 - Перегляд отриманих фото після посадки квадрокоптера, перевірка їх якості та послідовності, виявлення можливих пропусків (наприклад, через неспрацювання камери чи відсутність файлу).
 - Виконання попереднього PPK-оброблення, аналіз навігаційних рішень та визначення координат центрів кожного фотознімка.
- Загальний вигляд маршрутів аерофотознімання, а також розташування наземних маркерів (жовті крапки з номерами та сині прапорці) на фоні щільної хмари точок наведено на рис. 15.

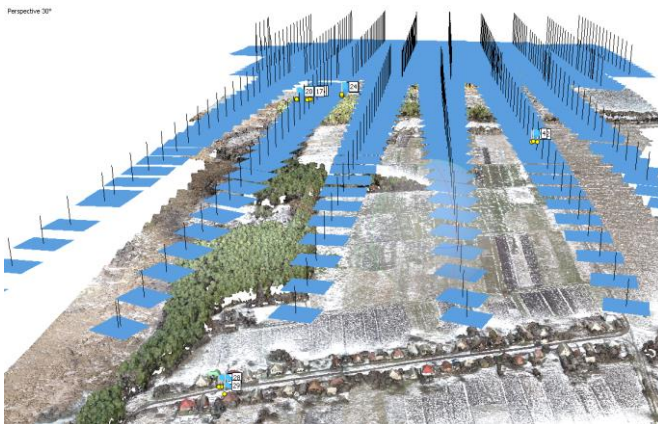

Рис. 15. Маршрути аерофотознімання (перспективний вид)

Як видно, маршрутні нитки обрані паралельно довгій осі об'єкта знімання – з південного заходу на північний схід. Такий напрямок вважається оптимальним, оскільки зменшує час, необхідний для розвороту безпілотного літального апарата під час переходу від однієї нитки маршруту до наступної.

В якості маркерів (розпізнавальних знаків) були використані як наявні на місцевості предмети, так і спеціально розкладені на поверхні аркуші паперу формату А4. Приклади отриманих знімків у максимальному наближенні наведено на рис. 16.

Рис. 16. Маркери (в центрі фрагментів зображень).

Ліворуч – аркуш А4, праворуч – центр розфарбованої автомобільної шини (елемент квітника)

Координування маркерів та базової станції для визначення центрів фотографування в режимі РРК виконувалося за допомогою режиму RTK із використанням мережі базових станцій диференційних поправок, зокрема мережі спеціального призначення System.NET.

Загалом, реалізована схема відповідає пропонованій на рис. 10, проте було уточнено, що в якості базової станції використовувалась власна станція, розташована безпосередньо на об'єкті знімання.

На рис. 17 наведено фрагменти відомостей координат центрів фотознімків, розрахованих за допомогою GNSS у режимі PPK.

Вирахування геодезичних координат центрів знімків в системі WGS-84

```
% program : RTKPOST ver. 2.4.3 Em11d b28
% inp file : D:\temp\chap\EPS_190828-1222119.280
% inp file : D:\temp\chap\hp_02320.280
% inp file : D:\temp\chap\hp_02320.28n
% obs start : 2020/08/19 12:21:42.0 GPST (week2119 303702.0s)
% obs end : 2020/08/19 12:44:32.2 GPST (week2119 305872.2s)
% ref pos : 51.688824382 33.197256816 123.6990
%
% (lat/lon/height-WGS84/ellipsoidal,Q=1:fix,2:float,3:sbas,4:dgps,5:single,6:ppp,ns=# of satellites)
% GPST latitude(deg) longitude(deg) height(m) Q ns sdn(m) sde(m) sdu(m) sdne(m) sdeu(m) age(s) ratio
2020/08/19 12:24:51.792 51.69257135 33.200435376 132.6944 1 9 0.0049 0.0029 0.0065 -0.0008 0.0029 0.80 999.9
2020/08/19 12:27:39.878 51.692577046 33.200435295 132.6922 1 9 0.0050 0.0030 0.0065 -0.0006 0.0010 -0.0030 0.90 999.9
2020/08/19 12:27:41.692 51.692577043 33.200435313 132.6953 1 9 0.0050 0.0029 0.0065 -0.0006 0.0010 -0.0030 0.70 999.9
2020/08/19 12:33:31.524 51.692577027 33.200435376 132.6954 1 9 0.0051 0.0030 0.0065 -0.0008 0.0015 -0.0032 0.50 999.9
2020/08/19 12:33:38.276 51.692577020 33.200435398 132.6968 1 9 0.0051 0.0030 0.0065 -0.0008 0.0015 -0.0032 0.30 999.9
2020/08/19 12:35:06.339 51.693149634 33.200849063 303.6497 2 10 0.0049 0.0030 0.0060 -0.0001 0.0012 -0.0027 0.40 999.9

Каталог прямокутних координат центрів знімків
DJI_0528.JPG 5729330.330 6514002.995 303.663
DJI_0529.JPG 5729329.859 6513959.152 303.063
DJI_0530.JPG 5729329.843 6513916.377 302.093
DJI_0531.JPG 5729329.862 6513874.606 301.231
DJI_0532.JPG 5729329.536 6513833.037 300.629
DJI_0533.JPG 5729329.490 6513791.166 300.128
DJI_0534.JPG 5729329.351 6513749.514 299.628
```

Рис. 17. Відомості координат GNSS-спостережень

Наступним етапом після проведення польових аерофотознімальних робіт є камеральна фотограмметрична обробка. Зважаючи на кінцеву мету роботи – встановлення меж населеного пункту – основну увагу приділяють отриманню таких матеріалів: ортофотоплану (першочергово) та карти висот або 3D-моделі (як додаткового матеріалу).

У більшості випадків достатньо ортофотоплану, проте при необхідності уточнення меж або визначення положення природних чи антропогенних об'єктів на місцевості, що мають об'ємну форму (вали, канавки тощо), корисним є використання карти висот або 3D-моделі. Таке обстеження проводиться в камеральних умовах, що дозволяє значно зекономити час та кошти на польові дослідження.

Нижче наведено приклади отриманих матеріалів для однієї й тієї ж ділянки: ортофотоплан та карта висот (рис. 18, 19). На ортофотоплані також додатково показана ортофотомозаїка, представлена у вигляді ліній, що з'єднують окремі частини знімків в єдине зображення.

Виходячи з переліку матеріалів, необхідних для подальшої обробки, можна виділити наступну порядок дій при камеральній фотограмметричній обробці:

- Завантаження аерофотознімків у програмне забезпечення для фотограмметричної обробки.
- Імпорт каталогу координат маркерів та точних центрів аерофотознімків.
- Попереднє вирівнювання знімків для підготовки до формування моделі.
- Визначення маркерів, які будуть використані для балансування та точності фотограмметричної моделі.

Рис. 18. Лінії порізів ортофотоплану

- Побудова карти висот та уточненої моделі фототриангуляції; при необхідності – створення щільної хмари точок.
- Формування ортофотоплану на основі отриманої фотограмметричної моделі.
- Створення та аналіз звіту з результатами обробки.
- Експорт ортофотоплану у растровий формат з координатною прив'язкою (наприклад, GeoTIFF) для подальшого використання у ГІС або іншому програмному забезпеченні.

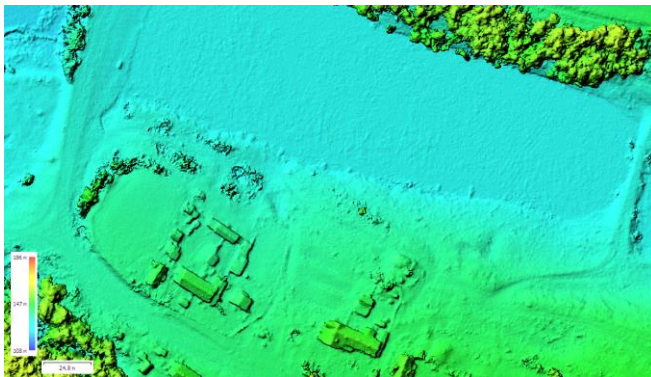

Рис. 19. Карта висот

Отримані результати можна розділити на дві основні складові: **польові роботи та камеральна обробка**

У рамках польових робіт одним із досягнень стало **перенесення базової станції РРК безпосередньо на об'єкт знімання**. Це рішення забезпечило декілька важливих переваг:

- **Висока стабільність та надійність отриманих результатів**. Завдяки безпосередньому розташуванню станції на об'єкті мінімізується вплив зовнішніх факторів, що можуть спотворювати дані, таких як слабкий сигнал від сторонніх сервісів або затримки у передачі диференційних поправок.

- **Незалежність від сторонніх сервісів**, які не завжди можуть гарантувати наявність необхідних даних або потрібну точність координат. Це особливо актуально для віддалених територій або населених пунктів із слабким покриттям GNSS-сервісів.

- **Максимальна точність GNSS-спостережень у режимі РРК**, що дозволяє точно визначати координати центрів фотографування та маркерів, а отже – підвищує точність створюваного ортофотоплану і подальших топографо-кадастрових матеріалів.

Ще однією суттєвою перевагою стало **використання GNSS-приймача на борту БПЛА**. Це дозволяє значно скоротити кількість наземних маркерів, що, в свою чергу, забезпечує **економію ресурсів** при виконанні польових робіт:

- **Часові витрати** зменшуються, адже не потрібно встановлювати та координувати велику кількість маркерів на місцевості.

- **Фінансові витрати** знижуються за рахунок скорочення трудових витрат на оплату праці фахівців, а також зменшення транспортних витрат на доставку обладнання та персоналу до різних точок маркування.

- Крім того, скорочення кількості маркерів зменшує ризик помилок при їх встановленні та координуванні, що підвищує загальну точність та надійність геодезичних даних.

Серед **недоліків використання додаткового GNSS-приймача на борту квадрокоптера** слід зазначити **збільшення ваги апарата**, що при зовнішньому монтажі також призводить до підвищеної **парусності**, а отже, може дещо ускладнити керування та стабільність польоту за вітрових умов.

Крім того, **обробка РРК-спостережень** потребує додаткових знань і навичок від виконавця. Для цього необхідне **володіння спеціальними програмними засобами**, у нашому випадку – програмою **Novatel RTKPost**, яка використовується додатково у порівнянні з RTK-методом. При RTK, як правило, готові координати можна отримати безпосередньо під час спостережень, без додаткових обчислень, тоді як РРК передбачає попередню обробку і перевірку навігаційних рішень.

В контексті **камеральної обробки**, координати центрів аерофотознімків, визначені з **геодезичною точністю** (на даному об'єкті – близько **0,03 м**), дають низку суттєвих переваг:

- **Прискорене врівноваження фотограмметричної мережі**, що значно скорочує час обробки даних.

- **Забезпечення високої точності** результатів навіть при мінімальній кількості наземних маркерів.

– **Економія часу та ресурсів** також проявляється у зменшенні обсягу робіт з ручної інтерпретації маркерів на знімках, що робить процес камеральної обробки більш ефективним і менш трудомістким.

Запропонована **технологія поєднання GNSS та фотограмметричних методів** може ефективно застосовуватись не лише при **встановленні меж населених пунктів**, а й у ряді інших видів робіт, часто з ще більшою питомою ефективністю. До таких робіт можна віднести:

– **Топографічне та земельно-кадастрове знімання**, а також **інженерні вишукування** на лінійно-витягнутих об'єктах, таких як **автодороги, залізниці, річки, інженерні комунікації** тощо.

– **Знімання важкодоступних об'єктів**, де традиційні методи зйомки ускладнені або неможливі.

– **Знімання територій, потенційно небезпечних для життя та здоров'я людини**, що дозволяє мінімізувати ризики для виконавців і водночас отримати необхідні геодезичні та фотограмметричні дані.

Таким чином, поєднання GNSS і фотограмметричних методів відкриває широкі можливості для оптимізації польових робіт, підвищення точності та надійності отриманих результатів, а також для зниження трудових, часових та фінансових витрат. Використання цієї технології дозволяє значно ефективно скоротити кількість необхідних наземних маркерів, що спрощує організацію польових робіт і зменшує ризик помилок при встановленні та координуванні маркерів.

Крім того, інтеграція GNSS-приймачів на борту БПЛА дає можливість виконувати знімання важкодоступних або небезпечних територій, що традиційно потребувало значних ресурсів і часу. Висока точність визначення координат центрів фотознімків забезпечує ефективне врівноваження фотограмметричних мереж у камеральних умовах, а також дає змогу отримати детальні ортофотоплани, карти висот і 3D-моделі, які є необхідними для сучасного земельного кадастру, просторового планування та інженерних вишукувань⁴⁵.

Завдяки цьому підхід підвищує наукову обґрунтованість прийняття управлінських рішень, дозволяє інтегрувати результати в геоінформаційні системи, оптимізувати процеси встановлення меж та забезпечує системний контроль якості просторових даних. У перспективі технологія GNSS + фотограмметрія може стати стандартом для масштабних та локальних топографо-кадастрових робіт, забезпечуючи високу точність, ефективність та економічність у різних умовах виконання робіт.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблематики встановлення та уточнення меж населених пунктів засвідчує, що цей процес має багатогранний характер і потребує узгодженого поєднання правових, організаційних та технологічних складових. Ефективність визначення меж безпосередньо впливає на якість просторового

⁴⁵ Шевчук, С., Домашенко, Г., Рожі, Т. (2024). Сучасні методи геодезичного картографування територій: використання GPS ТА ГНСС технологій. *Просторовий розвиток*, (8), 506–517. <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.8.506-517>

планування, раціональне використання земельних ресурсів, розвиток територіальних громад і забезпечення сталого розвитку регіонів.

Правова база України в цій сфері перебуває у стадії модернізації, однак потребує подальшого вдосконалення, зокрема гармонізації з європейським законодавством, усунення суперечностей між окремими нормативними актами та адаптації до вимог цифрової епохи. Особливо актуальним є оновлення нормативно-методичних документів, які регламентують проведення топографо-геодезичних і фотограмметричних робіт, адже існуючі стандарти не враховують потенціалу сучасних технологій – GNSS, LiDAR, безпілотних літальних апаратів, цифрової фотограмметрії та геоінформаційних систем.

Інтеграція інноваційних геопросторових рішень у процеси землеустрою та кадастрової діяльності дозволяє суттєво підвищити точність визначення меж, забезпечити їхню юридичну достовірність, а також створити єдиний інформаційний простір для управління територіями. Це, своєю чергою, сприятиме прозорості у сфері земельних відносин, запобіганню конфліктам, ефективнішому плануванню та реалізації стратегій розвитку територіальних громад.

Вважаємо, що подальший розвиток системи встановлення меж населених пунктів в Україні має базуватися на принципах правової визначеності, науково обґрунтованості та технологічної інноваційності. Всебічне застосування сучасних геодезичних та правових інструментів формує основу для створення нової системи управління земельними ресурсами, спрямованої на забезпечення сталого розвитку, екологічної безпеки та покращення якості життя населення.

У результаті аналізу сучасних геодезичних і фотограмметричних технологій можна зробити висновок, що вони є ключовими інструментами оптимізації процесів визначення, встановлення та уточнення меж земельних ділянок і населених пунктів. Завдяки впровадженню високоточних GNSS-систем, електронних тахеометрів, нівелірів, безпілотних літальних апаратів із RTK/PPK-модулями та лідарів забезпечується висока точність координатних вимірювань, оперативність збору просторових даних і зниження впливу людського чинника.

Фотограмметричні методи, поєднані з аерофотозйомкою та спеціалізованим програмним забезпеченням (Agisoft Metashape, Pix4Dmapper, DroneDeploy), дають змогу створювати точні ортофотоплани, цифрові моделі рельєфу та тривимірні зображення місцевості. Це сприяє підвищенню достовірності кадастрової інформації, оптимізації землеустрою й ефективному просторовому плануванню.

Інтеграція результатів геодезичних і фотограмметричних робіт у геоінформаційні системи (ArcGIS, QGIS, MapInfo, GeoCad) формує єдину цифрову базу земельних ресурсів, що є основою для прозорого управління територіями, моніторингу земель і мінімізації кількості спірних ситуацій між землевласниками.

Таким чином, сучасні геодезичні та фотограмметричні технології не лише підвищують точність і ефективність процесів визначення меж, але й забезпечують перехід до цифрової моделі управління земельними ресурсами. Вони створюють технологічне підґрунтя для розвитку національної

інфраструктури просторових даних, сприяючи сталому розвитку територій, відкритості кадастрової інформації та підвищенню якості землеустрою загалом.

Проведене дослідження підтверджує, що поєднання сучасних геодезичних, фотограмметричних та геоінформаційних технологій створює науково обґрунтовану, високоефективну методику для забезпечення сталого територіального планування. Використання GNSS-приймачів геодезичного класу у поєднанні з фотограмметричними зйомками за допомогою безпілотних літальних апаратів дозволяє суттєво підвищити точність і швидкість збору просторових даних, мінімізувати обсяг польових робіт і скоротити витрати на виконання зйомки.

Апробація методики на прикладі населеного пункту Сумської області показала її практичну ефективність для визначення та уточнення меж, створення ортофотопланів і цифрових моделей рельєфу. Використання технологій PPK і RTK забезпечило отримання координат із сантиметровою точністю, що відповідає сучасним вимогам кадастрових і землевпорядних робіт. Камеральна обробка даних із застосуванням спеціалізованого програмного забезпечення дозволила створити точні геопросторові моделі, інтегровані у ГІС, що значно підвищує якість аналітичних рішень при плануванні розвитку територій.

Впровадження описаної методики сприяє формуванню сучасної цифрової інфраструктури просторових даних, необхідної для ефективного управління земельними ресурсами, забезпечення прозорості кадастрових процесів та збалансованого розвитку територій. У перспективі подальший розвиток технологій GNSS, фотограмметрії та безпілотних систем дозволить ще більше автоматизувати процеси просторового моніторингу, оновлення картографічної інформації та інтеграції результатів у системи сталого територіального планування на національному рівні.

АНОТАЦІЯ

У роботі розглянуто сучасні підходи до визначення, встановлення та уточнення меж населених пунктів із використанням інноваційних геодезичних, фотограмметричних та геоінформаційних технологій. Проаналізовано правові аспекти регулювання процесів встановлення меж, охарактеризовано чинну нормативно-правову базу у сфері землеустрою та кадастру, визначено напрями її вдосконалення з урахуванням впровадження сучасних технологічних рішень. Особливу увагу приділено застосуванню GNSS-систем високої точності, безпілотних літальних апаратів, лазерного сканування (LiDAR) та цифрової фотограмметрії, які забезпечують підвищення точності, оперативності та ефективності виконання геодезичних робіт.

Проведено апробацію запропонованої методики на прикладі населеного пункту Сумської області, що підтвердило її практичну придатність для створення ортофотопланів, цифрових моделей рельєфу та інтеграції отриманих даних у геоінформаційні системи. Отримані результати свідчать, що поєднання сучасних технологічних і правових рішень дає змогу оптимізувати процеси землеустрою, удосконалити кадастрові процедури та забезпечити формування єдиної цифрової інфраструктури просторових даних.

Запропонований підхід сприяє підвищенню якості територіального планування, прозорості управління земельними ресурсами та сталому розвитку територіальних громад.

Література

1. Photographies aeriennes prises par drone et Modele Numerique de Terrain: apports pour l'observatoire sur l'erosion de Draix / D. Raclot et al. *Geomorphologie: relief, processus, environnement*. 2005. Vol. 11, no. 1. P. 7–20. URL: <https://doi.org/10.4000/geomorphologie.209>
2. Аврамчук Б.О., Лошакова Ю.А. Аналіз сучасного стану формування та встановлення меж об'єднаних територіальних громад. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2020. № 2-3. С. 39–46. URL: <https://doi.org/10.31548/zemleustriy2020.02.04>
3. Альперт С.І. Використання безпілотних літальних апаратів для вирішення задач підсупутникового моніторингу в аерокосмічному комплексі. *Український журнал дистанційного зондування Землі*. 2020. Т. 27. С. 26–30. DOI: 10.36023/ujrs.2020.27.184
4. Білоус В.В., Боднар С.П. Фотограмметрія. Навчальний посібник. К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021 р. 137 с.
5. PPK vs RTK in drone mapping: choosing right technology for precision surveys / Natalia Botygina – 2024. URL: <https://blog.emlid.com/ppk-vs-rtk-in-drone-mapping-choosing-right-technology-for-precision-surveys/>
6. Волошин, В., Жулінський, В. Застосування сучасних геодезичних технологій в інженерних вишукуваннях для встановлення меж земельної ділянки. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «*Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*», 2018 р. URL: <https://konfgeolutsk.wordpress.com/2018/04/18/%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%82/> (дата звернення 26.10.2025р.)
7. Геодезія Частина 1. Навчальний посібник / Д.О. Ляшенко, Т.М. Малік, А.Ю. Гордєєв – електронне видання у двох частинах, загальна редакція В.І. Зацерковний. К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. 212 с. URL: http://www.geol.univ.kiev.ua/lib/Geodesy_1_2025.pdf
8. Герасимчук, О., Гой, В., Харів, В. (2024). Використання сучасних геодезичних технологій для проведення оцінки земельних ресурсів у віддалених районах. *Технічні науки та технології*, (4 (38), 313–324. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5363-2024-4\(38\)-313-324](https://doi.org/10.25140/2411-5363-2024-4(38)-313-324)
9. Дорожинський О. Л. Цифрова фотограмметрія – сучасний стан та чинники її розвитку. *Геодезія, картографія і аерофотознімання*. 2005. № 66.
10. Дорожинський О., Тукай Р. Фотограмметрія: підручник. Львів : Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2008. 332 с.
11. Дорош Й.М., Тарнопольський А.В., Харитоненко Р.А., Деркульський Р.Ю., Рябова Ю.П. Проблемні аспекти щодо встановлення меж територій територіальних громад (сьогодення та повоєнний період). *Землеустрій*,

кадастр і моніторинг земель. 2022. № 2. С. 4–13. URL: <https://doi.org/10.31548/zemleustriy2022.02.01>

12. Екологія землекористування : навч. посіб. / А.М. Третяк, О.С. Будзяк, В.М. Третяк та ін. ; за заг. ред. Третяка А.М. К. : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 178 с.

13. Земельний Кодекс України від 25.10.2001 року № 2768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 10.10.2025 р.)

14. Інженерна геодезія: підручник / за ред. проф. С. П. Войтенка. Чернівці : НУ «Чернігівська політехніка», 2022. 700 с.

15. Конституція України: від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 10.10.2025 р.)

16. Кочеригін Л.Ю. Фотограмметрія: навч. посіб. для студ. аграрних закладів вищої освіти галузі знань 19 «Архітектура та будівництво» спеціальності 193 «Геодезія та землеустрій». Біла Церква : БНАУ, 2019. 496 с.

17. Мамонов К., Ковальчук В., Троян В. Особливості аерофотозйомки при проектуванні капремонтів та реконструкції автомобільних доріг. Науково-технічний збірник *«Комунальне господарство міст»*. 2023. Вип. 178. с. 147–151. DOI: <https://doi.org/10.33042/2522-1809-2023-4-178-147-151>

18. Мельник М., Залуцький І., Попадинець Н. Актуалізація встановлення меж територіальних громад та адміністративно-територіальних одиниць в умовах децентралізації. *Економіка та право*. 2024. № 4. С. 113–122. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.04.113>

19. Могильний Сергій Георгійович, Хайнус Дмитро Дмитрович, Винограденко Сергій Олександрович. Аналіз точності кадастрових зйомок із застосуванням БПЛА. *The journal «Український журнал прикладної економіки та техніки»*. 2024. № 1. С. 146–151. URL: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-1-24>

20. Нестеренко С. Г. Електронні геодезичні прилади: конспект лекцій (для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / С. Г. Нестеренко, А. А. Євдокімов, О. О. Воронков ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. 102 с.

21. Пілічева М. О. Сучасні технології геоінформатики, фотограмметрії та дистанційного зондування: конспект лекцій для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / М. О. Пілічева; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023. 110 с.

22. Пілічева М. О. Сучасні технології землеустрою та кадастру: конспект лекцій для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 193 – Геодезія та землеустрій) / М. О. Пілічева ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. 107 с.

23. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 р. № 3613-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text> (дата звернення 15.10.2025р.)

24. Про затвердження Порядку топографічної зйомки у масштабах 1:5000, 1:2000, 1:1000 та 1:500. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0868-25#Text> (дата звернення 19.10.2025р.)

25. Про затвердження Положення про Державний реєстр географічних назв : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2006 р. № 622 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2006-п#Text> (дата звернення 17.10.2025 р.)

26. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 р. № 1051. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-п#Text> (дата звернення 16.10.2025 р.)

27. Про затвердження Порядку проведення інвентаризації земель : Постанова Каб. Міністрів України від 23.05.2012 р. № 513 : станом на 20 черв. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/513-2012-п#Text>

28. Про Землеустрій: Закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5673-22> (дата звернення 10.10.2025р.)

29. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 10.10.2025 р.)

30. Про національну інфраструктуру геопросторових даних : Закон України від 13 квітня 2020 р. № 554-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (дата звернення 23.10.2025р.)

31. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення 24.10.2025р.)

32. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 р. № 3285-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text> (дата звернення 10.10.2025 р.)

33. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення 10.10.2025р.)

34. Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність : Закон України від 23 грудня 1998 року № 353-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text> (дата звернення 22.10.2025 р.)

35. Рій І.Ф., Бочко О.І., Біда О.Ю. Електронні геодезичні прилади: навч. пос. / І. Ф. Рій, О. І. Бочко, О. Ю. Біда. Львів : «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2021. 336 с

36. СП «Західно-Український Експертно-Консультативний Центр». (2024, 18 червня). *Встановлення відповідності меж земельної ділянки в натурі (на місцевості)*. URL:<https://zuekc.com.ua/sudovi-ekspertyzy-ta-doslidzhennia/zemelno-tekhnichna/vstanovlennia-vidpovidnosti-mezh>

37. Сухий П. О., Сабадаш В. І., Дарчук К. В. Сучасні електронні геодезичні прилади: практикум. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 288 с.

38. Територіально-просторове планування землекористування: навч. посібник / За заг. ред. професора А.М. Третяка. Третяк А.М., Третяк В.М., Прядка Т.М., Третяк Н.А. Біла Церква : «ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 168 с.

39. Третяк А., Другак В., Третяк Р. Землепорядне проєктування: розроблення проєктів землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж населених пунктів. Херсон : Олді-Плюс, 2017. 180 с.

40. Часковський О., Андрейчук Ю., Ямелинець Т. З 36 Застосування ГІС у природоохоронній справі на прикладі відкритої програми QGIS : навч. посіб. / О. Часковський, Ю. Андрейчук, Т.Ямелинець. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, Вид-во Простір-М, 2021. 228 с.

41. Шевчук, С., Домашенко, Г., Рожі, Т. (2024). Сучасні методи геодезичного картографування територій: використання GPS та ГНСС технологій. *Просторовий розвиток*, (8), 506–517. URL: <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.8.506-517>

Information about the authors:

Kanivets Olena Mykolayivna,

Ph.D in Geodesy and Land Management,

Associate Professor of the Department of Geodesy and Land Management

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

Kovalchuk Vasyl Stepanovych,

Senior Lecturer, Department of Geodesy and Land Management,

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

INNOVATIVE METHODS OF TACTICAL AND SPECIAL TRAINING FOR LAW ENFORCEMENT UNITS: NATO COUNTRIES' EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE

Kanyuka V. Ye.

INTRODUCTION

Contemporary challenges in national security and law enforcement require a fundamental rethinking of approaches to training law enforcement units. The globalization of crime, emergence of new forms of terrorist threats, cybercrime, and hybrid conflicts create fundamentally new conditions in which traditional methods of tactical and special training prove to be insufficiently effective. This problem is particularly acute for countries undergoing transformation of their law enforcement systems, particularly for Ukraine, which seeks to integrate into the European and Euro-Atlantic security space¹.

Analysis of current development trends in law enforcement agencies of leading world countries indicates active implementation of innovative technologies in the training process of special units. NATO member countries have invested significantly over the past decade in developing and implementing advanced training methodologies based on the use of virtual and augmented reality, artificial intelligence, simulation technologies, and innovative psychological approaches².

Research conducted in the Netherlands with the participation of 237 National Police officers demonstrated the effectiveness of virtual training compared to traditional methods. Results showed that virtual reality provides a significantly higher level of mental engagement for officers during training, although maximum heart rate and average level of physical activity remained higher during real training³. These findings emphasize the importance of understanding the specifics of different training modalities for optimal combination of traditional and innovative methodologies.

Research in Florida involving 40 police officers confirmed that virtual reality can enhance empathy among law enforcement officers when working with individuals experiencing mental health crises. Officers who underwent VR training demonstrated

¹ Office of Justice Programs. Virtual Reality: The Future of Law Enforcement Training. Washington, DC : U.S. Department of Justice. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/virtual-reality-future-law-enforcement-training>

² Zechner, O., Kleygrewe, L., Jaspaert, E., Schrom-Feiertag, H., Hutter, R. V., Tscheligi, M. Enhancing operational police training in high stress situations with virtual reality: experiences, tools and guidelines. *Multimodal Technologies and Interaction*. 2023. Vol. 7, No.2. P. 14. URL: <https://doi.org/10.3390/mti7020014>

³ Kleygrewe L., Hutter R. I. V., Koedijk M., Oudejans R. R. D. Virtual reality training for police officers: a comparison of training responses in VR and real-life training. *Police Practice and Research*. 2024. Vol. 25, No. 1. P. 18–37. URL: <https://doi.org/10.1080/15614263.2023.2176307>

moderate to high levels of immersion in the virtual environment, which positively correlated with the development of empathetic skills⁴.

The experience of the German special unit GSG 9 demonstrates the importance of international cooperation in training. The unit regularly conducts joint training with the French GIGN, Israeli Yamam, British SAS, and American FBI HRT, which allows for experience exchange and implementation of best practices⁵. The French GIGN, which has conducted over 1,800 operations and rescued more than 600 hostages since its creation in 1974, is considered the standard for special units worldwide⁶.

The study of innovative approaches to psychological training of law enforcement officers is gaining particular significance. Canadian researchers have developed an Autonomic Modulation Training (AMT) program that combines HRV biofeedback training with metacognitive skills to reduce post-traumatic stress symptoms among police officers⁷. The program includes six weekly sessions that integrate heart rate variability biofeedback with metacognitive skills practice.

Similar programs in San Diego have shown promising results. Research involving 12 sworn officers and 2 dispatchers demonstrated improvement in eight out of nine assessment subscales, with stress indicators improving by approximately 40%⁸. Participants positively evaluated the program and reported improvements in both professional performance and personal life.

Dutch researchers have developed an innovative approach to breathing technique training in a virtual environment, allowing officers to learn self-regulation methods under stress conditions. Nine police trainers demonstrated significant improvement in breathing control and reduction in physiological arousal after ten training sessions in virtual reality⁹. Importantly, the skills acquired during biofeedback training were retained in subsequent sessions without biofeedback, indicating effective skill transfer.

Research on psychophysiological aspects of police work under stress shows that officers often fail to recognize their physiological reactions to stressful situations. The use of biofeedback technologies allows for increased self-awareness and

⁴ Dario, L. M., Saginor, J. Exploration of a virtual reality exercise to help train police with responding to mental health crises in the community. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2024. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/cbm.2361>

⁵ GSG 9. Wikipedia. 2024. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/GSG_9

⁶ GIGN. Wikipedia. 2024. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/GIGN>

⁷ Di Nota, P. M., Anderson, G. S., Ricciardelli, R., Carleton, R. N., Groll, D. A Biological Approach to Building Resilience and Wellness Capacity Among Police Exposed to Posttraumatic Stress Injuries: Protocol for a Randomized Controlled Trial. *JMIR Research Protocols*. 2023. Vol. 12. e33492. URL: <https://www.researchprotocols.org/2023/1/e33492>

⁸ McCraty, R., Atkinson, M., Lipsenthal, L., Arguelles, L. Police Department Personnel Stress Resilience Training: An Institutional Case Study. *Global Advances in Health and Medicine*. 2013. Vol. 2, No. 4. P. 72–79. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4010956/>

⁹ Brammer, J. C., van Peer, J. M., Michela, A., van Rooij, M. M., Oostenveld, R., Klumpers, F., Dorrestijn, W., Granic, I., Roelofs, K. Deep-Breathing Biofeedback Trainability in a Virtual-Reality Action Game: A Single-Case Design Study With Police Trainers. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 12. 806163. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.806163/full>

development of self-regulation skills, which is critically important for effective performance of official duties¹⁰.

The current state of tactical and special training of law enforcement units in Ukraine is characterized by gradual modernization of educational programs and material-technical base, however, the pace of these changes does not fully meet contemporary requirements. The reform of the law enforcement system, initiated in 2014 after the Revolution of Dignity, created favorable conditions for implementing innovative approaches to personnel training.

In 2015, a new Patrol Police was established in Ukraine, whose officers underwent training using American and Canadian methodologies with instructors from the USA and Canada. Out of 17 thousand candidates, 2 thousand officers were selected who completed a three-month training course. However, as experts note, the training programs did not always take into account Ukrainian realities, creating a gap between the theoretical preparation and practical requirements¹¹.

In 2017, the Patrol Police Academy was established as a specialized institution for training new officers. The Canadian Police Mission assisted in installing modern equipment, including virtual shooting ranges, and adapting training scenarios to Ukrainian conditions and legislation¹². However, OSCE experts note the absence of clear mechanisms for developing training curricula for different types of preparation¹³.

The relevance of studying innovative methods of tactical and special training for Ukraine is also determined by the necessity to bring law enforcement training standards into compliance with European integration requirements and NATO standards. European integration processes involve not only normative-legal harmonization, but also practical implementation of the best European practices in the sphere of internal security.

Particular attention deserves the issue of developing capabilities of Ukrainian law enforcement agencies in the context of hybrid threats and the necessity to counter new forms of crime. NATO countries' experience in preparing law enforcement officers for action under hybrid warfare conditions can become an important resource for developing corresponding capabilities of Ukrainian security structures.

At the same time, it is important to consider that the implementation of innovative training methods requires not only technological solutions, but also changes in organizational culture, personnel motivation systems, and approaches to evaluating training effectiveness. The experience of Ukrainian police reform shows that the most successful are those changes that were implemented comprehensively,

¹⁰ Andersen, J. P., Gustafsberg, H. Improving police performance by training officers to manage stress. *Futurum Careers*. 2024. May 23. URL: <https://futurumcareers.com/improving-police-performance-by-training-officers-to-manage-stress>

¹¹ UkraineWorld. Uniform and Reform: How Has the Patrol Police Changed in Two Years? 2017. URL: <https://ukraineworld.org/en/articles/ukraine-explained/uniform-and-reform-how-has-patrol-police-changed-two-years>

¹² Tkachuk, A. Academy of Patrol Police: A cornerstone of Ukrainian law enforcement reform. Forum for Ukrainian Studies. 2020. April 8. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2020/04/08/academy-of-patrol-police-a-cornerstone-of-ukrainian-law-enforcement-reform/>

¹³ OSCE. Police Education and Training Systems in the OSCE Region. Vienna : OSCE, 2019. 156 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/423401.pdf>

taking into account all components of the educational process and involving civil society¹⁴.

Thus, the study of innovative methods of tactical and special training for law enforcement units based on NATO countries' experience has important theoretical and practical significance for modernizing the Ukrainian law enforcement system. Systematization and critical analysis of the best international practices will allow for the formation of scientifically grounded recommendations regarding the implementation of innovative approaches to training Ukrainian law enforcement officers, taking into account the specifics of the national context and available resource possibilities.

1. Modern Virtual and Augmented Reality Technologies in Tactical Training of Law Enforcement Units

The implementation of virtual and augmented reality technologies in the training of NATO law enforcement units has become one of the most significant technological breakthroughs of the last decade. These innovations have radically changed approaches to training, allowing for the creation of controlled, safe, and highly realistic training environments for practicing complex tactical scenarios¹⁵.

A fundamental study conducted in the Netherlands demonstrated the effectiveness of virtual training for police officers. The study involved 237 officers from the Dutch National Police who underwent both traditional real training and virtual reality training. Results showed that although maximum heart rate and average level of physical activity were higher during real training, the level of mental engagement significantly exceeded indicators in the virtual environment¹⁶. This indicates that VR technologies can provide intensive cognitive preparation even in the absence of full physical load.

The experience of American police departments demonstrates the practical effectiveness of VR technologies. According to a PWC study, officers who underwent virtual reality training demonstrated four times higher skill acquisition speed and a 275% increase in confidence level compared to colleagues who trained using traditional methodologies¹⁷. The Los Angeles Police Department integrated VR into crisis intervention programs, which led to a noticeable decrease in use-of-force incidents after implementing virtual exercises¹⁸.

¹⁴ Wilson Center. When Ukraine Abolished the Police: Lessons for America. Washington, DC : Wilson Center, 2020. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/when-ukraine-abolished-police-lessons-america>

¹⁵ Wilson Center. When Ukraine Abolished the Police: Lessons for America. Washington, DC : Wilson Center, 2020. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/when-ukraine-abolished-police-lessons-america>

¹⁶ Kleygrewe, L., Hutter, R. I. V., Koedijk, M., Oudejans, R. R. D. Virtual reality training for police officers: a comparison of training responses in VR and real-life training. *Police Practice and Research*. 2024. Vol. 25, No. 1. P. 18–37. URL: <https://doi.org/10.1080/15614263.2023.2176307>

¹⁷ Axon. VR police training: 4 benefits and use cases for leveraging VR training tools. 2024, October 16. URL: <https://www.axon.com/resources/vr-police-training>

¹⁸ ArborXR. Transforming Police Training with Virtual Reality. URL: <https://arborxr.com/blog/transforming-police-training-with-virtual-reality>

Practical experience of VR technology implementation in the USA is demonstrated by the startup SURVIVR, founded by a graduate of the University of Texas at Dallas. The company has developed specialized VR solutions for law enforcement agencies, which have already been implemented in four departments in Texas – Richardson, Frisco, Colleyville, and Rowlett. The company's founders emphasize the significant economic efficiency of VR training: traditional two-week training for 400 officers can cost a six-figure sum, while VR technologies allow for substantial reduction of these costs¹⁹.

Particular attention deserves the experience of using VR for training to work with vulnerable population groups. Research by Florida Atlantic University showed the effectiveness of VR training for working with individuals experiencing mental health crises. Forty police officers participated in the study, which examined their immersion in the virtual environment and assessed empathy toward a virtual character with schizophrenia. About two-thirds of participants considered the interaction natural, and over 70% felt the naturalness of their movements in the virtual space²⁰.

The Operator XR technological platform represents an example of a comprehensive approach to VR training for law enforcement officers. The OP-2 system allows officers to use real service weapons (adapted for training) in a virtual environment, ensuring maximum training realism. The platform supports various scenarios, including vehicle stops, crisis interventions, and active shooter situations in school buildings²¹.

An important component of successful VR technology implementation is the development of specialized content adapted to the specific needs of law enforcement agencies. Axon company has developed comprehensive VR solutions that include conflict de-escalation scenarios, work with individuals with mental disorders, and use-of-force situations. According to PWC research data, VR training showed four times acceleration of the learning process and 275% increase in confidence in applying acquired skills compared to traditional classroom training²².

European countries' experience also demonstrates successful implementation of VR technologies. Austrian researchers have developed specialized programs to enhance situational awareness of Swedish police officers using virtual reality. These programs focus on developing skills for rapid situation analysis and decision-making under time constraints²³.

The development of VR technologies has also contributed to creating new opportunities for evaluating and analyzing training effectiveness. Modern VR systems

¹⁹ University of Texas at Dallas. 'The Future of Police Training': SURVIVR Uses Virtual Reality to Prep Officers for the Real World. URL: <https://cs.utdallas.edu/9884/the-future-of-police-training-survivr-uses-virtual-reality-to-prep-officers-for-the-real-world/>

²⁰ Dario, L. M., Saginor, J. Exploration of a virtual reality exercise to help train police with responding to mental health crises in the community. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2024. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/cbm.2361>

²¹ Operator XR. Law Enforcement VR Training. URL: <https://operatorxr.com/law-enforcement>

²² Axon. VR police training: 4 benefits and use cases for leveraging VR training tools. 2024. October 16. URL: <https://www.axon.com/resources/vr-police-training>

²³ Hansen, H., Holmgren, M., Gribel, C.J., Ingrell, J., Palamas, G. Utilizing Virtual Reality to Enhance Situational Awareness in Swedish Police Training. Springer. 2025. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-85663-1_3

allow for collecting detailed data on officers' reaction time, decision-making accuracy, movement trajectories, and other important metrics. According to Police Magazine data, in active shooter situations VR-trained officers moved more effectively and communicated more clearly than those who underwent only classroom training, which is associated with muscle memory developed during virtual exercises²⁴.

Many agencies are now collecting data from VR training, such as reaction time, decisions made, and officers' gaze directions, to identify areas for improvement and track progress over time. This analytical data can highlight if an officer tends to react too slowly or too aggressively in simulations, allowing for targeted coaching before a real incident occurs²⁵.

An important aspect of VR technology implementation is ensuring technical support and instructor training. Experience shows that successful implementation of new technologies requires a comprehensive approach that includes not only equipment procurement, but also qualified personnel training, educational program development, and creation of a technical maintenance system²⁶.

International experience also shows the importance of adapting VR technologies to national characteristics and legal systems. Although VR technologies are predominantly developed in the USA, their successful implementation in other countries requires adaptation of scenarios to local legislation, cultural features, and specifics of law enforcement activities.

The prospects for VR technology development in law enforcement training include integration with artificial intelligence technologies, which will allow for creating more adaptive and personalized training scenarios. Development of haptic technologies is also expected, which will provide tactile feedback and enhance the realism of virtual training.

The implementation of digital technologies in tactical training of law enforcement units is characterized by both significant advantages and certain limitations, understanding of which is critically important for successful modernization of educational processes. Comprehensive analysis of international experience allows for identifying key aspects of effectiveness and challenges related to the use of VR/AR technologies in police training.

One of the most significant advantages of VR technologies is their economic efficiency compared to traditional training methods. Research by American police departments shows that traditional two-week active shooter training for 400 officers can cost a six-figure sum, not including expenses for ammunition, travel, paid training, and overtime²⁷. VR technologies allow for significant reduction of these

²⁴ Police Magazine. The Value of VR Training. URL: <https://www.policemag.com/training/article/15668055/the-value-of-vr-training>

²⁵ ArborXR. Transforming Police Training with Virtual Reality. URL: <https://arborxr.com/blog/transforming-police-training-with-virtual-reality>

²⁶ Zechner, O., Kleygrewe, L., Jaspaert, E., Schrom-Feiertag, H., Hutter, R. V., Tscheligi, M. Enhancing operational police training in high stress situations with virtual reality: experiences, tools and guidelines. *Multimodal Technologies and Interaction*. 2023. Vol. 7, No. 2. P. 14. URL: <https://doi.org/10.3390/mti7020014>

²⁷ University of Texas at Dallas. 'The Future of Police Training': SURVIVR Uses Virtual Reality to Prep Officers for the Real World. URL: <https://cs.utdallas.edu/9884/the-future-of-police-training-survivvr-uses-virtual-reality-to-prep-officers-for-the-real-world/>

costs by eliminating the need for ammunition, special ranges, and additional personnel.

Axon company emphasizes in its analysis that every shot during training costs money, while VR systems allow for conducting unlimited shooting without additional ammunition costs. Additionally, virtual training can be conducted directly in police departments, eliminating the need for expensive specialized training centers and associated logistical costs.

PWC research demonstrated that VR training provides four times acceleration of the learning process compared to traditional classroom methods²⁸. This means that officers can achieve the necessary level of preparation in significantly less time, leading to reduction of indirect costs related to diverting personnel from their primary duties.

Safety is a fundamental advantage of VR technologies in police training. Traditional training using real weapons, even adapted for exercises, always carries certain risks of injury. Virtual reality completely eliminates these risks, allowing officers to practice even the most dangerous scenarios without threat to life and health.

Particularly important is the ability to repeatedly reproduce complex scenarios without risk to participants. Research shows that officers can practice rare high-risk events (active shooters, terrorist attacks) in simulation; if such an event occurs in reality, these officers are more mentally prepared and can respond faster and more correctly²⁹.

British research confirmed that VR training leads to reduction of injuries among officers during real operations. Officers who underwent training in virtual environments demonstrated better preparedness for stressful situations and less tendency toward errors that lead to injuries³⁰.

Despite significant advantages, VR technology implementation is associated with certain technical challenges and resource requirements. One of the main limitations is the technical complexity of systems, which requires specialized maintenance and support. Dutch researchers note that successful implementation of VR training requires not only equipment procurement, but also training of qualified instructors and technical personnel.

An important technical aspect is the quality of graphic display and realism of the virtual environment. Some instructors and students may be skeptical about the realism of computer characters and objects in VR systems, which may appear somewhat unnatural. However, the future of VR training for law enforcement envisions adding a level of realism that cannot be achieved in video projection simulators.

Researchers from Radboud University emphasize the importance of controllability of the biofeedback parameter and achievability of biofeedback goals for successful

²⁸ Axon. VR police training: 4 benefits and use cases for leveraging VR training tools. 2024. October 16. URL: <https://www.axon.com/resources/vr-police-training>

²⁹ ArborXR. Transforming Police Training with Virtual Reality. URL: <https://arborxr.com/blog/transforming-police-training-with-virtual-reality>

³⁰ Dario, L. M., Saginor, J. Exploration of a virtual reality exercise to help train police with responding to mental health crises in the community. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2024. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/cbm.2361>

implementation. Seemingly small algorithmic decisions during real-time biofeedback computation can have far-reaching consequences for user experience³¹.

An important factor in successful VR technology implementation is psychological adaptation of users to the new learning environment. Research by Florida Atlantic University showed that although most officers quickly adapt to VR environments, some experience initial confusion or disorientation. Interestingly, these feelings were associated with greater empathy in officers' responses³².

Research also shows that VR training can have a positive impact on developing empathy and de-escalation skills. Officers who practiced mental health crisis scenarios in VR showed greater empathy and patience on the job, according to their supervisors, which resulted in more people in crisis being safely taken for treatment instead of being arrested or injured³³.

One of the main limitations of VR technologies is the incomplete replacement of physical aspects of training. The Dutch study clearly demonstrated that maximum heart rate and average level of physical activity were significantly higher during real training (RL SBT) compared to VR training. This means that VR technologies should complement, rather than completely replace, traditional physical training methods.

Researchers emphasize that police officers must perform tasks under high physical stress, and it is beneficial for them to experience this type of stress during training. Therefore, the optimal approach involves integrating VR technologies with traditional physical training methods³⁴.

An important challenge is integrating new VR technologies with existing training programs and organizational structures. Mechanical addition of VR components to traditional programs is not always effective. A systematic approach to reviewing the entire training structure is needed.

Experts emphasize that VR training works best in combination with sound policies and community-oriented practices. Technology alone cannot solve all problems of law enforcement activity, but it can become an important tool in a comprehensive approach to improving training³⁵.

Technology development gradually eliminates many existing limitations of VR systems. Implementation of more advanced haptic technologies is expected, which will provide realistic tactile feedback. Systems are also being developed that allow

³¹ Brammer, J. C., van Peer, J. M., Michela, A., van Rooij, M. M., Oostenveld, R., Klumpers, F., Dorrestijn, W., Granic, I., Roelofs, K. Breathing Biofeedback for Police Officers in a Stressful Virtual Environment: Challenges and Opportunities. *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. 586553. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.586553/full>

³² Dario, L. M., Saginor, J. Exploration of a virtual reality exercise to help train police with responding to mental health crises in the community. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2024. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/cbm.2361>

³³ ArborXR. Transforming Police Training with Virtual Reality. URL: <https://arborxr.com/blog/transforming-police-training-with-virtual-reality>

³⁴ Kleygrewe, L., Hutter, R. I. V., Koedijk, M., Oudejans, R. R. D. Virtual reality training for police officers: a comparison of training responses in VR and real-life training. *Police Practice and Research*. 2024. Vol. 25, No. 1. P. 18-37. URL: <https://doi.org/10.1080/15614263.2023.2176307>

³⁵ ArborXR. Transforming Police Training with Virtual Reality. URL: <https://arborxr.com/blog/transforming-police-training-with-virtual-reality>

officers to physically interact with virtual characters by wearing wrist, hand, and ankle trackers³⁶.

Integration with artificial intelligence technologies promises the creation of more adaptive and personalized training scenarios that will be able to automatically adjust to individual needs and training levels of each officer.

2. International Standards of Psychological Training and Readiness Assessment of Special Units

Psychological training of law enforcement units in NATO countries is based on a comprehensive understanding of stress impact on officer effectiveness and the necessity of developing resilience to extreme situations. Modern selection and training systems are characterized by scientifically grounded approaches that combine traditional psychological methodologies with innovative biometric monitoring and neurophysiological training technologies.

The German experience of candidate selection for GSG 9 demonstrates high standards of psychological assessment. Candidates undergo an intensive 22-week training course that includes 13 weeks of basic training and 9 weeks of specialized training. The selection is characterized by extremely high requirements: only 10–15% of candidates successfully complete the entire process³⁷. Psychological assessment includes not only traditional tests, but also observation of candidate behavior under extreme conditions, including parachute jumps, maritime operations, and explosive ordnance disposal training.

The French GIGN applies an even more thorough approach to psychological selection. Since its creation in 1973, the unit has conducted over 1,800 operations and rescued more than 600 hostages, which became possible through careful personnel selection³⁸. French specialists pay particular attention to assessing candidates' ability to maintain self-control under extreme stress and make quick decisions in situations with limited information.

The Canadian RCMP experience demonstrates an integrated approach to psychological assessment that combines traditional methods with innovative technologies. Canadian researchers have developed an Autonomic Modulation Training (AMT) program that includes heart rate variability biofeedback and metacognitive techniques to enhance stress resistance³⁹. This program has shown effectiveness in reducing post-traumatic stress symptoms and improving overall psychological readiness of officers.

The American experience demonstrates a comprehensive approach to developing psychological readiness through programs that combine physiological and cognitive components. Research in San Diego involving 12 sworn officers and 2 dispatchers

³⁶ Police Magazine. The Value of VR Training. URL: <https://www.policemag.com/training/article/15668055/the-value-of-vr-training>

³⁷ GSG 9. Wikipedia. 2024. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/GSG_9

³⁸ GIGN. Wikipedia. 2024. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/GIGN>

³⁹ Di Nota, P. M., Anderson, G. S., Ricciardelli, R., Carleton, R. N., Groll, D. A Biological Approach to Building Resilience and Wellness Capacity Among Police Exposed to Posttraumatic Stress Injuries: Protocol for a Randomized Controlled Trial. *JMIR Research Protocols*. 2023. Vol. 12. e33492. URL: <https://www.researchprotocols.org/2023/1/e33492>

showed significant effectiveness of a stress resilience program that included education about stress and its effects, HRV biofeedback, a series of HeartMath self-regulation techniques, and HRV-controlled games. Eight out of nine subscales showed improvement, with stress levels decreasing by approximately 40%⁴⁰.

Particularly important is the understanding that the stressful nature of law enforcement work is well established, and the need for meaningful and effective stress resilience training programs is becoming increasingly understood, as has occurred in the military sphere. Law enforcement and military service share many stress-related features, including psychological stressors related to the mission, extended duty cycles, and exposure to horrific scenes of death and injury.

The Dutch experience of developing biofeedback training in virtual environments represents an innovative approach to psychological preparation. Research involving nine police trainers showed that eight out of nine participants demonstrated improved breathing control during action, with positive effects on breathing-induced low-frequency HRV, as well as improved behavioral performance in the game⁴¹. Critically important is that breathing control skills transferred to subsequent sessions where biofeedback was not provided.

Modern methodologies for assessing psychological suitability in NATO countries are characterized by a multimodal approach that combines subjective and objective indicators. Canadian researchers emphasize the importance of objective assessment of autonomic nervous system functioning through measurement of heart rate, heart rate variability, and respiratory sinus arrhythmia⁴².

Understanding the biopsychosocial model of challenge and threat in police work is gaining particular significance. Research shows that police officers demonstrate increased risk of physical and mental health conditions due to repeated and prolonged exposure to stressful occupational conditions. This emphasizes the necessity not only of initial assessment, but also of continuous monitoring of personnel psychological state.

American researchers have developed a comprehensive approach to assessing psychophysiological reactions of officers under stress conditions. Research showed dynamic changes in sympathetic nervous system physiological arousal during training, and these patterns of change varied significantly between different individuals⁴³. Understanding the temporal course of psychobiological states may be

⁴⁰ McCraty, R., Atkinson, M., Lipsenthal, L., Arguelles, L. Police Department Personnel Stress Resilience Training: An Institutional Case Study. *Global Advances in Health and Medicine*. 2013. Vol. 2, No. 4. P. 72–79. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4010956>

⁴¹ Brammer, J. C., van Peer, J. M., Michela, A., van Rooij, M. M., Oostenveld, R., Klumpers, F., Dorrestijn, W., Granic, I., Roelofs, K. Deep-Breathing Biofeedback Trainability in a Virtual-Reality Action Game: A Single-Case Design Study With Police Trainers. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 12. 806163. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.806163/full>

⁴² Di Nota, P. M., Anderson, G. S., Ricciardelli, R., Carleton, R. N., Groll, D. A Biological Approach to Building Resilience and Wellness Capacity Among Police Exposed to Posttraumatic Stress Injuries: Protocol for a Randomized Controlled Trial. *JMIR Research Protocols*. 2023. Vol. 12. e33492. URL: <https://www.researchprotocols.org/2023/1/e33492>

⁴³ Kelley D.C., Siegel E., Wormwood J.B. Understanding Police Performance Under Stress: Insights From the Biopsychosocial Model of Challenge and Threat. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. 1800. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6696903/>

useful for developing early intervention systems with biofeedback or for identifying critical time points when individual interventions may be most effective.

The development of innovative approaches to psychological training is characterized by integration of traditional methods with modern technologies. A systematic review of resilience training programs among police forces identified four main types of interventions: programs based on cognitive-behavioral therapy, mindfulness-based programs, neurobiological resilience training programs, and physical training programs.

Mindfulness-based programs (MBRT) have shown high consistency and are theoretically and empirically grounded. One reason for the rapid growth in the number of such studies is that MBRT interventions adapt their curriculum to the specific challenges and needs of police. The focus of these interventions is to enhance officers' physiological and psychological resilience based on techniques such as mindfulness meditation, breathing exercises, and relaxation techniques.

Neurobiological resilience training programs (NB-BRT) represent the oldest type of resilience training among police officers. These programs are often combined with objective outcome measures, such as biomarkers, physiological and brain indicators, as well as psychological variables, such as symptoms of depression and anxiety, sleep problems, and perceived stress⁴⁴.

An important characteristic of modern psychological training systems is active international cooperation. GSG 9 regularly conducts joint training with other elite units, including the Israeli Yamam, French GIGN, and American FBI HRT⁴⁵. Such experience exchange allows units to adopt best practices and adapt them to their own needs.

GIGN also actively cooperates with international counterterrorism units from NATO countries, including the American FBI HRT, British SAS, Australian SPS, German GSG 9, and Irish Garda ERU⁴⁶. Such cooperation is particularly important for developing standardized approaches to psychological training that can be adapted to different national contexts.

One of the main challenges of modern psychological training is the necessity to overcome stigma associated with seeking psychological help among law enforcement officers. The AMT program is designed as a tool that can be performed in the privacy of one's own home, providing officers with a safe and accessible intervention for enhancing wellbeing that they might not otherwise seek.

Development prospects include further integration of virtual reality technologies with psychological training, development of personalized programs based on individual psychophysiological characteristics, and creation of more effective systems for early detection of psychological distress signs.

Law enforcement personnel experience increased risk of developing post-traumatic stress disorders due to the specifics of their professional activities, which include regular encounters with dangerous situations, violence, and death. NATO

⁴⁴ Silva, C., Ribeiro, E., Freire, C. Resilience Training Programs with Police Forces: A Systematic Review. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2024. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11896-023-09633-y>

⁴⁵ GSG 9. Wikipedia. 2024. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/GSG_9

⁴⁶ GIGN. Wikipedia. 2024. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/GIGN>

countries have developed comprehensive protocols for working with post-traumatic stress that combine preventive measures, early intervention, and long-term rehabilitation.

Modern approaches to preventive psychological support are based on understanding that over 42% of public safety personnel report one or more mental health symptoms. Canadian researchers emphasize that accumulated stress and post-traumatic stress injuries lead to chronic physical and mental disorders, including anxiety, depression, substance abuse, and cardiovascular diseases⁴⁷.

The Autonomic Modulation Training (AMT) program, developed by Canadian specialists, represents an innovative approach to preventive support. The program includes six weekly sessions that integrate heart rate variability biofeedback with metacognitive skills practice. Research has shown AMT effectiveness in reducing self-reported PTSI symptoms, strengthening physiological resilience and wellness capacity of the autonomic nervous system.

The American experience demonstrates the effectiveness of comprehensive stress resilience programs. Research in San Diego showed that the Stress Resilience Training System (SRTS), which includes education about stress and its effects, HRV coherence biofeedback, and a series of HeartMath self-regulation techniques, led to improvement in eight out of nine subscales, with stress indicators improving by approximately 40%⁴⁸.

An important aspect of preventive work is the development of programs that consider gender characteristics. The AMT program is specifically designed to study how sex and gender are related to baseline differences in psychological and biological PTSI symptoms and response to intervention.

Psychological rehabilitation protocols after operations in NATO countries are characterized by a multimodal approach that combines individual and group therapy with physiological interventions. A systematic review of resilience training programs identified several effective approaches, including programs based on cognitive-behavioral therapy, mindfulness programs, and neurobiological resilience training programs.

Mindfulness-based programs (MBRT) have shown particularly high effectiveness in working with post-traumatic stress. These programs adapt their curriculum to the specific challenges and needs of police, focusing on enhancing officers' physiological and psychological resilience through mindfulness meditation techniques, breathing exercises, and relaxation techniques.

Neurobiological resilience training programs (NB-BRT) represent the oldest type of intervention among police officers. These programs are often combined with objective outcome measures, such as biomarkers, physiological and brain indicators,

⁴⁷ Di Nota, P. M., Anderson, G. S., Ricciardelli, R., Carleton, R. N., Groll, D. A Biological Approach to Building Resilience and Wellness Capacity Among Police Exposed to Posttraumatic Stress Injuries: Protocol for a Randomized Controlled Trial. *JMIR Research Protocols*. 2023. Vol. 12. e33492. URL: <https://www.researchprotocols.org/2023/1/e33492>

⁴⁸ McCraty, R., Atkinson, M., Lipsenthal, L., Arguelles, L. Police Department Personnel Stress Resilience Training: An Institutional Case Study. *Global Advances in Health and Medicine*. 2013. Vol. 2, No. 4. P. 72–79. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4010956/>

as well as psychological variables⁴⁹. Despite the fact that Di Nota and colleagues did not find significant results from their program, one-third of their participants were unable to return to baseline state after exposure, indicating an urgent need for more stress modulation skills.

Long-term personnel support is a critically important component of an effective psychological support system. AMT fills an existing gap in applied research literature, supporting evidence-informed prevention and intervention programs for public safety personnel exposed to PTSI.

Particularly important is understanding that help-seeking for PTSI is reduced among these occupational groups. AMT is a promising intervention that can be completed in the privacy of one's own home, providing officers with a safe and accessible intervention for enhancing wellbeing that they might not otherwise seek.

The development of innovative technologies opens new opportunities for psychological rehabilitation of law enforcement officers. Dutch researchers have developed biofeedback training programs in virtual reality that allow officers to develop breathing control skills under stress conditions. Results showed that eight out of nine participants demonstrated improved breathing control during action, with positive effects on low-frequency HRV⁵⁰.

Critically important is that the skills developed during biofeedback training transferred to subsequent sessions where biofeedback was not provided. This indicates the long-term effectiveness of such interventions and their potential for integration into officers' daily practice.

Research on psychophysiological reactions shows the importance of understanding stress reaction dynamics. American researchers discovered dynamic changes in sympathetic nervous system physiological arousal during training, and these patterns of change varied significantly between different individuals⁵¹. Understanding the temporal course of psychobiological states may be useful for developing early intervention systems with biofeedback.

The effectiveness of post-traumatic stress protocols largely depends on organizational support and a culture of openness regarding psychological problems.

The AMT program is developed on a Learning Management System (LMS) platform that can be accessed remotely in the privacy of one's own home, providing officers with a safe and accessible intervention for enhancing wellbeing. This is particularly important given the stigma associated with seeking psychological help among law enforcement officers.

⁴⁹ Silva, C., Ribeiro, E., Freire, C. Resilience Training Programs with Police Forces: A Systematic Review. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2024. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11896-023-09633-y>

⁵⁰ Brammer, J. C., van Peer, J. M., Michela, A., van Rooij, M. M., Oostenveld, R., Klumpers, F., Dorrestijn, W., Granic, I., Roelofs, K. Deep-Breathing Biofeedback Trainability in a Virtual-Reality Action Game: A Single-Case Design Study With Police Trainers. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 12. 806163. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.806163/full>

⁵¹ Wormwood, J. B., Lynn, S. K., Barrett, L. F., Quigley, K. S. Understanding Police Performance Under Stress: Insights From the Biopsychosocial Model of Challenge and Threat. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. 1800. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6696903/>

Research also shows the importance of integrating support programs into the overall organizational structure. Successful programs are characterized by management support, integration with existing training programs, and regular effectiveness monitoring.

One of the main challenges is overcoming stigma related to psychological problems in the law enforcement environment. Traditional culture of «strength» and self-reliance may prevent officers from seeking help. Developing programs that can be performed confidentially is an important step in addressing this problem.

Development prospects include further integration of wearable device technologies for continuous monitoring of physiological stress indicators, development of personalized rehabilitation programs based on individual risk profiles, and creation of more effective systems for early detection of psychological distress signs.

An important direction is also the development of support programs for law enforcement families, since post-traumatic stress affects not only the officers themselves, but also their loved ones. A comprehensive approach to rehabilitation must consider all aspects of a law enforcement officer's life.

3. Adaptation of Foreign Methodologies to Ukrainian Realities and Development Prospects

The current state of tactical and special training of Ukrainian law enforcement agencies is characterized by a complex transformation process that began after the Revolution of Dignity in 2014. This process includes both significant achievements in modernizing the training system and challenges related to adapting international experience to national characteristics and resource constraints.

The reform of Ukraine's law enforcement system began in March 2014 with the development of a police development strategy, which was adopted on October 22, 2014, after extensive discussion involving the public, national and international experts. To implement this strategy, a national platform «Police Reform: Transparency and Accountability» was created, which included 9 working groups consisting of police officers, civil society and foreign experts⁵².

The central element of the reform was the creation of a new Patrol Police in 2015. Out of 17 thousand candidates, 2 thousand officers were selected who completed a three-month training course using American and Canadian methodologies. Training was conducted by specialists from the International Criminal Investigative Training Assistance Program (ICITAP) for thousands of new patrol police officers in different regions of the country⁵³.

An important institutional development was the creation of the Patrol Police Academy in 2017 by Order No. 691 of the National Police of Ukraine dated July 5, 2017. The Academy was created as a state institution dedicated to a single purpose – training new officers for the patrol police. The Canadian Police Mission helped

⁵² Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність». URL: <https://archive.khpg.org/police-reform/>

⁵³ Хоркавий С. В. Реформування органів національної поліції України в умовах євроінтеграції. *Держава та регіони. Серія право*. 2024. № 2. С. 51–56.

Ukrainian instructors adapt scenarios used in virtual shooting ranges for training cadets in accordance with Ukrainian realities and legislation⁵⁴.

One of the main problems is the mismatch between theoretical training and practical requirements. As experts note, what they were taught in theory had little in common with what could actually happen in practice. The new police officers were trained by American and Canadian instructors who taught them according to their methodologies, but the instructors failed to take into account Ukrainian realities, which had not changed much over these years.

The Patrol Police faced challenges that were not anticipated in the training programs. First and foremost, the new patrols had to rescue people from suicide attempts and freezing on the streets, help victims of road accidents, stop fights between neighbors and relatives, and respond to calls about public order violations.

An important characteristic of resource constraints is that technical support has always been of enormous importance, and the Ukrainian side is extremely grateful for this assistance, however, salary increases can only be paid by the Ukrainian taxpayer.

The attestation process became one of the key elements of the reform. Independent attestation committees discovered many ethics violations and criminal acts that indicated the unsuitability of individual officers for police work. In several cases, Ukrainian militia officers had luxury cars or multiple residences, despite earning an average of \$5,000 per year⁵⁵.

The key to the success of the first rounds of attestation was the presence of independent civil society members.

A pilot scheme was launched to improve police work in Lviv region, the results of which provided answers to questions regarding police reform in general [1]. Within this program, a new system for evaluating the work of police agencies based on public attitudes was developed.

Two sociological studies were conducted to test this system with police work assessments obtained and compared from residents of Lviv and Lviv region (1600 respondents in total). An anonymous survey of police personnel from Lviv region was also conducted with 300 respondents.

Comparison of the results of two surveys, one in September 2014, the other in July 2015, allowed for assessment of changes in public attitudes toward police in each part of Lviv and Lviv region. Overall, the level of trust more than doubled, increasing from 19% in 2014 to 41% in 2015⁵⁶.

International cooperation played a key role in developing Ukraine's law enforcement training system. The National Police of Ukraine received assistance from the EU Advisory Mission in Ukraine between 2017 and 2022 through the PRAVO

⁵⁴ Хоркавий С. В. Реформування органів національної поліції України в умовах євроінтеграції. *Держава та регіони. Серія право*. 2024. № 2. С. 51-56.

⁵⁵ Wilson Center. When Ukraine Abolished the Police: Lessons for America. Washington, DC : Wilson Center, 2020. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/when-ukraine-abolished-police-lessons-america>

⁵⁶ Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність». URL: <https://archive.khpg.org/police-reform/>

Police Programme, implemented by the United Nations Office for Project Services (UNOPS), aimed at modernizing Ukrainian law enforcement to European standards.

The American ICITAP program provided support in creating the Patrol Police Academy. A delegation of Patrol Police and Patrol Police Academy staff completed a study tour in the USA, visiting police academies in St. Louis County, Missouri, and Macon County, Illinois, combined with attending the annual conference of the International Law Enforcement Educators and Trainers Association (ILEETA) in St. Louis⁵⁷.

Canadian assistance included installing modern equipment at the Academy, and officers from the Canadian Police Mission helped Ukrainian instructors adapt scenarios for virtual shooting ranges according to Ukrainian realities and legislation.

Analysis of international experience in using innovative methods of tactical and special training and the specifics of the Ukrainian law enforcement system allows for formulating concrete recommendations for adapting the best global practices to national conditions. These recommendations are based on understanding both the advantages of modern technologies and the specific challenges faced by Ukrainian police.

The primary direction of modernization should be the gradual implementation of VR technologies in the training process, taking into account the experience of Dutch police. Virtual reality provides a significantly higher level of mental engagement for officers during training, which is particularly important for developing rapid decision-making skills. It is recommended to begin implementation with basic scenarios of conflict de-escalation and working with individuals in crisis situations.

An important element should be the integration of psychological training based on the Canadian experience of the Autonomic Modulation Training (AMT) program. The program, which includes heart rate variability biofeedback and metacognitive techniques, has shown effectiveness in reducing post-traumatic stress symptoms. Considering the specifics of Ukrainian police work under martial law conditions, such training is critically important.

It is advisable to adapt the American experience of cost-effective training, since VR technologies allow for achieving four times acceleration of the training process compared to traditional methods. This is particularly relevant for Ukraine given limited resources and the need for rapid training of large numbers of personnel.

An aspect of successful implementation is adapting international methodologies to Ukrainian legal, cultural, and operational realities. It is recommended to create a Ukrainian scenario database that reflects the specifics of police work under martial law conditions, including scenarios for working with internally displaced persons, detecting sabotage groups, and interacting with civilian populations in frontline areas.

It is recommended to integrate VR training with existing training programs rather than completely replacing them. Dutch research showed that maximum heart rate and physical activity remain higher during real training, which emphasizes the need for a balanced approach.

⁵⁷ U.S. Department of Justice. Ukraine: ICITAP-Supported Patrol Police and Patrol Police Academies Delegation Completes U.S. Study Tour. 2025, January 20. URL: <https://www.justice.gov/archives/criminal/criminal-icitap/blog/ukraine-icitap-supported-patrol-police-and-patrol-police-academies-delegation>

Long-term recommendations include gradual integration of the Ukrainian training system with European standards. The EU Advisory Mission has already begun projects to transform National Police departments according to European standards.

Active participation in European Union Agency for Law Enforcement Training (CEPOL) programs and adaptation of Ukrainian training curricula to European standards is recommended. This will create a foundation for Ukraine's future integration into European security structures.

An important direction is the development of joint training programs with EU and NATO countries, which will allow Ukrainian officers to gain experience working with international partners and study best practices directly from their sources of development.

CONCLUSIONS

The conducted research on innovative methods of tactical and special training for law enforcement units based on NATO countries' experience allows for formulating a number of important conclusions regarding the prospects for modernizing the Ukrainian law enforcement training system.

Analysis of international experience demonstrates revolutionary changes in approaches to law enforcement training that have occurred over the past decade. The implementation of virtual and augmented reality technologies has fundamentally transformed training capabilities, enabling the creation of safe, controlled, and highly realistic training environments. Research consistently shows that VR technologies provide significantly higher levels of mental engagement compared to traditional methods, although physical workloads remain higher during real training exercises. This finding underscores the critical necessity of an integrated approach that combines the advantages of virtual and traditional training methods to maximize overall training effectiveness.

The economic efficiency of innovative technologies represents one of the most compelling arguments in their favor. International experience demonstrates a four-fold acceleration of the learning process and substantial improvement in officer confidence when using VR technologies compared to traditional methods. Investment in VR systems pays for itself within several years due to reduced costs for ammunition, training facility rental, and logistics. Furthermore, the scalability of these systems allows for training large numbers of personnel simultaneously without proportional increases in operational costs, making them particularly valuable for organizations with extensive training requirements.

Psychological training of law enforcement officers in NATO countries is characterized by a comprehensive, scientifically-grounded approach that combines traditional psychological methodologies with innovative biometric monitoring technologies. The integration of physiological feedback systems with cognitive training represents a significant advancement in developing stress resilience among officers. Particularly important is the development of programs that can be executed remotely, which helps overcome the stigma associated with seeking psychological assistance among law enforcement personnel. This remote accessibility ensures that officers can receive necessary psychological support without concerns about career implications or peer judgment.

Analysis of Ukrainian experience in law enforcement system reform has revealed both significant achievements and systemic challenges. The creation of the new Patrol Police and the Patrol Police Academy represented important steps in modernizing the training system and establishing a foundation for contemporary law enforcement education. However, the identified mismatch between foreign training programs and Ukrainian realities emphasizes the critical necessity of adapting international experience to national contexts. This adaptation must consider not only cultural and legal differences but also operational environments unique to Ukraine, particularly in the context of current security challenges.

Based on the conducted analysis, a phased implementation of VR technologies is advisable, beginning with pilot projects at the Patrol Police Academy and subsequently scaling to regional training centers. This gradual approach allows for careful evaluation of effectiveness and necessary adjustments before broader implementation. Critical importance lies in adapting psychological training programs to account for the specifics of Ukrainian police work under martial law conditions and ensuring systematic training of Ukrainian instructors for working with new technologies. The development of local expertise is essential for sustainable implementation and ongoing system maintenance.

Particular attention should be devoted to creating a national scenario database that reflects the specifics of Ukrainian police work, including scenarios for working with internally displaced persons, detecting sabotage groups, and interacting with civilian populations in frontline areas. These scenarios must be culturally appropriate and legally compliant with Ukrainian legislation while incorporating lessons learned from international best practices. The scenario development process should involve collaboration between Ukrainian law enforcement professionals, international experts, and technology developers to ensure both realism and educational value.

International cooperation remains a key factor in successful modernization efforts. The experience of collaboration with international partners demonstrates the vital importance of technical support for ensuring sustainable development of the training system. This cooperation should extend beyond initial implementation to include ongoing knowledge transfer, technology updates, and continuous improvement processes. Establishing long-term partnerships with NATO countries and EU institutions will provide Ukraine with access to evolving best practices and emerging technologies in law enforcement training.

The integration of innovative training methods must also consider the broader organizational context within which Ukrainian law enforcement operates. This includes ensuring compatibility with existing administrative structures, budget constraints, and personnel policies. Change management strategies must be developed to facilitate smooth adoption of new technologies and methodologies while maintaining operational effectiveness during the transition period.

Furthermore, the development of evaluation metrics and quality assurance procedures is essential for measuring the effectiveness of implemented innovations. These metrics should assess both immediate training outcomes and long-term operational performance improvements. Regular assessment will enable continuous refinement of training programs and demonstrate return on investment to stakeholders and funding organizations.

Overall, the implementation of innovative tactical and special training methods based on NATO countries' experience represents significant potential for enhancing the effectiveness of the Ukrainian law enforcement system. The success of such implementation depends on a systematic approach that combines technological innovations with adaptation to national characteristics, adequate resource provision, and active international cooperation. This comprehensive strategy will position Ukraine's law enforcement training system among the most advanced globally while ensuring it remains responsive to national security requirements and operational realities.

SUMMARY

This research examines innovative methods of tactical and special training for law enforcement units based on NATO countries' experience and their adaptation prospects for Ukraine. The study analyzes the current state of virtual and augmented reality technologies implementation in police training programs across NATO member states, evaluates the effectiveness of modern psychological preparation methods, and assesses Ukraine's potential for adopting international best practices.

The research methodology includes comprehensive analysis of international experiences, case studies from leading law enforcement agencies, and evaluation of pilot programs implementation results. Special attention is given to examining virtual reality training systems used by police forces in the Netherlands, United States, Canada, and other NATO countries, as well as psychological resilience programs developed for stress management and post-traumatic stress disorder prevention.

Key findings demonstrate that VR technologies provide significantly higher levels of mental engagement compared to traditional training methods, while maintaining cost-effectiveness through reduced ammunition expenses and training facility costs. The study reveals that NATO countries have developed comprehensive psychological preparation protocols combining traditional therapeutic approaches with innovative biometric monitoring technologies and neurophysiological training methods.

Analysis of Ukraine's law enforcement reform experience since 2014 shows both significant achievements in establishing new training institutions and systematic challenges related to adapting foreign methodologies to national contexts. The research identifies critical gaps between theoretical training content and practical operational requirements, emphasizing the need for culturally adapted training scenarios.

The study provides specific recommendations for phased implementation of innovative training technologies in Ukraine, including establishment of pilot VR programs, development of national scenario databases reflecting Ukrainian operational realities, and creation of comprehensive instructor training systems. Recommendations address resource requirements, implementation timelines, and necessary international cooperation frameworks for sustainable modernization of Ukrainian law enforcement training systems.

References

1. Національна громадська платформа «Реформуємо MBC: прозорість та відповідальність». URL: <https://archive.khpg.org/police-reform/>
2. Хоркавий С. В. Реформування органів національної поліції України в умовах євроінтеграції. *Держава та регіони. Серія право*. 2024. № 2. С. 51–56.

3. Andersen J. P., Gustafsberg H. Improving police performance by training officers to manage stress. *Futurum Careers*. 2024. May 23. URL: <https://futurumcareers.com/improving-police-performance-by-training-officers-to-manage-stress>
4. Arbor XR. Transforming Police Training with Virtual Reality. URL: <https://arborxr.com/blog/transforming-police-training-with-virtual-reality>
5. Axon VR police training: 4 benefits and use cases for leveraging VR training tools. 2024. October 16. URL: <https://www.axon.com/resources/vr-police-training>
6. Brammer J. C., van Peer J. M., Michela A., van Rooij M. M., Oostenveld R., Klumpers F., Dorrestijn W., Granic I., Roelofs K. Deep-Breathing Biofeedback Trainability in a Virtual-Reality Action Game: A Single-Case Design Study With Police Trainers. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 12. 806163. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.806163/full>
7. Dario L. M., Saginor J. Exploration of a virtual reality exercise to help train police with responding to mental health crises in the community. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2024. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/cbm.2361>
8. Di Nota P. M., Anderson G. S., Ricciardelli R., Carleton R. N., Groll D. A Biological Approach to Building Resilience and Wellness Capacity Among Police Exposed to Posttraumatic Stress Injuries: Protocol for a Randomized Controlled Trial. *JMIR Research Protocols*. 2023. Vol. 12. e33492. URL: <https://www.researchprotocols.org/2023/1/e33492>
9. GIGN. Wikipedia. 2024. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/GIGN>
10. GSG 9. Wikipedia. 2024. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/GSG_9
11. Hansen H., Holmgren M., Gribel C.J., Ingrell J., Palamas G. Utilizing Virtual Reality to Enhance Situational Awareness in Swedish Police Training. Springer. 2025. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-85663-1_3
12. Kelley D.C., Siegel E., Wormwood J.B. Understanding Police Performance Under Stress: Insights From the Biopsychosocial Model of Challenge and Threat. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. 1800. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6696903/>
13. Kleygrewe L., Hutter R. I. V., Koedijk M., Oudejans R. R. D. Virtual reality training for police officers: a comparison of training responses in VR and real-life training. *Police Practice and Research*. 2024. Vol. 25, No. 1. P. 18–37. URL: <https://doi.org/10.1080/15614263.2023.2176307>
14. McCraty R., Atkinson M., Lipsenthal L., Arguelles L. Police Department Personnel Stress Resilience Training: An Institutional Case Study. *Global Advances in Health and Medicine*. 2013. Vol. 2, No. 4. P. 72–79. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4010956/>
15. Office of Justice Programs. Virtual Reality: The Future of Law Enforcement Training. Washington, DC : U.S. Department of Justice. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/virtual-reality-future-law-enforcement-training>
16. Operator XR. Law Enforcement VR Training. URL: <https://operatorxr.com/law-enforcement>
17. OSCE. Police Education and Training Systems in the OSCE Region. Vienna : OSCE, 2019. 156 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/423401.pdf>

18. Police Magazine. The Value of VR Training. URL: <https://www.policemag.com/training/article/15668055/the-value-of-vr-training>
19. Silva C., Ribeiro E., Freire C. Resilience Training Programs with Police Forces: A Systematic Review. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2024. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11896-023-09633-y>
20. Tkachuk A. Academy of Patrol Police: A cornerstone of Ukrainian law enforcement reform. Forum for Ukrainian Studies. 2020. April 8. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2020/04/08/academy-of-patrol-police-a-cornerstone-of-ukrainian-law-enforcement-reform/>
21. U.S. Department of Justice. Ukraine: ICITAP-Supported Patrol Police and Patrol Police Academies Delegation Completes U.S. Study Tour. 2025. January 20. URL: <https://www.justice.gov/archives/criminal/criminal-icitap/blog/ukraine-icitap-supported-patrol-police-and-patrol-police-academies-delegation>
22. Ukraine World. Uniform and Reform: How Has the Patrol Police Changed in Two Years? 2017. URL: <https://ukraineworld.org/en/articles/ukraine-explained/uniform-and-reform-how-has-patrol-police-changed-two-years>
23. University of Texas at Dallas. 'The Future of Police Training': SURVIVR Uses Virtual Reality to Prep Officers for the Real World. URL: <https://cs.utdallas.edu/9884/the-future-of-police-training-survivvr-uses-virtual-reality-to-prep-officers-for-the-real-world/>
24. Wilson Center. When Ukraine Abolished the Police: Lessons for America. Washington, DC : Wilson Center, 2020. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/when-ukraine-abolished-police-lessons-america>
25. Wormwood J. B., Lynn S. K., Barrett L. F., Quigley K. S. Understanding Police Performance Under Stress: Insights From the Biopsychosocial Model of Challenge and Threat. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. 1800. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6696903/>
26. Zechner O., Kleygrewe L., Jaspaert E., Schrom-Feiertag H., Hutter R. V., Tscheligi M. Enhancing operational police training in high stress situations with virtual reality: experiences, tools and guidelines. *Multimodal Technologies and Interaction*. 2023. Vol. 7, No. 2. P. 14. URL: <https://doi.org/10.3390/mti7020014>

Information about the author:
Kanyuka Valerii Yevhenovych,

Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Security and Law Enforcement
West Ukrainian National University
11, Lvivska Str., Ternopil, 46009, Ukraine

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Кішінець Ю. А.

ВСТУП

Останні десятиріччя Уряди всіх держав максимально об'єднуються у пошуку вирішення таких глобальних проблем як: різке глобальне потепління, зменшення озонового шару, забруднення ґрунтів, води, повітря, загроза голоду. Людство нарешті визнало, що природні катаклізми, які щороку завдають масштабних руйнувань, забирають життя сотень тисяч людей, несуть матеріальні та економічні збитки – не щось інше, як наслідки життєдіяльності самої ж людини. Людство в пошуку заходів зменшення цього негативного впливу і подоланні проблем нестачі природних ресурсів, забрудненості повітря, вод, земельних ресурсів і загрози для свого існування та існування майбутніх поколінь. Оскільки всі держави, не залежно від свого соціально-економічного розвитку, політичного устрою однаково відчують на собі вплив навколишнього природного середовища, то міжнародна спільнота тяжіє до максимальної консолідації у подоланні та вирішенні цих проблем та загроз. З цією метою Асамблеєю ООН було прийнято Цілі сталого розвитку¹, якими вперше на такому масштабному рівні (з часів прийняття Паризької Угоди про клімат²) порушено проблематику збереження природних ресурсів за для існування людства сьогодні та на майбутнє. Продовженням концептуальних основ закладених в Цілях сталого розвитку стало прийняття Європейської зеленої угоди³, членом якої й досі не є Україна, оскільки через активні бойові дії на її території та неможливість виконання ряду зобов'язань із забезпечення відповідних стандартів екологічності, наша держава ще не здатна відповідати сучасним вимогам екологічності, однак вже стоїть на цьому шляху. Цілі Сталого Розвитку є основою для будь яких законодавчих ініціатив для держав-учасниць резолюції ООН. На сьогодні варто визнати, що сталий розвиток та екологізація діяльності людини стали не просто концептуальним документом, а буквально усвідомленим способом життєдіяльності людини та держав. Це свого роду виклик для сучасного суспільства у подоланні бідності, голоду, захисту планети та забезпечення стабільного миру і процвітання для всього людства. Оскільки земельний фонд є невід'ємним елементом навколишнього

¹ Про Цілі сталого розвитку на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2029 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

² Паризька угода: Міжнародний документ від 12.12.2015 р. № 995_61 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_61#Text.

³ The European Green Deal: URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

природного середовища, який знаходиться у тісному взаємному зв'язку з його іншими елементами – лісами, водними ресурсами, флорою та фауною, і за своєю суттю є головним інструментом забезпечення життя населення та своєрідним засобом виробництва, необхідним для функціонування всіх галузей народного господарства, стає очевидною соціальна обумовленість та правова актуальність забезпечення дбайливого та розумного ставлення до земельних ресурсів в Україні, навіть в умовах правового режиму воєнного стану.

Україна, не тримається осторонь всіх цих міжнародних угод та тенденцій у подоланні глобальних проблем людства і, попри правовий режим воєнного стану на її території, активні бойові дії на значній її території, продуктивно впроваджує всі можливі та необхідні заходи у національне законодавство та практику. Подолання голоду є однією із 17 глобальних цілей в контексті сталого розвитку. Україна, як аграрна країна, одна з країн лідерів постачальників аграрного продовольства, щодня зазнає нищівного впливу на земельний фонд, в тому числі й сільськогосподарського призначення, і відповідно така ситуація ставить під ще більшу загрозу питання подолання голоду у світі.

Всі вищезгадані передумови створюють соціальну обумовленість кримінально-правової охорони земель в Україні. Для науки кримінального права соціальна обумовленість тих чи інших кримінальних правопорушень становить велику цінність, а тому активно досліджується, потрапляє в коло наукових дискусій та обговорень, оскільки це обумовлює обґрунтованість кримінально-правових заборон і застосування заходів кримінально-правового впливу на осіб, які їх вчиняють. Безсумнівно, встановлення такого виду юридичної відповідальності, як кримінальна за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння повинно мати ґрунтовні підстави. За появи суспільної необхідності у певному виді правового регулювання, соціальна обумовленість пояснює вибір необхідних юридичних засобів її задоволення, з урахуванням тих особливостей соціально-економічних та правових умов життя суспільства, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин.

В Україні на сьогодні багато факторів соціальної обумовленості кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, за останнє десятиріччя земельних реформ, земельні відносини буквально видозмінилися і набули нових форм та нових їх учасників. Крім того війна на території України загострила становище земельного фонду, який щодня піддається нищівному впливу. З цього випливає потреба криміналізації нових видів діянь у кримінальному законодавстві України.

1. Актуальні проблеми соціальної обумовленості кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин: ключові поняття

Війна розгорнута Російською Федерацією проти України щодня завдає нищівної шкоди українському народу. Мова йде не лише про загибель людей, руйнацію житла, енергетичних та соціальних об'єктів, а й про щоденну шкоду навколишньому природному середовищу – забруднення повітря, води, земельних ресурсів. Наслідки цієї нищівної шкоди ще не в повній мірі досліджені та встановлені, однак світ вже починає їх відчувати. І з кожним роком ескалації воєнних дій на території України існує прогноз ще більшої

загрози, особливо голоду на найближчі роки. В Україні науковці та практики не можуть залишатися осторонь таких кричущих проблем, а тому дослідження актуальних проблем юридичної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин, в тому числі й кримінальної, стають все частішим об'єктом та предметом наукових досліджень.

Правова охорона землі починається з основоположних засад, закладених в Основному Законі нашої держави, де чітко встановлено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави⁴. Земельним законодавством передбачено (частина 1 ст. 211) ЗК України⁵, що за правопорушення у сфері земельних відносин громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. Предметом цього дослідження є кримінально-правова відповідальність у сфері земельних відносин, як найвища міра юридичної відповідальності, що передбачає найсуворіші покарання та обмеження для правопорушника. Кримінальна відповідальність є наслідком вчинення суспільно небезпечного діяння у сфері земельних відносин, забороненого КК України⁶. Особа, яка вчинила таке правопорушення може бути притягнена до відповідальності виключно у судовому порядку, а відповідні санкції визначені у нормах КК України.

Сучасна система Особливої частини КК України не містить окремого розділу, присвяченого регламентації відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. У науковій літературі можна зустріти дискусійні погляди щодо визначення понять земельних відносин та правопорушень у сфері земельних відносин, а також щодо системи відповідних кп. Саме тому, дослідження соціальних передумов, поняття, особливостей та класифікації діянь у сфері земельних відносин в контексті земельної реформи та викликів правового режиму воєнного стану і забезпечення цілей сталого розвитку є вкрай важливим для науки та практики кримінального права.

Ключовим категоріальним поняттям для цього дослідження є поняття самого кримінального правопорушення у сфері земельних відносин, яке наведено та обґрунтовано авторкою неодноразово у своїх дослідженнях і визначено, як суспільно небезпечні діяння (дії чи бездіяльність), які посягають на встановлений порядок використання, розпорядження та охорони земельними ресурсами, порушують права власників та користувачів земель, спричиняють шкоду навколишньому природному середовищу або створюють загрозу соціальній, економічній або екологічній безпеці держави, та такі, за які КК України встановлено кримінальну відповідальність. В сучасних умовах для реалізації цілей сталого розвитку, а також в умовах реалізації земельної реформи в Україні сфера земельних відносин набуває статусу самостійного об'єкта кримінально-правової охорони, що зумовлено суттєвими перетворенням в структурі суспільних відносин та необхідністю їх ефективного правового захисту.

⁴ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141/

⁵ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. ст. 27/

⁶ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. ст. 131/

Для повного обґрунтованого розуміння проблематики також варто навести класифікацію кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Цей напрямок також один із дискусійних в доктрині кримінального права України.

Попри всі дискусії, варто наголосити, що класифікація кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, має об'єднувати ті суспільно-небезпечні діяння, які можуть бути вчинені у процесі володіння, користування та розпорядження землею, проте не поєднані родовим об'єктом відповідної групи кримінальних правопорушень. Об'єкт кримінальних правопорушень лягає в основу першої класифікації цього виду правопорушень:

а) кп, в яких земельні відносини мають значення факультативного безпосереднього об'єкта – такі правопорушення в першу чергу спрямовані не на порушення земельних відносин, однак можуть мати відношення до них: «Шахрайство» (ст. 190 КК України); «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» (ст. 191 КК України); «Умисне знищення або пошкодження майна» (ст. 194 КК України), «Необережне знищення або пошкодження майна» (ст. 196 КК України), «Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації» (ст. 206² КК України), «Незаконна приватизація державного, комунального майна» (ст. 233 КК України), «Порушення правил екологічної безпеки» (ст. 236 КК України), «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення» (ст. 237 КК України), «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» (ст. 238 КК України), «Порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин» (ст. 240 КК України), «Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу» (ст. 245 КК України), «Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу» (ст. 246), «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» (ст. 252 КК України), «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» (ст. 253 КК України), «Самоправство» (ст. 356 КК України), «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів» (ст. 358 КК України), «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364 КК України), «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364¹ КК України), «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365²), «Службове підроблення» (ст. 366 КК України), «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК України);

б) кп, в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом – такі діяння завжди супроводжуються безпосереднім порушенням земельних відносин, а саме: «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» (ст. 197¹ КК України), «Забруднення або псування земель» (ст. 239 КК України), «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» (ст. 239¹ КК України), «Незаконне заволодіння

землями водного фонду в особливо великих розмірах» (ст. 239² КК України) , «Безгосподарське використання земель» (ст. 254 КК України) ⁷.

Іншим критерієм, за яким необхідно класифікувати кп у сфері земельних відносин, є **вид земельних відносин**, на які посягає суспільно небезпечне діяння. Виходячи з вищенаведеного нами поняття кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, можна виділити наступні види земельних відносин: *відносини володіння землею, відносини користування землею, відносини розпорядження землею, відносини з охорони землі, відносини з відтворення земель, відносини із здійснення управління землею, відносини щодо застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення та земельні реформаційні відносини*. На нашу думку, класифікацію за видом земельних відносин, на який посягає суспільно небезпечне винне діяння, варто здійснювати, опираючись на ці види кримінальних відносин ⁸:

а) *кп, які посягають на відносини володіння землею* – такі правопорушення посягають на відносини щодо реалізації особою її права мати у своєму віданні земельну ділянку чи сукупність земельних ділянок: «Шахрайство (ст. 190 КК України), «Умисне знищення або пошкодження майна» (ст. 194 КК України), «Необережне знищення або пошкодження майна» (ст. 196 КК України), «Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації» (ст. 206² КК України), «Незаконна приватизація державного, комунального майна» (ст. 233 КК України);

б) *кп, які посягають на відносини користування землею* – такі правопорушення посягають на відносини щодо використання землі її користувачем в особистих інтересах, одержання особою плодів та доходів із корисних властивостей землі: «Шахрайство» (ст. 190 КК України), «Умисне знищення або пошкодження майна» (ст. 194 КК України), «Необережне знищення або пошкодження майна» (ст. 196 КК України);

в) *кп, які посягають на відносини розпорядження землею* – такі діяння посягають на відносини щодо визначення власником земельної ділянки її юридичної долі, у тому числі її дарування, купівля чи продаж, передача її в користування іншій особі, або вчинення будь-яких інших дій із землею на власний розсуд в межах чинного законодавства: «Шахрайство (ст. 190 КК України), «Умисне знищення або пошкодження майна» (ст. 194 КК України), «Необережне знищення або пошкодження майна» (ст. 196 КК України), «Незаконна приватизація державного, комунального майна» (ст. 233 КК України);

г) *кп, які посягають на відносини з охорони землі* – такі діяння посягають на відносини із здійснення контролю за користуванням землею, здійснення її захисту від шкідливого людського впливу, вжиття заходів щодо підтримки її продуктивності, забезпечення використання землі згідно її призначення, а також захисту права власності на землю: «Порушення правил екологічної

⁷ Кішінець Ю.А. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Матеріали щорічної науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м.Суми, 13–17 лист. 2024 р.) Суми. 2024. С. 435.

⁸ Кішінець Ю. А. Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин: проблеми категоріального апарату класифікації. Електронний журнал «Наука і техніка сьогодні». Серія Право. 2024. № 11 (39) 2024. С. 596.

безпеки (ст. 236 КК України), «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення» (ст. 237 КК України), «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» (ст. 238 КК України), «Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу» (ст. 245 КК України), «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» (ст. 252 КК України), «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» (ст. 253 КК України);

д) *кп, які посягають на відносини з відтворення земель* – такі діяння порушують на відносини із здійснення речовинного чи технологічного впливу на ґрунти з метою відновлення їх родючих властивостей («Порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин» (ст. 240 КК України), «Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу» (ст. 246 КК України);

е) *кп, які посягають на відносини із здійснення управління землею* – такі правопорушення порушують відносини, однією зі сторін яких є уповноважений орган державної влади чи місцевого самоврядування, наділений функціями приймати управлінські рішення щодо земель («Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» (ст. 191 КК України), «Незаконна приватизація державного, комунального майна» (ст. 233 КК України), «Самоправство» (ст. 356 КК України), «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів» (ст. 358 КК України), «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364 КК України), «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364¹ КК України), «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365² КК України), «Службове підроблення» (ст. 366 КК України), «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК України);

є) *кп, які посягають на відносини щодо застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення*. Відповідні діяння порушують відносини із застосування до винної особи заходів державного примусу за вчинене нею правопорушення у сфері земельних відносин, у тому числі відносини із притягнення винної особи до юридичної відповідальності за вчинене нею кримінальне правопорушення («Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364 КК України), «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365² КК України), «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК України);

ж) *кп, які посягають на земельні реформаційні відносини* – такі діяння порушують відносини щодо реалізації земельної реформи (наприклад, «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364 КК України).

Наведена класифікація кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, підсвічує широке коло проблем, які й досі характерні для зазначеної сфери, і більше того підсилені більш глобальними складними політичними проблемами та війною проти України.

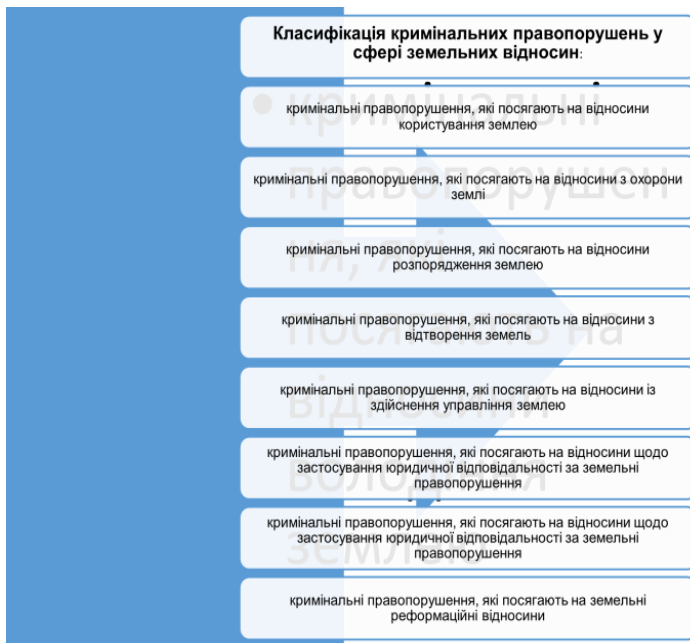

Рис. 1. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

2. Нищівні збитки, завдані війною та недосконалість національного законодавства, як перешкода на шляху досягнення цілей сталого розвитку

Як у 2024, так і в 2025 році головними негативними факторами впливу на довкілля залишаються: забруднення атмосферного повітря та забруднення важкими металами земельного фонду внаслідок повномасштабної війни рф проти України, різкі глобальні кліматичні зміни, інтенсивне використання заборонених хімічних речовин в агропромисловій сфері, урбанізація населення, деградація земель, збільшення трафіку транспортних засобів та ін. У цьому контексті, колектив авторів Кузнецова М. Ю. Гресь Н. М., Шапран В. В. наголошують на тому, що права людини та навколишнє середовище є взаємопов'язані, оскільки безпечне довкілля і є тим самим показником дотримання екологічних прав людини. Притягнення до відповідальності винних осіб за правопорушення у сфері охорони навколишнього середовища та попередження таких випадків є завданням держави і права⁹.

⁹ Кузнецова М. Ю., Гресь Н. М., Шапран В.В. Запровадження посадки уповноваженого з екологічних прав людини в Україні з урахуванням збільшення негативних факторів впливу на стан навколишнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Вип. 83. Ч. 2. 2024. С. 110–115.

У питаннях визначення шкоди та збитків завданих земельним ресурсам, не аби яку роль відіграють сучасні інформаційні та цифрові технології. Досліджуючи роль інформаційної сфери у досягненні цілей сталого розвитку, Арістова І. В., слушно зазначає, що саме «цифрові технології становлять сьогодні потужний інструмент для досягнення ЦСР, оскільки вони дозволяють оптимізувати виробничі та управлінські процеси, при цьому зменшити обсяги затрачених ресурсів, сприяють пошуку інноваційних та ефективних рішень у різних галузях економіки. Цифрові платформи забезпечують екологічність ланцюгів постачання, циклічне проектування та екологічне планування. Для охорони земельних ресурсів цифрові технології забезпечують моніторинг і ефективне управління земельними ресурсами, що дозволяє відслідковувати стан ґрунтів і рослин, зменшуючи використання хімічних добрив і пестицидів, і сприяє екологічній безпеці ґрунтів та сільськогосподарської продукції»¹⁰. Ці заходи на сьогодні дуже необхідні для земельного фонду України та встановлення оцінки завданої шкоди внаслідок воєнних дій на території України і для притягнення винних до відповідальності.

У 2025 році за даними Кабінету Міністрів України, площа замінованих територій земельного фонду на території України порівняно з 2022 роком знизилася до понад 20%, однак все одно складає ще близько 137 тис км², в переважній більшості це землі саме сільськогосподарського призначення¹¹. Така позитивна динаміка утворилася завдяки наполегливій самовідданій роботі служб ДСНС України, Національної поліції, Міністерства оборони та неурядовим операторам протимінної діяльності. Україна акумулювала велику протимінну міжнародну коаліцію з понад пів сотні держав та залучила 1,2 млрд доларів допомоги для очищення територій. Також залучено іноземних фахівців до процесу розмінування. Для цього процесу застосовано 278 одиниць розмінувальної та землерийної техніки, а також понад 13 тисяч металопрошукачів.

У жовтні 2025 року Держекоінспекція оголосила попередні дані, щодо збитків завданих земельному фонду України і вони становили такі обсяги:

- засмічення земель – 1,27 трлн грн, площа 24,3 млн кв. м;
- забруднення ґрунтів – 22,0 млрд грн, площа 1,2 млн кв. м¹².

Аналіз чинного законодавства останніх років, зокрема ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12.05.2022 № 2247-IX¹³ не містить положень спрямованих на захист земельних ресурсів від використання у

¹⁰ Арістова І. В. Роль інформаційної сфери та науки «Інформаційне право» у досягненні Цілей Сталого Розвитку в умовах цифрової трансформації в Україні. Електронне наукове видання *«Аналітично-порівняльне правознавство»*. Вип. № 04, Ч. 2, 2025. С. 92–96.

¹¹ Площа потенційно замінованих земель зменшилася на 20%: *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ploshcha-potentsiino-zaminovanykh-zemel-porivniano-z-kintsem-2022-roku-zmenshylasia-na-ponad-20-denyshmyhal>.

¹² Обстріли об'єктів Міноборони завдали екології збитків на 367 млрд грн. *Міністерство оборони України*. Офіційний сайт. URL: <https://mod.gov.ua/news/obstrili-ob-yektiv-minoboroni-zavdali-ekologiyi-zbitkiv-na-367-mlrd-grn>.

¹³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12.05.2022 № 2247-IX.

спосіб, що створює ризики для національної безпеки держави. Мова йде про те, що землі сільськогосподарського призначення становлять значну частину території нашої держави, вони мають надважливе значення для забезпечення продовольчої безпеки не лише України, а й держав для яких Україна є ключовим постачальником аграрного продовольства. Їх неналежне використання несе загрози не лише для конкретних територій, але й для національної безпеки в цілому. Тому це і виступає соціальною обумовленістю для криміналізації діяння щодо умисного використання або сприяння використанню земель сільськогосподарського призначення з метою розміщення незаконних збройних формувань держави-агресора або в інших цілях, що загрожують безпеці держави. Аналіз положень Закону № 2247-IX продемонстрував що він не враховує всі поточні ризики, що постають у зв'язку з використанням земельних ресурсів у цей складний період. Проте необхідність забезпечення гнучкості в управлінні земельними ресурсами набуває особливого змісту в умовах правового режиму воєнного стану. Законом не встановлено норми або обмеження, спрямовані на захист сферу земельних відносин від суспільно небезпечних посягань, зокрема таких що пов'язані незаконним розміщенням об'єктів, які можуть бути задіяні у військових операціях та створювати загрози безпеці держави та руйнуванню екосистем. Це зумовлює доцільність впровадження додаткових норм, які відповідають сутності поточних зовнішніх та внутрішніх загроз у спосіб своєчасної криміналізації протиправних діянь спрямованих на захист сфери земельних відносин. У зв'язку з цим своєчасним є посилення контролю за земельними ресурсами держави під час дії правового режиму воєнного стану у державі.

Попри дію правового режиму воєнного стану, наша держава не припиняє свій правовий розвиток та активне впровадження реформ. Не є виключенням і сфера земельних відносин. Перший етап земельної реформи припав ще на довоєнний період і розширив для громадян додаткові економічні можливості, зокрема шляхом відкриття ринку землі сільськогосподарського призначення у 2021. Наступний етап земельної реформи з 2024 року передбачив можливість придбання сільськогосподарських земель юридичними особами. Проте реформування зумовило виникнення цілого ряду викликів для суспільства, пов'язаних, насамперед із необхідністю додержання правопорядку та мінімізації кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Як виявилось, наявні механізми попередження злочинності у сфері земельних відносин не відповідають реаліям земельного ринку. Земельна реформа розширила коло суб'єктів-учасників земельних відносин, але від цього стало ще більше коло зловживань і діянь, які суперечать законодавству. Не дивлячись на те, що органи державної влади одержали ширші повноваження щодо управління земельними ресурсами рівень контролю виявився недостатнім, а часом посадові особи ОТГ і стають правопорушниками, особливо у тих громадах, які створюють або розвивають свої організаційні структури. В цих умовах доцільним є створення центрів правової підтримки для ОТГ перед якими систематично постають проблеми пов'язані з низькою інституційною спроможністю та недостатньою правовою обізнаністю серед громадян, оскільки саме низька обізнаність громадян у своїх правах спричиняє ряд зловживань відносно них та їх земельних прав. Перехідний період земельної реформи створює значний ризик вчинення кримінальних

правопорушень, що потребує посиленого юридичного захисту та супроводу. Робота центрів сприятиме поширенню знань про функціонування ринку землі, юридичній підтримці громадян та підвищенню їх правової обізнаності, а також їх функціонування позитивно позначиться на прозорому управлінні земельними ресурсами та профілактиці кп у сфері земельній сфері через інформування правоохоронних органів про підозрілі дії.

Крім того, запроваджена реформа розширила і можливості для зловживань цими прерогативами. Разом із розширенням кола правовідносин у сфері земельних відносин, виникла потреба у розширенні кола діянь у цій сфері, за вчинення яких правопорушник має бути притягнутий до юридичної відповідальності. Після 2001 року КК України було доповнено низкою нових статей, якими передбачалась кримінально-правова відповідальність у сфері земельних відносин. Тобто, кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин так само зазнавала трансформацій в останні роки, зокрема були криміналізовані певні суспільно-небезпечні діяння. Тож кримінально-правову відповідальність у сфері земельних відносин в законодавстві України можна розглядати як динамічну наукову категорію, яка потребує постійної уваги з боку вітчизняних дослідників та актуалізації існуючих концепцій. Тому обґрунтованою є необхідність посилення кримінальної відповідальності службових осіб за вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Відкриття ринку землі сільськогосподарського призначення спрягло активізації тіньових операцій із земельними ділянками, а втому числі й зловживанню владою службових осіб та фальсифікації документів. Такі діяння з боку службових осіб значно знижують рівень громадян до державних інституцій. Посилення відповідальності службових осіб за зловживання у сфері земельних відносин матиме превентивний вплив, змушуючи останніх ставитися більш відповідально до своїх службових обов'язків. Це сприятиме дотриманню верховенства права та законності у сфері земельних відносин. Запропоновано криміналізувати ряд протиправних діянь службових осіб у сфері земельних відносин, а саме: 1) одержання та вимагання неправомірної вигоди у сфері земельних відносин; 2) зловживання владними або службовими повноваженнями у земельній сфері; 3) посилення відповідальності службових осіб за зловживання у сфері земельних відносин та вдосконалення змісту ст. 239 КК України «Забруднення або псування земель» з урахуванням досвіду Німеччини з метою диференціації відповідальності залежно від суб'єктів вчинення кримінального правопорушення. Запропоноване позитивно позначиться на стані кримінально-правової охорони земельних відносин та дозволить мінімізувати корупційних ризики у сфері земельних відносин, зокрема у процесі здійснення операцій із земельними ділянками.

Практика діяльності правоохоронних органів з розслідування злочинності у сфері земельних відносин свідчить про катастрофічні прогалини, оскільки за наведеними даними Офісу Генерального прокурора України¹⁴ – за 10 місяців 2025 року було виявлено 1419 (у 2024 року таких було виявлено 1243, що

¹⁴ Єдиний звіт Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за січень – жовтень 2025 року. *Офіс Генерального Прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

свідчить про тенденцію до зростання цих кп) кримінальних правопорушень за ст. 197-1 Самовільне зайняття земельної ділянки, з яких 473 проступки, 946 злочини, і лише 273 правопорушень, за якими вручено підозру. І лише 261 кримінальних проваджень передано до суду за якими винесено 259 обвинувальних актів. За статтею 254 «Безгосподарське використання земель» було порушено 119 кримінальних проваджень, з яких передано до суду 40, за якими 39 винесено обвинувальних актів. Порівняльні дані за останні 4 роки наведено більше детально у таблиці нижче. Наведена статистична інформація свідчить про зростання злочинності у сфері земельних відносин, одна про незмінну наявність вад кримінально-правової охорони земельних відносин, оскільки незначне число обвинувальних актів за вчинення кп у сфері земельних відносин свідчить про неефективність сучасного стану дотримання законності у сфері земельних відносин (Рис. 2).

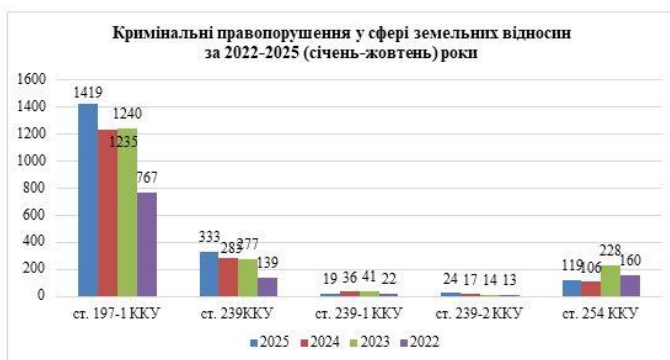

**Рис. 2. Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин
за 2022–2025 (січень-жовтень) роки**

ВИСНОВКИ

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна дійти до висновків, що людство нарешті усвідомило свій нищівний вплив на навколишнє природне середовище і на сьогодні знаходиться в пошуку такого способу життєдіяльності суспільства, за якого буде вирішено глобальні проблеми людства, а це і нестача ресурсів, і проблеми різкого глобального потепління, зменшення озонового шару, забруднення ґрунтів, води, повітря, загроза голоду, подолання бідності та ін. Сьогодні, коли ми говоримо про кримінальну відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин, то варто зауважити, що саме сукупність соціально обумовлених факторів знову і знову підіймають питання актуальності цієї проблеми для України. Оскільки наша держава в умовах правового режиму воєнного стану зазнає щоденного руйнівного впливу на становище земельного фонду України, а це загострює ще більше особливу увагу на правовій охороні земель, бо її соціальна та економічна цінність на сьогодні безумовно найвища. В контексті досягнення цілей сталого розвитку – земельний ресурс України становить особливе значення, саме тому

на найвищому державному законодавчому рівні земля підпадає під особливу правову охорону держави, оскільки територія нашої держави знаходиться на найбільш родючих ґрунтах Європи. Україна є одним з передових лідерів постачальників аграрного продовольства у світі. Те злочинне тотальне знищення земельного фонду України, яке зараз вчиняє російська федерація – це злочин проти людства і первинна загроза виникненню голоду в окремих регіонах, а це прямо суперечить проголошеним цілям сталого розвитку. Таке зростання суспільної значущості земель, особливо земель сільськогосподарського призначення, особливо загострює питання кримінальної відповідальності за правопорушення у цій сфері. Обґрунтовано, що законодавство потребує змін щодо посилення кримінальної відповідальності службових осіб за вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, оскільки розширення владних повноважень окремих суб'єктів внаслідок земельної реформи, призводить до зловживань цією владою. Діяльність правоохоронних органів дуже ускладнена у питаннях притягнення винних осіб до відповідальності через активність бойових дій на значній території України. Статистичні дані не відображають повної картини реальної злочинності у сфері земельних відносин через відсутність даних із окупованих територій, через низьку розслідуваність у зонах бойових дій та можливих бойових дій, через низький відсоток винесених обвинувальних актів у кримінальних провадженнях.

АНОТАЦІЯ

Встановлено, що правове регулювання сфери земельних відносин, в тому числі й нормами кримінального права є особливою прерогативою для законодавства України, оскільки земля є не просто природним ресурсом, а стратегічно важливим економічним, екологічним ресурсом і елементом національної безпеки нашої держави. В умовах правового режиму воєнного стану наша держава не полишає свого просвітописного курсу розвитку та ефективно впроваджує цілі сталого розвитку. Однак, з кожним роком ескалації війни на території України завдано нищівних збитків екологічному стану природних ресурсів – повітря, вод, земельного фонду. Частина земельного фонду вже не підконтрольна Україні через окупацію, а підконтрольні території піддаються знищенню та катастрофічному забрудненню. В наш час, коли людство в пошуку ефективних способів збереження природних ресурсів для нинішніх та майбутніх поколінь, тотальне знищення настільки цінних для всього світу родючих ґрунтів України виглядає, як злочин проти людства. Весь світ починає вже поступово відчувати наслідки цього згубного впливу. Крім того, встановлено, що Україна не позбавлена і внутрішніх перешкод у питаннях кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин: таких як криміналізація діянь у відносинах, що виникають; систематизації норм чинного Кримінального Кодексу України; низький рівень освіченості та обізнаності населення у своїх земельних правах. Питання розслідуваності кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин та притягнення винних осіб до відповідальності, недосконалість системи доказування та розслідування, що призводить до щорічного зростання злочинності з мізерними винесеними судами обвинувальними актами.

Література

1. Арістова І. В. Роль інформаційної сфери та науки «Інформаційне право» у досягненні Цілей Сталого Розвитку в умовах цифрової трансформації в Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Вип. № 04, Ч. 2, 2025. С. 92–96. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.14>.
2. Єдиний звіт Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за січень – жовтень 2025 року. *Офіс Генерального Прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. ст.27.
4. Кішінець Ю. А. Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин: проблеми категоріального апарату класифікації. Електронний журнал «Наука і техніка сьогодні». *Серія Право*. 2024. № 11 (39) 2024. С. 596.
5. Кішінець Ю.А. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Матеріали щорічної науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 13–17 лист. 2024 р.) Суми. 2024. С. 435.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-РП. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. ст. 131
8. Кузнецова М. Ю., Гресь Н. М., Шапран В.В. Запровадження посадки уповноваженого з екологічних прав людини в Україні з урахуванням збільшення негативних факторів впливу на стан навколишнього середовища. *Науковий Вісник Ужгородського Національного Університету*. Вип. 83. Ч. 2. 2024. С. 110–115.
9. Обстріли об'єктів Міноборони завдали екології збитків на 367 млрд грн. *Міністерство оборони України* : офіційний сайт. URL: <https://mod.gov.ua/news/obstrili-ob-yektiv-minoboroni-zavdali-ekologiyi-zbitkiv-na-367-mlrd-grn>.
10. Паризька угода: Міжнародний документ від 12.12.2015 р. № 995_61 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text.
11. Площа потенційно замінованих земель зменшилася на 20%: *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ploshcha-potentsiino-zaminovanykh-zemel-porivniano-z-kintsem-2022-roku-zmenshyлася-na-ponad-20-denys-shmyhal>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 12.05.2022 № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text>.
13. Про Цілі сталого розвитку на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2029 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
14. The European Green Deal. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

Information about the author:

Kishinets Yuliia Andriivna,

PhD, Senior Lecturer,

Department of Private Law and Social Security,

Sumy National Agrarian University

160, Herasym Kondratiev Str., Sumy 40021, Ukraine

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ (НА ПРИКЛАДІ СТ. 238 КК УКРАЇНИ)

Клочко А. М., Кубишкін Д. О.

ВСТУП

Сучасні екологічні та соціальні виклики, зумовлені зміною клімату, техногенними ризиками, зниженням якості довкілля та погіршенням стану громадського здоров'я посилюють значущість необхідності формування інституційної стійкості як ключової передумови сталого розвитку. Право у цьому процесі виконує фундаментальну та превентивну функції забезпечуючи прозорість управління, підзвітність суб'єктів владних повноважень та захист екологічних прав людини. Одним із важливих аспектів інституційної стійкості є достовірність та відкритість екологічної інформації. Опрацювання дискусійних питань кримінально-правової характеристики, кваліфікації та протидії кримінальним правопорушенням (далі – кп) проти довкілля привертають увагу науковців в контексті формування інституційної стійкості сталого розвитку. Проте окремі прояви відповідної системи суспільно небезпечних діянь, що міститься у Розділі VIII Кримінального кодексу України¹ (далі-КК України), який називається: «Кримінальні правопорушення проти довкілля» залишаються недостатньо вивченими у вітчизняній кримінально-правовій доктрині. Зокрема, до них належить діяння, передбачене ст. 238 КК України «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення». Вагома кількість напрацювань вчених на національному рівні присвячені загальнотеоретичним положенням забезпечення екологічної безпеки, реалізації права громадян на доступ до екологічної інформації та захисту публічного здоров'я. Зокрема, у науково-правовій позиції, висловленій Ю. Турловою, наголошується, що відсутність реального та процедурно визначеного механізму практичної імплементації права особи на доступ до екологічної інформації нівелює його юридичну та соціальну цінність, трансформуючи таке право у формальну, декларативну та фактично недієздатну нормативну гарантію. За висновками вченої, відсутність ефективного інструментарію забезпечення доступу до інформації позбавляє це право практичного сенсу та свідчить про його номінальний, а не реальний характер. У цьому контексті криміналізація суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із приховуванням або перекручуванням екологічно значущих відомостей, повинна розглядатися як необхідна складова системи правових гарантій, здатна забезпечити доказову визначеність охоронюваних відносин, сформувати режим правозастосовної превенції та надати праву доступу до

¹ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

екологічної інформації реального забезпечувального змісту. Одним із таких засобів, на думку вченої, має бути встановлення кримінально-правової відповідальності за умисне приховування чи перекручування відповідних даних, що виступало б юридичним запобіжником порушень та інституційною гарантією дієвості інформаційної екологічної безпеки². Савенкова Т.В. сформувала низку науково обґрунтованих висновків, відповідно до яких науковиця констатувала, що питання походження, історичних передумов та еволюційної трансформації кримінальної відповідальності за діяння, пов'язані з приховуванням або перекручуванням інформації про стан довкілля чи екологічно обумовлені показники захворюваності населення, не були предметом цілеспрямованого аналізу у наявних вітчизняних наукових дослідженнях, а вперше системне нормативне закріплення відповідного складу кп відбулося саме шляхом його включення до чинної кодифікованої системи кримінально-правових заборон України, зокрема ст. 238 КК України. Авторка акцентувала, що сучасний стан наукової розробленості проблеми виявляє як доктринальну, так і прикладну недостатність дослідження кримінально-правової природи цього діяння, що об'єктивно зумовлює потребу в окремому монографічному та міждисциплінарно-системному осмисленні, продиктованому інтересами науки кримінального права і запитами юридичної практики його реалізації³. У кримінально-правовій площині ст. 238 КК України передбачає кримінальну відповідальність спеціального суб'єкта – службової особи, наділеної нормативно закріпленням обов'язком здійснювати збір або офіційне подання екологічно значущих відомостей щодо стану довкілля, у тому числі його радіаційного компонента, пов'язаного із забрудненням земель, водних ресурсів, атмосферного повітря, харчових продуктів та продовольчої сировини, параметри яких впливають на формування державної екологічної політики та стан громадського здоров'я. У контексті доктринального осмислення суб'єктного складу екологічних кп доцільно також звернути увагу на наукові праці Митрофанова І.І., присвячені аналізу інституційно відповідальних службових суб'єктів у сфері екологічної безпеки⁴. Не зважаючи на суттєвий доктринальний доробок учених у сфері екологічної безпеки та інформаційних прав, їхні наукові праці не охоплюють системного аналізу об'єкта кримінально-правової охорони за ст. 238 КК України у взаємозв'язку з інституційною довірою та сталим розвитком як і проблематики диференціації форм вини для відмежування умисної маніпуляції даними від службової необережності. Слід також констатувати про відсутність ґрунтовних досліджень вчених щодо кваліфікації посягань на екологічну інформацію в межах кримінально-правового та інституційного механізму імплементації

² Турлова Ю. А. Право на екологічну інформацію як об'єкт кримінально-правової охорони. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2023. № 62. С. 90. DOI: 10.32841/2307-1745.2023.62.18.

³ Савенкова Т. В. Витоки, історія кримінальної відповідальності за приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення і сучасний стан проблеми. *Юридична наука* № 10(64) 2016. С. 152. URL: file:///C:/Users/mm/Downloads/ssrn-2968330%20(1).pdf.

⁴ Митрофанов І. І. Суб'єкт злочинів проти довкілля: окремі аспекти. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 2 (10). С. 121.

норм EU environmental acquis communautaire. Факти приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення несприятливо позначаються не лише на екологічній безпеці, а й на ефективності державних інституцій та фомуванні громадської довіри. У цьому контексті кримінально-правові механізми, передбачені у ст. 238 КК України, охоплюють важливе місце у системі правового забезпечення сталого розвитку, проте їх потенціал залишається суттєво нереалізованим.

1. Право як інституційна основа сталого розвитку

У доктрині сталого розвитку все частіше підкреслюється системотворювальна роль правових механізмів. Право формує нормативні рамки екологічної поведінки, регламентує обов'язки держави щодо публікації екологічно значимої інформації та запроваджує інституційні стандарти управління природними ресурсами. Елементами інституційної стійкості сталого розвитку є *нормативна визначеність*, що забезпечує передбачуваність поведінки суб'єктів; *прозорість інформації*, без якої неможливі екологічний контроль і громадська участь; *ефективні механізми відповідальності*, здатні реагувати на порушення; *узгодженість національного законодавства з міжнародними стандартами*. Право, виконуючи функції регулювання, охорони та превенції, виступає гарантом того, що екологічна інформація набуває сутності об'єкта особливого правового захисту, пов'язаного з охороною публічного здоров'я та екологічної безпеки.

Концепція сталого розвитку, інституційно закріплена на глобальному рівні шляхом ухвалення у 2015 році Генеральною Асамблеєю ООН системи Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР)⁵, визначає комплексний підхід до забезпечення збалансованого соціального, економічного та екологічного поступу. ЦСР мають значення уніфікованої системи орієнтирів, спрямованих на мінімізацію структурних ризиків, охорону довкілля, зміцнення добробуту населення та формування належних умов для мирного та безпечного існування людства до 2030 року. Узгодженість відповідних 17 Цілей зумовлює необхідність системного розуміння сталого розвитку як процесу, що потребує ефективних, прозорих та стійких інституцій, здатних забезпечувати комплексне вирішення екологічних, соціальних і правових викликів. Саме у такому контексті особливої важливості набувають правові механізми, покликані гарантувати належну реалізацію екологічних прав людини й охорону довкілля. Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року⁶ виконують функцію базового інституційно-нормативного орієнтиру для розроблення проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення збалансованої взаємодії економічного, соціального та екологічного компонентів національного

⁵ United Nations General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 25 September 2015. URL: <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>

⁶ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

розвитку. Вони становлять узгоджену стратегічну платформу, яка визначає пріоритети державної політики та інституційні механізми реалізації права на безпечне довкілля, публічну екологічну інформацію та екологічну безпеку.

З позицій кримінально-правової доктрини забезпечення інституційної стійкості сталого розвитку передбачає створення ефективних правових інструментів протидії суспільно небезпечним діянням, які негативно впливають на екологічну безпеку, зокрема у спосіб приховування або перекручування екологічно значимої інформації. Достовірність таких відомостей є ключовим елементом реалізації ЦСР, оскільки без неї неможливі ефективне державне управління у сфері довкілля, своєчасне реагування на екологічні загрози та належне забезпечення права людини на безпечне навколишнє природне середовище.

У цьому контексті кримінально-правові засоби передбачені ст. 238 КК України, виступають невід'ємним компонентом механізму забезпечення інституційної стійкості. Їх значення виражається не лише у покаранні за противоправні діяння, а й у превентивному забезпеченні екологічної інформаційної прозорості, гарантуванні належного функціонування державних інституцій та підтриманні правової визначеності у сфері охорони довкілля. Кримінальне право, як інструмент охорони екологічної інформації та публічного інтересу, безпосередньо сприяє реалізації глобальних цілей сталого розвитку, зміцнюючи інституційні передумови екологічної безпеки та суспільної стійкості. ЦСР виконують роль інтегративного орієнтира для вдосконалення кримінального законодавства України, формування дієвих механізмів відповідальності, а також зміцнення правової інфраструктури, необхідної для досягнення стійкості в екологічній сфері та забезпечення ефективного правового реагування на загрози, що виникають у процесі охорони довкілля.

У межах дослідження, присвяченого кримінально-правовим механізмам забезпечення інституційної стійкості сталого розвитку у сфері охорони довкілля, найбільш релевантними є ті Цілі сталого розвитку, які безпосередньо пов'язані з екологічною безпекою, доступом до екологічної інформації та захистом здоров'я населення. Саме до них належать Ціль 3, Ціль 6, Ціль 14 і Ціль 15. Зокрема, Ціль 3 «Міцне здоров'я і благополуччя» обумовлюється тим, що приховуванні чи перекручуванні відомостей про екологічний стан або захворюваність населення впливає на рівень захворюваності населення. Відсутність достовірних даних про екологічні ризики унеможлиблює реалізацію права на здоров'я, а неналежне інформування суспільства щодо небезпек становить загрозу життю і здоров'ю, що прямо співвідноситься з об'єктом кримінально-правового захисту. Таким чином констатуємо, що Ціль 3 підсилює важливість кримінально-правових інструментів для охорони здоров'я через захист достовірної екологічної інформації. Ціль 6 «Чиста вода та належні санітарні умови» має істотне значення в контексті досліджуваної тематики, оскільки вода належить до об'єктів підвищеної екологічної безпеки. Спотворення даних щодо якості води створює загрозу життю, здоров'ю та довкіллю, а недостовірні інформація блокує державний контроль та управлінські рішення у сфері водної безпеки. Очевидно, що зазначена Ціль є ключовою для обґрунтування кримінально-правового реагування на приховування критичних екологічних показників. Ціль 14 «Збереження морських екосистем» має не менш важливе

значення у зв'язку з тим, що морські та водні екосистеми є найбільш чутливими до забруднення. Приховування інформації про екологічний стан водних ресурсів має міжнародний вимір, а кримінальне право виступає інструментом запобігання завданню шкоди екосистемам, що неможливо без достовірних даних. Таким чином, Ціль 14 демонструє необхідність забезпечення екологічної прозорості для охорони водних біоресурсів. Ціль 15 «Захист та відновлення екосистем суші» проявляється у тому, що лісові, степові та інші наземні екосистеми є об'єктами охорони права. Будь-яке спотворення інформації про стан ґрунтів, лісів чи земель прямо впливає на здатність держави здійснювати екологічну політику, а приховування таких даних перешкоджає екологічному моніторингу та може спричинити суспільно небезпечні наслідки. Тож Ціль 15 підкреслює важливість кримінально-правових заборон як інструменту захисту екосистем від деградації. Очевидним є те, що зазначені Цілі представляють ключові сфери екологічної інформації, спотворення якої має найбільш небезпечні наслідки та відображають прямий зв'язок між достовірною екологічною інформацією та безпекою людини, водних і наземних екосистем. Обґрунтованість необхідності існування ефективних кримінально-правових норм, спрямованих на запобігання приховуванню або перекручуванню екологічно важливих даних є, безсумнівно, індикатором інституційної стійкості.

2. Приховування чи перекручуванні відомостей про екологічний стан або захворюваність населення як загроза інституційній стійкості

Кримінальне правопорушення, встановлене ст. 238 КК України «Приховування чи перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» становить загрозу інституційній стійкості держави, оскільки чинить деструктивний вплив одразу в кількох взаємозалежних площинах. *В екологічному вимірі* такі діяння руйнують основи державного моніторингу стану довкілля, унеможливають ранню ідентифікацію екологічних ризиків та перешкоджають своєчасному реагуванню на загрози, що створює умови для ескалації техногенних та природних екологічних небезпек та підвищує ймовірність катастрофічних наслідків, нівелюючи можливості їх запобігання. *Соціальна площина впливу* проявляється в послабленні довіри суспільства до публічних інститутів, формуванні стану інформаційної невизначеності та зростанні соціальної вразливості, що порушує фундаментальний принцип рівного захисту прав людини в офлайн- і онлайн-середовищах, посилюючи ризики дискримінації та інших неправомірних практик, опосередкованих певними управлінськими рішеннями. *В управлінському контексті* перекручування даних блокує доказове підґрунтя для формування державної екологічної політики, стратегічних рішень у сфері публічного здоров'я, планування використання природних ресурсів і впровадження превентивних заходів, що призводить до інституційної неспроможності діяти на основі об'єктивних показників, прогностичних моделей та оцінки реальних загроз. *Правова площина впливу* проявляється у створенні умов латентності протиправних діянь, втраті доказового ресурсу для належної кримінально-правової кваліфікації, ослабленні механізмів

притягнення винних до відповідальності та фактичному нівелюванню превентивної функції кримінального права. У сукупності зазначені фактори не лише порушують окремі екологічні та інформаційні права, а й підривають системну здатність держави виконувати позитивні зобов'язання щодо захисту довкілля, гарантувати принцип права на безпечне довкілля, передбачений ст. 50 Конституції України⁷ та забезпечувати ефективність інституційного контролю, підтримуючи правову визначеність та реалізацію національні і міжнародних зобов'язань у сфері сталого розвитку. У системі кримінально-правового регулювання ст. 238 КК України постає своєрідним елементом юридичного механізму протидії суспільно небезпечним діянням у сфері екологічної інформаційної об'єктивності. Її особливість міститься у безпосередній орієнтації на кримінально-правову охорону достовірності екологічно значущих відомостей, що формують доказове підґрунтя для державного управління, публічного контролю та реалізації міжнародно зобов'язувальної парадигми сталого розвитку. Проте фактична правозастосовна імплементація цієї норми лишається фрагментарною та інституційно обмеженою, що свідчить про наявність структурного розриву між її формальною нормативною наявністю і реальним регулятивним впливом. У системі національного кримінального права екологічна інформація постає самостійним об'єктом юридичної охорони, захист якого виконує не лише каральну, а й інституційно-забезпечувальну функцію. Кримінальне право у цій сфері формує одразу кілька доктринально і практично значущих функціональних вимірів, серед яких ми виділяємо стабілізаційну, превентивну, регулятивно-тлумачну та охоронну функції. *Стабілізаційна функція* міститься у встановленні нормативної заборони на спотворення даних, що мають підвищену суспільну значущість для екологічної та соціальної безпеки, утверджуючи принцип невідворотності юридичного реагування на маніпуляції з екологічною інформацією. *Превентивна функція* реалізується через стримування потенційних порушників і формування загальноправового сигналу неприпустимості прихованого або викривленого інформування, здатного спричинити тяжкі наслідки для довкілля та публічного здоров'я. *Регулятивно-тлумачна функція* відображає здатність норми визначати правові параметри та межі тлумачення понять «приховування» та «перекручення», які становлять основу кримінально-правової кваліфікації і мають визначати змістовні критерії розмежування протиправної поведінки від випадків добросовісної помилки чи недбалості. *Охоронна функція* у кримінально-правовому та конституційному вимірах передбачає захист публічного інтересу, права на безпечне довкілля та права людини на доступ до об'єктивної інформації про стан довкілля – ключових елементів сучасної системи правового захисту навколишнього середовища, інституційної довіри та сталого розвитку. Проте доктринальний аналіз чинної редакції ст. 238 КК України, а також аналіз національної правозастосовної практики виявляють недосконалість законодавчої конструкції складу цього кп, що унеможливує реалізацію його системного інституційного потенціалу. Конструкція кримінально-правової норми вбачається недосконалою. На нашу

⁷ Конституція України. Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

думку до таких недоліків належить відсутність детального визначення кола спеціальних суб'єктів, здатних нести кримінальну відповідальність за маніпулювання інформацією у сфері екологічної та санітарно-епідеміологічної безпеки. Також слід констатувати про невизначеність критеріїв диференціації між умисною формою викривлення даних і кримінально релевантною недбалістю, що вимагає нормативної конкретизації. Викликають наукові дискусії питання визначеності об'єкта кримінально-правової охорони, який теоретично у контексті ст. 238 КК України повинен охоплювати щонайменше екологічну безпеку, публічне здоров'я та інформаційну прозорість як інституційний компонент контрольного середовища держави. Недосконалість визначення предмета відповідного суспільно небезпечного діяння також ускладнює процеси якісної кваліфікації⁸. Брак уніфікованої методології кримінально-правової оцінки впливу недостовірної екологічної інформації на інституційну стійкість держави та реалізацію цілей сталого розвитку зумовлює потребу в доктринальному напрацюванні критеріїв оцінювання суспільної безпеки таких діянь та формуванні єдиних стандартів їх кримінально-правового аналізу. Ці прогалини призводять до зниження ефективності правозастосування, обмежують реалізацію превентивної ролі кримінального права, що є одним із індикаторів спроможності держави досягати Цілей сталого розвитку. Таким чином, діяння, встановлене ст. 238 КК України, потребує доктринального та законодавчого переосмислення у напрямку посилення інституційної функції та перетворення з переважно санкційного механізму на інструмент підтримання інституційної стійкості, екологічної безпеки та системного правового реагування на загрози довкіллю.

3. Екологічне *acquis* ЄС та гармонізація правового регулювання

Згідно з аналітичними показниками офіційної статистичної звітності, оприлюдненої Офісом Генерального прокурора щодо динаміки реєстрації кп та результатів їх досудового розслідування у провадженнях, пов'язаних із застосуванням ст. 238 КК України, простежується вкрай обмежена правозастосовна активність. Так, у 2020 році офіційно зареєстроване 1 кримінальне провадження, у 2021 році – 8, у 2022 році – 3, у 2023 році – 0, у 2024 році – 1, а у 2025 році (станом на липень) реєстрація таких проваджень відсутня^{9,10}. Вказані кількісні дані відображають тенденцію до мінімального практичного звернення до цієї кримінально-правової норми, що в науково-практичній площині породжує обґрунтований сумнів у її кримінально-превентивній

⁸ Кубишкін Д. Питання визначення предмету приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (17–21 листопада 2025 р.) Суми, 2025. С. 548.

⁹ Офіс Генерального Прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2020, 2021, 2022, 2023, 2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

¹⁰ Офіс Генерального Прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-липень 2025 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

спроможності та дієвості як засобу кримінально-правової протидії діянням, пов'язаним із приховуванням або перекручуванням даних про екологічний стан довкілля та показники захворюваності населення, зумовлені чинниками екологічної небезпеки. При цьому поодинокість кримінальних проваджень, що коливається у межах 1-8 випадків щороку, у поєднанні з їх повною відсутністю у 2023 році та на середину 2025 року, може бути інтерпретована не як беззаперечний доказ низької поширеності відповідних суспільно небезпечних діянь, а як індикатор високого рівня їх латентності або системної неспроможності правоохоронної інституційної інфраструктури своєчасно ідентифікувати, процесуально фіксувати та належно кваліфікувати відповідні кримінально карані діяння. Окремого науково-правового осмислення потребує й те, що в період глобальної епідеміологічної кризи 2020-2021 років, зумовленої пандемією COVID-19, коли ризики суспільної небезпеки від несвоєчасного, недостовірного чи прихованого інформування про стан здоров'я населення набули безпрецедентного значення для публічної безпеки, практика державного кримінально-правового реагування в межах ст. 238 КК України залишилась незначною. Такий розрив між потенційною небезпечністю явища та фактичним інституційним реагуванням держави може свідчити про неузгодженість законодавчої моделі норми із реальними механізмами її впровадження та недосконалістю юридичної конструкції складу кп. Зазначена статистична динаміка розкриває комплексну проблему не лише законодавчої якості норми, але й її інституційної спроможності функціонувати як елемент системи забезпечення сталого розвитку у сфері охорони довкілля, інформаційної та екологічної безпеки. Це, в свою чергу, обумовлює потребу у ґрунтовному доктринальному аналізі складу кп, передбаченого ст. 238 КК України та нормативному перегляді конструкції відповідної норми. Також доцільним є потреба уточнення змісту екологічної інформації як кримінально-правової категорії, конкретизації меж спеціального суб'єкта діяння у контексті інституцій, відповідальних за інформування у сфері заисту довкілля та громадського здоров'я. Слід констатувати, що вибіркові статистичні показники за ст. 238 КК України за період з 2020 по 2025 рр. демонструють не відсутність кримінально караної поведінки у відповідній сфері, а переважно недостатню інституційну інтегрованість та обмежений практичний потенціал чинної редакції ст. 238 КК України для ефективного забезпечення кримінально-правового захисту екологічної інформації. Це обумовлює наукову необхідність її концептуальної оптимізації, посилення інституційного забезпечення та подальшого теоретико-прикладного дослідження у контексті кримінально-правових засобів гарантування сталого розвитку та захисту довкілля.

Європейський Союз (далі – ЄС) приділяє особливу увагу питанням прозорості екологічної інформації. Орхуська конвенція¹¹ та екологічне

¹¹ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). ООН. Конвенція, Перелік, Міжнародний документ від 25.06.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text

екологічне *acquis communautaire* ЄС¹² встановлюють вимоги щодо відкритості екологічних даних та врегульовують відповідальність органів влади за достовірність оприлюдненої інформації.

Екологічне *acquis communautaire* ЄС є комплексною, багаторівневою системою норм та принципів, що забезпечують правове регулювання у сфері охорони довкілля, доступу до екологічної інформації та інституційного врядування природними ресурсами. Сукупність цих приписів формує нормативний стандарт доказової прозорості та публічної підзвітності органів влади, на якому ґрунтується екологічна політика у правовому середовищі ЄС.

Змістовна релевантність екологічного *acquis* для кримінально-правового аналізу положень ст. 238 КК України проявляється у тому, що у правовій системі EU law екологічно значущі відомості визнаються предметом публічного інтересу, що не може визначатися виключно межами внутрішнього адміністративного дискреційного розсуду чи регулюватися корпоративними правилами інформаційного обігу. Нормативні акти у сфері екології, що входять до *acquis* з огляду на сталість регулювання директивами, регламентами та міжнародними конвенційними зобов'язаннями ЄС, перетворюють екологічну інформацію на самостійний об'єкт правової охорони, який має також кримінально-правове значення. Спотворення цієї інформації впливає на екологічну безпеку, публічне здоров'я та функціональну стабільність державних інституцій. У контексті ст. 238 КК України це означає, що об'єкт кримінального правопорушення повинен розглядатися не лише як формальне право на доступ до інформації, але й як належний стан функціонування інституційного екологічного контролю та суспільна екологічно-інформаційна безпека. *Acquis communautaire* ЄС інституційно імплементує принципи максимального розкриття екологічних даних що підтверджує належну спроможність держави забезпечувати екологічний моніторинг та обов'язок органів влади діяти на основі доказових даних. У цьому сенсі, екологічне *acquis* ЄС створює нормативну презумпцію суспільної необхідності інформаційної відкритості держави та встановлює обов'язок державної підзвітності за достовірність офіційно оприлюдненої інформації. Така концепція резонує з превентивною метою ст. 238 КК України, однак статистична площина правозастосування в Україні демонструє структурний розрив між формальною криміналізацією та інституційною здатністю держави забезпечувати реалізацію норми. *Acquis* ЄС закладає змістовний стандарт притягнення до відповідальності не лише за наслідки, але й сам факт маніпулювання суспільно небезпечними екологічними відомостями як чинник підриву інституційної стійкості. Кримінально-правова норма, передбачена ст. 238 КК України містить санкційний потенціал, але не сформована як системний механізм гарантування інституційної прозорості, що є обов'язковою умовою ефективності в підходах ЄС.

У правовій площині ЄС реагування на кримінальні правопорушення у сфері екологічних даних не обмежується класичним загальним суб'єктом. До кола таки спеціальних суб'єктів належать представники у сфері управління, моніторингу та офіційного інформування про стан довкілля і публічного

¹² European Parliament. Briefing No 17 Environmental Policy and Enlargement. URL: https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/17a2_en.htm.

здоров'я. Суб'єктність охоплює посадових осіб, уповноважених на обіг публічних екологічних даних, адміністраторів державних реєстрів, суб'єктів екологічного моніторингу, осіб, відповідальних за офіційне оприлюднення даних у сфері екологічної безпеки. Разом з тим, ст. 238 КК України не містить вичерпної кримінально-правової суб'єктної диференціації, що не корелюється з положеннями *acquis* ЄС, де інституційна відповідальність є ключовою.

Екологічне *acquis* ЄС формує інтегративний змістовний стандарт, що розглядає екологічну інформаційну прозорість як об'єкт публічного інтересу. умову ефективного інституційного контролю та елемент гарантування екологічної та публічної безпеки; чинник сталого розвитку та інституційної стійкості держави. Ст. 238 КК України є опосередковано відповідною цілям *acquis* за сферою регулювання, але не узгоджується із ним за конструкційною логікою. Це обумовлюється тим, що об'єкт даного діяння має розширений зміст в *acquis* ЄС, але звужений у чинній редакції КК України. Суб'єктна модель норми в ЄС є інституційно диференційована, а у ст. 238 КК України визначена поверхнево. Також *acquis* ЄС передбачає криміналізацію самого факту маніпуляції даними, а ст. 238 КК України «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» сконструйована інакше та зорієнтована переважно на спричинення суспільно-небезпечних наслідків від вчинення вказаних у диспозиції статті діянь. Гармонізація національного кримінального законодавства з положеннями екологічного *acquis* ЄС в контексті формування відповідності кримінально-правового регулювання правопорушень проти довкілля компласенсу становить юридичну необхідність для посилення кримінально-правових гарантій сталого розвитку, інформаційної екологічної безпеки та наближення України до стандартів *acquis* ЄС. Ці стандарти формують основу для оновлення українського кримінального законодавства у напрямку зміцнення інституційної стійкості, зокрема у сфері захисту довкілля. Гармонізація відповідних кримінально-правових норм є необхідною для інтеграції України в європейський правовий простір та забезпечення відповідності міжнародним вимогам.

ВИСНОВКИ

Кримінально-правовий механізм, спрямований на протидію приховуванню чи перекручуванню відомостей про екологічний стан або захворюваність населення є важливим елементом інституційної стійкості сталого розвитку, оскільки забезпечує достовірність даних, необхідних для прийняття управлінських рішень, захисту екологічних прав людини та збереження громадської довіри до державних інституцій. Актуальність дослідження дискусійних питань ст. 238 КК України зумовлюється складністю визначення об'єкта кримінально-правової охорони, потребою у диференціації розмежуванні особливостей, що характеризують суб'єктивну сторону відповідного кримінального правопорушення (умисне приховування чи перекручування відомостей або вчинене з необережності діяння), необхідністю оновлення понятійно-категоріального апарату відповідної кримінально-правової норми, потребою гармонізації з правом ЄС, несприятливими наслідками викликами воєнного та екоцидними проявами збройної агресії, що створюють загрозу сталому розвитку та екологічній безпеці держави.

Кримінально-правове регулювання відповідної сфери суспільних відносин має бути спрямоване на уточнення законодавчої конструкції складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 238 КК України, визначення кола спеціальних суб'єктів, розроблення методичних рекомендацій для правоохоронних органів та побудову системного механізму захисту екологічної інформації в інтересах сталого розвитку.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене кримінально-правовому виміру забезпечення інституційної стійкості сталого розвитку у сфері охорони довкілля через аналіз кримінальної відповідальності за приховування або перекручування екологічно значущої інформації, зокрема щодо екологічного стану та показників захворюваності населення, що корелюють із впливом екологічних ризиків. Автори розглядають правозахисну та інституційно-забезпечувальну роль кримінального права як елемента механізму гарантування екологічної безпеки та інформаційної прозорості. Дослідження розширює проблематику в контексті глобальних орієнтирів сталості, встановлених у 2015 році Генеральною Асамблеєю ООН, зокрема (Цілі 3, 6, 14, 15), та в площині гармонізації із європейськими стандартами доступу й захисту інформації про стан довкілля, передбачених *acquis* ЄС. Зокрема, проаналізовано релевантність норм екологічного *acquis* *communautaire*, які формують змістовний стандарт прозорості та підзвітності влади у правовому просторі ЄС. Доведено, що захист екологічної інформації засобами кримінального права належить не лише до потреби криміналізації конкретних діянь, але й являється інституційною гарантією доказової обґрунтованості екологічної політики, своєчасної ідентифікації екологічних загроз та реалізації екологічних прав людини.

Література

1. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Турлова Ю. А. Право на екологічну інформацію як об'єкт кримінально-правової охорони. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2023. № 62. С. 90. DOI: 10.32841/2307-1745.2023.62.18.
3. Савенкова Т. В. Витоки, історія кримінальної відповідальності за приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення і сучасний стан проблеми. *Юридична наука* № 10(64) 2016. С. 152. URL: [file:///C:/Users/mm/Downloads/ssrn-2968330%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/mm/Downloads/ssrn-2968330%20(1).pdf).
4. Митрофанов І. І. Суб'єкт злочинів проти довкілля: окремі аспекти. *Вісник Кримінологічно асоціації України*. 2015. № 2 (10). С. 121.
5. United Nations General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 25 September 2015. URL: <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>.

6. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

7. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

8. Кубишкін Д. Питання визначення предмету приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (17–21 листопада 2025 р.) Суми, 2025. С. 548.

9. Офіс Генерального Прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2020, 2021, 2022, 2023, 2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

10. Офіс Генерального Прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-липень 2025 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

11. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). ООН. Конвенція, Перелік, Міжнародний документ від 25.06.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.

12. European Parliament. Briefing No 17 Environmental Policy and Enlargement. URL: https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/17a2_en.htm.

Information about the authors:

Klochko Alona Mykolaivna,

Professor,

Department of Private Law and Social Security,

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Street, Sumy, 40000, Ukraine

Kubyshkin Dmytro Oleksiiovych,

PhD Student,

Department of Private Law and Social Security,

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Street, Sumy, 40000, Ukraine

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Комаринська З. М.

ВСТУП

Сучасний світ стоїть перед низкою глобальних викликів, що вимагають комплексних та системних рішень. Зростання соціальної нерівності, стійка бідність, обмежений доступ до базових соціальних послуг, а також кліматичні зміни – все це ставить під загрозу не лише економічний прогрес, але й саму ідею людського добробуту та соціальної справедливості. У відповідь на ці виклики Організація Об'єднаних Націй у 2015 році визначила 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР), які окреслюють амбітну дорожню карту для трансформації світу до 2030 року. Пропоновані Цілі сталого розвитку охоплюють три ключові виміри – економічний, соціальний та екологічний, підкреслюючи їх нерозривний зв'язок і взаємозалежність.

У цьому контексті соціальне забезпечення перестає бути лише пасивним механізмом перерозподілу ресурсів чи «пожежною командою» для подолання кризових ситуацій. Воно набуває статусу стратегічного інструменту та каталізатора для досягнення багатьох, якщо не більшості, Цілей сталого розвитку. Глобальні програми соціального захисту, що включають пенсіїне, медичне страхування, допомогу з безробіття, соціальні трансфerti та послуги, є потужним важелем для подолання бідності (ЦСР 1), забезпечення здорового способу життя та добробуту (ЦСР 3), досягнення гендерної рівності (ЦСР 5) та зменшення нерівності (ЦСР 10). Без міцної основи соціального захисту стійкий прогрес у цих сферах є практично неможливим. Забезпечуючи базовий рівень доходу та доступ до якісних соціальних послуг, системи соціального забезпечення підвищують стійкість населення до економічних криз, інвестиції у людський капітал (освіта, здоров'я) та сприяють соціальній згуртованості.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення й фундаментального оновлення ролі соціального забезпечення в умовах глобальних трансформацій та інтеграції України у світовий порядок денний сталого розвитку. Зрозуміло, що вітчизняна система соціального захисту, успадкувавши певні структурні недоліки та зазнавши впливу економічних криз і, особливо, військової агресії, потребує фундаментальної модернізації. Перехід від фрагментованої та реактивної моделі до проактивної, інвестиційної та інтегрованої в контекст ЦСР є життєво необхідним. Належне функціонування соціального забезпечення сьогодні розглядається не як витратна стаття, а як інвестиція в економічне зростання, продуктивність праці та стабільність суспільства.

Незважаючи на значну увагу науковців до окремих аспектів соціального захисту та сталого розвитку, комплексний аналіз соціального забезпечення саме як стратегічного інструменту досягнення ЦСР залишається недостатньо розробленим. У працях вітчизняних та зарубіжних економістів, соціологів

та правознавців, зокрема, висвітлюються проблеми фінансування соціальних програм (В. Горин¹, О. Насібова², С. Урба³), ефективності соціальних трансфертів (Б. Сташків, ⁴І. Юник⁵, В. та О. Булавінець⁶), а також їхній вплив на зменшення бідності (Е. Лібанова, ⁷О. Риндзак⁸). Зокрема, існують дослідження, що підкреслюють прямий зв'язок між соціальним захистом та ЦСР 1 (Подолання бідності) та ЦСР 3 (Міцне здоров'я). (З. Бурик⁹, О. Іванісов¹⁰, Т. Білоусько¹¹). Однак, цілісний механізм впливу соціального забезпечення на весь спектр ЦСР, включаючи навіть непрямі наслідки на екологічну та інфраструктурну стійкість (ЦСР 9, 11), потребує поглибленого вивчення. Особливої уваги заслуговує питання адаптації міжнародних стандартів соціального захисту до національних реалій та інтеграція соціальної політики в стратегії національного економічного розвитку.

1. Теоретико-методологічні основи інтеграції соціального забезпечення та Цілей сталого розвитку

Традиційна парадигма соціального забезпечення, що сформувалася після Другої світової війни, фокусувалася переважно на пасивному соціальному захисті, що передбачало надання потребуючим категоріям населення допомоги та компенсацій для мінімізації бідності та вразливості до соціальних ризиків (безробіття, хвороби, старіння). Проте, в умовах глобального порядку денного, визначеного Цілями сталого розвитку (ЦСР) Організацією об'єднаних націй, ця концепція зазнала суттєвої трансформації.

¹ Горин В. П. Фінансовий механізм забезпечення суспільного добробуту: теоретична концептуалізація та проблеми функціонування : моногр. Тернопіль : ТНЕУ. 2020. 516 с.

² Насібова О. В. Фінансовий механізм соціального захисту як інструмент регулювання рівня життя населення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 10. С. 48–54.

³ Урба С. Фінансове забезпечення сфери соціального захисту України. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2022. № 48. С. 77–86. DOI: <https://doi.org/10.30970/meu.2022.48.0.4808>

⁴ Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Особлива частина: навчальний посібник. Чернівці: ПАТ «ПВК «Десна». 2018. 1092 с.

⁵ Юник І. Г. Реалізація сучасної державної соціальної політики в Україні: основні проблеми та стратегічні пріоритети. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 187–195. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.27>

⁶ Булавінець В. М., Булавінець О. В. Моніторинг ефективності бюджетних соціальних трансфертів: зарубіжний досвід та українські реалії. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 76. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-76-8>

⁷ Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Умань: Видавць «Сочинський М.М.». 2020. 456 с.

⁸ Риндзак О. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2021. № 33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-79>

⁹ Бурик З. Сучасні виклики реалізації соціальної політики в умовах війни та післявоєнного відновлення та в контексті сталого розвитку. *Аспекти публічного управління*. Том 13. 2025. № 2. DOI: <https://doi.org/10.15421/152518>

¹⁰ Іванісов О. В. Соціальний захист як інструмент забезпечення соціальної безпеки населення України. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2024. № 9 (1). С. 46–50. URL: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-1-7>

¹¹ Білоусько Т. Ю. Циркулярна економіка в контексті досягнення цілей сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-52>

Сучасна економічна та соціальна думка розглядає соціальне забезпечення не як витратну статтю бюджету, а як стратегічну інвестицію в людський капітал. Підтримуючи інвестиції в якісні державні послуги та соціальний захист, необхідно враховувати міжнародні стандарти та рекомендації щодо національних мінімальних рівнів соціального захисту та прав людини на соціальне забезпечення, зокрема Рекомендації Міжнародної організації праці № 202 (2012 р.) та Конвенції Міжнародної організації праці № 102 (1952 р.). Ініціативи повинні сприяти зменшенню нерівності, соціальній згуртованості та гендерній рівності, а також ґрунтуватися на правах людини, що означає, що вони повинні бути інклюзивними, недискримінаційними та закріпленими у національному законодавстві.¹² Такий підхід ґрунтується на припущенні, що стабільний базовий дохід, забезпечений через пенсії, адресну допомогу, субсидії тощо, дозволяє домогосподарствам інвестувати у своє майбутнє та майбутнє своїх дітей шляхом:

- *збільшення продуктивності*. Забезпечення доступу до харчування (ЦСР 2) та охорони здоров'я (ЦСР 3) підвищує фізичну та когнітивну здатність робочої сили, що прямо впливає на економічне зростання (ЦСР 8);

- *інвестицій в освіту*. Грошові трансферти стимулюють батьків не вилучати дітей зі школи заради ранньої праці, підвищуючи рівень освіти та формуючи майбутній людський капітал (ЦСР 4);¹³

- *соціальний капітал*. Стабільний соціальний захист знижує соціальну напругу та підвищує довіру до інститутів, що є основою для ефективного управління та миру (ЦСР 16).

Отже, соціальне забезпечення виступає як превентивний механізм, який запобігає передачі бідності між поколіннями, забезпечуючи стійкість соціально-економічних систем у довгостроковій перспективі.

Реалізація ЦСР вимагає міжгалузевого підходу, оскільки всі 17 цілей взаємопов'язані. Соціальне забезпечення є однією з небагатьох політик, що мають безпосередній зв'язок з усіма трьома вимірами сталості – економічним, соціальним та екологічним.¹⁴ Так, соціальна стійкість є прямою функцією соціального забезпечення (ЦСР 1, 3, 4, 10). Соціальний захист забезпечує інклюзивність (ЦСР 10) та соціальну згуртованість, мінімізуючи ризики соціальних конфліктів та криз.

Через економічну стійкість соціальне забезпечення виступає як макроекономічний стабілізатор¹⁵. У періоди економічних криз (наприклад, пандемії чи

¹² Social Protection As A Basis For Self-Determined Human Development. URL: <https://actalliance.eu/resources-directory/social-protection-as-a-basis-for-self-determined-human-development/>

¹³ Mari Kangasniemi, Marco Knowles, Panagiotis Karfakis The role of social protection in inclusive structural transformation Rome. 2020. 58 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/c7618f09-3f84-42e8-a065-25dee23bf2f5/content>

¹⁴ Social Protection and the 2030 Agenda for Sustainable Development: A Companion Guide. URL: <https://www.ilo.org/media/57166/download>

¹⁵ World Social Protection Report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. International Labour Organization (ILO). 2017. URL: <https://www.ilo.org/publications/world-social-protection-report-2017-19-universal-social-protection-achieve>

воєнних дій), соціальні виплати підтримують сукупний попит та запобігають глибшій рецесії. Крім того, інвестування в людський капітал підвищує конкурентоспроможність економіки (ЦСР 8).

Зв'язок з екологічною стійкістю, щоправда, є більш опосередкованим, але критичним. Програми соціального забезпечення можуть бути використані для підтримки «Зеленого переходу». Наприклад, субсидії на енергоефективність для малозабезпечених домогосподарств (інтеграція соціальної допомоги та екологічної політики) сприяють ЦСР 7 (Доступна та чиста енергія) та ЦСР 13 (Боротьба зі зміною клімату). Також бідність часто призводить до надмірної експлуатації природних ресурсів, отже, подолання бідності (ЦСР 1) сприяє збереженню екосистем. Соціальне забезпечення також буде вирішальною системою соціального захисту для людей, які найбільше постраждали від зміни клімату та політики зеленого переходу, особливо для тих, хто перебуває у вразливому становищі. Воно є важливим компонентом забезпечення «справедливого та законного» переходу, обіцяного Європейською зеленою угодою¹⁶.

Цей міжгалузевий (тривимірний) характер є ключовою методологічною основою для інтеграції соціальної політики у національні стратегії сталого розвитку.

Для адекватної оцінки внеску соціального забезпечення у досягнення ЦСР недостатньо аналізувати лише прямий вплив (наприклад, зменшення рівня бідності завдяки соціальній допомозі). На нашу думку, необхідно запровадити систему індикаторів, яка включатиме три рівні взаємодії¹⁷:

- *перший рівень – прямий вплив.* На цьому рівні вимірюється безпосередній результат дії програми. Наприклад, зниження частки населення за межею бідності (індикатор ЦСР 1) після впровадження адресної соціальної допомоги;

- *другий рівень – опосередкований вплив.* Тут вимірюють вторинні ефекти, які виникають в інших галузях, як от, збільшення охоплення якісною освітою (індикатор ЦСР 4), що є результатом підвищення доходу сім'ї завдяки соціальним виплатам (ЦСР 1), і таким чином, дозволяє батькам оплачувати шкільні потреби;

- *третій рівень – синергетичний вплив.* Він вимірює сукупний ефект від взаємодії двох або більше соціальних програм, який є більшим, ніж сума їхніх індивідуальних ефектів. Так, поєднання програми професійної перекваліфікації (соціальне забезпечення) із мікрокредитуванням (економічний інструмент) для внутрішньо переміщених осіб дає потужніший ефект для ЦСР 8 (Гідна праця) та ЦСР 10 (Скорочення нерівності), ніж кожна програма окремо.

Методологічне завдання полягає у розробці моделей причинно-наслідкового зв'язку, наприклад, економетричних моделей або моделей логічних рамок, які б дозволили кількісно оцінити ці три типи впливу.

¹⁶ Arabadjieva K. and Barrio A. (2024) Rethinking social protection in the green transition: Implementing the Council Recommendation on fair transition, Policy Brief 2024.10, ETUI. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5026019

¹⁷ Barrientos A. Social Protection and Poverty. 2010. URL: https://www.social-protection.org/gimi/ShowResource.action?sessionId=E3fNfIRN0ktoyFxmAR32V-BQf-7jNoIZTlr2koc_Hop3rvOVkSj!-2073956956?id=16932

Існує також система показників для моніторингу стану досягнення цілей сталого розвитку (ЦСР). Для кожної ЦСР існує певна кількість завдань, необхідних для її реалізації. В Україні було підготовлено Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», у якій наведено перелік ЦСР та завдань, адаптованих до українського контексту.¹⁸ Проте, хоч ОО і запропонувала глобальний набір індикаторів ЦСР, їхнє застосування на національному та регіональному рівнях часто є неефективним з кількох причин. Встановлено, що за багатьма глобальними індикаторами відсутні належні методології збору даних на національному рівні, що унеможливорює їхній моніторинг. За деякими ЦСР існує необхідність розробки нових показників та здійснення нових досліджень. Для України важливою є адаптація міжнародних інструментів для моніторингу сталого розвитку, оскільки, для країн з високим рівнем доходу та країн, що розвиваються, актуальними є різні завдання. Наприклад, для України пріоритетним є не лише абсолютне подолання бідності, а й скорочення енергетичної бідності та регіональної нерівності, що вимагає специфічних індикаторів. Також універсальні показники можуть бути нечутливими до специфічних соціальних проблем сьогодення в Україні, як наприклад, впливу воєнних дій чи масового внутрішнього переміщення населення.¹⁹ Тому при розробці національно-адаптованих індикаторів варто враховувати, що вони мають бути:

- *пов'язані з політикою*, тобто безпосередньо прив'язані до конкретних програм соціального забезпечення (наприклад, не просто визначати «рівень бідності», а встановлювати «частку сімей, виведених з бідності завдяки адресній допомозі»);
 - *релевантні контексту*, а отже, враховувати специфіку соціальних ризиків країни (наприклад, визначати індикатор «доступності соціальних послуг у сільській місцевості» для подолання регіональної нерівності);
 - *сфокусовані на якості*, це стосується переходу від оцінки обсягів фінансування до оцінки якості соціальних результатів (наприклад, не «кількість виплачених субсидій», а «рівень задоволеності якістю соціальної послуги»)²⁰.
- Таким чином, інтеграція соціального забезпечення та ЦСР на методологічному рівні вимагає створення багаторівневої системи моніторингу, яка поєднує глобальні цілі з локальними, чутливими та політично релевантними індикаторами.

¹⁸ Федина С. М. Формування системи індикаторів сталого розвитку для оцінювання біосоціальної економіки. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2020. № 2. С. 132–133. URL: https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/acticles/issue_43/Svitlana_M_FedynaForming_the_System_of_Sustainable_Development_Indicators_for_Biosocial_Economy_Assessment.pdf

¹⁹ Федина С. М. Формування системи індикаторів сталого розвитку для оцінювання біосоціальної економіки. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2020. № 2. С. 133. URL: https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/acticles/issue_43/Svitlana_M_FedynaForming_the_System_of_Sustainable_Development_Indicators_for_Biosocial_Economy_Assessment.pdf

²⁰ Там само. С. 134.

2. Взаємодія соціального забезпечення і ключових Цілей сталого розвитку

Соціальне забезпечення є найбільш прямим та потужним інструментом для досягнення трьох ключових соціальних Цілей сталого розвитку (ЦСР): ЦСР 1 (Подолання бідності), ЦСР 10 (Скорочення нерівності) та ЦСР 3 (Міцне здоров'я та добробут). Ці взаємозв'язки формують основу соціальної стійкості будь-якої національної стратегії розвитку, тому варто зупинитися на їх розгляді детальніше.

Реалізація ЦСР 1 «Подолання бідності в усіх її формах і всюди»²¹ вимагає зосередитися на потребах найбільш вразливих груп населення й використовувати адресність як основний принцип допомоги. Як відомо, найпоширенішим інструментом прямого впливу на бідність є адресна грошова допомога. Її ефективність вимірюється не лише кількістю осіб, яким надано цю допомогу, а й її впливом на скорочення глибини та рівня крайньої бідності. За даними Світового банку (травень 2024 р.) та Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності, рівень бідності населення за підсумками 2022–2023 років, зріс до 24–29% у порівнянні з 5,5% до повномасштабної війни²². Це означає, що кількість людей, які живуть у бідності, зросла приблизно на 1,8 млн осіб з 2020 року.

Щодо скорочення глибини бідності, то адресна грошова допомога ефективна, коли розмір виплати достатній, щоб довести доходи домогосподарства до встановленого прожиткового мінімуму. Чим більший розмір цієї допомоги відносно межі бідності, тим сильніший її вплив. В Україні, незважаючи на широке застосування адресної грошової допомоги, наприклад, у формі державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, її ефективність часто обмежується недостатністю розмірів виплат, що не дозволяє повністю подолати глибину бідності. Другий показник – рівень крайньої бідності, часто пов'язаний із нездатністю задовольнити базові потреби у продуктах харчування, і він може бути суттєво зменшений за рахунок безумовних грошових трансфертів, які забезпечують продовольчу безпеку.

Субсидії на житлово-комунальні послуги є важливим елементом соціального захисту в країнах з високими тарифами відносно низьких доходів, зокрема, і в Україні. Їхня роль полягає у зниженні фінансової вразливості домогосподарств. Програма житлових субсидій діє з 1995 році як програма допомоги вразливим категоріям населення в оплаті ЖКП. Вже 30 років вона залишається головним механізмом соціального захисту населення в умовах підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги. Крім того, програма постійно вдосконалюється відповідно до викликів сучасності²³. Субсидії прямо протидіють енергетичній бідності, звільняючи значну частину доходу домогосподарства, яку можна спрямувати на інші базові потреби (харчування, освіта, здоров'я). Це особливо важливо для пенсіонерів та багатодітних сімей. Вони дозволяють уникнути накопичення боргів за комунальні послуги, що може призвести до соціального виключення та поглиблення бідності.

²¹ 17 Цілей сталого розвитку. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/>

²² World Bank. Ukraine: *Economic Update*. May 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/publication/economic-update-may-2024>

²³ Житлові субсидії. URL: <https://www.msp.gov.ua/otrymuvacham-soc-pidtrymky/prosotsialnu-pidtrymku/zhytlovi-subsydiy>

Дослідження показують, що в Україні субсидії на ЖКП мають один із найвищих показників адресності серед усіх соціальних програм, що робить їх високо ефективним інструментом боротьби з бідністю.

Для досягнення стійкого подолання бідності необхідний перехід від пасивної підтримки до активних програм працевлаштування. В українському контексті це можуть бути соціальні контракти на працевлаштування або відкриття власної справи для малозабезпечених осіб. Мета – підвищення спроможності до самозабезпечення та формування стійкої траєкторії виходу з бідності.

Для втілення ЦСР 10 «Скорочення нерівності всередині країн і між ними»²⁴ соціальне забезпечення виступає тут ключовим механізмом перерозподілу, спрямованим на зменшення як майнової, так і соціальної нерівності. Пенсійна система та виплати у зв'язку з інвалідністю є найбільш ефективними інструментами перерозподілу доходів між різними віковими та соціальними групами. Однак, пенсії та виплати у зв'язку з інвалідністю істотно знижують основний показник майнової нерівності – коефіцієнт Джині, оскільки вони підтримують доходи груп, які не мають активного заробітку. Солідарна система забезпечує горизонтальний перерозподіл, запобігаючи масовій бідності серед людей старшого віку. Виплати у зв'язку з інвалідністю є інструментом горизонтального перерозподілу, забезпечуючи фінансову компенсацію за знижену працездатність та додаткові витрати, пов'язані з особливими потребами. Це сприяє соціальній інклюзії людей з інвалідністю.

Соціальне забезпечення має вирішальне значення для територіальної згуртованості. Регіональна нерівність виявляється у диспропорціях якості життя між міськими та сільськими територіями, а також між різними регіонами. Уніфіковані на національному рівні стандарти соціальних виплат (пенсії, допомоги тощо) забезпечують базовий рівень доходу незалежно від регіону, де проживає людина. Це автоматично зменшує регіональний розрив у показниках бідності.²⁵ Окрім того, на нашу думку, соціальне забезпечення повинно включати не лише грошові виплати, але й широкий спектр соціальних послуг. Децентралізація та розвиток мобільних соціальних сервісів в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) є ключем до подолання регіональної нерівності доступу. Особливо актуальним видається реалізація ЦСР 10, що розглядається, у контексті реалій України, зокрема, через здійснення соціального захисту для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), ветеранів, учасників бойових дій, що є критично важливим для забезпечення інклюзії в умовах сьогодення та післявоєнного відновлення України. Програми соціального забезпечення для ВПО (житлові субсидії, допомога на проживання) та ветеранів (пільги, реабілітація) є тими антикризовими інструментами, що запобігають соціальному виключенню та інтегрують ці групи в соціально-економічне життя. Їхня роль у скороченні нерівності є визначальною в умовах, коли ці групи стикаються з подвійним тягарем – втратою майна/здоров'я та обмеженнями на ринку праці.

²⁴ 17 Цілей сталого розвитку. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/>

²⁵ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development URL: <https://social.desa.un.org/2030agenda-sdgs>

Соціальне забезпечення є невід'ємною частиною архітектури охорони здоров'я, таким чином працюючи над реалізацією ЦСР 3 «Забезпечення здорового способу життя та сприяння добробуту для всіх у будь-якому віці»²⁶.

Забезпечення загального охоплення медичними послугами є ключовою Ціллю сталого розвитку 3. В Україні цю роль виконує Національна служба здоров'я України, що реалізує державні гарантії медичного обслуговування. Соціальне медичне страхування захищає громадян від великих медичних витрат, які можуть призвести до бідності. Це досягається через фінансування медичних послуг з громадських фондів, а не безпосередньо з кишені пацієнта. Забезпечує доступ до якісних медичних послуг (ЦСР 3.8), який не залежить від рівня доходу, що є критично важливим для соціальної справедливості.

Програми соціального забезпечення, спрямовані на підтримку сім'ї, впливають на демографічні показники та формування людського капіталу. Щодо заходів з підтримки материнства та дитинства, то вони в Україні включають виплати при народженні, допомогу на догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку, які є інвестицією у здоровий початок життя (ЦСР 3.2). Забезпечення державою достатнього розміру цих виплат сприятиме підвищенню народжуваності та покращенню демографічної ситуації вцілому в Україні, яка у зв'язку з триваючою війною є вкрай складною. І хоча прямий та довгостроковий вплив грошових трансфертів на загальний рівень народжуваності є дискусійним, вони все ж позитивно впливають на планування сім'ї та добробут новонароджених у ній.

3. Опосередкований вплив соціального забезпечення на інші Цілі сталого розвитку

Хоча деякі Цілі сталого розвитку не є прямою метою соціального забезпечення, соціальні програми створюють синергетичні та опосередковані ефекти, які критично важливі для їх досягнення. Цей розділ аналізує внесок соціального захисту у ЦСР 4 (Освіта), ЦСР 8 (Праця) та ЦСР 5 (Гендерна рівність).

Інвестиції в соціальне забезпечення є непрямою, але ефективною інвестицією в освіту. Таким чином, вони усувають фінансові бар'єри, що заважають дітям із вразливих сімей отримати якісну освіту. А якісна освіта передбачена ЦСР 4 «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх».²⁷

Цієї цілі можна досягнути шляхом надання фінансової допомоги у формі цільових соціальних виплат або компенсацій для дітей із малозабезпечених сімей, що є першим ключем до забезпечення рівного доступу до освіти. Така допомога може надаватися у формі шкільних стипендій та компенсацій на придбання шкільної форми, підручників, харчування чи для покриття транспортних витрат (якщо школа знаходиться далеко), що своєю чергою, знижує прямі фінансові витрати сім'ї, пов'язані з освітою. Дослідження

²⁶ 17 Цілей стлого розвитку URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/>

²⁷ Там само.

доводять, що такі програми особливо важливі для утримання дітей на рівні середньої та старшої школи, де витрати на освіту зростають²⁸.

Соціальна допомога дозволяє сім'ям забезпечити краще харчування та медичне обслуговування (ЦСР 3), що позитивно позначається на когнітивному розвитку та здатності дитини до навчання. Крім того, зниження стресу та фінансової тривоги у сім'ї створює сприятливе середовище для навчання вдома. Таким чином, соціальне забезпечення функціонує як захисний щит, що оберігає людський капітал від наслідків бідності, забезпечуючи підґрунтя для реалізації ЦСР 4.

Соціальний захист є необхідною передумовою для функціонування сучасного та стійкого ринку праці. Так втілюватиметься *ЦСР 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх»*²⁹. Основним інструментом, що підтримує стабільність і адаптивність робочої сили є соціальне страхування на випадок безробіття та активні програми розвитку ринку праці. Допомога у зв'язку з безробіттям запобігає різкому падінню сукупного попиту під час економічних спадів, виконуючи роль економічного стабілізатора. Це дозволяє працівникам уникнути поспішного пошуку некваліфікованої роботи та зберегти свою кваліфікацію.

Програми перекваліфікації та професійного навчання в Україні – це процес здобуття нової професії або вдосконалення існуючих навичок, який може здійснюватися через різні формати: від безкоштовних онлайн-курсів до професійно-технічної освіти та програм підвищення кваліфікації для державних службовців. Ці програми мають на меті допомогти у працевлаштуванні, зокрема особам, які втратили роботу, а також забезпечити професійний розвиток фахівців³⁰.

Наявність якісної та комплексної системи соціального забезпечення (включаючи пенсійне, медичне страхування) є потужним стимулом для формалізації зайнятості та детінізації економіки. Так, працівники та роботодавці мають пряму мотивацію офіційно реєструвати трудові відносини та сплачувати Єдиний соціальний внесок (ЕСВ), оскільки це є єдиним шляхом до отримання гарантованих соціальних виплат (пенсій, лікарняних) у майбутньому. Чим вища якість і ширше охоплення соціальними гарантіями працюючого населення, тим вища економічна ціна неофіційної зайнятості (ризик залишитися без пенсії, без медичного захисту), що має посприяти детінізації.

Соціальне забезпечення може як відображати, так і посилювати гендерну нерівність, але, за умови реформування, воно стає потужним інструментом розширення економічних можливостей жінок. Про це йдеться у *ЦСР 5 «Забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат»*.

²⁸ Нова українська школа. Дорожня карта реформи базової та профільної школи / Вакуленко Т., Гриневич Л., Лінник О. та інші; за заг. ред. Л. Гриневич.К.: АКМЕ ГРУП. 2021. С. 14. URL: https://reosvita.org/wp-content/uploads/2021/10/re-osvita_karta_2021-01-20_ukr.pdf

²⁹ 17 Цілей сталого розвитку. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/>

³⁰ Нова професія: від навчання до працевлаштування. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-plus/scholarship-usaid/>

Однією з найбільш видимих форм гендерної нерівності є гендерний розрив у пенсійному забезпеченні, що виникає через нерівності на ринку праці. Причинами такого розриву є те, що він є прямим наслідком гендерного розриву в оплаті праці, а також перерв у кар'єрі, які жінки беруть для догляду за дітьми чи старшими родичами. Це призводить до меншого страхового стажу та нижчих середніх зарплат, що є базою для нарахування пенсій. Для того, щоб скоротити ці розриви та мінімізувати відмінності, впроваджено окремі гендерно чутливі реформи, як от, включення терміну відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трьох років, за умови, що за цей період сплачувалися або зараховувалися страхові внески. Проте **час перебування у відпустці** для догляду за дитиною до 6 років зараховується до страхового стажу тільки для визначення права на призначення пенсії за віком, але не впливає на розмір пенсійних виплат.³¹

Окрім цього, обоє батьків мають рівні права на декретну відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Це передбачено умовами ст. 179 Кодексу законів про працю України та вимогами ст. 18 Закону України «Про відпустки». Взяти відпустку можуть також бабуся, дідусь, опікун або інші родичі. Таке заохочення близьких родичів до використання відпустки для догляду за дитиною дозволить жінкам швидше повертатися на ринок праці.³²

Наявність достатньої кількості різноманітних діючих соціальних програм є допоміжним засобом, що дає можливість жінкам для участі в економічному та політичному житті. Які саме соціальні програми можуть бути використані? Так, для працюючих жінок в Україні передбачені соціальні програми, що включають гарантії при прийомі на роботу, захист від звільнення (особливо для вагітних і жінок з маленькими дітьми), встановлення неповного робочого дня/тижня за заявою, обмеження щодо важкої праці та неповний робочий час для вагітних.³³ Також забезпечення доступних та якісних послуг догляду за дітьми (дошкільні заклади, ясла) та надання послуг денного догляду, стаціонарного догляду для людей старшого віку дозволяє жінкам здійснювати свою трудову діяльність. А це, своєю чергою, має прямий вплив на зайнятість – коли соціальна система бере на себе частину функцій догляду, зростає рівень економічної активності жінок (ЦСР 8) та їхні шанси на отримання гідної праці, і цілому, працює на підвищення загального ВВП.

Таким чином, соціальне забезпечення трансформується зі сфери захисту в механізм соціальної емансипації та економічної ефективності, що має вирішальне значення для досягнення ЦСР 5.

³¹ Страховий стаж 2025: як рахувати і що входить у розрахунок. URL: <https://buhplatforma.com.ua/article/7512-yakiy-perod-vklyuchayut-do-strahovogo-staju>

³² Чоловіки та родичі можуть оформити відпустку по догляду за дитиною до трьох років. URL: <https://dp.dsp.gov.ua/novyny/choloviky-ta-rodychi-mozhut-oformyty-vidpustku-po-dohliadu-za-dytynoiu-do-trokh-rokiv/>

³³ Праця жінок: пільги та гарантії. URL: <https://kadroland.com/news/1835-pracya-zinok-pilgi-ta-garantiyi>

ВИСНОВКИ

Здійснюючи аналіз поставленої проблеми, доходимо висновків, що в контексті Цілей сталого розвитку соціальне забезпечення набуває статусу стратегічної інвестиції в людський капітал та економічне зростання. Забезпечуючи базовий дохід (пенсії, допомоги, субсидії тощо), система не просто мінімізує бідність (ЦСР 1), але й створює умови для збільшення продуктивності (ЦСР 8) та інвестицій в освіту (ЦСР 4), запобігаючи «передачі» бідності між поколіннями. Це підтверджується Рекомендацією МОП № 202 «Щодо мінімальних рівнів соціального захисту» (2012 р.) та Конвенцією МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952 р.).

Визначено, що соціальне забезпечення має міжгалузевий (тривимірний) характер, пов'язуючи соціальну, економічну та екологічну стійкість. За прямим впливом – це подолання бідності (ЦСР 1), скорочення нерівності (ЦСР 10) та забезпечення здоров'я (ЦСР 3); за опосередкованим впливом – підтримка сукупного попиту (макроекономічний стабілізатор) та підвищення доступності освіти (ЦСР 4); за синергетичним впливом – підтримка «Зеленого переходу» (ЦСР 7, 13) через інтеграцію соціальної допомоги (субсидії на енерго-ефективність) з екологічною політикою.

Для України встановлено необхідність національної адаптації глобальних індикаторів ЦСР. Існуючі показники ООН є часто неефективними через відсутність методології збору даних на національному рівні та нечутливість до специфічних проблем (вплив воєнних дій, регіональна нерівність, енергетична бідність). Необхідним є створення багаторівневої системи моніторингу, що включає індикатори, пов'язані з політикою, релевантні контексту та сфокусовані на якості результатів.

На підставі проведених досліджень пропонуємо низку наступних рекомендацій щодо посилення соціальної стійкості, що відповідає реалізації ЦСР 1, 3, 10, зокрема:

1. Перехід до інвестиційної соціальної допомоги та підвищення мінімальних виплат. Розмір адресної грошової допомоги малозабезпеченим сім'ям має бути переглянутий з метою забезпечення скорочення глибини бідності, а не лише її рівня, та доповнений різноманітними соціальними послугами. Варто переглянути грошові соціальні допомоги у напрямку зменшення їх кількості, натомість замінити їх збільшеними пропозиціями соціальних послуг. Оскільки недостатні виплати не дозволяють домогосподарствам вийти з бідності, а, наприклад, інвестиції у соціальні контракти (працевлаштування) для працездатного безробітного і через це малозабезпеченого населення стануть пріоритетом. (ЦСР 1. Подолання бідності)

2. Прискорення децентралізації та розвитку мобільних соціальних сервісів. Забезпечити наявність повного спектру соціальних послуг, а не лише грошових виплат у кожній об'єднаній територіальній громаді (ОТГ) через розвиток соціального замовлення, діяльність мобільних соціальних команд та цифровізацію соціальної сфери. (ЦСР 10. Регіональна нерівність)

3. Створення єдиного комплексного пакета підтримки для ветеранів та ВПО. Інтегрувати програми житлових субсидій, допомоги на проживання, пільги та програми освітньої, професійної реабілітації в єдину, максимально

спрощену цифрову систему. Критично важливим є формування антикризового інструменту для запобігання соціальному виключенню груп, які зазнали найбільших втрат внаслідок війни. (ЦСР 3. Соціальний захист вразливих груп).

Ці рекомендації спрямовані на те, щоб перетворити соціальне забезпечення в Україні на проактивний, гнучкий та інтегрований елемент національної стратегії сталого розвитку, здатний ефективно протистояти глобальним і внутрішнім викликам.

АНОТАЦІЯ

Пропоноване дослідження присвячене комплексному переосмисленню ролі соціального забезпечення, виводячи його зі статусу пасивного механізму перерозподілу в ранг стратегічної інвестиції та каталізатора для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР) ООН. Актуальність посилюється потребою адаптації міжнародних стандартів до українських реалій, зокрема, в умовах активних воєнних дій, масового внутрішнього переміщення населення та боротьби з енергетичною бідністю. Соціальне забезпечення є макроекономічним стабілізатором та має тривимірний зв'язок: прямий вплив на ЦСР 1 (подолання бідності), ЦСР 10 (скорочення нерівності) та ЦСР 3 (здоров'я); опосередкований вплив на ЦСР 4 (освіта) та ЦСР 8 (праця); та синергетичний вплив, підтримуючи «Зелений перехід» (ЦСР 7, 13) через інтеграцію субсидій на енергоефективність. Встановлено, що висока адресність субсидій на ЖКП є ефективною проти енергетичної бідності, але недостатній розмір грошової допомоги обмежує скорочення глибини бідності. Виплати для ВПО та ветеранів визначені як критичний антикризовий інструмент проти соціального виключення. Зроблено висновок про необхідність переходу до інвестиційної соціальної допомоги (соціальні контракти), підвищення мінімальних виплат та прискорення децентралізації соціальних сервісів, а також національної адаптації глобальних індикаторів ЦСР для адекватного моніторингу прогресу.

Література

1. Білоусько Т. Ю. Циркулярна економіка в контексті досягнення цілей сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-52>
2. Булавинець В. М., Булавинець О. В. Моніторинг ефективності бюджетних соціальних трансфертів: зарубіжний досвід та українські реалії. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 76. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-76-8>
3. Бурик З. Сучасні виклики реалізації соціальної політики в умовах війни та післявоєнного відновлення та в контексті сталого розвитку *Аспекти публічного управління*. 2025. № 2. DOI: <https://doi.org/10.15421/152518>
4. Горин В. П. Фінансовий механізм забезпечення суспільного добробуту: теоретична концептуалізація та проблеми функціонування: моногр. Тернопіль : ТНЕУ. 2020. 516 с
5. Іванісов О. В. Соціальний захист як інструмент забезпечення соціальної безпеки населення України. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2024. № 9 (1). С. 46–50. <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-1-7>

6. Житлові субсидії. URL: <https://www.msp.gov.ua/otrymuvacham-soc-pidtrymky/pro-sotsialnu-pidtrymku/zhytlovi-subsydiyi>
7. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Умань: Видавець «Сочінський М.М.». 2020. 456 с.
8. Насібова О. В. Фінансовий механізм соціального захисту як інструмент регулювання рівня життя населення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 10. С. 48–54.
9. Нова професія: від навчання до працевлаштування. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-plus/scholarship-usaid/>
10. Нова українська школа. Дорожня карта реформи базової та профільної школи / Вакулєнко Т., Гриневич Л., Лінник О. та інші; за заг. ред. Л. Гриневич. К. : АКМЕ ГРУП. 2021. 48 с. URL: https://reosvita.org/wp-content/uploads/2021/10/re-osvita_karta_2021-01-20_ukr.pdf
11. Праця жінок: пільги та гарантії. URL: <https://kadroland.com/news/1835-pracya-zinok-pilgi-ta-garantiyi>
12. Риндзак О. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2021. № 33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-79>
13. 17 Цілей сталого розвитку. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/>
14. Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Особлива частина: навчальний посібник. Чернівці: ПАТ «ПБК «Десна». 2018. 1092 с.
15. Страховий стаж 2025: як рахувати і що входить у розрахунок. URL: <https://buhplatforma.com.ua/article/7512-yakiy-perod-vklyuchayut-do-strahovogo-staju>
16. Урба С. Фінансове забезпечення сфери соціального захисту України. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2022. № 48. С. 77–86. DOI: <https://doi.org/10.30970/meu.2022.48.0.4808>
17. Федина С. М. Формування системи індикаторів сталого розвитку для оцінювання біосоціальної економіки. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2020. № 2. С. 127-142. URL: https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/articles/issue_43/Svitlana_M_FedynaForming_the_System_of_Sustainable_Development_Indicators_for_Biosocial_Economy_Assessment.pdf
18. Чоловіки та родичі можуть оформити відпустку по догляду за дитиною до трьох років. URL: <https://dp.dsp.gov.ua/novyny/choloviky-ta-rodychi-mozhuto-formyту-vidpustku-po-dohliadu-za-dytynoiu-do-trokh-rokiv/>
19. Юник І. Г. Реалізація сучасної державної соціальної політики в Україні: основні проблеми та стратегічні пріоритети. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 187-195. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.27>
20. Arabadjieva K. and Barrio A. Rethinking social protection in the green transition: Implementing the Council Recommendation on fair transition. Policy Brief/ 2024. № 10. ETUI. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5026019
21. Barrientos A. Social Protection and Poverty. 2010. URL: https://www.socialprotection.org/gimi/ShowResource.action;jsessionid=E3fNfIRN0ktoyFxmAR32V-BQf-7jNoIZTlr2koc_Hop3rvOVkSjt!-2073956956?id=16932

22. Kangasniemi Mari, Knowles Marco, Karfakis Panagiotis. The role of social protection in inclusive structural transformation. Rome. 2020. 58 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/c7618f09-3f84-42e8-a065-25dee23bf2f5/content>
23. Social Protection and the 2030 Agenda for Sustainable Development: A Companion Guide. URL: <https://www.ilo.org/media/57166/download>
24. Social Protection As A Basis For Self-Determined Human Development. URL: <https://actalliance.eu/resources-directory/social-protection-as-a-basis-for-self-determined-human-development/>
25. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://social.desa.un.org/2030agenda-sdgs>
26. World Bank. Ukraine: *Economic Update*. May 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/publication/economic-update-may-2024>
27. World Social Protection Report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. International Labour Organization (ILO). 2017. URL: <https://www.ilo.org/publications/world-social-protection-report-2017-19-universal-social-protection-achieve>

Information about the author:

Komarynska Zoryana Mykhailivna,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Security
and Personnel Management,
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ЯК ОСНОВА СТАБІЛЬНОСТІ ПРАВОСУДДЯ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Комісарчук Р. В.

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що сучасна епоха характеризується глибокими трансформаціями у всіх сферах суспільного життя, що породжує нові виклики для правової системи України.

У контексті євроінтеграційних процесів та становлення соціальної держави особливої значущості набуває забезпечення стабільності правосуддя як фундаментальної гарантії захисту прав людини та сталості суспільного розвитку. Саме правосуддя, засноване на принципах справедливості, неупередженості та об'єктивності, виступає ключовою передумовою реалізації ідеї сталого розвитку, поєднуючи в собі ефективне право, соціальні гарантії та безпекові виміри існування суспільства.

У цій системній взаємодії криміналістика, як наука та практична діяльність, займає особливе місце, оскільки саме вона забезпечує перехід від абстрактних правових норм до встановлення конкретних об'єктивних обставин вчинення злочину. Однак, ефективність криміналістики безпосередньо залежить від якості її теоретико-пізнавального фундаменту – її епістемології¹.

Епістемологія криміналістики вивчаючи закономірності, принципи та межі пізнавального процесу в розкритті та розслідуванні злочинів, сьогодні постає не як абстрактна філософська категорія, а як практичний інструмент забезпечення достовірності, обґрунтованості та, як наслідок, легітимності результатів доказової діяльності.

Актуальність дослідження зумовлена низкою взаємопов'язаних чинників:

По-перше, необхідність підвищення довіри до правосуддя.

По-друге, виклики технологічного розвитку.

По-третє, імплементація міжнародних стандартів.

По-четверте, синергія права та соціальних гарантій.

Таким чином, дослідження епістемології криміналістики, як основи стабільності правосуддя безпосередньо вписується в парадигму сталого розвитку, демонструючи тісний зв'язок між ефективним правом, соціальним благополуччям та безпековим простором функціонування держави.

Об'єкт дослідження – це епістемологія криміналістики, як спеціалізована галузь філософії науки, що вивчає закономірності, принципи, умови

¹ Комісарчук Р. В. Епістемологічні основи криміналістики. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2 (30). Ч. 1. С. 164–167.

достовірності й межі пізнавального процесу в криміналістичній науці та практичній діяльності щодо розкриття й розслідування злочинів.

Предмет дослідження – це форми, способи та механізми взаємодії епістемологічних принципів криміналістики з цілями сталого розвитку правової системи в контексті забезпечення стабільності правосуддя.

Тому, мета дослідження полягає у комплексному теоретико-правовому аналізі епістемології криміналістики, як детермінуючого чинника стабільності правосуддя та його ролі у забезпеченні сталого розвитку правової системи України.

1. Методологічні засади дослідження епістемології криміналістики в контексті сталого розвитку

Філософсько-правові витоки епістемології криміналістики сягають глибоко в історію філософії та права, формуючи міцний теоретичний фундамент для сучасного розуміння того, як у кримінальному процесі відбувається пізнання, встановлення та обґрунтування істини. Ця взаємодія між філософією пізнання та правовою практикою створює основу для легітимності судових рішень.

В основі епістемології криміналістики лежать ключові філософські дисципліни, що вивчають взаємозв'язок буття та його пізнання:

Діалектика онтології та гносеології²: Як зазначається в дослідженнях, онтологія (теорія буття)³ та гносеологія (теорія пізнання)⁴ перебувають у діалектичному взаємозв'язку⁵. Стосовно криміналістики, це означає, що процес пізнання (гносеологія) спрямований на відтворення об'єктивної події злочину, що існувала в реальності (онтологія). Завдання криміналістики полягає в тому, щоб подолати розрив між минулою подією та її сучасним розслідуванням шляхом вивчення слідів, що залишилися. Своїм розвитком методологія пізнання завдячує античним мислителям. Так, Арістотель розробив системний підхід і створив потужний понятійний апарат, необхідний для структурованого

² Сепетий Д. П. Діалектика versus метафізика: переоцінка дилеми. *Філософська думка*. 2006. № 4. С. 56–75.

³ Бандура О.О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід (Текст) : монографія для науковців, виклад., аспірант., ад'юнкт., магістрант., студ. і курсант. юрид. навч. закл. та факульт. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.

⁴ Див.: Бандура О. О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 55–66.; Бернюков А. М. Онтологія та гносеологія правової реальності: сучасний стан проблеми дослідження в Україні. *Юридичний вісник*. № 3 (32). 2014. С. 21–23.; Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

⁵ Див.: Молоха О. Є. Системний аналіз в кримінології. *Науковий вісник УАВС* : Наук.-теорет. журн. К., 1996. № 1. С. 165–182; Методологічна функція кримінології. *Наук. вісник УАВС* : Наук.-теорет. журн. К., 1998. № 1. С. 61–75; Гондюл В. Системний аналіз. *Українська дипломатична енциклопедія* : У 2-х т. / Редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с. ISBN 966-316-045-4; Системний аналіз : підручник / А. В. Катренко. Л. : Новий Світ 2000, 2011. 396 с. (Комп'ютинг); Аналіз системний. *Словник-довідник з екології* : навч.-метод. посіб. / уклад. О. Г. Лановенко, О. О. Остапішина. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2013. С. 9.

аналізу⁶. Його категоріальний аналіз (з'ясування сутності об'єкта) і каузальний аналіз (з'ясування причин) стали прототипом сучасних методик розслідування, спрямованих на встановлення сутті злочину та його причинно-наслідкових зв'язків⁷. Сократ і Платон заклали основи діалектичного мислення, необхідного для зіставлення доказів і пошуку істини в процесі суперечки⁸.

Наступне – синтез філософії та права⁹: народження правової епістемології¹⁰. Епістемологія криміналістики як окремих напрям сформувалася на стику філософії та права, де центральним є питання про те, яким чином знання, отримане в ході розслідування, набуває правового статусу та легітимної сили¹¹. Означене дає можливість провести нам своєрідну паралель між роботою суду в кримінальному процесі та індивідуальним пізнанням, адже, оскільки обидва процеси передбачають збір доказав, їх оцінку та винесення судження. Ця аналогія дозволяє застосовувати до правосуддя теоретичний апарат аналітичної епістемології, зокрема, вимоги до того, щоб судові рішення було обґрунтованим, достовірним (safe) або відповідало стандарту знання¹².

У сучасній філософії права це знаходить своє відображення в концепції Legal Doxastic Ism. Вона припускає, що обвинувальний вирок є легітимним лише в тому випадку, якщо переконання у вині підсудного володіє певною властивістю, що надає раціональність (наприклад, є знанням або має необхідний рівень

⁶ Див.: Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια. Пер. В. Ставнюка. К. : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. [Архівовано 11 травня 2013 у Wayback Machine.]; Арістотель [Архівовано 26 квітня 2013 у Wayback Machine.]. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.; Арістотель. Про мистецтво (фрагменти). *Всесвіт*. 1978. № 12.; Арістотель. Поетика / Пер. Б. Тена; вступ. ст. і коментарі Й. Кобова. К. : Мистецтво, 1967. – 136 с.;

⁷ Арістотель. Метафізика. / Перекладач: Олексій Панич. – К.: Темпора, 2022. – 848 с. ISBN 978-617-569-534-0

⁸ Див.: Платон. Держава. К. : Основи, 2000. 355 с.; Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Яроповця. К. : Знання України, 2006. 1200 с.; Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1. – 2012. С. 3–17.; Приходько В. В. Основи теоретичної філософії : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т, 2016. 142 с.; Філософія. Хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. 621 с.; Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–34.; Філософські основи наукових досліджень. Київ : Інтерсервіс, 2019. 240 с.

⁹ Див.: Ціннісні і функціональні аспекти застосування системного підходу у соціальному пізнанні (філософська концептуалізація) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Бойченко Михайло Іванович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2012. 32 с.; Бандура О.О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід (Текст) : монографія для науковців, виклад., аспірант., адюнкт., магістрант., студ. і курсант. юрид. навч. закл. та факульт. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.

¹⁰ Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко; Держ. ун-т «Львів. політехніка». Ль., 2000. 296 с. Бібліогр. : 118 назв.

¹¹ Див.: Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів [Текст] : монографія. Луцьк : ФОП Захарчук В. В., 2012. 144 с.

¹² Див.: Філософія права : Комплексні навчально-методичні матеріали / уклад. Н. І. Гончарова. Одеса : ОДУВС, 2018. 152 с.; Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали XIX звітної науково-практичної конференції. 7–8 лютого 2013 р. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. 380 с.

обґрунтованості), враховуючи наявні докази¹³. Таким чином, епістемологія безпосередньо впливає на визначення правових стандартів доказування, таких як «поза розумним сумнівом»¹⁴. Тому, важливо розрізняти інструментальну та внутрішню цінність епістемічних статусів, адже, такі властивості, як надійність, або, правова підтримка, мають інструментальну цінність, підвищуючи загальну точність і стійкість судової системи до помилок, захищаючи таким чином соціальні цінності, такі як презумпція невинуватості.

Враховуючи означене, розкриття епістемологічних витоків криміналістики було б неповним без розгляду системного аналізу, як найпродуктивнішого методу дослідження у філософії права¹⁵. Системний аналіз розглядає право не як набір окремих норм, а як цілісну систему, властивості якої не зводяться до суми властивостей її елементів¹⁶. Криміналістика в цій системі є елементом, що тісно взаємодіє з кримінальним правом, кримінальним процесом, кримінологією та іншими галузями, разом формуючи єдиний механізм протидії злочинності¹⁷.

Але, в даному контексті слід брати за основу діяльнісно-людинорірний принцип – цей принцип є центральним для системного аналізу в праві. Він стверджує, що людина є найвищою соціальною цінністю, а її діяльність – це міра всіх речей¹⁸. У криміналістиці це означає, що процес пізнання має бути орієнтований на людину: як на злочинця, що залишив сліди, так і на слідчого, який їх досліджує, і на суддю, який оцінює докази. Усвідомлення потреб, інтересів й мотивів людини дозволяє глибше зрозуміти механізм злочину та ефективніше його розкрити¹⁹.

Спадщина філософсько-правової думки продовжує жити в сучасних епістемологічних дискусіях, забезпечуючи криміналістику не лише технічним інструментарієм, але й глибоким розумінням того, як знання про злочин

¹³ Лаудан Л. Істина, помилка та кримінальне право: есе з юридичної епістемології. Видавництво Кембриджського університету; 2006. Червень 2012 року. ISBN: 9780511617515. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511617515>

¹⁴ «Legal Doxastic Ism» – це теоретична основа, яка пояснює, чому стандарт «поза розумним сумнівом» існує. Вона стверджує: тому що легітимне правосуддя вимагає, щоб державна влада (у особі суду) засновувала свої найбільш суворі санкції не на будь-якому переконанні, а лише на такому, що має найвищу можливу ступінь епістемічної (пізнавальної) цінності – тобто, на знанні, або, максимально до нього наближеному, обґрунтованому переконанні.

¹⁵ Див.: Дуднік І. М. Вступ до загальної теорії систем. К. : Кондор, 2009. 205 с; Ціннісні і функціональні аспекти застосування системного підходу у соціальному пізнанні (філософська концептуалізація) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2012. 32 с.

¹⁶ Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

¹⁷ Данишин М. В. Криміналістика ХХІ століття : місце у системі наукового знання : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 480 с.

¹⁸ Див.: Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: монографія / АПН України. К. : Педагогічна думка, 2009. 520 с.; *Філософські, методологічні й психологічні проблеми права* : тези доп. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.) / ред. кол.: В.В. Коваленко, М.В. Костицький, О.М. Джужа та ін. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 260 с.

¹⁹ Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця. Київ : Право. 2019. 256 с.

народжується, обґрунтовується і набуває сили в правовому полі через свій «сталий розвиток». Категорія «сталий розвиток» у правовому вимірі являє собою комплексну, багаторівневу конструкцію, що інтегрує соціальні, економічні та екологічні імперативи в нормативно-правове поле. Її сутність можна визначити через призму двох взаємопов'язаних аспектів:

1. Сталий розвиток, як об'єкт правового регулювання: 1) Міжнародно-правові витоки: концепція сформувалася в рамках міжнародного публічного права (звіт «Наше спільне майбутнє», 1987²⁰; Ріо-де-Жанейрська декларація, 1992)²¹; 2) Конституційний рівень: закріплення як принципу державної політики (наприклад, Стаття 16 Конституції України²² про екологічну безпеку); 3) Галузеве законодавство: імплементація через екологічне, економічне, соціальне право.

2. Сталий розвиток, як правовий принцип: 1) Інтеграційна функція: збалансування економічних, соціальних і екологічних інтересів; 2) Міжпоколінна справедливість: правове забезпечення прав майбутніх поколінь; 3) Превентивність: пріоритет запобігання шкідливих наслідків над відновленням порушених прав²³.

Також тут присутній і структурний зміст категорії в правовому вимірі, а саме: 1) Соціальний вимір: права людини як основа сталого розвитку; соціальна справедливість та рівність; доступ до правосуддя та ефективні правові засоби захисту. 2) Економічний вимір: стале споживання та виробництво; економічна відповідальність; інноваційний розвиток у правовому регулюванні. 3) Екологічний вимір: екологічна безпека як складова національної безпеки; забруднювач платить; застережний підхід у правозастосовній практиці.

Які ж особливості правової інтерпретації сталого розвитку?

На наш погляд, це:

1) Динамічність – нормативний зміст еволюціонує відповідно до суспільних потреб;

2) Системність – пронизує всі галузі права, вимагаючи комплексного підходу;

3) Програмістність – реалізується через стратегічне планування та цільові програми. Тому, в контексті правосуддя категорія «сталий розвиток» може виступати як: критерієм ефективності правозастосовної діяльності; орієнтиром

²⁰ Гру Харлем Брунтланд – прем'єр-міністр Норвегії і голова спеціальної комісії ООН з підготовки доповіді «Наше спільне майбутнє». У 1987 р. комісія опублікувала цю доповідь, де вперше було дано визначення терміну «Sustainable development». (Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. Gland, Switzerland: IUCN/UNEP/WWF, 1991. P. 10).

²¹ Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток 1992 [Архівовано 9 серпня 2016 у Wayback Machine.]. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д – Й. 741 с. ISBN 966-7492-02-8.

²² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

²³ Боголюбов В.М. та ін. Стратегія сталого розвитку : Підручник / [В.М. Боголюбов, М.О. Клименко, Мельник Л.Г., О.О. Ракоїд]. За редакцією професора В.М. Боголюбова. К. : ВЦ НУБПУ, 2018. 446 с.

для тлумачення правових норм; підставою для обмеження прав в інтересах майбутніх поколінь

У правовому вимірі «сталий розвиток» трансформується з політичної концепції в нормативно-правовий принцип, що вимагає конкретних юридичних механізмів реалізації та забезпечує довгострокову стійкість правової системи.

Означене дає можливість вести мову про міждисциплінарний підхід до дослідження епістемологічних основ криміналістики, що вже передбачає інтеграцію знань із різних наукових галузей для формування цілісного та об'єктивного розуміння пізнавальних процесів у криміналістичній науці та практиці. Цей підхід дозволяє виходити за межі традиційних методологічних рамок, запозичуючи та адаптуючи концепції, методи та принципи з інших дисциплін.

В основі міждисциплінарного підходу лежить філософський метод пізнання, зокрема діалектичний метод²⁴, який є загальним для всіх наук. Він використовує принципи та категорії діалектичної логіки, такі як вивчення явищ у розвитку, аналіз суперечностей, взаємозв'язок та обумовленість явищ. Ці положення конкретизуються через низку філософських категорій: форма та зміст, сутність і явище, причина та наслідок, можливість і дійсність тощо.

До групи загальнонаукових методів, які активно використовуються в криміналістиці та мають міждисциплінарний характер, належать: 1) чуттєво-раціональні методи: спостереження, опис, порівняння, експеримент, моделювання; 2) логічні методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, гіпотеза, аналогія; 3) математичні методи: вимірювання, обчислення, математичне моделювання. Ці методи поєднують у собі почуттєве та раціональне пізнання, що дозволяє отримувати більш об'єктивну та всебічну інформацію про досліджувані явища та процеси²⁵.

Також, криміналістика, як галузь спеціальних юридичних знань, тісно пов'язана з іншими юридичними науками. Міждисциплінарна інтеграція проявляється в таких аспектах:

1) Синтез з кримінальним процесом: Розроблені криміналістикою технічні засоби, тактичні прийоми та методичні рекомендації для роботи з доказами безпосередньо впроваджуються в кримінальне судочинство, забезпечуючи ефективність доказової діяльності²⁶.

²⁴ Костицький М.В. Натурфілософія чи матеріалістична діалектика (до питання про методологію юриспруденції). *Філософські, методологічні й психологічні проблеми права*. К.: КНУВС, 2010. С. 3-6.

²⁵ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Том 20 : криміналістика, судова експертиза, юридична психологія; редкол. В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків : Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 952 с.

²⁶ Див.: Весельський В. К., Зав'ялов С. М., Пяковський В. В. Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : КНТ, 2009. 160 с.; Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів під час досудового розслідування : навчальний посіб. / Р. І. Благута, М. П. Климчук, В. М. Сакал та ін. Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. 215 с.

2) Зв'язок з кримінологією: Аналіз причин і умов вчинення злочинів, який проводить кримінологія, допомагає криміналістиці розробляти більш цілеспрямовані методи розслідування та запобігання злочинності²⁷.

3) Врахування сучасних викликів – на розвиток криміналістики в Україні істотний вплив мають такі фактори, як зростання ролі інформаційних технологій, погіршення криміногенної ситуації у зв'язку із збройним конфліктом, вплив пандемії COVID-19. Це зумовлює необхідність поглиблення міждисциплінарної інтеграції та співпраці з міжнародними криміналістичними організаціями.

4) Інтеграція з природничими, технічними та інформаційними науками. Однією з ключових тенденцій сучасного розвитку криміналістики є активна інтеграція з природничими, технічними та інформаційними науками, що проявляється в таких напрямках: Впровадження інноваційних технологій – сучасна криміналістика все частіше використовує досягнення інформаційних технологій, що проявляється у створенні нових продуктів для криміналістичної діяльності. Використання методів природничих наук – застосування методів фізики, хімії, біології дозволяє проводити більш точні та об'єктивні дослідження матеріальних слідів злочину. Розвиток математичних методів – використання математичного моделювання, обчислень та інших математичних методів сприяє підвищенню точності та об'єктивності криміналістичних досліджень²⁸.

Міждисциплінарний підхід до дослідження епістемологічних основ криміналістики є необхідною умовою її подальшого розвитку та адаптації до сучасних викликів. Він дозволяє не лише запозичувати методи та принципи з інших наук, але й формувати цілісне, системне розуміння пізнавальних процесів у криміналістиці, що сприяє підвищенню ефективності боротьби зі злочинністю.

²⁷ Данишин М. В. Криміналістика ХХІ століття : місце у системі наукового знання : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 480 с.

²⁸ Див.: Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях : метод. рек. / М. В. Гребенюк, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, В. Г. Хахановський та ін. Київ, 2017. 76 с.; Використання спеціальних знань під час розслідування несанкціонованого втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електров'язку : метод. рекомендації / О. С. Тарасенко, С. С. Охріменко, О. М. Стрільців. Київ, 2018. 73 с.; Виявлення та припинення діяльності організованих злочинних груп у сфері економіки : метод. рекомендації / Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколаюк, Р. П. Томма та ін. Київ, 2018. 68 с.; Виявлення, документування та розслідування злочинів, передбачених ст. 315 КК України, вчинених з використанням мережі Інтернет : навч.-практ. посіб. / за ред. В. М. Комарницького, В. О. Криволапчука, Б. І. Бараненка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 509 с.; Данієль А. В. Використання можливостей електронних засобів масової інформації у розслідуванні кримінальних правопорушень. Київ : «Право». 2019. 192 с.; Поліщук В. В., Мельник Р. В. Розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв та об'єктів, перероблених у вогнепальну зброю : монографія. Київ : ЦУЛ, 2017. 173 с.; Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Вид-во Ліра-К, 2019. 424 с.

2. Епістемологічні принципи криміналістики як гарантія стабільності правосуддя

Епістемологічні принципи криміналістики утворюють цілісну систему, що визначає методологічні підходи до наукового пізнання в процесі розслідування злочинів. Ця система ґрунтується на філософських законах розвитку науки та безпосередньо пов'язана зі структурою самої криміналістики.

Так, система епістемологічних принципів криміналістики формується на основі фундаментальних філософських підходів:

1) Принцип пізнанності матеріального світу – визначає світоглядну позицію криміналіста, ґрунтуючись на матеріалістичному розумінні явищ і процесів, що стають об'єктами вивчення. Цей принцип стверджує принципову можливість встановлення об'єктивної істини в процесі розслідування.

2) Принцип історизму – передбачає діалектичний підхід до вивчення предмета криміналістики, його розвитку та змін у динаміці; вимагає аналізувати будь-які явища в історичному контексті, враховуючи закономірності їх виникнення та еволюції.

3) Принцип системності науки – відображає взаємозв'язок усіх елементів криміналістики як цілісного утворення; вимагає розглядати криміналістику, її розділи та досліджувані об'єкти, як взаємозалежні та взаємообумовлені компоненти єдиної системи.

Епістемологічні принципи знаходять практичне втілення через структурні компоненти криміналістики, як науки, а саме, через:

1) Загальну теорію криміналістики, що вважається натеper її методологічною основою, що інтегрує принципи пізнання в систему концепцій, категорій і методів.

2) Криміналістичну техніку – впроваджує принцип пізнанності через науково обґрунтовані технічні засоби, прийоми та методи збирання, дослідження та використання доказів.

3) Криміналістичну тактику – реалізує принцип системності через організацію та планування досудового і судового слідства, формування лінії поведінки осіб, що здійснюють судові дослідження.

4) Криміналістичну методiku – втілює принцип історизму через систему наукових положень і рекомендацій щодо розслідування окремих видів злочинів, враховуючи їх еволюцію та специфіку²⁹.

Розвиток епістемологічних принципів криміналістики відбувається відповідно до об'єктивних законів розвитку науки: 1) Закон зв'язку й спадковості між існуючими і виникаючими криміналістичними концепціями, що забезпечує безперервність розвитку методології пізнання; 2) Закон творчого пристосування досягнень інших наук для цілей правосуддя дозволяє інтегрувати нові пізнавальні методики в криміналістичну епістемологію; 3) Закон обумовленості криміналістичних рекомендацій потребами практики судочинства забезпечує прагматичну спрямованість епістемологічних

²⁹ Див.: Шепітько В. Ю. Вступ до навчального курсу «Криміналістика». Київ : Ін Юре, 2016. 192 с.; Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 556 с.

принципів; 4) Закон прискорення темпів розвитку на основі науково-технічного прогресу стимулює еволюцію методів пізнання в криміналістиці³⁰.

Система епістемологічних принципів криміналістики являє собою динамічну, цілісну структуру, що розвивається відповідно до загальних законів наукового пізнання та специфічних потреб практики боротьби зі злочинністю. Взаємозв'язок цих принципів забезпечує методологічну цілісність криміналістики як науки та її ефективне функціонування в системі правосуддя. Саме епістемологічні принципи криміналістики відіграють вирішальну роль у забезпеченні досягнення об'єктивної істини у кримінальному провадженні, формуючи методологічний фундамент для побудови достовірної картини події злочину. Їх вплив проявляється через складну систему взаємопов'язаних механізмів, що забезпечують наукову обґрунтованість та об'єктивність процесу доказування. Наприклад, принцип об'єктивності та всебічності дослідження, як фундаментальний епістемологічний орієнтир вимагає від суб'єкта пізнання неупередженого аналізу всіх обставин кримінального провадження без упередження та сприйняття версій. Цей принцип знаходить своє втілення у вимогах статті 23 КПК України³¹, що зобов'язують слідчого, прокурора та суд дослідити всі можливі версії, перевірити всі наявні докази та усунути істотні суперечності. На практиці реалізація цього принципу забезпечується через застосування різноманітних наукових методів, серед яких особливе місце займає системний підхід, що дозволяє розглядати кожну кримінальну справу як цілісну систему взаємопов'язаних елементів³².

Принцип історизму в епістемології криміналістики вимагає відтворення події злочину в її хронологічній послідовності та причинно-наслідкових зв'язках³³. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із забезпеченням повноти доказової бази, оскільки саме реконструкція динаміки події дозволяє встановити об'єктивну істину. Слід зазначити, що цей принцип знаходить своє відображення у вимогах до проведення слідчих експериментів, призначення судових експертів та побудови слідчих версій, що ґрунтуються на аналізі часових параметрів події.

Важливим аспектом впливу епістемологічних принципів на досягнення об'єктивної істини є принцип доказовості³⁴, який вимагає, щоб усі висновки

³⁰ Біленчук П.Д., Дубовий О.П., Тимошенко П.Ю., Салтєвський М.В.. Криміналістика.: Підручник. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 232 с.

³¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

³² Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія. Х. : Харків юрид., 2010. 320 с.

³³ Див.: Козинець О., Менджул К., Історична школа права : загальна характеристика і предствники. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. № 1. С. 15–18.; Музика І.В. Принцип історизму у царині досліджень вітчизняної соціології права кінця XIX – початку XX ст. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 239–243.; Оржинська Е. І. Метод криміналістичного аналізу злочину та злочинної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 20 с.

³⁴ Систему норм доказового права складають: 1) норми глави 4 КПК «Докази і доказування»; 2) норми-засади кримінального провадження – презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини (ст. 62 Конституції України, ст. 17 КПК), безпосередність дослідження показань, речей і документів (ст.23 КПК) тощо; 3) норми, якими

щодо обставин кримінального провадження ґрунтувалися виключно на достовірних та допустимих доказах. Цей принцип знаходить своє нормативне закріплення у статтях 5, 84–101, 223, 598 КПК України³⁵, що визначає докази як відомості, отримані в порядку, встановленому цим Кодексом. Епістемологічна цінність цього принципу полягає у створенні епістемічних бар'єрів для суб'єктивних інтерпретацій та упереджених оцінок.

Принцип наукової обґрунтованості, як складова епістемології криміналістики, вимагає застосування у процесі доказування сучасних досягнень науки та техніки. Цей принцип реалізується через інститут судової експертизи, що регулюється статтями 3, 69–71, 75, 77–80, 83, 84, 93, 95, 100–102, 115, 118, 122, 124, 126, 168, 170, 197, 219, 238, 239, 241–245, 291, 295, 298⁴, 300, 309, 322, 327, 329, 332, 344, 356–358, 361, 368, 459, 474, 483⁴, 483¹², 486, 496, 506, 509, 517, 518, 552, 572, 627, 635 КПК України³⁶, спеціальними законами (наприклад, Закон України «Про судову експертизу»³⁷), а також внутрішніми актами³⁸ органів експертизи. Належна регламентація забезпечує легітимність висновків і їх прийнятність у кримінальному судочинстві. Тобто, наукова обґрунтованість експертних досліджень забезпечується дотриманням епістемологічних вимог до методології дослідження, валідації методів та верифікації результатів. Слід особливо підкреслити роль принципу критичного аналізу³⁹ в забезпеченні об'єктивної істини. Цей принцип вимагає від суб'єктів доказування ретельного перевірчення та зіставлення отриманих даних, виявлення суперечностей та їх усунення. Епістемологічна цінність цього принципу полягає у формуванні культури наукового скептицизму, що дозволяє уникнути помилок, пов'язаних із підтверджувальною упередженістю.

врегульовані права й обов'язки учасників кримінального провадження в частині доказування – наприклад, право підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду докази (п. 8 ч. 3 ст. 42, п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК); обов'язок оперативного підрозділу виконати доручення слідчого, прокурора про провадження слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (ст.41 КПК); 4) норми, якими регламентується провадження слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій зі збору та перевірки доказів (Глава 20 та 21, параграф 3 Глави 28 КПК); 5) норми, що встановлюють підстави і порядок прийняття і обґрунтування процесуальних рішень. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

³⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

³⁶ Там само.

³⁷ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/судову%20експертизу#Text>

³⁸ Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>

³⁹ Див.: Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні: монографія / Ю. М. Мирошніченко. Харків : Панов, 2017. 200 с ; Пометун О. І. Навчаємо мислити критично : посібник для вчителів / О. І. Пометун, І. М. Сушенко. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 144 с.

Принцип системності в епістемології⁴⁰ криміналістики вимагає розгляду всіх доказів у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Цей принцип знаходить своє практичне втілення у формуванні єдиної доказової системи, де кожен доказ отримує своє місце та значення лише у контексті всієї сукупності доказів. Епістемологічна значущість цього принципу полягає у забезпеченні цілісного сприйняття картини події, що є необхідною умовою досягнення об'єктивної істини.

Важливим сучасним викликом у контексті впливу епістемологічних принципів на досягнення об'єктивної істини є принцип адаптації до цифрових реалій⁴¹, що вимагає врахування особливостей цифрових доказів та методів їх дослідження. Цей принцип знаходить своє відображення у спеціальних нормах щодо доказового значення електронних доказів та процедур їх дослідження.

Таким чином, епістемологічні принципи криміналістики утворюють цілісну систему методологічних орієнтирів, що забезпечують досягнення об'єктивної істини у кримінальному провадженні через формування науково обгрунтованого підходу до процесу доказування. Їх вплив проявляється на всіх стадіях кримінального провадження – від початку розслідування до судового розгляду, забезпечуючи дотримання вимог законності, обгрунтованості та справедливості ухвалюваних процесуальних рішень. Крім цього, епістемологія, як теорія наукового пізнання відіграє вирішальну роль у забезпеченні соціальних гарантій⁴² через правосуддя, формуючи методологічні основи для досягнення об'єктивності, обгрунтованості та справедливості судових рішень. Цей вплив реалізується через низку взаємопов'язаних механізмів.

Сучасна епістемологія пропонує кілька ключових підходів до розуміння науки, кожен з яких має важливе значення для правосуддя: 1) Репрезентаціонізм розглядає науку, як спосіб отримання точного відображення реальності. У контексті правосуддя це проявляється у вимозі відтворення об'єктивної картини події на основі доказів, що забезпечує соціальну гарантію правдивого судового розгляду; 2) Номологічний підхід спрямований на виявлення фундаментальних законів і системних зв'язків. У правосудді це реалізується через встановлення причинно-наслідкових зв'язків і системний аналіз доказів, що

⁴⁰ Данильян О. Г. Методологія наукових досліджень : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Харків : Право, 2019. 368 с.

⁴¹ Див.: Дзюкевич К. Дискурс розвитку цифрового ринку ЄС / К. Дзюкевич / Економіка та суспільство. 2023. № 52. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-52-19; Костюченко Я. М. Співпраця України та ЄС у сфері кібербезпеки: механізми боротьби з кіберзлочинністю. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право*, публічне управління та адміністрування. 2025. № 15. DOI: 10.54929/2786-5746-2025-15-01-10; Ляшенко В. Європейський дослідницький простір: порівняльний аналіз інституційних передумов та інтеграційних підходів для України / В.Ляшенко, І. Підоричева, В. Антонюк. *Журнал європейської економіки*. 2020. Вип. 19 (3). С. 456–481. DOI: 10.35774/jee2020.03.456; Мазепа С. Небезпечне поєднання пропаганди та інтернету в умовах російсько-української війни. *Право України*. 2024. № 1.; Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI / Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481; Про медіа : Закон України від 15 грудня 2022 року № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 9. Ст. 54.

⁴² Костицький М.В. Соціальні проблеми сучасного етапу творення української держави і права як проблеми людинознавчі. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*. К.: КНУВС, 2009. С. 6–9.

забезпечує обґрунтованість судових рішень; 3) Інструменталізм оцінює наукові теорії за їх ефективністю та корисністю. У правовому контексті це означає орієнтацію на практичну ефективність правосуддя та його здатність вирішувати соціальні проблеми; 4) Системний підхід до узгодження досвіду, який найбільш повно характеризує сучасну епістемологію, забезпечує надійність та об'єктивність наукового знання в правосудді через ретельну перевірку та обґрунтування⁴³.

Епістемологічні принципи безпосередньо впливають на забезпечення соціальних гарантій через правосуддя: 1) Принцип об'єктивності забезпечує соціальну гарантію рівного доступу до правосуддя через неупереджений аналіз доказів⁴⁴; 2) Принцип верифікації⁴⁵ реалізує гарантію захисту від помилкових звинувачень через ретельну перевірку всіх обставин справи; 3) Принцип системності забезпечує цілісність доказової бази, що є гарантією всебічного та повного розслідування⁴⁶; 4) Принцип методологічної обґрунтованості⁴⁷ реалізує соціальну гарантію кваліфікованої юридичної допомоги через застосування науково обґрунтованих методів доказування⁴⁸.

Сучасні технологічні виклики зумовлюють необхідність адаптації епістемологічних підходів у правосудді: 1) Алгоритмізація та штучний інтелект створюють нові епістемологічні виклики, зокрема проблему «нелюдимірності» цифрового простору, що вимагає розвитку нових методів

⁴³ Див.: Haack S. Evidence and inquiry. Towards reconstruction in epistemology. Oxford & Cambridge, 1993. 258 p.; Добронравова І.С. (2017) *Практична філософія науки*. Збірка наукових праць. Суми : Університетська книга, 2017. 351 с. <http://www.philsci.univ.kiev.ua>; Добронравова І.С. (1999) Норми наукового дослідження в нелінійному природознавстві. «Філософська думка», № 4, 1999. С. 36–48.

⁴⁴ Див.: Рішення Конституційного Суду України від 10 квітня 2024 року № 5-р(II)/2024 у справі за конституційною скаргою Плєскач Ганни Григорівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису частини першої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України. <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4399-rivnist-storin>; Криміналістика: [навч. посіб.] / Р. І. Благута, Р. І. Сібірна, В. М. Бараняк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. К. : Атіка, 2012. 496 с.

⁴⁵ Див.: Когутич І. І., Нор В. Т. Використання криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних справ : наук.-практ. посіб. Львів, Київ : Тріада плюс, Алерта, 2011. 426 с.; Нестерова І. А. Щодо використання методу верифікації в процесі розслідування та розкриття кримінальних правопорушень. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». № 1 (2025): Аналітично-порівняльне правознавство. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.123> ; Проценко О.О. Роль і місце методу верифікації під час проведення слідчого експерименту. *Юридична психологія*. 2020. No 1 (26). С. 85.

⁴⁶ Див.: Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano>.

⁴⁷ Див.: Бзова Л.Г. Співвідношення принципу обґрунтованості з іншими принципами конституційного судочинства: зарубіжний досвід. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. № 2 / 2021. С.5-10.; Бзова Л. Особливості юридичної аргументації конституційних судів при обґрунтуванні рішень. *Visegrad journal on human rights*. № 4, 2020. Р. 12–16. ISSN 1339-7915.

⁴⁸ Александренко О. В., Женунтій В. І. Інновації та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі: сучасні можливості та проблеми застосування. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (м. Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 10–14.

верифікації цифрових доказів⁴⁹; 2) Великі мовні моделі та алгоритмічні системи генерують смисли як «побічний ефект співпадіння шаблонів», що зумовлює необхідність розвитку епістемологічних критеріїв оцінки таких даних у правосудді⁵⁰; 3) Антропоцентричність сприйняття техніки⁵¹ потребує переосмислення в умовах розвитку штучного інтелекту, що має безпосередній вплив на епістемологічні основи доказування⁵².

Саме тому реалізація епістемологічних принципів у правосудді здійснюється через: 1) судову експертизу як інституційну форму застосування наукових знань, що забезпечує соціальну гарантію об'єктивного встановлення обставин справи; 2) процесуальні гарантії перехресного допиту, очної ставки та інституту незалежних експертів, як механізми епістемологічної перевірки доказів; 3) стандарти доказування, як епістемологічні критерії достатності доказів для прийняття судового рішення.

Епістемологія криміналістики, таким чином, виступає не лише теоретичною основою пізнавальної діяльності, але й важливим інструментом забезпечення соціальних гарантій через формування методологічних підходів, що забезпечують об'єктивність, обґрунтованість та справедливість правосуддя. Розвиток епістемологічних підходів у відповідності до сучасних викликів, зокрема цифровізації та впровадження штучного інтелекту, є необхідною умовою подальшого вдосконалення механізмів забезпечення соціальних гарантій через правосуддя.

⁴⁹ Див.: Гловюк І. Алгоритмізація дослідження вироків за ст. 438 КК України. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 4–5 липня 2024 р.). Київ: Алерта, 2024. С. 215–219; Пашковський М.І. Доступ до інформації про кримінальні провадження для проведення наукових досліджень. *Правова компетентність в еру цифрової трансформації* : матеріали всеукр. науково-пед. підвищ. кваліфікації, 1 січ. – 11 лют. 2024 р. Львів – Торунь, 2024. С. 77–81; Користін О., Кардашевський Ю. Сутність та теоретичне осмислення феномену аналітики. Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України : монографія / за заг. ред. Користіна О. Є. Київ: «BAITE», 2024. С. 19–26.; Мовчан А.В. Інформаційно-аналітична робота в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 244 с.

⁵⁰ Див.: Благута Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія. Львів : ЛДУВС, 2020. 256 с.; Карчевський М. Аналіз та операції з великими даними в середовищі R. Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України : монографія / за заг. ред. Користіна О.Є. Київ: «BAITE», 2024. С. 415–423.

⁵¹ Див.: Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2012. 17 с.; Bostrom, N. (2005). A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14(1).; Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge Polity Press; Denning, P.J., Lewis, T.G. (2016). *Exponential Laws of Computing Growth*. Communications of the ACM, 60(1), 54–65 pp.; Ferrando, F. (2019). *Philosophical Posthumanism*. London : Bloomsbury Publishing.

⁵² Див.: ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів (ISO/IEC 27037:2012, IDT). URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978; Дуфенюк О. М. Майбутнє 3D криміналістики: інновації, які змінюють практику досудового розслідування. *Юридичний електронний журнал*. 2024. № 3. С. 457–460.

3. Синергетичний зв'язок епістемології криміналістики та сталого розвитку правової системи

Епістемологічні основи правосуддя становлять системоутворюючий чинник його сталості, формуючи методологічний фундамент для забезпечення довгострокової стабільності, передбачуваності та легітимності судових рішень. Сталість правосуддя, як соціального інституту безпосередньо залежить від здатності судової системи продукувати об'єктивні, обгрунтовані та верифіковані знання про обставини справи, що ґрунтується на дотриманні фундаментальних епістемологічних принципів.

На наш погляд, сталість правосуддя може забезпечуватися через реалізацію системи взаємопов'язаних наступних епістемологічних принципів: 1) принцип об'єктивності та неупередженості, як антитеза суб'єктивізму та свавілля, що гарантує однакові підходи до оцінки доказів незалежно від зовнішніх чинників⁵³; 2) принцип методологічної обгрунтованості, що вимагає використання науково верифікованих методів пізнання у процесі доказування; 3) принцип когерентності, як критерій внутрішньої узгодженості доказової бази та відсутності суттєвих суперечностей; 4) принцип верифікації та фальсифікації, що забезпечує перевірку та можливість спростування будь-яких висновків.

Означене дозволяє зформувати епістемологічні механізми забезпечення сталості. Тобто, стабільність правосуддя, як соціального інституту, забезпечується через низку таких епістемологічних механізмів, як: 1) Впровадження епістемологічних фільтрів для відсіву недостовірних та необгрунтованих доказів. 2) Розвиток епістемічних спільнот професійних юристів із спільними методологічними принципами. 3) Створення інституційних механізмів епістемологічного контролю (апеляція, касація, перегляд). 4) Формування єдиного методологічного простору доказування через стандартизацію підходів до оцінки доказів.

В чому ж тоді виражається взаємозв'язок епістемології та інституційної сталості? На наш погляд, епістемологічні основи безпосередньо впливають на інституційну стійкість правосуддя через: 1) забезпечення правової визначеності через передбачуваність та послідовність судової практики; 2) легітимацію судової влади через об'єктивність та наукову обгрунтованість рішень; 3) створення основи для правового прогресу через накопичення та удосконалення методів доказування; 4) формування довіри до правосуддя, як наслідок прозорості методів пізнання.

Таким чином, в сучасних умовах епістемологічні основи правосуддя стикатимуться з такими новими викликами, як: необхідність адаптації до цифровізації та розвитку нових форм доказів (електронні докази, дані великих масивів); з забезпечення сталості в умовах когнітивних складностей сучасних справ; в потребі балансу між традиційними епістемологічними принципами та

⁵³ Див.: Берназюк Ян. Верховенство права та принцип розподілу державної влади (на прикладі захисту соціальних прав) <https://constitutionalist.com.ua/verkhovenstvo-prava-ta-pryntsyyp-rozpodilu-derzhavnoi-vlady-na-priklady-zakhystu-sotsialnykh-prav>. ; Берназюк Ян. Заборона дискримінації як конституційно-правовий принцип: поняття та особливості реалізації. <https://constitutionalist.com.ua/zaborona-dyskryminatsii-iak-konstytutsijnopravovyy-pryntsyyp-poniattia-ta-osoblyvosti-realizatsii>.

інноваційними підходами; необхідністю розвитку епістемології міжнародного правосуддя в умовах глобалізації.

Епістемологічні основи можуть виступати ключовим чинником сталості правосуддя, забезпечуючи методологічну цілісність, інституційну стійкість та соціальну легітимність судової влади. Розвиток епістемології права є необхідною умовою подолання сучасних викликів та забезпечення довгострокової стабільності правосуддя як фундаментального інституту демократичного суспільства. Саме взаємодія епістемологічних принципів криміналістики з цілями сталого розвитку формує концептуальну основу для створення стійкої та ефективної системи правосуддя, що відповідає сучасним викликам. Ця взаємодія реалізується через складну систему прямих і опосередкованих зв'язків, які забезпечують синергетичний ефект у забезпеченні довгострокової стабільності правозастосовної діяльності.

Наприклад, криміналістична епістемологія, у контексті євроінтеграційних процесів, набуває особливого значення, оскільки створює теоретико-пізнавальні підстави гармонізації української правоохоронної системи з європейськими стандартами. Цей складний процес передбачає не лише формальне запровадження нових процедур, але й глибинну трансформацію методології криміналістичного пізнання. Адже, Європейська інтеграція, як політико-правовий феномен, ґрунтується на низці теоретичних концепцій, які безпосередньо впливають на розвиток криміналістичної епістемології. Дослідження показують, що в сучасній політичній науці існує консенсус щодо пояснення феномену інтеграції на базі методології федералізму, функціоналізму та неофункціоналізму⁵⁴.

Кожен з цих підходів має конкретні наслідки для криміналістичної епістемології: 1) функціоналізм – акцентує на практичній співпраці в специфічних галузях, що в епістемологічному вимірі проявляється у необхідності розробки спільних стандартів доказування та криміналістичних методик; 2) неофункціоналізм – передбачає «епістемічний спиловер» – поширення стандартів якості пізнання з однієї сфери на інші, що веде до гармонізації криміналістичної епістемології в європейському просторі; 3) федералізм, як концепція політичної інтеграції знаходить свій відбиток у формуванні наднаціональних епістемологічних стандартів у криміналістиці.

Враховуючи означене, вважаємо що процес євроінтеграції вимагає фундаментальної перебудови криміналістичної епістемології через необхідність забезпечення епістемічної сумісності між національною та європейською системами доказування. Це проявляється в необхідності розробки спільних критеріїв достовірності доказів, стандартів верифікації експертних знань та уніфікованих підходів до оцінки доказової бази. Епістемологічна гармонізація

⁵⁴ Див.: Сокур О. «Європейська інтеграція: теоретичні засади та еволюція поглядів», *Актуальні проблеми політики*. 55. (2015): 50–58. http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_55_8; Горюнова С. О. *Євроінтеграція: навч. посіб.* К.: Академвидав. 2013. 220 с.; Ковальова О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів в теоріях європейської інтеграції. *Грані*. 2003. № 1(27). С. 114 – 117; Копійка В. *Європейський союз: заснування і етапи становлення* / В. Копійка. Т. Шинкаренко. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 448с.; Лендшел М. О. *Розширення та політика сусідства Європейського СОЮЗУ*. Ужгород: Мистецька Лінія. 2008. 284 с.

стає ключовою передумовою ефективного міжнародного правового співробітництва у кримінальних провадженнях. Тому-що інтеграційні процеси безпосередньо впливають на методологічні засади криміналістичного пізнання через запровадження європейських стандартів прав людини, що вимагають переосмислення традиційних підходів до отримання та оцінки доказів. Зокрема, принципи презумпції невинуватості, права на захист та заборони катування формують нові епістемологічні обмеження й вимоги до криміналістичних методик. Це проявляється у зростанні значення доказів, отриманих законним шляхом, та посиленні вимог до їх обґрунтованості.

Річ в тім, що євроінтеграція супроводжується створенням нових інституційних структур у криміналістичній сфері, що має глибокі епістемологічні наслідки. Формування спільних експертних центрів, гармонізація правил судової експертизи та створення єдиних баз знань зможуть тоді трансформувати традиційні уявлення про джерела та методи криміналістичного пізнання. Інституційна інтеграція створює саме передумови для виникнення спільного європейського епістемічного простору в криміналістиці.

Адаптація криміналістичної епістемології до євроінтеграційних процесів вимагає системних змін у кількох ключових напрямках: 1) гармонізація стандартів наукової обґрунтованості криміналістичних експертиз та досліджень; 2) імплементація європейських епістемологічних принципів у національну криміналістичну науку та практику; 3) розвиток міжкультурного епістемологічного діалогу для подолання методологічних розбіжностей між правовими системами; 4) розвиток транснаціональної епістемології доказування – формування спільних підходів до оцінки доказів у міжнародних розслідуваннях.

Таким чином, криміналістична епістемологія, у контексті євроінтеграційних процесів, має можливість перетворитися на стратегічний ресурс правової інтеграції, що забезпечить епістемічну сумісність національної та європейської правових систем. Подальший розвиток цього напрямку потребує глибшого теоретичного осмислення та практичної імплементації європейських епістемологічних стандартів у вітчизняну криміналістичну науку і практику.

4. Сучасні виклики та перспективи розвитку епістемології криміналістики

Цифровізація значно трансформує епістемологічні підходи в криміналістиці, впливаючи на методологію пізнання, критерії достовірності та самі джерела знання. Ця трансформація пов'язана з появою нових об'єктів пізнання, таких як цифрові докази, алгоритмічні системи та великі масиви даних.

Сучасна цифрова реальність вносить істотні корективи в класичні теорії пізнання. Замість традиційної семіотики⁵⁵, де смисли конструювалися людиною,

⁵⁵ Див.: Семіотика // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. – Київ: Абрис, 2002. – С. 575. – 742 с. – 1000 екз. – ББК 87я2. – ISBN 966-531-128-X.; Ядацький Я. Ю. Метафізика і семіотика. Прототеоретичні дослідження – Кам'янець-Подільський: Видавництво Львівського філософського товариства ім. Казимира Твардовського, 2019.

приходить Е-семіотика⁵⁶, де смисл генерується автоматично в залежності від пошукових запитів, кліків та мережевої активності. Це формує принципово нову пізнавальну ситуацію: 1) трансформація суб'єкт-об'єктних відносин – алгоритмічні системи соціальних мереж спрямовують поведінку користувача в площину рекомендаційного знаку, в результаті чого візуальні образи стають значеннями поведінки; 2) механічне операційне пізнання – смисл у цифровому середовищі все частіше виникає не як результат інтерпретативної діяльності людини, а як побічний ефект співпадіння шаблонів; 3) криза антропоцентризму – технології штучного інтелекту ставлять під сумнів традиційні уявлення про людину, як центральний суб'єкт пізнавального процесу, що особливо яскраво проявляється в концепції технологічної сингулярності; 4) вплив на криміналістичну епістемологію та практику – цифровізація суттєво впливає на методологічні засади криміналістичного пізнання, трансформуючи традиційні підходи до роботи з доказами.

В умовах цифровізації мають також працювати такі епістемологічні принципи, як: 1) принцип об'єктивності – набуває нового змісту через необхідність верифікації алгоритмічних рішень та даних, згенерованих штучним інтелектом; 2) принцип системності – поширюється на аналіз складних цифрових екосистем, де традиційні причинно-наслідкові зв'язки замінюються кореляційними залежностями; 3) принцип верифікації – ускладнюється через «ефект чорної скриньки» складних алгоритмів, внутрішню логіку яких важко відтворити та перевірити.

Означене й обумовлює також відповідну трансформацію доказової бази:

1) Епістемічні ризики – з'являються нові види епістемічних ризиків, пов'язаних з можливістю маніпуляції даними, алгоритмічними упередженнями та неспроможністю традиційних методів верифікації.

2) Критерії достовірності – виникає потреба у нових критеріях оцінки достовірності цифрових доказів, що враховують особливості їх отримання, зберігання та аналізу.

3) Онтологічний статус цифрових доказів – електронні докази, як новий об'єкт пізнання, мають специфічні характеристики – легку модифікованість, залежність від апаратно-програмного середовища, об'ємність тощо.

Які ж тоді практичні аспекти цифрової трансформації відбудуться в криміналістиці? На наш погляд, ці зміни відбудуться, в першу чергу, в технічному (інструментальному) напрямку, а саме: 1) алгоритмізація криміналістичної діяльності: великі мовні моделі (LLM) та інші алгоритмічні системи створюють ілюзію суб'єктності, оперуючи кодами, протоколами та мультимодальними знаками; 2) цифрові методи моніторингу – оптимізація обчислення строків досудового розслідування буде здійснюватися через цифровізацію моніторингу розумності строків; 3) автоматизація процесів пізнання – входження в цифровий

⁵⁶ Е-семіотика – це галузь знань, яка застосовує принципи та методи традиційної семіотики для аналізу явищ у електронному середовищі, зокрема в Інтернеті, соціальних мережах, цифрових інтерфейсах та віртуальних світах. Літера «Е» означає «електронна» (electronic). Основна ідея: Цифровий простір наповнений знаками, кодами та мовами, які потребують спеціального розуміння. Е-семіотика допомагає «розшифрувати» ці цифрові повідомлення.

дискурс все частіше буде відбуватися через, наприклад, написання промптів⁵⁷, результатом якого виявляється шаблонна операція над знаками, а не новий текст у традиційному розумінні.

По-друге, це також зачіпає певні нормативно-правові аспекти, а саме: 1) Українське законодавство вже зафіксувало початок адаптації до цифрових реалій через внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам. 2) Формується спеціальний режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану, що враховує цифрові аспекти.

Отже, цифровізація трансформує саму основу криміналістичної епістемології – систему критеріїв достовірності, методів отримання знання та способів його обґрунтування, а, основні тенденції майбутнього розвитку включають: подолання епістемічного фетишизму через розробку нових критеріїв обґрунтованості знання, що генерується штучним інтелектом; розвиток нормативної бази, здатної адекватно регулювати використання цифрових доказів та алгоритмічних систем у кримінальному провадженні; формування гібридних епістемологій, що поєднують традиційні методи криміналістичного пізнання з інноваційними цифровими підходами.

Таким чином, вплив цифровізації на трансформацію епістемологічних підходів в криміналістиці має системний характер, торкаючись методологічних, онтологічних та аксіологічних основ криміналістичного пізнання. Ця трансформація вимагає переосмислення традиційних епістемологічних принципів та розробки нових підходів, здатних адекватно відповідати на виклики цифрової епохи. Тому, геопросторові аспекти становлять один із найважливіших напрямів розвитку сучасної криміналістичної епістемології, трансформуючи традиційні уявлення про просторові зв'язки у криміналістичному пізнанні⁵⁸. Ця трансформація охоплює низку фундаментальних змін у теоретико-пізнавальних підходах до розслідування злочинів.

Річ у тім, що сучасне розуміння геопростору в криміналістичній епістемології виходить далеко за межі традиційного уявлення про місце події як фізичного локалітету. Геопростір сьогодні розглядається як:

1) багатовимірна система координат, що поєднує фізичні, цифрові та соціальні виміри, кожен з яких має власні закони просторово-часової організації. Це вимагає розробки нових епістемологічних підходів до аналізу просторових взаємозв'язків між різними вимірами злочинної діяльності.

2) Динамічне середовище, що характеризується безперервними змінами та трансформаціями, що ускладнює процес його фіксації та дослідження.

⁵⁷ Написання промптів (промпт-інжиніринг) – це мистецтво та наука створення точних текстових запитів для штучного інтелекту, щоб отримати бажаний результат. Це нова форма комунікації між людиною та машиною.

⁵⁸ Методологічні засади криміналістики: традиції та новачі : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч. пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. / [редкол.: А. П. Гетьман, В. М. Шевчук, Є. Є. Демидова та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2025. 276 с. ISBN 978-617-8602-65-9

Епістемологічна проблема полягає у розробці методів реконструкції динаміки геопросторових параметрів у минулому.

3) Інтегральну модель реальності, де традиційні фізичні межі поступово втрачають своє значення, поступаючись місцем функціональним та інформаційним зв'язкам. Це зумовлює необхідність розвитку нових епістемологічних принципів аналізу просторових відносин.

Тому, розвиток геопросторових аспектів криміналістичної епістемології пов'язаний із подоланням низки методологічних проблем: 1) проблема валідації геопросторових моделей – розробки критеріїв достовірності та обґрунтованості просторових реконструкцій, особливо в умовах неповноти та фрагментарності вихідних даних; 2) проблема інтеграції різнорідних даних – необхідність поєднання традиційних просторових даних із сучасними геоінформаційними системами, даними дистанційного зондування та цифровими слідами у єдиній епістемологічній системі; 3) проблема масштабування – складність поєднання мікрорівня аналізу (локальне місце події) з макрорівнем (глобальні кримінальні мережі) у єдиній епістемологічній моделі; проблема потребує розробки нових методів багатомасштабного аналізу просторових даних.

Отже, сучасна криміналістична епістемологія повинна розвивати низку інноваційних методологічних підходів до аналізу геопросторових аспектів злочинності, таких як:

1) Геоінформаційне моделювання⁵⁹ – дозволить інтегрувати різнорідні просторові дані в єдину систему, забезпечуючи комплексний аналіз просторових закономірностей злочинності. Цей підхід знаходить своє застосування в аналізі як традиційних, так і кіберзлочинів, де геопросторові аспекти набувають нового значення.

2) Мережеве моделювання⁶⁰ – дасть змогу аналізувати складні просторові взаємозв'язки між учасниками злочинної діяльності, виявляти ключові вузли та канали поширення злочинного впливу.

3) Просторово-часовий аналіз⁶¹ – дозволить виявляти динамічні закономірності розвитку злочинної діяльності, прогнозувати її розвиток та оптимізувати ресурси для її попередження. Цей підхід особливо важливий у контексті протидії організованій злочинності.

⁵⁹ Див.: Козаченко Т. І. Теоретичні аспекти геоінформаційного моделювання. УГЖ. Київ, 2009 № 4. С. 51–56.; Костріков С. В. Просторово-статистичний аналіз в геоінформаційному моделюванні (на прикладі розрахунку морфометрії рельєфу водозборів). *Культура народів Причорномор'я (Географические науки)*. Сімферополь, 2003. Випуск № 43. С. 39–45.

⁶⁰ Кузьмичов А. І. Візуальна аналітика мережевої оптимізації. Моделювання засобами MS Excel та уEd Graph Editor: Практикум. К. : Видавництво Ліра-К, 2019. 180 с.; Бутузов В. М., Гавловський В. Д., Скалозуб Л. П. та ін. Документування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку при проведенні дослідчої перевірки : навч. посіб. / за заг. ред. Л. П. Скалозуба, І. В. Бондаренка. Київ, 2010. С. 59–62.

⁶¹ Чому Смарагдові території та євроінтеграція України нерозривно пов'язані і що поставлено на карту під час їхньої окупації. URL: <https://uncg.org.ua/chomu-smaragdoviy-teritorii-ta-ievrointehratsiia-ukrainy-nerozryvno-pov-iazani-i-shcho-postavleno-na-kartu-pid-chas-ikhnoi-okupatsii/> (дата звернення: 02.11.2025).

Хочемо ми того, чи ні, але, цифровізація суспільства радикально трансформує геопросторові аспекти криміналістичної епістемології, створюючи нові виклики та можливості: 1) віртуалізація геопростору – формування цифрових аналогів фізичного простору, що мають власні закони організації та функціонування; вимагає розвитку спеціальних епістемологічних підходів до аналізу віртуальних просторових відносин; 2) глобалізація просторових зв'язків – стирання географічних меж у цифровому середовищі, що ускладнює юрисдикційну прив'язку злочинної діяльності та вимагає розвитку міжнародних епістемологічних стандартів; 3) декомпозиція просторової ідентичності – розпад єдиного просторового континууму на множину фрагментованих цифрових слідів, що потребує нових методів їх інтеграції та інтерпретації.

На наш погляд, подальший розвиток геопросторових аспектів криміналістичної епістемології пов'язаний із низкою перспективних напрямів: інтеграція штучного інтелекту у процес аналізу геопросторових даних для автоматизації виявлення складних просторових закономірностей; розвиток транснаціональної епістемології – формування спільних методологічних підходів до аналізу геопросторових аспектів злочинності в умовах глобалізації; розробка онтологічних моделей геопростору, що враховують специфіку різних видів злочинної діяльності та забезпечують єдині підходи до їх класифікації та аналізу.

Геопросторові аспекти розвитку криміналістичної епістемології відображають загальну тенденцію до ускладнення просторових відносин у сучасному світі та необхідність розвитку адекватних методологічних підходів до їх аналізу. Подальший розвиток цього напрямку дозволить не лише удосконалити методи розслідування злочинів, але й розширити теоретико-пізнавальні основи криміналістики в цілому.

Адаптація епістемологічних основ криміналістики до вимог сталого розвитку становить стратегічний напрямок трансформації криміналістичної науки та практики, що поєднує інноваційні методологічні підходи з принципами сталості, соціальної справедливості та екологічної рівноваженості. Цей процес передбачає комплексну перебудову теоретико-пізнавальних підходів до криміналістичного дослідження з урахуванням довгострокових суспільних, економічних та екологічних імперативів.

Епістемологія криміналістики, як теорія наукового пізнання в контексті сталого розвитку, має здійснити суттєві трансформації, що торкаються її методологічних основ, принципів та критеріїв обґрунтованості. Цей розвиток має відбуватися в руслі загальносвітових тенденцій до формування стійких, адаптивних систем правосуддя, здатних ефективно функціонувати в умовах глобальних викликів.

Сучасна криміналістична епістемологія має розвиватися в напрямку інтеграції принципів сталого розвитку, що проявляється у переосмисленні традиційних пізнавальних моделей та методів дослідження. Тому, автор у своїх дослідженнях акцентує увагу на необхідності розвитку епістемологічних основ криміналістики, що дозволить забезпечити теоретичний фундамент для адаптації криміналістичної науки до сучасних викликів. Ця адаптація передбачає не лише оновлення методологічного інструментарію, але й

трансформацію самих підходів до отримання, обґрунтування та використання криміналістичного знання.

Сучасна епістемологія криміналістики може розвиватися шляхом інтеграції знань з різних наукових галузей, що дозволить формувати цілісний підхід до дослідження злочинів. Технологічний підхід розглядається, як інноваційний напрямок у розвитку криміналістичної науки⁶², що відкриває нові можливості для поєднання традиційних криміналістичних методів із сучасними технологічними рішеннями. Ця інтеграція дозволяє розробляти більш ефективні та екологічно безпечні методи розслідування, що відповідає принципам сталого розвитку.

Міждисциплінарний підхід також проявляється у поєднанні методів природничих, технічних та гуманітарних наук, що дозволяє комплексно досліджувати складні сучасні види злочинної діяльності. Це сприятиме розвитку більш універсальних та адаптивних епістемологічних моделей, здатних адекватно реагувати на швидкі зміни у злочинному середовищі.

Стрімкий розвиток цифрових технологій знаходить своє відображення в трансформації епістемологічних підходів криміналістики. Дослідження останніх років демонструють активний розвиток цифрової криміналістики, що пов'язано з появою нових видів злочинів та доказів⁶³. Цифровізація

⁶² Див.: Комісарчук Р. В. Аналітична парадигма криміналістичної технології. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 81–85.; Комісарчук Р. В. Інформаційно-технологічна парадигма криміналістики. *Інформаційне забезпечення розслідування злочинів* : матеріали VI Міжнар. круглого столу (м. Одеса, 25 трав. 2018 р.).

Одеса, 2018. С. 57–61.; Комісарчук Р. В. Криміналістична адвокатологія (технологія захисту у кримінальному провадженні України) : навч.-метод. посіб. Одеса : Гельветика, 2019. 187 с.; Комісарчук Р. В. Криміналістична безпека, як елемент технології боротьби зі злочинністю. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2024. № 4. С. 48–54. URL: <https://www.uni-goettingen.de/de/reos+04/2024/689520.html>; Комісарчук Р. В. Криміналістична ідеологія як елемент технології боротьби зі злочинністю (запрошення до дискусії). *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 4 (12). С. 9–13. URL: <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeystyka/requirements>; Комісарчук Р. В. Криміналістична психологія як структурний елемент технології боротьби зі злочинністю. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. № 1 (13). С. 89–93. URL: <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeystyka/article/view/240>; Комісарчук Р. В. Криміналістична технологія в системі юридичної освіти. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 3 (31). С. 115–118.; Комісарчук Р. В. Логіко-філософська структура технології боротьби зі злочинністю. *Приватне та публічне право*. 2024. № 71. С. 99–103. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc71/21.pdf>; Комісарчук Р. В. Мета та завдання вчення про криміналістичну технологію. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 172–175.

⁶³ Див.: Коновалова В. О. Інновації в криміналістиці і їх використання при вирішенні розумових завдань у розслідуванні злочинів. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу». Харків : Право, 2019. С. 68–69.; Латиш К. В. Цифрова криміналістика у період війни в Україні: можливості використання спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. *Kriminalistika ir teismo ekspertologija: mokslas, studijos, praktika*. 2022. № 18. С. 31–37.; Сімакова-Єфремян Е. Б. Впровадження новітніх методів експертних досліджень та підходів до здійснення судово-експертної діяльності – необхідний фактор експертного забезпечення правосуддя. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : мат-ли міжнар. «кругл. столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 123–128.

криміналістичного пізнання передбачає не лише використання нових технічних засобів, але й трансформацію самих методів мислення та пізнавальних стратегій.

Особливе значення набуває розвиток методів роботи з цифровими доказами, що вимагає розробки нових епістемологічних підходів до їх збирання, дослідження та використання. Аналіз комп'ютерних даних, як новий вид доказової інформації, вимагає спеціальних пізнавальних процедур та методів верифікації⁶⁴. Ця трансформація сприяє розвитку більш ефективних та екологічно нейтральних методів розслідування, що відповідає принципам сталого розвитку.

Саме адаптація епістемології криміналістики до вимог сталого розвитку передбачає інтеграцію екологічних принципів у криміналістичну діяльність. Це може проявитися у розвитку нових напрямів криміналістики, таких, як екологічна криміналістика, що спеціалізується на розслідуванні злочинів проти довкілля. Екологізація також передбачає розробку та впровадження енерго-ефективних та маловідходних технологій у криміналістичну практику.

Розвиток екологічно орієнтованої епістемології криміналістики також проявляється у формуванні нових підходів до оцінки доказів, що враховують екологічні наслідки криміналістичної діяльності. Це включає розробку критеріїв екологічної ефективності криміналістичних методик та процедур, що сприятиме мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище.

Отже, сучасна епістемологія криміналістики розвивається в напрямі оптимізації процесів доказування, що включає розробку більш ефективних та економічно вигідних методів роботи з доказами. Дослідження останніх років демонструють увагу до вдосконалення процесуальних аспектів доказування, включаючи проведення судових експертиз та використання спеціальних знань⁶⁵. Ця оптимізація дозволяє скоротити витрати часу та ресурсів на розслідування, що відповідає принципам сталого розвитку.

Оптимізація також проявляється у розвитку стандартизованих підходів до оцінки доказів, що забезпечує єдність та передбачуваність судової практики. Це включає розробку уніфікованих методик проведення експертиз та критеріїв оцінки їх результатів, що сприяє підвищенню ефективності правосуддя в цілому. Подальший розвиток епістемології криміналістики має бути пов'язаний із поглибленням теоретичних основ криміналістичного пізнання, її методологічних аспектів. Цей розвиток передбачає формування нових теоретичних моделей, що враховуватимуть складність та динамічність сучасного злочинного середовища.

⁶⁴ Кіберзлочинність та електронні докази = Cybercrime and digital evidence : навч. посібник / [Б. М. Головін, О. І. Денькович, В. В. Луцик, Д. М. Цехан] ; за ред. канд. юрид. наук, доц. Ольги Денькович, д-р права, проф. Габріеле Шмельцер. Електрон. вид. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 298 с. (Удосконалення магістер. програми з криміно. юстиції = Modernising Master's Training on Criminal Justice. CRIMHUM). ISBN 978-617-10-0805-2 (серія). ISBN 978-617-10-0807-6 (електрон. вид.)

⁶⁵ Сімакова-Єфремян Е. Б. Впровадження новітніх методів експертних досліджень та підходів до здійснення судово-експертної діяльності – необхідний фактор експертного забезпечення правосуддя. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : мат.-ли міжнар. «кругл. столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 123–128.

Теоретичний розвиток також має включати розробку нових концепцій та підходів до розуміння природи криміналістичного знання, його об'єктивності та достовірності. Це дозволить забезпечити міцний теоретичний фундамент для подальшого вдосконалення криміналістичної практики відповідно до принципів сталого розвитку.

Перспективним напрямом адаптації епістемології криміналістики має бути також активне впровадження інноваційних технологій у криміналістичну практику, включаючи використання сучасних науково-технічних засобів. Це включаючи розвиток штучного інтелекту, машинного навчання, аналітики великих даних та інших передових технологій, що дозволяють підвищити ефективність криміналістичного пізнання. Інноваційні технології також відкривають нові можливості для розвитку неінвазивних методів дослідження⁶⁶, що мінімізують втручання в навколишнє середовище та знижують витрати ресурсів. Це повністю відповідає принципам сталого розвитку та сприятиме формуванню більш екологічно орієнтованої криміналістичної практики.

Важливим напрямом адаптації епістемології криміналістики є міжнародна інтеграція та гармонізація підходів до криміналістичного пізнання. Це передбачає розвиток спільних стандартів, методик та процедур, що дозволяють забезпечити єдність підходів до доказування в міжнародному правовому просторі. Міжнародна інтеграція також сприятиме обміну знаннями, досвідом та найкращими практиками, що прискорює розвиток криміналістичної науки в цілому. Гармонізація епістемологічних підходів також включає розробку спільних критеріїв якості криміналістичних досліджень, що забезпечує порівнянність та взаємовизнання результатів між різними правовими системами. Це особливо важливо в умовах глобалізації злочинності та необхідності міжнародного співробітництва у боротьбі з нею.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що епістемологія криміналістики виступає наріжним каменем стабільності правосуддя та реалізації принципів сталого розвитку. Між цими категоріями існує глибинний взаємозв'язок: саме через призму теорії пізнання можна забезпечити не лише ефективне розслідування злочинів, але й побудувати правову систему, здатну відповідати викликам сучасності. Епістемологічні принципи криміналістики, як демонструє дослідження, формують той методологічний фундамент, що дозволяє досягати об'єктивної істини в кримінальному провадженні. Це, у свою чергу, забезпечує реалізацію соціальних гарантій через правосуддя, роблячи його не лише формальним інститутом, але й інструментом утвердження справедливості.

Окремої уваги заслуговує взаємодія епістемологічних принципів криміналістики з цілями сталого розвитку. Ця взаємодія має синергетичний характер, сприяючи формуванню стійкої, передбачуваної та легітимної системи

⁶⁶ Неінвазивні методи дослідження – це методи діагностики, які не потребують порушення цілісності тканин, таких як шкіра або слизові оболонки, і не вимагають хірургічного втручання чи введення голочок. До них належать методи візуалізації (УЗД, МРТ, КТ), функціональні дослідження (ЕКГ, ЕЕГ, термографія), лабораторні аналізи (біохімічні, генетичні) та сенсорний моніторинг.

правосуддя. У контексті євроінтеграційних процесів постає необхідність глибокої гармонізації національних епістемологічних підходів із європейськими стандартами, що вимагає не механічного запозичення, а творчої трансформації методології криміналістичного пізнання. Одночасно стрімка цифровізація суспільства вносить корективи в традиційні епістемологічні підходи, змінюючи самі джерела знання та критерії їх достовірності. Геопросторові аспекти розвитку, у свою чергу, відображають ускладнення просторових відносин, що потребує адекватних методологічних підходів до їх аналізу в криміналістичному пізнанні.

Подальший розвиток епістемології криміналістики бачиться автором у декількох перспективних напрямках, що зумовлені сучасними викликами.

Перший напрям пов'язаний із епістемологією штучного інтелекту в криміналістиці. Тут актуальним стає дослідження статусу знання, отриманого за допомогою алгоритмів машинного навчання, розгляд проблеми «чорної скриньки» та розробка критеріїв валідності прогностичних моделей. Не менш важливими є питання етичних та правових меж використання штучного інтелекту для прийняття процесуальних рішень.

Другий перспективний напрям стосується епістемологічних викликів віртуального середовища. Це передбачає ґрунтовний аналіз онтологічного статусу цифрових слідів, дослідження проблем ідентифікації особистості в анонімному просторі, а також оцінку достовірності доказів, отриманих з метавесвіту та шляхом аналізу великих даних (Big Data).

Третій напрям зосереджений на розвитку епістемології міжнародного правосуддя в умовах глобалізації. Його актуальність зумовлена необхідністю формування транскордонних епістемологічних стандартів та гармонізації методів доказування в міжнародному правовому просторі. Четвертий напрям пов'язаний із **епістемологічними основами екологічної криміналістики**, зокрема розробкою спеціальних підходів для розслідування злочинів проти довкілля та інтеграцією екологічних принципів у криміналістичну епістемологію.

На основі проведеного аналізу пропонуємо конкретні заходи щодо впровадження епістемологічних принципів у правозастосовну практику. Так, щодо вдосконалення нормативно-правової бази доцільно розробити та затвердити стандарти епістемологічної якості криміналістичних досліджень, впровадити єдині методичні рекомендації відносно застосування епістемологічних принципів у процесі доказування, а також удосконалити процедури оцінки доказів з урахуванням сучасних епістемологічних вимог.

В контексті організації правоохоронної діяльності потрібно запровадити систему навчання працівників правоохоронних органів основам епістемології криміналістики, розробити механізми моніторингу дотримання епістемологічних принципів у слідчій та судовій практиці, а також створити спеціалізовані експертні центри з аналізу та впровадження сучасних епістемологічних підходів.

Щодо розвитку міжнародного співробітництва рекомендуємо активізувати участь у міжнародних програмах з гармонізації епістемологічних стандартів, запровадити регулярний обмін досвідом щодо застосування епістемологічних принципів у правосудді, а також розвивати спільні дослідницькі проекти з європейськими науковими установами.

Реалізація цих заходів сприятиме не лише підвищенню якості правосуддя, але, й зміцненню довіри до судової системи, а також забезпеченню сталості правового розвитку відповідно до вимог сучасних викликів та євроінтеграційних процесів, особливо, під час війни!

АНОТАЦІЯ

В Розділі монографії автор досліджує епістемологію криміналістики, як фундамент стабільності правосуддя в контексті сталого розвитку. Аналізуються методологічні засади та епістемологічні принципи криміналістики. Розкривається їхній вплив на досягнення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. Доводиться синергетичний зв'язок між епістемологією криміналістики та цілями сталого розвитку правової системи. Розглядаються сучасні виклики цифровізації та геопросторові аспекти. Запропоновано перспективи адаптації епістемології криміналістики до вимог євроінтеграції. Обґрунтовано роль епістемологічних принципів у забезпеченні соціальних гарантій через правосуддя. Розділ містить практичні рекомендації для правозастосовної діяльності.

Література

1. Bostrom, N. (2005). A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14(1).
2. Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge Polity Press.
3. Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. Gland, Switzerland : IUCN/UNEP/WWF, 1991. P.10.
4. Denning, P.J., Lewis, T.G. (2016). Exponential Laws of Computing Growth. *Communications of the ACM*, 60(1), 54–65 pp.
5. Ferrando, F. (2019). *Philosophical Posthumanism*. London : Bloomsbury Publishing.
6. Haack S. Evidence and inquiry. Towards reconstruction in epistemology. Oxford & Cambridge, 1993. 258 p.
7. Александренко О. В., Женунтій В. І. Інновації та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі: сучасні можливості та проблеми застосування. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу» (м. Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 10–14.
8. Арістотель [Архівовано 26 квітня 2013 у Wayback Machine.]. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К. : Основи, 2000. 239 с.
9. Арістотель. Метафізика. / Перекладач: Олексій Панич. К.: Темпора, 2022. 848 с. ISBN 978-617-569-534-0.
10. Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια. Пер. В. Ставнюка. К. : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. [Архівовано 11 травня 2013 у Wayback Machine.].
11. Арістотель. Поетика / Пер. Б. Тена; вступ. ст. і коментарі Й. Кобова. К. : Мистецтво, 1967. 136 с.
12. Арістотель. Про мистецтво (фрагменти). *Всесвіт*. 1978. № 12.
13. Бандура О. О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12).

С. 55–66.; Бернюков А. М. Онтологія та гносеологія правової реальності: сучасний стан проблеми дослідження в Україні. *Юридичний вісник*. № 3 (32). 2014. С. 21–23.

14. Бандура О.О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід (Текст): монографія для науковців, виклад., аспірант., ад'юнкт., магістрант., студ. і курсант. юрид. навч. закл. та факульт. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.

15. Берназюк Ян. Верховенство права та принцип розподілу державної влади (на прикладі захисту соціальних прав). <https://constitutionalist.com.ua/verkhovenstvo-prava-ta-pryntsyp-rozpodilu-derzhavnoi-vlady-na-prykladi-zakhystu-sotsialnykh-prav>.

16. Берназюк Ян. Заборона дискримінації як конституційно-правовий принцип: поняття та особливості реалізації. <https://constitutionalist.com.ua/zaborona-dyskryminatsii-iaak-konstytutsijno-pravovuj-pryntsyp-poniattia-ta-osoblyvosti-realizatsii>.

17. Бзова Л. Особливості юридичної аргументації конституційних судів при обґрунтуванні рішень. *Visegrad journal on human rights*. № 4, 2020. Р. 12–16. ISSN 1339-7915.

18. Бзова Л.Г. Співвідношення принципу обґрунтованості з іншими принципами конституційного судочинства: зарубіжний досвід. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. № 2 / 2021. С. 5–10.

19. Біленчук П.Д., Дубовий О.П., Тимошенко П.Ю., Салтевський М.В.. Криміналістика.: Підручник. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 232с.

20. Благута Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія. Львів : ЛДУВС, 2020. 256 с.

21. Боголюбов В.М. та ін. Стратегія сталого розвитку: Підручник / [В.М. Боголюбов, М.О. Клименко, Мельник Л.Г., О.О. Ракоїд]. За редакцією професора В.М. Боголюбова. К. : ВЦ НУБІПУ, 2018. 446 с.

22. Бутузов В. М., Гавловський В. Д., Скалозуб Л. П. та ін. Документування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку при проведенні дослідчої перевірки : навч. посіб. / за заг. ред. Л. П. Скалозуба, І. В. Бондаренка. Київ, 2010. С. 59–62.

23. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Том 20 : криміналістика, судова експертиза, юридична психологія; редкол. В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків : Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 952 с.

24. Весельський В. К., Зав'ялов С. М., Пясковський В. В. Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : КНТ, 2009. 160 с.

25. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів під час досудового розслідування : навчальний посіб. / Р. І. Благута, М. П. Климчук, В. М. Сакал та ін. Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. 215 с.

26. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях : метод. рек. / М. В. Гребенюк, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, В. Г. Хахановський та ін. Київ, 2017. 76 с.
27. Використання спеціальних знань під час розслідування несанкціонованого втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку : метод. рекомендації / О. С. Тарасенко, С. С. Охріменко, О. М. Стрільців. Київ, 2018. 73 с.
28. Виявлення та припинення діяльності організованих злочинних груп у сфері економіки : метод. рекомендації / Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколаюк, Р. П. Томма та ін. Київ, 2018. 68 с.
29. Виявлення, документування та розслідування злочинів, передбачених ст. 315 КК України, вчинених з використанням мережі Інтернет : навч.-практ. посіб. / за ред. В. М. Комарницького, В. О. Криволапчука, Б. І. Бараненка. Северодонецьк : ПВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 509 с.
30. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2012. 17 с.
31. Глюк І. Алгоритмізація дослідження вироків за ст. 438 КК України. СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 4–5 липня 2024 р.). Київ: Алерта, 2024. С. 215–219.
32. Гондюл В. Системний аналіз. *Українська дипломатична енциклопедія*: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с. ISBN 966-316-045-4.
33. Горюнова С. О. Євроінтеграція : навч. посіб. К. : Академвидав. 2013. 220 с.
34. Данильян О. Г. Методологія наукових досліджень : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Харків : Право, 2019. – 368 с.
35. Данієль А. В. Використання можливостей електронних засобів масової інформації у розслідуванні кримінальних правопорушень. Київ : «Право». 2019. 192 с.
36. Даньшин М. В. Криміналістика ХХІ століття : місце у системі наукового знання : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 480 с.
37. Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток 1992 [Архівовано 9 серпня 2016 у Wayback Machine.]. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д – Й. 741 с. ISBN 966-7492-02-8.
38. Дзюкевич К. Дискурс розвитку цифрового ринку ЄС. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-52-19.
39. Добронравова І.С. (1999) Норми наукового дослідження в нелінійному природознавстві. «*Філософська думка*», № 4, 1999. С. 36–48.
40. Добронравова І.С. (2017) Практична філософія науки. Збірка наукових праць. Суми : Університетська книга, 2017. 351с. <http://www.philsci.univ.kiev.ua>.
41. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових

доказів (ISO/IEC 27037:2012, IDT). URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978.

42. Дуднік І. М. Вступ до загальної теорії систем / І.М. Дуднік. – К. : Кондор, 2009. – 205 с.

43. Дуфенюк О. М. Майбутнє 3D криміналістики: інновації, які змінюють практику досудового розслідування. *Юридичний електронний журнал*. 2024. № 3. С. 457–460.

44. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко; Держ. ун-т «Львів. політехніка». Ль., 2000. 296 с. Бібліогр.: 118 назв.

45. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>

46. Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця. Київ : Право. 2019. 256 с.

47. Карчевський М. Аналіз та операції з великими даними в середовищі R. Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України: монографія / за заг. ред. Користіна О.С. Київ : «ВАІТЕ», 2024. С. 415–423.

48. Кіберзлочинність та електронні докази = Cybercrime and digital evidence : навч. посібник / [Б. М. Головкін, О. І. Денькович, В. В. Луцки, Д. М. Цехан] ; за ред. канд. юрид. наук, доц. Ольги Денькович, д-р права, проф. Габріеле Шмельцер. Електрон. вид. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 298 с. – (Удосконалення магістер. програми з кримін. юстиції = Modernising Master's Training on Criminal Justice. CRIMHUM). ISBN 978-617-10-0805-2 (серія). ISBN 978-617-10-0807-6 (електрон. вид.)

49. Ковальова О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів в теоріях європейської інтеграції / Оксана Ковальова // Грани – 2003. – № 1(27). – С 114 – 117.

50. Когутич І. І., Нор В. Т. Використання криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних справ : наук.-практ. посіб. Львів, Київ : Тріада плюс, Алерта, 2011. 426с.

51. Козаченко Т. І. Теоретичні аспекти геоінформаційного моделювання. – УГЖ. Київ, 2009. № 4. С. 51–56.

52. Козинець О., Менджул К., Історична школа права : загальна характеристика і представники. *Jurnalul juridic national: teorie și practică* . 2020. № 1. С. 15–18.

53. Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.

54. Комісарчук Р. В. Аналітична парадигма криміналістичної технології. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 81–85.

55. Комісарчук Р. В. Епістемологічні основи криміналістики. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2 (30). Ч. 1. С. 164–167.

56. Комісарчук Р. В. Інформаційно-технологічна парадигма криміналістики. *Інформаційне забезпечення розслідування злочинів : матеріали VI Міжнар. круглого столу* (м. Одеса, 25 трав. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 57–61.

57. Комісарчук Р. В. Криміналістична адвокатологія (технологія захисту у кримінальному провадженні України) : навч.-метод. посіб. Одеса : Гельветика, 2019. 187 с.

58. Комісарчук Р. В. Криміналістична безпека, як елемент технології боротьби зі злочинністю. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2024. № 4. С. 48–54. URL: <https://www.uni-goettingen.de/de/reos+04/2024/689520.html>.

59. Комісарчук Р. В. Криміналістична ідеологія як елемент технології боротьби зі злочинністю (запрошення до дискусії). *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 4 (12). С. 9–13. URL: <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeystyka/requirements>.

60. Комісарчук Р. В. Криміналістична психологія як структурний елемент технології боротьби зі злочинністю. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. № 1 (13). С. 89–93. URL: <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeystyka/article/view/240>.

61. Комісарчук Р. В. Криміналістична технологія в системі юридичної освіти. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 3 (31). С. 115–118.

62. Комісарчук Р. В. Логіко-філософська структура технології боротьби зі злочинністю. *Приватне та публічне право*. 2024. № 71. С. 99–103. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc71/21.pdf>;

63. Комісарчук Р. В. Мета та завдання вчення про криміналістичну технологію. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 172–175.

64. Коновалова В. О. Інновації в криміналістиці і їх використання при вирішенні розумових завдань у розслідуванні злочинів. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали міжнар. «круглого столу». Харків : Право, 2019. С. 68–69.

65. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

66. Копійка В. Європейський союз: заснування і етапи становлення / В. Копійка, Т. Шинкаренко. К. : Видавничий Дім .. Ін Юре», 2001. 448 с.

67. Користін О., Кардашевський Ю. Сутність та теоретичне осмислення феномену аналітики. Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України : монографія / за заг. ред. Користіна О. Є. Київ : «BAITE», 2024. С. 19–26.

68. Костицький М.В. Натурфілософія чи матеріалістична діалектика (до питання про методологію юриспруденції) // Філософські, методологічні й психологічні проблеми права. – К.: КНУВС, 2010. – С. 3–6.

69. Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1. 2012. С. 3–17.

70. Костицький М.В. Соціальні проблеми сучасного етапу творення української держави і права як проблеми людинознавчі. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*. К. : КНУВС, 2009. С. 6–9.

71. Костріков С. В. Просторово-статистичний аналіз в геоінформаційному моделюванні (на прикладі розрахунку морфометрії рельєфу водозборів). *Культура народів Причорномор'я (Географические науки)*. Сімферополь, 2003. Випуск № 43. С. 39–45.

72. Костюченко Я. М. Співпраця України та ЄС у сфері кібербезпеки: механізми боротьби з кіберзлочинністю. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 15. DOI: 10.54929/2786-5746-2025-15-01-10

73. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-parusano>.

74. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: монографія / АПН України. К. : Педагогічна думка, 2009. 520 с.

75. Криміналістика: [навч. посіб.] / Р. І. Благута, Р. І. Сібірна, В. М. Бараняк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. К. : Атіка, 2012. 496 с.

76. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

77. Кузьмичов А. І. Візуальна аналітика мережевої оптимізації. Моделювання засобами MS Excel та yEd Graph Editor : Практикум. К. : Видавництво Ліра-К, 2019. 180 с.

78. Латиш К. В. Цифрова криміналістика у період війни в Україні: можливості використання спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. *Kriminalistika ir teismo ekspertologija: mokslas, studijos, praktika*. 2022. № 18. С. 31–37.

79. Лаудан Л. Істина, помилка та кримінальне право: есе з юридичної епістемології. Видавництво Кембриджського університету; 2006. Червень 2012 року. ISBN: 9780511617515. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511617515>.

80. Лендъел М. О. Розширення та політика сусідства Європейського СОЮЗУ. Ужгород : Мистецька Лінія. 2008. 284с.

81. Ляшенко В. Європейський дослідницький простір: порівняльний аналіз інституційних передумов та інтеграційних підходів для України / В. Ляшенко, І. Підоричева, В. Антонюк / Журнал європейської економіки. 2020. Вип. 19 (3). С. 456–481. DOI: 10.35774/jee2020.03.456.

82. Мазепа С. Небезпечне поєднання пропаганди та інтернету в умовах російсько-української війни. *Право України*. 2024. № 1.

83. Методологічна функція кримінології. *Наук, вісник УАВС* : Наук.-теорет. журн. К., 1998. № 1. С. 61–75.

84. Методологічні засади криміналістики: традиції та новації : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч. пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. / [редкол.: А. П. Гетьман, В. М. Шевчук, Є. С. Демидова та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. Наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2025. 276 с. ISBN 978-617-8602-65-9.

85. Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.

86. Мовчан А.В. Інформаційно-аналітична робота в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 244 с.

87. Молоха О. Є. Системний аналіз в кримінології. *Наук, вісник УАВС : Наук.-теорет. журн. К., 1996. № 1. С. 165–182.*

88. Музика І.В. Принцип історизму у царині досліджень вітчизняної соціології права кінця XIX – початку XX ст. *Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 239–243.*

89. Нестерова І. А. Щодо використання методу верифікації в процесі розслідування та розкриття кримінальних правопорушень. Електронне наукове видання *«Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 1 (2025): Аналітично-порівняльне правознавство. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.123>.

90. Оржинська Е. І. Метод криміналістичного аналізу злочину та злочинної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 20 с.

91. Пашковський М.І. Доступ до інформації про кримінальні провадження для проведення наукових досліджень. *Правова компетентність в еру цифрової трансформації* : матеріали всеукр. науково-пед. підвищ. кваліфікації, 1 січ. – 11 лют. 2024 р. Львів – Торунь, 2024. С. 77–81.

92. Платон. Держава. К.: Основи, 2000. 355 с.; Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Яроповця. К. : Знання України, 2006. 1200 с.

93. Поліщук В. В., Мельник Р. В. Розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв та об'єктів, перероблених у вогнепальну зброю : монографія. Київ : ЦУЛ, 2017. 173 с.

94. Пометун О. І. Навчасмо мислити критично: посібник для вчителів / О. І. Пометун, І. М. Сущенко. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 144 с.

95. Приходько В. В. Основи теоретичної філософії : навч. посіб. / В. В. Приходько. Київ : Київ. ун-т, 2016. 142 с.

96. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481.*

97. Про медіа : Закон України від 15 грудня 2022 року № 2849-IX // *Відомості Верховної Ради України. 2023. № 9. Ст. 54.*

98. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 28. Ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/судову%20експертизу#Text>*

99. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XIX звітної науково-практичної конференції. 7–8 лютого 2013 р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. 380 с.

100. Проценко О.О. Роль і місце методу верифікації під час проведення слідчого експерименту. *Юридична психологія. 2020. № 1 (26). С. 85.*

101. Рішення Конституційного Суду України від 10 квітня 2024 року № 5-р(П)/2024 у справі за конституційною скаргою Плескач Ганни Григорівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису частини першої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України. <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4399-rivnist-storin>.

102. Семіотика. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. С. 575. 742 с. 1000 екз. ББК 87я2. ISBN 966-531-128-X.

103. Сепетий Д. П. Діалектика versus метафізика: переоцінка дилеми *Філософська думка*. 2006. № 4. С. 56–75.

104. Системний аналіз: підручник / А. В. Катренко. Л. : Новий Світ – 2000, 2011. 396 с. – (Комп'ютинг); Аналіз системний. *Словник-довідник з екології* : навч.-метод. посіб. / уклад. О. Г. Лановенко, О. О. Остапішина. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2013. С. 9.

105. Сімакова-Єфремян Е. Б. Впровадження новітніх методів експертних досліджень та підходів до здійснення судово-експертної діяльності – необхідний фактор експертного забезпечення правосуддя. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : мат-ли міжнар. «кругл. столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 123–128.

106. Сокур О. «Європейська інтеграція: теоретичні засади та еволюція поглядів», *Актуальні проблеми політики*. 55. (2015): 50–58. http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_55_8.

107. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Вид-во Ліра-К, 2019. 424 с.

108. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Влащенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

109. Філософія права : Комплексні навчально-методичні матеріали / уклад. Н. І. Гончарова. Одеса : ОДУВС, 2018. 152 с.

110. Філософія. Хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. 621 с.

111. Філософські основи наукових досліджень. Київ : Інтерсервіс, 2019. 240 с.

112. Філософські, методологічні й психологічні проблеми права: тези доп. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.) / ред. кол.: В.В. Коваленко, М.В. Костицький, О.М. Джу́жа та ін. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 260 с.

113. Ціннісні і функціональні аспекти застосування системного підходу у соціальному пізнанні (філософська концептуалізація) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Бойченко Михайло Іванович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 32с.

114. Чому Смарагдові території та євроінтеграція України нерозривно пов'язані і що поставлено на карту під час їхньої окупації. URL: <https://uncg.org.ua/chomu-smaragdovi-terytorii-ta-ievrointehratsiia-ukrainu-nerozryvno-pov-iazani-i-shcho-postavleno-na-kartu-pid-chas-ikhnoi-okupatsii/> (дата звернення: 02.11.2025).

115. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів [Текст] : монографія / Б. О. Чупринський. Луцьк : ФОП Захарчук В. В., 2012. 144 с.

116. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти / Р. М. Шевчук. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–34.

117. Шепітько В. Ю. Вступ до навчального курсу «Криміналістика». Київ : Ін Юре, 2016. 192 с.; Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 556 с.

118. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. Х. : Харків юрид., 2010. 320 с.

119. Ядацький Я. Ю. Метафізика і семіотика. Прототеоретичні дослідження. Кам'янець-Подільський: Видавництво Львівського філософського товариства ім. Казимира Твардовського, 2019.

Information about the author:

Komisarchuk Ruslan Vasylyovych,

Candidate of Law (Ph.D.), Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines,

Institute of Law and Security, Odesa State University of Internal Affairs,

1, Uspenska Street, Odesa, 65048, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2082-1207>

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ (ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Корнієнко О. М.

ВСТУП

Формування національної ідентичності відбувається в складних і суперечливих умовах, на перетині багатьох тенденцій розвитку сучасного суспільства, які мають глобальний характер. Однією із визначальних ознак сучасного етапу розвитку людства є зміцнення його інтеграції при одночасному різкому збільшенні його різноманітності. Ця суперечливість знайшла своє відображення у багатьох сферах людського духу, у тому числі і філософії.

Питання про місце національної ідентичності у філософії можна розуміти як питання про кореляцію концепції філософії як універсального пошуку універсальних істин із тим фактом, що її різні історичні втілення завжди відзначені своєю просторово-часовою локацією. Якщо припустити, що різні точки зору, які створюються різними культурами, збагачують філософію, то це не лише відкриває дебати про природу філософії, а й відкриває Західну філософію для тих форм критичного осмислення, які досі були для неї чужими.

У сучасній світовій філософії ще зберігається тенденція до надмірно західно-центристського філософування. Критерії, запропоновані Західною культурою для визначення того, що є, а що не є філософією в сучасному світі, несправедливо упереджені. «Філософи охоче переймають контекстуальну філософію з Африки, Азії та Латинської Америки, але вони не змінюють свого західного, інтроспективного погляду на західний логічний позитивізм як головну основу філософії»¹.

У сучасній філософії все більш нагальною стає потреба у перегляді існуючого канону філософії, необхідності більшого усвідомлення філософських традицій за межами так званої західної філософії. Ідея національної філософії не означає, що філософія повинна відмовитися від універсалізму. Проблема виникає лише тоді, коли певна філософія хоче говорити за всіх і при цьому ігнорує альтернативні голоси.

Тема національної філософської ідентичності є актуальною, в першу чергу, для філософських культур молодих держав, які отримали свою національну незалежність і знаходяться в пошуках своєї ідентичності загалом. У сучасній вітчизняній філософії дана тема піднімається у розвідках Верлока В., Йосипенка О., Йосипенка С., Зимовця Р., Лисого І., Панича О., Хоми О. та ін. Серед іноземних авторів привертають увагу розвідки представників так званої

¹ Dokman F. Cornelli E.M. (Eds.). *Beyond Bantu Philosophy: Contextualizing Placide Tempels's Initiative in African Thought*. London and New York: Routledge. 2022. P. 176.

філософської периферії ліванця Корма Дж., бразильця Маркеса Л., африканців Корнелі Е., Мбіті Дж., Мунгвіні П., Олуволе С., Хунтонджи П., а також представників західної філософії Амброджіо С., Бернасконі Р., Докмана Ф., Масола Д., Халена Б., Янца Б.

Метою статті є обґрунтування необхідності переходу сучасної філософії від екслюзивного європоцентристського канону до інклюзивної плюралістичної моделі філософичності знання, що дає можливість національним філософським традиціям зберігати свою автентичну ідентичність в загально-цивілізаційному філософському розвитку, а також брати участь у рівноправному міжкультурному діалозі.

1. Ідейні джерела виникнення філософського європоцентризму

Протягом дев'ятнадцятого і двадцятого століть склалася практика розділяти європейську, світову філософію за національною ознакою і вести мову, наприклад, про французьку чи німецьку філософію, і не потрібно було бути прибічником лінгвістичного чи культурного релятивізму, щоб такі поняття як «арабська філософія», «німецька класична філософія», «китайська філософія» сприймати як аксіоматично очевидні та інформаційно наповнені. А у зв'язку із європейським національним ренесансом у кінці ХХ ст., який призвів до виникнення нових націй-держав, виникають нові національні філософські системи, національні філософські спільноти, інституції тощо. Не дивлячись на очевидність існування конкретних національних філософських систем, виникає питання щодо ресурсів, доступних для теоретизування про відношення конкретної національної приналежності до філософії, які її виражають або репрезентують. Тобто мова йде про ідентифікацію, причому ідентифікацію подвійну: філософську (чи є дане вчення філософією?), та ідентифікацію національну (чи є вона національно автентичною?). Відповідно у першому випадку слід мати чіткі критерії входження до філософської спільноти, називатися філософією; у другому – критерії входження до національно-культурного простору.

Стосовно критеріїв національної філософської ідентичності, то майже класичною стала теза Поуліна Хунтонджи, стосовно африканської філософії: «Під африканською філософією я маю на увазі зібрання творів і, якщо бути точним, зібрання письмових текстів, створених африканцями, які самі себе вважають філософами»². Даний критерій вказує на інституційний ресурс ідентичності. Такий же ресурс вважає ключовим ідентифікатором і відомий український філософ Олег Хома, на його думку: «Саме інституції філософування як найпотужніші і найчисленніші елементи ... зазвичай задають стандарти, панівні смаки, межі актуального і неактуального, історико-філософський канон (радіше канони) тощо. НФТ (національна філософська традиція – О.К.) не зводиться лише до спільнот, афілійованих із професійними чи іншими інституціями. До неї належить будь хто достатньо сміливий, щоб заявити про свою належність. Але принаймні протягом останніх двохсот років

² Hountondji P. J. *African Philosophy: Myth & Reality*, 2nd ed. Bloomington: Indiana University Press, 1996. P.33.

її основа – це спільноти, утворені в межах інституцій»³. І значущість цього інституційного аспекту, на думку О. Хоми, є настільки великою, «що проблема існування чи неіснування НФТ узагалі не розв’язується на рівні лише аналізу (надто мінливих) філософських текстів, дискурсів, термінологічних систем чи проявлених у них рис «національного духу»⁴.

Такий інституційний критерій, нагадує класичний наратив про культуру, яка є національною за формою, та інтернаціональною за змістом. Стосовно філософії: вона є національною за формою організації буття певної філософської традиції у певному просторі і часі; та універсальною за змістом. Про універсалізм мова буде йти далі. А от щодо національного, на мою думку, слід ставити питання про національну ідентичність, в першу чергу, на рівні змісту, а не лише «зовнішньої» форми. Наприклад, створення умовного інституту філософії з повним штатом професійних філософів в певній національній державі, аж ніяк не означає появу нової «національної філософії»; формально – так, а от концептуально – ні. Вище вказаний наратив з застосуванням категорій «зміст-форма» є швидше способом уникнення самої проблеми, а ніж її вирішенням. Власне з цим погоджується і сам О. Хома констатуючи, що таж сама «українська філософія» залишається «змістово поки ще невизначеною»⁵.

Щодо універсалізму філософії, то традиційно він визнається продуктом Просвітництва, а потім філософії Канта і Гегеля, оскільки в цих філософських системах закладена відмінність між філософією, з одного боку, і релігією та традицією, з іншого. Але як показав у своїй праці італійський дослідник Амброджіо С. стандарти філософії, які стали принципами європейського універсалізму були сформульовані ще німецькими істориками-еклектиками XVIII ст., до яких відносяться Християн Томазій, Георг Вальх, Фрідріх Генцкен, Христоф Август Хойман и Якоб Брукер.

Німецькі еклектики задумали світську філософію, засновану на раціональних принципах і створили історію філософії, метою якої було прослідити історичну універсальність раціональної філософії.

Відповідно до даної парадигми, історія філософії повинна спиратися на надійний методологічний фундамент, який передбачає чітке визначення меж філософського поля.

Данський фахівець з методології історії філософії Лео Катана, зазначає, що німецькі мислителі-еклектики вперше застосовують термін «система», надають йому важливе методологічне значення в історіографії; Катана формулює чотири критерії (риси) «системи філософії» за Брукером. Вони такі: «(а) Система філософії автономна по відношенню до інших, нефілософських дисциплін; (b) всі доктрини, викладені у різних розділах філософії, можуть бути виведені з одного або кількох принципів; (c) як автономна система вона

³ Хома О. Традиція і поліглотія. *Sententiae*. 2024. № 43(2). С. 101.

⁴ Там само. С. 99.

⁵ Там само. С. 100.

охоплює всі галузі філософії; (d) доктрини, викладені у цих різних розділах філософії є внутрішньо узгодженими»⁶.

Ці критерії є своєрідним «лезом Брукера», яке відсікає від історії філософії те, що не є філософським. Воно може бути релігією, мудрістю, екзотикою, етнофілософією, але не філософією. Філософія є дослідницькою та доказовою дисципліною, здатною аналізувати та розуміти реальність за допомогою чітких логічних аргументів, висновків та міркувань.

За Брукером індійські і китайські мислителі були аморальними, ірраціональними, алогічними і науково некомпетентними. В цих країнах ніколи не було справжніх філософів, так як індійські мудреці були священно-служителями, а китайські моралісти – політиками, метою їхньої моралі було збереження політичного контролю над імперією, тоді як на думку Брукера, справжня мораль має вести людей до їхнього самовдосконалення та щастя.

Азіати, на думку німецьких істориків-еклектиків, також були ірраціональними і алогічними, тому що літературні форми діалогу та поезії перешкоджали будь-якій лінії міркувань, висновків та аргументів. Сама історія філософії за їхньою логікою була власне історією грецької та європейської філософії; а розділ про азіатів в історії філософії, доцільно включати лише для того, щоб довести їхню філософську неспроможність, що ж стосується інших цивілізацій, то їхня думка навіть не могла обговорюватися, в силу своєї ірраціональності і забобонності.

Амброджіо вважає, що на природу філософського європоцентризму вплинула європейська ідентичність, формування якої є тривалим історичним процесом, що знайшло своє відображення у філософській європейській традиції. Орієнталізм ще з часів перших місіонерів виникає як опис «інших» західними очима, за допомогою західних слів і стандартів. Ідолопоклонництво, атеїзм, релігія, ірраціональність, диявольство тощо – це слова, які тісно пов'язані з історією європейської культури. Протягом століть оцінка та подальше виключення негрецьких і позаєвропейських цивілізацій відбувалися відповідно до саморозуміння європейської цивілізації.

Слід пам'ятати, що процес формування європейської ідентичності супроводжується на лише видаленням, а й включенням не-європейців до історії філософії. На початку європейської історії філософії в рамках історико-графічної парадигми «вічної філософії» (*«philosophia perennis»*) або «древньої теології» (*«prisca theologia»*), її представниками Отто ван Хьорном (1577–1652), Георгом Хорном (1620–1670), Томасом Бернетом (1635–1715), філософія вважалася більш древньою, а ніж давньогрецька цивілізація. Філософія є пов'язаною з релігією, тому її історія має бути вписана у біблійні рамки. Це явно універсалістська парадигма, яка стверджувала про загальне походження всієї світової думки, джерелом якої була Божа мудрість. Дана парадигма прагнула довести релігійне завдання філософії. Мудрість могла виходити лише від Бога, а філософії (завжди визнавалися у множині) були різними шляхами, які ведуть до мудрості, а значить, і до самого Бога. Будь-які

⁶ Catana L. The Historiographical Concept 'System of Philosophy'. Its Origin, nature, influence and legitimacy . Leiden : Brill. 2008. P.3.

дослідження, засновані на розподілі релігійної мудрості та філософії відкидаються як антифілософські. Філософія була корисною лише тоді, коли вона ефективно вела до вічної мудрості, яка була дана самим Богом. Відповідно історія філософії включала в себе всі древні догребцькі цивілізації, так як серед цих народів розповсюджувалася божественна мудрість, збережена патріархами (Авраамом чи Носем), і, отже, у Новий час серед них ще можна було знайти сліди цієї мудрості.

Антиподом «древній теології» була парадигма «вічного атеїзму» П'єра Бейла (1647–1706), одного із найвпливовіших французьких мислителів того часу, який вважається «батьком історичної критики».

Метою Бейля було довести існування природної атеїстичної схильності людей, які могли б жити краще у світській, а не у релігійній державі. Атеїзм – це природний стан розуму, і атеїзм відповідає природному розуму, позбавленому догм та теорій. Ця думка була альтернативою по-перше, теорії про «вродженість ідеї Бога», по – друге ідеї «загальної згоди», відповідно до якої найкращим доказом існування Бога була однастайна згода всіх людей щодо його існування, згідно з «De natura Deorum» Цицерона. Безперечний доказ існування Бога та його послання по всьому світу був важливою складовою перенніалістської моделі. Теорія «загальної згоди» відповідала перенніалістській інтерпретації китайської цивілізації. Бейлю не потрібна була теорія розповсюдження атеїзму, про яку писали історики для «philosophia regennis» або для «буддистської чуми», тому що раціональність була природним внутрішнім станом кожної людини до того, як на неї вплинуло суспільство, в якому вона жила. «Людині в її природному стані або атеїзмі немає чого захищати чи за що боротися, отже, атеїзм не був небезпечний»⁷.

Він запропонував історію людської думки і людських вірувань, які були не релігійними, а зосередженими на природному розумі. Ця історія була не деградацією первісного божественного послання, як у переніалістів, а деградацією природного розуму, який був подавлений ідолопоклонством і фанатизмом.

Для Бейля атеїзм не є синонімом аморалізму; чудовим прикладом хибності стереотипу про те, що атеїст є менш добродійною людиною, а ніж ідолопоклонник є Спіноза, який на думку Бейля «написав найбільш системну атеїстичну філософію, пов'язану з дуже гарними моральними ученнями». Для Бейля атеїзм всіх китайців (а не лише конфуціанців) є спекулятивним. Він описує китайців як моральних атеїстів.

«Моральний китасць» Бейля був універсальним прототипом раціонального, толерантного, антидогматичного та природного мислителя. Стверджувати, що азійські мислителі були «спінозистами», означало довести природність цієї філософії, не говорячи прямо, про те, що «спінозизм» був природнішим за християнські штучні доктрини.

Одже у Бейла Китай став «спінозистським», але в позитивному сенсі, оскільки, на його думку, атеїзм був природним станом людського розуму.

⁷ Ambrogio S. Chinese and Indian Ways of Thinking in Early Modern European Philosophy: The Reception and the Exclusion. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic. 2022. P. 88.

Таким чином, китайці не виступали проти розумності християнської віри, а були ефективними раціональними мислителями, далекими від догматизму.

Самі філософські парадигми, які визначають зміст філософської ідентичності детерміновані різноманітними економічними, соціальними, політичними, ідеологічними, духовними та іншими чинниками. Так місіонери-єзуїти у своїх звітах (ці звіти тривалий час були єдиним джерелом інформації) описували Індію і Китай позитивно у відповідності до своїх євангелістських цілей. Єзуїти усвідомлювали свою міжкультурну роль і твердо вірили у досконалий християнський універсалізм, типовий для католицької Європи XVI ст. Загальне походження європейських і позаєвропейських цивілізацій було основою, спираючись на яку, єзуїти могли планувати природну і швидку євангелізацію. Єзуїти просто виконували Божу волю: вони повертали ці цивілізації до лона Римської церкви. Ці ідолопоклонники вже знали про Бога та Його Закон; їм потрібно було лише пробудити свою давню мудрість, яка була насінням християнства, власне в цьому і полягала їхня місія. Єзуїти включили Китай та Індію в історію християнства, оскільки Авраам був засновником цих цивілізацій, а буддизм був не багато не мало версією самого християнства. Але як тільки у подальші десятиліття місіонери зіткнулися з низкою перепон і протидією своєї євангелізації з боку місцевих еліт, зміст їхніх звітів змінився на негативний. А оскільки саме буддисти були противниками християнізації Китаю і Японії, буддизм починає описуватися негативними термінами: такими як атеїзм, диявольська секта, ідолопоклонництво, віра в небуття, чума тощо.

Деякі європейські філософи XVII ст. використовували Східну думку, особливо конфуціанство, для обґрунтування своїх закликів до соціальних та політичних змін у Європі. «Моральний китаєць» Бейля був універсальним прототипом раціонального, толерантного, антидогматичного та природного мислителя. Провести паралелі між конфуціанством і спінозизмом, було способом довести природність цієї філософії. За азіатською думкою був закріплений образ «атеїстичної» та «спінозистської». В ті часи спінозизм був самою контроверсійною філософською системою, оскільки і богослови і християнські філософи розуміли глибину радикальної критики Спінозою християнської теології, онтології і етики. Тож не дивно, що німецькі богослови-еклектики, які переймалися апологією християнської думки і захистом її чистоти від ересі і атеїзму, виключили Індію і Китай із історико-філософського простору.

Хоча, як зазначає Амброджіо, сам Брукер виключив негрецьку, позаєвропейську думку не через релігійності їхньої філософії, а через неефективність і слабкість їхньої думки.

Брукер у своїй «Historia Crita» неєвропейську філософію називає «екзотичною філософією». «Екзотика» – це не релігійний термін, однак він стверджує ідентичність іншого як зовсім іншого; ми могли б сказати «онтологічно іншого»....»Екзотика», як у позитивному, так і в негативному сенсі, була формою «іншості» як фіксованої ідентичності, протилежної

«самості» жителів Заходу. «Схід» був «екстра-заходом» в історичному, географічному та інтелектуальному сенсі»⁸.

Отже виключення азіатів, і взагалі «не-європейців» (і древніх і сучасних) з філософського поля відбулося тому, що їхнє мислення не відповідало (європейським) раціональним та критичним принципам «наукової» парадигми.

Важливо уточнити, що вилучення торкнулося і деяких європейських філософських систем. Як зазначає Катана, до таких систем відноситься філософія раннього Відродження, зокрема, філософія Джордано Бруно⁹. Тобто природа такого відсікання лежить не в європейській зверхності, упередженості, тим більше не в європейському шовінізмі, расизмі, колоніалізмі і т.п. (ця природа взагалі позаінституційна), а в об'єктивному, науковому універсальному принципі, який виконує функцію методологічного регулятора побудови такої системи, яку можна було б назвати «філософією».

«Більшість європейських мислителів XVII століття, які виявляли сильний інтерес до несвропейської філософії, вірили у універсальну основу знання. На їхню думку, істини, які вони відкрили, не закінчувалися на кордонах Європи. Отже, коли ці європейці зіштовхнулися з іншими філософіями, вони спробували зрозуміти відмінності з погляду абсолютної концепції істини та хиб, а не розглядати ці інші філософії як просто різні чи альтернативні шляхи до істини. Та сама «абсолютна концепція істини» виправдовувала виключення цих цивілізацій, оскільки вони вважалися «нефілософськими» згідно з універсальним визначенням розуму і, отже, істинною (а саме систематичною) філософією»¹⁰.

Таким чином саме «Брукер був одним із головних засновників історії філософії як філософської дисципліни, і це його поняття увійшло в дисципліну на такому глибокому рівні, що наступні історики філософії, включаючи Гегеля, зазвичай сприймали його як природний і невід'ємний методологічний інструмент дисципліни»¹¹.

Німецькі еkleктики задумали світську філософію, засновану на раціональних принципах, і надали витончену історію філософії, метою якої було простежити історичну універсальність раціональної філософії. Їхня парадигма «системи філософії» поширилася на всю філософську арену XIX і XX століть.

2. Африканська філософія як фокус проблеми

Обговорення проблеми про національну філософську ідентичність з усією гостротою постало в контексті африканської філософії. До середини XX ст. про її існування у філософських колах навіть не йшла мова. Якщо стосовно індійської, китайської філософії дискусія йшла про їхню відповідність

⁸ Ambrogio S. *Chinese and Indian Ways of Thinking in Early Modern European Philosophy: The Reception and the Exclusion*. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic. 2022. P. 160–161.

⁹ Catana L. *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'. Its Origin, nature, influence and legitimacy*. Leiden : Brill. 2008. P.298.

¹⁰ Ambrogio S. *Chinese and Indian Ways of Thinking in Early Modern European Philosophy: The Reception and the Exclusion*. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic. 2022. P. 153.

¹¹ Catana L. *The Historiographical Concept 'System of Philosophy'. Its Origin, nature, influence and legitimacy*. Leiden : Brill. 2008. P.4.

філософії європейського зразку, то стосовно африканців взагалі заперечувалася їх здібність до раціонального сприйняття світу. Гегель, який синтезував найбільш важливі риси пануючого на Заході уявлення про Африку у своїй «Філософії історії», писав: «Негр, як уже зазначалося, демонструє природну людину в її абсолютно дикому і неприборканому стані. Ми повинні відкинути будь-яку думку про благоговіння і моральність – усе те, що ми називаємо почуттями, – якщо ми хочемо правильно зрозуміти його; у цьому типі характеру немає нічого гармонійного з людяністю. Численні та ґрунтовні звіти місіонерів повністю підтверджують це, і магометанство, мабуть, єдине, що хоч якось зближує негрів із розмаїттям культури»¹².

Потужний поштовх розвитку африканської філософії дала книга бельгійського францисканського місіонера в Конго Пласіда Темпелса «Філософія банту» 1945 року: «історія африканської філософії не була б такою, якою вона є сьогодні, якби не провокація, яку викликала невелика книга Темпелса»¹³ Темпелс поставив собі за мету спростувати колонізаційні стереотипи щодо африканців як позбавлених високої культури і філософії (наприклад, тезу раннього Люсьєна Леві-Брюля про «дологічне» мислення «примітивних» народів). Він висунув тезу, згідно з якою усна культура народів банту містить повноцінно філософську по своїй суті модель світобачення, істотно відмінну від аналогічної моделі «західного» філософування. За Темпелсом, у цій бантуській моделі місце західної категорії «буття» посідає своєрідне поняття «сили». Звідси він виводив деякі характерні, на його погляд, риси мислення народів банту, що принципово відрізнялися від «західного» мислення: віталізм (vs домінування епістемології), динамізм (vs статика) тощо. Книга, що спершу не стала надто помітним явищем ні серед європейських філософів, ні серед африканських інтелектуалів, що навчалися в європейських чи американських університетах, згодом, у період національного унезалежнення й культурного самоствердження африканців, спричинила бурхливі дискусії, які тривають і нині, хоч і з меншим ентузіазмом. Сьогодні вважається ледь не загальним місцем, що історію африканської філософії неможливо зрозуміти без базової оцінки тексту Темпелса.

Для багатьох дослідників «Філософія банту» «ініціює дискусію у європейському контексті про існування та природу африканської філософії»¹⁴. Те, що філософія банту дала потужний поштовх розвитку африканської філософії є безперечним фактом, питання полягає в іншому – чи є власне це вчення філософією? Щодо відповіді на це питання в історії африканської філософії сформувалися дві ключові позиції. Перша, яку умовно можна назвати лінією Алексіса Кагаме¹⁵, розглядає філософію банту як оригінальну філософську

¹² G. W. F. Hegel. *The Philosophy of History*, transl. by J. Sibree, Batoche Books, Onatario: Kitchener. 2001. P. 111.

¹³ Dokman, F., & Cornelli, E. M. (Eds.). *Beyond Bantu Philosophy: Contextualizing Placide Tempels's Initiative in African Thought*. London & New York: Routledge. 2022. P. 51.

¹⁴ Janz B.B. *African Philosophy and Enactivist Cognition: The Space of Thought*. Bloomsbury Academic. 2023. P. 45.

¹⁵ Алексіс Кагаме – руандійський філософ, лінгвіст, історик, поет та католицький священик. Його основним внеском у історію стали дослідження у галузі етноісторії та етнофілософії.

систему, яка є зразком взаємодії із традиційною Африкою. Друга, яку умовно можна назвати лінією Пауліна Хунтонджи¹⁶, відмовляє їй бути у статусі філософії. Хунтонджи вважається автором такого неологізму як етнофілософія, який застосовують у філософських колах для характеристики вчень подібних до «філософії банту» Темпелса. «У сучасній африканській філософській практиці можна виокремити дві течії. Найстаріша, яка досі залишається домінуючою, – це теорія, яка використовується для реконструкції колективної системи африканської думки чи думки певної етнічної групи. Я визначив цю течію як етнофілософію, щоб підкреслити її гібридний характер, тому що, визначаючи себе як філософію, вона на практиці зводиться до розділу етнології або, якщо бажаєте, до культурної антропології¹⁷. Філософська критика етнофілософії Хунтонджи вивела дискусію на міжнародний рівень. Він показує, що філософія банту Темпелса була призначена для іноземної аудиторії у спробі вирішити ідеологічні завдання. За словами Хунтонджи, методологія Темпелса та його послідовників є хибною, тому що вони зображують африканські вірування як речі минулого, які з часом не змінюються, і які, таким чином, є вічними. Більше того, традиційні африканські системи мислення не залишають місця для аргументації чи інновацій у пошуках істини. Таким чином, спроба тлумачити і називати статичну сукупність усної літератури чи традицій «філософією» є, на його думку, неприйнятною.

Один із аргументів антиетнофілософів на адресу Темпелса полягав у тому, що той запропонував версію філософії, в якій не було філософів, тобто не було індивідуальної відповідальності за аргументи та позиції. Зокрема, Хунтонджи стверджує, що етнофілософія є філософією народів, а не окремих осіб. «Дійсно, філософія банту відкрила шляхи для потоку есе, які мали на меті реконструювати особливе світовідчуття, специфічний світогляд, який зазвичай приписують усім африканцям, абстрагований від історії та змін і, навіть більше, філософський, через інтерпретацію звичаїв і традицій, прислів'їв та інституцій, коротше кажучи, різноманітні дані, які стосуються культурного життя африканських народів»¹⁸.

Хунтонджи, як і багато інших африканських мислителів вважає, що у книзі викладена філософія не банту, а самого Темпелса, його інтерпретація світобачення африканців засобами європейської філософії. На думку американського філософа Янца Б.Б. Темпелс був зайнятий не етнографією і не пошуком джерела чи основи африканської філософії, а пошуком концепції, яка дозволяє неафриканцям «проникнути» в Африку і в її думки. Тобто у «Філософії банту» не ставиться завдання зрозуміти африканську думку у її власних термінах, у її власній складності чи використовувати будь-які місцеві підходи до знання. Тому й не дивно, що вона не може служити меті пояснення африканської філософії у її власних термінах. Власне Темпелс перевів

¹⁶ Паулін Хунтонджи – бенінський філософ, політик, науковець, одна із ключових постатей в історії африканської філософії.

¹⁷ Hountondji P. J. What can philosophy do?, *Quest philosophical discussions: An International African Journal of Philosophy*. 1987. № 1(2). P. 3.

¹⁸ Hountondji P. J. *African Philosophy: Myth & Reality*, 2nd ed. Bloomington: Indiana University Press. 1996. P.34.

філософію банту у форму західної філософії, яка в католицькій традиції, в найкращому випадку, вважалася б неортодоксальною¹⁹, тим самим зробивши африканський інтелектуальний життєвий світ доступним європейському розуму і оформленим таким чином, щоб дати доступ до африканського життя з метою навернення в християнство.

В той же час, зізнання самого Темпелса про те, що африканці не можуть самі усвідомити і виразити свою філософію, тому для цього їм необхідна європейська допомога, сприймається африканськими критиками мінімум як прояв європоцентризму, максимум як прояв расизму і колоніалізму. На думку Хунтонджи, африканська філософія, створена за образом і подобою Заходу, не має сенсу. Незалежність африканських країн відкрила нові горизонти розвитку африканської думки. За словами Хунтонджи, африканці мають звільнитися від інтелектуального панування західних етнологів, і пропонує розуміти під африканською філософією письмові тексти створені африканцями, які вважають себе філософами²⁰. Із такого розуміння «африканскості» філософії слідує, що Темпелс і його витвір не мають відношення а ні до філософії, а ні до Африки.

Проте слід зазначити, що у своїх пізніх працях Хунтонджи змінює своє відношення до етнофілософії, виступаючи з ідеєю синтезу традиційної філософської думки та строгого філософського методу; а етнофілософські дослідження своїх колег він розглядає як «африканський спосіб задовольнити вимогу Сократа «Пізнай себе»...я чітко усвідомив, що такі дослідження були не лише легітимними, але й абсолютно необхідними»²¹. Хоча сам вислів «африканська філософія» викликає у нього незадоволення, тому що заперечує універсальну значимість філософії²².

Як показує критика Хунтонджи, Темпелс спровокував не лише питання про існування африканської філософії, але саме головне – питання що власне є філософія? І чи є однією із її складових етнофілософія?

Виклики сучасного світу вимагають перегляду існуючого філософського канону, який би відходив від європоцентричних джерел. Філософія повинна демонструвати певну гнучкість, яка дозволяє по іншому поставитись до етнофілософії.

Саме етнофілософію представники лінії Кагаме вважають атрибутом автентичності африканської філософії. Власне дискусія навколо етнофілософії, родоначальником якої був Темпелс, – це дискусія між апологетами євроканону у філософії Африки і його (канону) критиками. «Класичні» африканські філософи лінії Хунтонджи африканську філософську автентичність намагалися знайти через інструментарій універсальності автентичності європейської, але це не працює і не може працювати «апріорі». Як зазначає автор «Короткої історії африканської філософії» Барі Хален «академічні філософи тривалий час

¹⁹ Janz B.B. *African Philosophy and Enactivist Cognition: The Space of Thought*. Bloomsbury Academic. 2023. P.49.

²⁰ Hountondji P. J. What can philosophy do?, Quest philosophical discussions : *An International African Journal of Philosophy*. 1987. № 1(2). P. 5–6.

²¹ Hountondji P. J. How African is Philosophy in Africa?, *Filosofia Theoretica : Journal of African Philosophy, Culture and Religions*. 2018. № 7(3). P. 11.

²² Ibid. P. 9.

передбачувано крутили носом від припущень, що анонімний корпус творів, що включає міфи, легенди, поезію, пісні та слова, дійсно гідний назви «філософія».²³

З точки зору багатьох фахівців з африканської філософії, головний виклик для африканських філософів сьогодні полягає у тому, щоб створити філософію африканським дискурсом. Це означає, що саме в культурі філософії може пустити своє коріння і, знаходячись всередині неї і будучи її частиною, розвивати філософію зі своєю культурою. Саме приділяючи увагу філософським ресурсам, які виникають із ...власної культури і реалій, Африка може стати свідком «народження надійних альтернативних філософій, доповнюючі характеристики яких зроблять людство багатшим, а саму філософську справу більш захоплюючою»²⁴ замість того, щоб відтворювати іншу філософську традицію.

Прийнявши гнучку концептуалізацію, Африка нічого не втрачає, а навпаки здатна повернути собі частину багатой усної спадщини, яку вона може досліджувати при побудові своєї власної філософської традиції. «Ми ніколи не повинні забувати, що загадка життя та існування, яку філософія прагне розкрити, закладена в культурі та виражається багатьма способами, включаючи мистецтво та релігію. І вони також заслуговують на увагу філософа»²⁵.

Власне сам Темпелс першим і виступає за концептуальну філософію, яка повинна базуватися на місцевих традиціях і умовах, але використовує орієнтовану на Захід пояснювальну основу для побудови свого дослідження філософських і практичних традицій народів банту.

3. Діалог як основа плюралістичного розвитку філософії

Філософія банту була важливим кроком у деконструкції домінуючих позицій західних філософських парадигм. Відкриття Темпелсом уявлень, цінностей та вірувань банту показало необхідність створення умов для глобального філософського діалогу.

Ще Платон у своїх знаменитих діалогах продемонстрував, що у діалозі голос жодного з учасників не є панівним, у діалозі стикаються різні думки, і відбувається діалог на основі епістемологічної відкритості, тобто готовності змінити свою думку. Коли така відкритість відсутня, унеможлиблюється змістовне спілкування. Якщо один не бажає чути думку іншого, тоді діалог завершується, так і не почавшись.

Діалог культур на засадах рівності і взаємоповаги – це єдиний спосіб входження нації до світового співтовариства і повноцінного її розвитку. Як писав Т. Г. Шевченко, «і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Бо коли нація залишається сама в собі і прагне увічнити традиційні, інколи вже застарілі форми життя, відкидаючи будь-який обмін, зіставлення, дискусію, тоді вона йде до занепаду, її культура стає безплідною, а духовність – аморальною. Тільки співставлення поглядів, думок, міркувань формують нові конструктивні підходи, розширює горизонти усвідомлення власного способу буття, його сенсу

²³ Hallen B. A Short History of African Philosophy. Indiana University Press. 2002. P.11.

²⁴ Dokman, F., & Cornelli, E. M. (Eds.). Beyond Bantu Philosophy: Contextualizing Placide Tempels's Initiative in African Thought. London & New York: Routledge. 2022. P. 59.

²⁵ Там само. P. 60.

й історичної долі, допомагає визначитися щодо місця і ролі в загальноцивілізаційному контексті розвитку людства.

Тривалий час вважалося, що людство може об'єднатися, лише визнаючи істинність якоїсь однієї віри, ідеології, вчення чи ладу, заперечуючи всі інші, обґрунтовуючи переваги лише однієї культури. Але, як показала історія, це шлях не до об'єднання, а до роз'єднання людей, до їх розмежування і конфронтації. І можливо, мав цілковиту рацію А. Уайтхед, коли ще 1925 року писав: «Різноманітність серед людських спільнот необхідна для виникнення спонукальних мотивів і матеріальних умов для Одисей людського духу. Різні нації з різними звичаями не є ворогами, це щасливий подарунок долі. Люди вимагають від своїх сусідів чогось достатньо схожого, щоб бути зрозумілими, чогось достатньо відмінного, щоб привертати увагу, й чогось значного, щоб викликати захоплення. Про те ми не повинні сподіватися, що вони мають лише чесноти. Ми маємо бути задоволеними, якщо виявимо в них хоча б якусь цікавинку»²⁶.

Якщо говорити про Темпелса, то його внесок в діалог між Африкою та Заходом є надзвичайно важливим. Він показав, що в Африці є кому говорити, і є, що дуже важливим, що сказати; залишилося саме головне у діалозі бути зрозумілим і почутим. Щоб бути зрозумілим і почутим Темпелс сформулював найважливіші ідеї африканської культури таким чином, щоб зробити її зрозумілою представникам інших культур. Тобто філософія це не лише вираження світогляду, це не лише засіб вивчення, але й засіб навчання у інших культур, вона перекладає певний визначальний досвід однієї культури на мову, яка робить цей досвід досяжним для людей, які його не мали.

Формування ідентичності передбачає встановлення рис, які вирізняють суб'єкта ідентичності від інших. І в цьому процесі формування може відбутися заміна частки «не» (не такий як інші) на прийменник «проти», який вживається із значенням протиставлення. Так відбулося із Темпелсом, який реконструював думку банту про життєву онтологію, як теорію буття, яку можна протиставити «західній» філософії. Стратегія Темпелса полягала у тому, щоб у односторонньому порядку репрезентувати концептуальну віталістичну основу банту. Зробивши це, він втратив можливість визначити схожість між мисленням банту та логічними позитивістськими темами у європейській філософії. «Озираючись назад, Темпелс міг би наголосити, що віталізм не є виключно африканським чи західним, а є загальною філософською орієнтацією, яка визначається місцевим контекстом. У філософії банту Темпелс міг би приділити більше уваги створенню місця для паралелей з логічним позитивізмом. Вказавши на зв'язок між банту і західними філософськими уявленнями, міг би вказати, що філософії переплетені. Філософія не є обмеженою інтерпретаційною рамкою, а складається з переплетених напрямків, одним із яких є віталізм. Не згадуючи подібності та відокремлюючи африканську та західну філософію одну від одної, Темпелс сприяв тривалій поляризації»²⁷.

²⁶ Whitehead A.N. Science and the Modern World. Cambridge at the university press. 1929. P. 258.

²⁷ Dokman F., & Cornelli E. M. (Eds.). Beyond Bantu Philosophy: Contextualizing Placide Tempels's Initiative in African Thought. London & New York: Routledge. 2022. P. 176.

Одна із небезпек національної філософської ідентичності полягає у тому, що вона може привести до звичайного етнічного есенціалізму. Філософія, культура в цілому ототожнюються з тим, що належить її минулому, обмежується статичним набором вже існуючих специфічних рис, що веде, у свою чергу, «до застосування гамівної сорочки автентичності»²⁸. Так для деяких постколоніальних африканських філософів африканська філософія є не що інше, як повернення у власне Африку, що означає повернення до традиційного африканського мислення, цінностей, поглядів та практик, які існували до того, як африканці вступили в контакт з європейцями. Теж саме можна сказати і про представників інших національних філософських традицій.

Між тим ідея «чистої» національної традиції, як свідчить практика, є фантазією. Будь-яка національна культура розвивалася і розвивається у постійному діалозі з іншими культурами.

Прикладом такої взаємодії є англомовна індійська філософія другої фази колоніального періоду (1858–1947 рр.), яка є явищем досить контroversійним і дискусійним в історії індійської філософії. Предметом дискусії є питання про те чи є ця філософія власне індійською. Роботи індійських філософів цього періоду часто розглядаються як другорядна імітація європейської філософії. Серед сучасних індійських філософів досягнення та авторитет колоніальних індійських філософів істотно недооцінюються, а їхня спадщина значною мірою ігнорується. Один із найвидатніших індійських філософів періоду після здобуття незалежності Дайя Крішна, говорить про цю індійську філософію наступне: «Будь-хто, хто пише англійською, не є індійським філософом. Те, що зробили британці, було дивним видом – чужинцем у своїй країні. Індійський розум, чутливість та мислення [у колоніальний період] були сформовані інопланетною цивілізацією. [Британці] створили індійця нового типу, який був не просто відірваним від своєї цивілізації, але здобув іншу освіту. Дивність виду в тому, що колом їх бачення є Захід... Вони ставлять [філософські проблеми] на західний кшталт»²⁹.

Але як показують американські фахівці з індійської філософії Бхушан Наліні і Джей Л. Гарфілда у книзі «Розуми без страху: філософія в індійському ренесансі» така упередженість до індійських англомовних мислителів більше пов'язана з колоніальним проектом. Автори показали, що індійська філософія цього періоду залишається вірною індійській традиції і водночас відповідає тенденціям світової філософії, є автентично індійською та космополітично сучасною.

Індійські англомовні філософи, які навчалися в системі тодішньої колоніальної освіти та вивчали західну філософію, звернулися до Адвайта-веданти з наміром створити потужну культурну ідентичність для нації, яка могла б з гідністю стояти на одному рівні із Західним світом. Звернення у цей період індійської філософії до класичної адвайти породило багату і різномірну плеяду таких академічних філософів як А. Ч. Мукерджи (1888–1968), Р.Д. Ранаде (1886–1957), Р. Б. Дас (1886–1945), С. Радхакрішнан (1888–1975), Крішна Чандра Бхаттачарья (1875–1949), які намагалися переосмислити

²⁸ Bernasconi R. Ethnicity, Culture and Philosophy. The Blackwell Companion to Philosophy. Blackwell Publishers. 2003. P. 574.

²⁹ Bhushan N., & Garfield J. L. Minds Without Fear: Philosophy in the Indian Renaissance. Oxford: Oxford University Press. 2017. P. 10.

санскритську адвайту англійською мовою, за допомогою категорій західної, у першу чергу ідеалістичної, філософії. Ці філософи писали у контексті культурного злиття, яке було породжене британським колоніальним правлінням Індії. Вони представляли індійську філософію мовою та у форматі, які зробили її доступною та прийнятною для англосовного світу за межами субконтиненту.

Зокрема, важливим внеском філософії Індії цього періоду в сучасну світову естетичну теорію є теорія раси (*rasa*), свідченням чого є численна академічна література, присвячена описові *rasa* з позицій західної думки. Бхаттачарья намагається зобразити теорію Раси таким чином, щоб поєднати традиційне із сучасним та донести справжню індійську естетику до сучасної світової аудиторії. Розглядаючи концепцію Раси в есе «Поняття Раси», він взагалі уникає будь-яких посилань на санскритську традицію. На відміну від свого сучасника Кумарасвами, який вважав, що Расу можуть викликати лише предмети традиційно індійського мистецтва, Бхаттачарья пропонує транскультурне розуміння цієї естетичної ідеї, яку називають індійським терміном – «раса». Уникаючи будь-яких посилань на всю санскритську традицію, він поміщає свою філософську дискусію в сучасний світ, звертається до світської сфери звичайних предметів та людей.

Стосовно Темпелса, то у викладенні філософії банту він спирається на філософські вчення Анрі Бергсона та Тейяра де Шардена. «Від Бергсона ми отримуємо віталізм, очевидний в описі думки банту Темпелсом, а від Тейяра де Шардена ми отримуємо еволюційну чутливість особливого роду»³⁰. І хоча у самого Темпелса немає ніяких прямих посилань на твори вказаних мислителів, цей вплив є очевидним, особливо коли мова йде про віталізм Бергсона, не дивлячись на те, що Темпелс ніколи не використовує ключовий термін Бергсона «*élan vitale*». Але, не можна не погодитися з думкою Янца, що відмінність віталізму Темпелса і Бергсона полягає лише у їх термінології, а не у самих концепціях.

Темпелсу віталізм необхідний для пошуку діалогу між Африкою та Заходом, зокрема західним католицизмом, що є однією з цілей Темпелса під час написання своєї книги. Оскільки він заперечував асиміляційний підхід, йому потрібно було знайти основу для діалогу. Цією основою стала життєва сила, тому що вона була не просто особливістю африканського світу, а й частиною самого існування. Необхідність такого діалогу продиктована наявністю проблеми як для філософії банту, так і для західної філософії: «перша існує як життєва сила і потребує артикуляції, тоді як друга – заморожена і потребує спогаду про свою власну життєвість»³¹.

Ще одним прикладом налаштованості на діалог африканської філософії є вчення одного із продовжувачів традицій «етнофілософської» лінії африканської думки, кенійського християнського філософа і письменника, «батька сучасного африканського богослов'я» Джона Мбіті, який робить вагомий внесок у світову філософію своєю теорією часу, викладену у книзі «Африканські релігії і

³⁰ Janz B.B. *African Philosophy and Enactivist Cognition: The Space of Thought*. Bloomsbury Academic. 2023. P. 58.

³¹ Ibid. P. 61.

філософія»³². Його тлумачення часу постійно входить у більшість курсів з африканської філософії, і коли філософи на Заході хочуть включити уривок з Африки, багато хто звертається до Мбіті. Його дослідження часу дає відповідь на класичне питання: «що африканського є в африканській філософії і що філософського є в африканській філософії?».

Як відомо, з точки зору Мбіті у традиційному африканському середовищі час – це двомірний феномен, який має тривале минуле, теперішнє і практично не має майбутнього; «актуальний час – це те, що є теперішнім, і те, що минуло. Він рухається «назад», а не «вперед», і люди думають не про майбутнє, а головним чином про те, що сталося»³³.

Сам Мбіті так говорить про те, що спонукало його до розробки версії часу: «Щоб побачити, як ця онтологія вписується в релігійну систему, я пропоную обговорити африканську концепцію часу як ключ до нашого розуміння основних релігійних та філософських концепцій. Концепція часу може допомогти пояснити вірування, відносини, практики та загальний спосіб життя африканських народів не тільки в традиційному устрої, а й у сучасній ситуації (чи то політичне, економічне, освітнє чи церковне життя)»³⁴.

Мбіті у своїй книзі ставить за мету дати пояснення тим бар'ерам, які притаманні африканській культурі на шляху навернення у християнство і подібно Темпелсу намагається показати, що правильно зрозумілі філософські передумови, які закладені в африканській культурі, незворотно ведуть до християнства. І завдяки своїм контактам із Заходом африканці «відкривають майбутній вимір часу»³⁵.

Таким чином, кінцева мета Мбіті в цій книзі – підготувати підґрунтя для тріумфу християнства в Африці або, принаймні, дати йому рекомендацію про те, що християнство – єдиний шлях, який може дати Африці фокус і мету на майбутнє.

Наведені приклади із історії африканської та індійської філософії показують, що для того щоб бути повноцінним учасником діалогу треба не просто мати що сказати, а щоб сказане було цікавим для іншого, «викликати захоплення» за Уайтхедом. А для цього воно повинно бути актуальним, відповідати вимогам часу, особистим духовним прагненням людей, їх творчим інтенціям, а національна традиція (у тому числі філософська) повинна шукати свої шляхи входження у загальноцивілізаційний процес розвитку.

В даному контексті було б слушно звернутися до, у свій час популярної, ділеми «загальнолюдське-національне». Загальнолюдське у філософському плані пов'язане із з'ясуванням предметного змісту загального. Як це не парадоксально, загальнолюдське, особливо в соціально-політичній літературі, часто розглядається через тлумачення загального в значенні «здорового глузду», який загальне розглядає як щось однакове, що притаманне групі об'єктів. Таке загальнолюдське є «абстрактно-людським», «безособистим» і

³² В історії африканської філософії дана книга вважається такою ж класичною, як і «Філософія банту» П.Темпелса.

³³ Mbiti J. African Religions and Philosophy. Nairobi: Heinemann, 1969. P. 17.

³⁴ Ibid. P. 16.

³⁵ Ibid. P.27.

«позанаціональним». Таке загальнолюдське – всезагальне (як притаманне всім) у теоретичному плані є не дуже продуктивним.

Співвідношення національного і загальнолюдського може бути зрозумілим, якщо загальнолюдське розуміти не як абстрактно-людське, а як конкретно людське. Варто тільки перекласти абстрактну мову науки на конкретну мову дійсності, як уся проблема про співвідношення загальнолюдського і національного чи індивідуального отримує повну перестановку і проблематичним встає вже не існування національного поряд з загальнолюдським, як раніше, а навпаки, можливість загальнолюдського в національному, загального в конкретному. Адже не існує абстрактного людства, яке складатися з абстрактних людей, а існує конкретне людство, яке складатися з націй, класів, сімей, конкретної людини. І саме це конкретне, одиничне і є способом існування загального.

Загальнолюдське не заперечує національне, а вперше дає про себе знати, знаходить себе у формі національного. Саме в рамках національного формується те індивідуальне, унікально неповторне, яке потім і отримує статус загальнолюдського. Філософія Конфуція, Декарта, Локка, Канта, Гегеля, Ніцше є за походженням національною, і її зміст складає скарбницю філософії світової, стає наднаціональним. Національне, або особливе, є посередником між загальнолюдським та індивідуальним (по типу любого силогізму: загальне – особливе – індивідуальне). Але дуже важливо в діалектиці «загального і одиничного» не вдатися до редукціонізму, до зведення загального до одиничного; власне що і складає проблему філософської ідентичності коли «загальне» світової філософії було зведене до європейського «одиничного».

Національна багатоманітність – це той подарунок історичної долі людству, приймаючи який, йому поталанило врятуватися від сумних, набридлих і умертвляючих одноманітності й монотонності, до яких його збочує посередній й марнотливий глузд, і які постійно спонукає долати його ж власний всепроникливий і могутній розум, що прагне гармонії і звернений до вічності. І якщо соціально-історична природа національного відкривається нам як зреалізована здатність соціальної матерії наповнювати різні елементи будь-якої своєї сутності, що нерівномірно розвивається у часі і у просторі, різним змістом, а зміст, у свою чергу, – втілювати у багатоманітність форм, тоді з національного буде зняте марево містичності. Тоді такі феномени, як «душа народу», «національний характер», «національна самосвідомість» та інші, постануть перед нами в їх усеохопленості як гармонійне багатоголосне виконання однієї й тієї самої мелодії соціального життя. «Кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і є живим. Тому кожна нація якраз у своєму своєрідному оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості і має вічне, загальне значення»³⁶.

Таким чином увійти в загальнолюдське, минаючи національне, неможливо. Загальнолюдське поза національним – це якась далека від дійсності абстракція,

³⁶ Горський В. Україна в історико-філософському вимірі. Філосо. і соціол. думка. 1993. № 2. С. 10.

яка не має особливостей і відмінностей, пуста, внутрішньо бідна, беззмістовна форма, а національне без загальнолюдського, без пошуку свого шляху входження в загальносвітовий процес – це всього лише етнографічна екзотика, сума обрядів, звичаїв, ритуалів, які мають лише місцеве, локальне значення.

По-друге, приклад африканської філософії показує, що у двадцять першому столітті неможливо відтворити «рідкісні умови філософування, властиві лише деяким найпотужнішим країнам модерної Європи, а нині відсутні будь-де у світі»³⁷. Національним філософським традиціям щоб не загубитися у сучасному світовому філософському безкраї, на думку українського дослідника Олексія Панича, слід переорієнтуватися на наднаціональні «ідентифікатори, як “феноменологія”, “аналітична філософія”, “неокантіанство”, “герменевтика”, “постмодернізм”, “філософія діалогу”, “комунікативна філософія” тощо. Вони «зазвичай говорять про належність тексту та його автора до відповідної філософської традиції (відповідного філософського дискурсу) не менше або більше, ніж ідентифікація автора цього тексту як німця, англійця, австрійця, канадця тощо»³⁸.

Таким чином діалог між різними національними філософськими традиціями є актуальним і продуктивним на полі вічних філософських проблем.

ВИСНОВКИ

Виникнення національної філософської ідентичності і проблематики пов’язаною із нею, є результатом облаштування «національного простору», коли реальністю стають нації і національні держави; національна філософська ідентичність є складовою національної ідентичності взагалі.

Пошук критеріїв національної філософської ідентифікації порушує питання ідентичності філософської.

Питання про філософію і її природу не розв’язане. Філософські дебати часто ведуться шляхом відмови розділити назву «філософія» з інтелектуальними опонентами. Але відносна гнучкість концепції філософії не повинна використовуватися тільки як спосіб звужити те, що вважається філософією. З таким самим успіхом вона може служити й розширенню її меж. «Гнучкість концепції філософії – це те, що дозволяє кожному великому філософу перевизначати дисципліну, часто таким чином, що багато зі включеного у філософію раніше применшується або навіть виключається з неї»³⁹.

Гіпотеза про те, що існує суттєва різниця між раціональними способами філософування, західним і не західним, лежить в основі дихотомії традиційного і сучасного; досучасного і сучасного. Універсалістська епістемологічна думка стверджує, що існує одна логічна основа, яка домінує над усіма способами мислення. На думку універсалістів, ця раціональність є якістю, загальною для всіх людей. Наука і філософія не пов’язані з однією культурою чи однією групою

³⁷ Панич О. Національна філософія та національне філософування. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.). Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Київ : Дух і Літера. 2024. Т. V. С. 102.

³⁸ Там само.

³⁹ Bernasconi R. Ethnicity, Culture and Philosophy. The Blackwell Companion to Philosophy. Blackwell Publishers. 2003. P.578.

людей. На основі раціональних, логічних міркувань усі люди можуть філософувати, «відрізняється спосіб управління розумом, а не структура розуму. Ось чому африканці можуть зрозуміти європейців, азійців, американців, австралійців, просто познайомившись із ними завдяки культурному обміну»⁴⁰.

Партикуляристи вважають, що хоча раціональність є універсальною людською константою, вона також визначається національно-культурним контекстом, на їхню думку універсалісти керуються «західною» філософією. Універсальність же, на думку партикуляристів, означає «західний» партикуляризм і замкненість у логіці Заходу.

Використовуючи термінологію американського соціолога Томаса Ф. Гіріна, можна вважати, що філософія, як і наука, не має абсолютних і кінцевих меж, її територія є невичерпною і не може бути адекватно оформлена для всіх на основі єдиної культурної точки зору. На нашу думку, філософи так званої периферії мають можливість розширити філософський світогляд за межі вузько концептуалізованої філософії. Як зауважує Джей Мандт: «філософам не вдалося розробити авторитетні стандарти з метою оцінки філософської праці не тому, що філософії не вистачає стандартів, а скоріше тому, що філософська практика за своєю суттю є плюралістичною»⁴¹.

Проблема про національну філософську ідентичність звертає увагу на необхідність створення умов для міжкультурного реального діалогу. Замість того, щоб розглядати питання про так звану незахідну філософію як питання наближення до західної філософії, де вона залишається незаперечним стандартом, західні філософи могли б розглядати його як спосіб відновлення самої західної філософії. «Якщо західна філософія все ще ухиляється від цього діалогу про взаємні ідентичності, цей азійський процес розвиватиметься автономно і ... ризикує переважати в найближчі десятиліття»⁴². Тому, завдання сьогодення для представників регіональної і світової філософії полягає в тому, щоб представити свій аналіз у «плюрофілософських» рамках і зробити свою методологію прийнятною для філософських партнерів, що відповідає викликам сучасного світу і, тим самим, закладає основу для нового філософського канону, який відходить від європоцентристських джерел.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджується проблема національної філософської ідентичності у сучасній філософії, яка піднімає по-перше, питання про місце національного в універсальному світовому філософському просторі, по-друге – питання про ідентичність самої філософії. Спираючись на історико-філософський матеріал автор показує, що наднаціональні універсальні філософські дискурси мають національне походження; генезис нових національних філософських традицій

⁴⁰ Dokman, F., & Cornelli, E. M. (Eds.). *Beyond Bantu Philosophy: Contextualizing Placide Tempels's Initiative in African Thought*. London & New York : Routledge. 2022. P. 39.

⁴¹ Mandt A. J. The inevitability of pluralism: philosophical practice and philosophical Excellence. In A. Cohen & D. Marcelo (Eds.). *The Institution of Philosophy: A discipline in crisis?* Open Court. 1989. P.100.

⁴² Ambrogio S. *Chinese and Indian Ways of Thinking in Early Modern European Philosophy: The Reception and the Exclusion*. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic. 2022. P.166.

свідчить про концептуальну гнучкість філософії; необхідність переходу від інклюзивної європоцентричної моделі до моделі ексклюзивної, «плюрофілософської». Способом існування такої моделі є міжкультурний діалог, який пропонує національним філософським традиціям нові ідентифікатори, що забезпечують їх актуальність і модерність, при збереженні власної автентичності.

Література

1. Ambrogio S. Chinese and Indian Ways of Thinking in Early Modern European Philosophy: The Reception and the Exclusion. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic. 2022. 230 pp. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350153585>
2. Bernasconi R. Ethnicity, Culture and Philosophy. *The Blackwell Companion to Philosophy*. Blackwell Publishers. 2003. P. 567–581. URL: <https://doi.org/10.1002/9780470996362.ch23>
3. Bhushan N., & Garfield J. L. *Minds Without Fear: Philosophy in the Indian Renaissance*. Oxford: Oxford University Press. 2017. 334 pp. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190457594.001.0001>
4. Catana L. The Historiographical Concept 'System of Philosophy'. Its Origin, nature, influence and legitimacy. Leiden : Brill. 2008. 388 pp. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166486.i-388>
5. Dokman F., & Cornelli E. M. (Eds.). *Beyond Bantu Philosophy: Contextualizing Placide Tempels's Initiative in African Thought*. London & New York : Routledge. 2022. 190 pp. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003149170>
6. Hallen B. *A Short History of African Philosophy*. Indiana University Press. 2002. 133 pp.
7. Hountondji P. J. What can philosophy do?, *Quest philosophical discussions: An International African Journal of Philosophy*. № 1(2), pp. 3–28. URL: <http://www.quest-journal.net/Quest%20PD%20December%201987.pdf>
8. Hountondji P. J. *African Philosophy: Myth & Reality*, 2nd ed. Bloomington: Indiana University Press. 1996. 248 pp.
9. Hountondji P. J. How African is Philosophy in Africa?, *Filosofia Theoretica: Journal of African Philosophy, Culture and Religions*. 2018. № 7 (3). pp. 9–18. URL: <https://doi.org/10.4314/ft.v7i3.2>
10. G. W. F. Hegel. *The Philosophy of History*, transl. by J. Sibree, Batoche Books, Onatario: Kitchener. 2001. 485 pp. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/hegel/history.pdf>
11. Janz B.B. African Philosophy and Enactivist Cognition: The Space of Thought. Bloomsbury Academic. 2023. 266 pp. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350292215>
12. Marques L. Á. Perspectives on Brazilian Philosophy in the Last Century. *Sententiae*. № 43(2), c. 55–71. URL: <https://doi.org/10.31649/sent43.02.055>
13. Mandt A. J. The inevitability of pluralism: philosophical practice and philosophical Excellence. In A. Cohen & D. Marcelo (Eds.), *The Institution of Philosophy: A discipline in crisis?* Open Court. 1989. P. 77–101.
14. Masolo D. A. *African Philosophy in Search of Identity*. Indiana UP. 1994. 304 pp.

- Mbiti J. *African Religions and Philosophy*. Nairobi: Heinemann. 1969. 386 pp. URL: <https://archive.org/details/africanreligions00john>
15. Tempels P. *Bantu Philosophy*. Paris: Présence Africaine. 1959. 127 pp. URL: Whitehead A.N. *Science and the Modern World*. Cambridge at the university press, 1929. 267 p.
16. Верлока В. Соціальні контексти особистісної ідентичності. *Філософська думка*, 2018. № 5. С. 45–60. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/300>
17. Горський В. Україна в історико-філософському вимірі. *Філософська думка*. 1993. № 2. С. 10–31.
18. Зимовець Р. Нації як різновид символічних універсумів. До питання методології дослідження модерних націоналізмів: Актуальні проблеми сучасної політичної філософії та етнонаціональних студій. *Філософська думка*. 2020. № 3. С. 79–91. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.03.079>
19. Йосипенко О. Парадокси концепту ідентичності: минуле та сучасність: соціальна філософія. *Філософська думка*, 2019. № 5. С. 90–102. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2019.05.090>
20. Йосипенко С. Філософія та національна ідентичність. *Гуманітарні студії: збірник наукових праць*. 2012. № 12. С. 61–69.
21. Йосипенко С. Національні філософські традиції як предмет історико-філософської рефлексії. *Sententiae*. 2014. № 30(1). С. 52–61. URL: <https://doi.org/10.22240/sent30.01>.
22. Панич О. Національна філософія та національне філософування. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.). *Європейський словник філософії: український контекст. Лексикон неперекладностей*. Київ : Дух і Літера. 2024. Т. V. С. 101–103.
23. Лисий І. Проблемність національно-культурної ідентифікації української філософії (за матеріалами XXX тому *Sententiae*). *Sententiae*. 2015. № 32(1). С. 160–167. URL: <https://doi.org/10.22240/sent32.01.160>
24. Хома О. Традиція і поліглосья. *Sententiae*. 2024. № 43(2), 87–105. URL: <https://doi.org/10.31649/sent43.02.087>

Information about the author:
Kornienko Olexandr Mykolaiiovych,
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Justice and Philosophy Department
Sumy National Agrarian University
160, Gerasima Kondratyeva, Sumy, 40021, Ukraine

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА НА СТАДІЇ ПІДГОТОВКИ СПРАВИ ДО РОЗГЛЯДУ

Котвяковський Ю. О.

ВСТУП

Цивільне судочинство, як і більшість юридичних процесів в правовій системі нашої держави, здійснюється шляхом послідовної реалізації окремих логічно обумовлених стадій. Вказане означає, що розгляд якої цивільної справи не може відбуватися миттєво, у день подання заявником, позивачем або стягувачем своєї заяви до суду, з викладенням у ній проханням щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Законне, правове та юридично якісне вирішення не лише будь-якого цивільно-правового спору, але й будь-якого іншого юридичного значимого питання, як то встановлення фактів, що мають юридичне значення в порядку окремого провадження чи видача судового наказу про стягнення певних грошових коштів з боржника з правилами наказного провадження, потребує якісної та комплексної підготовки, яка здійснюється судом у відповідності до чіткого алгоритму, регламентованого цивільним процесуальним законодавством України.

Вимога стадійності продиктована не лише необхідністю суворого дотримання норм матеріального та процесуального права через правильну кваліфікацію юридичних правовідносин і часто зумовлюється складністю самої цивільної справи, вивчення матеріалів якої вже саме по собі потребує значних витрат процесуального часу суду. В цій частині підготовка справи до судового розгляду є невід'ємною частиною суддівської роботи, незалежно від досвіду, рівня кваліфікації, професійних якостей чи бажання судді.

Слід зауважити, що у цивільному процесі ще до розгляду та вирішення справи по суті, будь-який вид судового провадження потребує оптимального структурування не лише процесуальних дій суду, але і процесуальної поведінки сторін (учасників) справи, створивши в першу чергу підґрунтя до забезпечення принципів змагальності та диспозитивності, а також недопущення зловживання процесуальними правами з боку всіх залучених до розгляду справи суб'єктів. В подальшому, підготовчі дії дають змогу збирати сторонам додаткові докази, а суду – визначити характер спірних правовідносин та предмет доказування у справі позовного провадження, або ж вид юридичного факту, що підлягає встановленню та необхідні докази, які можуть сприяти цьому, або ж навпаки – перешкодити у реалізації прохальної частини конкретної заяви. Таким чином, процесуальний елемент підготовки справи до судового розгляду формує послідовну, логічну, раціональну та чітку структуру цивільної справи в цілому, що вже саме по собі заперечує можливість формального підходу до цієї стадії.

1. Взаємозв'язок завдань та принципів цивільного судочинства

Здійснення правосуддя відбувається відповідно до визначеного процесуальним законом завдання, яким за ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК) є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави¹. Вказане завдання превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі, що визначено в ч. 2 ст. 2 даного Кодексу.

Тлумачачи складові вказаного завдання, Гетманцев М. розкриває їх суть наступним чином: справедливість забезпечується на основі правильного встановлення фактичних обставин справи, їх юридичної оцінки, правильного тлумачення норм, що застосовуються, а вимога своєчасності розгляду забезпечується цілим інститутом процесуальних строків, які встановлені законом². Савчин Н. в свою чергу розкриває безсторонність (неупередженість) суду як відсутність упередженості та необ'єктивності³.

Разом з тим, на наш погляд, концептуальний зміст елементів завдання цивільного судочинства є набагато ширшим, враховуючи як різну направленість законодавчо закріплених стадій, форм та процесуальних механізмів, що використовуються в правосудді по цивільним справам, а також багатоманітність основних засад, які покликані забезпечувати його практичну реалізацію. Оцінка і дослідження завдання цивільного судочинства, на наш погляд, неможлива без його аналізу, здійсненого через призму принципів, за якими вказаний вид судочинства здійснюється, оскільки основні засади визначають межі реалізації кінцевої мети правосуддя. Концентрація ж уваги виключно на досягненні певного завдання завжди ризикує стати втіленням крилатої фрази «Мета виправдовує засоби», що є недопустимим у питанні захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Питання підготовки справи до розгляду не охоплюється лише стадією підготовчого провадження, яка регламентована статтями 189–200 ЦПК та використовується у позовному провадженні. Цивільний процесуальний кодекс України окремими нормами регламентує також і алгоритм підготовки справи до розгляду в окремому провадженні (зокрема, при розгляді судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою (ст. 307), про усиновлення (ст. 312), підготовку розгляду справи судом апеляційної (ст. 265) та касаційної (ст. 399) інстанцій, а також у справах про оскарження рішення третейського суду та оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу (ст. 456). Окрім того, нормативна регламентація підготовки до судового розгляду в іншій категорії справ, які не перелічено вище, хоча і не має

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 28.10.2025).

² Гетманцев М. Завдання цивільного судочинства за ЦПК України та ЦПК Республіки Молдова: порівняльно-правовий аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 6.

³ Савчин Н. Завдання цивільного судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 66.

окремо визначеної норми, однак впливає зі змісту конкретно визначених підготовчих дій. Таким чином, порушене у даному розділі теоретико-прикладне питання пронизує увесь цивільний процес і не обмежується лише позовним провадженням, що свідчить як про системний характер досліджуваного аспекту як ключового, базового процесуального інструменту, покликаного забезпечити ефективність у вітчизняному правосудді.

Перш, ніж перейти до дослідження взаємозв'язку підготовчого провадження, підготовки справи до розгляду із завданнями правосуддя в цивільних, земельних, сімейних, трудових та житлових справах, слід більше детально охарактеризувати принципи цивільного судочинства і їх роль у процесі здійснення правосуддя, а вже потім – розкрити їх вплив на підготовку справ до судового розгляду і забезпечення досягнення їх кінцевого результату.

Частина третя статті 2 ЦПК основними засадами (принципами) цивільного судочинства відзначає: 1) верховенство права; 2) повагу до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Вказаний перелік є доволі широким у порівнянні із складовими переліку завдань цивільного судочинства, що дає підстави констатувати «підпорядкованість» загальних засад правосуддя його загальній меті. Всі принципи у сукупності, та кожен окремо, покликані забезпечити певне втручання у досягнення мети правосуддя, шляхом базисного впливу на нормотворчу діяльність законодавця та правозастосовчу діяльність суду, спрямовуючи всіх учасників даної сфери у забезпечення високих міжнародних стандартів захисту права та основоположних свобод людини і громадянина.

За твердженням Євхутіч І. М., та Парасюка В. М. принципи цивільного судочинства мають важливе значення, позаяк: 1) слугують початком тлумачення процесуальних норм із недостатньо вираженим чітким змістом, у разі усунення прогалин у праві, дають змогу знайти правильне рішення того чи іншого процесуального питання, якщо в чинному законодавстві немає відповідної норми; 2) є орієнтиром у нормотворчій діяльності. Вони визначають основні напрями, перспективи розвитку цивільного процесу, слугують головним критерієм оцінки обґрунтованості пропозицій про зміну й доповнення цивільного процесуального законодавства; 3) ними керується суд при розгляді та вирішенні цивільної справи, і він не повинен їх порушувати, адже це призведе до ухвалення незаконного та необґрунтованого рішення; 4) вони допомагають правильно організувати діяльність суду, поведінку учасників судового процесу⁴.

⁴ Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 48–49.

Більш розширене тлумачення значенню основних засад цивільного процесуального права наводиться підручнику «Цивільне процесуальне право України (Загальна частина)» авторства науковців Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. За їх позицією значення принципів полягає в тому, що: 1) вони слугують необхідною умовою вдосконалення діючого цивільного процесуального законодавства, діяльності судових органів (сприяють виявленню прогалин, колізій в правовому регулюванні поведінки суду і учасників судового процесу); 2) принципи сприяють у правильному розумінні (тлумаченні) та застосуванні процесуальних норм і допомагають подолати прогалини у праві, а для суду віднайти правильний варіант вирішення справи (аналогія закону, аналогія права); 3) суд керується принципами при розгляді та вирішенні цивільної справи і не повинен їх порушувати (будь-яке відхилення від принципів призводить до ухвалення незаконного та необґрунтованого рішення у справі); 4) вони допомагають правильно організувати діяльність суду, поведінку учасників судового процесу; 5) принципи визначають напрямки розвитку цивільного судочинства і цивільного процесуального законодавства відповідно до правової політики держави у сфері судоустрою і судового захисту⁵.

Бонтлаб В. В. вказує на те, що принципи цивільного процесуального права, які виділені шляхом смислового механізму, повинні відповідати таким ознакам, як: регулятивність; системність – кожен елемент системи принципів повинен мати своє чітке місце, а також принципи не повинні дублювати змісту один одного; дієвість та загальність – означає те, що принципи цивільного процесуального права повинні реалізовуватись на усіх стадіях процесу, а також в усіх видах цивільного правосуддя; джерело походження – принципи права повинен мати форму зовнішнього вираження; демократичність – принцип права повинен відображати ідеї демократичності, громадянського суспільства, правової держави, незалежності, свободи дій та інших; нормативність та текстуальне закріплення – принцип повинен бути закріплений у цивільному-процесуальному законодавстві, або прямо виходити із норми права; ідейна спрямованість – в основі принципу цивільного процесуального права закладена певна ідейна спрямованість, яка є передумовою виникнення принципи та обумовлюється соціально-економічними основами суспільного життя⁶.

Андрушко А. В. в цій частині звертає увагу на функцію регулятивності принципів цивільного процесуального права, відзначаючи, що на відміну від процесуальних норм вона проходить на більш високому рівні, є абстрактною і всезагальною. Загальні засади процесуального права, на думку вченого, «визначають загальні поняття, хід і зміст судового розгляду цивільних справ, вказують на специфіку даної галузі права, її якісні особливості. Зазначені

⁵ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 95.

⁶ Бонтлаб В. В. Принципи цивільного процесуального права у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 2(10). С. 9. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14bvnpa.pdf> (дата звернення: 28.10.2025).

положення конкретизуються в нормах цивільного процесуального права і проводять більш глибоку регламентацію інститутів цивільного судочинства»⁷.

В свою чергу Миколаєць В. А. та Котович І. О. слушно підсумовують, що «Принципи цивільного судочинства утворюють єдину систему, де кожен елемент має самостійне значення, але водночас тісно пов'язані з іншими завдяки спільній меті та завданням цивільного судочинства. Дія одного принципу обумовлює дію інших, і жоден з принципів не може функціонувати ізольовано від їх сукупності»⁸.

Як бачимо, більшість вчених стоїть на позиції базовості принципів цивільного процесуального права відносно всіх без винятку аспектів та процесів, які відбуваються в правосудді. Відтак, підготовка справи до судового розгляду у всіх без виключно випадках має відбуватись у суворій відповідності принципам цивільного судочинства, закладаючи базис для ухвалення законного і обґрунтованого судового акту у формі рішення, судового наказу чи постанови.

Прослідкувати пряму пов'язаність принципів цивільного судочинства із його завданнями та підготовкою справ до судового розгляду можна на основі аналізу кожної окремої загальної засади цивільного судочинства.

2. Аналіз впливу принципу верховенства права на стадію підготовки справ до судового розгляду

Так, зокрема, без дотримання принципу верховенства права неможливо забезпечити справедливий та неупереджений розгляд і вирішення цивільних справ, оскільки будь-який відступ суду від основоположних прав та свобод людини неминуче призводить до свавілля у правосудді, підриваючи як суспільну довіру, так і підвалини соціальної, демократичної та правової держави в загальному.

На думку Давидюк М. О. принцип верховенства права, в межах цивільного процесуального права, має на меті встановлення меж діяльності держави для захисту прав та свобод людини. Принцип базується на тому, що положення закону повинні бути зрозумілими і передбачуваними; права повинні бути захищені; вирішення питань про юридичні права мають здійснюватися на підставі закону⁹.

В той же час, Довгерт А. С., досліджуючи дію принципу верховенства права у сфері приватного права, зауважує: «Дуже часто справедливість розуміють як рівність пропорцій або як концепцію пропорційності обраних засобів поставлені меті. Але визначити поняття справедливості та закріпити його нормативно в законах неможливо. Справедливість є категорією, яка

⁷ Андрушко А. В. До питання про загальні засади цивільного судочинства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис*. 2002. № 3. С. 57.

⁸ Миколаєць В. А. Принципи та процедури судочинства («Цивільне судочинство») : навчальний посібник / В. А. Миколаєць, І. О. Котович. Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. С. 34.

⁹ Давидюк М. О. Принцип верховенства права в цивільному судочинстві. *Приватне право в умовах війни* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 р.) / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонов, д. ю. н., проф. І. Давидової; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2022. С. 442.

адекватно може бути реалізована через правозастосовчу діяльність. Слід пам'ятати, що коли несправедливість закону стає нестерпною, суд повинен захищати справедливість»¹⁰.

Вказана думка є досить слушною та повністю відповідає правовій природі завдань цивільного судочинства, якими зокрема є справедливий розгляд і вирішення цивільних справ. Разом з тим, без активної участі принципу верховенства права досягти справедливості неможливо не лише в результатах вирішення спору, але і до початку процесу його розгляду, зокрема у підготовчому провадженні.

Так, одним із елементів підготовчого провадження у цивільних справах є обмін сторонами спору заявами по суті справи, види яких визначено в ч. 2 ст. 174 ЦПК. Однією із таких заяв є відзив відповідача на пред'явлений до нього позов, який згідно з ч. 7 ст. 178 ЦПК подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. При цьому, згідно даної норми суд має встановити такий строк подання відзиву, який дозволить відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи – отримати відзив не пізніше першого підготовчого засідання у справі.

Подання відзиву на позов є механізмом реалізації в цивільному судочинстві завдання відносно справедливого розгляду спору, оскільки за відсутності такого процесуального права у відповідача, останній не міг би законно представити свої аргументи суду у письмовому вигляді. І позов, і відзив, а також інші заяви по суті спору, подаються на стадії підготовчого провадження у письмовій формі, що у свою чергу також відображає забезпечення справедливого способу донесення до суду своєї позиції всіма учасниками цивільної справи.

В свою чергу, позивач має право навести свої пояснення, міркування і аргументи щодо наведених відповідачем у відзиві заперечень у письмовій відповіді на відзив, яка відповідно до ч. 4 ст. 179 ЦПК подається в строк, встановлений судом. При цьому, суд повинен визначити позивачу такий строк подання відповіді на відзив, який дозволить йому підготувати відповідні докази, свої аргументи і міркування, а інші учасники справи повинні мати змогу завчасно, до початку розгляду справи по суті отримати відповідь на відзив. Крім того, даний строк має дати змогу відповідачу надати учасникам справи заперечення завчасно до початку розгляду справи по суті.

Керуючись вказаною нормою, суди першої інстанції, як правило, визначають позивачеві 5-денний строк на надання відповіді на відзив, визначаючи його в ухвалі про відкриття провадження у справі. Одним із численних прикладів цього є ухвала Чутівського районного суду Полтавської області про відкриття провадження у справі від 31 липня 2025 року, в якій суддя встановив відповідачу п'ятнадцятиденний строк, який розпочинався з дня вручення даної ухвали, для подання відзиву на позовну заяву, а позивачу визначив п'ятиденний строк для подання відповіді на відзив, який

¹⁰ Довгерт С. А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2(22). С. 85.

розпочинався з дня отримання відзиву¹¹. В той же час, зважаючи на різну тривалість строків подання процесуальних заяв суду, встановлених позивачу та відповідачу, може закрастися думка, що суд таким чином, ставлячи під загрозу справедливий розгляд справи, ставить відповідача у більш привілейоване становище у порівнянні з його опонентом, визначаючи йому значно більший строк для представлення суду своєї позиції у справі. Однак, дане твердження буде невірним, а визначення вказаних строків жодним чином не посягає на рівність у процесуальних права учасників справи. Позивач, на відміну від відповідача, має значно більший строк для підготовки аргументованої позиції та обґрунтування її належними доказами, який дорівнює строку позовної давності, встановленими Цивільним кодексом України за певним видом позовних вимог. Це свідчить про те, що аргументаційні і доказові можливості особи, яка ініціює позовне провадження в суді, як правило заздалегідь є значно ширшими, що дає їй змогу належно підготувати зміст своїх майнових або немайнових претензій до відповідача. З цих же підстав а ч. 5 ст. 177 ЦПК визначає, що позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів). Таким чином, позивачу у відповіді на відзив часто лишається лише аргументовано заперечувати проти доводів свого опонента, який обмежений у часі 15-денним терміном.

Разом з тим, така ситуація кардинально може змінитись, наприклад, у разі пред'явлення позову до значної кількості відповідачів, кожен із яких матиме право на надання відзиву на позов. В цьому випадку п'ятиденного строку для надання відповіді на кожен з відзивів об'єктивно може не вистачити, однак і в цьому випадку позивач має змогу у підготовчому судовому засіданні клопотати про визначення йому додаткового строку для надання відповіді на відзив та відкладення підготовчого судового засідання. Крім того, суди задовольняють такі клопотання навіть у позовах з одним відповідачем у тому разі, якщо позивач обґрунтує наявність незалежних від нього обставин, через які він не зміг подати свою відповідь на відзив у визначений судом 5-денний строк. Як приклад можна навести ухвалу Личаківського районного суду м. Львова від 09.09.2025 р., якою суд надав Львівському міському комунальному підприємству «Львівтеплоенерго» строк п'ятиденний строк з дня отримання ухвали для подання відповіді на відзив з тих підстав, що уповноважений представник вказаної юридичної особи перебував на лікарняному. В той же час, суд даною ухвалою визначив і відповідачу 5-денний строк для подання заперечення¹².

¹¹ Ухвала про відкриття провадження у справі Чутівського районного суду Полтавської області від 31 липня 2025 року (справа № 550/941/25, провадження № 2/550/456/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129236070> (дата звернення: 29.10.2025).

¹² Ухвала Личаківського районного суду м. Львова від 9 вересня 2025 року (справа № 463/5175/25, провадження № 2/463/1677/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130066972> (дата звернення: 29.10.2025).

Вищевикладене наочно показує те, як суд на стадії підготовчого провадження закладає підґрунтя до ухвалення справедливого рішення, встановлюючи всім учасниками справи справедливі і рівноправні умови для реалізації ними своїх процесуальних прав.

Одним із ключових концептів, які виділяє Цувіна Т. А. у наведеному вище принципі верховенства права є законність, що передбачає неухильне дотримання під час здійснення цивільного судочинства норм процесуального та матеріального законодавства за умови, що воно відповідає встановленим ЄСПЛ вимогам до «якості закону», зокрема є доступним та передбачуваним¹³.

Вказане, на наш погляд, слід розуміти так, що принцип верховенства права змушує суд суворо застосовувати існуючі законодавчі та підзаконні акти лише у тому випадку, якщо вони повністю узгоджуються із демократичними засадами існування суспільства. У разі ж наявності суперечливих, антиправових або диктаторських положень чинного законодавства, яке регулює певну групу суспільних правовідносин, суд, керуючись ст. 9 Конституції України, яка закріплює примат чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України над нормами національного законодавства України¹⁴, повинен для врегулювання судового спору знайти і застосувати відповідні міжнародні норми, які б не суперечили загальноприйнятним суспільним цінностям та не посягали б на природні права людини і громадянина. До прикладу, Марїнський районний суд Донецької області, розглядаючи в порядку окремого провадження заяву громадянки України, яка діяла в інтересах малолітньої дитини про встановлення факту смерті свого двоюрідного брата, взяв до уваги в якості доказу факту смерті «свідectво про смерть ДНР № 114669 від 08.10.2018 р.» попри те, що ч. 3 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України» (в редакції станом на дату ухвалення судового рішення) було визначено, що будь-який акт, виданий органами, їх посадовими і службовими особами на тимчасово окупованій території (якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені в порядку, не передбаченому законом), є недійсним і не створює правових наслідків. Обґрунтовуючи відступ від вказаної норми, суд скористався висновками ЄСПЛ, сформульованим у справах проти Туреччини зокрема, «*Loizidou v Turkey*», «*Cyprus v Turkey*»), а також проти Молдови та Росії (зокрема, «*Mozer v. the Republic of Moldova and Russia*», «*Ilascu and Others v. Moldova and Russia*»), як базувались на Консультативному висновку Міжнародного суду (ООН) у справі Намібії (*Namibia case*), згідно з якими першочерговим завданням щодо прав, передбачених Конвенцією, завжди має бути їх ефективна захищеність на території всіх Договірних Сторін, навіть

¹³ Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві. Матеріали круглого столу, присвяченого 105-й річниці від дня народження видатного вченого у галузі цивільного процесуального права, доктора юридичних наук, професора Семена Юлійовича Каца (м. Харків, 15 груд. 2020 р.) : тез. доп. Харків, 2020. С. 117.

¹⁴ Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2025).

якщо частина цієї території знаходиться під ефективним контролем іншої Договірної Сторони¹⁵.

Показовим у цьому прикладі є зокрема те, що 21.04.2022 року норму частини 3 статті 9 вищевказаного Закону було змінено доповненою редакцією, за якою «Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків, *крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території*, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану»¹⁶. Таким чином, в результаті законотворчої діяльності фактично було підтверджено справедливість вказаного судового рішення, прийняття якого безспірно було вчинено у відповідності до принципу верховенства права.

3. Принцип поваги до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом в системі гарантій неупередженого правосуддя

Принцип поваги до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом корелює із завданням неупередженого вирішення цивільного спору, оскільки зобов'язує в першу чергу суд здійснювати правосуддя на основі паритетного становища суб'єктів незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 6 ЦПК). Базовим міжнародним джерелом вказаного принципу на наш погляд можна вважати Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 року в преамбулі якого зазначено про рішучість народів утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав великих та малих націй¹⁷. В свою чергу, в п. 3.1 рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012 вказано, що засада рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в ч. 1 ст. 55 Конституції України. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного частиною першою статті 24 Основного Закону України, і стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом

¹⁵ Рішення Марїнського районного суду Донецької області від 17.01.19 року (справа 237/50/19, номер провадження 2-о/237/31/19) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79287183> (дата звернення: 01.11.2025).

¹⁶ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

¹⁷ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 року / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 05.11.2025).

передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав¹⁸.

Забезпечення принципу поваги до честі і гідності усіх учасників судового процесу здійснюється судом на всіх стадіях розгляду справи, в тому числі і навіть на етапі прийняття позовної заяви, клопотання чи скарги до свого провадження. В цій частині, Велика Палата Верховного Суду у п. 22, 23 постанови від 13 березня 2019 року (справа № 199/6713/14-ц, провадження № 14-92цс19) вказала, що нецензурна лексика, образливі та лайливі слова чи символи, зокрема, для надання особистих характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їх представникам і суду (суддям) не можуть використовуватися ні у заявах по суті справи, заявах з процесуальних питань, інших процесуальних документах, ні у виступах учасників судового процесу та їх представників. Велика Палата Верховного Суду переконана, що використання одними учасниками судового процесу та їх представниками нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом (суддями), з іншими учасниками процесу та їхніми представниками, а також вчинення аналогічних дій є виявом очевидної неповаги до честі, гідності зазначених осіб з боку тих, хто такі дії вчиняє. Ці дії суперечать основним засадам (принципам) цивільного судочинства (пунктам 2 і 11 частини третьої статті 2 ЦПК України), а також його завданню, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі¹⁹. Керуючись вказаними висновками ВП ВС, суддя Гайсинського районного суду Вінницької області залишив без розгляду скаргу ОСОБА_1 на постанову виконавчої служби від 27.08.2021 р. через наведені у вказаному процесуальному документі образливі твердження щодо суддів і працівників цього ж суду²⁰.

Слід зауважити, що вказана позиція ВП ВС вкрай добре демонструє квінтесенцію єдності загальних засади та принципів цивільного судочинства, виражаючи послідовність у забезпеченні останніх на будь-якій стадії судового провадження. Визнання неприйнятною (при підготовці справи до розгляду) певної заяви сторони, в якій виражені словесні образи щодо честі і гідності інших учасників справи або суду, секретаря судового засідання чи помічника судді, має на меті запобігти формуванню у судді підсвідомого негативного ставлення до автора таких висловлювань і як наслідок – прояву упередженості при розгляді справи по суті. Від останнього особливо застерігає ЄСПЛ вказуючи у своїх

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

¹⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року (справа № 199/6713/14-ц, провадження № 14-92цс19) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817> (дата звернення: 09.11.2025).

²⁰ Ухвала Гайсинського районного суду Вінницької області від 10 лютого 2022 р. (справа № 129/257/22, провадження № 4-с/129/3/2022) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103084536> (дата звернення: 09.11.2025).

рішеннях про обов'язок суду вселяти довіру у населення. Зокрема у п. 30 рішення по справі «Персак проти Бельгії» від 1 жовтня 1982 року ЄСПЛ зазначив про необхідність суду забезпечити всі можливі гарантії, які були б достатніми для усунення будь-яких легітимних сумнівів щодо його безсторонності у справі»²¹. Доповнюючи вказаний висновок, у рішенні по справі «Білуха проти України» (Заява № 33949/02) від 9 листопада 2006 року ЄСПЛ зауважив: «З огляду на це, навіть зовнішні прояви можуть мати певну важливість або, іншими словами, «правосуддя повинно не тільки чинитися, повинно бути також видно, що воно чиниться» (див. рішення у справі «Де Куббер проти Бельгії» (De Cubber v. Belgium), від 26 жовтня 1984 року, п. 26)»²².

Таким чином, можна зробити висновок, що одним із завдань підготовки будь-якої справи до судового розгляду є аналіз поданих її учасниками письмових заяв, скарг, клопотань, відзивів та інших процесуальних паперів на предмет відповідності їх змісту принципу поваги до честі і гідності з метою реалізації завдання цивільного судочинства в частині неупередженого розгляду і вирішення цивільних справ.

Рівність як одна із основних умов справедливого і неупередженого правосуддя, зобов'язує суд забезпечити баланс між процесуальними правами сторін та власними процесуальними повноваженнями суду, що має запобігати зловживанню правами як в судових засіданнях, так і поза його межами, зокрема при підготовці справ до судового розгляду.

Рівність учасників цивільної справи на стадії підготовчого провадження проявляється у вже згаданому вище механізмі подання процесуальних заяв та інших документів сторонами суду. З поміж іншого, процесуальне законодавство зобов'язує позивача, відповідача чи третю особу надсилати копії свого відзиву, відповіді на відзив, заперечення тощо іншим учасниками. Вказаний обов'язок зазначено не лише у випадку подання заяв по суті справи, перелік яких визначено у ч. 2 ст. 174 ЦПК, але і у випадку подання будь-яких письмових документів на стадії виконання рішення суду. Зокрема, на це вказує норма ч. 2 ст. 183 ЦПК, згідно з якою до заяви, скарги, клопотання чи заперечення, які подаються на стадії виконання судового рішення, в тому числі в процесі здійснення судового контролю за виконанням судових рішень, додаються докази їх надіслання (надання) іншим учасникам справи (провадження). Невиконання вказаного обов'язку на практиці може мати негативні наслідки: від неприйняття такого документу судом до накладення штрафу за порушення процесуального обов'язку.

Відповідно, у цивільній справі № 335/1922/20 (провадження № 2/335/3121/2023) Орджонікідзевський районний суд м. Запоріжжя ухвалою від 3 жовтня 2023 р. вирішив роз'яснити Запорізькому державному медико-фармацевтичному університету в особі Волошиної Євгенії Вячеславівни обов'язок виконати вимоги ч. 4, п. 2 ч. 5 ст. 178 ЦПК України надіслати іншим

²¹ European Court of Human Rights. *Piersack v. Belgium*, judgment of 1 October 1982, no. 8692/79. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57557%22%7D> (дата звернення: 09.11.2025).

²² Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» (Заява № 33949/02) Страсбург, 9 листопада 2006 року (переклад офіційний) / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text (дата звернення: 09.11.2025).

учасникам справи копію відповіді на відзив із наданням суду доказів відправки копії відповіді на відзив²³. В іншій цивільній справі суддя Краматорського міського суду Донецької області повернув без розгляду відповідачу подане ним заперечення через його невідповідність вимогам, передбаченим ст. 178 ЦПК України, щодо порядку надіслання його копії позивачу по справі²⁴. По іншому вчинив суддя Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області, встановивши у справі № 182/8077/19 те, що відповідач ОСОБА_3 одночасно з надісланням (наданням) відзиву до суду, в порушення вимог ч. 4 статті 178 ЦПК України, не надіслав копії відзиву та доданих до нього документів що підтверджувалось Актом, складеним секретаріатом Нікопольського міськрайонного суду від 01.06.2020 року. Зважаючи на вказані обставини суддя постановив ухвалу, якою визначив для відповідача додатковий п'ятиденний строк для подання суду доказів надіслання відзиву позивачам, який розпочинався з дня отримання ним даної ухвали, а також попередив відповідача про те, що за невиконання ним процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу, суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету штрафу у сумі від 630,60 грн. до 6306,00 грн. відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 148 ЦПК України²⁵. Аналогічно вчинив і суддя Красноармійського міськрайонного суду Донецької області, зобов'язавши відповідача Приватне підприємство «Капітан» надіслати позивачу копію відзиву та доданих до нього документів та клопотань, надавши суду в строк до 16 червня 2021 року включно підтвердження виконання покладеного даною ухвалою обов'язку²⁶.

Вказане чітко демонструє також і прояв неупередженості суду у питанні забезпечення сторін спору на стадії підготовчого провадження однаковими процесуальними можливостями щодо своєчасного доведення своєї правоти, шляхом надання власних аргументів на аргументи, викладені опонентами.

Гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, як базовий принцип цивільного судочинства також перебуває у взаємозалежності із його завданням. Справедливе, неупереджене, правове і своєчасне вирішення цивільної справи значною мірою залежить від ефективного суспільного контролю за судовою гілкою влади, зокрема через

²³ Ухвала Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 3 жовтня 2023 р. (справа № 335/1922/20, провадження № 2/335/3121/2023) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113870982> (дата звернення: 06.11.2025).

²⁴ Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 30 листопада 2020 року (справа № 234/11734/20, провадження № 2/234/3293/20) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93415789> (дата звернення: 06.11.2025).

²⁵ Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 02.06.2020 року (справа № 182/8077/19, провадження № 2/0182/1714/2020) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89587976> (дата звернення: 06.11.2025).

²⁶ Ухвала Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 7 червня 2021 року (справа № 235/2413/21, провадження № 2/235/1067/21) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97501856> (дата звернення: 06.11.2025).

механізми: відкритості судових засідань (ст. 7 ЦПК), відкритості інформації щодо справи, яка перебуває у провадженні, склад конкретного суду, учасників справи та предмет позову тощо (ст. 8 ЦПК України), оприлюднення прийнятого судового рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень (ст. 259 ЦПК України). Як відзначено в п. 171 щорічної доповіді «Про стан забезпечення незалежності суддів України», усі три гілки державної влади підзвітні суспільству, якому вони служать. Повага держави до авторитету судів є невід’ємною передумовою громадської довіри судам, довіри до закону. Необґрунтована критика суду, судового рішення, недовіра до судді як носія судової влади – це удар по авторитету всіх гілок влади, не лише судової, тому забезпечення незалежності суду є їхньою спільною відповідальністю²⁷.

Отже, можна стверджувати, що похідним завданням цивільного судочинства є відправлення його з урахуванням необхідності недопущення падіння авторитету судової гілки влади в очах громадянського суспільства та авторитету судді як її представника поміж своїх співгромадян.

В свою чергу повне технічне фіксування судового засідання слугує гарантом від перекручування як змісту самого рішення, так і висловлених сторонами аргументів, пояснень, заперечень чи клопотань, а також сприяє здійсненню об’єктивної і повної перевірки судових рішень в апеляційному чи касаційному порядку, перегляду справи за виключними або нововиявленими обставинами. Вказаний принцип є одним із постійно застосовуваним на практиці при підготовці справи до судового розгляду, оскільки в цивільному судочинстві фіксується не лише хід безпосереднього розгляду справи в суді, але і підготовчі судові засідання. Така фіксація додатково має на меті створення послідовного плану майбутнього судового розгляду, усуваючи можливість дублювання процесуальних дій, їх повторів чи безпідставне неврахування у подальшому.

4. Реалізація принципу змагальності на стадії підготовчого провадження

Принцип змагальності сторін за своїм функціональним призначенням тісно поєднаний із принципом рівності усіх учасників судового процесу та покликаний забезпечити в першу чергу справедливий розгляд і вирішення цивільної справи. За висновками Стратій О. В. принцип змагальності у судовому процесі, визначений як один із фундаментальних принципів правосуддя, є каменем кутним для справедливості та об’єктивності судового вирішення. Роль судді у забезпеченні даного принципу, на думку вченого полягає у тому, що він виступає нейтральною третьою стороною, функцією якої є не підміна, а спрямування та доповнення активної діяльності сторін, спрямованої на представлення доказів та аргументів для захисту своїх інтересів. Змагальність сторін у судовому процесі за позицією Стратій О. В. дозволяє досягти

²⁷ Щорічна доповідь «Про стан забезпечення незалежності суддів України», затверджена рішенням Вищої ради правосуддя 29 травня 2025 року № 1157/0/15-25. Київ, 2025. С. 61.

справедливих та об'єктивних рішень, а суддя виступає як гарант рівності сторін у процесі²⁸.

Пасайлок В. І. виділяє формальну та змістовно сторони принципу змагальності, зазначаючи, що перша передбачає таку процедуру, в якій справа буде розглядатися шляхом змагання, спору сторін, дослідження доказів, поданих сторонами та іншими особами, а друга – полягає в праві й обов'язку учасників процесу визначити коло фактів, на які вони можуть покликатися як на підставу своїх вимог і заперечень, довести обставини, якими вони обґрунтовують та або заперечують позов²⁹.

Не можна стверджувати, що змагальність найбільш повно проявляється лише на стадії судового розгляду або ж під час судових дебатів. В реаліях сучасного правосуддя все більше цивільних справ розглядаються у порядку спрощеного позовного провадження, яке не передбачає проведення підготовчого судового засідання та судових дебатів. За ч. 8 ст. 279 ЦПК при розгляді справи у порядку спрощеного провадження суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а у випадку розгляду справи з повідомленням (викликом) учасників справи – також заслуховує їх усні пояснення та показання свідків. Зважаючи на це, в справах, що розглядаються в такому порядку реалізація принципу змагальності якраз повністю відбувається при підготовці справи до судового розгляду шляхом подання заяв по суті справи.

В той же час, ряд науковців стоять на позиції незастосовності зазначеного вище принципу відносно всього цивільного процесу, а лише виключно щодо справ позовного провадження. Такої думки, зокрема Дяченко С. В. та Полінкевич О. В., які зауважують, що принцип змагальності реалізується не на всіх стадіях цивільного процесу та не у всіх провадженнях, яскравим прикладом чого є наказне провадження та окреме провадження³⁰.

Розкриваючи і підтримуючи вказану думку, Мамницький В. Ю. зауважує, що оскільки діяльність суду в наказному та окремому провадженні відбувається поза змагальною моделлю цивільного судочинства, тільки в межах якої можливо здійснення правосуддя, то така діяльність суду, виходить, не може вважатись правосуддям. А враховуючи той факт, що органам судової влади притаманна єдина соціальна функція – це функція здійснення правосуддя, яке реалізується через цивільне судочинство, то справи окремого та наказного провадження не повинні входити до юрисдикції загальних судів та розглядатися в порядку цивільного судочинства³¹.

²⁸ Стратій О. В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 219. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/49.pdf (дата звернення: 06.11.2025).

²⁹ Пасайлок І. В. Змагальність сторін як основний принцип цивільного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 3(24). С. 51.

³⁰ Дяченко С. В., Полінкевич О. В. Принцип змагальності в цивільному процесі. *Соціологія права*. 2018. № 3-4. С. 37.

³¹ Мамницький В. Ю. Принцип змагальності і моделі цивільного судочинства. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10-2. Том 1. С. 169.

Дійсно, якщо звернутись, наприклад, до норми ст. 307 ЦПК, яка регламентує порядок підготовки справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою до розгляду, можна виявити, що будь-які елементи змагальності в закріпленій законом процедурі підготовки відсутні. Зокрема, вказана стаття передбачає активні дії виключно з боку суду, так як він до початку розгляду справи: встановлює осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме; запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи реєстрації місця проживання осіб або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме. Однак, в даній категорії справ в принципі неможлива змагальність, оскільки ключовий суб'єкт, щодо якого і вирішується правове питання – фізично відсутній не лише для суду, але і для заявника.

В той же час, якщо розглянути судову практику у справах окремого провадження, зокрема щодо встановлення певних фактів, що мають юридичне значення, а також про видачу обмежувального припису можна помітити доволі активну позицію не лише заявника, але і заінтересованих осіб у справі, яка часто полягає у запереченні проти задоволення такої заяви і аргументована як власними поясненнями, так і наданими судом письмовими доказами. Наприклад, у справі № 361/10043/25, (провадження № 2-о/361/226/25) Броварський міськрайонний суд Київської області відмовив заявниці у видачі обмежувального припису стосовно її рідного брата строком на шість місяців, з визначенням раду тимчасових обмежень його прав, врахувавши пояснення заінтересованої особи, яка заперечувала проти задоволення такої заяви, посилаючись на її безпідставність і необгрунтованість³². У справах № 711/3997/25 (номер провадження 2-о/711/140/25)³³ та № 344/6469/25 (провадження № 2-о/344/247/25)³⁴ суди також взяли до уваги заперечення заінтересованих осіб проти вжиття до них заходів обмеження при розгляді заяви про видачу обмежувального припису, відмовивши у цьому заявникам.

Таким чином, слід зробити висновок, що елементи принципу змагальності притаманні не лише позовному провадженню, але однозначно мають місце в окремому провадженні, проявляючись як при безпосередньому розгляді справ даного виду, так і на стадії їх підготовки.

³² Рішення Броварського міськрайонного суду Київської області від 03.09.2025 р. (справа № 361/10043/25, провадження № 2-о/361/226/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129997963> (дата звернення: 07.11.2025).

³³ Там само.

³⁴ Рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 14 квітня 2025 року (справа № 344/6469/25, провадження № 2-о/344/247/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126608337> (дата звернення: 11.11.2025).

5. Роль принципу диспозитивності в досягненні завдання цивільного судочинства при підготовці справ до судового розгляду

Зміст принципу диспозитивності цивільного судочинства детально розкрито у ст. 13 ЦПК і він полягає у чотирьох основних аспектах:

1) розгляд справи судом можливий виключно на підставі звернення особи, яке відповідає встановленим ЦПК вимогам. Крім того, вирішення справи відбувається лише у тим, межах тих вимог, які визначила сама особа у своїй заяві, а також виключно на підставі доказів, що подані учасниками справи або ж були у передбачених процесуальним законом випадках витребувані судом від інших фізичних чи юридичних осіб, держави, органів місцевого самоврядування тощо;

2) збирання доказів, необхідних для вирішення цивільної справи є обов'язком учасника такої справи, а суд має право збирати докази з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, або в інших випадках, передбачених ЦПК;

3) розпорядження правами щодо предмета спору здійснюється виключно учасником справа на власний розсуд, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності;

4) якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Штефан А., висвітлюючи зміст принципу диспозитивності та його елементів, зауважує, що закладена у його суті свобода діяти на власний розсуд і самостійно обирати напрями своєї поведінки не є абсолютною і має визначені законом межі здійснення, існування яких необхідне для ефективного функціонування цивільної процесуальної форми, зокрема, дотримання розумних строків розгляду цивільних справ та недопущення зловживання процесуальними правами³⁵. Вказане є слушним зауваженням, оскільки межа між вільним розпорядженням наділеним правом та зловживанням вказаним правом є досить тонкою, що зумовлює необхідність судового контролю за даним балансом дозволено і можливого.

Яскраво вказану дію принципу диспозитивності можна побачити у підготовчому провадженні. Зокрема, відповідно до п. 1, 3 ч. 1 ст. 189 ЦПК України завданнями підготовчого провадження є остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу, визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та збирання відповідних доказів. Тобто суд, проводячи підготовче судове засідання, повинен упевнитись у тому, що заявлені позивачем у позовній заяві вимоги дійсно відповідають його внутрішньому волевиявленню і саме задоволення вказаних вимог є метою звернення позивача до суду. Крім того, зважаючи на сформульоване у ст. 2 ЦПК завдання цивільного судочинства, суд повинен переконатись і в тому чи дійсно є

³⁵ Штефан А. Принцип диспозитивності в цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 5. С. 73, 79.

необхідність у захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів особи, а також, що задоволення заявлених позовних вимог відповідатиме критерію ефективності.

В цій частині ВП ВС у своїх постановках сформулювала ряд висновків, якими повинні керуватись суди при оцінці позовних вимог вказаному вище критерію. Так в постанові від 29 вересня 2020 року (справа № 378/596/16-ц, провадження № 14-545цс19) зазначено висновок про те, що застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Це право чи інтерес суд має захистити у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам. Вимога захисту цивільного права чи інтересу має забезпечити їх поновлення, а в разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі отримання відповідного відшкодування³⁶. У постанові від 15.09.2022 р. (справа № 910/12525/20, провадження № 12-61гс21) зауважено, що обрання позивачем неналежного та неефективного способу захисту своїх прав є самостійною підставою для відмови в позові³⁷.

Між іншим, Якімова А. зауважує, що якщо обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором, але є ефективним та не суперечить закону, а закон або договір у свою чергу не визначають іншого ефективного способу захисту, то порушене право/інтерес позивача підлягає захисту обраним ним способом³⁸. Діковська І. в цій частині також зазначає, що «ефективним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не передбачений ні законом ні договором, але не суперечить закону, і який, на думку особи, право якої порушене, відповідає її інтересам. Належним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не суперечить закону і який можна застосувати для захисту порушеного права, зважаючи на фактичні обставини справи. Будь-який ефективний спосіб захисту є належним, проте не кожен належний засіб є ефективним»³⁹. Тобто, зважаючи на вказане, суд у підготовчому провадженні повинен вчинити всі необхідні і дозволені його повноваженнями дії, щоб в судовому засіданні однозначно вирішити дилему між належністю та ефективністю обраного позивачем способу захисту його права.

³⁶ Постанова ВП ВС від 29 вересня 2020 року (справа № 378/596/16-ц, провадження № 14-545цс19) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93327297> (дата звернення: 18.11.2025).

³⁷ Постанова ВП ВС від 15.09.2022 р. (справа № 910/12525/20, провадження № 12-61гс21) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558719> (дата звернення: 18.11.2025).

³⁸ Якімова А. Неефективність способу захисту порушеного права як підстава для відмови в позові (публікація від 26.07.2024 р.) / Національна асоціація адвокатів України – офіційний веб-портал. URL: <https://unba.org.ua/publications/9371-neeefektivnist-sposobu-zahistu-porushenogo-prava-yak-pidstava-dlya-vidmovi-v-pozovi.html> (дата звернення: 18.11.2025).

³⁹ Діковська І. Ефективність чи належність способу захисту? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 2(126). С. 22.

В підготовчому судовому засіданні суд запитує у позивача чи підтримує той свої позовні вимоги та чи є вони остаточно визначеним. Лише отримавши ствердну відповідь на поставлені питання, суд в подальшому може переходити до розгляду справи по суті. У випадку ж відмови особи від свого позову, суд закриває провадження у справі, керуючись принципом диспозитивності, який перешкоджає активному втручанням суду у спірні правовідносини без ініціативи на це конкретного суб'єкта.

Таким чином, стадія підготовчого провадження, за активної дії принципу диспозитивності, слугує способом перевірки реальності потреби позивача в судовому захисті його порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, що відповідає визначеному у ст. 2 ЦПК завданню цивільного судочинства.

ВИСНОВКИ

Справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ має на меті ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів всіх суб'єктів, які перебувають у правовому полі нашої країни, незалежно від їх правового статусу та інших ідентифікуючих ознак. Вказане завдання можна назвати цивільною процесуальною константою, оскільки його досягнення лишається незмінюваним, незалежно від виду чи складності судового провадження, кількості учасників справи та форм реалізації ними своїх процесуальних прав. Завдання цивільного судочинства слугує базовим і основоположним орієнтиром для суду при реалізації ним своїх повноважень на будь-якому етапі судового провадження: прийняття заяви, підготовки справи до судового розгляду, під час вирішення спору по суті або ж розгляду заяви в порядку окремого чи наказного провадження. Воно зберігає своє верховенство перед будь-яким формалізмом, бюрократизмом чи самовладністю, дбаючи про збереження демократичних та правових засад громадянського суспільства та держави в цілому.

В то же час, реалізація завдань цивільного судочинства можлива за умови втілення змістовної суті визначених в процесуальному законі основних засад (принципів), які для суду та всіх учасників цивільної справи слугують одночасно процесуальними дороговказами, обмежувачами та запобіжниками, які скеровують всю процесуальну діяльність у русло досягнення мети правосуддя. Вказане у повному обсязі відноситься до етапу підготовки справи до судового розгляду. Імперативний характер принципів цивільного судочинства у певних випадках обмежує як вільний розсуд судді, його необґрунтовану самовільність у прийнятті рішень та ухвал, так і запобігає зловживанню процесуальними правами учасниками судового процесу, концентруючи увагу виключно на якісній підготовці справи, створюючи підґрунтя для дослідження в судовому засіданні наявних у справі доказів, оцінки наданих пояснень, обґрунтованості поданих клопотань. З цих підстав стадія підготовки справи до розгляду формує структуровану модель майбутнього ефективного правосуддя, на якій суд та кожен учасник справи роблять свій юридичний внесок у подальше досягнення завдання цивільного судочинства.

АНОТАЦІЯ

Даний розділ присвячено дослідженню взаємозв'язку інституту підготовки справи до розгляду із завданням цивільного судочинства. Автор звертає увагу на важливі ролі підготовчого провадження та інших процесуальних заходів по підготовці справи до судового розгляду, яка полягає у формуванні майбутньої структурованої моделі безпосереднього вирішення конкретного питання, з яким заявник (позивач, стягувач) звернувся до суду. В роботі розкривається взаємозв'язок завдання цивільного судочинства та його принципів, за результатами чого автор робить висновок, що всі загальні засади цивільного судочинства мають на меті забезпечити досягнення мети правосуддя. В розділі проведено аналіз впливу принципу верховенства права на стадію підготовки справ до судового розгляду та його ролі у забезпеченні визначеного у ст. 2 ЦПК завдання цивільного судочинства. В роботі констатовано що в забезпеченні справедливого розгляду і вирішення цивільної справи ще на стадії підготовчого провадження одну із центральних ролей відіграє принцип змагальності, елементи якого притаманні не лише позовному провадженню. В розділі проаналізовано значення принципів поваги до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом, а також принципу диспозитивності в системі гарантій неупередженого правосуддя. В роботі обґрунтовано висновок про те, що закладення базису для справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ на стадії підготовки справи до розгляду відбувається виключно заактивної дії принципів цивільного судочинства, які скеровують процесуальну діяльність суду та учасників справи у русло досягнення мети правосуддя.

Література

1. European Court of Human Rights. *Piersack v. Belgium*, judgment of 1 October 1982, no. 8692/79. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-57557%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-57557%22]}) (дата звернення: 09.11.2025).
2. Андрушко А. В. До питання про загальні засади цивільного судочинства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис*. 2002. № 3. С. 55–60.
3. Бонтлаб В. В. Принципи цивільного процесуального права у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 2(10). С. 1–15. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14bvvnpa.pdf> (дата звернення: 28.10.2025).
4. Гетманцев М. Завдання цивільного судочинства за ЦПК України та ЦПК Республіки Молдова: порівняльно-правовий аналіз. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 11. С. 4–8.
5. Давидюк М. О. Принцип верховенства права в цивільному судочинстві. *Приватне право в умовах війни* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 р.) / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонova, д. ю. н., проф. І. Давидової; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2022. С. 440–443.
6. Діковська І. Ефективність чи належність способу захисту? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 2(126). С. 20–23.

7. Довгерт С. А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2(22). С. 83–89.
8. Дяченко С. В., Полінкевич О. В. Принцип змагальності в цивільному процесі. *Соціологія права*. 2018. № 3-4. С. 32–40.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2025).
10. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності і моделі цивільного судочинства. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10-2. Том 1. С. 167–170.
11. Миколаєць В. А. Принципи та процедури судочинства («Цивільне судочинство») : навчальний посібник / В. А. Миколаєць, І. О. Котович. Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. 150 с.
12. Пасайлюк І. В. Змагальність сторін як основний принцип цивільного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 3(24). С. 51–57.
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року (справа № 199/6713/14-ц, провадження № 14-92цс19) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817> (дата звернення: 09.11.2025).
14. Постанова ВП ВС від 15.09.2022 р. (справа № 910/12525/20, провадження № 12-61гс21) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558719> (дата звернення: 18.11.2025).
15. Постанова ВП ВС від 29 вересня 2020 року (справа № 378/596/16-ц, провадження № 14-545цс19) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93327297> (дата звернення: 18.11.2025).
16. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 05.11.2025).
17. Рішення Броварського міськрайонного суду Київської області від 03.09.2025 р. (справа № 361/10043/25, провадження № 2-о/361/226/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129997963> (дата звернення: 07.11.2025).
18. Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» (Заява № 33949/02) Страсбург, 9 листопада 2006 року (переклад офіційний) / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text (дата звернення: 09.11.2025).
19. Рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 14 квітня 2025 року (справа № 344/6469/25, провадження № 2-о/344/247/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126608337> (дата звернення: 11.11.2025).
20. Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11-пп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8

частини третьої статті 129 Конституції України / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

21. Рішення Маріїнського районного суду Донецької області від 17.01.19 року (справа 237/50/19, номер провадження 2-о/237/31/19) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79287183> (дата звернення: 01.11.2025).

22. Рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 13 травня 2025 року (справа № 711/3997/25, провадження № 2-о/711/140/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127352292> (дата звернення: 07.11.2025).

23. Савчин Н. Завдання цивільного судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 65–69.

24. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 року / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 05.11.2025).

25. Стратій О. В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 218–220. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/49.pdf (дата звернення: 06.11.2025).

26. Ухвала Гайсинського районного суду Вінницької області від 10 лютого 2022 р. (справа № 129/257/22, провадження № 4-с/129/3/2022) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103084536> (дата звернення: 09.11.2025).

27. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 30 листопада 2020 року (справа № 234/11734/20, провадження № 2/234/3293/20) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93415789> (дата звернення: 06.11.2025).

28. Ухвала Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 7 червня 2021 року (справа № 235/2413/21, провадження № 2/235/1067/21) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97501856> (дата звернення: 06.11.2025).

29. Ухвала Личаківського районного суду м. Львова від 9 вересня 2025 року (справа № 463/5175/25, провадження № 2/463/1677/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130066972> (дата звернення: 29.10.2025).

30. Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 02.06.2020 року (справа № 182/8077/19, провадження № 2/0182/1714/2020) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89587976> (дата звернення: 06.11.2025).

31. Ухвала Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 3 жовтня 2023 р. (справа № 335/1922/20, провадження № 2/335/3121/2023) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113870982> (дата звернення: 06.11.2025).

32. Ухвала про відкриття провадження у справі Чутівського районного суду Полтавської області від 31 липня 2025 року (справа № 550/941/25, провадження

№ 2/550/456/25) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129236070> (дата звернення: 29.10.2025).

33. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 412 с.

34. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 728 с.

35. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV / Верховна Рада України – офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 28.10.2025).

36. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві. Матеріали круглого столу, присвяченого 105-й річниці від дня народження видатного вченого у галузі цивільного процесуального права, доктора юридичних наук, професора Семена Юлійовича Каца (м. Харків, 15 груд. 2020 р.) : тез. доп. Харків, 2020. С. 115–118.

37. Штефан А. Принцип диспозитивності в цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 5. С. 72–81.

38. Щорічна доповідь «Про стан забезпечення незалежності суддів України», затверджена рішенням Вищої ради правосуддя 29 травня 2025 року № 1157/0/15-25. Київ, 2025. 64 с.

39 Якімова А. Неефективність способу захисту порушеного права як підстава для відмови в позові (публікація від 26.07.2024 р.) / Національна асоціація адвокатів України – офіційний веб-портал. URL: <https://unba.org.ua/publications/9371-neefektivnist-sposobu-zahistu-porushenogo-prava-yak-pidstava-dlya-vidmovi-v-pozovi.html> (дата звернення: 18.11.2025).

Information about the author:

Kotviakovskiy Yuriy Oleksandrovych,

PhD in Law, Associate Professor,

Head of the Department of Justice and Philosophy

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Street, Sumy, 40021 Ukraine

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛІКВІДУВАННЯ ЦИФРОВОЇ ТА КОГНІТИВНОЇ НЕРІВНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Кравченко І. О.

ВСТУП

Цифрова трансформація публічного управління в Україні істотно змінює статус громадян як суб'єктів публічної влади. Поширення електронних послуг, інструментів електронної демократії, відкритих даних створює передумови для якісно нового рівня залучення населення до вироблення та реалізації державної політики. Водночас структурні розриви в доступі до цифрової інфраструктури, нерівномірний рівень цифрових та когнітивних компетентностей населення відтворюють і поглиблюють цифрову та когнітивну нерівність, обмежуючи реалізацію конституційного принципу рівності громадян у доступі до публічної влади.

Цифрова нерівність проявляється у відмінностях доступу до інтернету, цифрових пристроїв, сучасних сервісів, тоді як когнітивна нерівність стосується неоднакового рівня сприйняття, критичного осмислення, опрацювання інформації та здатності користуватися цифровими інструментами для реалізації своїх прав і свобод. У сфері публічного управління ця подвійна нерівність безпосередньо впливає на спроможність громадян бути повноцінними суб'єктами управлінських процесів – від отримання адміністративних послуг до участі у виробленні рішень.

Метою статті є комплексне обґрунтування організаційно-правових засад ліквідування цифрової та когнітивної нерівності громадян України як суб'єктів публічного управління, з урахуванням національного законодавства, міжнародних стандартів та кращих практик зарубіжних країн.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

Розкрити теоретико-методологічні підходи до розуміння цифрової та когнітивної нерівності в контексті публічного управління. Проаналізувати чинне нормативно-правове регулювання цифрової трансформації та участі громадян у публічному управлінні в Україні.

Визначити організаційно-правовий статус громадян як суб'єктів публічного управління в умовах діджиталізації. Окреслити інституційні механізми та інструменти подолання цифрової та когнітивної нерівності.

Узагальнити релевантний зарубіжний досвід та можливості його імплементації в Україні. Сформулювати пропозиції щодо вдосконалення організаційно-правових засад ліквідування цифрової та когнітивної нерівності в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення участі громадян у публічному управлінні в умовах цифрової трансформації. Предметом – організаційно-правові механізми подолання

цифрової та когнітивної нерівності громадян як суб'єктів публічного управління.

Методологічну основу становлять загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння) та спеціальні методи (формально-юридичний, порівняльно-правовий, інституційний, структурно-функціональний, системний підхід).

1. Теоретико-методологічні засади дослідження цифрової та когнітивної нерівності та нормативно-правове забезпечення її подолання в Україні. Організаційно-правовий статус громадян як суб'єктів публічного управління в умовах діджиталізації та інституційні механізми подолання цифрової та когнітивної нерівності

Поняття та типи цифрової нерівності. У науковій літературі цифрову нерівність (digital divide) визначають як розрив між окремими соціальними групами, територіями чи країнами за рівнем доступу до інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), можливостей їх використання та отримуваних від цього вигоди¹². Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) виокремлює декілька вимірів цифрової нерівності: доступ до інфраструктури, вартість послуг, рівень навичок, характер використання та цифрові результати (доходи, зайнятість, якість послуг тощо)³.

У контексті публічного управління доцільно розрізняти:

- первинну цифрову нерівність – різний рівень фізичного доступу до інтернету та цифрових пристроїв;
- вторинну цифрову нерівність – відмінності у якості та складності використання цифрових сервісів (включно з е-послугами, е-демократією);
- третинну цифрову нерівність – різний рівень вигод та результатів від використання цифрових інструментів (наприклад, доступ до кращих послуг, вплив на рішення, економічні переваги)^{4 5}.

Ці рівні безпосередньо відображаються на можливостях громадян брати участь в управлінських процесах, впливати на формування політики, користуватися адміністративними послугами в електронній формі.

Когнітивна нерівність та її зв'язок з цифровою. Когнітивна нерівність – це системні відмінності у здатності людей сприймати, критично оцінювати, переробляти й застосовувати інформацію, що зумовлені рівнем освіти, культурним та соціальним капіталом, доступом до знань, а також індивідуальними когнітивними характеристиками⁶⁷. У цифровому середовищі когнітивна нерівність проявляється як:

¹ OECD. Understanding the Digital Divide. Paris: OECD, 2001.

² OECD. Bridging the Digital Divide. OECD Digital Economy Papers. Paris: OECD, 2001.

³ OECD. Understanding the Digital Divide. Paris: OECD, 2001.

⁴ OECD. Bridging the Digital Divide. OECD Digital Economy Papers. Paris: OECD, 2001.

⁵ Warschauer M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. MIT Press, 2003.

⁶ Van Dijk J. The Deepening Divide: Inequality in the Information Society. Thousand Oaks: Sage, 2005.

⁷ OECD. Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World. Paris: OECD, 2019.

- різний рівень інформаційної та медіаграмотності;
- нерівний розвиток критичного мислення;
- різний рівень цифрових компетентностей (сприйняття, аналіз, створення та захист інформації).

ЮНЕСКО розглядає медіа- та інформаційну грамотність як ключову умову участі громадян у демократичних процесах, включно з електронною демократією, доступом до публічної інформації та участю у прийнятті рішень⁸.

Цифрова й когнітивна нерівність взаємопосилують одна одну: відсутність доступу до цифрових сервісів обмежує можливості розвитку компетентностей, тоді як недостатні когнітивні навички не дозволяють повноцінно використати навіть наявний доступ до цифрових інструментів.

Громадянин як суб'єкт публічного управління в цифрову епоху. Концепція «громадянина як суб'єкта публічного управління» ґрунтується на переході від патерналістської моделі, де держава є домінуючим «постачальником послуг», до моделі партнерства, взаємодії та співуправління (governance, co-governance)^{9,10}. У цифрову епоху це означає:

- гарантований доступ до публічної інформації та відкритих даних;
- можливість отримувати адміністративні послуги онлайн;
- участь у публічних консультаціях, електронних петиціях, громадському бюджеті, онлайн-опитуваннях тощо;
- співтворення (co-creation) публічних послуг та політик.

ООН у щорічних доповідях з електронного урядування підкреслює, що якість е-урядування вимірюється не лише рівнем цифровізації послуг, а й рівнем електронної участі (e-participation) громадян у виробленні рішень¹¹.

У цьому контексті цифрова та когнітивна нерівність перетворюються на нерівність політичну – нерівний доступ до впливу на публічну владу. Відтак їх подолання є не лише соціально-економічним, а й фундаментальним правовим та організаційним завданням демократичної держави.

Конституційно-правові засади. Конституція України встановлює базові орієнтири, які в цифрову епоху набувають нового змісту:

- ст. 3: обов'язок держави «утверджувати і забезпечувати права і свободи людини» фактично означає позитивний обов'язок:
 - розвивати цифрову інфраструктуру як умову реалізації інших прав (освіта, інформація, участь у виборах та управлінні);
 - вживати заходів для усунення бар'єрів, які перешкоджають участі громадян у цифрових формах публічного управління (інфраструктурних, економічних, когнітивних).
- ст. 24 (рівність громадян): у контексті цифровізації ця норма вимагає:

⁸ UNESCO. Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. Paris: UNESCO, 2013.

⁹ Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 2000.

¹⁰ Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). Council of Europe, 2009.

¹¹ United Nations. E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. New York: UN, 2022.

– недопущення де-факто дискримінації осіб, які з об'єктивних причин мають нижчий рівень доступу до цифрових технологій (вікові групи, особи з інвалідністю, мешканці сільської місцевості);

– врахування принципу розумного пристосування (аналогічно до підходу Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю) під час розроблення цифрових сервісів.

- ст. 32 (право на невтручання в особисте і сімейне життя, захист персональних даних) у цифровому вимірі вимагає:

- чітких процедур обробки, зберігання, доступу і передачі персональних даних в електронному урядуванні;

- гарантій від зловживань з боку органів влади (профілювання, масове спостереження).

- ст. 34 (право на інформацію) – забезпечення:

- можливості отримувати публічну інформацію в електронній формі;

- доступу до відкритих даних, що уможливають аналітику, громадський контроль і змістовну участь.

- ст. 38, 40 (право брати участь у управлінні державними справами, право на звернення):

- прямо не містять згадки про електронну форму, однак правозастосовна практика та спеціальне законодавство (про звернення, петиції, місцеве самоврядування) вже визнають електронні інструменти участі як повноцінні форми реалізації цих прав.

Ключовими прогалинами є відсутність у Конституції:

- згадки про цифрові права (доступ до інтернету, цифрових послуг, цифрову освіту);

- принципу цифрової інклюзії (обов'язку держави забезпечувати не лише формальний, а й фактичний рівний доступ до цифрового публічного простору).

Це не перешкоджає застосуванню існуючих конституційних норм до цифрової сфери, але знижує рівень визначеності й ускладнює побудову цілісної доктрини цифрових прав.

Законодавство про інформаційне суспільство та цифрову трансформацію (правова природа й обмеження). Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» № 537-V¹²:

- Має програмно-цільовий характер, містить рамкові норми, що:

- визначають поняття «інформаційне суспільство», «електронне урядування»;

- встановлюють цілі: доступність ІКТ, інформаційна безпека, розвиток е-урядування.

- У контексті цифрової/когнітивної нерівності важливі положення:

- про необхідність «поширення можливостей доступу до ІКТ для всіх верств населення»;

- про завдання держави підвищувати рівень комп'ютерної грамотності.

- Юридичне обмеження: часові рамки (до 2015 р.) та загальний характер норм:

¹² Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V.

- відсутність чітких зобов'язань і механізмів відповідальності;
- брак безпосередніх суб'єктивних прав громадян (більше – політична декларація).

Розпорядження КМУ № 67-р (Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства 2018–2020)¹³:

- Має підзаконну силу, визначає:
 - напрями: цифрова інфраструктура, цифрові навички, цифровізація секторів економіки, е-урядування;
 - принципи: інноваційність, інклюзивність, партнерство.
- Щодо цифрової й когнітивної нерівності:
 - прямо визнає «цифрові розриви» між регіонами і соціальними групами;
 - передбачає:
 - запровадження програм «lifelong learning» з цифрових навичок;
 - підтримку цифрової грамотності вразливих груп (літні люди, безробітні, особи з інвалідністю).
- Проблеми правозастосування:
 - відсутність чітко визначеного правового статусу цих заходів (здебільшого рекомендаційні);
 - обмежене фінансування та залежність від політичної кон'юнктури.

Указ Президента № 212/2013 (Стратегія розвитку інформаційного суспільства)¹⁴:

- Конкретизує орієнтири Закону № 537-V, проте:
 - не створює безпосередніх суб'єктивних прав для громадян;
 - не встановлює механізмів юридичної відповідальності за невиконання цілей.

Висновки щодо вищенаведеного: нормативно-стратегічні акти задають рамки політики, але:

- не формують прямо застосовних правових норм щодо цифрових/когнітивних прав;
- не передбачають чітких індикаторів та юридичних наслідків невиконання.

Правові засади електронного урядування й е-послуг (деталізація механізмів і колізій)

Закон «Про електронні документи та електронний документообіг» № 851-IV¹⁵:

- Встановлює:
 - правовий статус електронного документа (його юридичну силу, реквізити, зберігання);
 - принцип юридичної рівності електронного й паперового документа за умови належного електронного підпису.
- Для цифрової нерівності:

¹³ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р.

¹⁴ Про Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні : Указ Президента України від 15.05.2013 № 212/2013.

¹⁵ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV.

– створює умови для повного переведення адміністративних процедур в електронну форму;

– але не містить гарантій щодо:

- доступності для осіб з низькими цифровими навичками;
- обов'язковості паралельних «доступних» каналів (офлайн-послуги).

Закон «Про електронні довірчі послуги» № 2155-VIII¹⁶:

- Імплементує європейський підхід (eIDAS) до:

- електронного підпису, печатки, електронної ідентифікації;
- регулює діяльність надавачів електронних довірчих послуг.

З одного боку:

– забезпечує високий рівень юридичної визначеності для електронної ідентифікації;

– створює основу для масштабування е-послуг.

З іншого боку:

– складність процедур отримання КЕП, вимоги до носіїв і захисту ключів можуть бути бар'єром для частини населення (особливо вразливі групи);

– закон майже не враховує питання спрощених механізмів для низькоризикових дій (наприклад, участь в опитуваннях, подання нетипових звернень).

Закон «Про адміністративні послуги» № 5203-VI¹⁷:

- Гарантує:

– право особи на отримання адміністративної послуги;

– запроваджує принципи:

- доступності;
- зрозумілості процедур;
- заборону вимагати від особи інформацію, яка є у розпорядженні органів влади.

- Електронна форма:

– прямо визнана однією з форм подання звернення/заяви та отримання результату;

– покладає на органи влади обов'язок створювати умови для електронного звернення (через портали, e-mail, спеціальні системи).

- З погляду нерівності:

– закон не деталізує стандарти цифрової доступності (простота інтерфейсу, адаптація для осіб з інвалідністю);

– не встановлює пропорції між електронними та офлайн-каналами (ризик «цифрового примусу» – коли єдиний зручний канал фактично стає електронним).

Закон «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI¹⁸:

- Створює правові умови для:

– електронного запиту на інформацію;

– публікації публічної інформації на офіційних вебсайтах;

– розвитку відкритих даних.

¹⁶ Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII.

¹⁷ Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI.

¹⁸ Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI.

- Має прямий вплив на когнітивну нерівність:
 - забезпечує право на інформацію, без якого неможлива змістовна участь у публічному управлінні;
 - але не деталізує вимог до форми подання інформації (наприклад, доступні форми, візуалізація, спрощені пояснення для широкої аудиторії).

Проблемні аспекти:

- Відсутність єдиного закону про е-урядування:
 - відповідні положення «розпорошені» між різними законами і підзаконними актами;
 - ускладнюється системний облік потреб осіб із низькими цифровими/когнітивними компетентностями.

- Немає прямих норм, які:
 - зобов'язували б органи влади оцінювати вплив нових е-сервісів на цифрову нерівність;
 - встановлювали б мінімальні стандарти інклюзивності цифрових сервісів.

Правові інструменти участі громадян у публічному управлінні (з акцентом на е-демократію). Закон «Про звернення громадян» № 393/96-ВР¹⁹:

- Визнає електронне звернення як повноцінну форму реалізації права на звернення:

- не вимагає електронного підпису для «звичайних» звернень (на відміну від петицій);
- спрощує доступ громадян до органів влади.

- Недоліки:
 - відсутність вимог до інтерфейсів подання електронних звернень;
 - не встановлює обов'язку створювати додаткову допомогу (інструкції, гарячі лінії) для осіб із низькою цифровою грамотністю.

Електронні петиції (відповідні норми в Законі «Про звернення громадян» та локальних актах)

- Закріплюють:
 - право ініціювати петицію;
 - обов'язок органу влади розглянути петицію, якщо вона набрала необхідну кількість підписів.

- Юридично:
 - електронна петиція прирівнюється до колективного звернення;
 - проте часто вимагає ідентифікації (через BankID, ID.gov.ua, КЕП).
- Ризики для нерівності:
 - складність авторизації для окремих груп (без банківських рахунків, без цифрових навичок);
 - відсутність альтернативних механізмів участі з таким самим «політичним ефектом» (офлайн-петиція розглядається інакше або складніше організовується).

Закон «Про місцеве самоврядування» № 280/97-ВР²⁰:

- Надає громадам право встановлювати:

¹⁹ Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР.

²⁰ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР.

- процедури місцевих ініціатив;
- проведення громадських слухань, загальних зборів, місцевих референдумів.

- Цифровий вимір:

- переважно реалізується локальними нормативними актами (положення про громадський бюджет, онлайн-консультації тощо);
- загальнодержавні стандарти е-участі майже відсутні.

Підсумок щодо участі:

- Правова база дозволяє впроваджувати інструменти е-демократії, але:

- немає загальнонаціональних мінімальних стандартів цифрової інклюзії для цих інструментів;

- відсутня вимога обов'язкової участі вразливих груп у розробленні/тестуванні платформ;

- немає вимог до прозорості й зрозумілості результатів (як влада враховує результати е-консультацій, бюджетів участі).

Окремі колізії та прогалини.

Колізія між швидкістю цифровізації та повільністю оновлення законодавства:

- цифрові сервіси запускалися часто «на випередження» правового регулювання (наприклад, частина функціоналу Дія);

- це створює зони правової невизначеності, що особливо небезпечно для вразливих груп (ризик з персональними даними, відсутність зрозумілих процедур оскарження).

Прогалина у сфері «цифрових обов'язків» держави:

- закони фокусуються на правах громадян і повноваженнях органів влади;

- мало норм, які прямо фіксують обов'язки держави забезпечувати цифрову інклюзію (навчання, компенсатори для груп ризику, мінімальні стандарти пропускну здатності мереж тощо).

Фрагментарність регулювання цифрової освіти:

- цифрова грамотність згадується в актах про освіту, інформаційне суспільство, зайнятість, але немає:

- єдиного стандарту цифрових компетентностей громадянина;

- системи правових гарантій доступу до такої освіти протягом життя.

Організаційно-правовий статус громадян як суб'єктів публічного управління в умовах цифровізації. Інституційні та організаційні механізми ліквідування цифрової та когнітивної нерівності в Україні.

Від об'єкта до суб'єкта: еволюція ролі громадянина. Традиційно в українській адміністративно-правовій доктрині громадянин розглядався переважно як об'єкт управлінського впливу, споживач послуг, адресат владних приписів. Сучасні тенденції розвитку публічного управління, зокрема концепції good governance, open government, new public governance, висувають на передній план ідею співуправління (co-governance), де громадянин стає активним співтворцем політик і послуг²¹²².

²¹ Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 2000.

²² Osborne S. P. (ed.). The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Routledge, 2010.

У цифровому середовищі це означає:

- перехід від одностороннього інформування до інтерактивного діалогу;
- використання цифрових платформ як простору співрозробки рішень;
- розширення спектру інструментів участі – від онлайн-петицій до участі в краудсорсингових проєктах, цифрових форумах, консультаційних платформах.

Цифрові права громадян у сфері публічного управління. На основі чинного законодавства та міжнародних стандартів можна виокремити низку цифрових прав громадян як суб'єктів публічного управління:

1. Право на доступ до цифрової інфраструктури – можливість користуватися швидкісним інтернетом та необхідними засобами комунікації (у т.ч. в сільській місцевості та для вразливих груп)^{23,24,25}.

2. Право на доступ до публічної інформації в цифровій формі – забезпечується Законом «Про доступ до публічної інформації»²⁶ та нормативними актами щодо відкритих даних.

3. Право на отримання адміністративних послуг в електронній формі – закріплене Законом «Про адміністративні послуги»²⁷ та розвивається підзаконними актами, що регулюють функціонування порталів е-послуг.

4. Право на електронну ідентифікацію та електронний підпис – закріплене Законом «Про електронні довірчі послуги»²⁸.

5. Право на участь в електронній демократії – участь у електронних петиціях, консультаціях, онлайн-обговореннях, громадському бюджеті, що спирається на низку законів та локальних нормативних актів.

6. Право на захист персональних даних і приватності в цифровому середовищі – впливає із Закону України «Про захист персональних даних» та відповідних міжнародних стандартів (GDPR ЄС, Конвенція Ради Європи № 108)²⁹.

Реалізація цих прав безпосередньо залежить від наявності у громадян достатніх цифрових та когнітивних компетентностей. За їх відсутності проголошені цифрові права набувають декларативного характеру.

Організаційні ролі громадян у цифровому публічному управлінні. У межах цифрових процесів публічного управління громадяни можуть виступати у кількох взаємопов'язаних ролях:

- користувачі електронних послуг (e-service users);
- учасники електронної демократії (e-participation actors);
- со-творці публічних послуг (co-creators), які через цифрові платформи долучаються до проєктування послуг, тестування, надання зворотного зв'язку;

²³ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р.

²⁴ OECD. Understanding the Digital Divide. Paris: OECD, 2001.

²⁵ European Commission. 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. COM(2021)118 final.

²⁶ Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI.

²⁷ Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI.

²⁸ Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII.

²⁹ Конвенція Ради Європи № 108 про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (ETS No.108, 1981) та Протокол CETS No. 223.

- цифрові волонтери та громадські контролери (civil watchdogs), які моніторять прозорість влади за допомогою цифрових інструментів (відкриті дані, аналітичні платформи тощо).

Кожна з цих ролей висуває різні вимоги до рівня цифрових та когнітивних компетентностей. Отже, організаційно-правові засади подолання цифрової та когнітивної нерівності мають бути диференційованими, орієнтованими на специфіку участі громадян у тих чи інших практиках публічного управління.

Інституційна архітектура цифрової трансформації. В Україні формується інституційна система цифрової трансформації, ключовими елементами якої є:

- Міністерство цифрової трансформації України – відповідальне за формування та реалізацію державної політики у сфері цифрової трансформації, е-урядування, розвитку цифрових навичок;
- профільні підрозділи цифрової трансформації в центральних органах виконавчої влади (CDTO) та органах місцевого самоврядування;
- мережа центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), які часто виступають офлайн-посередниками для доступу до е-послуг;
- освітні та просвітницькі платформи, зокрема національні проєкти цифрової освіти.

Водночас питання когнітивної нерівності у цій архітектурі досі осмислено фрагментарно. Більшість ініціатив зосереджені на технічних аспектах (інфраструктура, інтероперабельність, цифрові сервіси), тоді як розвиток критичного мислення, медіаграмотності, здатності до змістовної участі в прийнятті рішень залишається переважно в полі освіти і громадянського суспільства.

Державна політика у сфері цифрових навичок і цифрової освіти. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України³⁰ наголошує на важливості цифрових компетентностей для всіх груп населення. На цій основі реалізуються ініціативи з розвитку цифрових навичок, зокрема:

- запуск національних платформ цифрової освіти;
- організація масових онлайн-курсів для різних цільових груп;
- інтеграція цифрових навичок у формальну освіту.

Проте з точки зору ліквідації когнітивної нерівності громадян як суб'єктів публічного управління, важливо, щоб цифрова освіта:

- включала модулі електронної демократії, правового використання цифрових сервісів, захисту персональних даних;
- розвивала критичне мислення, вміння аналізувати публічну інформацію, перевіряти джерела;
- була доступною офлайн (через бібліотеки, ЦНАПи, громадські центри) для тих, хто ще не має або має обмежений цифровий доступ.

Регіональний та місцевий вимір подолання цифрової нерівності. Цифрова нерівність в Україні має яскраво виражений територіальний вимір, особливо між:

- міськими та сільськими територіями;
- центрами регіонів та віддаленими громадами;

³⁰ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р.

- територіями, що постраждали від війни, та відносно стабільними регіонами.

Органи місцевого самоврядування й місцеві органи виконавчої влади відіграють ключову роль у:

- забезпеченні широкосмугового доступу до інтернету, у т.ч. через партнерства з приватними операторами та державні програми;
- розвитку локальних цифрових сервісів (електронний квиток, місцеві платформи участі, електронні реєстри тощо);
- організації місцевих програм цифрової освіти, орієнтованих на конкретні групи населення.

Однак відсутність обов'язкових державних стандартів щодо врахування цифрової та когнітивної нерівності в регіональній та місцевій політиці призводить до значних відмінностей у рівні цифрової включеності громад.

Роль громадянського суспільства та приватного сектору. Громадські організації, освітні інституції та бізнес відіграють важливу роль у:

- наданні тренінгів з цифрової та медіаграмотності;
- розробленні користувацьких інтерфейсів, адаптованих до потреб різних груп;
- створенні аналітичних платформ, що забезпечують доступне представлення даних (інфографіка, інтерактивні карти);
- адвокації політик, спрямованих на подолання цифрової нерівності.

Приватний сектор зацікавлений у розширенні ринку цифрових послуг, що стимулює інвестиції в інфраструктуру. Водночас без чітких регуляторних рамок і механізмів державно-приватного партнерства ризиком є концентрація якісної цифрової інфраструктури в економічно привабливих регіонах і подальша маргіналізація віддалених громад.

2. Зарубіжний досвід та можливості його імплементації в Україні.

Пропозиції щодо вдосконалення організаційно-правових засад ліквідування цифрової та когнітивної нерівності в Україні

Зарубіжний досвід подолання цифрової та когнітивної нерівності. Європейський Союз: наднаціональна рамка цифрової інклюзії (деталізація). Стратегія «Цифровий компас до 2030 року» (Digital Compass)³¹:

- Визначає чотири основні напрями, один із яких – «цифрові навички для всіх»:
 - ціль: щонайменше 80% дорослого населення ЄС мають володіти базовими цифровими навичками;
 - фокус на:
 - інтеграції цифрових компетентностей в освіту;
 - перекваліфікації працівників;
 - підтримці цифрової інклюзії вразливих груп (люди з низьким доходом, літні люди, мігранти, особи з інвалідністю).

³¹ European Commission. 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. COM(2021)118 final.

Європейська рамка цифрових компетентностей DigComp:

- Описує структуру цифрових компетентностей громадян у п'яти доменах:

- 1) інформаційна грамотність;
- 2) комунікація та співпраця;
- 3) створення цифрового контенту;
- 4) безпека;
- 5) вирішення проблем.

- Більшість країн ЄС:

- адаптують DigComp у національне законодавство й освітні стандарти;
- використовують його як основу для сертифікації цифрових навичок.

Регламент eIDAS та GDPR (хоч у тексті згадано лише опосередковано):

- eIDAS:

– встановлює юридичну силу електронної ідентифікації й підпису в країнах ЄС;

– є правовою основою для транскордонного визнання е-ідентифікації, що важливо для мобільних громадян і мігрантів.

- GDPR:

– забезпечує високі стандарти захисту персональних даних у цифрових сервісах;

– при правильному впровадженні підвищує довіру громадян до е-урядування.

Європейський акт про доступність (European Accessibility Act):

- Вимагає від держав-членів забезпечувати доступність:

– цифрових послуг (вебсайти, мобільні додатки, електронні книги, платформи електронної комерції);

– публічних сервісів для осіб з інвалідністю.

- Для України це релевантний орієнтир для:

– розроблення державних стандартів доступності е-послуг;

– поєднання цифрової трансформації з політикою інклюзії й недискримінації.

ОЕСР та Рада Європи: аналітичні моделі та нормативні стандарти (деталізація). ОЕСР: трикомпонентна модель політики подолання цифрового розриву³²³³³⁴.

ОЕСР наполягає, що ефективна політика має включати:

1. Інфраструктурну складову:

– розбудову широкосмугового інтернету в сільській і гірській місцевості;

– субсидування підключення до мережі вразливих груп;

– підтримку універсальних послуг зв'язку.

2. Освітньо-когнітивну складову:

– інтеграцію цифрових та інформаційних навичок в усі рівні освіти;

– програми перекваліфікації та підвищення кваліфікації для дорослих;

– розвиток медіаграмотності й критичного мислення як «щеплення» проти дезінформації.

³² OECD. Understanding the Digital Divide. Paris: OECD, 2001.

³³ OECD. Bridging the Digital Divide. OECD Digital Economy Papers. Paris: OECD, 2001.

³⁴ OECD. Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World. Paris: OECD, 2019.

3. Інституційну складову:

- дизайн простих, зрозумілих та інклюзивних цифрових сервісів;
- використання «людиноцентричного» дизайну (human-centred design);
- врахування потреб кожної групи користувачів у процесі розробки політик.

Рекомендація Ради Європи щодо е-демократії CM/Rec(2009)³⁵:

• Визначає принципи:

- доповнення, а не заміни традиційних форм участі;
- необхідності юридичної визначеності статусу е-інструментів (чи мають вони зобов'язуючий характер, які ефекти породжують);
- забезпечення доступності та інклюзивності:

- адаптація інтерфейсів;
- багатомовність;
- підтримка користувачів.

• Вимагає:

- залучення громадян і НУО до розробки е-демократичних інструментів;
- створення механізмів оскарження рішень, прийнятих з використанням цифрових процедур (прозорість алгоритмів, збереження цифрових слідів).

Ці рекомендації можна прямо використовувати як модель для вдосконалення українських норм щодо е-демократії.

Національні моделі: поглиблені кейси (Естонія, Фінляндія, Німеччина, Велика Британія).

Естонія: «цифрова держава за замовчуванням». Ключові елементи:

• Єдиний цифровий ідентифікатор:

- на базі ID-картки/мобільної ID;
- стабільна правова база, яка дає можливість майже всі послуги надавати онлайн.

• Принцип «одноразового введення даних» (once-only):

- орган влади не має права вимагати у громадянина дані, які вже є в державних реєстрах;
- підвищує зрозумілість і зручність сервісів.

• Інклюзія:

- паралельний розвиток офлайн-каналів (державні та муніципальні сервісні центри, де працівники можуть «пройти» процедуру разом з громадянином);
- масштабні програми цифрової освіти для всіх вікових груп;
- системне навчання держслужбовців цифровим компетентностям.

Висновок для України: цифровізація має супроводжуватися інституційною підтримкою тих, хто відстає – через офлайн-«провідників» у цифровий світ.

Фінляндія: цифрові права як соціальна політика.

• Інтернет-доступ визнано універсальною послугою:

- оператори зобов'язані забезпечити мінімальний рівень доступу по всій території;

³⁵ Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). Council of Europe, 2009.

– держава регулює тарифи універсальної послуги, запобігаючи цифровій маргіналізації бідних домогосподарств.

- Національна програма цифрових навичок:
- курси для літніх людей, безробітних, мігрантів;
- партнерства з бібліотеками, університетами, НУО.
- Особлива увага до:

– когнітивної складової: тренінги з медіаграмотності, критичного мислення, участі в демократичних процесах;

– правового виміру: роз'яснення прав у цифровому середовищі (захист даних, безпека, можливості участі).

Для України: модель поєднання комунікаційного законодавства (універсальна послуга), освіти і соціальної політики.

Німеччина: «Digitalstrategie» та інклюзивні послуги.

• Закон про онлайн-доступ до адміністративних послуг (Online-zugangsgesetz, OZG):

– встановлює обов'язок федеральних та земельних органів зробити адміністративні послуги доступними онлайн до певного строку;

– передбачає кооперацію федерації, земель і муніципалітетів.

• Digitalstrategie:

– включає розділ про «Digitaler Staat» і цифрову участь;

– передбачає програми цифрової освіти, особливо для людей із низькою кваліфікацією.

• Особлива увага:

– стандартам доступності вебсайтів публічних органів (на основі WCAG);

– інструментам залучення громадян до співтворення політик через онлайн-консультації, краудсорсинг.

Висновок: законодавче зобов'язання оцифрувати послуги має супроводжуватися зобов'язанням зробити їх доступними для людей з різними можливостями.

Велика Британія: «digital by default» і «assisted digital».

• Стратегія «Digital by Default»:

– пріоритетність цифрових каналів у наданні державних послуг;

– водночас концепція «assisted digital»:

▪ для тих, хто не може самостійно користуватися е-послугами;

▪ передбачає підтримку через кол-центри, офлайн-пункти, партнерські організації.

• Government Digital Service (GDS):

– розробив стандарти user-centred design для державних сайтів;

– зобов'язує органи влади тестувати сервіси на реальних користувачах, у т.ч. з уразливих груп.

Релевантність для України: поєднання стратегії «цифровий канал – перший» із чітко структурованою системою допомоги тим, хто «не дотягує».

Узагальнення зарубіжних моделей для українського контексту. Спільні риси успішних моделей:

1. Юридичне визнання цифрового виміру базових прав:

– закріплення доступу до інтернету як елемента універсальної послуги (Фінляндія);

- систематизація цифрових прав у рамках наднаціонального права (ЄС).
- 2. Комплексні програми цифрових навичок з когнітивним компонентом:
 - не лише «технічна грамотність» (як користуватися сервісами), а й:

- медіаграмотність;
- критичне мислення;
- правова обізнаність у цифровому середовищі;
- навички участі в е-демократії.

3. Стандарти доступності й інклюзивності:

- правово обов’язкові вимоги до вебсайтів та додатків публічних органів;
- сертифікація чи аудити відповідності цим стандартам.

4. Механізми «assisted digital»:

- бібліотеки, сервісні центри, НУО як «посередники» для осіб з низьким рівнем цифрових компетентностей;
- інституційно закріплені обов’язки та фінансування таких форм підтримки.

5. Моніторинг і правова звітність:

- індикатори цифрової інклюзії;
- регулярні звіти урядів;
- можливість парламентського й громадського контролю.

Для України це означає необхідність не просто запозичувати окремі інструменти (портали, платформи), а імпортувати логіку:

- цифровізація = право + обов’язок держави + інклюзія + освіта + моніторинг.

На основі проведеного аналізу можна виокремити низку ключових проблем.

Фрагментарність правового регулювання. Незважаючи на наявність значної кількості законів і стратегічних документів, відсутня єдина системна рамка, що:

- інтегрувала б підхід до цифрових і когнітивних прав громадян;
- встановлювала б чіткі державні цілі щодо скорочення цифрової та когнітивної нерівності;
- визначала б індикатори та механізми моніторингу.

Правове поле цифрової трансформації залишається секторально розірваним, що ускладнює комплексне вирішення проблеми.

Недостатня увага до когнітивної складової. Більшість ініціатив спрямовано на подолання інфраструктурної та технологічної складових цифрової нерівності, тоді як когнітивний вимір (критичне мислення, медіаграмотність, здатність до аналітичної участі в управлінні) опиняється на периферії політики:

- відсутні чітко визначені державні стандарти когнітивних і цифрових компетентностей громадян як суб’єктів публічного управління;
- освітні програми з цифрової грамотності не завжди включають модулі, пов’язані з електронною демократією, правами людини в цифровому середовищі, участю у виробленні політики.

Нерівність доступу до участі в е-демократії. Електронні петиції, громадські бюджети, онлайн-консультації формально є відкритими для всіх, однак фактично:

- участь у них більш активно здійснюють мешканці великих міст, молодь, люди з вищою освітою і достатнім доходом;
- літні люди, соціально вразливі групи, мешканці віддалених територій залишаються слабо представленими в цифрових механізмах участі.

Таким чином, замість демократизації можна спостерігати репродукування існуючих соціальних нерівностей у цифровій формі.

Відсутність обов'язкових стандартів інклюзивності цифрових послуг. Правове регулювання лише частково враховує необхідність:

- адаптації інтерфейсів для людей з порушеннями зору, слуху, моторики;
- використання зрозумілої мови, візуальних підказок, спрощених процедур;
- забезпечення офлайн-альтернативи для ключових е-послуг, особливо в перехідний період.

Без таких стандартів існує ризик, що частина громадян де-факто буде витіснена з цифрового публічного простору.

З огляду на вищезазначене, можна розробити низку пропозицій щодо вдосконалення організаційно-правового забезпечення подолання цифрової та когнітивної нерівності в Україні.

Формування цілісної державної політики цифрової та когнітивної інклюзії. Доцільним є розроблення та ухвалення:

- Національної стратегії цифрової та когнітивної інклюзії, яка:
 - визначала б цільові показники скорочення цифрової та когнітивної нерівності (за регіонами, віковими та соціальними групами);
 - інтегрувала б заходи у сферах освіти, соціальної політики, регіонального розвитку, публічного управління;
 - передбачала б механізми міжвідомчої координації (уряд, органи місцевого самоврядування, громадянське суспільство, бізнес).
- внесення змін до базових законів про інформаційне суспільство, електронне урядування та освіти з метою чіткого закріплення завдань із подолання когнітивної нерівності.

Нормативне закріплення цифрових прав громадян. Потребує актуалізації питання:

- систематизації цифрових прав у єдиному законодавчому акті (наприклад, у формі Закону «Про цифрові права і свободи людини та громадянина» або шляхом внесення комплексних змін до наявних актів), у якому доцільно закріпити:
 - право на доступ до цифрової інфраструктури як елемент реалізації конституційних прав;
 - право на цифрову освіту та розвиток цифрових і когнітивних компетентностей;
 - право на цифрову участь (e-participation) у публічному управлінні;
 - право на захист від цифрової дискримінації.

Таке унормування сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та відповідальності держави за забезпечення рівних можливостей участі громадян у цифровому публічному просторі.

Стандарти інклюзивності електронних послуг та інструментів e-демократії. Доцільно розробити й затвердити:

- державні стандарти доступності й інклюзивності електронних публічних послуг (на основі міжнародних стандартів, таких як WCAG), які передбачали б:
 - обов'язковість адаптації інтерфейсів для людей з різними типами обмежень;

- вимоги щодо простоти й зрозумілості логіки користування сервісами;
 - використання мультимодальних форматів (текст, аудіо, відео з сурдо-перекладом, інфографіка).

- методичні рекомендації щодо інклюзивного дизайну інструментів е-демократії (електронні петиції, консультації, громадський бюджет тощо) із залученням представників цільових груп до тестування.

Інституційне зміцнення цифрової та когнітивної спроможності громадян.
Рекомендується:

1. Посилити роль ЦНАПів та бібліотек як локальних центрів цифрової участі, надавши їм:

- ресурсну підтримку для організації навчальних програм з цифрової та медіаграмотності;
- функції помічників користувача (user support) для доступу до е-послуг та інструментів е-демократії.

2. Інтегрувати модулі з електронної демократії й публічного управління в програми цифрової освіти:

- базові курси для громадян усіх вікових груп;
- спеціалізовані курси для лідерів громад, активістів, представників вразливих груп.

3. Підвищувати цифрову та когнітивну компетентність держслужбовців:

- передбачити у програмах підвищення кваліфікації модулі з комунікації з громадянами в цифровому середовищі, інклюзивності сервісів, роботи з вразливими групами.

Моніторинг та оцінювання цифрової та когнітивної нерівності. Для ефективного управління потрібні дані. Доцільно:

- запровадити регулярні національні опитування щодо:
 - рівня цифрових навичок;
 - участі в е-урядуванні та е-демократії;
 - бар'єрів, з якими стикаються громадяни різних груп.
- створити публічні індикатори (індекси) цифрової та когнітивної нерівності з розбивкою за регіонами та соціальними групами;
- зобов'язати органи влади під час розроблення й оцінки політик у сфері цифрової трансформації здійснювати оцінку впливу на цифрову нерівність (digital inequality impact assessment).

ВИСНОВКИ

Цифрова та когнітивна нерівність в Україні є взаємопов'язаними та такими, що безпосередньо впливають на реалізацію конституційних прав громадян брати участь в управлінні державними справами. Вони трансформуються у нерівність політичної участі, обмежуючи можливості значної частини населення бути повноцінними суб'єктами публічного управління.

Нормативно-правова база України у сфері цифрової трансформації значною мірою орієнтована на розвиток інфраструктури та сервісів, тоді як когнітивний вимір (цифрові компетентності, критичне мислення, медіаграмотність) поки що не має належного правового та організаційного забезпечення.

Громадяни в цифровому публічному просторі здійснюють низку ролей – користувачів е-послуг, учасників е-демократії, співтворців послуг, громадських контролерів. Кожна з цих ролей потребує специфічного набору цифрових та когнітивних компетентностей, що має бути враховано при формуванні державної політики.

Інституційна система цифрової трансформації в Україні (Міністерство цифрової трансформації, ЦНАПи, освітні платформи) створює базові умови для зменшення цифрової нерівності, але ще недостатньо орієнтована на системне подолання когнітивної нерівності та забезпечення інклюзивної участі вразливих груп.

Зарубіжний досвід (ЄС, ОЕСР, Рада Європи) свідчить про ефективність комплексних стратегій, що поєднують інфраструктурні, освітні та інституційні заходи з чіткими цілями, стандартами інклюзивності й розвиненими механізмами моніторингу.

Для вдосконалення організаційно-правових засад подолання цифрової та когнітивної нерівності в Україні доцільно:

- розробити Національну стратегію цифрової та когнітивної інклюзії;
- систематизувати й нормативно закріпити цифрові права громадян;
- затвердити державні стандарти інклюзивності цифрових послуг і інструментів е-демократії;
- зміцнити інституційну спроможність локальних центрів (ЦНАПи, бібліотеки, громади) з цифрової освіти й участі;
- створити систему моніторингу цифрової та когнітивної нерівності з відкритою аналітикою.

Реалізація запропонованих заходів дозволить суттєво зменшити цифрову та когнітивну нерівність, підвищити рівень реальної участі громадян у публічному управлінні й, зрештою, сприятиме зміцненню демократичного характеру української держави в умовах цифрової трансформації.

АНОТАЦІЯ

У розділі системно обґрунтовано організаційно-правові засади ліквідування цифрової та когнітивної нерівності громадян України як суб'єктів публічного управління, що дало змогу розглядати ці явища не як технічну чи суто освітню проблему, а як ключовий чинник легітимності та ефективності публічної влади. Підсумком дослідження стало уточнення змісту понять «цифрова нерівність» і «когнітивна нерівність» у площині публічного управління, а також виявлення їх системної взаємодії, яка призводить до стійкого відтворення нерівного доступу громадян до інструментів електронної демократії, електронних послуг та участі у ухваленні управлінських рішень.

Проаналізований масив законодавчих і підзаконних актів засвідчив фрагментарність нормативного підходу до забезпечення цифрової рівності, недостатню інтеграцію питань медіаграмотності, критичного мислення і

правової обізнаності до державної політики цифрової трансформації, а також відсутність цілісних механізмів підтримки вразливих груп населення. На цій основі сформульовано комплекс організаційно-правових пропозицій: інституціоналізація політики подолання цифрової та когнітивної нерівності як міжсекторального пріоритету; удосконалення законодавства про цифрові права, освіту дорослих, електронне врядування; розбудова мережі центрів цифрової та громадянської освіти; впровадження сталих програм підвищення цифрової, правової та медіаграмотності; запровадження спеціальних гарантій для осіб, що опинилися у зоні цифрового та когнітивного ризику.

Зроблено висновок, що подолання цифрової та когнітивної нерівності є необхідною передумовою перетворення громадян із пасивних користувачів публічних послуг на повноцінних суб'єктів публічного управління. Запропоновані висновки й рекомендації можуть бути використані при формуванні державної політики цифрової трансформації, стратегіях розвитку електронної демократії та модернізації системи публічного управління в Україні, а також становлять підґрунтя для подальших міждисциплінарних досліджень у цій сфері.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
2. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V.
3. Про Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні: Указ Президента України від 15.05.2013 № 212/2013.
4. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р.
5. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV.
6. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII.
7. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII.
8. OECD. Understanding the Digital Divide. Paris: OECD, 2001.
9. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 2000.
10. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). Council of Europe, 2009.
11. United Nations. E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. New York: UN, 2022.
12. Van Dijk J. The Deepening Divide: Inequality in the Information Society. Thousand Oaks: Sage, 2005.
13. European Commission. 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. COM(2021)118 final.
14. OECD. Bridging the Digital Divide. OECD Digital Economy Papers. Paris: OECD, 2001.

15. Osborne S. P. (ed.). The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Routledge, 2010.
16. Warschauer M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. MIT Press, 2003.
17. UNESCO. Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. Paris: UNESCO, 2013.
18. OECD. Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World. Paris: OECD, 2019.
19. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI.
20. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI.
21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР.
22. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР.
23. Конвенція Ради Європи № 108 про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (ETS No.108, 1981) та Протокол CETS No. 223.

Information about the author:
Kravchenko Ivan Oleksandrovich,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Administrative
and Information Law of the Faculty of Law
Sumy National Agrarian University
160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

СМЕРТНА КАРА В УКРАЇНІ: ШЛЯХ ДО СКАСУВАННЯ. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ

Кубрак О. В.

ВСТУП

Проблема застосування смертної кари це не просто питання про один з видів кримінального покарання. Ця проблема торкається таких сфер суспільного життя як соціальна, правова, економічна, політична, психологічна, моральна, кримінологічна. Тому тут потрібний ретельний науковий аналіз та прогнозування наслідків.

Актуальність питання смертної кари в Україні та світі можна висловити наступним виразом: «Перспективи смертної кари в Україні та світі». Але як на це відповісти? Саме так поставлене питання і говорить про те, що проблема смертної кари все ж таки не знята з порядку денного і ще доведеться багато і наполегливо працювати, щоб остаточно прийняти позицію прихильників або противників смертної кари.

Смертна кара – позбавлення людини життя як покарання, узаконеного державою і здійснюваного за вироком суду, що набув чинності, або (історично) за рішенням інших державних або військових органів. Будучи актом вимушеної відплати, смертна кара є нібито найвірогіднішою гарантією захисту суспільства від рецидиву з боку соціально небезпечного елемента. Незважаючи на це наше суспільство фактично розколоте на два табори: прихильників та противників смертної кари.

3 лютого 1999 року 51 народний депутат України звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням про визнання положення Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання такими, що не відповідають Конституції України,.

22 червня 1999 року Конституційний Суд України розпочав розгляд цієї справи та ухвалив рішення 29 грудня 1999 року. У своєму Рішенні Суд визнав неконституційними всі положення Кримінального кодексу 1960 року, які передбачали страту як вид покарання та аргументував таке рішення, зокрема, таким чином:

1) позбавлення життя людини шляхом застосування державою страти як виду кримінального покарання навіть у межах, визначених законом – Кримінальним кодексом, є скасуванням невід’ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України (ст. 27);

2) положення Кримінального кодексу України про смертну кару як вид покарання є не передбаченими Конституцією України (ст.64) обмеженнями невід’ємного права на життя кожної людини і тому є такими, що не відповідають Конституції України;

3) смертна кара не відповідає цілям покарання, закріпленим у Кримінальному кодексі; її наявність унеможливує виправлення можливої судової помилки; вона не відноситься до факторів, що безумовно стримують злочинність, – все це не узгоджується з положеннями статей 1 і 3 Конституції України, відповідно до яких Україна проголошена правовою державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю держави;

4) наявність смертної кари несумісна з правом людини на гідність. Відомо, що невід'ємне право кожної людини на гідність нерозривно пов'язане з її правом на життя. Ці два невід'ємні права людини зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути обмежені, ні скасовані (скасовані). Тому наявність смертної кари суперечить статті 28 Конституції України, згідно з якою ніхто не може бути підданий тортурам, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню або покаранню.

Відповідно до Конституції України (ст. 152) закони або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають свою юридичну силу з дня ухвалення рішення Конституційним Судом України про їхню неконституційність. Отже, положення КК 1960 року, у яких передбачалася страта як вид кримінального покарання, втратили юридичну силу з 29 грудня 1999 року.

Дана публікація складається з двох частин: в першій дається картина шляху України до скасування смертної кари, в другій викладається аналіз філософсько-правових питань, які постають в контексті відповіді на питання про скасування смертної кари.

1. Історія питання «смертної кари» в контексті розвитку української державності

Гуманізація відношення української держави та суспільства по відношенню до проблеми смертної кари здійснилася. Але цей шлях був довгим та не простим, як і шлях самої державності України.

Період кровної помсти пройшли всі народи, що стояли на початковому щаблі розвитку своєї культури та свого правового побуту.

Факт існування кровної помсти в Україні не підлягає сумніву. У системі покарань Руської Правди (перша редакція цієї історико-правової пам'ятки Давньоруської держави пер. пол. XI століття) помста, поряд зі штрафом, займала чільне місце.

Мстилися за те, що вважали за образливе, і так, як знаходили за потрібне. Не було обмежене й саме коло месників: у такій якості могли виступати їхні родичі, друзі, сусіди.

Помста або йшла за вироком або передувала йому (останнє траплялося частіше), і суд тільки вирішував, чи мав право на помсту і чи не підлягав покаранню за неї месник. Від права помсти не усувалися навіть жінки. На цю думку наводять літописні оповіді про княгиню Ольгу, яка жорстоко помстилася вбивцям свого чоловіка, і про Рогнеду, яка хотіла мстити великому князю Володимирі за смерть батька та братів.

Саме в цей час зародилися і зміцніли нещадні теорії покарання: теорія фізичної відплати рівним за рівне, теорія спокутування та очищення злочинів лише кров'ю, теорія залякування через муки та страждання. Звісно ж, що ця істотна, домінуюча риса – відплата за злочин – є об'єднуючою для кровної помсти і смертної кари.

Перехід від кровної помсти до страти було здійснено шляхом встановлення інституту грошової пені – «виру».

Введення на Русі християнства глибоко позначилося на усіх без винятку сторони життя, зокрема – і правову. У руках церкви виявилася широка компетенція і широке коло юрисдикції у справах як церковного, так і світського характеру (наприклад, у сфері моральності та сімейних відносин). При цьому духовенство часто користувалося Кормчою книгою (у Греції вона відома під назвою Номаканона) – візантійською збіркою церковно-цивільних законів, система покарань яка включала і смертну кару. Однак, слід зауважити, що давньоруська церква, маючи такі важливі права для боротьби з єресями і залишками язичницьких обрядів, користувалася нею помірно.

Феодалне право на українських землях складалося на розвиненій основі Стародавньої Русі та розвивалося у надзвичайно складних політичних умовах.

Так, поширенню смертної кари значною мірою сприяли татаро-монгольські завойовники, чий звичай та писані закони у досить великому обсязі передбачали цей вид покарання¹. Після татаро-монгольської навали, протягом якої місцевий літопис було практично припинено, перші десятиліття XIV століття було ознаменовано збиранням земель старої Руської держави під ігодою Великого князівства Литовського, а середина XVI століття – переходом українських земель під владу Польщі. Незважаючи на те, що Російська Правда та її різні переробки продовжували відігравати відчутну роль, значну частину суспільних відносин регулювали норми звичаєвого права (прикладом цього може бути так зване «козацьке право»), а також нормативні акти польсько-литовського походження, вплив яких на правове життя українських земель виявився суттєвим. Вони, зокрема, й здійснили юридичне закріплення страти.

В епоху Литовських Статутів смертна кара застосовувалася часто: так, у Статуті 1529 року вона згадувалася близько 20 разів, у Статуті 1566 року – приблизно 60 разів, а в Статуті 1588 року – вже майже 100 раз. Смертна кара, що виконувалася публічно, мала, як правило, кваліфікований характер: шляхом спалення, колесування, посадки на кіл, утоплення. Вона передбачалася за злочини проти релігії (богохульство, відступництво), особистості (вбивства, каліцтва), майнових прав (крадіжки, грабежі, розбій), моральності та сім'ї (згвалтування, звідництво, двосженство), а також за політичні (втеча, бунт) та державні злочини.

Складний та суперечливий процес у розвитку всієї системи покарань спостерігався у період 1648–1654 років (визвольна війна українського народу). Припинили діяти правові норми, що встановлювали покарання за злочини проти королівської влади та польсько-литовського порядку управління. Замість

¹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, Наукова думка, 1991. с. 421.

них було запроваджено такі, які передбачали суворі покарання, аж до смертної кари, за зраду повсталому українському народу, за відмову у наданні допомоги у боях, за непокору чи заподіяння шкоди козацькій старшині, духовенству.

Особливий вплив у розвитку всіх галузей права, зокрема кримінального, виявило знаходження України у складі Російської імперії. Нові явища у правових відносинах були закріплені в нормативних актах гетьманської влади, органів місцевого самоврядування, у спеціально виданих для України актах царської влади „Права, за якими судиться малоросійський народ”

Настала епоха розширення сфери застосування страти, коли ідея залякування досягла свого апогею в каральній системі кримінального законодавства, а ще більше – у кримінальній практиці. Це був період боротьби імперії з усім тим, що підривало її авторитет та її вимоги державної доцільності. Смертна кара в кримінальних законах епохи Петра I – зокрема, у Військовому Статуті та Військових артикулах, передбачалася за злочини проти віри, держави, життя, честі, власності, за політичні та тілесні діяння, нерідко нею каралися провини суто дисциплінарного характеру. Практично не було жодного злочину, який скільки-небудь серйозно зачіпав інтереси держави, за яку закон не загрожував би стратою. Її застосування виправдовувалося вказівками на «суспільну користь», яка розумілася досить своєрідно.

Широкий розвиток у першій половині XVIII століття ідеї правової держави, відродження гуманітарних навчань, дали, зрештою, новий напрямок доктрині кримінального права, кримінальному законодавству та практиці застосування покарання. Настала епоха панування виправних покарань. Питання скасування страти стало предметом відкритого обговорення у суспільстві.

У період царювання Єлизавети Петрівни дія смертної кари в Російській імперії була припинена указами 1744 та 1746 років. Ці укази не скасовували смертну кару, лише тимчасово призупиняли її дію «до подальшого указу». Таким чином, протягом багатьох років смертна кара, будучи призупиненою фактично, не була скасована законодавчо.

В Україні смертна кара у зазначений період продовжувала застосовуватись. Це зумовила чинна на той час досить суперечлива система правових норм, що регулювала призначення кримінальних покарань. Так, у Новоросійській та Слобідсько-Українській губерніях застосовувалося законодавство Російської імперії, а в лівобережних (Полтавській, Чернігівській) та правобережних (Київській, Волинській, Подільській) губерніях широко діяли норми Литовського Статуту в його різних редакціях. Вони припинили свою дію лише за указом Сенату в 1827 році. У всіх районах України у правозастосовній практиці користувалися також нормами звичайського та місцевого кримінального права (з 1821 року їх застосування стало допускатися лише у разі відсутності відповідних норм у загальноімперському законодавстві).

Звід законів Російської імперії 1832 року, вперше досить чітко визначивши межі застосування смертної кари, передбачив її лише як винятковий захід покарання і лише за вироком Верховного кримінального суду за найбільш тяжкі види державних злочинів (зловмисності проти імператора і членів імперського дому; папложення імператора і члена імператора та зрада).

Згідно з чинним загальним кримінальним законодавством, смертна кара призначалася тільки за найбільш серйозні політичні злочини і не могла бути застосована за загальнокримінальні злочини. За 80 років (з 1826 по 1906 роки) судами Російської імперії було засуджено до смертної кари 612 осіб, причому відносно приблизно половини з них вона не була виконана.

Можливості застосування смертної кари надавали т.зв. виняткові законодавчі акти, такі, як Військовий Статут 1875 року, Положення про заходи для охорони державного порядку та громадського спокою 1881 року, Військово-морський статут про покарання 1886 року. Ці акти підлягали застосуванню як до військовослужбовців, так і до цивільних осіб за звинуваченні в злочинах за умов оголошення місцевості на військовому становищі чи положенні посиленої чи надзвичайної охорони.

У період відомих політичних подій 1905–1907 рр. і наступної за ними державної реакції нормативні акти кримінально-правового характеру були спрямовані насамперед для розширення репресивної боротьби з революційним рухом. При цьому в Україні посилення кримінально-каральної політики царизму поєднувалося із широкою репресивною діяльністю адміністративно-поліцейських органів.

Поспішність військово-польових судів у виконанні смертних вироків неминуче спричиняла страти невинних людей.

Так, в Одесі у 1907 році були повішені за збройний напад брати Трейгер, Офенбах та Зейгерман (через 3 тижні після виконання вироку це було визнано судовою помилкою); 1908 року у Василькові публічно було розстріляно рядового Ткачова за вбивство вахмістра (згодом з'ясувалося, що його було страчено помилково).

До жовтня 1917 року партія більшовиків різко засуджувала страту. Єдиним слідом цієї позиції за радянських часів залишилося урочисте підкреслення в усіх чергових радянських кримінальних кодексах «винятковості» смертної кари, аж до її повного скасування.

Проте значне місце серед заходів покарань, які застосовувалися у перші роки радянської влади в Україні, посідала страта. Вона санкціонувалася переважною більшістю декретів і ухвал без істотного обмеження кола злочинних діянь, а також осіб, які їх вчиняли. Каральні органи керувалися законами радянської влади, інтересами соціалістичної революції та революційною правосвідомістю. Практикувався інститут заручництва (кругова порука), в основі якого лежав принцип караності за діяння, вчинені іншими особами, а ряд законодавчих актів допускав можливість застосування розстрілу до заручників.

2 лютого 1920 року Всеукраїнський Револьюційний Комітет постановою «Про застосування вищого заходу покарання в Україні» підтвердив свою позицію в даному питанні, роз'яснивши, що «скасування смертної кари... не може бути нині здійснено в межах території України... терор і всі важкі заходи влади робітників... скасуються, як тільки зміцнення влади робітників і селян бути вважатися завершеним».

Ситуація «правового вакууму» (відсутність кримінального кодексу) дозволяла ефективно проводити боротьбу із класовими противниками. Так, постанови РНК УРСР «Про заходи щодо боротьби з бандитизмом» від 29 січня

1921 року та «Про боротьбу з бандитизмом» від 1 лютого 1921 року, давши поняттю бандитизму політичну оцінку та визначивши «кулака» класовим ворогом, дозволили застосовувати розстріл.

У декреті РНК України «Про караність агітації, спрямованої до порушення національної ворожнечі» від 13 лютого 1919 року постановлялося, що за агітацію, пов'язану з прямим закликом до здійснення насильницьких дій, якщо останні з'явилися безпосереднім результатом такого призову, винні підлягають розстрілу. Такого виду санкції не дозволяли суду враховувати особливість кожного злочину та особу конкретного злочинця, що надало широкі можливості для застосування вищої міри покарання.

Не включивши смертну кару до загальної системи покарань кримінальних кодексів України 1922 і 1927 рр., законодавець визначив своє ставлення до неї як виняткової міри репресії. Проте, аналіз статей кримінальних кодексів, які санкціонували застосування розстрілу, дозволяє дійти невтішного висновку у тому, що страта передбачалася за велике коло злочинних діянь і насправді не мала характеру винятковості.

Істотне обмеження сфери застосування смертної кари в Україні (державними, військовими злочинами та збройним розбоям) мала місце у зв'язку з виданням ВЦВК та РНК УРСР постанови «Про обмеження застосування виключного заходу соціального захисту (розстрілу) та про зміну ст.ст.57 та 67 КК УРСР».

Це становище незабаром змінено шляхом видання низки документів, які обґрунтовували з позицій кримінального права сталінську концепцію посилення класової боротьби. В основу призначення покарання лягла теорія небезпечного стану особистості, що визначалося залежно від класової приналежності.

Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік» від 1 грудня 1934 року строки слідства у справах про терористичні акти (а потім також – про шкідництво та диверсії) скорочувалися до 10 діб, касаційне оскарження та подання прохання про помилування не допускалися.

У царські часи публічно повідомляли про виконання кожного смертного вироку. За радянських часів, починаючи з 1934 року, це стало державною таємницею, за винятком випадків, коли смертна кара служила пропагандистським цілям, і оприлюднення даних визнавалося політично вигідним. У 1941 року набули чинності норми воєнного часу, коли завдання кримінального покарання ставилися і вирішувалися насамперед з точки зору інтересів обороноздатності та зміцнення тилу.

Після Другої світової війни, 26 травня 1947 року, Указом Президії Верховної Ради СРСР, який констатував, що «застосування смертної кари більше не викликає потреби в умовах мирного часу», найвища міра покарання була повсюдно скасована. Однак, є дані про те, що у справах про контрреволюційні злочини смертні вироки спеціальними судами МДБ продовжували виносити і виконуватись.

Проте, вже 12 січня 1950 року Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів» вища міра покарання була відновлена, а 30 квітня 1954 року його

ж Указом « Про посилення кримінальної відповідальності за умисне вбивство» вона була введена за умисне вбивство за обтяжуючих обставин.

Законодавець України у прийнятому у 1960 році Кримінальному кодексі не включив страту до системи покарань та визначив її винятковим заходом (ст. 24 КК), встановив вичерпний перелік злочинів, за скоєння яких вона могла бути призначена (злочини, які передбачалися статтями КК – без військових злочинів та у мирний час). Таким чином, смертна кара була визнана засобом кримінально-правової боротьби лише з державними злочинами та посяганням на життя людини і не могла бути використана як репресія класового характеру.

Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами» від 5 травня 1961 року, «Про внесення доповнень і змін до Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини та до Основ кримінального законодавства» від 18 травня 1961 року, «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення 1 посилення відповідальності за посягання на життя, здоров'я та гідність працівників міліції та народних дружинників» та «Про посилення кримінальної відповідальності за згвалтування» від 15 лютого 1962 року, «Про посилення кримінальної відповідальності за хабарництво» від 20 лютого 1962 року, «Про внесення змін і доповнень до статей 22 і 44 Основ кримінального законодавства» від 4 квітня 1962 року, «Про кримінальну відповідальність за викрадення повітряного судна» від 3 січня 1973 року указами Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР» від 27 червня 1961 року, від 10 вересня 1962 року, від 23 липня 10 Кримінального кодексу Української РСР» від 21 липня 1961 року було суттєво розширено сферу застосування смертної кари.

2. Смертна кара крізь призму філософії і права

В новій історії першою державою, яка скасувала смертну кару за всі злочини, у 1863 році була Венесуела. У 1889 році скасувала смертну кару Італія, але офіційно відновила її у 1926 році за правління Б. Муссоліні. Практично її стали застосовувати знову у 1930 році.²

До кінця 2023 року смертна кара була скасована законодавчо або на практиці у 144 країнах. З них 112 країн повністю скасували її за всі злочини, тоді як решта скасували її за кримінальні злочини або не застосовували на практиці понад 10 років.

Двома державами на сьогодні в цивілізованому світі, які не скасували смертну кару де-юре та досі застосовують її, є Сполучені Штати Америки та Японія. Однак у Сполучених Штатах смертна кара скасована у значній кількості штатів. У деяких з них, незважаючи на законність цього виду покарання, смертні вироки або не виконуються протягом досить тривалого часу, або не виносяться. Поправка № 5 до Конституції США передбачає, що ніхто не може бути позбавлений життя, свободи чи майна, окрім як відповідно

² Neumayer, “Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition”. 243. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nber.org/system/files/working_papers/w11982/w11982.pdf

до належної правової процедури. Поправка № 14 до Конституції США застосовує такий самий підхід до штатів, які в США мають повноваження самостійно регулювати питання встановлення або скасування смертної кари.

Слід зазначити, що суспільство ніколи не мало і ніколи не матиме чіткого ставлення до смертної кари. Там, де вона існує, її скасування обговорюється, тоді як там, де її скасовано, точаться активні суперечки щодо її відновлення. Такі парадокси існують у багатьох країнах, що підтверджує актуальність питання та нагальну необхідність розвитку громадського консенсусу.

Принцип справедливості лежить в основі легітимності смертної кари. Звичайно, коли в суспільстві скоюються особливо тяжкі злочини, суспільство схильне сприйняти смертну кару.

Ми спостерігаємо, що суспільство реагує на злочин відповідною реакцією, спрямованою на відновлення соціальної справедливості. Покарання має бути пропорційним скоєному злочину. З цієї точки зору, твердження, що покарання є засобом відновлення порушеного права, як для суспільства в цілому, так і для злочинця як члена суспільства, є справедливим.

Однак, з іншого боку, смертна кара свідомо позбавляє людину конституційного права – права на життя, і тому не може вважатися справедливим покаранням. Право на життя є невід’ємним і природним правом кожної людини, тобто воно дане нам природою від народження. Тому ніхто, включаючи державу, не може позбавити людину її природного права на життя. Цей основоположний принцип закріплений у Загальній декларації прав людини, інших міжнародних документах та конституціях багатьох країн. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні свободи говориться, що «кожна людина має невід’ємне право на життя. Це право охороняється законом.», «...Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя...».³ З цієї точки зору, думка про те, що особа, підозрювана та обвинувачена у скоєнні злочину, а також потерпілі заслуговують на повагу як до основоположного принципа права в контексті захисту своїх прав і свобод, є виправданою.

Справедливість – це термін, визначення якого вимагає суттєвого та глибокого осмислення, особливо тому, що його розуміння так легко змінюється залежно від зовнішнього середовища та розуміння критичної маси людей у суспільстві. Несправедливість набагато легше визначити. Водночас можна чітко встановити, що у кримінальному покаранні (зокрема, смертній карі) справедливість, безумовно, не є сліпим покаранням злом за зло (а в цьому випадку – життям за життя, хоча в сучасній державній практиці смертна кара може застосовуватися не лише за злочини, пов’язані з убивством). Мета будь-якого покарання – відновити справедливість, виправити засудженого та запобігти подальшим злочинам. Мета смертної кари інша. Її соціальна природа ідентична середньовічній смертній карі: залякування шляхом помсти. Ні держава, ні державний апарат, який позбавляє людей життя, не мають жодної іншої мети. Противники смертної кари вважають, що її існування порушує основні права людини. Наприклад, ЄС вважає, що смертна кара

³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

позбавляє людей їхньої гідності, і стверджує, що заборона смертної кари є кроком вперед до прогресивного розвитку прав людини.

Дотичним до питання справедливості є питання поширеної в багатьох державах заміни смертної кари на довічне ув'язнення. Прихильники смертної кари зазначають, що довічне ув'язнення для злочинців є занадто м'яким покаранням, оскільки вони можуть займатися, наприклад, творчістю або спортом, що ставить під сумнів суворість цього виду покарання. Проте це твердження свідчить радше про необхідність більш досконалого регулювання порядку відбування довічного ув'язнення, яке має бути саме покаранням та виконувати його функції, бути співмірним вчиненому злочину та виконуватись так, щоб засуджена людина постійно пам'ятала про те, що саме стало причиною такого її стану, однак навіть у такому разі не слід забувати, що у цієї особи теж є фундаментальні права людини, які держава повинна захищати.

Але слід також звернути увагу на емоційне сприйняття довічного ув'язнення злочинцями. Емоційний стан засуджених до цього виду покарання – об'єкт окремого вивчення науковцями. Існує точка зору, що довічне позбавлення волі негуманне як стосовно самого ув'язненого, так і суспільства загалом. Це надзвичайно тяжке і болісне покарання. І поки ще не доведено, що є більш суворим: смертна кара чи довічне ув'язнення. Невипадково деякі засуджені до смертної кари надсилали клопотання з проханням не замінювати їм смертну кару довічним ув'язненням. Довічне ув'язнення, на думку значної частини опитаних громадян, – це життя без сенсу і надії, витончена, болісна, повільна страта⁴. У Сполучених Штатах Америки є черга на страту, до того ж така, що деякі мешканці камери смертників не можуть дожити до виконання вироку.

Варто детальніше дослідити аргументи, які досі розділяють прихильників і противників смертної кари, оскільки розуміння їхньої природи допоможе нам зрозуміти, чому смертна кара не скасована в усіх юрисдикціях. Дослідження на цю тему виявили нескінченний список таких аргументів, висуваних у різні історичні періоди та в різних частинах світу, але в цій статті варто зосередитися на тих, які, на нашу думку, є фундаментальними та мають найбільший вплив на рішення держави легалізувати або скасувати смертну кару.

Смертна кара, за своєю природою: унеможливорює примирення та реабілітацію; вона прагне вирішити складні проблеми людства примітивними засобами, а не сприяти розумінню їхніх причин та пошуку конструктивних підходів; вона продовжує страждання сімей жертв і завдає таких самих страждань сім'ям засуджених убивць; вона вимагає ресурсів та енергії, які слід спрямовувати на боротьбу з насильницькими злочинами та допомогти тим, хто від них постраждав; вона є ознакою культури насильства, а не способом позбутися її. Вона ображає людську гідність.

Аргумент загального стримування, або запобігання новим злочинам, є одним із найпоширеніших серед прихильників смертної кари. Цей підхід давно має обґрунтованість, що підтверджується видовищним характером страт у давнину та середньовіччя. Навіть сьогодні в деяких державах страти (такі як

⁴ Довічне позбавлення волі в Україні. Матеріал з вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

побиття камінням) все ще виконуються публічно. На думку прихильників цього виду покарання, це має захистити суспільство від рецидиву, але насправді ця захисна система не завжди працює.

Позицію щодо превентивної дії смертної кари ще в 18 столітті активно опонував італійський юрист і публіцист Чезаре Беккарія. Він вважав, що смертна кара не має превентивної дії, оскільки будь-яке сильне короткочасне враження поступово забувається, а суворі та тривалі випробування набагато сильніше впливають на психіку людей, оскільки тривалі та повторювані крайні емоційні стани (каторжні, примусові праці, жалогідне та підневільне існування засуджених) закарбовуються в людській совісті та з більшою ймовірністю відмовляють потенційного злочинця від вчинення навмисного діяння⁵

Водночас прихильники смертної кари як засобу стримування злочинності використовують більш дієвий аргумент: вони оперують «сучасним станом справ у суспільстві»: потреба «відплатити злом за зло» властива людству на рівні упереджень і навіть архетипів, успадкованих з давніх часів, і сама по собі не може свідчити про нищість, «щільність» ідеї відплати взагалі та смертної кари зокрема. Ця потреба зберігатиметься незалежно від обставин, лише шукаючи інші нелегітимні способи та засоби її задоволення.

Смертна кара може мати стимулюючий ефект, а не превентивний. Це особливо стосується злочинців-втікачів, яких вже засуджено до смертної кари або довічного ув'язнення і яким «нічого втрачати» і вони можуть скоювати нові злочини. Натомість вони зосередяться на приховуванні слідів злочину, насамперед убивства свідків. Вони можуть навіть планувати свою наступну втечу з в'язниці, якщо їх знову в'їмають.⁶ Ще один аргумент полягає в тому, що смертна кара корисна для суспільства, оскільки звільняє його від дуже небезпечних злочинців. Однак, можна стверджувати, що суспільство могло б отримати користь від довічного утримання цих людей в одиночному ув'язненні. Благо для суспільства в цьому випадку полягає в компенсації шкоди, завданої злочинцем, а смертна кара сама по собі нічого не компенсує.

Виникає питання про абсолютний характер державної влади. З одного боку, світова історія свідчить про активний рух за максимальне обмеження та контроль державної влади, оскільки її неконтрольований характер призводить до трагічних наслідків. З іншого боку, у значній частині країн, у сучасних суспільствах ця вимога не дотримується. Зокрема, важко оскаржити авторитет Корану для мусульман, який прямо передбачає смертну кару (Коран 5:45; 2:178), підкріплюючи, зокрема, принцип відплати, про який йшлося вище.

Нелегко вимагати скасування смертної кари в Китаї, де суспільство з дуже давньою і складною історією активно підтримує цей вид покарання. І важко змінити відношення до цього питання, враховуючи існування смертної кари в цивілізованих країнах, таких як США та Японія.

⁵ Бандурка О. М., Литвинов О. М. Смертна кара: казнить нельзя помиловать? Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці: праці міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 24 червня 2014 р.), Харків, 2024. с. 20–25

⁶ John J. Donohue and Justin Wolfers, *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*, Nber Working Paper Series. Working Paper 11982 (2006), 3, URL: <http://www.nber.org/papers/w11982>.

Але, навіть у суспільствах, де смертна кара вважається прийнятною, існує специфічна, часто складна, процедура її призначення, оскарження та виконання. Значна кількість аргументів противників смертної кари пов'язана з проблемами цієї процедури, насамперед із судовими помилками та покаранням невинної особи.

Прихильники смертної кари насамперед висувують такий аргумент: помилки є невід'ємною властивістю людської природи, і тому помилкове призначення та виконання смертних вироків є природним станом людського співіснування, і тому в цей природний стан речей не слід втручатися.

Один з аргументів, який висувують прихильники скасування смертної кари, це потенціал судових помилок, можливість страти невинної людини. Така можливість помилок існує. І якщо це трапляється, то це катастрофа. Однак помилки трапляються в усіх сферах людської діяльності. Лікарські помилки, які призводять до смерті пацієнта, трапляються набагато частіше, ніж судові помилки, але це не є приводом заборони медичної практики. Люди також гинуть через конструкторські помилки, внаслідок авіакатастроф, корабельних аварій тощо. Щоб усунути можливість судових помилок, необхідно, перш за все, підвищити професіоналізм суддів та вдосконалити існуючі процесуальні стандарти, але за жодних обставин не можна відмовлятися від найефективніших засобів впливу на рівень злочинності. За судові помилки має відповідати суддя, який їх скоїв, а не вся нація.

Цікавим прикладом є випадок в штаті Іллінойс (США). У січні 2000 року губернатор Джордж Раян, давній прихильник смертної кари, оголосив мораторій на страти. Причиною було 13 випадків, коли люди, раніше засуджені до смертної кари, були виправдані через свою невинність. Загалом, з моменту відновлення смертної кари у 1976 році, суди Іллінойсу винесли 25 смертних вироків. 13 з 25 осіб, або половину всіх засуджених до смертної кари, було страчено. Губернатор Раян зазначив, що він не юрист, а просто фармацевт за професією, і що якщо хтось виявить, що його аптека неналежним чином виробляє 50% своїх рецептурних ліків, її негайно зачиняють. Ця ситуація виявила серйозні проблеми в судовій системі штату та попередніх розслідуваннях, тому губернатор створив комісію, яка представила кілька важливих пропозицій щодо реформування відповідного законодавства. Однак він також зазначив, що навіть якщо ці пропозиції будуть реалізовані, ризик страти невинної людини залишатиметься. Визнаючи це, 10 січня 2003 року губернатор скасував смертні вирoki 167 зі 171 ув'язнених. Згодом суди засудили переважну більшість до довічного ув'язнення, а решту – до тривалих термінів позбавлення волі. Губернатор також повністю помилував чотирьох ув'язнених, оскільки єдиним доказом їхньої вини були неправдиві свідчення, отримані шляхом фізичних тортур. Важливим аспектом цієї справи була реакція прихильників смертної кари. Вони активно виступали проти губернатора, звертаючи його увагу на той факт, що вина засуджених була встановлена «поза розумним сумнівом» (американський стандарт доказування, що використовується у справах про смертну кару). Однак губернатор ухвалив своє рішення з іншої причини: довіри. Якби система могла виправити 50% невинних людей до камери смертників, чи довіряли б люди такій системі? І чи

довіряли б вони його іншим рішенням, включаючи ті, що стосуються інших обвинувальних вироків⁷.

У більшості випадків виправдувальні вирoki можливі з таких причин: 1) неправдиві свідчення свідків, які заплутують як суддів, так і присяжних; 2) неправдиві свідчення чесних свідків, які не встигли зробити точні спостереження під час події та помилилися щодо особи злочинця; 3) неправильне тлумачення доказів суддею або присяжними; 4) неправильні висновки компетентних осіб (експертів у сучасному розумінні) у випадках, коли їх просять встановити факт, а зокрема пояснити характер злочину; 5) неправильне визначення можливостей обвинуваченого, від яких залежить визнання ним скоєння злочину і, отже, винесення вироку. Останні дві причини найчастіше стають підставою для обвинувального вироку щодо невинної особи.

ВИСНОВКИ

Застосування смертної кари як форми кримінального покарання не відповідає вимогам правосуддя в його сучасному розумінні, а є радше законною емоційною реакцією на скоєний злочин. Цього аргументу, на нашу думку, достатньо, щоб визначити її як покарання, яке: а) не розглядає людське життя як найвищу соціальну цінність і не цінує його священність і недоторканність; б) не дозволяє суспільству знову прийняти перевихованого та адекватного члена, який не становить небезпеки для інших його членів.

Усі аргументи прихильників та противників смертної кари, розглянуті в цьому дослідженні, були проаналізовані крізь призму тріади: людяність, справедливість та можливості. Такий підхід, на відміну від механічного перерахування аргументів за та проти застосування смертної кари та їх аналізу, не дає абсолютно чітких визначень та висновків. Адже просте викладення їх діаметральної протилежності, при неможливості досягнення консенсусу, лише ще більше підтверджує погляд на смертну кару як на палицю з двома кінцями, тобто лише сприяє продовженню дискусії без найменшої перспективи досягнення практичного результату. Це дозволяє наблизитися до суті релігійних, філософських та етичних міркувань, які чітко та однозначно підкреслюють аспекти аналізованого питання, такі як цінність людського життя, його дар та те, що ніхто не має права його забирати, оскільки це передбачає незворотність. Саме в цьому полягає основа концепції, почерпнутої з філософії права, втіленої в доктрині прав людини: священне право на життя.

АНОТАЦІЯ

Смертна кара – надзвичайно жорстокий інструмент в арсеналі державної влади. Саме тому робляться спроби її скасувати або хоча б максимально обмежити. І саме тому будь-яка спроба виправдати її будь-яким чином викликає цілком передбачувану та часто об'єктивну критику в суспільстві.

Чи є моральним для держави позбавляти життя людину? Автор пропонує розглядати смертну кару з різних точок зору: юридично-філософської,

⁷ Marshall, "The Innocence Revolution and the Death Penalty", 574–84, 578–9 URL: <https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/0d4731f7-1fde-5025-84ec-b309e32ce113/content>

конкретно-наукової та політико-ідеологічної. Філософи намагаються знайти метафізичні (екзистенційні) основи для виникаючих дискусій щодо допустимості чи недопустимості смертної кари, інтерпретуючи її в рамках категорій добра і зла. Тому в кожному конкретному випадку судове рішення має слугувати істиною, а в деяких випадках – моделлю для прийняття рішень у подібних ситуаціях.

Література

1. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Смертна кара: казнить нельзя помиловать? Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці: праці міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 24 червня 2014 р.), Харків, 2024. с. 20–25.
2. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наукова думка, 1991. с. 421
3. Довічне позбавлення волі в Україні. Матеріал з вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 13.11.25).
4. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 17.11.25).
5. Зверсв, Євген, та Тетяна Шмарьова. «Смертна кара в історико-юридичній ретроспективі: від інституціалізованого замітника кровної помсти до інструменту охорони режиму». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 14 (2024): 41–51. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.41-51>. (дата звернення: 18.11.25).
6. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.11.25).
7. Кравченко О., Трегубенко М. Історичні особливості застосування смертної кари. Conferința științifică internațională „OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA”, ediția II-a Chișinău, 24 martie 2023 С. 297–299 URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/297-299_6.pdf (дата звернення: 11.11.25).
8. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.11.25).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_ (дата звернення: 21.11.25).
10. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Arabska_kultura/Koran_vyd_2015.pdf (дата звернення: 21.11.25)
11. Стрельцов Є. Право на життя, смертна кара і властивості кримінального права. LexInform. *Юридичні новини України*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/pravo-na-zhyttyasmertna-kara-i-vlastyvesti-kryminalnogoprava/> (дата звернення: 18.11.25).
12. John J. Donohue and Justin Wolfers, Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate, Nber Working Paper Series. Working Paper 11982 (2006), 3 URL: <http://www.nber.org/papers/w11982>. (дата звернення: 19.11.25).

13. Marshall, “The Innocence Revolution and the Death Penalty”, 574–84, 578–9. URL: <https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/0d4731f7-1fde-5025-84ec-b309e32ce113/content> (дата звернення: 18.11.25).

14. Neumayer, “Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition,” 243. URL: chromeextension://efaidnbmnnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nber.org/system/files/working_papers/w11982/w11982.pdf (дата звернення: 11.11.25).

Information about the author:

Kubrak Oleg Viktorovich,

Senior Lecturer, Department of Justice and Philosophy

Sumy National Agrarian University,

160, Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40000, Ukraine

ГАРМОНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Кузнецова М. Ю.

ВСТУП

Гармонізація соціального законодавства України з правом Європейського Союзу є одним із найскладніших і водночас найбільш соціально значущих напрямів трансформації національної правової системи в контексті євроінтеграційного курсу держави. На відміну від багатьох інших сфер правового регулювання, де адаптація до європейських норм має переважно технічний або процедурний характер, соціальне законодавство безпосередньо впливає на рівень життя мільйонів громадян, визначає доступність соціальних гарантій та формує фундамент соціальної держави.

Актуальність дослідження обумовлена кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, соціальні права належать до фундаментальних прав людини, а їх належне забезпечення є конституційним обов'язком України як соціальної правової держави. По-друге, сучасний стан соціального законодавства України характеризується системними недоліками: безсистемністю, суперечливістю, алогічністю окремих норм та застарілістю правового регулювання, що є значною мірою спадщиною радянської патерналістської системи. По-третє, виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС від 27.06.2014 р. та ратифікація Європейської соціальної хартії (переглянутої) вимагають приведення національних стандартів соціального захисту у відповідність до європейських норм. По-четверте, воєнні реалії створили додаткові виклики для системи соціального забезпечення, що актуалізує потребу в системній модернізації законодавства з урахуванням як європейських стандартів, так і національних потреб.

Проблематика гармонізації соціального законодавства України з правом ЄС досліджувалася у працях вітчизняних науковців: О. Москаленка, О. Лук'янчикова, О. Сайнецького, Л. Малюги, А. Кліменко, І. Новосельської, Н. Нижник, О. Тищенко, О. Ковалю, З. Погорелової, І. Сахарук та інших. Водночас, динамічність розвитку соціального права ЄС, триваючі реформи в Україні та специфічні виклики воєнного часу актуалізують потребу у комплексному переосмисленні підходів до гармонізації та систематизації соціально-забезпечувального законодавства.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі теоретико-правових засад та практичних аспектів гармонізації соціального законодавства України з правом Європейського Союзу, виявленні ключових тенденцій цього процесу, оцінці перспектив систематизації та кодифікації соціального законодавства, а також формулюванні пріоритетних напрямів удосконалення правового регулювання соціальної сфери.

Теоретичну основу дослідження становлять фундаментальні праці з теорії права та порівняльного правознавства, концептуальні засади гармонізації законодавства (роботи Н. Кузнецової, І. Яковюка, М. Швейцара), офіційні документи Європейського Союзу та Ради Європи, міжнародні конвенції та хартії у соціальній сфері, а також наукові праці вітчизняних дослідників з питань соціального права та європейської інтеграції. Емпіричну базу складають нормативно-правові акти України у соціальній сфері, стратегічні документи реформування, аналітичні звіти міжнародних організацій, порівняльно-правовий матеріал держав-членів ЄС та проект Соціального кодексу України № 2311.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі гармонізації соціального законодавства як багатовимірного процесу, що здійснюється в умовах одночасної дії трьох потужних трансформаційних чинників: європейської інтеграції, пострадянської трансформації правової системи та воєнних викликів. Вперше здійснено систематизацію ключових тенденцій гармонізації соціального законодавства з виокремленням чотирьох основних напрямів, проаналізовано причини невдачі законопроекту № 2311 про Соціальний кодекс України з точки зору методології кодифікації, а також запропоновано концептуальні засади побудови майбутнього кодифікованого акту на основі порівняльного аналізу досвіду європейських держав. Такий підхід дозволяє не лише виявити системні проблеми, а й окреслити практичні шляхи їх подолання з урахуванням національного контексту та європейських стандартів.

1. Теоретико-правові засади гармонізації соціального законодавства України з правом ЄС

Враховуючи фундаментальне значення прав людини як на глобальному, так і на державному рівнях, сучасна концепція передбачає пріоритетність людської особистості з її життєво необхідними запитами, а якість правового механізму визначається його спроможністю задовольнити ці запити. У теперішніх реаліях соціальні права визнаються базовими, проте водночас вони є найскладнішими серед усіх конституційних прав. Фундаментальний характер соціальних прав зумовлений тим, що вони формують підвалини системи конституційного захисту прав і свобод особистості. Обов'язковим завданням України як соціальної правової держави є забезпечення доступності для людини мінімальних соціальних благ, здатних гарантувати їй та її родині достатній і гідний життєвий стандарт, а для соціально незахищених категорій населення необхідно створити дієві та ефективні механізми їх підтримки. У контексті гармонізації соціального законодавства України з правом ЄС особливого значення набуває питання понятійно-категоріального апарату. Законодавство у соціальній сфері охоплює весь комплекс правових відносин, пов'язаних із наданням соціальних допомог різноманітним категоріям населення, їх соціально-економічною підтримкою та створенням належних умов для їхньої життєдіяльності, що загалом спрямоване на формування соціальної безпеки громадян.

Для реалізації зазначених завдань ключовим є розуміння самої сутності процесу гармонізації законодавства. Термін «гармонізація» походить від грецького слова *harmonikos*, що означає «злагоджений», «розмірний». У юридичному контексті, за твердженням Н. Кузнецової, гармонізація являє

собою усунення проблемних невідповідностей між національними законами. При цьому не йдеться про створення абсолютно ідентичних законодавчих положень. Суть полягає в тому, щоб їхній зміст був достатньо схожим для органічного поєднання один з одним, тобто «вписувався» в єдині рамки та стандарти. У межах такого широкого і демократичного розуміння гармонізація законодавства призводить до «ідеологічного» зближення законів, а також окремих правових норм та певних юридичних механізмів¹.

І. Яковюк характеризує гармонізацію як процес спільного, узгодженого розвитку національних законодавств, усунення наявних суперечностей та формування мінімальних правових стандартів шляхом утвердження спільних правових принципів або ухвалення окремих правових рішень із метою зближення правових систем. Іншими словами, за допомогою гармонізації формується такий стан національного законодавства, коли його акти за своїм змістом, засадами правового регулювання, а також можливими правозастосовними наслідками є однорідними з актами іншої держави чи міжнародного (регіонального) об'єднання за можливих розбіжностей у юридичних механізмах закріплення².

Феномен гармонізації найбільш поширений у практиці зближення держав-членів Європейського Союзу. У Словнику термінів і понять із міжнародного та європейського права гармонізація законодавства визначається як приведення законодавства держав-членів та країн-не членів у відповідність до вимог Європейського Союзу на підставі правових актів організації, який відбувається у формі адаптації законодавства, імплементації положень, стандартизації норм тощо³. Німецький дослідник М. Швейцар⁴ наголошує, що у праві ЄС гармонізацію в широкому розумінні визначають як заміну різних національних політик єдиною спільною політикою Союзу у відповідній сфері. У вузькому розумінні гармонізація у праві ЄС це предметне наближення національних правових приписів до встановлених Союзом стандартів шляхом скасування відмінностей у національному законодавстві⁵.

Якщо розкривати термін «гармонізація» у контексті даного дослідження та акцентувати увагу на взаємодії України з Європейським Союзом, то гармонізація соціального законодавства України з правом ЄС є багатовимірним процесом юридичного зближення стандартів соціального забезпечення. Цей процес заснований на зобов'язаннях України, закріплених в Угоді

¹ Кузнецова Н.С. Проблема відповідності цивільного законодавства України стандартам європейського права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2. С. 66–69.

² Яковюк І. Адаптація і гармонізація законодавства в умовах інтеграції проблема співвідношення. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 29–42.

³ Законотворчість. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2005. 160 с.

⁴ Schweitzer M. *Europarecht: das Recht der Europäischen Union, das Recht der Europäischen Gemeinschaften* (EGKS, EG, EAG) mit Schwerpunkt EG. Neuwied, Kriftel, Berlin : Luchterhand, 1996. 631 p.

⁵ Москаленко О.В., Лук'яничков О.М. Гармонізація стандартів соціального забезпечення в Україні з Європейською соціальною хартією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 131–134. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/31>.

про асоціацію з ЄС від 27.06.2014 р.⁶, а також у ратифікації Європейської соціальної хартії (переглянутої), під час розроблення та впровадження національного законодавства внаслідок визнання зразків правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, сформульованих у документах ЄС. Цей процес передбачає не механічне копіювання європейських норм, а їх адаптацію з урахуванням національного контексту, соціально-економічних реалій та потреб різних соціально-демографічних груп населення України, що здійснюється через систематизацію законодавства, усунення його безсистемності та суперечливості, впровадження принципів адресності соціального забезпечення та диференційованого підходу до різних категорій громадян.

Після здобуття незалежності в 1991 році Україна спочатку зберігала радянську систему соціального захисту, де переважали пільги та виплати. Однак наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років почався зсув до європейської моделі. Нові закони, такі як «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування» (1999)⁷, «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» (2003)⁸ та «Про недержавне пенсійне забезпечення»⁹ (2003), були розроблені з урахуванням європейського досвіду. Це призвело до неоднорідності системи: частина норм все ще базується на пільгах, а інша – на послугах і підтримці вразливих груп.

На сьогоднішнє сучасне соціальне законодавство України демонструє такі риси: відхід від радянських підходів, зростання кількості актів, адаптацію до норм ЄС, створення збірників та проектів кодексів. Гармонізація з європейським правом є ключовим елементом, що сприяє інтеграції. Це включає узгодження стандартів для підвищення ефективності захисту¹⁰.

Гармонізація законодавства України з ЄС є пріоритетом інтеграції, що також є ключовим для політики держави. Стаття 46 Конституції України¹¹ гарантує право на соціальний захист, включаючи забезпечення при втраті працездатності, годувальника, безробітті, старості та інших випадках. Держава повинна створювати умови для цього, удосконалюючи регулювання через гармонізацію з ЄС і підвищуючи ефективність управління.

⁶ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.11.2025).

⁷ Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46-47. ст. 403 (дата звернення: 11.11.2025).

⁸ Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 49-51. ст. 376 (дата звернення: 11.11.2025).

⁹ Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47-48. ст. 372 (дата звернення: 11.11.2025).

¹⁰ Сайнецький О. П. Концептуальні основита напрями оптимізації систематизації соціального законодавства України. *Соціальне право*. 2021. № 4. С. 44–51.

¹¹ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (дата звернення: 11.11.2025).

Стаття 114 Угоди про асоціацію з ЄС від 27.06.2014 р.¹² зобов'язує Україну поступово наближати закони до *acquis* ЄС. Хоча додаток вказує на сектори як фінансові чи телекомунікаційні послуги, гармонізація не обмежується ними, і соціальна сфера також є важливою.

Для визначення тенденцій варто звернутися до Загальнодержавної програми гармонізації законодавства України з ЄС від 18.03.2004 р.¹³. Згідно з розділом V, пріоритетні сфери визначені Угодою про партнерство від 14.06.1994 р.¹⁴, яка втратила чинність, але програма діє. Соціальна сфера не вказана прямо, але суміжні галузі як охорона праці чи здоров'я впливають на неї взаємно. Таким чином, програма не встановлює безпосередні тенденції для соціального законодавства, але гармонізація в суміжних сферах вплине на соціальний захист.

Україна інтегрує у своє соціальне законодавство стандарти, визначені ключовими конвенціями МОП з питань соціального забезпечення та охорони праці. До основних міжнародних та європейських документів, які слугують орієнтиром для гармонізації, належать: Конвенція МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952)¹⁵, Європейська конвенція про соціальну і медичну допомогу (1953)¹⁶, Європейська конвенція про соціальне забезпечення (1972)¹⁷, Хартія основних прав Європейського Союзу (2000)¹⁸, а також переглянута Європейська соціальна хартія (1996)¹⁹. Однак не всі із зазначених міжнародних актів Україна ратифікувала повною мірою, що не дозволяє в повному обсязі привести національне законодавство у відповідність до сучасних європейських стандартів і вимагає подальших реформ.

Система правового регулювання соціального захисту в ЄС має складну структуру і включає численні міжнародні угоди, законодавчі акти та програмні

¹² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.11.2025).

¹³ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. ст.367. (дата звернення: 11.11.2025).

¹⁴ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : Міжнародний документ від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (втрата чинності: від 01.09.2017)

¹⁵ Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення : Міжнародний документ від 28.06.1952 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text (дата звернення: 11.11.2025).

¹⁶ Європейська конвенція про соціальну та медичну допомогу та Протокол до неї (ETS № 14) : Міжнародний документ від 11.12.1953 № ETS № 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_649#Text (дата звернення: 11.11.2025).

¹⁷ Європейська конвенція про соціальне забезпечення (ETS № 78) : Міжнародний документ від 14.12.1972 № ETS 78. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_581/ed19721214#Text (дата звернення: 11.11.2025).

¹⁸ Хартія основних прав Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2000. № 1012/C 326/02. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> (дата звернення: 11.11.2025).

¹⁹ Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 11.11.2025).

документи, що встановлюють базові принципи та стандарти соціального забезпечення. Серед основоположних актів виділяється Європейська соціальна хартія – документ Ради Європи, затверджений 1961 року з наступною редакцією 1996 року. Цей акт гарантує громадянам права у сфері соціального забезпечення, трудових відносин, медичного обслуговування, освіти та забезпечення житлом. Хартія вимагає від держав-підписантів втілювати ці гарантії через власне законодавство та державні програми. Важливою особливістю є контрольний механізм, що передбачає подання національних звітів та процедуру розгляду колективних звернень.

Не менш значущою є Хартія фундаментальних прав ЄС, прийнята 2000 року. Документ визначає ключові права людини на гідне життя, свободу, рівноправність та взаємодопомогу, а також специфічні соціальні гарантії – зокрема, право на соціальну підтримку (стаття 34), медичну допомогу (стаття 35) та недискримінацію в трудових відносинах (стаття 21). Цей документ має обов’язковий характер для всіх держав-членів Євросоюзу та служить правовою основою при винесенні судових вердиктів у соціальній сфері²⁰.

Важливою віхою у формуванні правової бази став Європейський стовп соціальних прав 2017 року, що містить 20 ключових засад для покращення соціальних умов у державах-членах Євросоюзу. Особливу увагу приділено забезпеченню однакових можливостей працевлаштування, гідним трудовим умовам та залученню всіх верств населення до суспільного життя. Цей документ має стратегічне значення та визначає напрями модернізації соціальної сфери²¹.

Значну роль у встановленні соціальних норм відіграють законодавчі акти ЄС. Зокрема, Директива Ради 2000/43/ЄС²² усуває дискримінацію за расовим чи етнічним критерієм, тоді як Директива 2000/78/ЄС²³ встановлює рівноправність у трудових відносинах. Ці нормативні документи підлягають обов’язковому впровадженню у національні правові системи країн-учасниць. Паралельно європейські регламенти, зокрема Регламент ЄС № 1304/2013²⁴

²⁰ Москаленко О.В., Лук’янчиков О.М. Гармонізація стандартів соціального забезпечення в Україні з Європейською соціальною хартією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 131–134. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/31>

²¹ Передерій О. С. Забезпечення соціальних стандартів як принцип функціонування органів державної влади у відповідності до Угоди про асоціацію (теоретико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. № 84. С. 91–96. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.12>

²² Щодо імплементації принципу рівного ставлення до осіб незалежно від расового чи етнічного походження : Директива Ради від 29 червня 2000 р. № 2000/43/ЄС. *Офіційний журнал ЄС*. L 180, 19.07.2000. С. 22–26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0043> (дата звернення: 12.11.2025)

²³ Про встановлення загальної рамки рівного ставлення у сфері працевлаштування та професійної діяльності : Директива Ради від 27 листопада 2000 р. № 2000/78/ЄС. *Офіційний журнал ЄС*. L 303, 02.12.2000. С. 16–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0078> (дата звернення: 13.11.2025)

²⁴ Про Європейський соціальний фонд та скасування Регламенту (ЄС) № 1081/2006 : Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 17 грудня 2013 р. № 1304/2013. *Офіційний журнал ЄС*. L 347, 20.12.2013. С. 470–487. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013R1304> (дата звернення: 11.11.2025).

щодо Європейського соціального фонду, надають фінансові ресурси для ініціатив у галузі соціального забезпечення, орієнтованих на подолання злиденності, створення робочих місць та соціальне залучення²⁵.

Реалізація цих правових норм здійснюється через вердикти Європейського суду з прав людини та Суду ЄС, які виконують функцію захисту соціальних прав на міжнародному рівні. Таким чином, правова система соціального захисту в Євросоюзі є комплексною та спрямованою на підтримку високих стандартів соціальних гарантій і рівноправності. Такий інтегрований підхід може бути корисним орієнтиром для України при трансформації її соціальної політики згідно з європейськими нормами.

Втілення соціальних норм у державах-членах ЄС відображає різноплановість методів організації соціального забезпечення, що враховують специфіку кожної країни, економічний потенціал та потреби населення. Досвід Чехії, Польщі та Німеччини є показовим у цьому відношенні.

Після приєднання до Євросоюзу 2004 року Чехія провела широкомасштабну гармонізацію власного законодавства з європейськими нормами. Пріоритетними напрямками стали об'єднання систем соціального та медичного страхування, створення рівних можливостей для працевлаштування та поліпшення якості соціальних сервісів. За рахунок структурних фондів ЄС країна змогла впровадити багато ініціатив на підтримку соціально незахищених груп, включаючи осіб з обмеженими можливостями, незайнятих громадян та малозабезпечених родин.

Польща, ставши членом ЄС того ж 2004 року, зробила акцент на модернізації пенсійної системи та розвитку сільських територій. Завдяки ресурсам Європейського соціального фонду вдалося запустити програми перекваліфікації, націлені на скорочення незайнятості, передусім серед молодого покоління. Країна також послідовно втілювала директиви ЄС про недискримінацію при працевлаштуванні та запровадила інклюзивні освітні ініціативи.

Німеччина, як одна з провідних економік Євросоюзу, активно реалізує засади Європейського стовпа соціальних прав, особливо щодо соціального партнерства між найманими працівниками, бізнесом та державою. Німецька модель соціального страхування визнана однією з найуспішніших у ЄС, гарантуючи населенню медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та підтримку при втраті роботи.

Значення структурних фондів Євросоюзу у фінансовому забезпеченні соціальних ініціатив є надзвичайно важливим. Зокрема, Європейський соціальний фонд (ESF) виступає основним механізмом підтримки проєктів, орієнтованих на подолання злиденності та соціального відчуження. За допомогою ESF у державах-членах ЄС були втілені програми розбудови інклюзивної освітньої системи, розширення можливостей працевлаштування та адаптації мігрантів до суспільного життя.

Діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) відіграє істотну роль у забезпеченні соціальних норм у межах ЄС. Судові вердикти формують юридичні

²⁵ Чалок Ю. О. Імплементация в Украине европейских социальных стандартов. *Економічні студії*. 2019. № 3(25). С. 173–177.

прецеденти, що сприяють зміцненню соціальних прав людей, насамперед у ситуаціях дискримінації та утруднення доступу до соціальних послуг.

Досвід упровадження соціальних стандартів у країнах Євросоюзу підтверджує їхню результативність завдяки системному підходу, фінансовій допомозі з боку ЄС та прецедентній судовій практиці, що може слугувати фундаментом для модернізації соціальної політики України²⁶.

Процес європейської інтеграції створив для України нові перспективи щодо трансформації вітчизняної системи соціального забезпечення згідно з нормами Європейського Союзу. Цей вплив проявляється через узгодження правової бази, реалізацію соціальних ініціатив та залучення зовнішнього фінансування. Виконуючи зобов'язання за Угодою про асоціацію з ЄС, українська держава приводить своє законодавство у відповідність до європейських норм у галузі соціального забезпечення. Йдеться про застосування директив Євросоюзу стосовно недискримінації при працевлаштуванні, прав людей з інвалідністю та заборони упереджень за різними критеріями. Так, законодавчий акт України про соціальний захист людей з інвалідністю містить положення щодо сприяння їхній зайнятості, що узгоджується з принципами Європейської соціальної хартії. Українська держава запозичує європейські практики у підтримці незахищених категорій громадян. Зокрема, реалізуються ініціативи з професійного навчання людей без роботи, забезпечення інклюзивної освіти для дітей з особливостями розвитку та допомоги переселенцям. Застосування європейських підходів до контролю якості соціальних сервісів сприяє підвищенню результативності цих ініціатив. Через партнерство з міжнародними структурами, зокрема Європейським соціальним фондом, Україна одержує фінансові ресурси для втілення експериментальних проєктів у сфері соціального забезпечення. Приміром, підтримка зайнятості молодих людей у постраждалих від війни областях фінансується за рахунок грантів європейських партнерів. Водночас, адаптація європейських норм соціального захисту в Україні супроводжується певними труднощами, серед яких брак бюджетних коштів, економічна нестабільність та наслідки воєнного конфлікту. Ці обставини вимагають створення поетапної стратегії перетворень, яка враховуватиме особливості української реальності та забезпечить підтримку з боку міжнародної спільноти.

Вплив європейських норм на соціальну сферу України є очевидним і значущим. Впровадження цих нормативів здатне покращити систему соціальних гарантій для громадян, підтримати процеси соціальної інтеграції та наблизити Україну до європейського правового середовища.

Для успішного впровадження європейських норм соціального забезпечення потрібно узгодити вітчизняне законодавство з основними принципами Європейського соціального стовпа, положеннями Соціальної хартії Європи та відповідними документами Євросоюзу. Це означає втілення принципів справедливості, боротьби з дискримінацією, соціального забезпечення та можливостей працевлаштування.

²⁶ Наливайко І. О. Еволюція соціальних стандартів та гарантій у правовій системі України: сучасні виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 42–47. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.5>

Ключовим завданням є оптимізація фінансування соціальних ініціатив, зокрема завдяки міжнародній фінансовій підтримці та залученню структурних коштів ЄС для втілення експериментальних проєктів у галузі соціального забезпечення. Необхідно зосередитися на розбудові інклюзивної освітньої системи та формуванні програм сприяння зайнятості для осіб з інвалідністю та інших соціально незахищених категорій населення²⁷.

Також важливо створити відкриті системи контролю за рівнем соціальних послуг, що допоможе зміцнити впевненість населення у надійності системи соціального забезпечення.

Досвід європейських держав-членів ЄС демонструє, що успішна гармонізація соціального законодавства неможлива без урахування національного контексту та соціально-економічних реалій конкретної країни. Кожна держава адаптує європейські принципи з урахуванням власних потреб, що свідчить про необхідність врахування місцевих традицій та особливостей при гармонізації в Україні.

Принципи реорганізації та адаптації:

1. Адресність соціального забезпечення: поширення на найманих працівників, членів їхніх сімей та непрацездатних осіб; для самозайнятих – лише ті гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь.

2. Диференційований підхід: залежно від економічної самостійності та можливостей соціально-демографічних груп.

3. Розподіл економічної відповідальності між державою, підприємствами та громадянами.

4. Встановлення рівня соціальних гарантій на основі соціальних нормативів (розмір прожиткового мінімуму, мінімальні заробітні плати й пенсії).

Реалізація цих принципів у практиці соціального законодавства потребує вивчення досвіду інших європейських держав, які пройшли шлях систематизації соціально-правових норм. Аналіз кодифікаційних процесів у країнах ЄС дозволяє визначити оптимальні моделі структурування соціального законодавства та уникнути типових помилок. В ЄС діє Соціальний кодекс, що встановлює базові вимоги для країн-членів. Введення аналогічного документу в Україні могло б забезпечити консолідацію й стандартизацію цієї сфери, закріпивши мінімальні соціальні гарантії.

Порівняльний досвід систематизації соціального законодавства в європейських країнах:

1. Франція здійснила кодифікацію у два етапи: спочатку було прийнято Кодекс соціального забезпечення (1956), а згодом – Кодекс соціального страхування (2000)²⁸, що забезпечило комплексне регулювання всіх аспектів соціального захисту.

²⁷ Ількова М. Європейські стандарти соціального захисту: уроки для України в контексті євроінтеграції. *Logos*. 2025. № 6. С. 109–113. DOI 10.36074/logos-24.01.2025.021

²⁸ Code de la sécurité sociale. Journal officiel de la République française. 2000. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006073189/> (дата звернення: 12.11.2025).

2. Німеччина консолідувала соціальне законодавство у єдиному Соціальному кодексі (1989)²⁹, який став зразком для багатьох європейських держав завдяки системності та чіткості структури.

3. Чехія обрала шлях секторального регулювання через спеціалізовані закони: «Про організацію й здійснення соціального забезпечення» (1991)³⁰ та «Про пенсійне страхування» (1995)³¹, що дозволило детально врегулювати окремі напрями соціального захисту.

4. Угорщина демонструє поетапний розвиток соціального законодавства – від базового Акта про соціальний захист (1975) до комплексного Акта про економічну стабілізацію (1995) та інших нормативних актів, що відображають еволюцію соціальної політики держави³².

Ключові тенденції гармонізації соціального законодавства України з європейськими стандартами

1. Ратифікація європейських стандартів та наближення до міжнародних норм

Перша тенденція полягає у ратифікації всіх ключових європейських стандартів і наближенні мінімальних норм до міжнародних вимог. Це посилюється зобов'язаннями за Хартією, де Україна повинна реформувати соціальну сферу. Держава звітує про виконання, але вимоги не повністю виконані.

2. Виконання вимог Європейської соціальної хартії (переглянутої)

3 першою тенденцією тісно пов'язане виконання вимог Європейської соціальної хартії (переглянутої)³³. Ратифікація за Законом від 14.09.2006 р. № 137-V³⁴ була вибірковою, без деяких статей про систему забезпечення. Комітет соціальних прав відзначив невідповідності³⁵, зокрема відсутність медичних обстежень для працівників нічних змін чи обмежень щодо відрахувань із заробітних плат. Ці недоліки гальмують процес гармонізації.

Закон від 17.05.2017 р. № 2034-VIII³⁶ додатково ратифікував окремі положення, підтверджуючи сталість цієї тенденції. Комітет наголошує на необхідності повної ратифікації, що очікується в майбутньому.

²⁹ Sozialgesetzbuch (SGB). Bundesgesetzblatt. 1989. Teil I. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_1/ (дата звернення: 11.11.2025).

³⁰ Zákon č. 582/1991 Sb. o organizaci a provádění sociálního zabezpečení. Sbírka zákonů České republiky. 1991. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-582> (дата звернення: 11.11.2025).

³¹ Там само.

³² Гончаров А. Порівняльно-правовий аналіз підходів до побудови системи соціального захисту на прикладі країн ЄС та СНД. *Проблеми правознавства та правохоронної діяльності*. 2012. № 2. С. 18–23

³³ Малога Л.Ю. Проблеми адаптації законодавства України у сфері соціального захисту до законодавства Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського університету*. 2017. № 2 (1). С. 128–131.

³⁴ Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14.09.2006 р. № 137-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 43. Ст. 418. (дата звернення: 11.11.2025).

³⁵ Національні звіти щодо виконання Європейської соціальної хартії. Рада Європи. *European Social Charter Reports*. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/national-reports> (дата звернення: 11.11.2025).

³⁶ Про внесення зміни до пункту 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» : Закон України від 17.05.2017 р. № 2034-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 24. Ст. 279. (дата звернення: 11.11.2025).

3. Врахування досвіду європейських держав у законотворчій діяльності

Ще одна важлива тенденція – врахування досвіду європейських держав у процесі законотворення. Після здобуття незалежності Україна запозичувала правові норми переважно з Росії³⁷. З часом підходи змінилися, а в контексті євроінтеграції досвід країн ЄС знову набув актуальності та стратегічного значення.

4. Імплементация стандартів для окремих соціальних груп

Серед впроваджуваних тенденцій особливе місце займає імплементация спеціалізованих стандартів для окремих категорій населення. Ратифікація Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (2009)³⁸ вирішила низку проблем, однак потрібна повна гармонізація з іншими європейськими документами, зокрема з Директивою № 92/85/ЄЕС³⁹.

І. Сахарук пропонує комплекс заходів: визначити ключові поняття, встановити гарантії, запровадити систему оцінки ризиків, змінити положення щодо неможливості примусу до праці, забезпечити збереження місця роботи під час медичних обстежень, детально регламентувати процедури звільнення⁴⁰. Реалізація цих пропозицій могла б вирішити наявні проблеми, тому тенденція спрямована на поглиблену гармонізацію законодавства для конкретних соціально-демографічних категорій.

2. Практичні аспекти та перспективи систематизації соціального законодавства України

Сучасне соціальне законодавство України характеризується відсутністю системності, наявністю суперечностей, нелогічністю та застарілими нормами. Це створює труднощі в його застосуванні та вимагає комплексного перегляду. Зокрема, необхідно переоцінити перелік груп населення, які потребують соціальної підтримки через складні життєві ситуації, з метою запобігання зловживанням як з боку державних органів, так і з боку громадян. У цьому контексті доцільно аналізувати підходи європейських держав до вирішення подібних питань.

У квітні 2016 року уряд України визнав складність соціально-економічного стану країни та визначив ключовим напрямком своєї роботи впровадження реформ, спрямованих на втілення принципів соціальної справедливості та зростання рівня життя населення. Це відповідає рекомендаціям Організації

³⁷ Погорелова З.О. Проблемні питання законопроекткування в контексті українського та міжнародного досвіду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 32 (1). С. 140–145.

³⁸ Конвенція про права осіб з інвалідністю: Міжнародний документ від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 11.11.2025).

³⁹ Про запровадження заходів із заохочення поліпшення безпеки та гігієни праці для вагітних працівниць і тих, хто недавно народив або годує грудьми: Директива Ради від 19 жовтня 1992 р. № 92/85/ЄЕС. *Офіційний журнал Європейських Співтовариств*. L 348, 28.11.1992. С. 1–8. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31992L0085> (дата звернення: 14.11.2025).

⁴⁰ Сахарук І.С. Імплементация в Україні стандартів ЄС у сфері безпеки та охорони здоров'я вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, або годують: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Соціальне право*. 2018. № 2. С. 54–61.

Об'єднаних Націй щодо обов'язків держави у сфері підвищення якості життя та допомоги нужденним. Уряд усвідомлює потребу в радикальних змінах, але для їх реалізації потрібен детальний план дій.

Політики та журналісти часто підкреслюють низький рівень життя в Україні, високий відсоток бідності через малі зарплати та пенсії. Останнім часом, завдяки безвізовому режиму, українці можуть порівнювати умови життя з європейськими, що підтверджує потребу в економічних реформах, реформі державного управління та соціальної сфери. Держава регулює рівні зарплат, пенсій та пільг, а вибір європейського шляху розвитку означає прагнення до європейських стандартів життя.

Соціальне законодавство України можна поділити на дві групи: соціальне страхування та соціальне забезпечення. Соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій для матеріального захисту у випадках хвороби, втрати працездатності, безробіття, старості тощо. Соціальне забезпечення – система підтримки категорій громадян у скрутних обставинах, включаючи допомоги працюючим, багатодітним, малозабезпеченим, утримання в інтернатах, протезування, навчання інвалідів та пільги. Страховий принцип протиставляється патерналістському: перше регулює механізми допомоги, друге – пільги, часто під політичним впливом.

О. Коваль виділяє недоліки соціального законодавства: безсистемність (розрізнені акти на догоду політичним силам); суперечливість (внутрішні колізії, наприклад, щодо віку безробіття); порушення прав (судові рішення на користь пенсіонерів); алогічність (різні підходи до подібних інститутів); застарілість (архаїчні норми, як пільги на телефони)⁴¹.

Уряд визначив пріоритети: реформа оплати праці з європейськими стандартами; пенсійна реформа; адресна допомога; децентралізація соціальних послуг. Соціальне законодавство поділяється на блоки: соціальне страхування (7 основних + 30 спеціальних законів); соціальна допомога (щонайменше 20 законів); соціальні стандарти (3 закони); інше (3 закони)⁴².

Для узгодження з ЄС доцільно створити Соціальний кодекс України як надбудову над національними актами, з мінімальними орієнтирами, подібно до Європейського соціального кодексу. Це враховує відсутність жорстких зобов'язань України та її унітарність⁴³.

Основні принципи реорганізації: 1) охоплення тільки найманими працівниками, їх сім'ями та непрацездатними; 2) диференціація залежно від економічної самостійності; 3) розподіл відповідальності між державою, підприємствами та громадянами; 4) стандарти на основі прожиткового мінімуму, мінімальних зарплат і пенсій; 5) відповідність економічному розвитку.

⁴¹ Коваль О. П. Удосконалення функціонування соціальної сфери України: економіко-адміністративний аспект. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69).

⁴² Новосельська І.В., Руше М. Кодифікація законодавства України із соціального забезпечення. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 7. С. 43–45.

⁴³ Нижник Н.Р. Перспективи кодифікації українського законодавства про соціальне забезпечення. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 87–91.

У сучасних умовах дії правового режиму воєнного стану особливого значення набуває максимальне використання потенціалу трудового законодавства для забезпечення зайнятості населення та водночас збереження соціальних гарантій працівників. Зростає потреба у таких правових механізмах організації праці, які дають змогу поєднати виконання трудових функцій із задоволенням нагальних сімейних потреб, включно з доглядом за близькими родичами та членами сім'ї, що прямо пов'язано з інститутом соціальних відпусток. Розвиток надомної та дистанційної праці під час воєнного стану істотно трансформував баланс між робочим часом і часом відпочинку. Запровадження гнучких форм організації праці покликане, з одного боку, сприяти економічній безпеці та підтриманню економічної активності населення, а з іншого – забезпечити можливість поєднання оплачуваної праці з реалізацією сімейних та соціальних обов'язків працівника. За таких умов інститут соціальних відпусток має розглядатися не ізольовано, а у взаємозв'язку з новими формами зайнятості та змінами правового регулювання робочого часу і часу відпочинку.

Пошук оптимального балансу між інтересами роботодавця та працівника в умовах повномасштабної агресії набуває ключового значення. З одного боку, держава й бізнес зацікавлені у безперервності економічної діяльності, а з іншого – надмірна інтенсифікація праці та розмиття меж між робочим і позаробочим часом створюють ризики для реалізації соціальних прав. Саме інститут соціальних відпусток має відігравати компенсаційну й превентивну роль, забезпечуючи відновлення працездатності, захист сімейного життя та підтримку вразливих категорій працівників⁴⁴.

Щодо систематизації нормативної бази у соціальній сфері, слід зазначити існування таких проблемних аспектів: відсутність чіткого визначення всіх нормативно-правових документів соціального спрямування та невизначеність щодо того, які саме акти мають лягти в основу майбутнього кодифікованого документа (незалежно від його назви – Соціальний кодекс чи Кодекс соціального забезпечення). Крім того, залишається відкритим питання методології здійснення цієї кодифікації.

Аналіз законопроекту № 2311, поданого у лютому 2013 року⁴⁵, не дає змоги чітко зрозуміти, яку методологічну основу використовували його розробники. Цю позицію підтримують науковці, зокрема дослідники Н. Нижник, І. Гуменюк та О. Тищенко, які констатують невдачу цього проєкту у вирішенні завдань упорядкування законодавства про соціальне забезпечення через методологічні прогалини.

Профільний комітет парламенту України дійшов висновку про невідповідність згаданого законопроекту базовим вимогам до кодифікованих актів. Серед основних вад відзначалася недостатня глибина оновлення та

⁴⁴ Кузнецова М., Авраменко Д. Особливості використання надомної та дистанційної форми праці під час дії правового режиму воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 59–64. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.59>.

⁴⁵ Проєкт Закону про соціальний кодекс України № 2311 від 21.02.2013 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=4088 (дата звернення: 14.11.2025).

систематизації правового матеріалу, адже документ фактично являв собою механічне поєднання різних законодавчих актів без належної їх переробки. До того ж, розробники не врахували численні зміни у соціальному законодавстві.

Детальне вивчення документа виявляє додаткові недоліки. Практично всі фахівці, що аналізували проект, вказують на відсутність логічного розмежування між загальними та спеціальними положеннями. Розробники помилково включили до загальних положень норми про обов'язкове державне страхування та соціальне обслуговування, які за своєю природою належать до спеціальної частини.

О. Тищенко також звертає увагу на непослідовність у викладенні державних стандартів та гарантій у загальній частині проекту. Зокрема, у переліку основних державних гарантій, що мають встановлюватися виключно законодавчо, відсутнє згадування прожиткового мінімуму (хоча Конституція його гарантує), попри те що це поняття використовується у наступних розділах документа⁴⁶. Таким чином, серед причин відхилення законопроекту варто виділити непослідовність його змістового наповнення та структурної побудови.

Для подолання цих системних недоліків необхідно визначити пріоритетні напрями гармонізації законодавства у сфері соціального забезпечення. Серед них варто виділити проведення ринкових реформ у соціальній сфері з урахуванням досвіду розвинених країн, усунення безсистемності, суперечливості та алогічності законодавства, а також запровадження адресної соціальної допомоги. Важливим кроком має стати реформування пенсійної системи та посилення ролі недержавних пенсійних фондів, що дозволить диверсифікувати джерела пенсійного забезпечення. Окрім того, децентралізація соціальних послуг і їх розвиток на рівні громад сприятиме підвищенню ефективності надання допомоги. Обов'язковим є також перегляд категорій осіб, які мають право на соціальне забезпечення, з метою уникнення зловживань та коригування критеріїв віднесення до таких категорій⁴⁷.

На думку Л. Малюга подолання цих системних недоліків необхідно визначити пріоритетні напрями гармонізації законодавства у сфері соціального забезпечення, зокрема через адаптацію до стандартів Європейського Союзу. Такий процес адаптації здійснюється через створення спеціалізованих органів, відповідальних за моніторинг та впровадження європейських норм, розробку та прийняття законів, що відповідають принципам *acquis communautaire*, реальне застосування адаптованих норм органами влади та судами, а також участь громадськості та професійних спільнот у процесі законодавчих змін. Серед ключових напрямів варто виділити проведення ринкових реформ у соціальній сфері з урахуванням досвіду розвинених країн, усунення безсистемності, суперечливості та алогічності законодавства, запровадження адресної соціальної допомоги, реформування пенсійної системи та посилення ролі

⁴⁶ Тищенко О.В. Систематизація соціально-забезпечувального законодавства України. *Вчені записки Таврійського нац. ун-та ім. В.І. Вернадського*. 2013. № 2-2. Т. 26 (65). С. 65–71.

⁴⁷ Кліменко А. Л. Право соціального забезпечення в умовах гармонізації та реформування законодавства: основні аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2019. № 1 (15). DOI: 10.21564/2225-6555.2019.15.169640

недержавних пенсійних фондів, що дозволить диверсифікувати джерела пенсійного забезпечення. Важливим є також децентралізація соціальних послуг і їх розвиток на рівні громад, що сприятиме підвищенню ефективності надання допомоги, а також обов'язковий перегляд категорій осіб, які мають право на соціальне забезпечення, з метою уникнення зловживань та коригування критеріїв віднесення до таких категорій⁴⁸.

Аналіз процесу гармонізації соціального законодавства України з правом ЄС засвідчує наявність системних проблем, які гальмують ефективну євроінтеграцію у соціальній сфері. Попри формальне прийняття численних законодавчих актів та ратифікацію міжнародних документів, залишається критичною проблема фрагментарності та безсистемності правового регулювання. Невдалі спроби кодифікації, зокрема законопроект № 2311, демонструють відсутність єдиної методологічної концепції систематизації соціально-забезпечувального законодавства. На нашу думку, ключовою передумовою успішної гармонізації є не механічне запозичення європейських норм чи створення формального кодифікованого акту, а глибока трансформація підходів до соціального захисту: від патерналістської моделі радянського типу до сучасної європейської системи, заснованої на принципах адресності, диференціації та збалансованої відповідальності держави, роботодавців і громадян. Без такої ідеологічної трансформації будь-які спроби систематизації законодавства залишатимуться поверхневими та неефективними.

ВИСНОВКИ

Дослідження гармонізації соціального законодавства України з правом ЄС показало, що це багатовимірний процес юридичного зближення, заснований на Угоді про асоціацію та Європейській соціальній хартії. Гармонізація передбачає адаптацію європейських норм з урахуванням національного контексту.

Правове регулювання соціального захисту в ЄС включає Європейську соціальну хартію, Хартію фундаментальних прав, Європейський стовп соціальних прав та численні директиви. Досвід Чехії, Польщі та Німеччини показує ключові фактори успіху: системний підхід, фінансова допомога фондів ЄС та судова практика.

Після 1991 року Україна поступово переходила від радянської патерналістської моделі до європейської, що призвело до неоднорідності системи. Виявлено чотири ключові тенденції: ратифікація стандартів, виконання вимог Хартії, врахування європейського досвіду, імплементація спеціалізованих норм.

Сучасне законодавство має системні недоліки: безсистемність, суперечливість, застарілість. Законопроект № 2311 про Соціальний кодекс виявився методологічно невдалим через механічне поєднання актів.

Для України найприйнятнішою є німецька модель єдиного Соціального кодексу з поетапним впровадженням. Визначено шість пріоритетів: ринкові

⁴⁸ Малюга Л. Ю. Теоретико-правові основи адаптації соціального законодавства України до законодавства Європейського Союзу : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 406 с.

реформи, усунення безсистемності, адресна допомога, реформа пенсійної системи, децентралізація послуг, перегляд категорій отримувачів.

Кодекс має базуватися на п'яти принципах: адресність, диференційований підхід, розподіл відповідальності, соціальні нормативи, відповідність економічному розвитку. Пропонується методологія розробки через міжвідомчу групу, інвентаризацію законодавства, концептуальний документ та громадське обговорення.

Успішна гармонізація можлива лише після остаточного вибору між патерналістською та європейською моделлю соціального захисту.

АНОТАЦІЯ

Досліджено процес гармонізації соціального законодавства України з правом Європейського Союзу в контексті євроінтеграційних зобов'язань держави. Проаналізовано понятійно-категоріальний апарат гармонізації від класичних підходів (Н. Кузнецова, І. Яковюк, М. Швейцар) до сучасного розуміння як багатовимірного процесу адаптації національних стандартів до європейських норм. Досліджено систему європейських соціальних стандартів, що включає Європейську соціальну хартію, Хартію фундаментальних прав ЄС, Європейський стовп соціальних прав, директиви та регламенти, а також досвід їх імплементації у Чехії, Польщі та Німеччині. Виявлено чотири ключові тенденції гармонізації: ратифікація європейських стандартів, поетапне виконання вимог Європейської соціальної хартії, врахування досвіду європейських держав у законотворчості та імплементація спеціалізованих стандартів для окремих соціальних груп. Встановлено системні недоліки сучасного соціального законодавства: безсистемність, суперечливість, алогічність та застарілість норм. Проаналізовано причини невдачі законопроекту № 2311 про Соціальний кодекс України через методологічні прогалини та механічне поєднання актів. Визначено шість пріоритетних напрямів удосконалення: проведення ринкових реформ, усунення безсистемності, запровадження адресної допомоги, реформування пенсійної системи, децентралізація послуг та перегляд категорій отримувачів. На основі порівняльно-правового аналізу обґрунтовано доцільність створення Соціального кодексу України за німецькою моделлю з п'ятьма базовими принципами: адресність, диференціація, розподіл відповідальності, соціальні нормативи та економічна обґрунтованість. Запропоновано методологію розробки кодексу через міжвідомчу робочу групу, інвентаризацію законодавства, концептуальний документ, поетапне впровадження та громадське обговорення. Обґрунтовано, що успішна гармонізація можлива лише за умови подолання концептуальної невизначеності та остаточного вибору між патерналістською та європейською моделями соціального захисту.

Література

1. Кузнецова Н.С. Проблема відповідності цивільного законодавства України стандартам європейського права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2. С. 66–69.

2. Яковюк І. Адаптація і гармонізація законодавства в умовах інтеграції проблема співвідношення. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 29–42.

3. Законотворчість. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2005. 160 с.

4. Schweitzer M. Europarecht: das Recht der Europäischen Union, das Recht der Europäischen Gemeinschaften (EGKS, EG, EAG) mit Schwerpunkt EG. Neuwied, Kriftel, Berlin : Luchterhand, 1996. 631 p.

5. Москаленко О.В., Лук'янчиков О.М. Гармонізація стандартів соціального забезпечення в Україні з Європейською соціальною хартією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 131–134. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/31>.

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.11.2025).

7. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46–47. ст.403 (дата звернення: 11.11.2025).

8. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 49–51. ст. 376 (дата звернення: 11.11.2025).

9. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47–48. ст. 372 (дата звернення: 11.11.2025).

10. Сайнецький О. П. Концептуальні основита напрями оптимізації систематизації соціального законодавства в Україні. *Соціальне право*. 2021. № 4. С. 44–51.

11. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (дата звернення: 11.11.2025).

12. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. ст. 367. (дата звернення: 11.11.2025).

13. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Міжнародний документ від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (втрата чинності: від 01.09.2017)

14. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення: Міжнародний документ від 28.06.1952 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text (дата звернення: 11.11.2025).

15. Європейська конвенція про соціальну та медичну допомогу та Протокол до неї (ETS № 14): Міжнародний документ від 11.12.1953 № ETS 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_649#Text (дата звернення: 11.11.2025).

16. Європейська конвенція про соціальне забезпечення (ETS № 78): Міжнародний документ від 14.12.1972 № ETS 78. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_581/ed19721214#Text (дата звернення: 11.11.2025).
17. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2000. № 2012/C 326/02. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> (дата звернення: 11.11.2025).
18. Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 11.11.2025).
19. Передерій О. С. Забезпечення соціальних стандартів як принцип функціонування органів державної влади у відповідності до Угоди про асоціацію (теоретико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. № 84. С. 91–96. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.12>
20. Щодо імплементації принципу рівного ставлення до осіб незалежно від расового чи етнічного походження: Директива Ради від 29 червня 2000 р. № 2000/43/ЄС. *Офіційний журнал ЄС*. L 180, 19.07.2000. С. 22–26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0043> (дата звернення: 17.11.2025)
21. Про встановлення загальної рамки рівного ставлення у сфері працевлаштування та професійної діяльності: Директива Ради ЄС від 27 листопада 2000 р. № 2000/78/ *Офіційний журнал ЄС*. L 303, 02.12.2000. С. 16–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0078> (дата звернення: 13.11.2025)
22. Про Європейський соціальний фонд та скасування Регламенту (ЄС) № 1081/2006: Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 17 грудня 2013 р № 1304/2013. *Офіційний журнал ЄС*. L 347, 20.12.2013. С. 470–487. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013R1304> (дата звернення: 11.11.2025).
23. Чалюк Ю. О. Імплементація в Україні європейських соціальних стандартів. *Економічні студії*. 2019. № 3(25). С. 173–177.
24. Наливайко І. О. Еволюція соціальних стандартів та гарантій у правовій системі України: сучасні виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 42–47. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.5>
25. Ількова М. Європейські стандарти соціального захисту: уроки для України в контексті євроінтеграції. *Logos*. 2025. № 6. С. 109–113. DOI 10.36074/logos-24.01.2025.021
26. Code de la sécurité sociale. *Journal officiel de la République française*. 2000. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006073189/> (дата звернення: 12.11.2025).
27. Sozialgesetzbuch (SGB). Bundesgesetzblatt. 1989. Teil I. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_1/ (дата звернення: 11.11.2025).
28. Zákon č. 582/1991 Sb. o organizaci a provádění sociálního zabezpečení. Sbíрка zákonů České republiky. 1991. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-582> (дата звернення: 11.11.2025).

29. Zákon č. 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění . Sbírka zákonů České republiky. 1995. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1995-155> (дата звернення: 11.11.2025).

30. Гончаров А. Порівняльно-правовий аналіз підходів до побудови системи соціального захисту на прикладі країн ЄС та СНД. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2012. № 2. С. 18–23.

31. Малюга Л.Ю. Проблеми адаптації законодавства України у сфері соціального захисту до законодавства Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського університету*. 2017. № 2 (1). С. 128–131.

32. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14.09.2006 р. № 137-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 43. Ст. 418. (дата звернення: 11.11.2025).

33. Національні звіти щодо виконання Європейської соціальної хартії. Рада Європи. *European Social Charter Reports*. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/national-reports> (дата звернення: 11.11.2025).

34. Про внесення зміни до пункту 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» : Закон України від 17.05.2017 р. № 2034-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 24. Ст. 279. (дата звернення: 11.11.2025).

35. Погорелова З.О. Проблемні питання законопроектування в контексті українського та міжнародного досвіду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 32 (1). С. 140–145.

36. Конвенція про права осіб з інвалідністю: Міжнародний документ від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 11.11.2025).

37. Про запровадження заходів із заохочення поліпшення безпеки та гігієни праці для вагітних працівниць і тих, хто недавно народив або годує грудьми: Директива Ради від 19 жовтня 1992 р. № 92/85/ЄЕС. *Офіційний журнал Європейських Співтовариств*. L 348, 28.11.1992. С. 1–8. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31992L0085> (дата звернення: 14.11.2025).

38. Сахарук І.С. Імплементация в Україні стандартів ЄС у сфері безпеки та охорони здоров'я вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, або годують: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Соціальне право*. 2018. № 2. С. 54–61.

39. Коваль О. П. Удосконалення функціонування соціальної сфери України: економіко-адміністративний аспект. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69).

40. Новосельська І.В., Руше М. Кодифікація законодавства України із соціального забезпечення. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 43–45.

41. Нижник Н.Р. Перспективи кодифікації українського законодавства про соціальне забезпечення. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 87–91.

42. Кузнецова М., Авраменко Д. Особливості використання надомної та дистанційної форми праці під час дії правового режиму воєнного стану.

Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 6. С. 59–64.
DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.59>.

43. Проект Закону про соціальний кодекс України № 2311 від 21.02.2013 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=4088 (дата звернення: 14.11.2025).

44. Тищенко О.В. Систематизація соціально-забезпечувального законодавства України. *Вчені записки Таврійського нац. ун-та ім. В.І. Вернадського*. 2013. № 2-2. Т. 26 (65). С. 65–71.

45. Кліменко А. Л. Право соціального забезпечення в умовах гармонізації та реформування законодавства: основні аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2019. № 1 (15). DOI: 10.21564/2225-6555.2019.15.169640

46. Малюга Л. Ю. Теоретико-правові основи адаптації соціального законодавства України до законодавства Європейського Союзу : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 406 с.

Information about the author:

Kuznetsova Maryna Yurievna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Private Law and Social Security,
Sumy National Agrarian University
160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВОЄННО-МЕМОРІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Михайліченко М. А.

ВСТУП

Питання воєнно-меморіальної роботи набуває особливої актуальності для сучасної України. Осмислення досвіду війни, вшанування пам'яті загиблих, формування національної культури пам'яті є важливими складовими процесів консолідації суспільства та зміцнення національної ідентичності. Меморіальна політика у цьому контексті виступає не лише інструментом збереження історичної правди, а й важливим чинником формування світоглядних орієнтирів, зміцнення національної єдності та протидії інформаційно-ідеологічним впливам, спрямованим на спотворення історичного минулого. Відтак, системне дослідження механізмів, форм і практик воєнно-меморіальної роботи має принципове значення для формування ефективної державної політики пам'яті в Україні.

Одним із практичних проявів реагування держави на цю потребу є розроблений Кабінетом Міністрів України законопроект № 13693 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо місць поховання загиблих (померлих) осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України»¹. Документ спрямований на впровадження єдиних підходів до створення та утримання в належному стані місць поховання загиблих захисників, а також унормування питань функціонування військових меморіальних кладовищ. Водночас зазначені зміни лише частково вирішують низку системних проблем у сфері воєнно-меморіальної роботи, на які ми вказували в наших попередніх дослідженнях², що зумовлює потребу у подальшому науковому осмисленні цього питання.

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо місць поховання загиблих (померлих) осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57191>

² Михайліченко М. А., Кудінов Д. В. Правові аспекти воєнно-меморіальної роботи в Україні. Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 265–282; Михайліченко М. А., Кудінов Д. В. Проблеми обліку та збереження пам'яток культурної спадщини (на прикладі Миського кладовища м. Суми). *Сумська старовина*. 2022. № LX. С. 78–84; Михайліченко М. Військові поховання в Україні: питання правового регулювання. *Приватне та публічне право*. 2021. № 2. С. 61–65; Михайліченко М.А. Окремі питання нормативно-правового регулювання воєнно-меморіальної роботи в Республіці Польща. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (14–18 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 429; Михайліченко М.А. Організаційно-правові засади воєнно-меморіальної роботи у Федеративній Республіці Німеччина. «Progressive Opportunities and Solutions of Advanced Society»: мат. 3 Міжнар. науково-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 6–7 лютого 2025 р.). С. 116–118; Михайліченко М. Поняття «військове поховання»:

Необхідність формування науково обґрунтованої моделі сучасної воєнно-меморіальної політики в Україні вимагає звернення до зарубіжного досвіду, зокрема європейського. Особливо показовими у цьому контексті нам видаються приклади Федеративної Республіки Німеччина та Республіки Польща. Їхні моделі воєнно-меморіальної політики є невід’ємною складовою державної стратегії історичної пам’яті, вирізняються чіткою нормативно-правовою базою, розвиненою інституційною структурою та активною взаємодією держави з громадянським суспільством.

Саме тому звернення до досвіду ФРН і Польщі має не лише теоретичну, а й практичну значущість для України, оскільки дозволяє визначити потенційні напрями вдосконалення вітчизняної системи воєнно-меморіальної роботи. З огляду на це, мета даного дослідження полягає у виявленні сутнісних особливостей воєнно-меморіальної політики Федеративної Республіки Німеччина та Республіки Польща, аналізі їхніх інституційних моделей, а також у визначенні напрямів використання цього досвіду для розроблення сучасної, системної та ефективної моделі воєнно-меморіальної роботи в Україні.

1. Польська модель воєнно-меморіальної роботи

Воєнно-меморіальна робота в Польщі є важливою складовою державної політики, спрямованої на збереження національної пам’яті, вшанування жертв воєн та політичних репресій, а також налагодження міжнародного співробітництва у цій сфері. Ця діяльність регулюється низкою законів, а саме: Закон від 28 березня 1933 р. «Про військові могили та кладовища», Закон від 2 липня 1947 р. «Про вшанування мученицької смерті польського народу та інших народів в Освенцимі», Закон від 31 січня 1959 р. «Про кладовища та поховання», Закон від 21 листопада 1996 р. «Про музеї», Закон від 18 грудня 1998 р. «Про Інститут національної пам’яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу», Закон від 7 травня 1999 р. «Про охорону місць колишніх нацистських таборів смерті», Закон від 23 липня 2003 р. «Про охорону та догляд за пам’ятками», «Закон від 22 листопада 2018 р. «Про могили ветеранів боротьби за свободу та незалежність Польщі».

Центральне місце серед нормативно-правових актів, які регулюють воєнно-меморіальну справу в Республіці Польща займає Закон «Про військові могили та кладовища» від 28 березня 1933 р. Його поява була пов’язана із низкою викликів, з якими зіткнувся польський уряд на початку 1930-х рр. По-перше, умови Версальського та Ризького мирних договорів покладали на держави-учасники зобов’язання належним чином утримувати військові кладовища, незалежно від національностей похованих на них воїнів. По-друге, потребувала вирішення проблема приватних земель, вилучених під час Першої світової війни для організації військових кладовищ без виплати будь-якої компенсації власникам. По-третє, втручання держави було вкрай важливим з огляду на кількість і стан військових поховань. На початку 1930-х років було

питання правового визначення. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи*: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 23 квітня 2021 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, В. М. Король та ін. Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 140–143.

підраховано, що понад 3600 з понад 10 000 військових некрополів потребують капітального ремонту³.

Закон «Про військові могили та кладовища» неодноразово змінювався та доповнювався. Його адаптували до політичних реалій та змінюваних обставин, зокрема, доповнюючи після Другої світової війни положеннями щодо жертв нацистського терору. Після падіння Польської Народної Республіки поступово додавали положення про захист місць поховання жертв комуністичного режиму.

Найзначніші зміни за останні роки відбулися у 2016 році, коли було реорганізовано систему догляду за військовими могилами та кладовищами, скасовано Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва, яка діяла майже 70 років, та переосмислено обов'язки Міністра культури та національної спадщини, воєвод та Інституту національної пам'яті⁴.

Закон «Про військові могили та кладовища» чітко визначає, які об'єкти можна визнати військовим похованням. Згідно з положеннями ст. 1, це місця поховання:

- загиблих у боротьбі за незалежність і соборність Польщі;
- військовослужбовців, які загинули або померли внаслідок воєнних дій без різниці національності;
- сестер милосердя та інші працівників будь-яких збройних формувань, які загинули або померли внаслідок воєнних дій;
- військовополонених та інтернованих;
- біженців; жертв репресій нацистських та радянських окупантів; жертв німецьких та радянських таборів;
- жертв нав'язаної Польщі тоталітарної системи;
- жертви етнічних чисток.

Як військові кладовища визначаються ті, які призначені для поховання зазначених категорій осіб. Показово, що окрема стаття закону визначає забезпечення догляду з «повагою та гідністю, належними цим місцям» будь-якому військовому похованню, незалежно від національності та віросповідання похованих, та військових формувань, до яких вони належали.

Законом визначено, що військові поховання та кладовища перебувають під захистом держави. Витрати на спорудження та утримання військових поховань і кладовищ покриваються з фінансуються з державного бюджету⁵.

Відповідальність за реалізацію державної політики щодо воєнно-меморіальної роботи справи покладена на Міністерство культури та національної спадщини Польщі. Відомство опікується військовими похованнями у 58 країнах світу. Відповідна діяльність включає широкий спектр робіт, від інвентаризації до реставрації. Крім того, Міністерство проводить архівні пошуки та історичні дослідження, щоб забезпечити точність відомостей про кожне місце поховання.

³ Żaboklicka E. Opieka państwa nad cmentarzami wojennymi. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/53293,Opieka-panstwa-nad-cmentarzami-wojennymi.html>

⁴ Biegała B., Józefiak S.. Groby i cmentarze wojenne: przepisy, ewidencja, finansowanie. Poznań, 2024. S. C. 21.

⁵ Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19330390311>

У 2023 р. на воєнно-меморіальну роботу було виділено понад 2 мільйони польських злотих⁶.

Справи, пов'язані з обліком, благоустроєм та утримання військових поховань і кладовищ, а також з питань щодо регулювання права власності на землі, зайняті військовими кладовищами, належать до сфери діяльності воєводи (представника Ради Міністрів у воєводстві). Воєводи щорічно звітують Міністерству культури та національної спадщини щодо коштів, витрачених на утримання і ремонт військових поховань⁷.

Безпосередній нагляд за станом військових могил і кладовищ здійснюється на рівні гмін (рідше повітів), з якими воєводи укладають угоди. Ці угоди делеguють місцевим органам влади конкретні завдання, а також розподіляють відповідні фінансові ресурси. Догляд за військовими похованнями передбачає їх регулярні відвідування та оцінку їхнього стану збереження та чистоти. Громади зобов'язані інформувати воєводу про незадовільний стан об'єктів, будь-які пошкодження або акти вандалізму. Вони можуть звернутися до воєводи щодо фінансування ремонту, а в обґрунтованих випадках навіть за повної заміни об'єкта. В окремих випадках громада може здійснювати ремонт і власним коштом, але лише за згодою воєводи⁸.

Крім того, догляд за військовими похованнями може бути доручений релігійним організаціям та громадським об'єднанням, які для цього отримують відповідне фінансування з державного бюджету. При цьому Закон докладно визначає умови такого фінансування, порядок отримання грантів (субсидій) для виконання завдань, пов'язаних з доглядом за військовими похованнями⁹.

Низка напрямів воєнно-меморіальної роботи належить до компетенції Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідувань злочинів проти польського народу. Це, насамперед, піклування про польські військові кладовища за кордоном, пошук та вшанування місць їх поховання поляків за межами Республіки Польща, ексгумація та перенесення останків поляків, загиблих або вбитих за кордоном, на військові кладовища та меморіальні місця в Польщі¹⁰. Інститут національної пам'яті також оцінює стан догляду за військовими похованнями. На практиці Інститут виконує функцію контролера якості завдань, що виконуються воєводами, повідомляючи воєводським управлінням про випадки недбалості з боку місцевих органів влади в цьому відношенні та пропонуючи можливі варіанти дій. Це часто включає ініціювання (а іноді навіть фінансування) спорудження пам'ятників або

⁶ Preserving Poland's Historical Legacy Abroad: Ministry of Culture Cares for Cemeteries and War Graves Worldwide. URL: https://polanddaily24.com/preserving-polands-historical-legacy-abroad-ministry-of-culture-cares-for-cemeteries-and-war-graves-worldwide/world-news/32515?utm_source=chatgpt.com#goog_rewarded

⁷ Biegała B., Józefiak S.. Groby i cmentarze wojenne: przepisy, ewidencja, finansowanie. Poznań, 2024. S. 21–22.

⁸ Ibid. S. 42.

⁹ Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19330390311>

¹⁰ Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. URL: <https://web.archive.org/web/20081118151927/http://www.ipn.gov.pl/download.php?s=1&id=7968>

надгробків. Інститут національної пам'яті узгоджує зміни зовнішнього вигляду поховань при їх впорядкуванні¹¹. Крім того, Інститут національної пам'яті здійснює опіку над могилами ветеранів – учасників боротьби за незалежність Польщі, які померли в мирний час¹².

Отже, у порівнянні з існуючими в Україні нормативно-правовими актами, Закон Республіки Польща «Про військові поховання та кладовища» більш чітко й повно встановлює коло осіб, поховання яких вважаються військовими; більш детально визначає повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у воєнно-меморіальній справі; визначає умови участі громадських організацій у воєнно-меморіальній діяльності.

При цьому варто відмітити й окремі слабкі сторони як нормативно-правової основи, так і практики воєнно-меморіальної роботи в Польщі. У цьому сенсі показовими є результати перевірки Найвищою контрольною палатою стану догляду за військовими кладовищами Південно-Східної Польщі, результати якої було опубліковано у 2018 р. Діяльність на рівні воєводств та гмін щодо догляду за військовими кладовищами була оцінена як загалом ефективна. Однак, виявлені під час аудиту порушення, включаючи ті, що мали системний характер, не дозволили оцінити догляд за військовими могилами та кладовищами як належний. Основною проблемою виявилася відсутність достатніх коштів у бюджетах воєвод, які забезпечували лише від 1/5 до 3/5 потреб, про які повідомляли гміни. Низка проблем пояснювалася застарілим законодавством, яке не відповідало сучасним реаліям, зокрема у визначенні військового поховання, вимог щодо ведення обліку поховань, а також застосування процедурних рішень, зокрема тих, що стосуються придбання землі. Це призводило до різного тлумачення положень Закону «Про військові могили та кладовища», а отже, і до різних підходів до догляду за військовими похованнями. Були виявлені негативні практики й у справі обліку військових поховань, виявився брак інформації навіть про їх кількість, виникали труднощі з веденням обліку земель, що перебувають у приватній власності. Існували неоднозначності щодо обсягу робіт, які могли виконувати гміни без дозволу воєвод або за угодами. Пам'ятні місця, які не мали статусу військових поховань або пам'ятників, залишалися поза правовим захистом. Ще однією з виявлених проблем було питання належного захисту місць від пошкодження або руйнування. Це особливо посилювалося актами вандалізму, спрямованими проти військових поховань¹³.

2. Німецька модель воєнно-меморіальної роботи

Воєнно-меморіальна робота у ФРН покликана не просто вшанувати загиблих, а й допомогти суспільству осмислити трагічний досвід минулого, виховати почуття відповідальності за мир і демократію. Не випадково догляд за

¹¹ Biegała B., Józefiak S.. Groby i cmentarze wojenne: przepisy, ewidencja, finansowanie. Poznań, 2024. S. 22-23

¹² Ustawa z dnia 22 listopada 2018 r.o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/groby-weteranow-walk-o-wolnosc-i-niepodleglosc-polski-18796418>

¹³ Opieka nad cmentarzami wojennymi w Polsce południowo-wschodniej: Informacja o wynikach kontroli. URL: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,21173,vp,23805.pdf>

військовими похованнями закріплено в Основному Законі ФРН як державний обов'язок¹⁴.

Відправною точкою для становлення системної воєнно-меморіальної роботи в Німеччині стало ухвалення у грудні 1922 р. закону «Про збереження військових поховань світової війни» (Gesetz über die Erhaltung der Kriegsgräber aus dem Weltkrieg). Відповідно до цього закону, військові поховання підлягали постійному збереженню та догляду, а держава брала на себе справу їх утримання. Його дія поширювалася на здійснені на території Німеччини після 1 серпня 1914 р. поховання:

- осіб, які на момент смерті були військовослужбовцями колишньої німецької армії та флоту;
- членів німецьких військових формувань, створених після перемир'я (крім Рейхсверу);
- військовослужбовців союзних Німеччині військ;
- цивільних осіб (німців та підданих союзних Німеччині держав), померлих під час інтернування.

Статус поховання як військового визначався вищою владою земель після консультацій із Міністерством внутрішніх справ¹⁵.

27 травня 1952 р. було прийнято Закон «Про догляд за військовими похованнями» (Gesetz über die Sorge für die Kriegsgräber). Відповідно до нього, статус військових поховань було поширено на могили наступних категорій жертв Другої світової війни:

- військовослужбовців, які загинули під час військової (або прирівняної до неї) служби;
- загинули внаслідок поранень, травм та хвороб, отриманих під час військової (або прирівняної до неї) служби;
- військовослужбовців, які померли в полоні або протягом року після повернення з полону;
- учасників бойових дій з іноземних держав, які загинули у Другій або померли в полоні;
- німецьких та іноземних цивільних осіб, які загинули внаслідок бойових дій.

Виявлення, облік, утримання на догляд за військовими похованнями покладался на федеральні землі. Федеральний уряд приймав на себе видатки на облаштування військових поховань та, за необхідності, їх перенесення, відшкодовував витрати на їх утримання та догляд.

Окремим (шостим) параграфом закону визначалися категорії осіб, чий поховання не визнавалися військовими, проте підпадали під урядову опіку:

- жертв націонал-соціалізму, які були ув'язнені у концентраційних таборах та місцях утримання під вартою з політичних, расових чи релігійних причин;

¹⁴ Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. Deutscher Bundestag, Berlin, 2024. С. 62.

¹⁵ Gesetz über die Erhaltung der Kriegsgräber aus dem Weltkrieg vom 29. Dezember 1922, RGBl. I S. 25. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1923&page=160&size=13>

- осіб, які загинули під час або внаслідок перебування у таборах полонених, або протягом року після свого звільнення;
- німецькі переселенці та біженці, які загинули під час переселення;
- цивільні інтерновані, які загинули в таборах для інтернованих, а також іноземних робітників, які загинули під час примусових робіт у Німеччині¹⁶.

Ці поховання мали утримуватися за державний кошт, однак про обов'язковість їх збереження в законі не йшлося. Як наслідок, за 20 пововсних років зникло чимало поховань жертв нацистського режиму. Крім того, поза увагою законодавця залишилися такі категорії загиблих, як діти іноземних робітників, вивезених для примусових робіт у Німеччині, а також ті жертви нацизму, які не підпадали під визначення переслідуваних з політичних, расових чи релігійних причин, зокрема жертви програми евтаназії та нацистської військової юстиції¹⁷.

Необхідність гідного вшанування усіх жертв світових війн та тоталітарних режимів викликала появу Закону «Про збереження могил жертв війни та тиранії» (Gesetz über die Erhaltung der Gräber der Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft) також відомого як «Закон про могили» (Gräbergesetz), ухваленого 1 липня 1965 р. Нововведенням цього закону стало, зокрема, запровадження терміну «могили жертв війни та тиранії», що мало на меті, головним чином, чітко визначити, що загиблі військовослужбовців не мають пріоритету над іншими категоріями жертв¹⁸. Статус «жертв війни та тиранії» охоплював надзвичайно широкий спектр осіб – від загиблих солдатів і цивільних жертв бойових дій до переслідуваних нацистським та комуністичним режимами:

- жертв Першої світової війни, зазначених у Законі «Про збереження військових поховань світової війни» від 29 грудня 1922 р.;
- осіб, які загинули в бою або постраждали внаслідок нещасного випадку зі смертельним наслідком під час військової чи подібної до військової служби між 26 серпня 1939 р. та 31 березня 1952 р., або померли внаслідок поранень, отриманих під час цієї служби, а також могили осіб, які померли як військовополонені або внаслідок поранень до 31 березня 1952 року або протягом одного року після повернення з полону;
- цивільних осіб, які померли між 1 вересня 1939 р. та 31 березня 1952 р. внаслідок війни або внаслідок завданої здоров'ю шкоди, спричиненої війною;
- осіб, які загинули як жертви націонал-соціалістичного насильства з 30 січня 1933 р. або померли внаслідок нього до 31 березня 1952 р.;

¹⁶ Gesetz über die Sorge für die Kriegsgräber (Kriegsgräbergesetz) vom 27. Mai 1952. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&jumpTo=bgbl152s0320.pdf

¹⁷ Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft – Köln. URL: <https://museenkoeln.de/ns-dokumentationszentrum/Opfer-von-Krieg-und-Gewaltherrschaft>

¹⁸ Böttcher J. Historische Rahmenbedingungen für den Bau von Kriegsgräberstätten in Deutschland und Europa im 20. Jahrhundert. *RIHA Journal* 0151. 27 June 2017. URL: <file:///D:/70282-Article%20Text-196345-1-10-20200128.pdf>

– осіб, які загинули як жертви комуністичного режиму внаслідок незаконних дій або які зазнали шкоди здоров'ю, внаслідок якої вони померли протягом одного року після закінчення цих дій;

– переміщених осіб та біженців відповідно до Розділу 1 Федерального закону про справи переміщених осіб та біженців, які померли між 1 вересня 1939 р. під час переселення та 8 травня 1945 р. або під час вигнання чи втечі до 31 березня 1952 р.;

– німців, депортованих з 1 вересня 1939 р. та померлих під час депортації або протягом одного року після її закінчення внаслідок завданої здоров'ю шкоди;

– осіб, які померли в таборах для інтернованих під німецькою адміністрацією між 1 вересня 1939 р. та 8 травня 1945 р.;

– осіб, депортованих на територію Німецького Рейху для виконання робіт у період з 1 вересня 1939 року по 8 травня 1945 року, або тих, хто утримувався на цій території проти своєї волі та помер протягом цього часу;

– іноземних громадян, про яких піклувалася визнана міжнародна організація біженців у збірному таборі, які померли там або після їх переведення до лікарні в період з 9 травня 1945 р. по 30 червня 1950 р.

Поховання осіб, що підпадали під ці категорії, набували особливого охоронного статусу (Ruherecht – «право на вічний спокій»), їх заборонялося знищувати, переносити або реконструювати без згоди відповідних органів влади¹⁹.

Крім «Закону про могили», питання воєнно-меморіальної роботи у ФРН регулюють «Загальні адміністративні правила про могили», які чітко регламентують порядок обліку, проектування, спорудження, ремонту та утримання поховань жертв війни та тиранії²⁰.

Відповідальність за реалізацію політики щодо воєнно-меморіальної роботи на території ФРН розподілена між федеральним урядом і землями. На федеральні землі покладається справа виявлення, обліку, облаштування, ремонту та утримання могил жертв війни та тиранії. Вони ж, у свою чергу, зазвичай делегують відповідальність підпорядкованим ним адміністративним одиницям.

Федеральний уряд бере на себе витрати щодо компенсації фінансових збитків власникам земель, на яких розташовані могили жертв війни та тиранії; придбання нерухомості, якщо воно є більш економічно вигідним, ніж надання компенсації; на будівництво під'їзду або під'їзної дороги до закритого місця поховання, якщо під'їзд або під'їзна дорога служать виключно для цього місця поховання. утримання та переміщення могил; ідентифікації померлих, імена яких невідомі. Держава відшкодовує федеральним землям одноразову суму витрат на встановлення, ремонт, утримання, переміщення могил та

¹⁹ Gesetz über die Erhaltung der Gräber der Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft (Gräbergesetz). Ausfertigungsdatum: 01.07.1965. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gr_bg/Gr%C3%A4bG.pdf

²⁰ Allgemeine Verwaltungsvorschrift zum Gräbergesetz (GräbVwV) in der Fassung vom 12. September 2007. URL: https://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_12092007_313376400101.htm

ідентифікацію похованих осіб, чиї імена невідомі²¹. Фінансування здійснюються через Федеральне відомство з адміністративних питань (Bundesverwaltungsamt), яке на основі звітів про витрати та відповідно до бюджетних принципів визначає витрати, які має покрити федеральний уряд та затверджує суми виплат²². Зауважимо, що ці суми, далеко не завжди покривають витрати громад на утримання поховань, розташованих на їх території. Так, громада Венден (Північна Рейн-Вестфалія) витрачає на догляд за могилами жертв війни та тиранії зазвичай вдвічі більші суми, ніж отримує в якості державної субсидії (розмір становить близько 20,00 євро на утримання кожного поховання)²³.

Відповідальність за реалізації державної політики в сфері воєнно-меморіальної роботи в межах ФРН покладена на Федеральне міністерство у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді. За питання ж, що стосуються догляду за військовими похованнями за кордоном відповідає Федеральне міністерство закордонних справ. При цьому основна функція відомства полягає у налагодженні міжнародного співробітництва у сфері охорони військових поховань, безпосередню ж опіку над могилами похованих на чужині німців здійснює Народний союз Німеччини з догляду за військовими похованнями (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge). Він є гуманітарною організацією, яка діє за дорученням федерального уряду. Правову основу для Народного союзу (Фольксбунду) за кордоном формують двосторонні угоди про військові поховання, укладені ФРН з понад 40 країнами. В країнах, з якими такі угоди не укладені, догляд за німецькими військовими похованнями здійснюють дипломатичні представництва ФРН²⁴.

У зарубіжних країнах Фольксбунд діє відповідно до місцевого законодавства та у тісній співпраці з органами державної влади. Діяльність Фольксбунду здебільшого фінансується коштом внесків та пожертв від приватних осіб. Решта грошей надходить з федерального бюджету та бюджетів земель Німеччини²⁵.

У справі пошуку, облаштування та догляду за могилами беруть участь не лише штатні співробітники (їх близько 500) та волонтери Народного союзу, а й військовослужбовці Бундесверу та члени Союзу резервістів. Бундесвер,

²¹ Gesetz über die Erhaltung der Gräber der Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft (Gräbergesetz). Ausfertigungsdatum: 01.07.1965. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gr_bg/Gr%C3%A4bG.pdf

²² Allgemeine Verwaltungsvorschrift zum Gräbergesetz (GräbVwV) in der Fassung vom 12. September 2007. URL: https://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_12092007_313376400101.htm

²³ Kriegsgräberfürsorge Kriegsgräber im In- und Ausland. URL: <https://www.wenden.de/rathaus-service/dienstleistungen-a-z/detailseite/dienstleistung/show/kriegsgraeberfuersorge>

²⁴ Gedenken an die Opfer von Gewalt und Krieg und Dokumentation der Schicksale von NS-Opfern. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/regelbasierte-internationale-ordnung/voelkerrecht-internationales-recht/historische-verantwortung/arolson-archives-kriegsgraeber-217068>

²⁵ Загребльний В., Беккер О. Пам'ятай і шануй: історія Народного союзу Німеччини, який доглядає за військовими похованнями. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/23/pamyataj-i-shanuj-istoriya-narodnogo-soyuzu-nimechchyny-yakyj-doglydaye-zavijskovymy-pohovannyamy/>

зокрема, підтримує роботу Народного союзу персоналом, службовими транспортними засобами та обладнанням як в країні, так і за кордоном²⁶.

Німецька модель воєнно-меморіальної роботи можна оцінити як досить ефективну, однак і вона не уникає критики. Так, у ФРН вже не один рік точаться суспільні дискусії навколо практики надто широкого і універсального трактування формули «жертви війни і тиранії», що часом призводить до ігнорування відмінностей між злочинцями та жертвами. У одній зі своїх офіційних заяв Фольксбунд так пояснював таку політику: «Ми досліджуємо біографії загиблих і хочемо зробити кладовища місцями роздумів та відповідальності за минуле та майбутнє. Сам факт того, що звичайні солдати часто лежать тут поруч із воєнними злочинцями, цивільні особи поруч із інтернованими, злочинці поруч із жертвами – і що деякі були і тими, і іншими – прояснює складний та жорстокий вимір цієї війни». Водночас звучить й протилежна позиція, яку озвучив, зокрема, німецький парламентар Андре Ган: «Неприпустимо, що державні кошти використовуються для утримання могил людей, які, будучи комендантами концентраційних таборів або військово-службовцями, були причетні до найгірших злочинів нацистської епохи. Це цинічно і є глузуванням над жертвами нацистського правління. Тим, хто скоїв звірства чи воєнні злочини під час нацистської диктатури, не можна надавати привілей «вічної могили», навіть якщо вони загинули на війні»²⁷. Наслідками цих дискусій стають не законодавчі зміни щодо виключення могил воєнних злочинців зі сфери дії «Закону про могили», а поодинокі компромісні рішення щодо «видалення» могил окремих нацистів. Так, у 2021 р. після гучного скандалу було видалено надгробок коменданта концтабору Заксенхаузен Германа Барановські, який був похований на військовому кладовищі Гамбург-Ольсдорф.

Водночас, могилам військовослужбовців Бундесверу, які загинули під час військових місій за кордоном, не надається жодного спеціального правового статусу²⁸. Неврегульованим залишається й питання збереження поховань вояків, які загинули в конфліктах до Першої світової війни²⁹.

Масштабність воєнно-меморіальних заходів у ФРН потребує значних коштів, які держава не завжди може в достатньому обсязі виділити. Про це, зокрема, йдеться у офіційному зверненні Асоціації меморіалів концентраційних таборів у ФРН від 12 жовтня 2022 р., в якій визначені такі болючі питання воєнно-меморіальної роботи як: недостатня матеріальна підтримка; відставання у реконструкції як у структурній, так і в цифровій сферах; брак кваліфікованих

²⁶ Situation der Kriegsgräberpflege im In- und Ausland. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Matthias Nölke, Katja Suding, Dr. Jens Brandenburg (Rhein-Neckar), weiterer Abgeordneter und der Fraktion der FDP. URL: <https://www.fdpbt.de/sites/default/files/2020-09/Kriegsgr%C3%A4ber.pdf>

²⁷ Vogt R. Grabpflege für Kriegsverbrecher: Rechtsexperten widersprechen Regierung bei NS-Gräbern. URL: <https://www.tagesspiegel.de/politik/rechtsexperten-widersprechen-regierung-bei-ns-grabern-4073539.html>

²⁸ Böttcher J. Historische Rahmenbedingungen für den Bau von Kriegsgräberstätten in Deutschland und Europa im 20. Jahrhundert. *RIHA Journal* 0151. 27 June 2017. URL: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/70282>

²⁹ Pflege von Kriegsgräberstätten aus der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg In Deutschland und ausgewählten Ländern. Deutscher Bundestag. URL: WD 10 – 3000 – 030/23. <https://www.bundestag.de/resource/blob/983260/WD-10-030-23-pdf.pdf>

кадрів³⁰. Про недостатнє фінансування заявляє й керівництво Народного союзу Німеччини з догляду за військовими похованнями. При цьому додаткові фінансові потреби на 2025 р. оцінюються у 4,4 мільйона євро, а загальне недофінансування приблизно у 50 мільйонів євро³¹. Водночас варто зазначити, що обсяг коштів, які федеральний уряд виділив землям на утримання військових кладовищ у 2025 і 2026 був збільшений на 20% і досяг 30 млн. євро.

ВИСНОВКИ

Польська й німецька моделі воєнно-меморіальної політики довели свою ефективність, а отже варто виділити ті спільні риси, які її забезпечують. На нашу думку це передусім:

- наявність окремих законів, які регулюють усі аспекти воєнно-меморіальну роботи на різних рівнях;
- всебічне організаційне та фінансове забезпечення воєнно-меморіальної роботи з боку держави;
- активне залучення неурядових організацій до воєнно-меморіальних заходів.

Впровадження німецького та польського досвіду в Україні може передбачати наступні законодавчі та організаційні кроки:

1. Прийняття окремого закону про військові поховання, який би визначав коло осіб, поховання яких вважаються військовими; порядок поховання (перепоховання) цих осіб; порядок пошуку та відновлення втрачених військових поховань; вимоги до благоустрою військових поховань; порядок фінансування воєнно-меморіальних заходів; передбачав чітке визначення повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування щодо виявлення, відновлення, збереження, утримання та охорони військових поховань.

2. Чітке визначення організаційних функцій одного з центральних органів виконавчої влади, відповідального за реалізації державної політики щодо воєнно-меморіальної роботи. В Україні таким органом є Міністерство у справах ветеранів, яке, проте, виконує лише координаційну функцію «забезпечує взаємодію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань здійснення пошуку, ведення обліку, упорядкування і збереження військових поховань та встановлення імен невідомих воїнів, які загинули під час участі в бойових діях на території України та інших держав».

2а. Впровадження програм грантового фінансування благоустрою та реставрації військових поховань із чіткими критеріями відбору проєктів.

3. Розробка єдиної цифрової платформи – реєстру військових поховань, яка б містила актуальне зображення поховання, вказівки на його місце знаходження, дані про похованих тощо.

³⁰ Sicherung, Professionalisierung und Vernetzung der Gedenkstättenarbeit. Positionspapier der Arbeitsgemeinschaft der KZ-Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gedenkstaetten-hamburg.de/de/aktuelles/news/sicherung-professionalisierung-und-vernetzung-der-gedenkstaettenarbeit>

³¹ Mehr Geld für Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. Kultur und Medien – Ausschuss – hib 412/2025. 10.09.2025. URL: <https://www.bundestag.de/presse/hib/kurzmeldungen-1108332>

4. Запровадження механізму зовнішнього аудиту та регулярних інспекцій стану військових поховань з публічними звітами та планами коректур-вальних дій.

5. Заохочення партнерства з неурядовими організаціями та релігійними громадами щодо участі у воєнно-меморіальних заходах (у цьому сенсі особливо цінним видається досвід співпраці федерального уряду та Народного союзу Німеччини з догляду за військовими похованнями).

АНОТАЦІЯ

У роботі досліджено організаційно-правові засади воєнно-меморіальної роботи у Федеративній Республіці Німеччина та Республіці Польща. Проаналізовано основні законодавчі акти, інституційні моделі та механізми реалізації державної політики в цій сфері. Визначено роль центральних органів влади, місцевого самоврядування та громадських організацій у сфері догляду за військовими похованнями. Виявлено спільні риси обох моделей воєнно-меморіальної роботи, за саме: чітке законодавче регулювання, всебічне організаційне забезпечення з боку держави та активне залучення інститутів громадянського суспільства. Окрему увагу приділено практичним аспектам реалізації воєнно-меморіальної політики у ФРН та Польщі, зокрема питанням її фінансування. Сформульовано рекомендації щодо удосконалення української системи воєнно-меморіальної роботи, включно з прийняттям спеціального закону, створенням єдиного реєстру військових поховань і запровадженням механізмів зовнішнього аудиту та регулярних інспекцій стану військових кладовищ. Результати дослідження можуть бути використані для розроблення сучасної, системної та ефективної моделі воєнно-меморіальної роботи в Україні.

Література

1. Allgemeine Verwaltungsvorschrift zum Gräbergesetz (GräbVwV) in der Fassung vom 12. September 2007. URL: https://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_12092007_313376400101.htm

2. Biegała B., Józefiak S.. Groby i cmentarze wojenne: przepisy, ewidencja, finansowanie. Poznań, 2024. 110 s.

3. Böttcher J. Historische Rahmenbedingungen für den Bau von Kriegsgräberstätten in Deutschland und Europa im 20. Jahrhundert. *RIHA Journal* 0151. 27 June 2017. URL: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/70282>

4. Gedenken an die Opfer von Gewalt und Krieg und Dokumentation der Schicksale von NS-Opfern. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/regelbasierte-internationale-ordnung/voelkerrecht-internationales-recht/historische-verantwortung/arolson-archives-kriegsgraeber-217068>

5. Gesetz über die Erhaltung der Gräber der Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft (Gräbergesetz). Ausfertigungsdatum: 01.07.1965. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gr_bg/Gr%C3%A4G.pdf

6. Gesetz über die Erhaltung der Kriegsgräber aus dem Weltkrieg vom 29. Dezember 1922, RGBl. I S. 25. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1923&page=160&size=13>

7. Gesetz über die Sorge für die Kriegsgräber vom 27. Mai 1952. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&jumpTo=bgbl152s0320.pdf

8. Kriegsgräberfürsorge Kriegsgräber im In- und Ausland. URL: <https://www.wenden.de/rathaus-service/dienstleistungen-a-z/detailseite/dienstleistung/show/kriegsgraeberfuersorge>

9. Mehr Geld für Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. Kultur und Medien – Ausschuss – hib 412/2025. 10.09.2025. URL: <https://www.bundestag.de/presse/hib/kurzmeldungen-1108332>

10. Opieka nad cmentarzami wojennymi w Polsce południowo-wschodniej: Informacja o wynikach kontroli. URL: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,21173,vp,23805.pdf>

11. Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft – Köln. URL: <https://museenkoeln.de/ns-dokumentationszentrum/Opfer-von-Krieg-und-Gewaltherrschaft>

12. Pflege von Kriegsgräberstätten aus der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg In Deutschland und ausgewählten Ländern. Deutscher Bundestag. URL: WD 10 – 3000 – 030/23. <https://www.bundestag.de/resource/blob/983260/WD-10-030-23-pdf.pdf>

13. Preserving Poland's Historical Legacy Abroad: Ministry of Culture Cares for Cemeteries and War Graves Worldwide. URL: https://polanddaily24.com/preserving-polands-historical-legacy-abroad-ministry-of-culture-cares-for-cemeteries-and-war-graves-worldwide/world-news/32515?utm_source=chatgpt.com#goog_rewarded

14. Sicherung, Professionalisierung und Vernetzung der Gedenkstättenarbeit. Positionspapier der Arbeitsgemeinschaft der KZ-Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gedenkstaetten-hamburg.de/de/aktuelles/news/sicherung-professionalisierung-und-vernetzung-der-gedenkstaettenarbeit>

15. Situation der Kriegsgräberpflege im In- und Ausland. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Matthias Nölke, Katja Suding, Dr. Jens Brandenburg (Rhein-Neckar), weiterer Abgeordneter und der Fraktion der FDP. URL: <https://www.fdpbt.de/sites/default/files/2020-09/Kriegsgr%C3%A4ber.pdf>

16. Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19330390311>

17. Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. URL: <https://web.archive.org/web/20081118151927/http://www.ipn.gov.pl/download.php?s=1&id=7968>

18. Ustawa z dnia 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/groby-weteranow-walk-o-wolnosc-i-niepodleglosc-polski-18796418>

19. Vogt R. Grabpflege für Kriegsverbrecher: Rechtsexperten widersprechen Regierung bei NS-Gräbern. URL: <https://www.tagesspiegel.de/politik/rechtsexperten-widersprechen-regierung-bei-ns-grabern-4073539.html>

20. Żaboklicka E. Opieka państwa nad cmentarzami wojennymi. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/53293,Opieka-panstwa-nad-cmentarzami-wojennymi.html>

21. Деякі питання Міністерства у справах ветеранів : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1175. URL: <https://mva.gov.ua/ua/proministerstvo/polozhennau-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy>

22. Загребльний В., Беккер О. Пам'ятай і шануй: історія Народного союзу Німеччини, який доглядає за військовими похованнями. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/23/pamyataj-i-shanuj-istoriya-narodnogo-soyuzu-nimechchynu-yakuj-doglyadaye-za-vijskovymu-pohovannyamy/>

23. Михайліченко М. А., Кудінов Д. В. Правові аспекти воєнно-меморіальної роботи в Україні. Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 265–282. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-465-8-12>

24. Михайліченко М. А., Кудінов Д. В. Проблеми обліку та збереження пам'яток культурної спадщини (на прикладі Міського кладовища м. Суми). *Сумська старовина*. 2022. № LX. С. 78–84. <https://doi.org/10.21272/starovyna.2022.60.5>

25. Михайліченко М. Військові поховання в Україні: питання правового регулювання. *Приватне та публічне право*. 2021. № 2. С. 61–65. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2021.2.11>

26. Михайліченко М.А. Окремі питання нормативно-правового регулювання воєнно-меморіальної роботи в Республіці Польща. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (14–18 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 429.

27. Михайліченко М.А. Організаційно-правові засади воєнно-меморіальної роботи у Федеративній Республіці Німеччина. «*Progressive Opportunities and Solutions of Advanced Society*»: мат. 3 Міжнар. науково-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 6–7 лютого 2025 р.). С. 116–118.

28. Михайліченко М. Поняття «військове поховання»: питання правового визначення. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи*: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 23 квітня 2021 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, В. М. Король та ін. Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 140–143.

29. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. Deutscher Bundestag, Berlin, 2024. 142 с.

30. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо місць поховання загиблих (померлих) осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57191>

Information about the author:
Mykhailichenko Mykola Anatoliyovych,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of State Law Disciplines
and Ukrainian Studies
Sumy National Agrarian University
160, Herasym Kondratiev str., Sumy, 40000, Ukraine

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ СИСТЕМ ВІДЕОМОНІТОРИНГУ В ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ: ДОСВІД ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИХ КРАЇН

Негребецький В. В.

ВСТУП

З урахування воєнного стану існуючий на сьогодні рівень забезпечення безпеки населення України від загроз життю, здоров'ю та майну не повною мірою відповідає стандартам безпеки, притаманним провідним країнам світу.

Зважаючи на складність та різноманітність факторів, що впливають на рівень забезпечення національної безпеки, стан та динаміку злочинності, ступінь захищеності населення від надзвичайних ситуацій, кардинальне поліпшення безпекової ситуації в країні може бути досягнуто лише завдяки об'єднанню зусиль та спільній скоординованій роботі сил безпеки, інших державних органів та органів місцевого самоврядування¹.

Важливим орієнтиром для України є досвід високотехнологічних країн у масштабному застосуванні технічних засобів і пристроїв, зокрема з функціями фото-, аудіо- та відеофіксації, що забезпечують можливість раннього виявлення правопорушень, ідентифікації осіб та об'єктів, а також моніторингу транспортних засобів. Нині заходи у цьому напрямі мають фрагментарний характер, що зумовлює необхідність створення комплексних систем відеомоніторингу публічної безпеки як інструменту підвищення ефективності профілактики кримінальних правопорушень, захисту населення, територій та об'єктів критичної інфраструктури держави.

Політика Східного партнерства ЄС до 2025 року окреслює стратегічні пріоритети, спрямовані на посилення стійкості, оперативне реагування на нові виклики та забезпечення комплексної цифрової трансформації. Європейська Комісія наголошує, що розвиток цифрової інфраструктури та впровадження інноваційних технологій у країнах-партнерах сприятиме сталому економічному зростанню та підвищенню кіберстійкості. У цьому контексті ЄС продовжує підтримувати розширення високотехнологічних рішень, включаючи системи відеомоніторингу, відповідно до європейських стандартів².

Відповідно до пропозицій Європейської Комісії щодо нових пріоритетів політики Східного Партнерства ЄС, сильна цифрова присутність в країнах-

¹ Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки: проект Закону від 20.02.2024 р. № 11031. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733>

² An official website of the European Union. Joint Communication: Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-communication-eastern-partnership-policy-beyond-2020-reinforcing-resilience-%E2%80%93-eastern_en.

сусідах ЄС сприятиме зростанню і стимулюванню сталого розвитку³. В цьому відношенні ЄС буде і далі вкладати кошти в цифрову трансформацію країн-партнерів відповідно до законодавства та передової практики ЄС і підтримуватиме розширення високо інноваційних цифрових технологій в регіоні. ЄС і далі надаватиме підтримку країнам-партнерам та сприятиме їх кіберстійкості.

Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання цифрової трансформації, а також питання правового забезпечення соціальних комунікацій в умовах використання технологій Інтернету речей, штучного інтелекту, великих даних, блокчейну та інших інновацій були предметом наукових дискусій, зокрема на III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання» (Київ, 2023). Учасники конференції підкреслили, що успіх соціальної трансформації безпосередньо залежить від масштабного впровадження цифрових технологій, а більшість держав світу вже прийняли або розглядають національні стратегії розвитку штучного інтелекту та Інтернету речей⁴. На конференції, зокрема, були розглянуті особливості правового забезпечення розвитку сучасної інформаційної інфраструктури суспільства та проблем правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування технологій Інтернету речей. Запропоновано напрями вдосконалення законодавства з питань захисту прав людини в умовах використання цифрових технологій. В ході активного експертного обговорення вказаних питань учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції відзначили наступне:

- світова спільнота пов'язує успіх будь-якої соціальної трансформації з проведенням широкомасштабних цифрових трансформацій на основі активного впровадження та використання досягнень Четвертої промислової революції: технологій Інтернету речей; Індустрії 4.0; штучного інтелекту; робототехніки; блокчейну; великих даних (big data); розумних контрактів; соціальних мереж та електронних комунікацій; хмарних та нано-, біотехнологій тощо;

- більшість держав світу прийняли або розглядають можливість прийняття національних стратегій впровадження технологій Інтернету речей; одночасно, близько 70 держав – національних стратегій розвитку штучного інтелекту та робототехніки, вважаючи це базовою умовою розвитку;

- актуальним є питання організації належного правового забезпечення соціальної та цифрової трансформації суспільства, а також покладання завдання щодо розробки концептуальних засад розвитку законодавства на профільні наукові установи НАН України і НАПрН України та Дослідницьку службу Верховної Ради України⁵.

³ An official website of the European Union. Joint Communication: Eastern Partnership: Commission proposes new policy objectives for beyond 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_452.

⁴ Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листоп. 2023 р.). Київ, ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України», 2023. 150 с.

⁵ Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листоп. 2023 р.). Київ, ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України», 2023. С.5.

Питанням застосування інформаційних технологій для попередження і розслідування кримінальних правопорушень присвятили свої наукові праці багато відомих українських науковців, зокрема Г.К. Авдєєва, В. С. Батиргарєєва, В. І. Борисов, Т. Я. Гнідець, Ю. І. Дмитрик, К.В. Дубонос, Н. М. Дяченко, В. А. Журавель, В. П. Захаров, А. О. Ігнатович, Р. С. Козьяков, В.О. Коновалова, Т. М. Лемеха, А.М. Лисенко, О. С. Мельник, А. О. Мороз, І. В. Олешко, Ю. В. Осадча, О. В. Рибальський, В. І. Рудешко, В. І. Соловійов, Л. І. Сопільник, І. О. Супрун, В. В. Топчий, А. О. Фесенко, В. Г. Хахановський, Л. М. Хмельничий, Р. Ю. Царьов, В. А. Швець, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, й інші⁶.

Необхідно відзначити, що в літературних джерелах в основному розглядалися окремі аспекти використання технологій відеомоніторингу в діяльності органів правоохоронних органів. Разом із тим, з нашого погляду, недостатньо висвітлені були питання правового регулювання використання таких систем в Україні, позитивний досвід інших високотехнологічних країн та перспективи використання таких технологій в контексті забезпечення безпеки населення України від загроз життю, здоров'ю та майну. Тому питання дослідження можливості впровадження таких технологій в діяльність, пов'язану з розслідуванням і попередженням кримінальних правопорушень потребує подальшого розгляду. Також у зв'язку з війною в Україні вкрай актуальним становиться питання використання можливостей технологій відеомоніторингу в підвищенні ефективності розслідування воєнних злочинів та злочинів агресії в Україні.

Отже, дослідження світових тенденцій впровадження інтелектуальних систем відеомоніторингу та аналіз можливостей їх адаптації в Україні є науково обґрунтованим і практично необхідним завданням, що відповідає сучасним викликам цифрової трансформації та потребам удосконалення нормативного регулювання⁷.

1. Проблеми захисту персональних даних у системах відеомоніторингу публічної безпеки та перспективи їх вирішення

Стрімкий розвиток цифрових технологій і впровадження систем відеомоніторингу публічної безпеки в Україні створюють нові можливості для забезпечення правопорядку, протидії злочинності та підвищення рівня громадської безпеки. Водночас ці процеси супроводжуються суттєвими ризиками порушення права на приватність та захист персональних даних.

Автоматизовані системи відеомоніторингу на основі біометричних технологій стали ключовими для правоохоронних органів. Вони допомагають ефективно розслідувати та попереджувати злочини, оперативно ідентифікувати підозрюваних, відстежувати їх переміщення та запобігати загрозам, підвищуючи

⁶ Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції. *Використання технологій штучного інтелекту в протидії злочинності* : матеріали наук.-практ. онлайн-семінару (м. Харків, 5 листопа. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 6–10. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bits.../123456789/18957/1/6-10.pdf>

⁷ Примітка. Стаття написана у межах розробки фундаментальної теми «Пріоритетизація та технологізація у кримінальному провадженні у воєнний та повоєнний час», яка досліджується фахівцями НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

рівень громадської безпеки. Використання біометричних технологій, систем розпізнавання обличч та аналітичних алгоритмів у режимі реального часу передбачає обробку значних масивів персональної інформації, що потребує чіткого правового регулювання та ефективних механізмів контролю.

В Україні правові засади захисту персональних даних визначені Законом «Про захист персональних даних»⁸, а також міжнародними актами, ратифікованими державою, зокрема Конвенцією про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додатковим протоколом до неї. Однак сучасні технологічні виклики, пов'язані з інтеграцією систем відеоспостереження у єдиний інформаційний простір, вимагають гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, закріпленими у Загальному регламенті захисту даних (GDPR) (Овчаренко, 2018).

В Україні захист персональних даних в системах відеомоніторингу стану публічної безпеки повинен відповідати Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних⁹, Додатковому протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних¹⁰, Загальному регламенту захисту персональних даних GDPR (General Data Protection Regulation)¹¹, прийнятому у державах Європейського Союзу, а також законодавству у сфері захисту інформації [10]. Для імплементації GDPR в законодавство України народними депутатами України 25.10.2022 р. було подано проект Закону України «Про захист персональних даних» (реєстр. № 8153)¹².

GDPR встановлює принципово нові правила обробки персональних даних, які мають екстратериторіальну дію. Це означає, що його положення поширюються не лише на держави-члени ЄС, а й на суб'єктів, які здійснюють діяльність на ринку ЄС або обробляють дані громадян Союзу. Для України, яка активно впроваджує цифрові сервіси та інтегрується у європейський простір, імплементація норм GDPR є не лише вимогою часу, а й умовою забезпечення конкурентоспроможності на міжнародному рівні. Відповідно до статті 3 Регламенту, обробка даних у межах моніторингу поведінки осіб, що перебувають у ЄС, підпадає під його дію, навіть якщо контролер або оператор знаходиться поза межами Союзу (GDPR, 2016).

Системи відеомоніторингу публічної безпеки, особливо ті, що використовують біометричні технології, створюють підвищені ризики порушення конфіденційності. Збирання, зберігання та аналіз відеозображень, які дозволяють ідентифікувати особу, є обробкою персональних даних у розумінні GDPR. Це вимагає дотримання принципів законності, пропорційності та

⁸ Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17>.

⁹ Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних. Страсбург. 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text

¹⁰ Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних. Страсбург. 08.11.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_363#Text.

¹¹ Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: <https://gdpr-text.com/uk/>

¹² Про захист персональних даних : проект Закону від 25.10.2022. № 8153. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707>.

мінімізації даних, а також забезпечення прав суб'єктів даних, включаючи право на доступ, виправлення та видалення інформації. Водночас українське законодавство поки що не містить комплексних механізмів контролю за використанням таких технологій у сфері публічної безпеки, що створює правові прогалини та загрози зловживань.

Вирішення проблеми захисту персональних даних у системах відеомоніторингу потребує комплексного підходу. По-перше, необхідно гармонізувати національне законодавство з положеннями GDPR, включаючи запровадження інституту незалежного контролюючого органу, який здійснюватиме нагляд за дотриманням правил обробки даних. По-друге, слід передбачити обов'язкове призначення фахівців із захисту даних у органах державної влади та приватних структурах, що експлуатують системи відеоспостереження. По-третє, важливим є впровадження технічних і організаційних заходів безпеки, таких як шифрування, анонімізація та обмеження доступу до інформації. Нарешті, необхідно встановити дієві санкції за порушення правил обробки персональних даних, що відповідатимуть європейським стандартам і забезпечуватимуть реальний превентивний ефект¹³.

Імплементація GDPR в Україні має стратегічне значення не лише для захисту прав громадян, а й для розвитку цифрової економіки та інтеграції у європейський правовий простір. В умовах розбудови системи відеомоніторингу публічної безпеки це дозволить поєднати ефективність правоохоронної діяльності з гарантіями приватності, забезпечити баланс між безпекою та правами людини, а також підвищити довіру суспільства до державних інституцій.

У Верховній Раді України 20.02.2024 р. було зареєстровано законопроект «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки», який пропонує запровадити єдину всеукраїнську систему відеомоніторингу з використанням персональних даних громадян¹⁴.

Представлений проект було розроблено з метою забезпечення національної та державної безпеки, підвищення загального рівня публічної безпеки і порядку, забезпечення безпеки місць проживання та перебування громадян шляхом запровадження на базі органів державної влади та органів місцевого самоврядування у відповідності з єдиними функціональними і технологічними стандартами єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки, що забезпечить моніторинг та сприятиме попередженню і ліквідації можливих загроз, а також контроль за усуненням наслідків надзвичайних ситуацій і правопорушень.

Законопроектом передбачено, що державне регулювання суспільних відносин у сфері створення та впровадження єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки ґрунтуватиметься на таких принципах:

- верховенство права;
- законність;

¹³ Овчаренко Я.О. Регламент захисту персональних даних європейського союзу (GDPR) та можливість його застосування на території України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 236–239. http://lsej.org.ua/3_2018/68.pdf

¹⁴ Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки : проект Закону від 20.02.2024 р. № 11031. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733>

повага і дотримання прав та свобод людини та громадянина;
відкритість та прозорість;
безперервність;
забезпечення безпеки людини, суспільства і держави при застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій;
повага до людської гідності;
відкритість для демократичного цивільного контролю.

Для того, щоб майбутня система відеомоніторингу України запрацювала, проект Закону передбачає нормативне регулювання за наступними важливими напрямками:

- єдині функціональні та технічні вимоги до побудови та функціонування систем відеомоніторингу стану публічної безпеки центрального, регіонального та місцевого рівнів, відомих систем відеомоніторингу підприємств, установ організацій (незалежно від форм власності) та фізичних осіб, установлених у публічних місцях, порядок доступу до інформації, а також складу відеоданих, метаданих, аналітичних даних, відеоархівів, сигналів тривоги, що створюються ними;

- забезпечення єдиних правил інформаційного обміну на державному, регіональному та місцевому рівнях між суб'єктами єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки через єдиний інформаційний простір з урахуванням розмежування прав доступу до інформації;

- забезпечення захисту інформації, у тому числі персональних даних у системах відеомоніторингу стану публічної безпеки центрального, регіонального та місцевого рівнів та відомих системах відеомоніторингу підприємств, установ організацій (незалежно від форм власності) та фізичних осіб, установлених у публічних місцях.

За думкою авторів законопроекту, впровадження єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки відповідає і базується на таких важливих нормативно-правових актах, як Конституція України, Кодекс цивільного захисту України, закони України «Про національну безпеку України», «Про захист інформації в інформаційно – комунікаційних системах», «Про електронні комунікації», «Про критичну інфраструктуру», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про Національну поліцію».

Дійсно, Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 було схвалено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки¹⁵. «Кожен елемент державної системи – органи правопорядку передусім – мають працювати так, щоб люди реально відчували безпеку й захищеність, щоб люди реально відчували справедливість, щоб гарантувалося на рівні інституцій, на рівні повсякденної роботи тих, по кому люди судять про державу. Довіра в державі, довіра до держави формуються з довіри до тих, хто діє від імені держави. Правоохоронці, система прокуратури – ключові в

¹⁵ Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733>.

цьому. Звичайно, разом з усіма іншими, хто працює в державному апараті», – наголосив Президент України¹⁶.

Документ було спільно розроблено міжвідомчою групою, до складу якої входили очільники Офісу Генпрокурора, МВС, Міністерства юстиції, СБУ, ДБР, Національної поліції, Державної прикордонної служби, БЕБ, Державної митної служби, а також представники Офісу Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародні експерти від Офісу Ради Європи в Україні, КМЕС, проекту ЄС «PRAVO-JUSTICE», відділу з правоохоронних питань Посольства США в Україні, Міжнародної організації права розвитку (IDLO). Основною метою розробників Плану було поставити у центр уваги сектору правопорядку, сектору безпеки і оборони людину, її життя, здоров'я, честь і гідність, права і охоронювані законом інтереси. Кожен українець має бути впевнений, що живе у безпеці, має свободу і може розраховувати на механізми справедливості.

План визначає шість стратегічних пріоритетів, які дозволять модернізувати сектор безпеки й привести у відповідність до стандартів, яких має досягти Україна на шляху до членства у ЄС, до яких належать:

1. Дієвість і ефективність органів правопорядку та прокуратури як невід'ємної складової сектору безпеки і оборони, в межах якого вони забезпечують національну безпеку України, у тому числі громадські безпеку й порядок, протидіють злочинності з урахуванням стратегічних цілей та відповідно до стандартів прав людини і основоположних свобод, у тому числі із забезпеченням гендерної рівності.

2. Послідовна кримінальна політика, пріоритетом у якій є запобігання злочинності, невідворотність відповідальності, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення інтересів потерпілого.

3. Оперативність кримінального провадження з дотриманням міжнародних стандартів та принципу верховенства права.

4. Система управління, орієнтована на результат відповідно до встановлених пріоритетів.

5. Комплексна цифрова трансформація.

6. Відкритість, прозорість, підзвітність і незалежність.

Планом передбачено комплексну цифрову трансформацію, зокрема:

1. Здійснення консолідованої поетапної цифрової трансформації органів правопорядку та прокуратури на основі інструментів стратегічного менеджменту, які відповідають найкращим практикам ЄС.

2. Подальше впровадження в діяльність органів правопорядку та прокуратури інноваційних технологічних досягнень, що забезпечують гнучкість операційних процесів, IT-рішення, цифрову спроможність оперативно реагувати на події та зміни й здобувати результат, орієнтований на інтереси суспільства.

3. Поетапне впровадження електронної системи управління кримінальними провадженнями шляхом комплексної заміни та модернізації обладнання, забезпечення сумісності IT-систем, безперебійності роботи, доступу усіх учасників кримінального провадження та інтероперабельності.

¹⁶ Президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку (12.05.2023). URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prezident-ukrayini-sxvaliv-kompleksnii-strategicnii-plan-reformuvannya-organiv-pravoporyadku>.

4. Підвищення ефективності діяльності органів правопорядку та прокуратури через забезпечення більшої доступності й повноти інформації, розроблення і впровадження сервісів на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг.

5. Впровадження заходів безпеки і захисту персональних даних відповідно до стандартів ЄС.

6. Удосконалення та впровадження більш безпечних, гнучких, спроможних і доступних систем зв'язку між усіма органами правопорядку та іншими екстреними службами (включаючи цифрове радіо: голосовий зв'язок і широко-смугове передавання даних).

7. Запровадження в усіх органах правопорядку та прокуратури уніфікованої системи особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення із поступовим забезпеченням її сумісності з європейськими системами. Широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів правопорядку і прокуратури штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень.

8. Оновлення операційних процесів за допомогою ІТ-систем, придатних для обміну даними з інституціями ЄС відповідно до стандартів ЄС.

9. Надання органам правопорядку та прокуратури для забезпечення виконання покладених на них функцій права на безпосередній спільний доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і баз даних, держателем (адміністратором) яких є інші державні органи¹⁷.

2. Система «Безпечне місто» – інноваційне технологічне рішення для забезпечення безпеки і покращення правоохоронної діяльності

Згідно із проектом Закону України «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки» (реєстр. № 11031) відеомоніторинг – це безперервний, систематичний процес збору та обробки даних про стан публічної безпеки, що здійснюється за допомогою технічних засобів, призначених для обробки інформації¹⁸. Це процес спостереження, що реалізується із застосуванням оптико-електронних пристроїв, призначених для візуального контролю та автоматичного аналізу¹⁹. Системи відеоспостереження розповсюджені й широко використовуються в різних сферах життя людини. Для контролю навколишнього середовища з метою безпеки життєдіяльності в даний час широко використовуються системи відеоспостереження – комплекс обладнання та програмного забезпечення, призначений для моніторингу поведінки, дій або інформації з метою збирання інформації, впливу, управління та координації. Завдяки автоматизації та швидкості роботи, використання біометрії для розпізнавання особи, такі

¹⁷ Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733>.

¹⁸ Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки : проект Закону від 20.02.2024. № 11031. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733>.

¹⁹ Рувінська В.М., Девятков В.В. Відеоспостереження для систем безпеки: моделі, методи та запропоновані рішення. *Інформатика та математичні методи в моделюванні*. 2021. Том 11, № 4. С. 331–342. URL: [http://immm.op.edu.ua/files/archive/n4_v11_2021/2021_4\(9\).pdf](http://immm.op.edu.ua/files/archive/n4_v11_2021/2021_4(9).pdf)

технології є дуже корисними в будь-якій галузі діяльності людини, де необхідно перевірити і підтвердити особу за її біометричними характеристиками. Це може бути безпека, оборона, міграційні процеси, банківська сфера та моніторинг, та ін. Причому дати вичерпний перелік сфер застосування біометричних технологій на сьогодні вже є неможливим, оскільки сама ідея перевірки й підтвердження особи людини вже більше і більше стає привабливою і асоціюється з безпекою.

Система «Безпечне місто» в Україні розглядається як комплексне технологічне рішення, спрямоване на підвищення рівня громадської безпеки та ефективності роботи правоохоронних органів. Її основна мета полягає у створенні єдиного інтегрованого середовища, яке забезпечує оперативний моніторинг ситуації в населених пунктах, швидке реагування на інциденти та запобігання правопорушенням. В основі концепції лежить використання сучасних цифрових технологій, включаючи системи відеоспостереження, аналітичні платформи та канали обміну даними між різними службами.

За даними офіційних джерел, система «Безпечне місто» передбачає встановлення мережі камер відеоспостереження у ключових локаціях – на транспортних вузлах, у громадських місцях, на вулицях та в житлових районах. Відеопотоки з цих камер передаються до єдиного центру обробки даних, де здійснюється їх аналіз у режимі реального часу. Це дозволяє правоохоронним органам оперативне реагувати на порушення громадського порядку, дорожні інциденти та інші небезпечні ситуації. Крім того, система інтегрується з іншими інформаційними ресурсами, що дає змогу формувати комплексну картину безпеки міста та підвищувати ефективність управлінських рішень²⁰.

Важливим аспектом є використання аналітичних інструментів, які дозволяють не лише фіксувати події, а й здійснювати їх автоматичну класифікацію, виявляти підозрілу поведінку та прогнозувати ризики. Це значно розширює можливості правоохоронних органів у запобіганні злочинам та забезпеченні громадського порядку. Система також сприяє взаємодії між різними службами – поліцією, органами місцевого самоврядування, аварійними та комунальними службами, що забезпечує комплексний підхід до управління безпекою міського середовища (<https://360view.com.ua/bezpechne-misto/>).

Додатковим підтвердженням ефективності системи є її використання у діяльності державних органів, зокрема Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами (АРМА), яке отримало доступ до відеоспостереження в рамках «Безпечного міста». Це дозволяє здійснювати контроль за об'єктами, що перебувають у сфері управління агентства, та підвищує прозорість і безпеку процесів управління активами (<https://arma.gov.ua/news/typical/arma-otrimalo-dostup-do-sistem-videosposterejennya-bezpechne-misto>).

Розгортання системи «Безпечне місто» в Україні є не лише прикладом впровадження сучасних технологій у сфері громадської безпеки, а й важливим елементом цифрової трансформації міського управління. Ця система формує єдиний інформаційний простір, що інтегрує відеоспостереження, аналітичні сервіси та канали взаємодії між правоохоронними органами, органами місцевого

²⁰ Система «Безпечне місто» – інноваційні рішення, які дбають про безпеку.
URL: https://i-lug.gov.ua/news/sistema_%C2%ABbezpechne_misto%C2%BB_-_innovacijni_rishennja_jaki_dbajut_pro_bezpeku.

самоврядування та іншими службами. Її функціонування забезпечує оперативний моніторинг, швидке реагування на інциденти та превентивний контроль, що відповідає ключовим принципам концепції «Smart City» – створення безпечного, технологічно розвиненого та стійкого міського середовища.

У науковій літературі концепція «Smart City» визначається як інноваційний інструмент сталого розвитку міст та їх повоєнного відновлення.

Концепція розумного міста – це система, при якій міські служби використовуються найбільш оптимальним чином і забезпечують найбільшу зручність жителям міста. Для цього необхідний тісний зв'язок між проектами розумного міста (вуличним відеоспостереженням, держпослугами, інтелектуальною транспортною системою та іншими) в масштабах міста²¹.

Технології «розумних міст» поліпшають ключові показники за всіма основними напрямками: медицина та здоров'я громадян, безпека, вартість життя, зайнятість населення, соціальні зв'язки, захист навколишнього середовища.

Вуличне відеоспостереження – програмно-апаратний комплекс, що забезпечує повний моніторинг всіх відкритих просторів в будь-яких кліматичних умовах і призначений для попередження, профілактики та раннього реагування на правопорушення. До завдань зовнішнього відеоспостереження відноситься не тільки контроль периметра об'єкту, що охороняється, а й підходів до нього: огорож, стоянок і т. і. Найчастіше установку системи вуличного відеоспостереження застосовують на наступних об'єктах:

- автомобільні стоянки;
- АЗС;
- промислові зони;
- складські приміщення;
- парковки у великих торгових центрів;
- школи;
- вокзали та аеропорти і т. і.

При формуванні комплексу зовнішнього відеоспостереження в першу чергу враховуються особливості архітектури і рельєфу місцевості. Крім цілком очевидних факторів, на зразок можливості закріплення камер в обраних точках огляду і відсутності в кадрі об'єктів, що закривають значущі частини сцени – необхідно передбачити вплив регулярних природних явищ. Наприклад, кут падіння сонячного світла (в залежності від пори року і часу доби) – щоб уникнути засвічення відеозображення; або наявність в кадрі вікон, дзеркальних вітрин, поверхні води, які можуть створювати сліпучу яскравість для камери, яка працює в ІЧ-режимі.

Для організації вуличного відеоспостереження в умовах недостатньої освітленості (в нічному режимі), як правило, використовується додаткове освітлення прожекторами видимого спектру освітлення або за допомогою інфрачервоного підсвічування. Вибір між ними залежить від особливостей об'єкта, що охороняється. Ліхтарі, що працюють у видимому спектрі, зазвичай мають більше електроспоживання і можуть не відповідати вимогам міської

²¹ Безпека в місті. Вуличний відеонагляд. URL: <https://360view.com.ua/bezpechnemisto/>.

інфраструктури (порушувати комплекс декоративного освітлення, заважати власникам житлових приміщень). Однак, в деяких випадках, необхідно саме таке освітлення. Наприклад, для ідентифікації по обличчю, яка практично не можлива при роботі камери охоронного відеоспостереження в інфрачервоному режимі. Вбудоване ІЧ-підсвічування не завжди володіє достатньою дальністю для ефективного відеоспостереження на вулиці. Тому для об'єктів зовнішнього спостереження часто застосовують системи з додатковими ІЧ-прожекторами. При монтажі такої системи вуличного спостереження, необхідно враховувати, що напрямок і кут інфрачервоного підсвічування повинні збігатися з кутом огляду і напрямком відеокамери.

Відстань точок огляду від реєстратора, не тільки може збільшувати вартість системи зовнішнього відеоспостереження за рахунок включення додаткових ретрансляторів і підсилювачів відеосигналу, а й безпосередньо впливає на кількість проводів, які необхідно захистити від впливу агресивного середовища.

Грозозахист камер зовнішнього відеоспостереження. Пристрої грозо-захисту призначені для забезпечення безперебійної роботи обладнання при несприятливих погодних умовах, зокрема, для захисту елементів системи відеоспостереження від пошкодження потужними електромагнітними наведеннями, які створюються грозовими розрядами. Для захисту зовнішніх елементів системи зовнішнього спостереження від удару блискавки, як правило, використовуються спеціальні навіси або громовідводи. Однак, в разі враження блискавкою однієї з частин (або її половини в зв'язку з несприятливими умовами навколишнього середовища), небезпечі піддається все обладнання: відеореєстратор, комп'ютер-відеосервер, камери, блоки живлення, станція спостереження (диспетчерський пункт).

Вулична камера відеоспостереження. При організації систем зовнішнього відеоспостереження обсяг і потужність відеореєстратора вибираються виходячи з кількості відеокамер, що підключаються, їх дозволу і необхідного режиму відеозапису; а тип камер – в залежності від цілей відеоспостереження і віддаленості оператора від зони, що охороняється.

Конструкція вуличних відеокамер. Конструктивно, вуличні відеокамери нічим не відрізняються від звичайних камер охоронного спостереження. Вони також можуть бути аналоговими або цифровими, безкорпусними (для установки в термокожух) або мати різні корпуси з високим класом захисту, використовувати поворотний механізм або об'єктив типу «риб'яче око» для охоплення сцени більшого розміру. Необхідно, щоб електроніка мала захист від зовнішніх впливів. Найбільшою популярністю при монтажі систем відеоспостереження, завдяки обтічному корпусу, користуються купольні камери і відеокамери типу bullet (камери зовнішнього відеоспостереження, які мають циліндричну форму і обладнані сонцезахисним козирком). Однак, вулична відеокамера є основним утворюючим елементом системи і її вибору необхідно приділити найбільшу увагу. В першу чергу, вуличні камери спостереження відрізняються від звичайних відеокамер захистом електроніки від впливу вологи, пилу, механічних пошкоджень. Як правило, корпуси таких відеокамер мають певний ступінь захисту IP і / або IK.

Діапазон робочих температур. Камери охоронного спостереження мають досить чутливу електроніку, тому для установки відеокamери на вулиці, вона повинна бути захищена від різких перепадів температури і мати можливість роботи при дуже низьких, або надто високих температурах. Вулична камера спостереження може бути закінченим рішенням «все в одному», і мати комплектацію, яка підходить для роботи поза приміщенням в широкому температурному діапазоні і в різних несприятливих умовах навколишнього середовища. Для вуличного відеоспостереження можна використовувати і стандартну за своїми характеристиками відеокamеру, помістивши її попередньо в термокожух. Вибір між вуличної камерою «все в одному» і встановленням обладнання в термокожух, як правило, обумовлений індивідуальними вимогами до характеристик системи відеоспостереження за об'єктом. Вулична відеокamera «все в одному» значно простіше в установці та налаштування, тому що являє собою комплект обладнання, збалансований по функціонального і технічним характеристикам. При установці в термокожух слід підібрати не тільки відеокamеру, а й модулі обігріву, вентиляції тощо. – опрацювати схеми підключення, розрахувати енергоспоживання (для підключення до джерела живлення). Однак, такий підхід дозволяє отримати обладнання для вуличного відеоспостереження з нестандартними характеристиками. Наприклад: збільшити чутливість відеокamери або дальність підсвічування, створити камеру для відеоспостереження за вуличними об'єктами в умовах надвисоких або наднизьких температур.

Концепція розумного міста передбачає інтеграцію цифрових технологій у всі сфери міського життя, включаючи безпеку, транспорт, енергетику, комунальну інфраструктуру та управління ресурсами. Як зазначає Олюха В.Г., практична реалізація цієї концепції в Україні потребує нормативного врегулювання, оскільки на рівні закону вона досі не закріплена. Наявні підзаконні акти, зокрема Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, мають декларативний характер і не містять конкретних механізмів імплементації. Тому ключовим завданням є розробка міських концептуальних проєктів Smart City, що враховують локальні потреби, джерела фінансування та можливість створення кластерів за участю комунальних підприємств, приватного бізнесу та наукових установ²² (Олюха, 2024).

Взаємозв'язок системи «Безпечне місто» з концепцією Smart City полягає у спільній меті – формуванні цифрового міського простору, який забезпечує інтеграцію даних і сервісів для підвищення ефективності управління та безпеки. Використання аналітичних платформ, штучного інтелекту та мережних технологій у системі «Безпечне місто» відповідає міжнародним стандартам управління міською інфраструктурою (ISO 37120, ISO 37101), що рекомендовані для впровадження у рамках цифрової трансформації. Такий підхід узгоджується з Указом Президента України № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», де розвиток міст на засадах сталості визначено пріоритетом державної політики.

²² Олюха В.Г. Правові основи реалізації концепції «Smart City» в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 339–344. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.55>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/57.pdf>

В рамках проекту «Безпечне місто» комунальне підприємство «Інформатика» впроваджено новий аналітичний модуль відеоспостереження (Kyiv Smart Safe City)²³. Унікальний модуль дозволяє шукати злочинців не тільки завдяки спеціалізованим камерам розпізнавання особи. Він фіксує зображення з будь-якої камери, установлені в рамках мережі й порівнює їх з наявною базою правопорушників. Якщо система виявляє подібність, оператор відразу одержує тривожний сигнал. Отже, правоохоронці зможуть швидше відслідковувати небезпечних злочинців. До складу нового аналітичного модуля розпізнавання осіб входить аналітична система й база даних, що полягає зі списку розшукуваних людей.

Про ефективність впровадження системи «Smart Safe City» можна деякою мірою зробити висновки, проаналізувавши показники вуличної злочинності в Україні. Так, останніми роками, у період поступового запровадження проекту (протягом 2017–2019 рр.) рівень злочинів, що вчиняються на вулицях, різко знизився. Для порівняння: якщо у 2013 р. було обліковано 66 971 кримінальних правопорушення, вчинених на вулицях, у 2014 р. – 66 255, у 2015 р. – 61 718, у 2016 р. – 62 064, то у 2017 р. кількість таких правопорушень склала 45 707, у 2018 р. – 42 465, а у 2019 р. – 38 139 кримінальних правопорушень²⁴.

В Україні проект Smart City активно використовується в містах: Київ, Харків, Львів, Дніпро, Вінниця, Маріуполь, Чернігів та ін. Особливим видом такого проекту є «Smart Safe City» – інформаційно-аналітична програма нового покоління, що здійснює розпізнавання потенційних небезпек, аналіз ситуації в реальному часі та передачу вже опрацьованих даних про виявлені загрози терористичного, кримінального, техногенного характеру у місцях масового перебування громадян, на об'єктах критичної інфраструктури, транспортних розв'язках, операторам екстрених служб для швидкого реагування на надзвичайні події.

Таким чином, «Безпечне місто» є не лише технологічним рішенням для підвищення рівня громадської безпеки, а й важливим компонентом стратегії цифрової трансформації України. Його інтеграція у ширшу екосистему Smart City створює передумови для комплексного розвитку міських територій, забезпечення прозорості управління та реалізації європейських стандартів сталого розвитку.

3. Впровадження систем відеомоніторингу в правоохоронну діяльність: досвід Сінгапуру та перспективи для України

Сінгапур є одним із найбезпечніших міст світу, що значною мірою пояснюється ефективним використанням системи поліцейських камер PolCam, інтегрованої у правоохоронну діяльність Сінгапурської поліції (SPF)²⁵.

²³ У рамках проекту «Безпечне місто» запущено новий аналітичний модуль відеоспостереження, що прискорить пошук правопорушників. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_ramkakh_proektu_bezpechne_misto_zapuscheno_noviy_analitichniy_modul_videospos_terezhennya_scho_priskorit_poshuk_praporushnikov/.

²⁴ Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід : монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2020. С. 191. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/09//моно_Стратегія-зменшення-можливостей.pdf.

²⁵ PolCam: Safeguarding Our Neighbourhoods. URL: <https://www.mha.gov.sg/home-team-news/story/detail/polcam-safeguarding-our-neighbourhoods/>

Запроваджена у 2012 році, ця система стала ключовим інструментом у протидії злочинності, сприяючи розкриттю понад 5000 кримінальних справ та істотно скорочуючи час розслідувань: окремі провадження завершуються протягом кількох годин після реєстрації заяви. У 2016 році мережу було розширено в межах проєкту PolCam 2.0, що передбачало встановлення понад 90 000 камер у житлових масивах, комерційних зонах, багатоповерхових паркінгах та транспортних вузлах.

Традиційні методи слідства, такі як опитування потерпілих і свідків, залишаються важливими, проте PolCam значно розширила можливості поліції²⁶. Система забезпечує ідентифікацію місцезнаходження та поведінки підозрюваних, використання відеоматеріалів як доказової бази в судових процесах, запобігання злочинності завдяки стратегічному розміщенню камер, оперативне реагування на інциденти через моніторинг у режимі реального часу, контроль дорожнього руху та управління транспортними потоками. Під час пандемії COVID-19 система використовувалася для контролю дотримання соціальної дистанції та маскового режиму.

Сінгапурська система громадського спостереження є складовою національної програми «Розумна нація», що передбачає використання цифрових технологій для підвищення ефективності управління. Камери оснащені функціями розпізнавання облич, номерних знаків та алгоритмами штучного інтелекту для аналізу поведінки. Важливим елементом є інтеграція з розумними світильниками (LAMPP), оснащеними сенсорами для збору даних про стан довкілля та безпеку, а також системи відеонагляду у громадському транспорті. Уряд гарантує захист даних, що використовуються виключно для дозволених цілей, із суворими протоколами запобігання зловживанням.

Фінансування системи здійснюється за рахунок державного бюджету, тому для громадян і відвідувачів відсутні прямі витрати. Непрямі витрати пов'язані зі штрафами за порушення правил, наприклад, сміттєдіяльність карається штрафом від 300 до 1000 SGD, а куріння у заборонених місцях – до 1000 SGD. Відеоматеріали використовуються як доказ у кримінальних провадженнях, а дані зберігаються обмежений час, якщо не потрібні для розслідувань. Хоча більшість громадян сприймає систему як необхідний засіб забезпечення безпеки, для відвідувачів із юрисдикцій із суворішими нормами конфіденційності вона може видаватися надмірною. Уряд наголошує на відповідальному використанні технологій.

Досвід Сінгапуру демонструє, що комплексний підхід до впровадження систем відеоспостереження, який поєднує технологічні інновації, правові механізми та соціальну відповідальність, є ефективним інструментом забезпечення правопорядку. Його результативність підтверджується низьким рівнем злочинності та високими стандартами безпеки. Для України цей досвід є релевантним з огляду на необхідність підвищення ефективності правоохоронної діяльності в умовах урбанізації та зростання загроз громадській безпеці. Впровадження аналогічних систем може сприяти оперативному

²⁶ Public Surveillance. An outline of Singapore's extensive CCTV network and its role in maintaining security. URL: <https://citiesinsider.com/country/singapore/singapore/public-surveillance/>

реагуванню на правопорушення, зниженню рівня злочинності та підвищенню довіри громадян до правоохоронних органів.

Адаптація сингапурської моделі в Україні потребує врахування низки чинників. По-перше, слід забезпечити належну нормативно-правову базу, яка регламентуватиме використання технологій відеоспостереження та захист персональних даних. По-друге, необхідно розробити механізми фінансування, що можуть включати державні та муніципальні бюджети, а також партнерство з приватним сектором. По-третє, важливо врахувати соціально-культурні особливості та рівень готовності суспільства до прийняття системи масового спостереження. Нарешті, слід забезпечити прозорість і контроль за використанням даних, щоб уникнути ризиків зловживань та порушення прав людини.

Прогноз розвитку таких систем в Україні до 2030 року свідчить про значні перспективи²⁷. Очікується, що до 2025–2027 років відбудеться розширення мережі камер у містах-мільйонниках та реалізація пілотних проєктів із використанням алгоритмів штучного інтелекту для аналітики відео. У період 2028–2030 років прогнозується повна інтеграція систем відеоспостереження з платформами «Безпечне місто» та інформаційними ресурсами МВС, впровадження предиктивної аналітики для запобігання злочинам, а також використання біометричних технологій у транспорті та громадських місцях. Масове впровадження 5G та розвиток IoT дозволять забезпечити передачу відео в реальному часі з тисяч камер без затримок, а хмарні сервіси стануть основою для обробки великих масивів даних. Очікується, що до 2030 року 90% великих міст України будуть обладнані інтелектуальними камерами з функціями AI-аналітики, а рівень злочинності у містах знизиться на 15–20% завдяки превентивним технологіям. Водночас ключовими викликами залишатимуться фінансування, кібербезпека та розробка чітких норм щодо захисту персональних даних.

Таким чином, досвід Сингапуру може слугувати орієнтиром для України у формуванні сучасної концепції безпеки, заснованої на інтеграції інтелектуальних систем відеомоніторингу в правоохоронну діяльність. Його імплементація потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні рішення, правові гарантії та суспільний консенсус, що дозволить досягти високих стандартів безпеки та правопорядку.

ВИСНОВКИ

Впровадження інтелектуальних систем відеомоніторингу є ключовим чинником підвищення ефективності правоохоронної діяльності та забезпечення публічної безпеки. Україна має орієнтуватися на досвід високотехнологічних країн, адаптуючи його до власних правових і соціальних реалій. Це потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні рішення, правові гарантії та суспільний консенсус.

В Україні захист персональних даних в системах відеомоніторингу стану публічної безпеки повинен відповідати Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, Додатковому протоколу

²⁷ Police surveillance system using video analytics to detect targets wins Home Team Achievement Award. Oct 28, 2021. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/community/police-surveillance-system-using-video-analytics-to-detect-targets-wins-home>

до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних, Загальному регламенту захисту персональних даних GDPR (General Data Protection Regulation), прийнятому у державах Європейського Союзу, а також законодавству у сфері захисту інформації. Ми повністю підтримуємо важливість проекту Закону України «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки». Впровадження комплексних систем моніторингу безпеки значно підвищить ефективність профілактики зокрема корупційних правопорушень, забезпечуючи більш надійний захист громадян і суспільства в цілому. Існує необхідність імплементації в законодавство України Загального регламенту захисту персональних даних GDPR (General Data Protection Regulation).

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що використання цифрових технологій і систем дозволить розширити можливості своєчасного повідомлення правоохоронців про правопорушення, розшуку і ідентифікації злочинців, оптимізувати процес розслідування кримінальних правопорушень. У разі впровадження системи відеомоніторингу стану безпеки сучасні технології відеоспостереження, інтегровані з аналітичними алгоритмами та штучним інтелектом, здатні в режимі реального часу:

- розпізнавати загрози та допомагати правоохоронцям запобігати злочинам;
- сприяти ефективному розслідуванню правопорушень;
- зменшувати людський чинник у питаннях безпеки, що мінімізує корупційні ризики;

- покращувати координацію між правоохоронними структурами;
- слугувати елементом швидкого реагування на надзвичайні ситуації.

Позитивним для України є досвід провідних країн Європи та Азії у впровадженні систем відеомоніторингу в правоохоронну діяльність.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню можливостей використання інтелектуальних технологій відеомоніторингу в діяльності правоохоронних органів України. Розглянуто актуальність впровадження систем відеомоніторингу в правоохоронну діяльність України з урахуванням досвіду високотехнологічних країн. Обґрунтовано необхідність створення комплексних систем публічної безпеки, визначено роль цифрової трансформації та міжнародних стандартів у формуванні сучасної концепції безпеки. Підкреслено важливість гармонізації національного законодавства з європейськими нормами та інтеграції інноваційних технологій у діяльність правоохоронних органів. На основі аналізу аксіологічних аспектів впровадження інформаційних технологій і систем безпеки в правоохоронну діяльність в провідних країнах світу, прикладів впровадження, результатів профільних наукових досліджень в цій галузі зроблено висновок, впровадження комплексних систем моніторингу безпеки значно підвищить ефективність профілактики зокрема корупційних правопорушень, забезпечуючи більш надійний захист громадян і суспільства в цілому. Існує необхідність імплементації в законодавство України Загального регламенту захисту персональних даних GDPR (General Data Protection Regulation).

Література

1. Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки: проект Закону від 20.02.2024 р. № 11031. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733>.
2. An official website of the European Union. Joint Communication: Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all. URL : https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-communication-eastern-partnership-policy-beyond-2020-reinforcing-resilience-%E2%80%93-eastern_en.
3. An official website of the European Union. Joint Communication: Eastern Partnership: Commission proposes new policy objectives for beyond 2020. URL : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_452.
4. Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листоп. 2023 р.). Київ : ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України», 2023. 150 с.
5. Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності* : матеріали наук.-практ. онлайн-семінару (м. Харків, 5 листоп. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 6–10. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bits.../123456789/18957/1/6-10.pdf>
6. Батиргарєєва В.С. Правова платформа для забезпечення в Україні ефективного захисту цифрових трансформацій суспільства. *Інформація і право*. 2022. № 1 (40). С. 21–34. URL: <https://scholar.google.com.ua/scholar?oi=bibs&cluster=2148893118868512848&btnI=1&hl=ru>
7. Shevchuk, V. (2023). Development trends in criminalistics in the era of digitalization. Scientific Collection «InterConf+», 33(155), 198–219. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.05.2023.019>
8. Шевчук В.М. (2022). Цифрова криміналістика: формування та роль у забезпеченні безпекового середовища України. *Нова архітектура безпекового середовища України* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.). Харків: Юрайт, 2022. С. 146–150.
9. Шевчук В. М. Криміналістичне забезпечення розслідування воєнних злочинів: цифровізація, інновації, перспективи. Military offences and war crimes: background, theory and practice: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 795–823. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/322/8791/18392-1>.
10. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17>.
11. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних. Страсбург. 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.
12. Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних. Страсбург. 08.11.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_363#Text.

13. Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: <https://gdpr-text.com/uk/>.

14. Про захист персональних даних: проект Закону від 25.10.2022. № 8153. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707>.

15. Овчаренко Я.О. Регламент захисту персональних даних європейського союзу (GDPR) та можливість його застосування на території України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 236–239. http://lsej.org.ua/3_2018/68.pdf

16. Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки : проект Закону від 20.02.2024 р. № 11031. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733>.

17. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733>.

18. Президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку (12.05.2023). URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prezident-ukrayini-sxvaliv-kompleksnii-strategichniy-plan-reformuvannya-organiv-pravoporyadku>.

19. Рувінська В.М., Девятков В.В. Відеоспостереження для систем безпеки: моделі, методи та запропоновані рішення. *Інформатика та математичні методи в моделюванні*. 2021. Том 11, № 4. С. 331–342. URL: [http://immm.op.edu.ua/files/archive/n4_v11_2021/2021_4\(9\).pdf](http://immm.op.edu.ua/files/archive/n4_v11_2021/2021_4(9).pdf)

15. Система «Безпечне місто» – інноваційні рішення, які дбають про безпеку. URL: https://i-lug.gov.ua/news/sistema_%C2%ABbezpechne_misto%C2%BB_-innovacijni_rishennja_jaki_dbajut_pro_bezpeku.

16. Безпека в місті. *Вуличний відеонагляд*. URL: <https://360view.com.ua/bezpechne-misto/>.

17. У рамках проекту «Безпечне місто» запущено новий аналітичний модуль відеоспостереження, що прискорить пошук правопорушників. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_ramkakh_proektu_bezpechne_misto_zapuscheno_noviy_analitichnij_modul_videosposterezheniya_scho_priskorit_poshuk_pravoporu-shnikov.

18. Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід: монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2020. 287 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/09//моно_Стратегія-зменшення-можливостей.pdf.

19. Шевчук В.М. Проблеми цифровізації криміналістики в умовах російсько-української війни. *Цифрова трансформація кримінального провадження в умовах воєнного стану* : матеріали круглого столу, присвяч. Всеукр. тижню права (м. Харків, 23 груд. 2022 р.) : електрон. наук. вид.; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАІПрН України, Від. дослідж. Проблем крим. проц. та судоустрою. Харків : Право, 2022. С. 127–140. URL: https://drive.google.com/file/d/1xeu-J0LA_70FtmwPPeqrj8Oml6H34Ou/view.

20. PolCam: Safeguarding Our Neighbourhoods. 15 October 2021. URL: <https://www.mha.gov.sg/home-team-news/story/detail/polcam-safeguarding-our-neighbourhoods/>.

21. Public Surveillance. An outline of Singapore's extensive CCTV network and its role in maintaining security. URL: <https://citiesinsider.com/country/singapore/singapore/public-surveillance/>

22. Police surveillance system using video analytics to detect targets wins Home Team Achievement Award. Oct 28, 2021. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/community/police-surveillance-system-using-video-analytics-to-detect-targets-wins-home>

Information about the author:
Nehrebetskyi Vladyslav Valerevych,

Ph. D. in Law,
Researcher at Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine
49, Hryhoriia Skovorody str., Kharkiv, 61002, Ukraine,
Associate Professor at the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Hryhoriia Skovorody str., Kharkiv, 61024, Ukraine

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ АСПЕКТИ

Нежевело В. В.

ВСТУП

Постійно триваюча система реформування земельних відносин в Україні, необхідність реального впровадження Угоди про асоціацію з Європейським Союзом та досягнення Цілей сталого розвитку, проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, а також воєнна агресія російської федерації, гостро поставили питання доречності та актуальності дослідження та удосконалення публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності.

Та задля удосконалення публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності, потрібне в першу чергу дослідження етапів розвитку та впровадження ключових аспектів такого адміністрування.

Побудова сучасної демократичної держави європейського рівня не можлива без дієвого публічного адміністрування, основою якого є держава в особі органів державної влади, соціум в особі громадян, та демократичні цінності.

В тому числі доречною залишається та теза, що курс України на інтеграцію з Європейським Союзом потребує детального аналізу методології розвитку публічного управління у розвинених країнах.

У контексті історичного розвитку, публічне адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності пройшло декілька етапів становлення. Схематично поділ на етапи становлення публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності виокремлюється змінами у земельному законодавстві та у парадигмі публічного адміністрування.

Історичними маркерами трансформації публічного адміністрування є зміни у земельному законодавстві, політичній системі та громадському секторі.

Опрацювання та аналіз кожного ключового етапу розвитку публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності, як на національному, так і на міжнародному рівнях, є важливим елементом на шляху до вдосконалення системи публічного адміністрування у окресленій темі.

1. Огляд досліджень, аналіз наукових розробок щодо історичного розвитку публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в міжнародній площині

Перший період історичного розвитку публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності обумовлений впровадженням Нового курсу Ф. Рузвельта (20-50-ті роки XX сторіччя). В 30-ті роки XX сторіччя такими науковцями, як Дж. Муні, А. Рейлі, Л. Галік і Л. Урвік, У. Бенніс, П. Слейтер, Р. Сейдман, сформовано первинні ідеї значення та функцій державних установ, запропоновано перші ідеї публічного адміністрування як галузі науки.

Одним із розробників теорії публічного адміністрування цього періоду є англійський економіст Дж. М. Кейнс. Його робота «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» 1936 року перш за все була присвячена місцю державного регулювання економіки. Наукова концепція автора полягала у макроекономічному підході на протипагу мікроекономічному підходу неокласиків. Авторська концепція М. Кейнса передбачала розгляд національної економіки як цілісної системи зі змінними величинами. Було визначено, що сталий економічний розвиток держави залежить від макроекономічної стабільності. Мікроекономічний рівень окремої господарської одиниці впливає тільки на певний ринок, а не всю економічну систему держави¹. Незважаючи на те, що предметом наукового дослідження Дж. М. Кейнса було державне управління економічною системою, його наукові здобутки вплинули і на становлення наукових засад публічного адміністрування.

Другий період датується серединою XX сторіччя та характеризується виникненням і активним розвитком «школи людських відносин». На відміну від теорії Дж. М. Кейнса, така школа враховувала людський чинник у системі публічного адміністрування, оскільки саме люди реалізують владні повноваження. Основною ідеєю такої школи є визначення суб'єктивних факторів (волевиявлення, професіоналізму, знань, кваліфікації, досвіду, ціннісних орієнтирів) як основних чинників формування політичної системи в цілому та системи публічного адміністрування зокрема у державі.

До основних представників цієї наукової школи можна віднести М. Фоллета, А. Маслоу, Е. Мейо, У. Мерфі та ін. Основними чинниками удосконалення системи публічного адміністрування автори зазначали підвищення продуктивності праці на основі задоволення такою працею, покращення психологічного мікроклімату в колективі, посилення мотивації. При цьому, Е. Мейо розглядав працівників не як окремих індивідів з егоїстичною мотивацією, а як групу, яка об'єднана спільними нормами, моральними цінностями. Така група має власний механізм функціонування та зв'язок з навколишнім середовищем². Здобутком такої школи є урахування людського фактору як основної рушійної сили публічного адміністрування.

¹ Нагаєв В.М. Публічне адміністрування: електронний навчальний посібник. Х. : ХНАУ, 2018. 278 с.

Третій період охоплює 50–80 роки ХХ сторіччя. Основою науки публічного адміністрування цього періоду є системний та структурно-функціональний аналіз, який застосовувався і в інших соціально-гуманітарних науках. Найбільший внесок в розробку цих методів наукового пізнання внесли американські соціологи і політологи Т. Парсонс, Г. Лассвелл, П. Лазарсфельд, В. Томпсон, Д. Істон, Г. Алмонд та ін.²

Основним висновком авторів є оптимізація політичних та управлінських рішень, технократичний підхід до реалізації управлінської політики.

Результатом концепції є вироблення двох сучасних методологічних підходів до публічного адміністрування – соціально-інженерного і гуманітарного.

Приблизником соціально-інженерного підходу є Дж. Кейден. Означена методологія передбачає розв'язання виникаючих перед суспільством проблем за допомогою вдосконалення, модернізації вже існуючих механізмів публічного адміністрування навіть за умови різних підходів до вирішення окремих питань з метою побудови оптимальної та раціональної системи такого адміністрування. Застосування інструментарію передбачає врахування управлінських, культурно-історичних, економічних, етичних та інших соціально-культурних чинників.

Самостійним напрямом у європейській науці публічного адміністрування є філософсько-світоглядна концепція. Вона розкрита у працях німецьких авторів Х. Куна, Е. Форстхоффа, Е. Хіппеля та ін. Автори розглядають систему публічного адміністрування як «трансцендентальний розум» і «вічні цінності». Обґрунтовуючи цей підхід, Х. Кун стверджував, що будь-яка теорія публічного адміністрування будується з урахуванням людської природи і тому повинна мати філософський характер. «Держава, – писав він, – живе людиною: людина засновує, формує, керує нею і водночас живе в ній, осягаючи її як свою долю»².

Удосконалив цю теорію публічного адміністрування філософ і політолог А. Гелен, який охарактеризував систему публічного адміністрування як «фундаментальний антропологічний інститут». За думкою автора, структури і інститути публічного адміністрування є ідеологічно та соціально нейтральними і використовуються політичними силами як «керівний штаб нової системи для примушення своїх супротивників». Він вважав, що прагнення до стабільності внутрішнього і зовнішнього світу, що лежить в основі людського буття, є основою будь-якої системи публічного адміністрування².

Четвертий період охоплює кінець ХХ сторіччя по теперішній час. У цей період формується гуманітарний підхід в публічному адмініструванні (80–90 ті роки), відбувається відмова від традиційної моделі публічного адміністрування².

Надбання всіх наукових шкіл публічного адміністрування знайшли своє застосування у сучасних системах публічного адміністрування. Фактично, кожен із запропонованих інструментів застосовується органами публічного адміністрування.

2. Огляд досліджень, аналіз наукових розробок щодо історичного розвитку публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні

У порівнянні з країнами Європи, які мають розвинену систему управління, в Україні впровадження сучасних методів публічного адміністрування, в загальному їх прояві, почалося орієнтовно з 2000-х років, що було обумовлено як запитом соціуму, так і потребувалося в межах політичної волі на реформаторство всієї системи державного управління в державі.

В Україні історично-правові передумови виникнення та запровадження публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності досліджено досить фрагментарно.

Доктринально більша частина національних науковців в означеній сфері здійснювали поверхневе дослідження питання публічного адміністрування саме в земельних правовідносинах, більш розмежовуючи увагу або ж на загальних умовах публічного адміністрування в державі, або ж на питаннях правового регулювання земельних відносин, без особливого поєднання даних двох сфер в площині одного єдиного дослідження.

Так, наприклад, дослідженню інституту земельних відносин у цивільному звичаєвому праві в Україні на етапі середини 10-20 сторіччь приділив увагу Б.С. Бачур.

Право своєчасної монастирської земельної власності на Лівобережній частині України в 7-8 сторіччях досліджувалося О.М. Волощенко.

Науковими працями даної науковиці було окрему увагу приділено документальним аспектам оформлення (тобто тогочасного адміністрування) земельних правовідносин, зокрема щодо правовстановлюючих документів відносно прав власності на землю.

У дослідженнях О.М. Волощенко також виокремлено судові, судово-адміністративні та адміністративні церковні та державні органи Гетьманщини, які здійснювали захист права власності монастирів: гетьман, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, полкові та сотенні суди й канцелярії, Київська духовна консисторія, митрополит, а також органи, у віданні яких перебувало імперське управління справами Гетьманщини, зокрема, Колегія іноземних справ, Малоросійський приказ, Малоросійська колегія та управління справами церкви – Синод; після реформи 1763 року й до введення намісництва, земельні спори монастирів вирішували земські, підкоморські й гродські суди; з введенням намісництва у 1781/82 роках – повітові та верхні земські суди².

І.М. Заріцью досліджено історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні в період 1917-1921 років. Авторкою проведено історичні паралелі й виявлено аналогії між розвитком земельного законодавства у досліджуваній період і однотипними сучасними процесами. Насамперед, це недостатня чіткість і визначеність мети земельної реформи,

² Волощенко О.М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.). Дис. ... канд.. юрид.наук. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2008. 197 с.

перманентність форм її досягнення, що призводить до тривалості й невизначеності навіть приблизного строку закінчення еволюційних зрушень у земельній політиці. Спільними рисами сучасного й тогочасного земельного законодавства є: переважання масиву підзаконних актів; слабка дієвість окремих норм, наприклад, щодо самовільного захоплення земельних ділянок; недосконалість інституту юридичної відповідальності за земельні правопорушення внаслідок недостатньої суспільної оцінки їхніх наслідків; вилучення земель у разі порушення принципу цільового використання або не використання протягом певного строку; законодавче закріплення відповідної норми наділення землею та строків землекористування; невиправдане затягування процесу обговорення земельних законопроектів та прийняття на їхній основі законодавчих актів, зокрема щодо прийняття чинного Земельного кодексу України, зняття мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, про ринок земель тощо; міжпартійна неузгодженість напрямів бачення земельної реформи, що знаходить сьогодні свій прояв у лобюванні вузькогрупових політичних і економічних інтересів. Спільними є й наслідки досліджуваних і сучасної моделі врегулювання земельних відносин: законодавче скасування певних форм власності (нині – колективної); значний масив необроблених земель; самозахоплення земельних ділянок; тривалість процесу легалізації земельної власності внаслідок не одержання набувачами державних актів; наявність великої кількості земельних спорів; необхідність створення земельно-іпотечних установ, а також системи спеціальних земельних судів³.

Доволі чітку та важливу для формування історико-правового розвитку періодизацію публічного адміністрування в системі земельних правовідносин сформовано в працях Т.В. Лісової⁴.

Авторкою було визначено логічну, обґрунтовану та виважену періодизацію становлення землеустрою, що в свою чергу є невід'ємним елементом та навіть в певній частині базовим показником публічного адміністрування в системі земельного права, зокрема виокремлено:

перший етап – століпінська земельна реформа 1906–1917 років, якою передбачено було ліквідацію селянських общин та здійснено запровадження громадянами особистого (власного) господарства на приватній основі, що стало підґрунтям реалізації завдання землеустрою;

другий етап – формування виключної земельної власності на землю у 1917–1990 роках, де землеустрій відігравав значну роль щодо перерозподілу земель в інтересах держави;

третій етап – від 1990 року до часу сьогодні, який можливо класифікувати на такі підвиди як:

³ Заріцька І.М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917–1921 рр.). Дис. ... канд. юрид. наук. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корещього НАН України, 2009. 226 с.

⁴ Лісова Т.В. Правове регулювання землеустрою. Дис. канд. юрид. наук. Харків, Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2004. 189 с.

– з 1990 року по 1992 рік початок формування самостійних земельних правовідносин з відходом від загальної державної власності, а відповідно, і формування сталої системи землеустрою;

– з 1992 року по 2001 року вчинення дій по формуванню сталою земельного законодавства, зокрема формування та прийняття владою Земельного кодексу України, з подальшим удосконаленням та базовим формуванням сфери землеустрою;

– з 2001 року і донині оновлення процесу землеустрою з формуванням сучасного складу суб'єктивного та об'єктивного складу учасників даного роду відносин, удосконалення змісту землеустрою внаслідок прийняття нового Земельного кодексу та дотичного земельного законодавства, зокрема і Закону України «Про землеустрій».

Наразі, чергова земельна реформа та сучасний стан земельних правовідносин в Україні, дає можливість додати і наступний самостійний класифікований вид в межах третього етапу формування публічного адміністрування в сфері земельних відносин загалом, та щодо землеустрою зокрема, – це період з 2021 року по сьогоднішній день, що обумовлюється запровадженням відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні, з припиненням існуючого більше 15 років поспіль мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення. Даний етап характеризується поетапним впровадження дієвого ринку земель в державі з запровадженням поетапним допуском різного кола суб'єктів щодо відносин викупу земель, що потребує на кожному етапі свого самостійного та доволі чіткого адміністрування.

Крім того, окремої уваги заслуговує прив'язка Т.В. Лісової до періодизації земельних українських реформ в цілому, тобто не лише до змін у системі національного землеустрою, що є логічно виваженим із-за місця землеустрою в загальній системі адміністрування земельних відносин.

Якщо вести мову про дослідження теми публічного адміністрування в сфері земельних правовідносин з роки незалежності України, то перші дослідження з питань окресленої сфері, з максимальним уклоном на земельні правовідносини, з'явилися в 90-х роках, де влучним прикладом можна зазначити монографію С.В. Разметаєва за назвою «Право власності на природні ресурси в Україні».

Вагоме значення щодо дослідження земельних правовідносин в роки незалежної України, в тому числі з питанням реалізації публічного адміністрування, мають праці В.І. Андрейцева (посібник науковий «Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні») та М.В. Шульга (посібник «Актуальні правові проблеми земельних відносин у сучасних умовах»).

Крім того, монографія В.В. Носіка «Право власності на землю Українського народу» була першим в українській науці земельного права комплексним дослідженням теоретичних і практичних проблем здійснення права власності Українського народу відповідно до Конституції України. Автор науково обґрунтовує необхідність, можливість і реальність законодавчого забезпечення

та реалізації концепції права власності на землю, яка базується на праві власності народу на землю⁵.

3. Процес адаптації та наслідки розвитку публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні

Аналіз наукових праць в означеній сфері дає можливість сформувати позицію, що на періодизацію історично-правового розвитку публічного адміністрування в Україні, впливає два фактори: періоди земельної реформи та реформування/удосконалення сфери публічного адміністрування в Україні.

Так, відносно процесу адаптації розвитку публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні, слід в першу чергу зазначити факт прийняття першого Земельного кодексу від 18 грудня 1990 року, яким визначалося сутність загального державного та муніципального процесу надання послуг в сфері земельних правовідносин, що уособлювалося повноваженнями відповідних органів влади (надання земель, вилучення земель, тощо).

Далі, адаптаційний процес заключався в впровадженні положень першого Земельного кодексу 1990 року шляхом прийняття Постанови Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу»⁶. Відповідно до постанови весь земельний фонд визнавався об'єктом земельної реформи для перерозподілу земель серед усіх суб'єктів господарювання з метою рівноправного розвитку різних форм господарювання. У межах такого перерозподілу земельні ділянки передавалися у приватну власність громадянам, колективним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям.

Крім того, постановою було запроваджено процес реалізації надання земель у користування, з визначенням чіткого терміну.

Не без уваги залишається виникнення формування таких форм власності, окрім загально державної, як приватна, колективна, згодом комунальна, з відповідним перерозподілом земельних угідь між різними суб'єктами залежно від форм власності.

Ціллю та завданням такого державного процесу було якісний перехід на ринкові відносини з забезпеченням при цьому раціонального використання земель, що мало збільшувати економічний показник держави.

Позитивними результатами такої реформи постали: забезпечення виконання державних та регіональних програм раціонального використання та охорони земельних ресурсів, розробка основних напрямів державної політики у сфері земельних відносин, створення умов рівноцінного розвитку всіх форм власності на земельні ділянки, створення багатоманіття організаційно-правових форм суб'єктів господарювання у сфері землекористування, організації

⁵ Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : Монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

⁶ Про земельну реформу : Постанова Верховної ради Української РСР від 18 груд. 1990 р. № 563-ХІІ зі змінами і доповн. URL: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/563-12.

землеустрою та ведення державного земельного контролю за використанням та охороною земель⁷.

Таким чином, першим етапом становлення системи публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні є період з 1990 по 2001 рік. У цей період здійснювалася активна законотворча робота, було сформовано систему органів державного управління для реформування земельних відносин та виконання функцій контролю за використанням та охороною земель. Проте система послуг у досліджуваній сфері перебувала на початковому етапі розвитку. Вона не мала відповідного законодавчого та інформаційно-технічного забезпечення. Фактично, система послуг була спрямована на інвентаризацію земельного фонду, перерозподіл на видачу правовстановлюючих документів.

Далі, адаптаційний процес заключався в прийнятті нового Земельного кодексу від 25 жовтня 2001 року, за наслідками чого в травні 2001 року було Указом Президента України (№ 372/2001) окреслено основні напрями тогочасної земельної реформи на період з 2001 по 2005 роки.

У зазначений період було впроваджено систему послуг у сфері земельних відносин, створено Державний комітет України по земельних ресурсах. В складі комітету було утворено Державну інспекцію з контролю за використанням і охороною земель як урядового органу державного управління⁸. Саме тоді відбулася істотна трансформація порядку надання послуг в сфері публічного адміністрування. Якість надання послуг у сфері земельних відносин істотно покращилась, скоротилися терміни їх надання.

Далі, адаптаційний процес обумовлювався вже сучасним формуванням системи надання адміністративних послуг, що за часом можна прив'язати до 2005 року після прийняття Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності»⁹, яким закладено основу по такому виду адміністрування як створення центрів надання адміністративних послуг, в тому числі і в земельній сфері.

Згодом, в червні 2009 року було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України за № 682 та схвалено основу конференції Закону «Про адміністративні послуги».

Зміна системи надання адміністративних послуг обумовила трансформацію публічного адміністрування і у сфері земельних відносин. З прийняттям 9 грудня 2010 року Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»¹⁰ та Указу Президента України від 08 квітня 2011 року

⁷ Бусуїк Д.В. Поняття, зміст та види земельних адміністративних послуг. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. URL: [dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/22541](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:uk:2009-03-00003).

⁸ Про Положення про Державний комітет України по земельних ресурсах : Указ Президента України від 4 серпня 2000 року № 970/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2000#Text> (втратив чинність)

⁹ Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 6 вересня 2005 року № 2806-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text>

¹⁰ Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 зі змінами і доповн. URL: [www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010](https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010).

за № 445/2011 «Про державне агенство земельних ресурсів»¹¹ відбулося перетворення Державного комітету України із земельних ресурсів в Державну агенцію земельних ресурсів України і створення Державної інспекції сільського господарства України. З утворенням вищезазначених органів відбулася трансформація системи надання адміністративних послуг у сфері земельних відносин, оскільки відбувся розподіл компетенції між агенцією (сервісна складова) та інспекцією (контрольно-наглядова складова).

Саме у цей період було прийнято Закон України «Про центральні органи виконавчої влади». Статтею 17 даного Закону визначено завдання центральних органів виконавчої влади, серед яких надання адміністративних послуг, управління об'єктами державної власності¹². Постановка таких завдань центральним органам виконавчої влади обумовило необхідність трансформації парадигми публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності. Прийняття зазначеного Закону також заклало системність щодо публічного адміністрування як в цілому, так і у сфері користування землями державної та комунальної власності.

Вплив даного періоду мав свого розвитку і щодо прийняття Закону України «Про адміністративні послуги»¹³ у вересні 2012 року, де вже серед представників надання послуг були залучені і органи місцевого самоврядування, а не лише органи виконавчої влади.

Як наслідок, важливим для розвитку публічного адміністрування в земельній сфері було впровадження електронного систематизування земель шляхом запуску Державного земельного кадастру у 2013 році.

Далі, новітній етап модернізації системи публічного адміністрування розпочався у 2014 році із оголошення Кабінетом Міністрів України реформи в сфері місцевого самоврядування. Такий етап пов'язаний з перебудовою функціонування органів влади, децентралізацією влади, в тому числі в земельній сфері.

Далі, в 2015 році було утворено новий державний орган влади – Держгеокадастр, запроваджений Постановою Кабміну «Про державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру»¹⁴.

Всі означені модернізації стали можливістю для реалізації підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом в 2020–2021 роках, адже питання публічного адміністрування в сфері земельних відносин має контрольню вагове значення для Європи в співпраці з нашою країною.

Наразі, можна стверджувати, що поступова реалізація земельної реформи в нашій країні має вибудувати сучасну гідну систему публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної форм власності.

¹¹ Про державне агенство земельних ресурсів : Указ Президента України від 8 квітня 2011 року № 445/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/445/2011#Text>

¹² Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#n216>

¹³ Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>

¹⁴ Про державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру : Постанова КМУ 14 січня 2015 року № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2015-%D0%BF#Text>

ВИСНОВКИ

Публічне адміністрування у сфері земельних відносин є частиною всієї системи публічного адміністрування, але специфіка об'єкта адміністрування, відносин щодо раціонального використання, володіння та розпорядження земельними ділянками, а також охорони земель, дозволяє виділити його в окремий правовий інститут, наділений певними особливостями. Така специфіка полягає у наступному: земля є продуктом природи, виникла та існує поза волею та свідомістю фізичної особи; у процесі раціонального користування, з дотриманням усіх встановлених норм, вона не зношується, не зменшуються її корисні властивості; можливість використання землі у цивільному обігу обумовлена просторовою прив'язкою, об'єктивацією земельної ділянки.

Загальними історико-правовими етапами розвитку системи публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні є: 1 етап (1990–2000 роки) початкове формування системи органів земельних ресурсів; 2 етап (2001–2005 роки) впровадження системи послуг у сферу земельних відносин; 3 етап (2006–2013 роки) формування парадигми адміністративних послуг в цілому, і у сфері земельних відносин; 4 етап (2014 – по теперішній час) модернізація системи публічного адміністрування у сфері земельних відносин.

Проте, гідним висновком буде зазначення періодизації публічного адміністрування в системі земельного права, і як: 1) століпінська земельна реформа 1906–1917 років, якою передбачено було ліквідацію селянських общин та здійснено запровадження громадянами особистого (власного) господарства на приватній основі, що стало підґрунтям реалізації завдання землеустрою; 2) формування виключної земельної власності на землю у 1917–1990 роках, де землеустрій відігравав значну роль щодо перерозподілу земель в інтересах держави; 3) від 1990 року до часу сьогоднішнього. Який в свою чергу можливо класифікувати на такі підвиди як: з 1990 року по 1992 рік початок формування самостійних земельних правовідносин з відходом від загальної державної власності, а відповідно, і формування сталої системи землеустрою; з 1992 року по 2001 року вчинення дій по формуванню сталої земельного законодавства, зокрема формування та прийняття владою Земельного кодексу України, з подальшим удосконаленням та базовим формуванням сфери землеустрою; з 2001 року і донині оновлення процесу землеустрою з формуванням сучасного складу суб'єктивного та об'єктивного складу учасників даного роду відносин, удосконалення змісту землеустрою внаслідок прийняття нового Земельного кодексу та дотичного земельного законодавства, зокрема і Закону України «Про землеустрій»; а також формування публічного адміністрування в сфері земельних відносин загалом, та щодо землеустрою, зокрема з 2021 року по сьогоднішній день, що обумовлюється запровадженням відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні, з припиненням існуючого більше 15 років поспіль мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення.

Сучасний етап розвитку системи публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні триває,

що додатково обумовлює потребу в формуванні сталого розуміння етапів розвитку адміністрування, з його повним аналізом та перспективністю.

АНОТАЦІЯ

Дослідження та удосконалення сфери публічного адміністрування щодо користування землями державної та комунальної власності, дає можливість здійснити всебічний аналіз системи адміністрування такого ресурсу як земля. У контексті історичного розвитку, публічне адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності в Україні пройшло декілька етапів становлення. Аналіз міжнародного досвіду управління в сфері земельного ресурсу дає можливість здійснити порівняння, та застосувати найкращі моделі публічного адміністрування щодо користування землями державної та комунальної власності для нашої держави. Аналіз національної сутності та особливостей адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності, протягом розвитку нашої держави, сприяє розробці науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення такого механізму, на підставі аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, комплексного аналізу норм чинного національного законодавства та практики його реалізації.

Література

1. Нагаєв В.М. Публічне адміністрування: електронний навчальний посібник. Х. : ХНАУ, 2018. 278 с.
2. Волощенко О.М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.). Дис. ... канд. юрид.наук. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2008. 197 с.
3. Заріцька І.М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917–1921 рр.). Дис. ... канд. юрид. наук. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. 226 с.
4. Лісова Т.В. Правове регулювання землеустрою. Дис. канд. юрид. наук. Харків, Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2004. 189 с.
5. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
6. Про земельну реформу : Постанова Верховної ради Української РСР від 18 груд. 1990 р. № 563-ХІІ зі змінами і доповн. URL: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/563-12.
7. Бусуйок Д.В. Поняття, зміст та види земельних адміністративних послуг. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. URL: dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/22541.
8. Про Положення про Державний комітет України по земельних ресурсах : Указ Президента України від 4 серпня 2000 року № 970/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2000#Text> (втратив чинність)
9. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 6 вересня 2005 року № 2806-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text>

10. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 зі змінами і доповн. URL: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010.

11. Про державне агенство земельних ресурсів : Указ Президента України від 8 квітня 2011 року № 445/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/445/2011#Text>

12. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#n216>

13. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>

14. Про державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру : Постанова КМУ 14 січня 2015 року № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2015-%D0%BF#Text>

Information about the author:

Nezhevelo Valentyna Viktorivna,

Doctor of Philosophy in Law (Ph.D),

Senior lecturer of the Department of Private Law and Social Security,

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СТАЛИЙ РОЗВИТОК ГРОМАД І СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ НАПРЯМИ ТА ДОГОВІРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Петрова Н. О.

ВСТУП

Забезпечення соціально-економічного та сталого розвитку територіальних громад і сільських територій залишається одним із пріоритетних стратегічних орієнтирів державної політики та державно-правового регулювання аграрної сфери, зокрема, сільських територій та громад. Важливість цього напрямку зумовлена тим, що саме сільські території та їх населення роблять суттєвий внесок у формування продовольчої безпеки держави, збереження культурної ідентичності та традиційного укладу життя, форм господарювання, а також у підтримання екологічно збалансованих практик ведення сільського господарства. Водночас розвиток громад ускладнюється умовами воєнного часу та наслідками бойових дій, які спричиняють економічну та соціальну нестабільність, уповільнюють реалізацію стратегічних ініціатив і загострюють потребу в підвищенні їхньої стійкості. Сукупність зазначених чинників підтверджує значний, але водночас вразливий потенціал сільських громад щодо створення робочих місць і забезпечення стабільної зайнятості населення.

Різні наукові праці дослідників показують вагомі досягнення в пошуці найкращих векторів та найефективніших механізмів удосконалення соціально-економічного становища регіонів, дотримуючись принципів та цілей сталого розвитку. Серед вчених, які в своїх дослідженнях приділяли увагу вирішенню різновекторних питань сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій та громад слід відмітити таких як: Бакай Ю.Ю., Гасвець М. В., Гафурова О.В., Духневич А.В., Єрмоленко В.М., Карпінська Н.В., Картасова О.Г., Коркуна О.І., Кудла Н.Є., Кульчій І.М., Курман Т.В., Мельник В.О., Новак Т.С., Статівка А.М., Тітова В.І., Туєва О.М., Уркевич В.Ю., Шишпанова Н.О. та інші.

Разом з тим, євроінтеграційні перспективи та цілеспрямованість досягнення відповідного рівня економічного розвитку в непростих умовах воєнного стану та потреба післявоєнного відновлення спонукають до пошуку різних напрямів удосконалення організаційно-правових та соціальноспрямованих практик, що полягають у взаємодії органів публічного управління з приватним сектором, забезпечуючи стійкість соціально-економічного та сталого розвитку як громад, так і сільських територій, що є метою дослідження.

Так, сталий розвиток сільських територій та громад поряд з економіко-соціальними цілями розвитку нерозривно пов'язаний з орієнтуванням на екологічний вимір якості життя та діяльності населення громад. В цьому ракурсі важлива зміна свідомості в бік розуміння важливості та необхідності

екологоорієнтованого безвідходного господарювання та ощадливого використання ресурсів.

1. Перспективні напрями забезпечення реалізації стратегії сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій та громад

Забезпечення збалансованого соціально-економічного та сталого розвитку сільських територій в цілому підкреслюється в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зокрема, в розділі 17 (Далі – Угода про асоціацію), що присвячено сільському господарству та розвитку сільських територій. Відповідно до Угоди про асоціацію, співробітництво між державами Європейського Союзу (далі – ЄС) та Україною полягає, серед іншого, у співробітництві з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій¹. Неодноразово в науковій літературі підкреслювалося важливе значення диверсифікації діяльності для розвитку сільських територій та громад. Так, вченими було «узагальнено методологічні особливості та практичні закономірності диверсифікації бізнесу на сільських територіях в окремих країнах світу як елементу формування ефективної моделі розвитку сільської економіки»². Адже «диверсифікація є важливим фактором для забезпечення сталого розвитку сільських територій, оскільки вона дозволяє створювати багатогранну, стійку економіку, покращувати соціальні умови та екологічну ситуацію. Вона сприяє економічній стабільності, поліпшенню соціальних умов і створенню нових можливостей для сільських громад»³, до того ж впровадження форм диверсифікації сільськогосподарського виробництва забезпечує економічне зростання та фінансову стабільність⁴.

Так, дослідники вказують на різні напрями диверсифікації. «Диверсифікація сільських територій – це діяльність сільськогосподарських товаровиробників щодо сталого розвитку сільських територій, яка полягає в запровадженні форм з урізноманітнення сільськогосподарської (виробничої) та (або) несільськогосподарської (промислової) діяльності, а також наданню послуг у сфері сільського туризму, які спрямовані на досягнення економічних,

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

² Зінчук, Т. О.; Квічмис, Н. М. Диверсифікація бізнесу на сільських територіях: досвід країн світу. *Економіка АПК*. № 4. 2018. С. 19–27. С. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2018_4_5.

³ Чорнобай Л. М., Мушеник І. М. Диверсифікація як інструмент забезпечення комплексного розвитку сільських територій. *Економіка*. Випуск 1 (46). 2025. С. 200–204. С. 202. URL: <https://doi.org/10.37406/2706-9052-2025-1.29>

⁴ Петрова Н. О. Стратегія диверсифікації сільськогосподарського виробництва, як шлях формування конкурентоспроможності підприємств АПК. *Вісник Сумського національного аграрного університету: науковий журнал. Сер. «Економіка і менеджмент»*. 2009. Вип. 4(35). С. 129–130. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/342/3/Petrova.pdf>

соціальних та екологічних цілей»⁵. Одним з напрямів диверсифікації сільської економіки є сільський зелений туризм. При чому туризм може стати рушійною силою активізації економічного розвитку сільських територій. Агротуризм, екотуризм, культурний туризм можуть приносити значні доходи і організаторам, і місцевим бюджетам, покращувати інфраструктуру та залучати інвестиції⁶. Впровадження форм диверсифікації сільськогосподарського виробництва забезпечує економічне зростання та фінансову стабільність⁷. Тож, сільський зелений туризм дає можливість розширення зайнятості, знизити безробіття на території сільської територіальної громади⁸.

У цьому контексті особливо актуальним є формування ефективного, орієнтованого на європейські стандарти стратегічного та правового підґрунтя розвитку сільських територій на засадах сталості та соціальної спрямованості. Одним з ефективних інструментів з боку державно-правового регулювання на загальнодержавному та регіональному рівнях є запровадження стратегічних орієнтирів сприяння диверсифікації господарської діяльності у сільській місцевості, серед яких важливе місце займає сільський зелений туризм, як «невід’ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку сільських територій»⁹. Дійсно, сфера сільського зеленого туризму є однією з пріоритетних на державному та регіональному рівнях¹⁰.

В Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року (далі – Стратегія 2024) встановлено окрему стратегічну ціль 7 – створення умов для розвитку сільських територій, що передбачає її реалізацію через наступні завдання, такі як: новий підхід до сільського розвитку, що буде здійснюватися через розвиток місцевих сільських територіальних громад, «на місцях». Адже окремими факторами, що вплинули на прийняття Стратегії 2024 є «зниження рівня зайнятості населення, погіршення демографічної ситуації у сільській місцевості, неефективність заходів для підтримки фермерів-початківців та новостворених господарств,

⁵ Кульчій І. М. Державна аграрна політика України у сфері сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_14.

⁶ Чорнобай Л. М., Мушеник І. М. Диверсифікація як інструмент забезпечення комплексного розвитку сільських територій. *Економіка*. Випуск 1 (46). 2025. С. 200–204. С. 202. URL: <https://doi.org/10.37406/2706-9052-2025-1.29>

⁷ Петрова Н. О. Стратегія диверсифікації сільськогосподарського виробництва, як шлях формування конкурентоспроможності підприємств АПК. *Вісник Сумського національного аграрного ун-ту: науковий журнал. Сер. «Економіка і менеджмент»*. 2009. Вип. 4(35). С. 129–130. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/342/3/Petrova.pdf>

⁸ Чорнобай Л. М., Мушеник І. М. Диверсифікація як інструмент забезпечення комплексного розвитку сільських територій. *Економіка*. Випуск 1 (46). 2025. С. 200–204. С. 202. URL: <https://doi.org/10.37406/2706-9052-2025-1.29>

⁹ Бакай Ю.Ю. Тітова В.І. Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2021. С. 324–327. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/81>

¹⁰ Петрова Н. О., Стрельник В.В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 135–139. С. 135. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/30>

сприяння сталому розвитку бізнесу на сільських територіях»¹¹. Завданнями, що необхідно здійснити для досягнення стратегічної цілі 7 є сприяння підтримки фермерів-початківців, гендерній рівності та запровадження нового підходу до сільського розвитку, що полягає серед іншого в диверсифікації економічної діяльності, що в свою чергу необхідно для сприяння гармонізованому екологічному, соціальному та економічному розвитку. Серед пріоритетних заходів в Стратегії 2024 вважається сприяння створенню робочих місць та трудомістким ініціативам, таким як агротуризм¹², що полягає, насамперед, в ефективному стратегічному та правовому забезпеченні. Разом з тим, в операційному Плані заходів з реалізації у 2025–2027 роках Стратегії 2024 року відмічаємо зниження деталізації інструментів і механізмів розвитку сільських територій, ідентифікуємо слабку увагу до сільського зеленого туризму, як диверсифікованого виду діяльності та відсутність чітких процедур його інтеграції у місцеві стратегії територіальних громад. Натомість, минулий план заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій, що був затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 року, передбачав законодавче врегулювання питання розвитку туристичної та рекреаційної діяльності у сільській місцевості та визначав конкретний індикатор оцінки результативності виконання запланованого, що виражалося в залученні сільських домогосподарств до надання послуг у сфері сільського туризму¹³. Таким чином, вважаємо необхідним деталізувати найменування стратегічного завдання та відповідного заходу Стратегічної цілі 7 (Створення умов для розвитку сільських територій) Операційного Плану заходів з реалізації у 2025–2027 роках Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року, а також встановити чіткі індикатори їх виконання, врахувавши необхідність сприяння диверсифікації економічної діяльності в громадах, зокрема в сфері сільського зеленого туризму. Серед проаналізованих стратегічних актів слід зазначити Стратегію розвитку туризму та курортів до 2026 року, що схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 року, де вказані пріоритетні види туризму – екологічний (зелений), сільський туризм¹⁴. Документ фіксує пріоритети розвитку інфраструктури, інвестиційного клімату й цифровізації, але в частині сільських територій і зеленого туризму містить більш загальні орієнтири, ніж деталізовані механізми підтримки громад і малих суб'єктів господарювання. Тому, на сьогодні нарізла необхідність прийняття узгодженої нової стратегії розвитку туристично-рекреаційної сфери,

¹¹ Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>

¹² Там само.

¹³ Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80#Text>

¹⁴ Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>

з урахуванням євроінтеграційних векторів в організаційно-правовому регулюванні, а також законодавчої практики ЄС¹⁵. Адже серед завдань Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр., що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 (Додаток 1 до Стратегії) за напрямом «Стимулювання розвитку територій» є «створення ефективних інструментів реалізації державної політики з підтримки розвитку сільських територій з урахуванням критеріїв членства у ЄС та міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції»¹⁶. Відповідно до розділу 16 Угоди про асоціацію, співробітництво держав в межах даної угоди спрямовано серед іншого на стратегічне партнерство між державними, приватними та суспільними інтересами з метою забезпечення сталого розвитку туризму. Співробітництво у сфері туризму повинно здійснюватися на двосторонньому, регіональному та європейському рівнях та ґрунтуватися на принципах поваги до самобутності та інтересів місцевих громад, особливо у сільській місцевості; важливості культурної спадщини; чіткої взаємодії між туризмом та захистом навколишнього середовища¹⁷. Таким чином, туризм на сільських територіях повинен здійснюватися на засадах сталого ведення діяльності, що цілком відповідає природі сільського зеленого туризму¹⁸.

Ще одним організаційно-правовим напрямком забезпечення розвитку сільських територій та соціально-економічного розвитку громад є кластеризація в туристичній сфері. Ресурсна база для запуску туристично-рекреаційних кластерів, зокрема, у післявоєнний період розглядається як один з інструментів економічного відновлення, створення робочих місць і диверсифікації доходів для сільських домогосподарств¹⁹.

Слід зазначити, що чіткого визначення кластеру в законодавстві не наводиться. Хоча, в стратегічних актах звертається увага на необхідність сприяння розвитку кластерів, в тому числі в агросфері^{20;21;22}. В науково-

¹⁵ Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч. 2. 2025. С. 249 DOI 255. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/34-1.pdf>

¹⁶ Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки : постанова КМУ від 5 серпня 2020 р. № 695 (в ред. постанови КМУ від 13 серпня 2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n10>

¹⁷ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

¹⁸ Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч. 2. 2025. С. 249–255. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/34-1.pdf>

¹⁹ Безверхнюк Т.М., Бабов К. Д., Цуркан О. І. Ресурсне забезпечення післявоєнного відновлення та розвитку України: потенціал курортнорекреаційної сфери. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*. 2022. № 6(8). С. 459–470. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6\(8\)-459-470](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6(8)-459-470)

²⁰ Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації в 2025–2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>

практичній літературі надається різні визначення. Сутність кластеру зводиться до того, що це об'єднання географічно близьких взаємопов'язаних компаній, в тому числі підприємств, які мають єдину мету у своїй діяльності та отримують підтримку від держави чи місцевих органів влади²³. Туристичний кластер на державному, регіональному або територіальному рівні демонструє вищу ефективність, оскільки забезпечує можливість формування різноманітного «туристичного кошика», який інтегрує різні види туризму, такі як аграрний, сільський, екотуризм, культурно-пізнавальний тощо²⁴. Натомість, дослідники вказують на недосконалість правового регулювання кластерів, зокрема, у сфері туризму. Недосконалість законодавчої бази в Україні приводить до того, що багато туристичних кластерів, про які згадується в публікаціях, залишаються неформальними об'єднаннями, які офіційно не зареєстровані²⁵. Це є однією з причин стримування розвитку кластерів в регіонах, незважаючи на те, що стратегії регіонального розвитку містять положення щодо необхідності розвитку кластерів та підтримки їх розвитку, зокрема, і в агро-екологічному туристичній сфері^{26, 27}. Так, Національна економічна стратегія на період до 2030 року містить положення щодо необхідності забезпечення розвитку сільськогосподарських кластерів та інших напрямів формування ефективної організаційної моделі кластерного розвитку²⁸. Але через відсутність відповідних спеціальних нормативно-правових актів, що визначають правове становище таких об'єднань, залишається невизначеною також і правова підстава їх функціонування, що може стати бар'єром для отримання державної підтримки²⁹. В свою чергу відсутність правового регулювання, фінансової підтримки кластерної агроінтеграції зводить нанівець

²¹ Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>

²² Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: постанова КМУ від 5 серпня 2020 р. № 695 (в ред. постанови КМУ від 13 серпня 2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n10>

²³ Терсіна О. Кластерна революція в Україні. *Юридична Газета*. № 40 (538). 2016. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-revoluciya-v-ukrayini.html>

²⁴ Сліпецький М. І., Маргіта М. В., Данило Я. І. Сутність та особливості кластерного підходу в управлінні туристичною сферою. *Регіональна економіка*. № 2. 2024. С. 133–139. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-2-13>

²⁵ Давиденко І.В. Туристичні кластери як напрям регулювання туристичного бізнесу. *Причорноморські економічні студії*. Вип. 28-1. 2018. С. 68–72. URL: https://bses.in.ua/journals/2018/28_1_2018/16.pdf

²⁶ Стратегія розвитку Львівської області на період 2021–2027 років. 2019. URL: <http://ibh.asd.company/wp-content/uploads/2020/07/strategiya-rozvytku-lvivshchyny-do-2027.pdf>

²⁷ Стратегія розвитку Одеської області на період 2021–2027 років. 2020. URL: <https://oblrada.od.gov.ua/wp-content/uploads/1228-VIII.pdf>

²⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179: Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>

²⁹ Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч. 2. 2025. С. 249–255. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>

окремі спроби державних та громадських інституцій ініціювати їх створення³⁰. Попри правову невизначеність слід відмітити функціонування таких об'єднань, як туристичний кластер Львівщини³¹, що нещодавно відновив свою роботу після призупинення своєї діяльності через повномасштабне вторгнення. Очевидно, є потреба до об'єднання суб'єктів господарювання, осіб, що зайняті в сфері туризму у такий спосіб. Адже формування та розвиток кластерів є вкрай важливим та своєчасним кроком на шляху забезпечення сталого розвитку галузі сільського господарства та сільських територій в цілому. Проте він вимагає консолідованих зусиль державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, науковців та інших його учасників³².

Таким чином, кластеризація, як напрямок організаційно-правового регулювання сфери туризму в сільських територіях та громадах, є одним з перспективних³³. Ще один приклад міститься в дослідженні розвитку кластерів на Волині, який показав, що «вигідне географічне положення, сприятливі природно-кліматичні умови, наявність професійного та досвідченого людського капіталу, різноманітна спеціалізація суб'єктів аграрного бізнесу та сільських домогосподарств сприяють формуванню на сільських територіях регіону різних видів кластерів, насамперед агропромислових (у тому числі зернових, молокопродуктових, картоплярських, ягідних, органічних), лісогосподарських та агротуристичних»³⁴.

Таким чином, поряд із диверсифікованими несільськогосподарськими видами господарювання, зокрема, сільським зеленим туризмом, перспективним вектором сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій та громад є також формування туристичних кластерів як спеціалізованих напрямів діяльності. Водночас подальший розвиток кластерів потребує врегулювання організаційно-правових аспектів їх створення та функціонування, що можливе за умови належного правового забезпечення.

Безумовно, сільські території та громади, а також особи, що здійснюють діяльність у сфері сталого, сільського зеленого туризму потребують державної та регіональної підтримки для розвитку диверсифікованих видів господарської діяльності та формування туристичних кластерів. Важливим є запровадження дієвого механізму державної підтримки у вигляді надання безоплатних чи

³⁰ Петрова Н.О. Функціонування кластерних об'єднань як засіб забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Економіка і суспільство*. № 2. 2016. С. 334–340. https://economyandsociety.in.ua/journals/2_ukr/60.pdf

³¹ Туристичний кластер Львівщини відновлює свою роботу. Управління туризму та курортів. Львівська ОВА. 2024. URL: <https://loda.gov.ua/news/110191>

³² Мазний О.Ю., Ковбаса О.М. Аспекти формування та розвитку кластерів в галузі сільського господарства України. *Київський економічний науковий журнал*. № 4. 2024. С. 150–156. С. 154. URL: <https://journals.kyiv.ua/index.php/economy/article/view/111/109>

³³ Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч.2. 2025. С. 249–255. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>

³⁴ Соколова А.О., Ратошнюк Т.М. Кластери як дієвий інструмент організаційно-економічного механізму забезпечення сталого розвитку сільських територій. *Вісник аграрної науки*. № 6 (855). 2024, С. 78–87. С. 82. URL: https://agrovisnyk.com/pdf/ua_2024_06_10.pdf

частково оплатних консультаційних (дорадчих) послуг тим суб'єктам господарювання, які займаються як сталим сільськогосподарським виробництвом, так і здійснюють діяльність у сфері сільського зеленого туризму відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». У ЄС значні зусилля спрямовані на розбудову сучасних систем дорадництва як частини ширшої системи знань та інновацій у сільському господарстві (Agricultural Knowledge and Innovation System – AKIS). Слід зазначити, що запровадження досвіду AKIS ЄС передбачено Стратегією 2024, де в межах досягнення стратегічної цілі щодо створення умов для розвитку сільських територій розміщено маркером індикатор виконання завдання даної Стратегії – це впровадження пілотного проєкту щодо створення місцевих груп активності в трьох областях України, створення комунікаційної платформи в системі AKIS³⁵. Такі заходи слід здійснювати через інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» для швидкого отримання таких дорадчих послуг, за моделлю «єдиного вікна»³⁶ та подальшого моніторингу та контролю за обсягом наданого фінансування на такі та подібні заходи³⁷.

2. Удосконалення управління відходами як інструмент соціально-економічного й сталого розвитку громад і сільських територій та договірне забезпечення

Останні роки в Україні характеризуються активним прийняттям нормативно-правових актів та формуванням стратегічних євроінтеграційних орієнтирів у сфері управління відходами, що зумовлено необхідністю удосконалення системи управління відходами задля досягнення Цілей сталого розвитку та наближення національного законодавства до положень законодавства ЄС. Актуальність цього процесу обумовлена й тим, що сучасний стан у сфері управління відходами вимагає комплексних рішень, спрямованих на зменшення обсягів відходів в громадах, поступового переходу до переробки та еколого-спрямованої утилізації, впровадження безвідходних практик виробництва. Особливого значення такі заходи набувають для громад та сільських територій, де наявна проблема неконтрольованих звалищ, забруднення земель, в тому числі земель сільськогосподарського призначення та деградації ґрунтів, що в свою чергу напряму впливає на якість життя населення, стан довкілля та перспективи місцевого соціально-економічного розвитку. Плани управління відходами на рівні територіальних громад повинні містити взаємопов'язані завдання та заходи,

³⁵ Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>

³⁶ Петрова Н.О., Світловський С.С. Особливості державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: організаційно-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч. 2. 2025. С. 243–248. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/33-1.pdf>

³⁷ Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч.2. 2025. С. 249–255. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>

які охоплюють всі аспекти діяльності, у тому числі щодо вибору оптимальної системи поводження з відходами (інфраструктура для збирання, роздільного збирання, перероблення, оброблення та видалення) та практичні заходи, що необхідні для її впровадження³⁸. Саме тому удосконалення організаційно-правових механізмів управління відходами є ключовою передумовою сталого розвитку громад та сільських територій, а також забезпечення їх екологічної безпеки.

Катастрофічність сучасного стану у сфері управління та поводження з відходами підтверджується даними: «утворення відходів на одну особу в Україні у 2020 році оцінюється в 11,1 тонни, а це більш як вдвічі перевищує показник країн ЄС – 4,8 тонни»³⁹. Відповідно до ст.ст.361; 365 глави 6 Угоди про асоціацію положення містять зобов'язання сторін щодо посилення співробітництва у сфері поводження з відходами, зокрема, щодо управління відходами та ресурсами⁴⁰. Серед вітчизняного законодавства у сфері управління відходами слід відмітити Закон України «Про управління відходами» від 20 червня 2022 року № 2320-IX (далі – Закон 2320-IX), який було прийнято у відповідності до стратегічних орієнтирів Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року. Закон 2320-IX визначає «правові, організаційні, економічні засади діяльності щодо запобігання утворенню, зменшення обсягів утворення відходів, зниження негативних наслідків від діяльності з управління відходами, сприяння підготовці відходів до повторного використання, рециклінгу і відновленню з метою запобігання їх негативному впливу на здоров'я людей та навколишнє природне середовище»⁴¹, зокрема, й на землі сільськогосподарського призначення, які є складовою частиною сільських територій. Нещодавно також було розроблено Національний план управління відходами до 2033 року, що затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1353-р від 27 грудня 2024 року. Він являється рамковим документом планування, яким визначаються головні напрями реалізації державної політики у сфері управління відходами⁴². Таким чином, останнім часом відбувається трансформація підходів до управління відходами відповідно до євроорієнтованих практик. Разом з тим, все ж існує проблема забруднення земель сільськогосподарського призначення відходами сільського господарства, що звичайно негативно впливає на сталий розвиток сільських громад та і в цілому на сільські території. Так, наразі існує потреба поглибити аналіз сучасного стану організаційно-правового забезпечення вітчизняного та зарубіжного законодавства у сфері управління

³⁸ Шишпанова Н.О. Сучасне управління відходами в громадах відповідно до принципів циркулярної економіки. *Економіка та суспільство*. Вип. № 49. 2023. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-35>

³⁹ Національний План управління відходами до 2033 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2024 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2024-%D1%80#n15>

⁴⁰ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

⁴¹ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#n391>

⁴² Національний План управління відходами до 2033 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2024 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2024-%D1%80#n15>

відходами, зокрема, відходами сільського господарства в контексті їх впливу на землі сільськогосподарського призначення, врахувавши зарубіжний досвід для подальшого удосконалення в умовах наближення законодавства України до положень ЄС.

Дослідження зарубіжних авторів вказують на те, що безконтрольне скупчення звалищ відходів негативно впливає на довкілля, здоров'я населення. В зарубіжній науковій літературі вказується на забруднення земель сільськогосподарського призначення важкими металами, зокрема, свинцем, у сільськогосподарських районах поблизу звалищ⁴³. Беззаперечно, відходи звалищ, які не обладнані у відповідний стандартам спосіб, забруднюють ґрунт, негативно впливають на сільськогосподарську продукцію та населення громад, що проживають поруч. Дослідження показали, що ґрунт, овочі та інші продовольчі культури навколо сміттєзвалищ забруднені важкими металами. Ґрунт, забруднений важкими металами, є основною причиною забруднення овочів та інших сільськогосподарських культур, що призводить до несприятливих наслідків для здоров'я. Забруднення ґрунту важкими металами призводить до ризиків для здоров'я людини, забруднення ґрунтових вод, токсичності рослин та зниження врожайності сільськогосподарських культур та ґрунту. Поглинання важких металів через коріння рослин є основним шляхом, яким важкі метали проникають у харчовий ланцюг, а їх подальше скупчення вздовж харчового ланцюга є критичною загрозою для здоров'я тварин та людини⁴⁴. На жаль, в Україні найрозповсюдженішим методом обробки відходів є їх викидання у відвали, терикони, шламові і хвостосховища, а також на звалища. Це призводить до зайняття значних площ родючих земель і стає джерелом забруднення повітря, а фільтрати проникають у ґрунти та підземні води⁴⁵.

Вітчизняні вчені, досліджуючи вплив звалищ твердих побутових відходів на прилеглі агроценози, оцінюючи фільтрат від звалищ твердих побутових відходів Полтавської області встановили, що для 60% цих звалищ характерні перевищення гранично допустимої концентрації по забруднюючих речовинах, що створює додаткове хімічне навантаження на ґрунтові та підземні води, ґрунти, створює небезпеку для екологічної та продовольчої безпеки прилеглих територій⁴⁶.

⁴³ Kuzman Katica J., Šukalić A., Šupljeglav Jukić A., Alibegić D. Ecological and health risk assessment of lead Pb in agricultural soil near the municipal landfill in the city of Mostar, Bosnia and Herzegovina. *AgroLife Scientific Journal*. V. 13, №. 2. 2024. URL: <https://agrolifejournal.usamv.ro/index.php/agrolife/article/view/1065/859>

⁴⁴ Philomene N., Komariah, Sajidan. Harmful Impacts of Heavy Metal Contamination in the Soil and Crops Grown Around Dumpsites. *Reviews in Agricultural Science*. № 9. 2021. p. 271–282. URL: https://www.istage.ist.go.jp/article/ras/9/0/9_271/_html/-char/ja

⁴⁵ Белов Д.М., Лерега С.О. Форми та методи правового регулювання захисту прав споживачів щодо поводження з відходами на державному рівні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. №1. 2024. С. 105–109. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299750/292266>

⁴⁶ Писаренко, П., Самойлік, М., Диченко, О., Цьова, Ю., та Німець, К. (2022). Екологічна та токсикологічна оцінка впливу захисних потіків твердих відходів на суміжні агроєкосистеми. *Навковий прогрес та інновації*, 2 (2), 149–156. URL: <https://doi.org/10.31210/visnyk2022.02.18>

В наукових дослідженнях також звертається увага, що «попри прийняття рамкового законодавства, національна система управління відходами залишається фрагментарною: переважає захоронення, рівень переробки низький, відсутня ефективна модель розширеної відповідальності виробника, не впроваджено цифрові інструменти контролю»⁴⁷, а попереднє сортування або компактування, практично відсутні, обсяги утилізації також незначні⁴⁸. Таким чином, зважаючи на доведений шкідливий вплив неконтрольованих сміттєзвалищ на довкілля, населення, на сільськогосподарські землі, а також відсутність досконалого управління на різних рівнях у сфері відходів, необхідно приділити увагу удосконаленню організаційно-правового забезпечення управління відходами.

Відповідно до Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів, що затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2023 р. № 1102, тваринні фекалії, урина та гній (включаючи зіпсовану солому), стоки, зібрані окремо та оброблені поза місцями утворення, що входять до відходів сільського господарства, відносяться до відходів, що не є небезпечними, натомість пестициди належать до небезпечних відходів⁴⁹, які негативно впливають на сільськогосподарські землі, призводячи їх до руйнування. За походженням відходи сільського господарства в Україні поділяються на відходи рослинного походження, відходи тваринного походження, агрохімічні відходи, що містять небезпечні речовини (залишкові добрива, хімічні та органічні засоби захисту рослин, ветеринарні препарати) та аквакультуру⁵⁰. Таким чином, відходи сільського господарства можна поділити за ступенем небезпечності та за походженням.

Закон України «Про пестициди і агрохімікати» визначає пестициди як «токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкода матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічуючих видів риб. Термін «пестициди» включає також засоби захисту рослин» (ст.1)⁵¹. Пестициди та інші засоби захисту рослин виробниками сільськогосподарської продукції слід застосовувати відповідно до інструкцій і норм використання препаратів, які водночас повинні забезпечити ефективність

⁴⁷ Стрельник В.В., Либань О.О. Проблеми правового регулювання утилізації побутових відходів в Україні: виклики та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Випуск 90. Ч. 3. 2025. С. 67–73. С. 68. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/11-2.pdf>

⁴⁸ Єремєєв І.С., Марчук С. В. Дослідження впливу полігонів ТПВ на землі сільськогосподарського призначення. *Агросвіт*. № 15. 2015. С. 3–8. С. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2015_15_2

⁴⁹ Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2023 р. № 1102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2023-%D0%BF#n12>

⁵⁰ Національний План управління відходами до 2033 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2024 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2024-%D1%80#n15>

⁵¹ Про пестициди і агрохімікати : Закон України від 2 березня 1995 року № 86/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-%D0%B2%D1%80#Text>

виращування та безпеку для здоров'я населення і довкілля, не призводити до забруднення земель сільськогосподарського призначення.

У регіональній доповіді про стан навколишнього природного середовища Рівненської області за 2023 рік повідомлено про перевищення вмісту пестицидів у зразках ґрунту, що становить 9,7% від кількості проб досліджених на наявність пестицидів⁵². У Вінницькій області у 2023 році площа оброблена пестицидами становила 896,5 тис. га, що становить 91,1% до посівної площі сільськогосподарських культур при середній нормі 1,68 кг/га., у Волинській області було внесено 435,7 тон пестицидів на площі 228,4 тис. га (95,7% посівної площі), у Львівській – оброблення пестицидами становить 97% до посівної площі⁵³, що свідчить про активне застосування пестицидів під час вирощування сільськогосподарської продукції.

Відповідно до Регіональної доповіді про стан навколишнього природного середовища по Київській області за 2022 рік⁵⁴, найбільше порушень фіксується при застосуванні пестицидів дрібними фермерськими господарствами, приватними особами, котрі, не маючи достатніх агрономічних знань та матеріального оснащення, можуть безконтрольно використовувати пестициди й агрохімікати. Тому, до організаційних заходів у сфері удосконалення управління відходами слід додати просвітницькі, що підвищують обізнаність виробників сільськогосподарської продукції у сфері застосування та поводження з засобами захисту рослин. Такого роду просвітницькі заходи можна проводити через дорадницькі організації та комунікаційну систему знань та інновацій у сільському господарстві (Agricultural Knowledge and Innovation System – AKIS)⁵⁵.

Дослідження регіональних та національних доповідей про стан навколишнього природного середовища в Україні^{56;57} вказує на загрозливу ситуацію для довкілля, земель сільськогосподарського призначення через наявність непридатних та заборонених до використання засобів захисту рослин – пестицидів та агрохімікатів, що належать до небезпечних відходів сільського господарства.

⁵² Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoring/regionalni-dopovidi-prostan-navkolyshnogo-seredovyshha-v-ukrayini/>

⁵³ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoring/regionalni-dopovidi-prostan-navkolyshnogo-seredovyshha-v-ukrayini/>

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч.2. 2025. С. 249–255. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>

⁵⁶ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoring/regionalni-dopovidi-prostan-navkolyshnogo-seredovyshha-v-ukrayini/>

⁵⁷ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Національні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoring/natsionalni-dopovidi-prostan-navkolyshnogo-prirodnoho-seredovyshha-v-ukrayini/>

Незадовільні умови їх зберігання несуть загрозу для навколишнього природного середовища та здоров'я населення внаслідок забруднення ґрунту, міграції токсичних компонентів шляхом проникнення в підземні і поверхневі води. Адже тара, в якій зберігаються засоби захисту рослин з часом руйнується, втрачає свою цілісність та герметичність, що спричиняє витоку небезпечних речовин в ґрунт і забруднює довкілля. Ситуація ускладнюється тим, що відбувається викрадення пестицидів, розрізання тари, металевих ємностей, в яких зберігаються ці хімічні речовини, потім складаються на незахищену землю^{58,59}. Такі засоби захисту рослин потребують вилучення, утилізації, знищенню та знешкодженню у спеціально відведених місцях суб'єктами господарювання, що мають ліцензію на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами та яка ліцензується з урахуванням особливостей, визначених Законом 2320-IX. При чому території, на яких знаходилися небезпечні відходи, зокрема, землі сільськогосподарського призначення повинні також бути обстежені та очищені.

Слід зазначити, що обсяг непридатних до застосування та заборонених до використання в сільському господарстві хімічних засобів захисту рослин, пестицидів точно встановити складно через припинення, зокрема, ліквідацію, сільськогосподарських підприємств, які вже не подають звітність про наявність небезпечних відходів. Тому, можна передбачити перевищення обсягу небезпечних відходів, які не мають власника. Так, на сьогодні власник таких хімічних засобів захисту рослин часто невідомий, через його втрату ще під час проведення реформування колективних сільськогосподарських підприємств, а то й раніше, за радянських часів, потім згодом через припинення підприємств чи зміни права власності на землю. На сьогодні має місце ускладнення управління та процедури поводження з безхазайними хімічними засобами захисту рослин, тобто тими небезпечними відходами, власник яких невідомий.

До основних принципів, які визначені у ст. 3 Закону 2320-IX та які гармонізовані з законодавством ЄС, зокрема, віднесений принцип запобігання, тобто утворювач або власник відходів вживає заходів для запобігання утворенню відходів, а також для уникнення, зменшення або усунення негативного впливу відходів на здоров'я людей та навколишнє природне середовище. Також відомий принцип, який імплементовано з практики ЄС «забруднювач платить»: утворювач або власник відходів покриває витрати на запобігання утворенню відходів, їх збирання, перевезення та оброблення, включаючи витрати на створення та утримання об'єктів оброблення відходів. Відповідно до п. 4 ст. 12 Закону 2320-IX, якщо власник відходів не встановлений, передача відходів до суб'єкта господарювання у сфері управління відходами та усунення негативних наслідків, спричинених

⁵⁸ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoryng/regionalni-dopovidi-prostan-navkolyshnogo-seredovyssha-v-ukrayini/>

⁵⁹ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Національні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoryng/natsionalni-dopovidi-prostan-navkolyshnogo-prirodno-seredovyssha-v-ukrayini/>

відходами, здійснюється за рахунок державного або місцевого бюджету⁶⁰. Разом з цим, відповідно до п. 6 ст. 12 2320-IX, порядок виявлення та обліку відходів, власник яких не встановлений, визначається Кабінетом Міністрів України⁶¹. На даний час Порядок виявлення та обліку відходів, власник яких не встановлений не прийнято, тому залишається проблема виявлення та обліку таких відходів, власник яких не встановлений. Таким чином, задля усунення довготривалої проблеми невизначеності щодо процедури поводження з відходами, власник яких невідомий, необхідно розробити та затвердити Порядок виявлення та обліку відходів, власник яких не встановлений.

Безумовно, для знешкодження, утилізації небезпечних засобів захисту рослин необхідне фінансування для якнайшвидшого вирішення питання щодо їх видалення та запобігання витоку небезпечних речовин в навколишнє природне середовище, захищаючи тим самим населення громад від загрози отруєння небезпечними речовинами.

В ЄС для стимулювання застосування ієрархії відходів як в Директиві 2008/98/EC⁶², так і в Законі № 2320-IX передбачено необхідність використовувати економічні інструменти та інші заходи, перелік яких, хоч дещо різниться, але все ж таки передбачено в спеціальному вітчизняному Законі № 2320-IX (ст. 55). Застосування фінансових стимулів сприятиме зменшенню обсягів відходів сільського господарства та скороченню використання пестицидів.

Відповідно до правил Спільної Сільськогосподарської політики (далі – ССП) та GAEC застосовуються «Добрі сільськогосподарські та екологічні умови» (Good agricultural and environmental conditions), що відносяться до набору стандартів ЄС (описаних у Додатку II до Регламенту Ради № 1306/2013, визначених на національному чи регіональному рівні), і спрямовані на досягнення сталого ведення сільського господарства⁶³. Так, для того, щоб отримувати прямі виплати в межах підтримки, фермерам необхідно дотримуватися певних стандартів, в тому числі й щодо скорочення використання пестицидів. Зокрема, існує зобов'язання для сільськогосподарських виробників створення буферних смуг навколо водного об'єкту задля запобігання потраплянню пестицидів у воду (їх відстань регулюється самостійно державами-членами ЄС)⁶⁴.

Таким чином, в ЄС зосереджуються більше на превентивних заходах, що запобігають утворенню відходів у сільському господарстві. Такі заходи спрямовані на попередження забруднення земель сільськогосподарського

⁶⁰ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#n391>

⁶¹ Там само.

⁶² Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/98/oj/eng>

⁶³ Eurostat. Glossary: Good agricultural and environmental conditions (GAEC). URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Good_agricultural_and_environmental_conditions_\(GAE\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Good_agricultural_and_environmental_conditions_(GAE))

⁶⁴ Teagasc. Buffer strips and tillage farming – the benefits and regulatory requirements. URL: <https://teagasc.ie/news--events/daily/buffer-strips-and-tillage-farming-the-benefits-and-regulatory-requirements/>

призначення відходами через важелі фінансового стимулювання та спрощення адміністративного навантаження на виробників сільськогосподарської продукції.

Для сільських територій та громад також існує проблема вивезення побутових відходів із подальшою утилізацією. Особливо гостро стоїть проблема вивезення твердих побутових відходів для приватного сектору в селах, де найчастіше відбувається накопичення побутових відходів (папір, картон, скло, пластик, деревина, текстиль, метал, упаковки тощо), а потім створення стихійних неконтрольованих звалищ, що забруднюють довкілля та несуть загрозу екологічній безпеці.

В Законі № 2320-IX передбачено розділ V, присвячений управлінню побутовими відходами. Так, відповідно до вимог Закону № 2320-IX органи місцевого самоврядування забезпечують управління побутовими відходами, а утворювачі побутових відходів зобов'язані укладати договори з виконавцем послуги з управління побутовими відходами та вносити у встановленому порядку плату за послугу з управління побутовими відходами. При цьому утворювачі побутових відходів повинні забезпечувати у встановленому порядку роздільне збирання відходів за наявності об'єкта оброблення відходів. Виконавцем послуги з управління побутовими відходами є суб'єкт господарювання, який здійснює збирання та перевезення побутових відходів у встановленому законодавством порядку, або адміністратор послуги з управління побутовими відходами.

Послуга з управління побутовими відходами включає операції із збирання, перевезення, відновлення та видалення побутових відходів. Відповідно до ст. 33 Закону № 2320-IX органи місцевого самоврядування визначають на конкурсних засадах суб'єктів господарювання, які здійснюють збирання та перевезення побутових відходів. Натомість виконавець послуги з управління побутовими відходами укладає договори зі споживачами послуги.

Новим положенням в Законі № 2320-IX стало наявність повноважень визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами виконавчими органами сільських, селищних, міських рад (ст. 26).

Відповідно до ст. 32, у рамках співробітництва територіальних громад органи місцевого самоврядування можуть прийняти рішення про визначення єдиного адміністратора послуги з управління побутовими відходами для декількох територіальних громад. Разом з тим у Асоціації міст України є зауваження до положення Закону № 2320-IX стосовно необхідності визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами в громадах з чисельністю населення менше 500 тисяч осіб. Так, в таких громадах визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами є правом сільської, селищної, міської ради, а не її обов'язком⁶⁵.

Постановою Кабінету Міністрів України Про затвердження Правил надання послуги з управління побутовими відходами та типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами від 8 серпня 2023 р. № 835 було затверджено наступні типові договори про надання послуг з управління побутовими відходами: типовий індивідуальний договір про надання послуги з

⁶⁵ Асоціація міст України. Методичні рекомендації у сфері публічних (комунальних) послуг та відповідної інфраструктури. 2023. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/library/55pro_upravlinnya_vidhodamy_2024_onovlene.pdf

управління побутовими відходами; типовий колективний договір про надання послуги з управління побутовими відходами; типовий договір з індивідуальним споживачем про надання послуги з управління побутовими відходами; типовий договір з колективним споживачем про надання послуги з управління побутовими відходами.

Таким чином, управління побутовими відходами в громадах наразі має договірне забезпечення, що створює базові правові умови для ефективної взаємодії між органами місцевого самоврядування, виконавцями послуг з управління побутовими відходами та утворювачами відходів. Визначення суб'єктів господарювання, які здійснюють збирання та перевезення побутових відходів на конкурсних засадах формує конкурентне середовище, що стимулює підвищення якості збирання, транспортування та подальшої переробки відходів. Для сільських територій та громад це особливо важливо, адже упорядкування договірних відносин у сфері управління відходами та поводження з ними дозволяє систематизувати процеси, уникати хаотичного і безконтрольного накопичення відходів та зменшувати ризики виникнення стихійних звалищ, що забруднює довкілля. Це в свою чергу сприятиме екологічній безпеці, сталому розвитку та економічній і соціальній стійкості сільських територій та громад.

ВИСНОВКИ

Забезпечення стійкості соціально-економічного та сталого розвитку як громад, так і сільських територій, пошук найбільш ефективних напрямів державно-правового регулювання з огляду на євроінтеграційні зусилля, наближення вітчизняного законодавства до положень законодавства ЄС дозволило дійти наступних висновків. Перспективними напрямками забезпечення реалізації стратегії сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій та громад можна вважати диверсифікацію господарської діяльності, що полягає у виборі іншої діяльності, в тому числі й несільськогосподарської. Одним з ефективних інструментів з боку державно-правового регулювання на загальнодержавному та регіональному рівнях є запровадження стратегічних орієнтирів сприяння диверсифікації господарської діяльності у сільській місцевості, серед яких важливе місце займає сільський зелений туризм.

Аналіз нормативно-правових актів та програмних документів показав необхідність удосконалення та узгодження положень діючих стратегічних актів та нормативно-правових актів, що стосуються діяльності у сфері сільського зеленого туризму. Окрім цього слід спрямувати управлінські та правотворчі зусилля з боку органів влади через фінансове, просвітницьке стимулювання розвитку сільського зеленого туризму в сільській місцевості, використовуючи інформаційно-комунікаційну систему Державний аграрний реєстр.

Наступним перспективним напрямом забезпечення сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій і громад є формування туристичних кластерів. Разом з тим, подальший розвиток кластерів потребує врегулювання організаційно-правових аспектів їх створення та функціонування, що можливе за умови належного правового забезпечення.

Інструментом соціально-економічного й сталого розвитку громад і сільських територій є удосконалення управління відходами та відповідне договірне забезпечення управління відходами та поводження з ними.

Окремого врегулювання потребує питання фінансування знешкодження небезпечних та непридатних хімічних засобів захисту рослин, власник яких не встановлений. Затвердження Порядку їх виявлення та обліку забезпечить чітку процедуру ідентифікації й фіксації таких відходів, що, у свою чергу, сприятиме оперативнішому знешкодженню, утилізації та видаленню небезпечних відходів.

Для подолання проблеми в громадах вивезення твердих побутових відходів з подальшою утилізацією необхідно дотримуватися правил управління відходами, що передбачено законодавством, а також дотримуватися положень договорів про надання послуги з управління побутовими відходами.

АНОТАЦІЯ

Євроінтеграційні орієнтири та необхідність забезпечення економічної та соціальної стійкості в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення актуалізують потребу в удосконаленні організаційно-правових і соціально спрямованих практик взаємодії публічного управління з приватним сектором, що слугує ключовою передумовою сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій і громад. В дослідженні аналізуються ключові організаційно-правові інструменти, спрямовані на стимулювання сталого та соціально-економічного розвитку сільських територій та громад. Особлива увага приділена диверсифікації господарської діяльності, в межах якої ключове місце посідає сільський зелений туризм, що розглядається як ефективний інструмент забезпечення зайнятості та зміцнення економічної і соціальної спроможності громад. Аналіз нормативно-правових актів та програмних документів показав необхідність удосконалення та узгодження положень діючих стратегічних актів та нормативно-правових актів, що стосуються діяльності у сфері сільського зеленого туризму. Проаналізовано організаційно-правове забезпечення формування та функціонування туристичних кластерів як спеціалізованих напрямів діяльності. Дійшли висновку, що наразі правова основа функціонування туристичних кластерів залишається невизначеною через відсутність відповідного правового регулювання, що впливає на правову визначеність даних інтегрованих управлінських структур та ставить під загрозу отримання державної підтримки для їх розвитку. Окремого врегулювання потребує питання фінансування знешкодження небезпечних та непридатних хімічних засобів захисту рослин, власник яких не встановлений. Затвердження Порядку їх виявлення та обліку забезпечить чітку процедуру ідентифікації й фіксації таких відходів, що, у свою чергу, сприятиме оперативнішому знешкодженню, утилізації та видаленню небезпечних відходів.

Встановлено, що інструментом соціально-економічного й сталого розвитку громад і сільських територій є удосконалення управління відходами та відповідне договірне забезпечення управління відходами та поводження з ними. Підкреслюється важливість договірного врегулювання управління побутовими відходами в громадах, що створює базові правові умови для ефективної взаємодії між органами місцевого самоврядування, виконавцями

послуг з управління побутовими відходами та утворювачами відходів, що сприятиме екологічній безпеці, сталому розвитку та економічній і соціальній стійкості сільських територій та громад.

Література

1. Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/98/oj/eng>
2. Eurostat. Glossary: Good agricultural and environmental conditions (GAEC). URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Good_agricultural_and_environmental_conditions_\(GAEC\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Good_agricultural_and_environmental_conditions_(GAEC))
3. Kuzman Katica J., Šukalić A., Šupljeglav Jukić A., Alibegić D. Ecological and health risk assessment of lead Pb in agricultural soil near the municipal landfill in the city of Mostar, Bosnia and Herzegovina. *AgroLife Scientific Journal*. V. 13, № 2. 2024. URL: <https://agrolifejournal.usamv.ro/index.php/agrolife/article/view/1065/859>
4. Philomene N., Komariah, Sajidan. Harmful Impacts of Heavy Metal Contamination in the Soil and Crops Grown Around Dumpsites. *Reviews in Agricultural Science*. № 9. 2021. p. 271–282. URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/ras/9/0/9_271/_html/-char/ja
5. Teagasc. Buffer strips and tillage farming – the benefits and regulatory requirements. URL: <https://teagasc.ie/news--events/daily/buffer-strips-and-tillage-farming-the-benefits-and-regulatory-requirements/>
6. Асоціація міст України. Методичні рекомендації у сфері публічних (комунальних) послуг та відповідної інфраструктури. 2023. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/library/55pro_upravlinnya_vidhodamy_2024_on_ovlene.pdf
7. Бакай Ю.Ю. Тітова В.І. Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2021. С. 324–327. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/81>
8. Безверхнюк Т.М., Бабов К. Д., Цуркан О. І. Ресурсне забезпечення післявоєнного відновлення та розвитку України: потенціал курортнорекреаційної сфери. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*. 2022. № 6(8). С. 459–470. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6\(8\)-459-470](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6(8)-459-470)
9. Бєлов Д.М., Лєгєза Є.О. Форми та методи правового регулювання захисту прав споживачів щодо поводження з відходами на державному рівні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 1. 2024. С. 105–109. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299750/292266>
10. Давиденко І.В. Туристичні кластери як напрям регулювання туристичного бізнесу. *Причорноморські економічні студії*. Вип. 28-1. 2018. С. 68–72. URL: https://bses.in.ua/journals/2018/28_1_2018/16.pdf
11. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: постанова КМУ від 5 серпня 2020 р. № 695 (в ред. постанови КМУ від 13 серпня 2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n10>

12. Єремєєв І.С., Марчук С. В. Дослідження впливу полігонів ТПВ на землі сільськогосподарського призначення. *Агросвіт*. № 15. 2015. С. 3–8. С. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2015_15_2
13. Зінчук, Т. О.; Куцмус, Н. М. Диверсифікація бізнесу на сільських територіях: досвід країн світу. *Економіка АПК*. № 4. 2018. С. 19–27. С. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2018_4_5.
14. Кульчий І. М. Державна аграрна політика України у сфері сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_14.
15. Мазний О.Ю., Ковбаса О.М. Аспекти формування та розвитку кластерів в галузі сільського господарства України. *Київський економічний науковий журнал*. № 4. 2024. С. 150–156. С. 154. URL: <https://journals.kymu.kyiv.ua/index.php/economy/article/view/111/109>
16. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoring/regionalni-dopovidi-pro-stan-navkolyshnogo-seredovyshha-v-ukrayini/>
17. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. Національні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoring/natsionalni-dopovidi-pro-stan-navkolyshnogo-prirodного-seredovyshha-v-ukrayini/>
18. Національний План управління відходами до 2033 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2024 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2024-%D1%80#n15>
19. Петрова Н. О. Стратегія диверсифікації сільськогосподарського виробництва, як шлях формування конкурентоспроможності підприємств АПК. *Вісник Сумського національного аграрного університету: науковий журнал. Сер. «Економіка і менеджмент»*. 2009. Вип. 4(35). С. 129–130. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/342/3/Petrova.pdf>
20. Петрова Н. О., Стрельник В.В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 135–139. С. 135. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/30>
21. Петрова Н.О. Функціонування кластерних об'єднань як засіб забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Економіка і суспільство*. № 2. 2016. С. 334–340. https://economyandsociety.in.ua/journals/2_ukr/60.pdf
22. Петрова Н.О., Світловський С.С. Особливості державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: організаційно-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 91: ч. 2. 2025. С. 243–248. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/33-1.pdf>
23. Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія*

ПРАВО. Вип. 91: ч. 2. 2025. С. 249-255. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>

24. Писаренко, П., Самойлік, М., Диченко, О., Цюва, Ю., та Німець, К. (2022). Екологічна та токсикологічна оцінка впливу захисних потіків твердих відходів на суміжні агроєкосистеми. *Науковий прогрес та інновації*, 2 (2), 149–156. URL: <https://doi.org/10.31210/visnyk2022.02.18>

25. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179: Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>

26. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80#Text>

27. Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2023 р. № 1102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2023-%D0%BF#n12>

28. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 року № 86/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-%D0%B2%D1%80#Text>

29. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>

30. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>

31. Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2320-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#n391>

32. Сліпецький М. І., Маргіта М. В., Данило Я. І. Сутність та особливості кластерного підходу в управлінні туристичною сферою. *Регіональна економіка*. № 2. 2024. С. 133–139. URL: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-2-13>

33. Соколова А.О., Ратошнюк Т.М. Кластери як дієвий інструмент організаційно-економічного механізму забезпечення сталого розвитку сільських територій. *Вісник аграрної науки*. № 6 (855). 2024, С. 78–87. С. 82. URL: https://agrovisnyk.com/pdf/ua_2024_06_10.pdf

34. Стратегія розвитку Львівської області на період 2021-2027 років. 2019. URL: <http://ibh.asd.company/wp-content/uploads/2020/07/strategiya-rozvytku-lvivshchyny-do-2027.pdf>

35. Стратегія розвитку Одеської області на період 2021-2027 років. 2020. URL: <https://oblrada.od.gov.ua/wp-content/uploads/1228-VIII.pdf>

36. Стрельник В.В., Либань О.О. Проблеми правового регулювання утилізації побутових відходів в Україні: виклики та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Випуск 90. Ч. 3. 2025. С. 67–73. С. 68. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/11-2.pdf>

37. Терсіна О. Кластерна революція в Україні. *Юридична Газета*. № 40 (538). 2016. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-revoluciya-v-ukrayini.html>

38. Туристичний кластер Львівщини відновлює свою роботу. Управління туризму та курортів. Львівська ОВА. 2024. URL: <https://loda.gov.ua/news/110191>

39. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

40. Чорнобай Л. М., Мушеник І. М. Диверсифікація як інструмент забезпечення комплексного розвитку сільських територій. *Економіка*. Випуск 1 (46). 2025. С. 200–204. С. 202. URL: <https://doi.org/10.37406/2706-9052-2025-1.29>

41. Шишпанова Н.О. Сучасне управління відходами в громадах відповідно до принципів циркулярної економіки. *Економіка та суспільство*. Вип. № 49. 2023. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-35>

Information about the author:

Petrova Nataliia Oleksandrivna,

PhD, specialty “Law”, Associate Professor,

Associate Professor of Administrative and Information Law Chair,
at the Law Faculty,

Sumy National Agrarian University,

160 Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

ARCHITECTING THE ECONOMIC RECOVERY MANAGEMENT SYSTEM IN THE NEW BIOECONOMIC REALITY: DETERMINANTS AND MODERN CLUSTER SOLUTIONS

Petrukha N. M., Petrukha S. V., Konovalenko D. V.

INTRODUCTION

In the process of a profound transformation of the national economy (which goes beyond the classical theory of structural shifts¹ and acquires the features of revolutionary changes²), caused by large-scale destruction of the material and technical base of economic entities, in particular those related to the bioeconomy sectors, structural imbalances, socio-economic shocks and crisis deformations of the institutional and regulatory landscape in the conditions of the war economy and the post-war period, sprouts of a new management paradigm appear in Ukraine, conceptually oriented on bioeconomic principles of development, regeneration and self-regulation of socio-economic systems.

Modern recovery dynamics require not only the reactivation (redesign) of operational and financial flows, but above all, a rethinking of the foundations of the economic growth paradigm itself, including its energy-resource, social, cognitive, and environmental determinants. In this context, architecting the economic recovery management system appears not as a technocratic process of restructuring institutions, but as an intellectual and institutional modelling and design of a new economic architecture based on the principles of bio-oriented rationality and ecosystem balance, thereby forming a modern bioeconomic reality.

Bioeconomic reality materialises in a multidimensional socio-natural construct, within which natural, technological, social and managerial subsystems interact, united by a common logic of sustainable and comprehensive (inclusive) reproduction. Its essence lies in the integration of bioresource potential, human capital and cognitive assets within a single business model, where the main factor of development is not material resources, but knowledge, trust, innovative capacity and social cooperation. The bioeconomy, as a renewable paradigm, is based on the principles of circularity, energy efficiency, decentralisation of management, responsible consumption, and the reproducibility of natural capital. Under such conditions, economic recovery is a multi-level process involving the coherent combination of socio-economic determinants that form systemic dependencies

¹ Петруха Н., Петруха С. До питання природи та ідентифікації структурних зрушень в економіці: методологічний аспект. *Економіст*. 2013. № 8. С. 23–26.; Webster A., Dunning J. Structural Change in the World Economy (Routledge Revivals). Taylor & Francis Group, 2013. 244 p.

² Петруха С. В., Петруха Н. М. Економіка харчової промисловості України: «перша хвиля» світової фінансово-економічної рецесії. *Економіка харчової промисловості* : наук. журн. 2013. № 2 (18). С. 5–16.

between resource capabilities, technological adaptability, institutional capacity, and social cohesion within society.

From the standpoint of a systemic-synergistic approach, the architecture of economic recovery management in the bioeconomic paradigm acquires a two-dimensional nature. On the one hand, it is an epistemological system of scientific knowledge that reveals the ontological foundations of development determinants, determines the mechanisms of their interaction and typology in the process of forming management decisions. On the other hand, it is a practical-institutional construction that materialises in the form of organisational and economic mechanisms, cluster models, bioinnovation networks and production systems that ensure self-sustaining, adaptive and regenerative economic growth based on bioresource, intellectual and technological synergy.

The architecture of such a management system requires a high level of coherence between macroeconomic policy, sectoral strategies, local initiatives and mechanisms of public-private interaction. Its functioning involves a transition from linear, hierarchical management schemes to network, integrated, and polycentric models, within which the interests of the state, bioeconomy sectors, educational and scientific institutions, and rural territorial communities are coordinated to achieve agreed-upon environmental, social, and economic goals.

The methodological quintessence of this section is the integration of three interconnected levels of analytics and management that determine the architecture of bioeconomic recovery:

The first level (1) is epistemological. It aims to conceptualise the nature, structure, and typology of socio-economic determinants that influence the trajectory of economic recovery. At this level, a theoretical and methodological basis is formed for understanding the role of social, institutional, cognitive and behavioural factors in the transformation of the development model from resource-exhausting to bio-oriented;

The second level (2) is organisational and economic. It reveals the mechanisms of institutionalisation of the bioeconomic paradigm in the practice of strategic management, the central element of which is the biocluster as an institutional form of coordination that unites entities from different sectors of the bioeconomy, ensuring a combination of economic efficiency with environmental expediency. At this level, the principles, functions, tools and algorithms for managing cluster interaction as a form of adaptive (initially to the conditions of the war economy, later to early post-war recovery, and at the final stage – post-war recovery) economic integration are determined;

The third level (3) is the approximation-industry level. It focuses on the mechanisms of diffusion and adaptation of bioeconomic principles in industry-based processing and production systems. At this level, it is investigated how organisational and economic determinants affect productivity growth, energy efficiency, optimisation of resource supply, technological flexibility and the implementation of circular and low-carbon production models in various sectors of the bioeconomy.

1. The epistemology and typology of socio-economic determinants of economic recovery in the bioeconomy paradigm

In modern economic theory³, the category of “determinants” (Latin: *determinare* – to determine, to condition) denotes a system-organised complex of factors and conditions that set the parameters, trajectory, and intensity of socio-economic processes. Within the bioeconomic paradigm, this category assumes a synergistic-structural meaning, that is, it is not about a set of isolated factors, but about an interconnected network of economic, social, institutional, managerial, environmental, and cognitive-technological variables, whose interaction shapes the dynamics of regenerative growth and the controllability of recovery cycles. Therefore, the epistemological status of the concept of “determinants” is associated with the knowledge of deep cause-and-effect relationships in systems that evolve towards circularity, low-carbon and resource efficiency.

Researchers view bioeconomic recovery⁴ as a multifaceted, polycentric process in which natural and human capital, institutional quality, and technological capacity mutually reinforce one another, forming a development ecosystem. In this perspective, determinants are not only “what influences,” but also “how, through what channels, and with what elasticity of influence.” Natural resource constraints, information asymmetries, regulatory settings, social capital and trust, human and innovation potential, spatial and cluster architecture, the degree of digitalisation, and knowledge infrastructure all determine the configuration of recovery, its sustainability, speed, and inclusiveness. However, to capture the profound logic of interactions, it is advisable to consider determinants as vector variables in a multi-level management model, where each level (macro/meso/micro) has its own set of tools and feedback loops, as well as its own performance indicators (economic, social, environmental, institutional, etc.).

³ Blaug M. *Economic theory in retrospect*. 5th ed. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1997. 725 p.; Zhang W.-B. *The Time for a Grand Economic Theory. The General Economic Theory*. Cham, 2020. P. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-56204-5>; Петруха С. В. *Державне антикризове регулювання аграрного сектору економіки України : монографія*; Інститут економіко-правових досліджень. Центр учбової літератури, 2018. 524 с.

⁴ Anderson L. G., Seijo J. C. *Bioeconomics of Fisheries Management*. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2011. 320 p.; Flichman G., Louhichi K., Boisson J. M. *Modelling the Relationship Between Agriculture and the Environment Using Bio-Economic Models: Some Conceptual Issues. Bio-Economic Models applied to Agricultural Systems*. Dordrecht, 2011. P. 3–14. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-1902-6_1; Brears R. C. *Urban Bioeconomy: Advancing Circular Economy, Renewable Energy, Waste Management, Sustainable Agriculture, Green Infrastructure, and Biotechnology in Cities*. Global Climate Solutions, 2025. 107 p.; Volodin S., Petrukha S. *Science park as a management system for the transfer of innovation. Entrepreneurial Dimensions of Management and Innovation: Strategic, Educational and Socio-Economic Perspectives: Scientific Monograph*. Przeworsk, Poland : Higher School of Social and Economic in Przeworsk. 2025. P. 160–177. URL: <https://www.wssgprzeworsk.edu.pl/wp-content/uploads/2025/09/Monografia-WSSG-10.09.2025-r.pdf>; Petrukha N., Demydonok I., Hubanov O. *Ethical Aspects of Bioeconomy in Post-War Reconstruction Projects in Ukraine. Economics, Finance and Management Review*. 2024. № 4 (20). P. 4–17. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2024-4-4-17>; Petrukha N., Petrukha S., Shapovalov O., Ushchenko P. *The Role of the Bioeconomy in the Post-War “Greening” of Economic Policy. Investytsiyi: praktyka ta dosvid*. 2025. № 10. P. 104–115. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.10.103>

To ensure the manageability of the analytical process and correct approximation to specific management decisions, the following hierarchical typology of determinants of bioeconomic recovery is proposed⁵:

I. By levels of influence:

macro level, determinants of state policy and regulatory environment (circularity standards, guarantees of origin of energy and bioproducts, eco-regulation, tax and financial incentives), financial and monetary and investment framework, national innovation system, scientific policy, security parameters, technological structure and geo-economic constraints;

meso level, spatial and cluster determinants (bioclusters as institutional forms of coordination of actors; logistics and energy infrastructure; regional value chains; network interactions between business, science, communities and the state; mechanisms for sharing resources and data);

micro level, managerial, technological and behavioural factors at the level of enterprises and production systems (innovative activity, technological flexibility, energy efficiency, organisational culture, personnel competencies, decision-making models, eco-design and lean-circulation practices);

II. By origin:

endogenous (internal to the system) – management decision-making procedures, technological regimes, cost and productivity structure, social capital within the organisation/territory;

exogenous (external) – regulatory changes, market conditions, price shocks to resources/energy, climate risks, institutional shifts outside the system;

III. By content of manifestation:

economic (capital structure, access to “green” financing, pricing of eco-services, investment climate);

social (quality of life, social cohesion, trust, human capital, demographic dynamics);

institutional and managerial (rules of the game, standards and protocols, capacity of management bodies, coordination mechanisms);

⁵ Домінанти становлення інклюзивного соціуму в Україні: колективна монографія / За загальною редакцією М. Тріпака, С. Петрухи, А. Тимківа. Кам'янець-Подільський: ЗУНУ, 2022. 457 с.; Петруха Н. Повоєнне відновлення аграрного сектору економіки на засадах біоекономіки. *Економічний аналіз*. 2023. Том 33. № 4. С. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2023.04.049>; Петруха Н. Інституційні умови забезпечення зеленої трансформації сільськогосподарських підприємств у контексті переходу до біоекономіки. *Економічний аналіз*. 2024. Том 34. № 3. С. 174–189. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2024.03.174>; Petrukha N., Petrukha S., Shapovalov O., Iavorskyi V. Agricultural Engineering: Stagnation or Bioeconomic Ontogenesis. *Agrosvit*. 2025. № 10. P. 133–144. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.10.133>; Agricultural Bioeconomy: Innovation and Foresight in the Post-COVID Era / E. G. Koukios et al. Elsevier Science & Technology Books, 2022. 368 p.; Hussain C. M., Kadeppagari R. K. Biotechnology for Zero Waste: Emerging Waste Management Techniques. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2021. 450 p.; Biernat K. Elements of Bioeconomy. IntechOpen, 2019. 186 p.; Singh K., Ribeiro M. C., Calicioglu Ö. Biodiversity and Bioeconomy: Status Quo, Challenges, and Opportunities. Elsevier, 2023. 600 p.; Petrukha S., Klymenko K., Petrukha N. Rural economy and public finances: the effects of mutual reconstruction. *Finance of Ukraine*. 2024. № 9. P. 77–98. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2024.09.077>

environmental (state of natural capital, biodiversity, renewable resources, externalities and their internalisation);

cognitive and technological (information infrastructure, digitalisation, R&D, education, innovation culture).

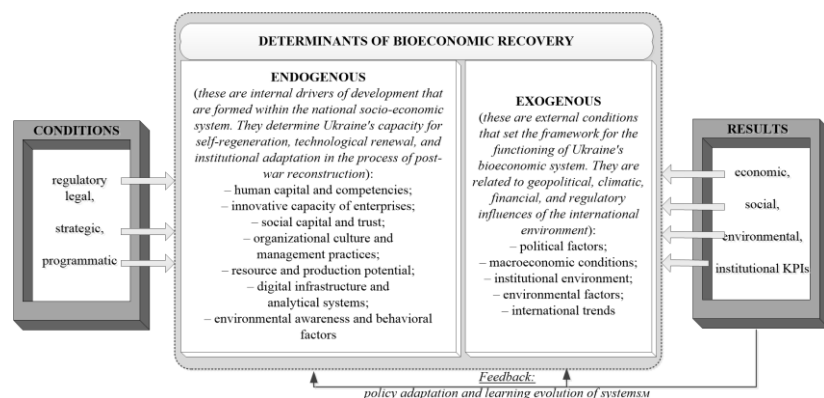

Fig. 1. Circularity (predictors and responses) of the bioeconomic recovery of bioeconomy sectors

Source: compiled by the authors based on⁶.

The traditional model of economic recovery⁷ is organised around a resource-intensive logic, i.e., extensive output growth, high transaction costs to offset negative externalities, and low levels of environmental damage. The determinants in such a model primarily focus on technical and economic parameters, including capital intensity, return on assets, and productivity, while social and institutional factors play a secondary role.

⁶ Gülşah Yılan. Circular Bioeconomy: Theories and Tools for Economists and Sustainability Scientists. Cambridge University Press, 2023. 300 p.; Pan A. Bioeconomy. Singapore : Springer Nature Singapore, 2023. 294 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-981-19-6164-9>; Green, Closed Loop, Circular Bio-Economy. MDPI, 2021. 288 p. DOI: <https://doi.org/10.3390/books978-3-0365-0211-3>; Klymenko K., Petrukha N., Petrukha S. "Green" Marshall Plan For Ukraine: Financial, Economic and Regulatory Context. *RFI Scientific papers*. 2024. № 1 (106). P. 20–49. DOI: <https://doi.org/10.33763/npndfi2024.01.020>; Globalization, Income Distribution and Sustainable Development / ed. by R. Chandra Das. Emerald Publishing Limited, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1108/9781801178709>

⁷ Мельников О. В., Петруха С. В., Петруха Н. М. Економічне відновлення сільських територій: співвідношення фундаментального та прикладного аспектів наукового дослідження. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. № 1 (61). С. 176–193. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-61-176-193>; Petrukha S., Stakhov B., Petrukha N. Ukraine's public finance: determinants, institutional transformation and directions in development of budgetary regulation. *Pandemic economic crisis: challenges to society*. Sofia, Bulgaria : VUZF Publishing House "St. Grigori Bogoslov", 2020. P. 271–301. URL: <https://philarchive.org/archive/BRIPEC-3>; Classical Political Economy and Modern Theory: Essays in Honour of Heinz Kurz / I. Steedman et al. Taylor & Francis Group, 2013. 384 p.

In contrast, the bioeconomic model⁸ presents a regenerative logic of recovery, in which natural capital is viewed not as an input resource to be exploited, but as a factor of long-term sustainability to be managed. In such a model, socio-economic and institutional determinants become dominant, since they form a triad due to which: the motivational and behavioural regime of economic agents is formed (willingness to invest in energy efficiency, accept circular technologies, ability to form clusters), institutional predictability is ensured (standards and guarantees of origin, stability of rules, coordination mechanisms), information asymmetry is reduced and trust is increased, without which network forms of interaction do not have the institutional capacity to reproduce.

Therefore, we position the transition from the traditional to the bioeconomic model not simply as technological modernisation, but as an institutional and social transformation with a recapitulation of the set of determinants and the predominance of socio-economic features in determining growth trajectories (economic recovery).

In the context of forming bioeconomic management architecture, socio-economic determinants become the fundamental structural factors that ensure the real implementation of restorative models in national economic practice. Their significance lies in the fact that they not only correlate with economic results but also determine the parameters of the entire system of institutional, managerial, and technological interactions. In post-crisis Ukrainian realities, it is the socio-economic dimension that sets the boundary conditions for the possibility of reforms, as it shapes the ability of society to perceive, support and reproduce innovative management solutions based on trust, partnership and shared responsibility.

Social capital and trust are key elements of the “fabric” of the bioeconomic space, which reduce the transaction costs of horizontal cooperation, increase the efficiency of communications between cluster entities, accelerate the diffusion of bioinnovations, and create the prerequisites for collective investment in common infrastructure, in particular logistics, energy and digital. In countries undergoing a reconstruction phase, including early ones, it is the level of public trust that determines the stability of institutions and the legitimacy of policies, without which any technocratic models remain declarative.

Human capital and competence capacity shape the technological elasticity of bio-oriented production systems. Relatively speaking, bioeconomic transformation is possible to the extent that human resources structures possess digital data management skills, biotechnological knowledge, project thinking and a systemic understanding of environmental constraints. For Ukraine, this determinant is critical, since demographic depopulation, the outflow of specialists and the destruction of the vocational education environment during the war period create an institutional gap between the innovative potential and the human capacity to implement it.

⁸ Morris E. J., Virgin I. *Creating Sustainable Bioeconomies: The Bioscience Revolution in Europe and Africa*. Taylor & Francis Group, 2016. 296 p.; Будякова О. Ю., Дервіш Д. С. Інвестиції в біоекономіку для повоєнного відновлення України. *Трансформаційна економіка*. 2023. № 4 (04). С. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8141/2023-4-2>; Bio#Futures / ed. by E. Koukios A. Scio-Szymańska. Cham : Springer International Publishing, 2021. 644 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-64969-2>

Institutional quality and management capacity ensure predictability, feedback and adaptability of management circuits. A bioeconomic system cannot exist in conditions of fragmented regulation or political volatility, as it requires stable norms, transparent monitoring procedures, effective KPI analytics, and mechanisms for self-correction of policies in response to environmental, social, or financial disturbances. The Ukrainian experience⁹ demonstrates that even under conditions of limited resources, it is the institutional coherence and managerial competence of local and regional authorities that enable the reproduction of sustainable development models.

Economic incentives, including the system of “green” financing, tax and credit instruments, and energy supply guarantees, are effective only if there are corresponding socio-institutional prerequisites. In the absence of trust, human capital, and effective institutions, even the best economic mechanisms fail to generate the expected effects, as confirmed by both international practice¹⁰ and Ukrainian cases of ineffective implementation of environmental investment programs or state support for the agricultural sector¹¹.

In conclusion, we can state that socio-economic determinants play the role of an “architectural framework” of bioeconomic recovery, setting the coefficient of realisation of all other determinants – technological, environmental, and financial. They form the implementation threshold of the system, that is, they determine whether the theoretically constructed model can become a practical institutional reality or

⁹ Консолідація державних фінансів України : кол. моногр. / [Луніна І. О., Булана О. О., Степанова О. В. та ін.] ; за ред. д.е.н. І. О. Луніної ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. К., 2017. 344 с.; Фіскальна та монетарна безпека національної економіки в умовах глобальних викликів і загроз [Електронний ресурс] / за ред. Т. І. Єфименко. Київ : ДНУ «Акад. фін. управління», 2023. 1157 с.; Петруха Н. М., Петруха С. В. Державне регулювання інтегрованих корпоративних об'єднань в умовах структурно-інституціональної та функціональної трансформації сільської економіки: проблеми методології, теорії, соціально-економічної та секторальної політики : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Професіонал», 2020. 496 с. + 1 електрон. опт. диск.; Petrukha S., Petrukha N., Gasanov S., Miakota R., Konovalenko D. Public Debt and Public Debt Administration Under Martial Law in the Process of Post-War Reconstruction. *Journal of Law and Political Sciences*. 2025. Vol. 47/2 (Special Issue). P. 341–376. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17240064>

¹⁰ Winiecki J. Institutional Barriers to Economic Development: Poland's Incomplete Transition. Taylor & Francis Group, 2002. 128 p.; Дяченко М. О., Нігородова С. А., Петруха С. В. Міжнародне фінансування для вирішення глобальних екологічних проблем у проєктах сталого розвитку. Світове господарство та міжнародні економічні відносини : сучасні трансформації та перспективи розвитку: монографія / за ред. С. Г. Мізюк. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. С. 228–244. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/41119/1/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF.pdf>; Bourguignon F., Platteau J.-P. Institutional Challenges at the Early Stages of Development Lessons from a Multi-Country Study. Cambridge University Press, 2023. 351 p.

¹¹ Гасанов С., Петруха С. Теоретична сутність державної підтримки сільського господарства в системі державного регулювання аграрного сектору. *Економіст*. 2014. № 7. С. 16–17.; Забловський А., Петруха С., Назукова Н. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки: оцінка дороговказів податкового реформування. *Економіст*. 2015. № 7. С. 6–12.; Петруха С. В., Палійчук Т. В., Петруха Н. М. Місцеві фінанси в умовах коронакризи: нова бюджетна архітектура та фінансова спроможність регуляції секторальних і соціально-економічних процесів. *Фінанси України*. 2020. № 12. С. 83–105. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.12.083>

whether it will remain at the level of a declarative concept. In this regard, in the future, emphasis should be placed on institutionalising these determinants in the form of a managed, multi-level management system, which facilitates the transition to understanding the organisational and economic mechanisms of bioeconomic recovery.

Thus, the systemic nature of bioeconomic recovery involves studying determinants not as isolated variables, but as interconnected subsystems that are in a state of constant dynamic equilibrium between economic feasibility, social justice and environmental sustainability. To adequately reflect these processes, a multi-level analytical approach is necessary, synthesising macroeconomic, meso-institutional and micro-organisational information. Each level reflects a separate contour of managerial influence. Still, their effectiveness is achieved only under the condition of inter-level coherence, that is, the system's ability to respond in a coordinated manner to both external and internal disturbances.

At the macro level, the analysis focuses on the formation of the regulatory environment, state policy for green (circular) transformation, national decarbonisation strategies, the financial architecture of recovery (including the public finance system), and the role of the state as an institutional moderator of intersectoral processes.

At the meso level, the interaction of subjects within bioeconomic clusters and regional ecoregions is studied, with a key issue being network integration and the distribution of competencies among government, business, science, and rural territorial communities.

At the micro level, the focus shifts to management decisions within enterprises, innovation platforms and production systems, forming the practical basis for circularity, digital transformation and technological adaptability.

Such multi-level relationships can be described as a dynamic objective function of bioeconomic recovery, reflecting the interaction of six key groups of determinants: economic, social, institutional and managerial, environmental, cognitive and technological, and behavioural and motivational. Formally, it can be presented as follows:

$$R_{bio} = \max_{\pi \in \Omega} \left\{ \sum_{i=1}^n \int (a_j E_i, \beta_j S_i, \gamma_j I_i, \delta_j E C_i, \epsilon_j K_i, \zeta_j B_i) \right\} \quad (1)$$

Where E_i – economic determinants (capital structure, access to “green” finance, investment attractiveness);

S_i – social (quality of life, social capital, human potential);

I_i – institutional and managerial (regulatory and normative certainty and stability of legislation, quality of regulation, degree of managerial coordination);

$E C_i$ – environmental (level of resource efficiency, biodiversity, climate neutrality);

K_i – cognitive and technological (digitisation, R&D, innovation culture);

B_i – behavioural and motivational (propensity for cooperation, trust, innovation openness);

coefficients $a_j, \beta_j, \gamma_j, \delta_j, \epsilon_j, \zeta_j$ reflect the elasticity of the influence of each group of determinants in the objective function;

π – is a set of management policies and mechanisms that optimise the result R_{bio} in the set of possible solutions Ω .

The formula demonstrates that the effectiveness of bioeconomic recovery is a function of the coherence between these groups of determinants, and not just the result of their combined action. In practical terms¹², this means that even a significant increase in economic or technological capacity does not guarantee a sustainable effect in the absence of social capital or institutional stability.

Therefore, multi-level analysis should be accompanied by feedback modelling, verification of impact coefficients, and calibration of the indicator system, which enables adaptive management of recovery processes in real-time.

In this context, the interdisciplinary integration of methods, comprising econometric models with fixed effects (for assessing stable determinants), structural equation models (SEM) for latent factors, and cognitive modelling, which enables the assessment of nonlinear interdependencies within the system, becomes particularly important. This approach opens up the possibility of moving from a static description to the architectonics of guided evolution, when the bioeconomic system is considered not as an object of forecasting, but as an intellectual subject of self-regulation.

Thanks to this methodological toolkit, an analytical basis is established for the next stage: the institutionalisation of the identified determinants within the framework of the organisational and economic mechanisms, which will be further detailed. At this stage, the multi-level typology of determinants is transformed into a system of specific management functions, principles, tools, and cluster solutions that ensure the integrity of the bioeconomic recovery architecture.

Within the framework of a multi-level system of bioeconomic recovery, identifying the vectors of action of determinants, their origin, direction of influence, and functional role in the management process is of particular importance. Such a formulation of the task allows not only to describe the factors that shape economic dynamics, but also to distinguish those of them that enhance or, conversely, inhibit recovery processes.

For this purpose, it is advisable to use a four-dimensional analytical matrix that reflects the structural logic of the interaction of endogenous (internal) and exogenous (external) determinants, classified according to their stimulating or inhibiting effect on the system.

Endogenous stimulating determinants are internal drivers of development that provide positive dynamics through organisational innovations, the implementation of eco-design principles, energy-saving technologies, the development of cluster cooperation, and the creation of internal control and knowledge management systems. They provide self-supporting mechanisms for the regeneration of the economic system and create internal synergistic effects.

Endogenous inhibiting determinants are associated with the inertia of management practices, personnel shortages, resistance to innovation, a low level of

¹² Research Institute (IFPRI) I. F. P. Intertemporal trends in agricultural productivity. Washington, DC : International Food Policy Research Institute, 2016. DOI: https://doi.org/10.2499/9780896298811_02; Research Institute (IFPRI) I. F. P. Typology of agricultural productivity zones. Washington, DC : International Food Policy Research Institute, 2016. DOI: https://doi.org/10.2499/9780896298811_04; Aldona Zawojńska, Nadiia Stoliarchuk, Tomasz Siudek, Volodymyr Mamchur. Restoration of the Agricultural Sector in Ukraine. Innovation and Investment for Food Security and Sustainable Development. Warszawa, CeDeWu. 2025. 196 p.

the organisation's digital maturity, fragmentation of information flows, and ineffective communication between subsystems. Their effect is manifested in the form of reduced adaptability, loss of competitiveness and slowing down the pace of transition to bio-oriented models.

Exogenous stimulating determinants are external institutional and political factors that form a favourable environment for recovery. These include regulatory circularity standards, a system of energy supply guarantees, a European taxonomy framework for green finance, and preferential financial instruments that stimulate decarbonisation, energy efficiency, and investment in bio-based production.

Exogenous inhibiting determinants manifest themselves in the form of price and climate shocks, institutional instability, regulatory uncertainty, imperfections in eco-service markets, and infrastructure constraints. Their negative impact is particularly noticeable in transition economies, where the flexibility of adaptation mechanisms has not yet reached a critical level.

This approach allows not only the vertical structuring of factors but also the identification of feedback loops between them. Thus, exogenous incentives can activate relevant processes. In particular, state support for clusters accelerates the development of sectoral (industry) innovations. At the same time, internal inhibiting factors can neutralise positive external impulses, as is the case with a low management culture or stakeholders' distrust of the state regulator.

In a visual dimension, it is advisable to present these relationships in the form of a cause-and-effect diagram, adapted to Kaoru Ishikawa's "fishbone" principles¹³, which demonstrates how different groups of determinants form a system of obstacles and opportunities in the process of shaping bioeconomic recovery. This approach provides a holistic view of the configuration of risks and points of managed intervention that can be used to optimise sustainable development policies, filling them with the spirit of the bioeconomic paradigm.

Thus, the typology of socio-economic determinants is not an end in itself of theoretical generalisation, but acts as an algorithmic basis for building effective management mechanisms in the bioeconomic environment. Its practical significance lies in creating a manageable matrix of relationships between knowledge and policy instruments, within which each group of determinants correlates with the corresponding forms of influence, efficiency indicators and levels of implementation. This approach transforms the analytical typology into a system of management guidelines, allowing for the modelling of the interaction between strategies, institutions, and economic agents based on scientifically grounded coherence.

¹³ Ishikawa K. The Preparation and Use of Control Charts. Introduction to Quality Control. Dordrecht, 1989. P. 147–200. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-011-7688-0_3; Петруха С. В., Стахов Б. В. Імперативи та детермінанти сталого розвитку аграрного сектору економіки в умовах модернізації системи управління державними фінансами. Причорноморські економічні студії. 2020. № 52. С. 13–20. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.52-40>

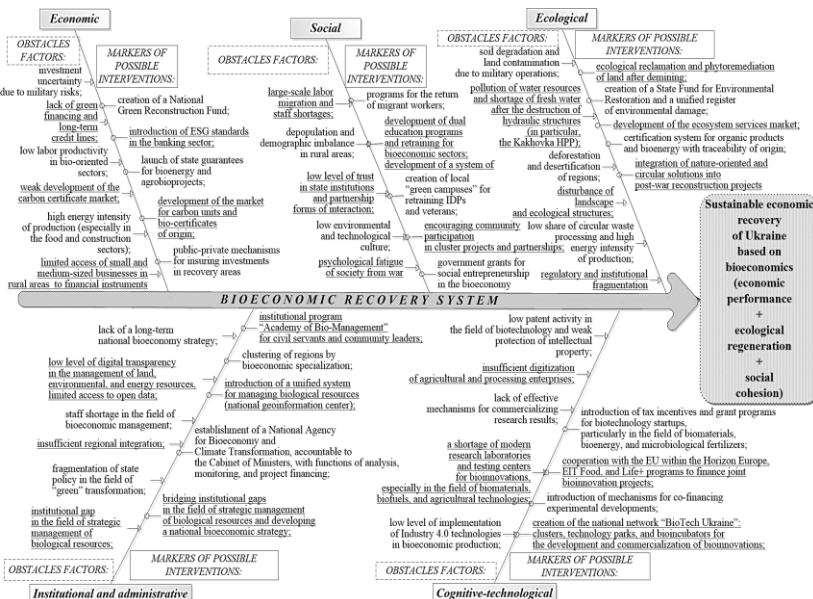

Fig. 2. Issues of formation, architecting and ontogenesis of the bioeconomic recovery system

Source: compiled by the authors based on¹⁴.

The application of this approach requires multi-contour management thinking based on four key principles¹⁵:

¹⁴ Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М., Петруха Н. М. Формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення розвитку біопаливних виробництв на базі підприємств агросектору. *Наукові праці НД/ФІ*. 2023. № 3. С. 133–147. DOI: <https://doi.org/10.33763/npndfi2023.03.133>; Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М., Петруха Н. М. Фінансово-економічне стимулювання розвитку переробної промисловості на основі природно-ресурсного потенціалу регіонів у повоєнний період. *Фінанси України*. 2023. № 3. С. 55–74. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.03.055> URL: https://finukr.org.ua/docs/FU_23_03_055_uk.pdf; Костев В. М., Пугачов В. М. Економічні пріоритети хвильових зрушень. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2024. 196 с.; Klymenko K., Petrukha N., Petrukha S. "Green" Marshall Plan For Ukraine: Financial, Economic and Regulatory Context. *RFI Scientific Papers*. 2024. № 1 (106). С. 20–49. DOI: <https://doi.org/10.33763/npndfi2024.01.020>

¹⁵ Arıcıoğlu M. A., Yiğitöl B. Paradigm Change in Strategic Management. *Advances in Business Strategy and Competitive Advantage*. 2019. P. 179–195. DOI: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-7180-3.ch010>; Klikaier T. Managerialism. London : Palgrave Macmillan UK, 2013. 362 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137334275>; Жук В. М. Неформальні інститути селянства у моделюванні реформ та аграрні політики: теорія і практика. *Економіка АПК*. 2017. Т. 24. № 7. С. 5–18.; Kropyvko M. Positives and negatives of the agrarian system of Ukraine. *Ekonomika APK*. 2020. Vol. 309. № 7. P. 6–19. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202007006>

First, linking determinants to tools (policy-tool mapping), i.e. determining which norms, incentives, or organisational decisions are relevant for a specific type of factors;

Second, focus on key performance indicators (KPIs), which allow correlating the impact of determinants with measurable goals of economic, environmental and social efficiency;

Third, implementation of feedback mechanisms, under which monitoring results are not recorded passively, but directly adjust the weight parameters of the model and management decisions;

Fourth, coordination between levels of the management system, i.e. ensuring the transition from macroeconomic strategies to micro-organisational practices, which guarantees the unity of goals and synchronisation of policies in the space of bioeconomic development (recovery).

The generalisation of the results of the conducted epistemological and typological analysis gives grounds to assert the following:

The determinants of bioeconomic recovery constitute a network system of interacting subsystems – economic, social, institutional, ecological and cognitive-technological, within which there is a constant circulation of resources, information and decisions;

Socio-economic factors are of dominant importance, because they ensure institutional predictability, cooperative ability and innovative adaptability of bio-oriented systems;

The developed classification architecture (levels of influence, origin, content groups) creates an analytical platform for transforming theoretical knowledge into practical management, with the possibility of linking to specific policies, indicators and implementation mechanisms;

Visualisation in the form of a structural-functional model and a diagram of cause-and-effect relationships serves as a tool for integrating analytics and management, reducing the risk of decision fragmentation and increasing the transparency of the system.

As a result, the analysis performed enables us to transition from theoretical knowledge of determinants to the practice of their institutionalisation, where the epistemological understanding gained is transformed into specific organisational and economic mechanisms, management tools, and cluster solutions. This evolution – from abstract typology to an architecture of action – ensures the formation of a bioeconomic management system capable not only of responding to the challenges of the post-crisis economy but also of actively shaping a new model of regenerative development, based on a balance between efficiency, social trust, and regenerative sustainability.

2. The formation of organisational and economic mechanism and institutional features for implementing the bioeconomy paradigm in economic recovery processes

The formation of an effective system of economic recovery management, taking into account the provisions of the bioeconomic paradigm, assumes the presence of an organisational and economic mechanism that combines institutional stability, social interaction and technological dynamics. In the current conditions of the war economy

and early post-war reconstruction, this mechanism assumes the role of an integrator between the state, scientific, business, and public sectors, which collectively form the architecture of a regenerative economy based on the principles of circularity, regenerativity, and social justice.

Unlike classical regulatory models focused on a linear vertical of power¹⁶, the bioeconomic mechanism forms a decentralised network management system, in which the key coordinators are partnership institutes¹⁷ in the form of bioclusters, innovation networks, regional development agencies (including agrarian chambers), energy cooperatives, and green financing platforms. These institutional forms ensure a transition from fragmented projects to comprehensive recovery programs that initially integrate local initiatives into the national and, in the future, the European context, which is a priori permeated with the spirit of the bioeconomic paradigm.

From the standpoint of management epistemology¹⁸, the organisational and economic mechanism is considered a holistic system of connections that transforms the laws governing the functioning of the bioeconomy into practical algorithms of action. Its place in the structure of economic recovery is determined by the fact that it combines analytical rationality (knowledge, models, and methods) with institutional reality (norms, organisations, behavioural practices). Thus, the organisational and economic mechanism plays the role of a translator between the theoretical level of determinants and the practical level of management decisions, ensuring the controllability, coherence, and adaptability of recovery processes.

This mechanism forms a structured field of interaction between economic agents, within which rights, resources, responsibilities and incentives are distributed to achieve common development goals. Its content is not reduced to a set of tools or functions; it appears as an institutional and organisational environment in which economic processes acquire systemic coherence, and the conflict of interests is

¹⁶ Klikauer T. Managerialism. London : Palgrave Macmillan UK, 2013. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137334275>; Classical Political Economy and Modern Theory: Essays in Honour of Heinz Kurz / I. Steedman et al. Taylor & Francis Group, 2013. 384 p.; Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія / Я. П. Аргат, І. В. Ковальчук, І. Ю. Ломакіна, О. І. Настіна, А. О. Пахомова. Біла Церква : Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. 201 с.

¹⁷ Петруха Н. М., Петруха С. В. Державне регулювання інтегрованих корпоративних об'єднань в умовах структурно-інституціональної та функціональної трансформації сільської економіки: проблеми методології, теорії, соціально-економічної та секторальної політики : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Професіонал», 2020. 496 с. + 1 електрон. опт. диск.; Petrukha S., Petrukha N., Alekseienco N., Mazur A., Maltsev M. The post-war potential and regulatory capacity of rural territorial communities in the clustering and integrating agri-food chains of local added value creation. Modern foundations of economics, management and tourism. Boston : International Science Group. Primedia eLaunch, 2022. P. 96–126. DOI: <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.MONO.ECON.4.3.1>; Гуторов А. О. Корпоратизація в аграрному секторі економіки. Монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2024. 256 с.

¹⁸ Від кризи до зростання: уроки ЄС для промислового відновлення України: колективна монографія / за ред. д.е.н., проф. В. А. Омеляненка. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2024. 198 с.; Мельникова М., Бойченко М., Кочешкова І. Управління розвитком промислових територій: циркулярність, публічність, екологічність : монографія / НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2023. 174 с.

transformed into a coordinated process of cooperation. If in classical economics¹⁹ the mechanism mainly performs the function of correcting market distortions, then in bioeconomy²⁰ it is focused on creating conditions for long-term regeneration of resources, environmentally-oriented innovation and social cohesion. Therefore, the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery should be interpreted as a five-component system in which the following blocks interact²¹:

Target block formulates strategic and operational goals of recovery (economic, environmental, social, and technological). It sets normative and value guidelines, coordinates state policy goals with the interests of local communities and business structures;

Functional block ensures the implementation of key management functions (potential diagnostics, planning, coordination, stimulation, control, monitoring, and performance assessment);

Instrumental block covers the means of achieving goals (financial and credit, tax, innovation, information, analytical and legal instruments);

Institutional block represented by a set of subjects and forms of interaction (state, business, science, territorial communities, public organisations, international partners);

Performance block reflects integrated indicators of recovery effectiveness (GDP growth rates in bioeconomy sectors, energy efficiency, carbon emissions reduction, growth in the share of “green” employment, trust and social cohesion index).

Each block is in a state of interdependence with the others, forming a closed management outline. This closedness, the presence of feedback and the possibility of adaptive adjustment of decisions distinguish the bioeconomic mechanism from conventional administrative structures built on a rigid hierarchy and command-and-control logic. This approach allows us to identify the basic principles of the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery, which are²²:

¹⁹ Eltis W. The Classical theory of economic growth. London : Macmillan, 1984. 372 p.; Саблук П. Т. Аграрним реформам – усвідомлений розвиток. *Економіка АПК*. 2012. № 6 (212). С. 3–5.

²⁰ Збарський В. К. Біоекономіка у розвитку АПК України. *Економіка АПК*. 2017. № 8 (274). С. 94–97.; Kucher O. Bioeconomy as the modern paradigm of economic development. *Bioeconomics and Agrarian Business*. 2021. Vol. 12, № . 2. DOI: <https://doi.org/10.31548/bioeconomy2021.02.002>

²¹ Петруха Н. Повоєнне відновлення аграрного сектору економіки на засадах біоекономіки. *Економічний аналіз*. 2023. Том 33. № 4. С. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.35774/есона2023.04.049>; Лупенко Ю. О., Андрос С. В. Погляд на агропромисловий комплекс України крізь призму аналізу статистичних даних. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2020. Т. 1, № 17. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.17.2020.216336>; Гадзало Я. М., Саблук П. Т., Лупенко Ю. О. Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність. *Економіка АПК*. 2021. № 7. С. 6–15. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107006>

²² Козак М. Організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій. Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки». 2021. Т. 298. № 5(2). С. 291–296. DOI: [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5\(2\)-49](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5(2)-49); Степаненко Т., Винограденко С. Організаційно-економічні засади екологізації землекористування. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 9(11). DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-9\(11\)-359-372](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-9(11)-359-372); Ivanov K. Economic mechanism in Bulgarian foreign trade. Sofia : Bulgarian Chamber of Commerce and Industry, 1985. 45 p.

Synergy of resources and competencies, which ensures the integration of the potential of different sectors of the bioeconomy and actors into common coordinates of development;

Adaptability, which allows the system to respond promptly to changes in the external environment, expressed in market, technological, environmental or social factors;

Ecological rationality, which provides for the priority of regenerative and circular approaches to the use of natural capital;

Inclusiveness, which guarantees the participation of all stakeholders, in particular territorial communities, in the formation and implementation of recovery policies;

Openness and transparency, which create conditions for public control and increase trust in institutions;

Decentralisation of management, which forms a polycentric model, within which local clusters receive space for self-regulation;

The system's innovativeness and learning capacity are the key to the permanent modernisation of management structures and knowledge renewal.

These principles form the axiological core of the mechanism, setting not only the rules of operation but also the moral and value code of bioeconomic management, in which efficiency is inseparable from the ethics of responsibility to nature and society.

The organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery implements its action through a system of interconnected functions, which are²³:

Analytics, identification of socio-economic determinants, assessment of resource potential, identification of growth points and risks;

Coordination to synchronise actions between state, regional and corporate levels of management;

Innovations that stimulate the implementation of bioinnovations, activate investments in R&D, biotechnology, and energy-efficient production;

Control that provides systematic monitoring of effectiveness, transparency of the project and policy effectiveness assessment;

Communications that contribute to the development of horizontal connections, partnerships and open data platforms, enhancing network interaction.

The tools for implementing these functions include²⁴:

²³ Pysarenko V., Pronko L., Pidvalna O., Lozhachevska O., Fastovets N., Ribeiro R. Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises and the quality of their innovative products in the post-war recovery strategy. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2024. № 6 (59). P. 648–664. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.6.59.2024.4637>; Nykyforov V., Maliiovanyi M., Kasych A. Scientific fundamentals of the biorefiner project – dominants of the bioeconomic cluster in the region. *Transactions of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University*. 2020. Vol. 5–6. P. 47–53. DOI: <https://doi.org/10.30929/1995-0519.2020.5-6.47-53>

²⁴ Klymenko K., Petrukha N., Petrukha S. “Green” Marshall Plan For Ukraine: Financial, Economic and Regulatory Context. *RFI Scientific Papers*. 2024. № 1 (106). C. 20–49. DOI: <https://doi.org/10.33763/npsndfi2024.01.020>; Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М., Петруха Н. М. Фінансово-економічне стимулювання розвитку переробної промисловості на основі природно-ресурсного потенціалу регіонів у повоєнний період. *Фінанси України*. 2023. № 3. С. 55–74. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.03.055>; Baber H., Fanea-Ivanovic M. *Alternative Finance : A Framework for Innovative and Sustainable Business Models*. Taylor & Francis, 2024. 308 p.

Green financing mechanisms through guarantees of origin, green bonds, ESG investments;

Tax (fiscal) and credit incentives for bio-oriented enterprises;

Public-private partnership in creating cluster infrastructure;

State programs for training and retraining of personnel in the bioeconomy;

Digital analytical platforms for monitoring bioresources, emissions, and investment flows;

Cluster innovation hubs (biohubs), which serve as knowledge centres for technology transfer.

The integration of these tools creates a multiplier effect, in which management actions in one subsystem, in particular in the areas of state support, access to financial resources or public investment programs, activate processes in other areas – educational, social, and environmental, which strengthen the sustainability and institutional capacity of the entire recovery system.

The effectiveness of the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery is also determined by the sequence and coherence of its implementation stages, which form a closed management cycle²⁵:

Diagnostics of potential – assessment of natural resource, social, financial and technological prerequisites for the formation of a bioeconomic system;

Cluster network design – identification of territorial development centres, creation of clusters as an institutional form of integration of participants;

Institutionalisation of interaction – development of regulatory acts, signing partnership agreements, formation of joint management structures;

Formation of infrastructure and knowledge management – creation of logistics, energy, digital and innovation platforms that ensure the circulation of resources and data;

Monitoring and evaluating performance – regular tracking of KPIs, adaptation of tools and policies based on analysis results.

The algorithm is iterative, meaning that after each cycle, the system undergoes an update phase, where feedback results compose new management decisions. This turns the mechanism into a self-learning structure capable of evolutionary adaptation in conditions of uncertainty and constant external shocks.

Among the various organisational forms, the biocluster most fully embodies the logic of the bioeconomic mechanism. It acts as an institutional shell that combines resources, knowledge, technologies and social ties to achieve complex recovery

²⁵ Малихіна О. М., Петруха С. В., Предун К. М., Кістюн Д. В., Хоменко О. М., Кучеренко О. І., Петренко Г. С., Рижакова Г. С., Веремєєва Т. І. Еколого-економічне моделювання предикторів інвестиційних програм сталого розвитку девелопменту в концепті стандартів біосферосумісного будівництва. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2018. № 38. С. 45–54. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/337304296.pdf>; Петруха Н. М., Карашенко В. С. Управління розвитком аграрної галузі в контексті сучасних економічних тенденцій. *Академічні візії*. 2024. № 31. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11912968>; Applications of Modern Production Theory: Efficiency and Productivity (Studies in Productivity Analysis) / ed. by A. D. (Editor), R. F. (Editor). Springer, 1988. 292 p.; Phillips P. W. B. Innovation in agri-food clusters: Theory and case studies. Cambridge, MA : CABI, 2013. 218 p.; Antle J. M., Capalbo S. M. Agricultural Productivity: Measurement and Explanation. Taylor & Francis Group, 2015. 422 p.

goals. Therefore, a biocluster is not just a concentration of enterprises in a specific industry, but a network system of cooperation that ensures the coordination of economic and climate goals, the reduction of transaction costs of interaction between participants, the joint use of resources (energy, data, bioraw materials), increasing the competitiveness of regions through ecological specialisation and the development of human capital by creating educational and innovative centres²⁶.

In the national context, a biocluster can become a key institutional unit of post-war recovery policy, since it combines the principles of regional decentralisation with the need for strategic coordination at the state level. The socio-economic determinants considered in the previous subsection are practically implemented in the biocluster through institutional forms of governance, financing mechanisms, social platforms and partnership models.

In modern economic architecture, it is appropriate to consider a biocluster not only as an institutional form of production organisation, but as a spatial-network system of bioresource management that integrates territorial, intellectual and financial flows. Its mission is to form a “mutual reinforcement economy”, where the results of the activities of some participants automatically become resources for others, and the effect of interaction exceeds the sum of individual results.

In this sense, the biocluster serves as the foundation for polycentric management of the bioeconomy, within which regional development nodes operate autonomously but are integrated into a single national network through a system of information, financial, and regulatory connections. This logic corresponds to the European concept of S3 Smart Specialisation²⁷, in which clusters play the role of platforms for the “fusion” of science, business, education and public administration. In Ukrainian conditions, this means transitioning from a hierarchical management model to a flexible network configuration, in which economic dynamics are determined by the ability to self-organise and adapt at the local level. Table 1 presents the general content of the key systemic functions of the biocluster in the mechanism of bioeconomic recovery, demonstrating their structural interaction and instrumental implementation at different management levels.

A biocluster performs an integration function, i.e., uniting enterprises from different links of the biochain – from raw material producers to processing enterprises, logistics

²⁶ Петруха С. В., Петруха Н. М., Демидьонук І. А., Тарасенко М. І. Децентралізація та сталий розвиток сільських територій: довоєнне координування систем прийняття кластерних рішень. Інноваційно-інвестиційний механізм забезпечення конкурентоспроможності країни. Львів-Торунь : Ліга-Прес, 2022. С. 22–56. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-255-8-2>; Онікієнко Н. В., Петруха Н. М., Рижаківа Г. М. Науково-прикладні компоненти полікритеріальної системи оцінки інноваційного розвитку підприємств: імперативи взаємодії інтегрованих структур. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2023. № 52 (1). С. 261–273. URL: <http://ways.knuba.edu.ua/article/view/314384/305292>; Kowalski A. M. Clusters and Cluster Policy Models : Driving Competitiveness in the Global Economy. Edward Elgar Publishing Limited, 2025. 220 p.

²⁷ Analysis of key parameters of smart specialisation strategies (S3). URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3026007b-8be2-11ed-999b-01aa75ed71a1/language-en>

structures and consumers – into a single system of interaction²⁸. Its essence lies in the combination of vertical integration (supplier → producer → consumer) with horizontal (cooperation between enterprises of the same or related industries). This creates a synergistic effect, in which production, energy, technological and information flows become complementary. Thus, the integration function is manifested in the interaction of the agricultural sector with bioenergy and processing industries, where biomass residues or by-products of agricultural production are converted into resources for energy or the production of biomaterials²⁹.

The innovative function of the biocluster is aimed at accelerating technology transfer, developing joint laboratories, competence centers, bioincubators and technology parks. Within the framework of this function, clusters form an institutional infrastructure for research and development (R&D), stimulate small and medium-sized businesses to implement innovative solutions in the field of biowaste processing, the creation of new bioproducts and circular production technologies. Of particular importance is the digital transformation of cluster systems³⁰, which includes the implementation of IoT monitoring, geographic information systems (GIS), digital accounting of bioresources and modelling of bioenergy flow processes. This function contributes to the intellectualisation of production and increased technological flexibility, which is a determining condition for recovery in the face of military and climate challenges.

The financial-intermediary function ensures the accumulation and redistribution of financial resources between cluster participants, creating conditions for attracting “green” investments, grants, venture financing and public-private partnership instruments. It transforms the cluster into a kind of “financial connector” that integrates state programs, donor funds, and private capital into a unified system of support for bioeconomic initiatives. In post-war Ukraine, such a function will be of strategic importance; therefore, bioclusters should become the primary channels for attracting resources from the European Union, the World Bank, and international environmental funds for the implementation of regional recovery programs.

No less important is the regulatory-communication function of bioclusters, which forms a two-way connection between state structures, business and civil society. The cluster serves not only as a platform for discussion but also as a tool for coordinating state, regional, and local policies. The cluster adapts European environmental standards, harmonises local regulations, and creates common platforms for open data and information, as well as analytical systems for bioresource

²⁸ Ryzhakova G., Petrukha S., Petrukha N., Krupelnyska O., Hudenko O. Agro-Food Value Added Chains: Methodology, Technique and Architecture. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2022. Volume 4 (45). P. 385–395. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.4.45.2022.3809>

²⁹ Vallier E. Innovation in Clusters: Science-Industry Relationships in the Face of Forced Advancement. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2022. 256 p.

³⁰ Яцун А., Вдовенко Н. Фінансові інструменти сталого розвитку в аспекті моделювання аграрного сектору економіки України. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*. 2024. № 5. С. 230–245. DOI: <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2024-5-230-245>; Арзубов М. В., Батюк А. Є. Аналіз рішень та підходів кластеризації геопросторових даних для оптимізації продуктивності вебкарти та взаємодії користувача. *Український журнал інформаційних технологій*. 2023. Вип. 5. № 2. С. 88–96. DOI: <https://doi.org/10.23939/ujit2023.02.088>

management. This function enables the translation of state goals, such as the “green” transition, community restoration, and decarbonisation of production, to the level of specific enterprises, while providing feedback on real barriers and the results of policy implementation.

At the same time, the biocluster performs an evolutionary and personnel development function, which includes the formation of human capital, fostering social cohesion, and promoting a new ethical culture of production and public participation. Within its framework, the biocluster appears as an educational and innovative hub, where educational, scientific and social programs are combined. This involves creating a system of training personnel for bioeconomic enterprises, retraining workers, reintegrating veterans of the Russian-Ukrainian war into a peaceful economic environment³¹, and developing “green” employment opportunities in rural communities. The evolutionary and personnel function ensures not only the continuous renewal of competencies, but also the formation of social trust, which is a key determinant of the stability of cluster systems.

Table 1

System functions of the biocluster in the mechanism of bioeconomic recovery

Biocluster function	Strategic role in post-war bioeconomic recovery	Key management tasks	Typical tools	Expected effects / Indicative KPIs
Integration function	Restoring broken production chains and forming new regional connections between the agricultural, energy and processing sectors	Reintegration of enterprises into common logistics networks; creation of cross-sectoral cooperation to replace lost capacities; support for business relocation	Cluster agreements on the sharing of infrastructure; logistics alliances between regions; digital maps of production capacities; supply-demand mapping platforms	Increase in the number of integrated production nodes; reduction of logistics losses; growth in the volume of interregional supplies of bio-raw materials
Innovative function	Transition from restoring the “infrastructure of the past” to creating an innovative, low-carbon production base	Reintegration of enterprises into common logistics networks; creation of cross-sectoral cooperation to replace lost capacities; support for business relocation	Bioincubators, technology parks, Green Recovery Labs; state vouchers for research; digital platforms for joint developments; EU and World Bank grants	Number of R&D projects implemented in affected regions; increase in the share of energy-saving technologies; reduction of carbon emissions in restored production

³¹ Petrukha N. M., Petrukha S. V., Hudenko B. O., Hudenko O. D. The Policy of Heroes – A New Philosophy of Veteran Business. *Business Inform.* 2024. № 1. P. 392–404. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-1-392-404>; Тріпак М. М., Петруха С. В., Петруха Н. М., Коноваленко Д. В. Ветеранський бізнес: резильєнтність інклюзивної економіки та державних фінансів. *Інклюзивна економіка.* 2024. № 2 (04). С. 42–55. DOI: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.4-8

Table 1 (continuance)

Financial-intermediary function	Accumulation of resources for the recovery of infrastructure, enterprises and communities through “green”, social and reconstruction financing	Attraction of international grants and loans for the recovery of bio-oriented enterprises; formation of a system of regional recovery funds; coordination of donor programs	Public-private partnership; “green” bonds; rebuild bonds; G7 and EU trust funds; World Bank programs for the recovery of bioeconomic chains	The volume of funds attracted to biocluster projects; the number of enterprises that have resumed work; the share of financing directed to “green” investments
Regulatory-communication function	Coordination between the central government, communities, international partners and businesses in the field of bioeconomic recovery	Harmonisation of Ukrainian legislation with European Green Deal standards; development of regional recovery plans with a bioeconomic component; development of digital transparency systems	National Council for Bioeconomy; regional recovery coordination offices; BioData UA open data platforms; intergovernmental programs “Green Reconstruction Dialogues”	Level of regulatory harmonisation with the EU; number of regions that have integrated the bioeconomic approach into recovery plans; degree of participation of communities and businesses in the policy dialogue
Evolutionary and personnel development function	Post-war human capital formation: training, veteran reintegration, development of “green” employment	Launch of cluster training centres; creation of retraining programs; support for young professionals in devastated regions; development of social innovations and cooperatives	Programs “Green Skills for Recovery”, “BioFuture Academy”; partnerships with universities and communities; digital educational platforms; social startups in the bioeconomy	Number of people trained or retrained; growth in employment in bioeconomy sectors; index of trust and social cohesion in communities

Source: compiled by the authors based on³².

The system functions of the biocluster, summarised in Table 1, demonstrate that its role in bioeconomic recovery goes far beyond sectoral coordination or a simple association of enterprises. The biocluster is transformed into an institutional and spatial form of development management that combines production, financial,

³² Бунтов І. Ю. Перспективи розвитку біотехнологій в Україні [Текст] : монографія. Харків : Лібуркіна Л. М., 2019. 276 с.; Байдала В. В. Біоекономіка в Україні: формування, перспективи розвитку та макроекономічні впливи [Текст] : монографія. Суми : Наталуха А. С. [вид.], 2016. 375 с.; «Зелена» економіка як підґрунтя екологізації місцевого розвитку [Текст] : монографія / Бондар О. І., Галушкіна Т. П., Унгурян П. Я. ; за заг. ред. д-ра біол. наук, проф. О. І. Бондаря ; Держ. екол. акад. післядиплом. освіти та упр. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 237 с.; Петруха Н. Повоєнне відновлення аграрного сектору економіки на засадах біоекономіки. *Економічний аналіз*. 2023. Том 33. № 4. С. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2023.04.049>

scientific, educational and social resources in a common recovery circuit. As a result of the Russian-Ukrainian war, this multi-level architecture enables the overcoming of economic space fragmentation by integrating local initiatives into the national recovery system. The functional directions of the clusters – from integrational to evolutionary and human resources – form a chain of recovery synergy, where production, innovation, financing, regulation, and personnel training act in concert. This creates the conditions for the transition from chaotic recovery to a managed reconfiguration of the economy, focused on sustainability, trust and innovation.

Further development of the biocluster mechanism in the context of digital transformation necessitates the formation of a SMART bioeconomic recovery control loop as a dynamic system that combines digital analytics (real-time monitoring of bioresource flows and KPIs), algorithmic decision support (scenario modelling, machine learning, risk forecasting), and automated feedback (dynamic adjustment of financial and regulatory parameters depending on the results).

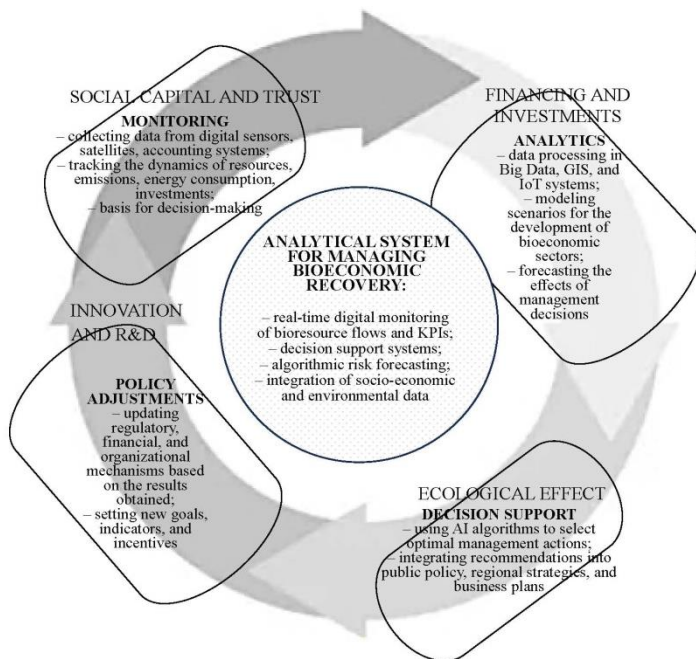

Fig. 3. SMART bioeconomic recovery control loop

Source: compiled by the authors based on³³.

³³ Józefowska A., Pink M. The Circular Bioeconomy Institutional and Production Perspectives. Taylor & Francis, 2025. 372 p.; Петруха Н. Сутність та зміст зеленої трансформації сільськогосподарських підприємств. *Економічний аналіз*. 2025. Том 35. № 2. С. 566–582. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.02.566>; Bio-Economy and Agri-production: Concepts and Evidence / D. Bochtis et al. Elsevier Science & Technology Books, 2020. 348 p.

We position such a SMART bioeconomic recovery control loop as an innovative tool for state and regional policy, combining strategic focus with operational responses to environmental changes. Its implementation transforms the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery from adaptive to predictive, which increases the resilience of bioeconomic recovery to global shocks, climate risks and geopolitical instability.

Thus, the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery is a multi-level, self-learning system in which managerial, financial, technological and social components function in a single loop. Its effectiveness is determined not so much by the volume of resources involved as by the quality of institutional interaction, the speed of knowledge transfer and the ability to adapt. Acting as a transmission channel between the theory of determinants and the practice of recovery, this mechanism lays the groundwork for transitioning from disparate initiatives to a holistic management architecture, where economic efficiency is combined with environmental expediency and social justice.

At the same time, the institutional form of the biocluster ensures the practical implementation of the specified mechanism, transforming the systemic logic of management into specific models of interaction among enterprises, scientific centres, communities, and authorities. The biocluster serves not only as a space for innovative cooperation but also as a channel for approximating the bioeconomic paradigm with the industry level, where production, social and environmental priorities are coordinated.

Due to the interdependence between the mechanism and the institutional form of its implementation, the following analytical dimension of the study is revealed: the industry-cluster approximation of the bioeconomic model, within which bioeconomic principles are applied in production systems, technological chains, and processes of resource renewal.

3. The organisational, economic and institutional principles of approximation of the bioeconomic paradigm to the processes of economic recovery of bioeconomy industries

In the current conditions of the post-war transformation of the Ukrainian economy, bioeconomy appears not only as a theoretical model of sustainable development, but as a practical paradigm for the reconstruction of production systems focused on the regeneration of natural capital, innovative reproduction of resources and social cohesion. Its approximation at the sectoral level involves the transfer of systemic principles of bio-oriented management to specific sectors of the real economy, such as agricultural, forestry, bioenergy, food, pharmaceutical, biochemical, processing, and water management. At this level, the transformation of general economic patterns and determinants analysed in the previous subsection into practical production mechanisms that form the basis for sustainable economic recovery takes place.

Bioeconomy industries are sectors whose activities are related to the production, processing, and use of biological resources, utilising environmentally balanced technologies and principles of circularity. Their structure includes: firstly, primary industries – bioagricultural, forestry, fisheries, water management complexes; secondly, processing industries – food, biochemical, pharmaceutical industries; thirdly, the renewable energy sector – bioenergy, biogas, biomethane, second-generation biofuels;

fourthly, supporting industries – digital resource management technologies, bioengineering, bioproduct logistics. The interaction between these subsystems forms a single bioeconomic complex, in which material, energy, and information flows are in a state of constant recycling and reutilisation. At the same time, each industry functions as a production system – an organised set of processes and connections that ensure the transformation of bioresources into economic and social value.

In classical economics³⁴, a production system is defined as a set of interconnected elements – labour, means of production, technologies and management. In the bioeconomic context, this concept undergoes a qualitative expansion due to the positioning of the system as an open ecological and socio-technical network, in which performance is determined not only by the efficiency of resource use, but also by the degree of their recovery, reduction of the carbon footprint, adaptability to climate change and the ability to self-organise. Its key attributes include³⁵: bioresource circularity, which ensures the closure of material cycles; energy efficiency and waste minimisation; intellectualisation of processes, which is carried out through the use of digital technologies, big data and IoT monitoring; social integration, which involves the inclusion of local communities in the processes of bioproduction and decision-making; organisational plasticity, which can ensure rapid restructuring of technological and managerial relations in response to shocks in demand, supply or resource constraints.

This understanding of production systems requires new organisational and economic management models capable of harmonising the goals of ecologically oriented development (recovery) with economic profitability. Therefore, the basic carrier of the approximation of the bioeconomic paradigm is the biocluster, which is the key institutional form through which the macro-level organisational and economic mechanism “descends” to the industry (meso-level) and micro-level. The biocluster integrates enterprises from different links of the production chain, research institutes, educational institutions, local governments, and financial institutions, creating an environment of convergence of knowledge, resources, and technologies, where circularity, digitalisation, and decentralised management become everyday business practices.

The general logic of the transition from the bioeconomic paradigm to the level of industry production systems is presented in the form of a multi-level model (Figure 4), which consistently reflects the value-conceptual framework of the bioeconomy, the organisational and economic mechanism for managing recovery, institutional forms of implementation (bioclusters, regional platforms, innovation hubs, partnerships “state – business – science – communities”), production systems

³⁴ Productivity and Organizational Management / S. G. Broncano et al. ; ed. by C. Machado, J. P. Davim. De Gruyter, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110355796>; Dowse J., Woods I. ESG Unlocked : How successful companies and investors build our natural, social, human and financial capital. Walter de Gruyter GmbH, 2026. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111428949>

³⁵ Байдала В. Вплив біоекономіки на продовольчу безпеку України. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2016. Т. 2, № 3. С. 48–59. DOI: <https://doi.org/10.51599/are.2016.02.03.05>; Талавиця М., Газуда Л., Газуда М. Перспективи розвитку біоекономіки замкнутого циклу в Україні. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2021. № 2(27). С. 128–138. DOI: [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2021.2\(27\).128-138](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2021.2(27).128-138)

of bioeconomy industries, and the results of bioeconomic recovery with their feedback on the mechanism and paradigm.

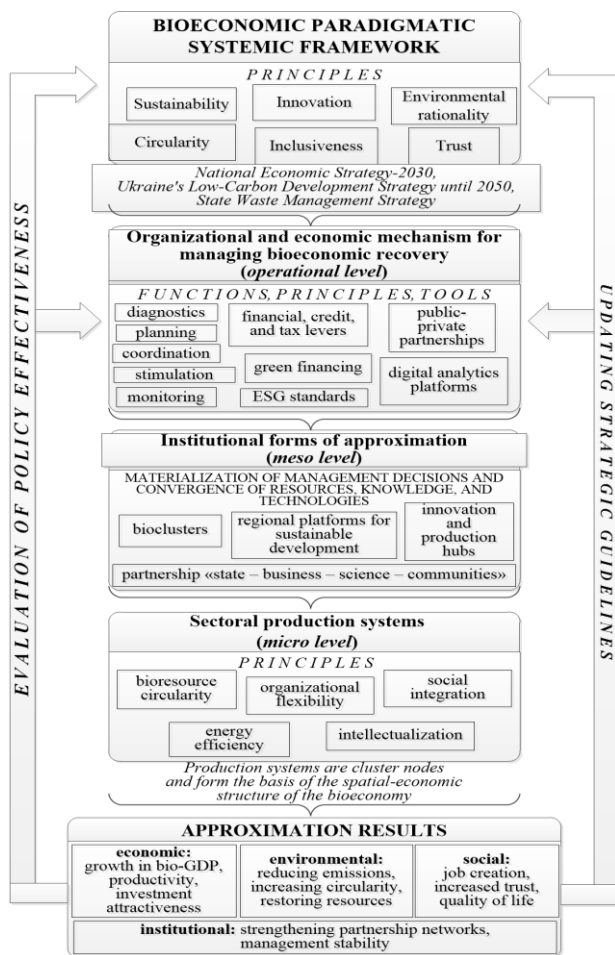

Fig. 4. Model of approximation of the bioeconomic paradigm into industry production systems

Source: compiled by the authors based on³⁶.

³⁶ Фатенок-Ткачук А. О. Парадигма проявів «нової» економіки. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 12 (138). С. 53–60.; Павлов О. Парадигма сільського розвитку. *Економіка України*. 2006. № 7. С. 41–48.; Nagothu U. S. Bioeconomy Approach: Constraints and Opportunities for Sustainable Development. Taylor & Francis Group, 2020. 268 p.

Within the biocluster, the production systems of bioeconomy industries function as nodes of a network economy, connected by common infrastructure, logistics, technological standards, and monitoring systems for emissions, energy consumption, and resource quality. This positioning of production systems within the biocluster structure provides economies of scale, reduces transaction costs, accelerates the diffusion of innovations, and also creates the prerequisites for harmonising the economic, environmental, and social goals of recovery.

A combination of endogenous and exogenous factors determines the effectiveness of bioeconomy production systems. Endogenous factors include³⁷ the quality of human capital and managerial competencies, the level of environmental awareness of personnel, technological flexibility and ability to innovate, the cost structure and the level of energy intensity of production, the internal organisational culture that sets cooperative behaviour and attitude to risk, the effectiveness of digital infrastructure, quality control systems, logistics and resource accounting.

Exogenous factors include³⁸ the legal field, environmental regulation and certification standards, financial and credit policy, access to “green” investments and tax preferences, the state of the region’s natural resource potential, the level of development of the innovation ecosystem and partner networks, social trust and the stability of solvent demand for bioproducts. The interaction of these factors forms the bioeconomic elasticity of the production system, i.e. its ability to maintain stability and restore functionality under conditions of external shocks or structural constraints.

Within bioeconomic production systems, it is advisable to evaluate the effectiveness of organisational, technical, and economic measures through a system of integrated performance indicators that reflect the economic, energy, and environmental effects of implementing innovations. The basic concept is the absolute effect of an organisational and technical measure³⁹:

$$E_i = \Delta P_i - C_i \quad (2)$$

Where E_i – absolute effect obtained from the implementation of the i -th project (measure);

ΔP_i – profit increase obtained as a result of the implementation of the project (measure);

C_i – total costs for the implementation of the project (measure).

³⁷ Яремова М., Тарасович Л., Кільницька О. Детермінанти розвитку циркулярної біоекономіки: методологічно-прикладний аспект. *Сталий розвиток економіки*. 2025. № 4 (55). С. 641–650. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-55-87>; Гонта Д., Кирилюк С., Прощаликіна А., Риженко Н. Формування складників національної біоекономіки України в умовах прискорення науково-технічного прогресу : монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. 233 с.

³⁸ Вострякова В., Зайцева-Чіпак Н., Фау С. Інноваційний розвиток біоекономічного потенціалу України. Вінниця. 2024. 52 с.; Зелена трансформація та стала біоекономіка: моногр.; за наук. ред. А. А. Олешко, О. Ю. Будякової. Київ: КНУТД, 2024. 496 с.

³⁹ Петренко Г. С., Петруха Н. М., Рижакова Г. С., Марчук Т. С., Малихіна О. М., Приходько Д. О. Вибір імперативів бюджетування інвестиційно-будівельного проєкту як напрям удосконалення системи фінансового менеджменту підприємства. *Управління розвитком складних систем*. Київ. 2021. № 46. С. 108–117. DOI: <https://doi.org/10.32347/2412-9933.2021.46.108-117>

This formula is universal for assessing the economic benefits of energy-saving technologies, biowaste processing systems, and digital solutions for monitoring energy or raw material consumption.

Accordingly, the relative effect (return on investment period or cost-effectiveness) is calculated as⁴⁰:

$$K_i = \frac{C_i}{\Delta P_i} \quad (3)$$

Where K_i – characterises the speed of return on investment, i.e. the time for which additional profit compensates for the invested resources.

In the bioeconomic context, this indicator allows the comparison of returns on investment, for example, for secondary raw material utilisation systems, photovoltaic and bioenergy plants, or circular water supply projects.

The comparative assessment of the results of several alternative solutions is based on the effect–cost principle, which is generally reflected by the equation⁴¹:

$$E = \frac{\sum_{i=1}^n \Delta P_i}{\sum_{i=1}^n C_i} \quad (4)$$

Where E – the integral efficiency coefficient of the project (measure) complex.

For bioeconomic enterprises, this indicator is advisable to use when analysing targeted programs for modernising production, particularly when determining the optimal combination of energy, technological, and managerial innovations.

If the object of assessment is a single innovation process, it is advisable to define the effect as the relative change in the result “before” and “after” the project (measure)⁴²:

$$E_r = \frac{R_1 - R_0}{R_0} \quad (5)$$

Where R_0 і R_1 – are, respectively, the base and new (project) levels of the indicator (e.g., profit, energy consumption, raw material yield).

Formula (5) represents the increase in efficiency resulting from the introduction of an innovation, such as technologies for the deep processing of organic raw materials or digital emission control.

The generalised effect, taking into account indirect factors, can be presented as follows⁴³:

⁴⁰ Григоренко В. В., Малихін М. О., Петренко Г. С., Петруха Н. М., Рижаківа Г. С. Прикладні підсистеми аналітичного супроводу інституційних учасників при реалізації проєктів ДПП у будівництві. *Управління розвитком складних систем*. Київ. 2021. № 45. С. 141–149. DOI: <https://doi.org/10.32347/2412-9933.2020.45.141-149>

⁴¹ Безтелесна Л., Буткевич В. Інноваційний розвиток підприємств харчової промисловості. *Bulletin National University of Water and Environmental Engineering*. 2023. Т. 4. № 104. С. 75–86. DOI: <https://doi.org/10.31713/ve420236>

⁴² Шпаков А. В., Жалдак Р. Ю., Кушнір І. І., Петруха Н. М., Ніколаєв Г. В., Роговченко В. С. Інноваційно-прикладна основа структурно-функціональної регламентації операційної системи управління провідних стейкхолдерів будівельного проєкту. *Управління розвитком складних систем*. Київ. 2021. № 47. С. 151–161. DOI: <https://doi.org/10.32347/2412-9933.2021.47.151-161>

⁴³ Вороніна В. Л., Нечитайло Ю. А. Інвестиції: фактори та ризики. *Управління змінами та інновації*. 2022. № 4. С. 5–8. DOI: <https://doi.org/10.32782/cmi/2022-4-1>

$$E_{\text{zar}} = E_r + \sum_{j=1}^m a_j \times \Delta S_j \quad (6)$$

Where a_j – weighting factor of the j -th indirect result (social, environmental, institutional);

ΔS_j – change in the corresponding indicator (e.g., employment level, emission reduction, increased trust in the bioproducer).

This approach allows integrating “non-price” effects into the overall assessment of the effectiveness of bioeconomic interventions.

Each industry of the bioeconomy has its own configuration of endogenous and exogenous determinants, but is subject to a common systemic logic of functioning. The seasonality of bioproduction necessitates flexible planning, optimisation of the production cycle duration, and a combination of capital investments in processing capacity and raw material storage infrastructure. Seasonality in traditional processing industries (canning, fruit and vegetable, sugar, wine, etc.) is a key factor in uneven capacity utilisation, slow turnover of funds and increased fixed costs. The quality of the input bio-raw materials directly affects the yield of nutrients, production cost, return on assets, and labour productivity. Thus, a 1% change in the dry matter content of tomatoes or the sugar content of beets can be equivalent to an 18–20% increase in the volume of raw materials or an additional tens of kilograms of product per ton of raw materials⁴⁴.

Technological adaptability creates the possibility of switching to alternative types of raw materials (for example, sugar beet/raw cane sugar, and potatoes/cereals in starch and alcohol production⁴⁵), which alters the structure of costs and profitability, and therefore directly affects the trajectories of economic growth of bio-enterprises. Resource integration and complex waste processing (as traditionally implemented in sugar, alcohol, canning, winemaking and meat-processing enterprises) provide additional production of bio-products based on side streams. They are a direct prototype of circular bio-production models.

In this context, organisational and economic determinants shape the practical manageability of production systems. Bioeconomic approximation requires their targeted development⁴⁶: cluster integration as a tool for coordinating the interests of

⁴⁴ Щербич М., Поян О., Сиротюк І. Інноваційні енерготехнології переробки харчової сировини. *Scientific Works*. 2022. Т. 86, № 1. С. 133–142. DOI: <https://doi.org/10.15673/swonaft.v86i1.2415>

⁴⁵ Каличева Н. Є., Куценко Н. М., Годунов Ф. А. Управління якістю продукції харчової промисловості. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 84. С. 175–182. DOI: <https://doi.org/10.18664/btie.84.301467>

⁴⁶ Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М. Фінансово-економічне стимулювання сталого розвитку переробних підприємств у воєнних та повоєнних умовах. *Фінанси України*. 2022. № 12. С. 73–87. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2022.12.074>; Belova I., Yaroshchuk O., Brych V., Borysiak O., Brych B., Petrukha N. Factor-Oriented Digital Model for Optimizing Biomass Supply Chains in the Circular Bioeconomy, 2025 15th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT), (Sibenik, Croatia, 17–19 September 2025). 2025. P. 293–297. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACIT65614.2025.11185662>; Petrukha S., Petrukha N., Stoliarenko O., Ortina G., Stuzhuk R., Plakhotnii D. Natural Resources and Financial Security: The Synergy of Sustainable Development Economics and Artificial Intelligence. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2025. Vol. 8. № 2 (August 2025). P. 775–795. DOI: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080236>

participants; institutionalisation of partnerships between business, the state, communities and scientific institutions; financial inclusion through the creation of conditions for access to “green” lending; deployment of innovation infrastructure (biocubators, laboratories, technology parks); digital process management based on ERP systems, IoT solutions, blockchain platforms for transparent tracking of resource flows. These elements create a practical basis for the recovery of industries, as they not only stabilise production dynamics but also outline a long-term trajectory for transitioning to climate-neutral development.

The institutional dimension of approximating the bioeconomy to industry production systems involves the formation of a system of rules, norms, and incentives that supports the circular logic of management. We refer to the development of national and regional bioeconomy strategies and harmonising them with the principles of the European Green Deal. This should be facilitated by developing mechanisms for public-private partnerships in creating joint investment platforms, developing institutes for certifying ecological products and the origin of bioenergy, and further institutionalising a system of educational and scientific support capable of providing training for bioeconomy industries and effective technology transfer. These elements create a normative and value framework within which bioeconomy production systems not only meet global sustainability requirements, but also receive clear signals regarding the desired development trajectories (recovery).

Organisational and economic determinants in this context perform a synergistic function, combining microeconomic incentives with macroeconomic policy. Their influence is manifested in at least three key areas: first, in increasing labour productivity through the introduction of innovative methods of organising production, automation and optimal layout of fixed assets, which is especially critical for seasonal and continuous output; second, in increasing energy efficiency through digital control systems, optimisation of technological modes and rational use of thermal and cold processes; third, in minimising raw material losses through complex processing and application of the principles of “zero waste”, when by-products and waste become the basis for new technological chains and types of products. Taken together, this forms a mechanism of circular self-reinforcement, in which each technological or organisational update creates additional opportunities for further environmental, energy and economic optimisation of the system.

Thus, the approximation of the bioeconomic paradigm to the processes of economic recovery in industries is a key stage in transforming the management model, from an abstractly constructed organisational and economic mechanism to a real institutional practice embodied in production and cluster solutions. At the industry level, this approximation is manifested through production systems that act as carriers of bioeconomic principles, and through bioclusters that ensure their integration into spatial and organisational configurations. As a result, a new type of economic growth is formed, called renewable-biooriented, in which efficiency is measured not only by GDP growth, but also by the volume of restored resources, preserved ecosystems, improved quality of life and the level of trust in society. Such an approximation closes the methodological cycle, from knowledge of determinants and the construction of a management mechanism to their materialisation in

production and cluster structures, which ensures the practical implementation of the bioeconomic model of economic recovery.

CONCLUSIONS

During the study of the organisational, economic and institutional principles of approximation of the bioeconomic paradigm to the processes of economic recovery of bioeconomy industries, it was proven that the modern bioeconomy model is being formed as a new type of economic rationality, based on the principles of regeneration of natural capital, intellectualisation of production processes and social cohesion. In the context of the post-war transformation of the Ukrainian economy, bioeconomy ceases to be an abstract theoretical construct. It acquires practical significance, becoming a framework for reconstruction that combines the requirements of energy security, climate neutrality, and social sustainability. Its implementation provides the possibility of transitioning to a model of restorative growth, where efficiency is measured not only by GDP growth but also by the system's ability to reproduce resources, reduce anthropogenic load, and improve the quality of life of the population.

In the epistemological dimension, we clarified the content of the economic category “determinants” in the bioeconomic context. The results of the study show that determinants are not a static set of factors, but rather the embodiment of a network of interconnected economic, social, institutional, managerial, environmental, cognitive, and technological variables. The study proposes a multi-level typology of determinants, categorised by level of influence (macro-, meso-, and micro-level), origin (endogenous and exogenous), and content (economic, social, institutional, environmental, cognitive, and technological). This approach offers a comprehensive understanding of the mutual influences and interdependencies that shape the processes of bioeconomic recovery. It forms a methodological basis for further operationalisation of the bioeconomic paradigm.

Based on the analysis, we formed a four-dimensional matrix of endogenous and exogenous, stimulating and inhibiting determinants, visualised in the form of a “fishbone” diagram. This approach not only systematised the factors that stimulate or inhibit the development of bioeconomic recovery, but also identified possible management interventions. The group of inhibiting determinants includes investment risks, personnel shortages, regulatory fragmentation, resource degradation and digital inequality. At the same time, management interventions should be based on expanding the green financial framework, increasing policy coordination, developing R&D infrastructure, stimulating environmental innovations, and digitalising management.

We paid particular attention to the dominant role of socio-economic determinants that determine the implementation potential of the bioeconomic paradigm. Determinants such as social capital, trust, quality of human capital, institutional capacity, and behavioural and motivational attitudes shape the environment within which the transformation of bioeconomy ideas into practical management decisions takes place. For Ukraine, this factor is of particular importance in the post-war context, as it provides a link between technological modernisation, social consolidation, and economic stability.

In structural and functional terms, we substantiated the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery as a five-component self-learning system, comprising target, functional, instrumental, institutional, and performance blocks. The interaction between these components forms a closed loop with developed feedback mechanisms, which ensures the system's self-adaptation to external shocks and internal constraints. The results of the study showed that the consistency between the structural blocks of the mechanism, rather than the amount of resources involved, determines the ability of the economic system to recover and achieve a synergistic effect among economic, social, and environmental outcomes.

Our study proposes the concept of a "SMART bioeconomic recovery control loop" as an innovative tool for state and regional policy. Such a control loop combines digital analytics of bioresource flows and key performance indicators in real-time, algorithmic decision support, and a feedback system that automatically adjusts the parameters of financial, tax, and regulatory instruments. This enables the transition from adaptive to predictive management mode, ensuring the system's increased resilience to climate, energy, and geopolitical challenges.

The key institutional form of implementing the organisational and economic mechanism is defined as a biocluster, which acts as a space for integrating entities at different levels – the state, business, science, and communities. Within bioclusters, the interests of participants are coordinated, joint infrastructure and logistics solutions, quality standards, innovation hubs and educational and scientific platforms are formed. The cluster model helps reduce transaction costs, accelerate the diffusion of innovation, expand cooperation opportunities, and provide a multiplier effect for economic, environmental, and social recovery at the regional level.

The study developed a model for approximating the bioeconomic paradigm in industry production systems, which represents a multi-level structure for implementing bioeconomic principles. It consistently reflects the transition from the value-conceptual framework (bioeconomic paradigm) to the organisational and economic management mechanism, institutional forms (bioclusters, platforms, and innovation hubs), production systems of bioeconomy industries, and the results of their functioning, which, through feedback, ensure the evolutionary renewal of the mechanism and paradigm. Such a model creates a methodological basis for "descent" strategic guidelines to the level of specific technological, organisational and financial decisions.

We explored the concept of industry production systems in the bioeconomy as open socio-technical networks, the effectiveness of which is determined by the interaction of endogenous and exogenous factors. In this context, the "bioeconomic elasticity" of a production system is the ability to maintain stability and functionality under conditions of external shocks or structural constraints due to a combination of internal (human capital, innovation, energy efficiency, digitalisation) and external (regulatory and legal environment, access to green finance, the state of natural resource potential, the development of partnerships) factors.

A significant scientific and practical outcome of the study is the adaptation of the classical set of formulas for assessing the effectiveness of organisational, technical, and economic measures to the conditions of bioeconomic production. The method for determining the absolute effect, return on investment period, integral coefficient of "effect-costs", relative change in results and generalised

effect, taking into account social, environmental and institutional components, has been improved. This allows for the assessment not only of economic performance, but also the comprehensive sustainability of bioeconomic projects, including energy, environmental, and social results.

In conclusion, the research results showed that approximating the bioeconomic paradigm to the economic recovery processes of industries is a system-forming stage of transforming the management model, from theoretical and methodological understanding to practical implementation in production and cluster structures. The combination of a multi-level typology of determinants, an organisational and economic mechanism with a SMART control loop, the institutional form of a biocluster and industry production systems forms a holistic methodological framework for renewable and bio-oriented development. Such a framework can serve as a scientific and methodical basis for designing state policies, regional strategies, and cluster programs for the bioeconomic reconstruction of Ukraine in the post-war period.

ABSTRACT

This study focuses on a systematic analysis of the architecture of economic recovery management in the context of the emergence of a new bioeconomic reality. Today, the traditional, resource-intensive model of reconstructing (recovery) economic systems is methodologically and economically incapable of ensuring long-term sustainability, which necessitates a transition to a restorative, biologically oriented development paradigm. The study presents a clarified content of the category “determinants” and a multi-level typology of socio-economic, institutional-management, environmental and cognitive-technological factors developed by the authors that determine the dynamics of bioeconomic recovery. Socio-economic determinants play a leading role in shaping the implementation environment for bioeconomic strategies and determining the cooperative, innovative, and institutional potential of the system. Authors have formed a model of the organisational and economic mechanism of bioeconomic recovery as a holistic, self-learning structure, encompassing target, functional, instrumental, institutional, and performance blocks, united by a feedback system. The study proposes the concept of a SMART bioeconomic recovery control loop, which integrates digital analytics, algorithmic decision support, and automated adjustment of management parameters into a single SMART system. At the same time, the biocluster serves as a key institutional mechanism for integrating resources, knowledge, and innovations among entities in the bioeconomy sector. The researchers have developed a multi-level model that approximates the bioeconomic paradigm in production systems, demonstrating the transition from conceptual principles to the operational level of technological, financial, and management decisions. The analytical apparatus for assessing the effects of organisational, technical, and economic measures, adapted to the conditions of bioeconomic production, enables the quantification of the economic, energy, environmental, and social outcomes of innovations. The results of the study provide a conceptually complete methodology and applied basis for the development of state policies, regional strategies, and cluster programs aimed at the bioeconomic reconstruction of Ukraine in the post-war period.

References

1. Арзубов М. В., Батюк А. Є. Аналіз рішень та підходів кластеризації геопросторових даних для оптимізації продуктивності вебкарти та взаємодії користувача. *Український журнал інформаційних технологій*. 2023. Вип. 5. № 2. С. 88–96. DOI: <https://doi.org/10.23939/ujit2023.02.088>
2. Байдала В. В. Біоекономіка в Україні: формування, перспективи розвитку та макроекономічні впливи [Текст] : монографія. Суми : Наталуха А. С. [вид.], 2016. 375 с.
3. Байдала В. Вплив біоекономіки на продовольчу безпеку України. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2016. Т. 2. № 3. С. 48–59. DOI: <https://doi.org/10.51599/are.2016.02.03.05>
4. Безтелесна Л., Буткевич В. Інноваційний розвиток підприємств харчової промисловості. *Bulletin National University of Water and Environmental Engineering*. 2023. Т. 4. № 104. С. 75–86. DOI: <https://doi.org/10.31713/ve420236>
5. Будякова О. Ю., Дервіш Д. С. Інвестиції в біоекономіку для повоєнного відновлення України. *Трансформаційна економіка*. 2023. № 4 (04). С. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8141/2023-4-2>
6. Бунтов І. Ю. Перспективи розвитку біотехнологій в Україні [Текст] : монографія. Харків : Лібуркіна Л. М., 2019. 276 с.
7. Від кризи до зростання: уроки ЄС для промислового відновлення України: колективна монографія / за ред. д.е.н., проф. В. А. Омеляненка. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2024. 198 с.
8. Вороніна В. Л., Нечитайло Ю. А. Інвестиції: фактори та ризики. *Управління змінами та інновації*. 2022. № 4. С. 5–8. DOI: <https://doi.org/10.32782/cmi/2022-4-1>
9. Вострякова В., Зайцева-Чіпак Н., Фау Є. Інноваційний розвиток біоекономічного потенціалу України. Вінниця. 2024. 52 с.
10. Гадзало Я. М., Саблук П. Т., Лупенко Ю. О. Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність. *Економіка АПК*. 2021. № 7. С. 6–15. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107006>
11. Гасанов С., Петруха С. Теоретична сутність державної підтримки сільського господарства в системі державного регулювання аграрного сектору. *Економіст*. 2014. № 7. С. 16–17.
12. Гонта Д., Кирилюк Є., Прошаликіна А., Риженко Н. Формування складників національної біоекономіки України в умовах прискорення науково-технічного прогресу : монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. 233 с.
13. Григоренко В. В., Малихін М. О., Петренко Г. С., Петруха Н. М., Рижакова Г. С. Прикладні підсистеми аналітичного супроводу інституційних учасників при реалізації проєктів ДПП у будівництві. *Управління розвитком складних систем*. Київ. 2021. № 45. С. 141–149. DOI: <https://doi.org/10.32347/2412-9933.2020.45.141-149>
14. Гуроров А. О. Корпоратизація в аграрному секторі економіки. Монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2024. 256 с.
15. Домінанти становлення інклюзивного соціуму в Україні: колективна монографія / За загальною редакцією М. Тріпака, С. Петрухи, А. Тимківа. Кам'янець-Подільський: ЗУНУ, 2022. 457 с.

16. Дяченко М. О., Нігородова С. А., Петруха С. В. Міжнародне фінансування для вирішення глобальних екологічних проблем у проєктах сталого розвитку. Світове господарство та міжнародні економічні відносини : сучасні трансформації та перспективи розвитку: монографія / за ред. С. Г. Мізюк. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. С. 228–244. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/41119/1/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF.pdf>

17. Жук В. М. Неформальні інститути селянства у моделюванні реформ та аграрної політики: теорія і практика. *Економіка АПК*. 2017. Т. 24. № 7. С. 5–18.

18. Забловський А., Петруха С., Назукова Н. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки: оцінка дороговказів податкового реформування. *Економіст*. 2015. № 7. С. 6–12.

19. Збарський В. К. Біоекономіка у розвитку АПК України. *Економіка АПК*. 2017. № 8 (274). С. 94–97.

20. Зелена трансформація та стала біоекономіка: моногр.; за наук. ред. А. А. Олешко, О. Ю. Будякової. Київ : КНУТД, 2024. 496 с.

21. «Зелена» економіка як підґрунтя екологізації місцевого розвитку [Текст] : монографія / Бондар О. І., Галушкіна Т. П., Унгурян П. Я. ; за заг. ред. д-ра біол. наук, проф. О. І. Бондаря ; Держ. екол. акад. післядиплом. освіти та упр. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 237 с.

22. Каличева Н. Є., Куценко Н. М., Годунов Ф. А. Управління якістю продукції харчової промисловості. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 84. С. 175–182. DOI: <https://doi.org/10.18664/btie.84.301467>

23. Козак М. Організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки»*. 2021. Т. 298. № 5(2). С. 291–296. DOI: [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5\(2\)-49](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5(2)-49)

24. Консолідація державних фінансів України : кол. моногр. / [Луніна І. О., Булана О. О., Степанова О. В. та ін.] ; за ред. д.е.н. І. О. Луніної ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. К., 2017. 344 с.

25. Костев В. М., Пугачов В. М. Економічні пріоритети хвильових зрушень. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2024. 196 с.

26. Лупенко Ю. О., Андрос С. В. Погляд на агропромисловий комплекс України крізь призму аналізу статистичних даних. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2020. Т. 1. № 17. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.17.2020.216336>

27. Малихіна О. М., Петруха С. В., Предун К. М., Кістіон Д. В., Хоменко О. М., Кучеренко О. І., Петренко Г. С., Рижаківа Г. С., Веремєєва Т. І. Еколого-економічне моделювання предикторів інвестиційних програм сталого розвитку девелопменту в концепті стандартів біосферосумісного будівництва. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2018. № 38. С. 45–54. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/337304296.pdf>

28. Мельников О. В., Петруха С. В., Петруха Н. М. Економічне відновлення сільських територій: співвідношення фундаментального та прикладного аспектів наукового дослідження. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. № 1 (61). С. 176–193. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-61-176-193>

29. Мельникова М., Бойченко М., Кочешкова І. Управління розвитком промислових територій: циркулярність, публічність, екологічність: монографія / НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2023. 174 с.

30. Онікієнко Н. В., Петруха Н. М., Рижаківа Г. М. Науково-прикладні компоненти полікритеріальної системи оцінки інноваційного розвитку підприємств: імперативи взаємодії інтегрованих структур. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2023. № 52 (1). С. 261–273. URL: <http://ways.knuba.edu.ua/article/view/314384/305292>
31. Павлов О. Парадигма сільського розвитку. *Економіка України*. 2006. № 7. С. 41–48.
32. Петренко Г. С., Петруха Н. М., Рижаківа Г. С., Марчук Т. С., Малихіна О. М., Приходько Д. О. Вибір імперативів бюджетування інвестиційно-будівельного проєкту як напрям удосконалення системи фінансового менеджменту підприємства. *Управління розвитком складних систем*. Київ. 2021. № 46. С. 108–117. DOI: <https://doi.org/10.32347/2412-9933.2021.46.108-117>
33. Петруха Н. Інституційні умови забезпечення зеленої трансформації сільськогосподарських підприємств у контексті переходу до біоекономіки. *Економічний аналіз*. 2024. Том 34. № 3. С. 174–189. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2024.03.174>
34. Петруха Н. М., Каращенко В. С. Управління розвитком аграрної галузі в контексті сучасних економічних тенденцій. *Академічні візії*. 2024. № 31. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11912968>
35. Петруха Н. М., Петруха С. В. Державне регулювання інтегрованих корпоративних об'єднань в умовах структурно-інституціональної та функціональної трансформації сільської економіки: проблеми методології, теорії, соціально-економічної та секторальної політики : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Професіонал», 2020. 496 с. + 1 електрон. опт. диск.
36. Петруха Н. Повоєнне відновлення аграрного сектору економіки на засадах біоекономіки. *Економічний аналіз*. 2023. Том 33. № 4. С. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2023.04.049>
37. Петруха Н. Сутність та зміст зеленої трансформації сільськогосподарських підприємств. *Економічний аналіз*. 2025. Том 35. № 2. С. 566–582. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.02.566>
38. Петруха Н., Петруха С. До питання природи та ідентифікації структурних зрушень в економіці: методологічний аспект. *Економіст*. 2013. № 8. С. 23–26.
39. Петруха С. В. Державне антикризове регулювання аграрного сектору економіки України : монографія; Інститут економіко-правових досліджень. Центр учбової літератури, 2018. 524 с.
40. Петруха С. В., Палійчук Т. В., Петруха Н. М. Місцеві фінанси в умовах коронакризи: нова бюджетна архітектоніка та фінансова спроможність регуляції секторальних і соціально-економічних процесів. *Фінанси України*. 2020. № 12. С. 83–105. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.12.083>
41. Петруха С. В., Петруха Н. М. Економіка харчової промисловості України: «перша хвиля» світової фінансово-економічної рецесії. *Економіка харчової промисловості* : наук. журн. 2013. № 2 (18). С. 5–16.
42. Петруха С. В., Петруха Н. М., Демидьонко І. А., Тарасенко М. І. Децентралізація та сталий розвиток сільських територій: довоєнне координування систем прийняття кластерних рішень. Інноваційно-інвестиційний механізм забезпечення конкуренто-спроможності країни. Львів-Торунь : Ліга-Прес, 2022. С. 22–56. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-255-8-2>

43. Петруха С. В., Стахов Б. В. Імперативи та детермінанти сталого розвитку аграрного сектору економіки в умовах модернізації системи управління державними фінансами. *Причорноморські економічні студії*. 2020. № 52. С. 13–20. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.52-40>

44. Саблук П. Т. Аграрним реформам – усвідомлений розвиток. *Економіка АПК*. 2012. № 6 (212). С. 3–5.

45. Степаненко Т., Винограденко С. Організаційно-економічні засади екологізації землекористування. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 9(11). DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-9\(11\)-359-372](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-9(11)-359-372)

46. Талавиря М., Газуда Л., Газуда М. Перспективи розвитку біоекономіки замкнутого циклу в Україні. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2021. № 2(27). С. 128–138. DOI: [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2021.2\(27\).128-138](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2021.2(27).128-138)

47. Тріпак М. М., Петруха С. В., Петруха Н. М., Коноваленко Д. В. Ветеранський бізнес: резильєнтність інклюзивної економіки та державних фінансів. *Інклюзивна економіка*. 2024. № 2 (04). С. 42–55. DOI: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.4-8

48. Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія / Я. П. Аргат, І. В. Ковальчук, І. Ю. Ломакіна, О. І. Настіна, А. О. Пахомова. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. 201 с.

49. Фатенок-Ткачук А. О. Парадигма проявів «нової» економіки. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 12 (138). С. 53–60.

50. Фіскальна та монетарна безпека національної економіки в умовах глобальних викликів і загроз [Електронний ресурс] / за ред. Т. І. Єфименко. Київ : ДНУ «Акад. фін. управління», 2023. 1157 с.

50. Шпаков А. В., Жалдак Р. Ю., Кушнір І. І., Петруха Н. М., Ніколаєв Г. В., Роговченко В. С. Інноваційно-прикладна основа структурно-функціональної регламентації операційної системи управління провідних стейкхолдерів будівельного проекту. *Управління розвитком складних систем*. Київ. 2021. № 47. С. 151–161. DOI: <https://doi.org/10.32347/2412-9933.2021.47.151-161>

51. Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М. Фінансово-економічне стимулювання сталого розвитку переробних підприємств у воєнних та повоєнних умовах. *Фінанси України*. 2022. № 12. С. 73–87. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2022.12.074>

52. Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М., Петруха Н. М. Фінансово-економічне стимулювання розвитку переробної промисловості на основі природно-ресурсного потенціалу регіонів у повоєнний період. *Фінанси України*. 2023. № 3. С. 55–74. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.03.055>

53. Шубалий О. М., Петруха С. В., Косінський П. М., Петруха Н. М. Формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення розвитку біопаливних виробництв на базі підприємств агросектору. *Наукові праці НДФІ*. 2023. № 3. С. 133–147. DOI: <https://doi.org/10.33763/npndfi2023.03.133>

54. Щербич М., Поян О., Сиротюк І. Інноваційні енерготехнології переробки харчової сировини. *Scientific Works*. 2022. Т. 86. № 1. С. 133–142. DOI: <https://doi.org/10.15673/swonaft.v86i1.2415>

55. Яремова М., Тарасович Л., Кільницька О. Детермінанти розвитку циркулярної біоекономіки: методологічно-прикладний аспект. *Сталий розвиток економіки*. 2025. № 4 (55). С. 641–650. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-55-87>

56. Яцун А., Вдовенко Н. Фінансові інструменти сталого розвитку в аспекті моделювання аграрного сектору економіки України. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*. 2024. № 5. С. 230–245. DOI: <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2024-5-230-245>

57. Agricultural Bioeconomy: Innovation and Foresight in the Post-COVID Era / E. G. Koukios et al. Elsevier Science & Technology Books, 2022. 368 p.

58. Aldona Zawojcka, Nadiia Stoliarchuk, Tomasz Siudek, Volodymyr Mamchur. Restoration of the Agricultural Sector in Ukraine. Innovation and Investment for Food Security and Sustainable Development. Warszawa, CeDeWu. 2025. 196 p.

59. Analysis of key parameters of smart specialisation strategies (S3). URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3026007b-8be2-11ed-999b-01aa75ed71a1/language-en>

60. Anderson L. G., Seijo J. C. Bioeconomics of Fisheries Management. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2011. 320 p.

61. Antle J. M., Capalbo S. M. Agricultural Productivity: Measurement and Explanation. Taylor & Francis Group, 2015. 422 p.

62. Applications of Modern Production Theory: Efficiency and Productivity (Studies in Productivity Analysis) / ed. by A. D. (Editor), R. F. (Editor). Springer, 1988. 292 p.

63. Arıcıoğlu M. A., Yiğitöl B. Paradigm Change in Strategic Management. *Advances in Business Strategy and Competitive Advantage*. 2019. P. 179–195. DOI: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-7180-3.ch010>

64. Baber H., Fanea-Ivanovic M. Alternative Finance : A Framework for Innovative and Sustainable Business Models. Taylor & Francis, 2024. 308 p.

65. Belova I., Yaroshchuk O., Brych V., Borysiak O., Brych B., Petrukha N. Factor-Oriented Digital Model for Optimizing Biomass Supply Chains in the Circular Bioeconomy. 2025 15th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT), (Sibenik, Croatia, 17–19 September 2025). 2025. P. 293–297. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACIT65614.2025.11185662>

66. Biernat K. Elements of Bioeconomy. IntechOpen, 2019. 186 p.

67. Bio-Economy and Agri-production: Concepts and Evidence / D. Bochtis et al. Elsevier Science & Technology Books, 2020. 348 p.

68. Bio#Futures / ed. by E. Koukios A. Sacio-Szymańska. Cham : Springer International Publishing, 2021. 644 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-64969-2>

69. Blaug M. Economic theory in retrospect. 5th ed. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1997. 725 p.

70. Bourguignon F., Platteau J.-P. Institutional Challenges at the Early Stages of Development Lessons from a Multi-Country Study. Cambridge University Press, 2023. 351 p.

71. Brears R. C. Urban Bioeconomy: Advancing Circular Economy, Renewable Energy, Waste Management, Sustainable Agriculture, Green Infrastructure, and Biotechnology in Cities. Global Climate Solutions, 2025. 107 p.

72. Classical Political Economy and Modern Theory: Essays in Honour of Heinz Kurz / I. Steedman et al. Taylor & Francis Group, 2013. 384 p.

73. Dowse J., Woods I. ESG Unlocked : How successful companies and investors build our natural, social, human and financial capital. Walter de Gruyter GmbH, 2026. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111428949>

74. Eltis W. The Classical theory of economic growth. London : Macmillan, 1984. 372 p.

75. Flichman G., Louhichi K., Boisson J. M. Modelling the Relationship Between Agriculture and the Environment Using Bio-Economic Models: Some Conceptual Issues. Bio-Economic Models applied to Agricultural Systems. Dordrecht, 2011. P. 3–14. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-1902-6_1

76. Globalization, Income Distribution and Sustainable Development / ed. by R. Chandra Das. Emerald Publishing Limited, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1108/9781801178709>

77. Green, Closed Loop, Circular Bio-Economy. MDPI, 2021. 288 p. DOI: <https://doi.org/10.3390/books978-3-0365-0211-3>

78. Gülşah Yılan. Circular Bioeconomy: Theories and Tools for Economists and Sustainability Scientists. Cambridge University Press, 2023. 300 p.

79. Hussain C. M., Kadeppagari R. K. Biotechnology for Zero Waste: Emerging Waste Management Techniques. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2021. 450 p.

80. Ishikawa K. The Preparation and Use of Control Charts. Introduction to Quality Control. Dordrecht, 1989. P. 147–200. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-011-7688-0_3

81. Ivanov K. Economic mechanism in Bulgarian foreign trade. Sofia : Bulgarian Chamber of Commerce and Industry, 1985. 45 p.

82. Józefowska A., Pink M. The Circular Bioeconomy Institutional and Production Perspectives. Taylor & Francis, 2025. 372 p.

83. Klikauer T. Managerialism. London : Palgrave Macmillan UK, 2013. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137334275>

84. Klymenko K., Petrukha N., Petrukha S. “Green” Marshall Plan For Ukraine: Financial, Economic and Regulatory Context. *RFI Scientific Papers*. 2024. № 1 (106). C. 20–49. DOI: <https://doi.org/10.33763/npndfi2024.01.020>

85. Kowalski A. M. Clusters and Cluster Policy Models : Driving Competitiveness in the Global Economy. Edward Elgar Publishing Limited, 2025. 220 p.

86. Kropyvko M. Positives and negatives of the agrarian system of Ukraine. *Ekonomika APK*. 2020. Vol. 309. № 7. P. 6–19. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202007006>

87. Kucher O. Bioeconomy as the modern paradigm of economic development. *Bioeconomics and Agrarian Business*. 2021. Vol. 12. № 2. DOI: <https://doi.org/10.31548/bioeconomy2021.02.002>

88. Morris E. J., Virgin I. Creating Sustainable Bioeconomies: The Bioscience Revolution in Europe and Africa. Taylor & Francis Group, 2016. 296 p.

89. Nagothu U. S. Bioeconomy Approach: Constraints and Opportunities for Sustainable Development. Taylor & Francis Group, 2020. 268 p.

90. Nykyforov V., Maliovanyi M., Kasych A. Scientific fundamentals of the biorefiner project – dominants of the bioeconomic cluster in the region. *Transactions of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University*. 2020. Vol. 5–6. P. 47–53. DOI: <https://doi.org/10.30929/1995-0519.2020.5-6.47-53>

91. Pan A. Bioeconomy. Singapore : Springer Nature Singapore, 2023. 294 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-981-19-6164-9>

92. Petrukha N. M., Petrukha S. V., Hudenko B. O., Hudenko O. D. The Policy of Heroes – A New Philosophy of Veteran Business. *Business Inform*. 2024. № 1. P. 392–404. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-1-392-404>

93. Petrukha N., Demydonok I., Hubanov O. Ethical Aspects of Bioeconomy in Post-War Reconstruction Projects in Ukraine. *Economics, Finance and Management Review*. 2024. № 4 (20). P. 4–17. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2024-4-4-17>
94. Petrukha N., Petrukha S., Shapovalov O., Iavorskyi V. Agricultural Engineering: Stagnation or Bioeconomic Ontogenesis. *Agrosvit*. 2025. № 10. P. 133–144. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.10.133>
95. Petrukha N., Petrukha S., Shapovalov O., Ushchenko P. The Role of the Bioeconomy in the Post-War “Greening” of Economic Policy. *Investytsiyyi: praktyka ta dosvid*. 2025. № 10. P. 104–115. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.10.103>
96. Petrukha S., Klymenko K., Petrukha N. Rural economy and public finances: the effects of mutual reconstruction. *Finance of Ukraine*. 2024. № 9. P. 77–98. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2024.09.077>
97. Petrukha S., Petrukha N., Alekseienco N., Mazur A., Maltsev M. The post-war potential and regulatory capacity of rural territorial communities in the clustering and integrating agri-food chains of local added value creation. Modern foundations of economics, management and tourism. Boston : International Science Group. Primedia eLaunch, 2022. P. 96–126. DOI: <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.MONO.ECON.4.3.1>
98. Petrukha S., Petrukha N., Gasanov S., Miakota R., Konovalenko D. Public Debt and Public Debt Administration Under Martial Law in the Process of Post-War Reconstruction. *Jornal of Law and Political Sciences*. 2025. Vol. 47/2 (Special Issue). P. 341–376. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17240064>
99. Petrukha S., Petrukha N., Stoliarenko O., Ortina G., Stuzhuk R., Plakhotnii D. Natural Resources and Financial Security: The Synergy of Sustainable Development Economics and Artificial Intelligence. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2025. Vol. 8. № 2 (August 2025). P. 775–795. DOI: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080236>
100. Petrukha S., Stakhov B., Petrukha N. Ukraine’s public finance: determinants, institutional transformation and directions in development of budgetary regulation. Pandemic economic crisis: challenges to society. Sofia, Bulgaria : VUZF Publishing House “St. Grigorii Bogoslov”, 2020. P. 271–301. URL: <https://philarchive.org/archive/BRIPEC-3>
101. Phillips P. W. B. Innovation in agri-food clusters: Theory and case studies. Cambridge, MA : CABI, 2013. 218 p.
102. Productivity and Organizational Management / S. G. Broncano et al. ; ed. by C. Machado, J. P. Davim. De Gruyter, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110355796>
103. Pysarenko V., Pronko L., Pidvalna O., Lozhachevska O., Fastovets N., Ribeiro R. Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises and the quality of their innovative products in the post-war recovery strategy. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2024. № 6 (59). P. 648–664. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.6.59.2024.4637>
104. Research Institute (IFPRI) I. F. P. Intertemporal trends in agricultural productivity. Washington, DC : International Food Policy Research Institute, 2016. DOI: https://doi.org/10.2499/9780896298811_02
105. Ryzhakova G., Petrukha S., Petrukha N., Krupelnyska O., Hudenko O. Agro-Food Value Added Chains: Methodology, Technique and Architecture.

Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice. 2022. Volume 4 (45). P. 385–395. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcapter.4.45.2022.3809>

106. Singh K., Ribeiro M. C., Calicioglu Ö. Biodiversity and Bioeconomy: Status Quo, Challenges, and Opportunities. Elsevier, 2023. 600 p.

107. Vallier E. Innovation in Clusters: Science-Industry Relationships in the Face of Forced Advancement. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2022. 256 p.

108. Volodin S., Petrukha S. Science park as a management system for the transfer of innovation. *Entrepreneurial Dimensions of Management and Innovation: Strategic, Educational and Socio-Economic Perspectives: Scientific Monograph*. Przeworsk, Poland : Higher School of Social and Economic in Przeworsk. 2025. P. 160–177. URL: <https://www.wssgprzeworsk.edu.pl/wp-content/uploads/2025/09/Monografia-WSSG-10.09.2025-r.pdf>

109. Webster A., Dunning J. Structural Change in the World Economy (Routledge Revivals). Taylor & Francis Group, 2013. 244 p.

110. Winiecki J. Institutional Barriers to Economic Development: Poland's Incomplete Transition. Taylor & Francis Group, 2002. 128 p.

111. Zhang W.-B. The Time for a Grand Economic Theory. *The General Economic Theory*. Cham, 2020. P. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-56204-5>

Information about the authors:

Petrukha Nina Mykolayivna,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Docent of the Department of Management in Construction,
Kyiv National University of Construction and Architecture,
31, Air Force Avenue, Kyiv, 03049, Ukraine

Petrukha Serhii Valeriiovych,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Transport and Logistics,
West Ukrainian National University,
11, Lvivska st., Ternopil, 46009, Ukraine

Konovalenko Dmytro Valeriiovych,

Candidate of Economic Sciences
Doctoral student,
West Ukrainian National University,
11, Lvivska st., Ternopil, 46009, Ukraine

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Стрельник В. В.

ВСТУП

Сучасний розвиток суспільства характеризується зростанням обсягів споживання, інтенсивною урбанізацією та появою нових видів продукції, що призводить до постійного збільшення кількості твердих побутових відходів. Проблема утилізації побутових відходів є однією з найбільш актуальних як у світовому, так і в національному правовому просторі. Однією з проблем реалізації вимог національної екологічної безпеки в Україні є декларативний характер управлінської діяльності з розробки та реалізації національних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку, а також охорони навколишнього середовища¹. Ця діяльність обмежується лише розробкою та прийняттям нормативних актів, без будь-якого стратегічного планування їх реалізації та дотримання². Відповідно правове регулювання у цій сфері виходить за межі суто екологічного питання, має комплексний характер.

За даними Програми ООН з навколишнього середовища, щороку у світі утворюється понад 2 млрд т побутових відходів, значна частина яких не підлягає належній переробці. В Україні – понад 10 млн т побутових відходів: 90% із них вивозиться на полігони та сміттєзвалища, більшість яких функціонує з порушенням екологічних і санітарних норм. Така ситуація призводить до забруднення земель, підземних вод та атмосферного повітря, негативно впливає на здоров'я населення, створює загрозу екологічній безпеці держави. Лише близько 6% відходів потрапляє на переробку або повторне використання, тоді як у країнах Європейського Союзу цей показник становить від 40% до 55%, а в окремих державах – навіть понад 90%. Подібний дисбаланс свідчить про глибоку кризу у сфері поводження з відходами та вказує на недостатню ефективність правового регулювання.

Поводження з відходами є безпосереднім елементом екологічної політики держави та напряму впливає на реалізацію конституційного права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля. У контексті європейської інтеграції

¹ Kapinos, N., Skliar, Yu., Rybina, O., Strelnyk, V. & Bohinska, L. Planning the Development of Land Use of Territorial Communities by the Method of Ecological and Landscape Design. *International Conference on Urban Infrastructure Sustainable Development and Renovation* (MistoBud-2025). doi:10.1088/1755-1315/1499/1/012059

² Leheza Yul. The Transition of Waste Management According to the EU and Ukrainian Legislation. *The European Green Deal and the Impact of Climate Change on the EU Regulatory Framework*, edited by Alicja Sikora and Inga Kawka, Presses universitaires Saint-Louis Bruxelles, 2024, <https://doi.org/10.4000/12kf0>.

Україна взяла на себе зобов'язання гармонізувати національне законодавство з правом Європейського Союзу, зокрема із Директивою 2008/98/ЄС про відходи, що визначає ієрархію заходів поводження з ними: від запобігання утворенню та підготовки до повторного використання – до переробки, іншого відновлення й остаточного видалення. У сучасних умовах війни проблема утилізації побутових відходів ускладнюється появою додаткових обсягів руйнівних матеріалів і відходів, що виникають унаслідок знищення інфраструктури та воєнних дій. Указані чинники обумовлюють актуальність обраної теми.

Окремого значення набуває проблема утилізації побутових відходів в умовах воєнного стану. Війна не лише загострила існуючі труднощі, але й породила нові – зокрема появу великої кількості будівельних і небезпечних відходів унаслідок руйнування інфраструктури, потребу у швидкому вивезенні сміття із зон бойових дій, а також зростання навантаження на органи місцевого самоврядування, які не мають достатніх ресурсів для розв'язання цієї проблеми.

Водночас важливо враховувати міжнародний досвід, оскільки практика держав – членів ЄС демонструє, що ефективна утилізація відходів можлива лише за умови дотримання принципу «забруднювач платить» і створення дієвих економіко-правових механізмів стимулювання переробки. Таким чином, утилізація побутових відходів постає як екологічна, соціально-економічна проблема та правова категорія, що потребує ґрунтовного наукового осмислення.

Настав час для зміни парадигми – гучного заклику до дій для захисту нашої планети для майбутніх поколінь³.

1. Утилізація побутових відходів як ключовий інструмент реалізації екологічної політики

Екологічна політика є однією з найважливіших і найширших галузей законодавства Європейського Союзу. ЄС є провідним органом у сфері охорони навколишнього середовища. Європейський Союз має право діяти в усіх сферах екологічної політики, таких як забруднення повітря, води, управління відходами та зміна клімату. У країнах ЄС утилізація побутових відходів розглядається як ключовий інструмент реалізації екологічної політики та впровадження принципів циркулярної економіки.

Усі операції з управління відходами в ЄС здійснюються на основі системи дозволів і контролю. Контроль за управлінням відходами здійснюється національними органами влади за допомогою планів управління відходами, що розробляються компетентними органами в кожній державі-учасниці. Такі плани включають:

- 1) характеристики відходів (тип, кількість, походження), що підлягають переробці або утилізації;
- 2) визначення відповідних місць для утилізації відходів; встановлення загальних технічних вимог та спеціальних положень для конкретних видів відходів;

³ Zaman A. Waste management, law, and governance for a sustainable society. *Resources, Conservation & Recycling*. 2021. Vol. 168. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2021.105366>

- 3) авторизацію організацій і підприємств (державних, приватних) на здійснення діяльності з управління відходами;
- 4) оцінку приблизної вартості операцій з утилізації;
- 5) впровадження відповідних заходів для покращення збору, сортування та переробки відходів.

У сучасній системі суспільних координат зростає вплив недержавних (неурядових) громадських інститутів, активістів. Вони впливають на світовий політичний процес як на глобальному, так і на регіональному рівнях, чинять прямий тиск на уряди, контролюють виконання міжнародних угод, у тому числі екологічних⁴. Міжнародно-правове регулювання дозволяє створювати спільні стандарти та правила, яких дотримуються країни-учасниці⁵. Право громадян на участь у процесі прийняття рішень, що стосуються екології, передбачено принципом 10 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища й розвитку від 14 червня 1992 р.. Екологічні проблеми на відповідному рівні найкраще вирішуються за участю всіх заінтересованих громадян. На національному рівні кожен індивід повинен мати можливість вільного доступу до всієї інформації про довкілля, яка є в розпорядженні владних структур, а також брати участь у процесі прийняття рішень, а держави – сприяти інформуванню й участі в ньому громадськості⁶.

Залучення громадськості до планування діяльності з поводження з побутовими відходами служить хорошим стимулом для населення у справі зростання екологічної культури, громадської активності для проведення відповідного контролю, а також для практичної участі мешканців регіону у виконанні природоохоронних заходів. Роль громадян в екологічному контролі сьогодні повинна посилюватись, що зумовлено необхідністю активізації громадськості в умовах переходу до сталого розвитку, а також виникненням більшої кількості суб'єктів господарювання.

Основною ознакою громадського екологічного контролю є те, що проведення перевірок, рейдів та іншої контрольної діяльності у сфері поводження з відходами виконується громадськими об'єднаннями з метою реалізації права кожного індивіда на безпечне довкілля й попередження порушень чинного екологічного законодавства. Оцінка громадського контролю провадиться за ступенем розв'язання екологічних проблем, якими займається конкретна громадська організація. Цей контроль, маючи свої форми здійснення, не дублює, не підміняє державний. Його специфіка зумовлена, власне, його призначенням: забезпечити прозорість, відкритість, гласність у діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, надати

⁴ Nosova E., Iafinovykh O., Miedviedkova N., Delas V. and Plieshakova N. E-Waste Management System in Ukraine: Legal Framework and SWOT-Analysis (2024) 7(2) Access to Justice in Eastern Europe 355–74 <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.2-a000221>

⁵ Nataliia Volchenko, Serhii Zhmakin, Roman Udovenko, Serhii Soldatkin, Igor Soldatkin, 'Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in Environmental Diplomacy', (2023), 32, European Energy and Environmental Law Review, Issue 5, pp. 257–266, <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Energy+and+Environmental+Law+Review/32.5%20%5Bprepublication%5D/EELR2023016>

⁶ Декларація Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу та розвитку. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=995-455>

можливості громадянам коригувати цю діяльність у разі відхилення від вимог законодавства чи ігнорування законних інтересів жителів окремих населених пунктів, регіонів при прийнятті тих чи інших управлінських рішень щодо охорони природи⁷.

Середній рівень переробки муніципальних відходів у ЄС перевищує 45%, а в окремих державах – зокрема Німеччині, Австрії та Словенії – сягає понад 60%. Таких результатів вдалося досягти завдяки комплексному підходу, що включає системне впровадження розширеної відповідальності виробника (РВВ), ефективне нормативно-правове регулювання, економічне стимулювання (зокрема, податки на захоронення), розвиток інфраструктури для сортування й переробки, а також високий рівень екологічної культури населення. Оцінити результативність цієї політики дозволяє аналіз трансформації структури поводження з відходами. На рис. 1 представлено порівняльну динаміку змін у способах оброблення муніципальних відходів у країнах ЄС упродовж 1995–2023 років.

Рис. 1. Динаміка оброблення муніципальних відходів у країнах ЄС, млн т⁸

Представлені дані свідчать про масштабну трансформацію системи поводження з комунальними відходами в ЄС у 1995–2023 рр.: обсяги захоронення скоротилися на 58 %, натомість рівень матеріальної переробки та компостування зріс на 185 % і 213 % відповідно. Така динаміка підтверджує ефективність впровадження ієрархії управління відходами, визначеної Рамковою директивою 2008/98/ЄС, і супроводжувалася розвитком інфраструктури, запровадженням EPR-механізмів, фінансових стимулів і зміною поведінкових моделей населення.

⁷ Стрельник В.В. Правові питання здійснення екологічного контролю та нагляду у сфері охорони надр: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 207 с.

⁸ Municipal waste statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Municipal_waste_statistics#Source_data_for_tables_and_graphs

На цьому фоні ситуація в Україні виглядає значно гірше: понад 90% побутових відходів і досі захоронюються, більшість полігонів перевантажена або не відповідає екологічним нормам, а рівень переробки не перевищує 6–8%. Проблема збору, вивозу й утилізації побутових відходів практично є повсюдною⁹. Попри задекларовану в національній стратегії мету досягти 50% переробки до 2030 року¹⁰, реалізація цього завдання потребує не лише технічної модернізації, а й глибокої трансформації правового середовища, що має забезпечити ефективне управління всіма етапами поводження з відходами. Планується розвиток мережі центрів впровадження екологічно чистих виробництв (технологій) для мінімізації обсягів утворення відходів, прийняття нормативно-правових актів щодо впровадження екодизайну споживчих товарів, які функціонуватимуть довше, будуть більш придатними для повторного використання або утилізації, зокрема шляхом переробки, та зменшення обсягів сировини первинного використання.

Закон України «Про управління відходами»¹¹ формально закріплює принципи ієрархії поводження з відходами, розширеної відповідальності виробника, встановлюючи обов'язок усіх суб'єктів дотримуватися пріоритетності: запобігання утворенню, мінімізація, повторне використання, переробка, утилізація, і лише в крайньому разі – захоронення. Документ комплексно адаптовано до положень Рамкової директиви 2008/98/ЄС, що є значним поступом у гармонізації з європейським екологічним правом¹².

Важливим кроком у питанні правового регулювання стало затвердження Постанови Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2023 р. № 835, якою введено Правила надання послуг з управління побутовими відходами¹³. Документ деталізує процедуру укладання договорів, встановлює типові форми, визначає права й обов'язки споживачів і виконавців, а також механізми обліку та тарифоутворення. Постанова сприяє уніфікації підходів на рівні громад¹⁴ і переходу до системного надання комунальних послуг у сфері твердих побутових відходів (ТПВ).

⁹ Стрельник В.В., Ємець Н. О. До питання поводження з побутовими відходами в Сумській області. *Приватне та публічне право*, 2019. № 3, С.64-67. DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.3.14>

¹⁰ Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 820-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>

¹¹ Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>

¹² Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив: Європейський Парламент, Рада ЄС. № 2008/98/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-08#Text

¹³ Про затвердження Правил надання послуги з управління побутовими відходами та типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2023 № 835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2023-%D0%BF#Text>

¹⁴ Стрельник В.В. Відбудова України на засадах сталого розвитку *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* : матер. III Всеукр. наук.-метод. конф. Суми, 18 червня 2022 р., 2022. 230 с.

2. Проблеми правозастосування у сфері утилізації побутових відходів в Україні

Зважаючи на оновлення нормативної бази у сфері поводження з відходами, правозастосування в Україні характеризується низкою суттєвих проблем. Вони зумовлені як об'єктивними чинниками: недостатністю фінансування, воєнними викликами, відсутністю сучасної інфраструктури, так і суб'єктивними: корупційними ризиками, низькою правовою культурою та слабким контролем. У результаті більшість положень Закону України «Про управління відходами» залишаються декларативними та не забезпечують реальних змін у сфері утилізації.

Реалізація сучасних технологій утилізації вимагає значних капіталовкладень. У ЄС поширені сміттєспалювальні заводи, біогазові комплекси, сортувальні станції. В Україні ж подібних об'єктів одиниці. Наприклад, сміттєспалювальний завод «Енергія» у м. Києві є єдиним подібним підприємством.

Впровадження законодавчих змін стримується інституційною слабкістю, фрагментарністю підзаконних актів і недостатньою координацією між органами влади. Основні проблеми та стримувальні чинники імплементації стандартів ЄС узагальнено в табл. 1.

Узагальнюючи наведений аналіз, можна стверджувати, що нормативно-правове регулювання у сфері утилізації побутових відходів в Україні, попри позитивні зрушення у формуванні загальної стратегії та гармонізації з правом ЄС, залишається фрагментованим і недостатньо функціональним на рівні практичної реалізації. Основними стримувальними чинниками виступають невизначеність механізмів реалізації законодавчих норм, відсутність чітких регламентів взаємодії між суб'єктами, недосконалість інституційного дизайну, недостатність цифрових інструментів контролю й обліку. Внаслідок цього фактичний рівень утилізації побутових відходів продовжує залишатися критично низьким, а екологічні та соціальні ризики зростають.

Таблиця 1

Проблеми правового поля у сфері утилізації побутових відходів: бар'єри та причини

Група бар'єрів	Суть проблеми	Наслідки
1. Невизначеність механізмів РВВ	Відсутні дієві положення про розширену відповідальність виробника на практиці	Виробники не беруть участь у фінансуванні переробки
2. Дисперсія повноважень	Нечітке розмежування функцій між державою та громадами	Відсутність скоординованої політики на місцях
3. Фрагментарність нормативної бази	Відсутність низки секторальних законів: про електронні відходи, біовідходи	Порушення цілісності нормативного поля

4. Недостатній контроль за полігонами	Формальний нагляд без екологічного моніторингу, обхід вимог щодо рекультивациі	Погіршення екологічної ситуації, незаконні звалища
5. Відсутність цифрового моніторингу	Облік відходів ведеться вручну або в ізолюваних системах	Неможливість контролювати обсяги, походження та долю відходів
6. Повільна імплементація директив ЄС	Законодавчі акти прийнято, але механізмів впровадження або немає, або вони не діють	Втрата довіри з боку інвесторів та європейських партнерів

Проблеми, виявлені у правовому полі, вказують на необхідність переходу від декларативних норм до реальної управлінської відповідальності, з чітко окресленими повноваженнями, обов'язками та механізмами координації. Саме тому доцільним є формування рамкової карти відповідальності як інструменту розмежування сфер компетенції у системі управління побутовими відходами¹⁵.

Таким чином, запропонована рамкова карта відповідальності дає змогу системно охопити всі рівні взаємодії у сфері утилізації побутових відходів – від стратегічного планування на рівні центральних органів до реалізації та контролю на місцях. Вона не лише структурує повноваження, а й створює основу для запровадження принципу субсидіарності, що є ключовим у європейській моделі управління відходами. Визначення чітких меж відповідальності дозволяє зменшити адміністративні дублювання, підвищити ефективність використання ресурсів і сформувати передумови для підзвітності виконавців перед громадами (табл. 2).

Однак для досягнення реальної результативності необхідним є не лише інституційне упорядкування, а й створення цифрових інструментів, що забезпечуватимуть прозорість і контроль на кожному етапі руху відходів. У цьому контексті актуальним є запровадження інтегрованої цифрової платформи обліку відходів, яка може стати технологічним ядром нової екологічної політики. Алгоритм реалізації такого інструменту наведено на рисунку 2.

¹⁵ Dudar, I. et al. Enhancing Urban Solid Waste Management Through an Integrated Geographic Information System and Multicriteria Decision Analysis: A Case Study in Postwar Reconstruction. In: Cirella, G.T. (eds) Handbook on Post-War Reconstruction and Development Economics of Ukraine. Contributions to Economics. Springer, Cham. (2024). https://doi.org/10.1007/978-3-031-48735-4_21

Таблиця 2

Рамкова карта відповідальності у сфері утилізації ТПВ

Рівень управління	Зона відповідальності
Центральні органи влади	Формування політики, адаптація до права ЄС, регулювання РВВ, контроль імплементації
Обласні адміністрації	Координація між громадами, підтримка інфраструктурних проєктів
Громади (ОМС)	Забезпечення сортування, роздільного збору, утримання майданчиків і логістика вивезення
Виробники (РВВ)	Фінансування збирання/переробки упаковки, звітність, інформаційна підтримка
Оператори/перевізники	Надання послуг, виконання договорів, дотримання стандартів транспортування/утилізації

Запропоновані напрями удосконалення (рамкова карта відповідальності й алгоритм цифрової платформи обліку) мають комплексний характер та орієнтовані на подолання ключових бар'єрів правозастосування у сфері утилізації побутових відходів. Їх реалізація сприятиме формуванню прозорої, інтегрованої, підзвітної системи управління, що відповідає принципам циркулярної економіки та стандартам ЄС.

Рис. 2. Алгоритм впровадження інтегрованої цифрової платформи обліку відходів¹⁶

¹⁶ Стрельник В., Либань О. Проблеми правового регулювання утилізації побутових відходів в Україні: виклики та перспективи *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 2025 Т.3 Випуск 90. С. 67–73.

ВИСНОВКИ

Удосконалення державної екологічної політики України на засадах збалансованого соціально-економічного розвитку створює необхідність формування принципово якісної моделі екологічного управління розглядаються серед основних пріоритетів еволюції держави¹⁷. Відновлення держави має слугувати потребам українців і сприяти сталому розвитку України¹⁸. Викликом сьогодні є недопущення подальшого відновлення країни за застарілими технологіями¹⁹. Правове регулювання у сфері утилізації побутових відходів в Україні перебуває на етапі трансформації, зумовленої екологічними викликами й євроінтеграційними зобов'язаннями. Прийняття Закону України «Про управління відходами» й імплементація директив ЄС є важливими кроками до системної екологічної політики.

Проте низький рівень утилізації вказує на розрив між правовим регулюванням та практичною реалізацією. Антропогенний тиск на навколишнє природне середовище є наслідком неконтрольованості з боку держави та недостатньої поінформованості населення про реальність загрози. Створення системи охорони довкілля країни потребує наявності наступних факторів: екологічної свідомості населення та вплив владних структур. Головною метою має стати збільшення обсягів сортування, переробки відходів, відмова від захоронення та виконання обов'язкових європейських цілей²⁰. Для активізації участі у вирішенні екологічних проблем доцільно на законодавчому рівні закріпити механізм стимулювання підприємницьких структур у справі реалізації екологічних програм і проектів. У цьому напрямку варто також розробити механізм розподілу відповідальності між органами державної влади й товаровиробниками²¹ за принципом забруднювач платить, створити фінансові механізми з метою стимулювання скорочення відходів і переробки²².

Недівість механізму розширеної відповідальності виробника, нечіткий розподіл повноважень, слабка координація на місцевому рівні, фрагментарність

¹⁷ Стрельник В.В. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу у сфері правової охорони земель. Матеріали IV Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції «Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти». 2019 р. Полтава С. 138–140.

¹⁸ Стрельник В., Мироненко А. Питання поводження з побутовими відходами в Україні. Екологічно дружні технологічні рішення для місцевих громад щодо поводження з відходами: збірка матеріалів Національного форуму «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології». Київ, 2021 р. С. 7–9.

¹⁹ Стрельник В.В., Батуринець Б.Д. Особливості поводження з відходами руйнації. *Дорожня карта реалізації Закону України «Про управління відходами»*: збірка матеріалів Національного форуму «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології». К.: Центр екологічної освіти та інформації, С. 70–71.

²⁰ Kidalov S., Vitiv V., Golovko L., Ladychenko V. Legal Regulation of Waste Management in Ukraine on the Way to European Integration European. *Journal of Sustainable Development*, 2020, 9, 2, 422–430 Doi: 10.14207/ejsd.2020.v9n2p422

²¹ Viktoria Strelnyk, Tetiana Churilova, Natalia Hres Environmental Audit of Subsurface Use. *Environmental Policy and Law* 2018/1/1, 144–152. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/4173>

²² Кузнєцова М. Ю. Правове регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні. *Європейські перспективи*. 2025. С. 263–271. DOI: 10.71404/EP.2025.2.37

законодавства та відсутність цифрового моніторингу потоку відходів являються основними бар'єрами у вирішенні проблеми. Зазначене ускладнює впровадження циркулярної моделі та посилює екологічні ризики.

Сформована потреба адаптації національного законодавства до основних екологічних директив ЄС і запровадження більш високо санкціонованих норм відповідальності посадових осіб, що наділені повноваженнями здійснювати контроль у зазначеній сфері, створення системи громадського контролю за порушеннями за збір та утилізацію відходів, підвищення екологічної освіти населення²³. Досягнення належного рівня екологічної правової свідомості посилить розуміння необхідності сортування відходів, розумного споживання тощо серед населення України²⁴.

Установлення взаємодії між підприємством-природокористувачем і громадськістю впливає на престиж останнього. Вплив на думку громади мають неурядові природоохоронні організації, які можуть створити негативну репутацію компанії-шкідникові, що відіб'ється на її прибутку, вартості акцій тощо.

Доцільними напрямками удосконалення є: чіткий розподіл відповідальності між суб'єктами управління; створення цифрової платформи для обліку, звітності та контролю за реалізацією РВВ. Інформаційно-просвітницька робота має забезпечити підвищення рівня поінформованості усіх заінтересованих сторін про вимоги законодавства щодо побутових відходів, переваг мінімізації обсягів їх утворення, забезпечення екологічно безпечного поводження та впровадження належної практики управління побутовими відходами²⁵. Реалізація цих заходів посилить інституційну спроможність і наблизить Україну до європейських стандартів управління відходами.

АНОТАЦІЯ

Сучасний розвиток суспільства характеризується зростанням обсягів споживання, інтенсивною урбанізацією та появою нових видів продукції, що призводить до постійного збільшення кількості твердих побутових відходів. Проблема утилізації побутових відходів є однією з найбільш актуальних як у світовому, так і в національному правовому просторі. Правове регулювання у сфері утилізації побутових відходів в Україні перебуває на етапі трансформації, зумовленої екологічними викликами й євроінтеграційними зобов'язаннями. Прийняття Закону України «Про управління відходами» й імплементація директив ЄС є важливими кроками до системної екологічної політики. Проте низький рівень утилізації вказує на розрив між правовим регулюванням та практичною реалізацією. Антропогенний тиск на навколишнє природне

²³ Kidalov S., Vitiv V., Golovko L., Ladychenko V. Legal Regulation of Waste Management in Ukraine on the Way to European Integration European. *Journal of Sustainable Development*, 2020, 9, 2, 422–430. Doi: 10.14207/ejsd.2020.v9n2p422

²⁴ Bonfils, F. (Ed.). (2021). The transition of waste management according to the EU and its implementation in Ukraine. In *Law and waste. Perspectives on the regulation of waste*. Brussels University Press. <https://doi.org/10.4000/books.pu1.36441>

²⁵ Стрельник В., Мироненко А. Питання поводження з побутовими відходами в Україні. Екологічно дружні технологічні рішення для місцевих громад щодо поводження з відходами: збірка матеріалів Національного форуму «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології». Київ, 2021 р. С. 7–9.

середовище є наслідком неконтрольованості з боку держави та недостатньої поінформованості населення про реальність загрози. Створення системи охорони довкілля країни потребує наявності наступних факторів: екологічної свідомості населення та вплив владних структур. Недієвість механізму розширеної відповідальності виробника, нечіткий розподіл повноважень, слабка координація на місцевому рівні, фрагментарність законодавства та відсутність цифрового моніторингу потоку відходів являються основними бар'єрами у вирішенні проблеми. Зазначене ускладнює впровадження циркулярної моделі та посилює екологічні ризики.

Література

1. Bonfils, F. (Ed.). (2021). The transition of waste management according to the EU and its implementation in Ukraine. In Law and waste. *Perspectives on the regulation of waste*. Brussels University Press. <https://doi.org/10.4000/books.pusl.36441>
2. Dudar, I. et al. Enhancing Urban Solid Waste Management Through an Integrated Geographic Information System and Multicriteria Decision Analysis: A Case Study in Postwar Reconstruction. In: Cirella, G.T. (eds) *Handbook on Post-War Reconstruction and Development Economics of Ukraine. Contributions to Economics*. Springer, Cham. (2024). https://doi.org/10.1007/978-3-031-48735-4_21
3. Hryhorak M.Yu., Zakharchenko O.V., Harmash O.M., Trushkina N.V., Lunov L.Ye. Infrastructure provision of industrial waste management in the context of the strategy for recovery of the national economy of Ukraine. *Smart Society and Contemporary Management*. 2022. No. 15(2). DOI: <https://doi.org/10.46783/smart-scm/2022-15-2>.
4. Kapinos, N., Skliar, Yu., Rybina, O., Strelnyk, V. & Bohinska, L. Planning the Development of Land Use of Territorial Communities by the Method of Ecological and Landscape Design. *International Conference on Urban Infrastructure Sustainable Development and Renovation* (MistoBud-2025). doi:10.1088/1755-1315/1499/1/012059
5. Kidalov S., Vitiv V., Golovko L., Ladychenko V. Legal Regulation of Waste Management in Ukraine on the Way to European Integration European. *Journal of Sustainable Development*, 2020, 9, 2, 422-430 Doi: 10.14207/ejsd.2020.v9n2p422
6. Leheza Yul. The Transition of Waste Management According to the EU and Ukrainian Legislation. *The European Green Deal and the Impact of Climate Change on the EU Regulatory Framework*, edited by Alicja Sikora and Inga Kawka, Presses universitaires Saint-Louis Bruxelles, 2024, <https://doi.org/10.4000/12kf0>.
7. Municipal waste statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Municipal_waste_statistics#Source_data_for_tables_and_graphs
8. Nataliia Volchenko, Serhii Zhmakin, Roman Udovenko, Serhii Soldatkin, Igor Soldatkin, 'Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in Environmental Diplomacy', (2023), 32, *European Energy and Environmental Law Review*, Issue 5, pp. 257–266, URL: [https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Energy+and+Environmental+L](https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Energy+and+Environmental+Law+Review/32.5%20%5Bprepublication%5D/EELR2023016)

9. Nosova E, Iafinovykh O, Miedviedkova N, Delas V. and Plieshakova N. E-Waste Management System in Ukraine: Legal Framework and SWOT-Analysis (2024) 7(2) Access to Justice in Eastern Europe 355-74 <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.2-a000221>

10. Viktoria Strelnyk, Tetiana Churilova, Natalia Hres Environmental Audit of Subsurface Area. *Environmental Policy and Law* 2018/1/1, 144–152. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/4173>

11. Zaman A. Waste management, law, and governance for a sustainable society. *Resources, Conservation & Recycling*. 2021. Vol. 168. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2021.105366>

12. Декларація Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу та розвитку. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=995-455>

13. Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив: Європейський Парламент, Рада ЄС. № 2008/98/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-08#Text

14. Кузнецова М. Ю. Правове регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні. *Європейські перспективи*. 2025. С. 263–271. DOI: 10.71404/EP.2025.2.37

15. Про затвердження Правил надання послуги з управління побутовими відходами та типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2023 № 835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2023-%D0%BF#Text>

16. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 820-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>

17. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>

18. Реформа стартувала – вступив у дію Закон «Про управління відходами». URL: <https://mepr.gov.ua/reforma-startovala-vstupyv-u-diyu-zakon-pro-upravlinnya-vidhodamy/>

19. Стрельник В.В. Правові питання здійснення екологічного контролю та нагляду у сфері охорони надр : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 207 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13452>

20. Стрельник В.В. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу у сфері правової охорони земель. Матеріали IV Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції «Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти». 2019 р. Полтава С. 138–140.

21. Стрельник В.В. Відбудова України на засадах сталого розвитку *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*: матер. III Всеукр. наук.-метод. конф. Суми, 18 червня 2022 р., 2022. 230 с.

22. Стрельник В.В., Батуринець Б.Д. Особливості поводження з відходами руйнації. Дорожня карта реалізації Закону України «Про управління відходами» : збірка матеріалів Національного форуму «Поводження з

відходами в Україні: законодавство, економіка, технології. К.: Центр екологічної освіти та інформації, С. 70–71.

23. Стрельник В.В., Ємець Н. О. До питання поводження з побутовими відходами в Сумській області. *Приватне та публічне право*, 2019 № 3, С. 64–67. DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.3.14>

24. Стрельник В., Либань О. Проблеми правового регулювання утилізації побутових відходів в Україні: виклики та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 2025 Т.3 Випуск 90. С. 67–73. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.3.9>

25. Стрельник В., Мироненко А. Питання поводження з побутовими відходами в Україні. Екологічно дружні технологічні рішення для місцевих громад щодо поводження з відходами: збірка матеріалів Національного форуму «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології». Київ, 2021 р. С. 7–9.

Information about the author:

Strelnyk Viktoriia Valeriivna,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor of the Private Law and Social Security Department,

Sumy National Agrarian University

160, H. Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

ЦИФРОВА ДЕМОКРАТІЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ НАПРЯМ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ УЧАСТІ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СУБ'ЄКТА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Ткаченко В. В.

ВСТУП

Цифрова трансформація демократичних інститутів та механізмів публічного управління набуває особливої актуальності в контексті глобальних викликів сучасності та стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Становлення цифрового суспільства фундаментально переосмислює традиційні форми взаємодії між владою та громадянами, створюючи принципово нові можливості для реалізації демократичних принципів. Для України, яка перебуває в умовах повномасштабної війни та одночасно продовжує євроінтеграційний курс, питання розвитку електронної демократії та залучення інституцій громадянського суспільства до процесів публічного управління набувають критичного значення.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, Україна перебуває на етапі інтенсивної цифровізації державних послуг та демократичних процесів, що вимагає наукового осмислення організаційно-правових механізмів участі громадськості в публічному управлінні. По-друге, концептуальна неоднозначність у розумінні понять «електронна демократія» та «цифрова демократія» потребує систематизації наукових підходів. По-третє, умови воєнного стану створюють специфічні виклики для демократичних інститутів, коли інструменти е-демократії набувають компенсаторного значення для підтримки політичної участі громадян. По-четверте, євроінтеграційні процеси вимагають адаптації національної системи публічного управління до європейських стандартів електронного врядування.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі цифрової демократії як ключового напрямку цифрової трансформації, систематизації організаційно-правових механізмів участі інституцій громадянського суспільства як суб'єкта публічного управління, а також окресленні практичних напрямів удосконалення взаємодії держави та громадянського суспільства в умовах цифрової трансформації.

Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні завдання: проаналізувати еволюцію концепції цифрової демократії та систематизувати концептуальні підходи до розуміння електронної демократії в контексті публічного управління; дослідити нормативно-правові засади та практичну реалізацію е-демократії в Україні; визначити організаційно-правові механізми участі інституцій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики; оцінити виклики та перспективи розвитку цифрової демократії в умовах воєнного стану; сформулювати принципи регулювання

взаємовідносин держави з інституціями громадянського суспільства в цифровому середовищі.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі організаційно-правових механізмів участі інституцій громадянського суспільства в публічному управлінні через призму цифрової трансформації в умовах одночасної дії трьох потужних чинників: європейської інтеграції, становлення цифрового суспільства та воєнного стану.

1. Концептуальні підходи до розуміння цифрової демократії в системі публічного управління

Цифрова демократія як ключовий напрям цифрової трансформації набуває особливої ваги в сучасному науковому дискурсі, де вона розглядається як багатогранний процес, що переосмислює традиційні демократичні інститути через проникнення цифрових інструментів у всі сфери суспільного життя. Цей феномен не лише посилює взаємодію влади та громадян, але й формує глобальний інформаційний простір, трансформуючи механізми публічного управління¹.

Концепція «теледемократії», представлена Т. Бекером на початку 1980-х років², стала одним із початкових понять, що характеризували взаємозв'язок між технологічним прогресом і демократичними процесами в галузі державного управління. Ця концепція демонструвала можливості телекомунікаційних засобів щодо створення умов для безпосередньої залученості населення до прийняття політичних рішень та управлінської діяльності. Із поширенням комп'ютеризації та мережі Інтернет у науковому дискурсі з'явилося поняття «електронної демократії», яке підкреслювало значення цифрових комунікаційних інструментів для реалізації демократичних принципів у сфері державного управління.

Поняття «цифрової демократії» отримало широке визнання у 2000-х роках на тлі масштабної діджиталізації суспільних відносин і становлення цифрового суспільства та електронного урядування³. Ця категорія наголошує на комплексному впливі цифрових інновацій на всі складові демократичного життя в межах публічного управління та демонструє зміщення акцентів: від сприйняття технологій *merely* як засобів демократії до усвідомлення діджиталізації як базового процесу реформування демократичних структур, принципів і способів їхньої реалізації в системі державного управління та адміністративної діяльності.

У науковій літературі спостерігаються різні погляди щодо співвідношення термінів «е-демократія» та «цифрова демократія».

Згідно з першою точкою зору, ці поняття є тотожними і застосовуються для характеристики єдиного явища – модифікації демократичних структур і процесів державного управління внаслідок впровадження цифрових інновацій. Представники цієї позиції обґрунтовують її тим, що всі згадані терміни

¹ Барікова А. А. Електронна держава: нова ефективність урядування. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 298 с.

² Becker T. Teledemocracy: Bringing power back to the people. The Futurist. 1981. № 15(6). P. 6–9.

³ Hague, B. N., Loader, B. D. Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age. London : Routledge, 2021. 296 p.

описують єдиний процес діджиталізації демократії та державного управління, а термінологічні відмінності пояснюються лише різними науковими школами та дослідницькими фокусами у царині публічного управління.

Альтернативна позиція передбачає часове розмежування цих категорій, трактуючи їх як маркери різних фаз технологічного розвитку та його впливу на демократію і державне управління. Відповідно до цієї логіки, «е-демократія» характеризує початковий період впровадження електронних інструментів у демократичні механізми та публічне управління (1980–1990-ті), «кібердемократія» асоціюється з епохою становлення Інтернету та віртуального простору в системі державного управління (1990–2000-ні), натомість «цифрова демократія» виступає найактуальнішим терміном, що описує всеохоплюючу діджиталізацію соціуму та системи публічного управління (від 2000-х до теперішнього часу)⁴. Варто зазначити, що така хронологія відповідає досвіду розвинутих західних держав. В українських реаліях аналогічні трансформації відбувалися із певною затримкою⁵.

Третя концепція пропонує змістовну диференціацію цих термінів, фокусуючись на різних гранях взаємодії технологій, демократії та державного управління, які вони репрезентують⁶. За цією логікою, «е-демократія» концентрується на технологічних аспектах і застосуванні електронних інструментів для реалізації демократичних механізмів у державному управлінні; водночас «цифрова демократія» трактується як найбільш комплексне поняття, що охоплює системну модифікацію демократичних структур, цінностей і практик публічного управління під впливом діджиталізації.

На нашу думку, саме цей підхід найточніше відображає той факт, що е-демократія була властива інформаційному суспільству, яке поступово еволюціонує у цифрове. Відповідно й демократія як суспільно-політичний лад держави набуває відповідних «цифрових» характеристик. Цифрові інструменти істотно розширюють можливості держави щодо врахування позиції населення, а громадянському суспільству дозволяють ефективніше впливати на ухвалення управлінських рішень та протистояти різноманітним зловживанням владних структур.

Е-демократію в контексті публічного управління можна визначити як сукупність демократичних інституцій, процесів і практик державного управління, що трансформуються під впливом цифрових технологій та цифрової культури. Таке визначення підкреслює системний характер впливу діджиталізації на демократію та публічне управління, який охоплює не тільки

⁴ Smith, A., Weber, K. Evolution of democratic concepts in the digital age: From teledemocracy to digital democracy. *Government Information Quarterly*. 2023. Vol. 40 (1). P. 101782. DOI: 10.1016/j.giq.2023.101782

⁵ Квітка С., Соколовська О. Електронне врядування як інноваційний механізм взаємодії влади, бізнесу та громадянського суспільства: зарубіжний досвід та передумови розвитку в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3(9). С. 26–34. DOI: 10.15421/151569

⁶ Онуфрієнко О. В. Сучасна доктринально-концептуальна основа модернізації публічного управління та державної служби України: веберівська бюрократія, нове публічне управління, електронне врядування. *Аспекти публічного управління*. 2018. № 6(5). С. 59–73. DOI: 10.15421/151832

технологічні виміри, але й соціокультурні, політичні, правові та економічні перетворення у сфері державного управління.

Специфікою концепції е-демократії у контексті публічного управління є її орієнтація на інтеграцію цифрових технологій у всі грані демократичного процесу державного управління та на створення нової моделі демократії і публічного управління, адаптованої до реалій цифрового суспільства⁷. Дослідники е-демократії аналізують трансформацію таких фундаментальних аспектів державного управління, як громадянська залученість, політичне представництво, публічний простір, відповідальність влади тощо, в умовах діджиталізації⁸.

Концепція е-демократії в контексті публічного управління також акцентує увагу на соціокультурних перетвореннях державного управління, пов'язаних із становленням цифрової культури та цифрового способу життя. Науковці, які досліджують е-демократію, вивчають вплив цифрових інструментів на політичну соціалізацію в межах публічного управління, формування управлінської ідентичності, комунікацію в системі державного управління тощо⁹.

Сучасний науковий дискурс у галузі публічного управління презентує різноманітні концептуальні підходи до розуміння електронної демократії, що розкривають багатовимірність взаємозв'язку між цифровими технологіями, демократичними механізмами та державними інституціями. Систематизація наукових підходів дозволяє ідентифікувати чотири основні концептуальні моделі е-демократії в контексті публічного управління¹⁰.

Інструментальна концепція розглядає електронну демократію як сукупність технологічних інструментів та цифрових платформ, що забезпечують функціонування демократичних інституцій у системі державного управління. Цей підхід акцентує увагу на технічних аспектах впровадження цифрових рішень у демократичні процеси та їх вплив на ефективність управлінських рішень. Ключовими елементами є створення цифрових платформ для е-голосування, електронних звернень та онлайн-консультацій; забезпечення прозорості влади через відкриті дані та електронні системи контролю; розробка технологічних рішень для інклюзивності демократичних процесів. Представники цього підходу наголошують на важливості розвитку технологічної інфраструктури е-демократії та адаптації цифрових рішень до потреб різних користувачів незалежно від рівня їх цифрової компетентності¹¹.

⁷ Квітка С., Корсун В., Магиляс Ю. Цифрова трансформація публічного управління: перспективні напрямки досліджень. *Аспекти публічного управління*. 2024. № 12(3). С. 50–58. DOI: 10.15421/152437

⁸ Bennett, W. Lance. *Changing Citizenship in the Digital Age*. Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth / ed. by W. Lance Bennett. Cambridge, MA : The MIT Press, 2008. P. 1–24. DOI: 10.1162/dmal.9780262524827.00

⁹ Fernández-Prados, J. S., Lozano-Díaz, A., Ainz-Galende, A. *Measuring Digital Citizenship: A Comparative Analysis*. *Informatics*. 2021. Vol. 8. P. 18. DOI: 10.31359/1993-0909.2021.28.1.17

¹⁰ Семенченко А., Янсонс Я. Концептуальні засади розвитку електронної демократії. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 8(1). С. 76–85. DOI: 10.15421/152008

¹¹ Бескаравайний С. Протиріччя інструментального та суб'єктного підходів в осмисленні загального штучного інтелекту. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. № 26(3). С. 20–25. DOI: 10.15421/172343

Інституційна перспектива концентрується на трансформації демократичних інституцій та структур публічного управління під впливом цифровізації. Е-демократія трактується як новітня інституційна модель, що характеризується специфічними механізмами, нормами та практиками. До ключових аспектів належать: модифікація традиційних інституцій під впливом цифрових технологій; формування нових форм громадської участі в цифровому просторі, зокрема цифрових громадських рад та онлайн-платформ; розвиток механізмів захисту цифрових прав та протидії цифровим маніпуляціям. Прихильники інституційного бачення підкреслюють необхідність адаптації структур державного управління до умов цифрового суспільства та інституційного забезпечення демократичних принципів у цифровому середовищі.

Процесуальний підхід розглядає е-демократію як трансформацію демократичних процесів державного управління під впливом цифрових технологій, зосереджуючись на змінах у процесах прийняття рішень, громадської участі та контролю за владою. Відбувається еволюція процесів прийняття рішень від ієрархічних до мережових моделей, розвиток нових форм громадської участі через краудсорсинг та партисипативне бюджетування, трансформація публічних дискусій у цифровому просторі, а також зміни в механізмах громадського моніторингу. Представники цього підходу наголошують на важливості забезпечення інклюзивності та прозорості демократичних процесів у цифровому середовищі.

Ціннісна концепція фокусується на трансформації демократичних цінностей у цифровому середовищі державного управління, розглядаючи е-демократію як нову ціннісну парадигму цифрової епохи. Ключовими питаннями є трансформація фундаментальних демократичних цінностей (свободи, рівності, справедливості) в умовах цифрового суспільства; формування нових цінностей, таких як цифрові права та цифрова справедливість; забезпечення балансу між демократичними цінностями та технологічними можливостями; розвиток цифрової етики як нормативної основи для публічного управління. Цей підхід підкреслює необхідність збереження демократичних принципів у цифровому середовищі та формування ціннісної парадигми, що відповідає викликам цифрового суспільства¹².

Існує також громадянсько-орієнтоване бачення е-демократії, в рамках якого вона трактується як новітня форма громадянської участі та впливу на систему державного управління через цифрові технології. Тут основний акцент робиться на розширенні можливостей громадян для участі в управлінських процесах та посиленні їх впливу на прийняття управлінських рішень через цифрові технології.

Такі новітні можливості для громадян передбачають:

- розвиток цифрових компетенцій громадян для ефективної участі в демократичних процесах та публічному управлінні;
- створення цифрових платформ та інструментів для громадянської участі в державному управлінні;

¹² Coleman S. Digital democracy. The International Encyclopedia of Political Communication / ed. G. Mazzoleni. Malden : Wiley Blackwell, 2016. P. 306-317.

– формування нових форм громадянської активності та мобілізації в цифровому середовищі публічного управління – цифровий активізм, онлайн-кампанії, віртуальні спільноти;

– розвиток механізмів захисту цифрових прав та інтересів громадян у системі державного управління.

У цьому аспекті е-демократії важливо акцентувати увагу на необхідності подолання цифрової нерівності та забезпечення доступу всіх громадян до цифрових інструментів участі в публічному управлінні.

Інтегративний підхід дозволяє об'єднати різні аспекти електронної демократії в цілісну концептуальну модель, що забезпечує комплексне розуміння цього феномену в контексті публічного управління. У межах такої концепції е-демократія трактується як багатовимірне явище, що охоплює технологічні, інституційні, процесуальні, ціннісні та соціальні виміри¹³.

Інтегративна перспектива акцентує увагу на взаємозв'язку між різними вимірами е-демократії в системі державного управління та взаємодії між її ключовими акторами – громадянами, органами влади, технологічними компаніями та експертним середовищем. Важливим є інтеграція різноманітних інструментів та механізмів електронної демократії в єдину систему публічного управління, а також забезпечення збалансованого розвитку всіх її аспектів та вимірів¹⁴.

Таким чином, можна підкреслити важливість комплексного та системного розуміння е-демократії в контексті публічного управління та необхідність розвитку інтегрованих підходів до впровадження цифрових технологій у демократичні процеси та державне управління, що враховують різні аспекти та виміри цього феномену.

2. Практична реалізація цифрової демократії в Україні: інституційний вимір та механізми участі громадянського суспільства

Цифрова демократія, або е-демократія, виступає ключовим напрямом цифрової трансформації в Україні, оскільки вона інтегрує інформаційно-комунікаційні технології для посилення демократичних процесів і суспільного розвитку. У контексті сучасних викликів, таких як стрімкий розвиток ІКТ і глобалізація, е-демократія забезпечує перехід від традиційних форм управління до цифрових платформ, що сприяє прозорості, участі громадян та ефективності влади. Е-демократія стає частиною радикальних політичних реформ, особливо в умовах військового стану, і ґрунтується на підходах Ради Європи щодо її сутності та запровадження.

Згідно з Рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2009), е-демократія включає принципи, такі як посилення демократичних інститутів,

¹³ Dunleavy P., Margetts H. The second wave of digital-era governance: A quasi-paradigm for government on the Web. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*. 2013. Vol. 371 (1987). DOI: 10.1098/rsta.2012.0382

¹⁴ Шебанов В. Концептуалізація поняття «цифрова демократія» у сучасному науковому дискурсі. *Аспекти публічного управління*. 2025. № 1 (13). С. 93–105. DOI: 10.15421/152511

сумісність з традиційними процесами, опора на гуманістичні цінності та «добре урядування» (результативність, ефективність, прозорість). Складовими е-демократії є електронний парламент, електронне законодавство, електронний суд, електронні вибори, петиції, опитування тощо. Під цим терміном розуміється політична система, де ІКТ забезпечують вільний доступ до інформації, свободу слова та участь у публічному управлінні¹⁵.

Цифрова трансформація в Україні інтенсивно впроваджується через стратегії та нормативні акти, де е-демократія є центральним елементом. Починаючи зі Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», яка включала програму електронного урядування, створено Комітет з питань цифрової трансформації у Верховній Раді та Міністерство цифрової трансформації. Цифровізація політики змінює тренди процесів, впливає на вибори, громадянську активність та імідж держави, набуваючи специфічних рис у пострадянському просторі¹⁶.

Е-демократія як напрям цифрової трансформації синергетично поєднує демократичний і цифровий сценарії розвитку суспільства. На початку ХХІ століття бар'єри часу та простору долаються завдяки асинхронним і глобальним комунікаційним технологіям, що робить демократичні інститути більш доступними та підзвітними. Е-демократія розглядається як сила, здатна оновити політичний процес і створити простір довіри, перетворюючи громадські спільноти в кіберпросторі на публічну послугу¹⁷.

Державна політика е-демократії в Україні спрямована на створення онлайн-середовищ для взаємодії влади та громадян, забезпечення якісної інформації та залучення маргінальних груп. Вона вирішує завдання, такі як створення публічних просторів для дискусій, навчання інструментам е-демократії та врахування соціальної структуризації для рівного доступу. Це відповідає двом моделям: «демократичній» (знизу вгору, вплив громадян на державу) та «адміністративній» (зверху вниз, надання послуг)¹⁸.

Переваги е-демократії в цифровій трансформації включають зниження витрат на демократичні процедури, кращу взаємодію з соціальними групами, залучення на ранніх стадіях рішень та включення осіб з обмеженими можливостями. Однак обмеженнями є цифрова нерівність, низька довіра до влади та партнерства з громадянським суспільством. Цілі е-демократії – прозорість, підзвітність, інклюзивність – аналогічні ефективному управлінню.

¹⁵ Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) : Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies. URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp

¹⁶ Стратегія сталого розвитку «Україна -2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

¹⁷ Армстронг Ч. Зростаюча демократія. Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва. Київ, 2011. 227 с.

¹⁸ Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 ч. / за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ, 2017. Частина 3: Грицяк Н. В., Семенченко А. І., Жилиєв І. Б. Електронна демократія: основи та стратегії реалізації. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 84 с.

В Україні е-демократія перебуває на стадії становлення з 2003 року, коли прийнято закони про електронні документи та підпис. Розширення доступу до Інтернету та розвиток ІТ-сектору, за підтримки громадянського суспільства, призвело до підвищення позицій у рейтингу ООН (32-ге місце з 2015 року). Створено Державне агентство з питань електронного урядування (2014), яке реалізує політику інформатизації та розвитку інформаційного суспільства¹⁹.

Концепція розвитку електронного урядування (2017) визначає його як форму управління з використанням ІКТ для ефективності та орієнтації на громадян, з принципами «цифровий за замовчуванням», сумісність, відкритість. План заходів включає модернізацію послуг, взаємодію влади з бізнесом та управління розвитком²⁰. Реалізація до 2020 року передбачає удосконалення е-петицій, впровадження е-голосування, референдумів, відкритих даних. Інструменти включають сайти органів влади, реєстри, місцеві сервіси (Контактний центр Києва, «Відкрите місто»)²¹.

Електронні петиції та бюджети участі є ключовими механізмами цифрової демократії в трансформації. Запроваджені з 2015 року зміни до Закону «Про звернення громадян»²² дозволили е-петиції на рівні президента (25 тис. підписів) та місцевих рад (наприклад, 10 тис. у Києві). Бюджети участі дозволяють громадянам спрямовувати кошти на проекти електронного голосування.

Цифрова демократія в умовах воєнного стану в Україні набуває особливого значення як компенсаторний механізм для підтримки політичної участі громадян, коли традиційні форми, такі як вибори чи масові акції, обмежені. Під час повномасштабного російського вторгнення інструменти е-демократії, включаючи електронні петиції, бюджети участі та цифрові консультації, дозволяють забезпечувати безпечну взаємодію між суспільством і владою, сприяючи інклюзивності та впливу на рішення. Однак їх ефективність стримується структурними бар'єрами, такими як цифрова нерівність, брак довіри та недостатня реактивність державних органів, що перетворює ці інструменти на формальні канали без реального впливу²³.

Платформа «Дія» слугує яскравим прикладом успішної цифровізації публічних послуг, демонструючи високу довіру населення та широке впровадження, особливо в адміністративній сфері. Вона забезпечує зручний доступ до сервісів, але її політична функціональність обмежена, оскільки не завжди гарантує вплив на стратегічні рішення. На місцевому рівні бюджети участі та електронні платформи виявляють більшу адаптивність, дозволяючи

¹⁹ Державне агентство з питань електронного урядування розпочинає кампанію «Тримай пораду від сусіда». URL: <https://www.ukc.gov.ua/en/derzhavne-agentstvo-z-pytan-elektronного-uryaduvannya-rozpochynayekampaniyu-trymaj-poradu-vid-susida/>.

²⁰ Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p>.

²¹ Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 617-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/617-2018-p>.

²² Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. ст.256.

²³ Олійник В. Менше третини українців вважають петиції дієвими. Результати соціопитування. *Рух ЧЕСНО*. 2025. URL: <https://www.chesno.org/post/5837/>

громадянам впливати на розподіл ресурсів, хоча їх вразливість полягає в відсутності постійного моніторингу реалізації проєктів²⁴. Система електронного урядування в Україні, зокрема портал «Дія», функціонує як комплексний механізм залучення громадян до публічного управління через широкий спектр цифрових послуг. До ключових сервісів належать е-Маятко (реєстрація новонароджених), онлайн-реєстрація ФОП, зміна місця проживання, отримання цифрових документів тощо. Ця екосистема не лише підвищує прозорість державного управління та сприяє антикорупційним заходам, але й трансформує характер взаємодії між державою, бізнесом і громадянами відповідно до європейських стандартів, зокрема European Interoperability Framework (EIF) 2.0, який забезпечує сумісність та інтеграцію цифрових систем²⁵.

Цифрова нерівність стає ключовим викликом під час війни, посилюючи політичну стратифікацію. Мешканці сільських регіонів, літні люди та внутрішньо переміщені особи часто виключені з процесів через обмежений доступ до інтернету чи цифрових навичок, що призводить до ексклюзії замість інклюзії. Вторгнення пошкодило інфраструктуру в багатьох районах, змістивши фокус на онлайн-участь, але без державної підтримки це ризикує залишитися поверхневою трансформацією без інституційного наповнення²⁶.

Брак ефективного зворотного зв'язку від влади нівелює демократичну цінність інструментів е-демократії. Якщо петиції чи консультації не отримують обов'язкової відповіді чи реалізації, участь втрачає мотивацію, поглиблюючи кризу представництва. Е-демократія може стабілізувати соціальний простір у кризах, знижуючи напругу через прозорі канали, але критичні підходи попереджають про ризики перетворення її на інструмент бюрократичного контролю.

Для посилення ролі цифрової демократії в трансформації необхідні чіткі інституційні механізми, такі як нормативне регулювання реагування на ініціативи та інтеграція в поствоєнну відбудову. Досвід Естонії, де електронні інструменти вбудовані в політичний цикл, може слугувати моделлю для України, забезпечуючи гнучке, прозоре урядування навіть в екстремальних умовах²⁷.

Україна демонструє прогрес у розвитку секторів е-демократії, таких як е-уряд, е-парламент та е-суд, але реальний партиципативний потенціал реалізується переважно на локальному рівні. Структурно-функціональний аналіз показує, що е-демократія є індикатором соціальної включеності, але вимагає подолання правових обмежень, ризиків безпеки та дезінформації для повноцінного функціонування.

²⁴ Свєсєєва Г. П., Вечеров В. Т. Баланс інтересів у добу цифрової трансформації: електронна демократія як чинник забезпечення соціальної стабільності. *Економічний простір*. 2024. № 196. С. 258–263.

²⁵ Кравченко І.О., Ткаченко В.В. Інтеграція України у європейський цифровий простір: правовий та технологічний аспект. *Юридичний бюлетень*. 2025. № 36. С. 74–80. DOI : 10.32850/LB2414-4207.2025.36.08

²⁶ Антонова О. В., Шаталов С. О. Електронна демократія та цифрова держава як інструменти громадянського суспільства в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2025. № 15. С. 2–17.

²⁷ UN E-Government Survey 2024 / United Nations. New York : United Nations, 2024. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024>

Е-демократія не є лише технічним процесом, а політико-соціальною системою, що посилює легітимність влади за умови відповідальності, або поглиблює кризи без неї. У воєнний період вона стабілізує демократичні механізми, але потребує посилення довіри як передумови ефективної участі, особливо в петиційному механізмі²⁸.

Участь інституцій громадянського суспільства у публічному управлінні є фундаментальною ознакою демократичної держави та важливим механізмом забезпечення підзвітності влади перед суспільством. В Україні розвиток організаційно-правових механізмів такої участі відбувається в контексті євроінтеграційних процесів та реформування системи публічного управління.

Структури громадянського суспільства представляють собою автономні та самоврядні утворення, що виникають на основі добровільного волевиявлення членів суспільства та діють незалежно від державних інституцій. Ці структури включають різноманітні об'єднання, організації та інші недержавні суб'єкти, діяльність яких спрямована на захист та втілення законних прав і потреб громадян у різних сферах суспільного життя (економічній, політичній, соціальній, культурній та духовній).

Структури громадянського суспільства створюють простір для само-реалізації особистості, формують умови для розвитку та здійснення суспільних взаємодій, виконують функцію комунікативного мосту між суспільством та органами публічної влади, таким чином сприяючи подальшому зміцненню демократичного устрою.

За концепцією, сформульованою дослідницею Е.В. Мамонтовою, громадянське суспільство є багатоаспектним явищем, що може бути проаналізовано у трьох ключових площинах:

1. Комплекс суспільних структур, що діють незалежно від державних органів і забезпечують умови для втілення прагнень та запитів громадян і їхніх об'єднань у різноманітних галузях життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній, культурній, духовній та інших;

2. Сфера вільної самореалізації членів суспільства та функціонування добровільних громадських асоціацій і організацій, що захищені правовими нормами від прямого або непрямого втручання державних інституцій;

3. Система різноманітних суспільних взаємовідносин – морально-етичних, сімейних, релігійних, національних, соціально-економічних, професійних та інших, які виникають і еволюціонують поза сферою прямого впливу державно-владних інституцій²⁹.

Вагомий вклад у розвиток концепції громадянського суспільства здійснив український конституціоналіст Ю. М. Тодика, який охарактеризував громадянське суспільство як комплекс автономних від держави суспільних структур і взаємовідносин, що створюють можливості для втілення приватних прагнень і

²⁸ Симесенко І. Політична участь та електронна демократія: виклики в умовах російського вторгнення в Україну. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2025. № 1 (77). С. 169–175.

²⁹ Публічне управління: термінолог. слов. / уклад.: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петров та ін. Київ: НАДУ, 2018. 224 с.

запитів як індивідів, так і колективних утворень, сприяють розвитку соціальної та духовної царин існування, їх збереженню та трансляції майбутнім генераціям³⁰.

Особливу значущість у його концепції має наголос на правовій основі громадянського суспільства, що формується через структури громадянського суспільства та юридичні взаємини між ними. Відтак, Ю.М. Тодика підкреслює, що структури громадянського суспільства є не просто організаційними компонентами, а й активними учасниками суспільних взаємодій, які співпрацюють між собою на підґрунті правових норм та принципів.

Ці структури створюють своєрідну «основу» громадянського суспільства, гарантуючи його функціональність та стабільний розвиток. Саме через діяльність структур громадянського суспільства виникають передумови для втілення прав і свобод членів суспільства, задоволення їхніх різноманітних запитів та прагнень, реалізації суспільно важливих ініціатив.

Становлення та діяльність громадянського суспільства й його структур зумовлені базовими потребами та прагненнями людей у різних сферах їхнього існування – приватній, політичній, економічній, соціальній, культурній, інформаційній тощо. Прагнення особистостей до реалізації своїх прав, забезпечення гідного рівня життя та втілення цінностей громадянського суспільства стимулює появу дієвих громадських структур, спроможних представляти та захищати ці прагнення. Саме потреба у задоволенні широкого діапазону суспільних запитів виступає основним чинником розвитку мережі недержавних організацій та об'єднань, які формують інституційну архітектуру громадянського суспільства³¹.

Нормативно-правова база участі громадськості в публічному управлінні в Україні формується на кількох рівнях. Конституційною основою є стаття 38 Основного Закону, яка гарантує громадянам право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Також стаття 36 Конституції гарантує право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації³².

Ключовим документом, що визначає механізми взаємодії влади та громадськості, є Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики»³³, яка встановлює порядок проведення консультацій з громадськістю.

³⁰ Конституційне право України: [підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського]. К. : Видавничий дім Ін Юре, 2002. 544 с.

³¹ Калабашкін, І. М. Щодо співвідношення категорій громадянське суспільство та інститут громадянського суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 96–102.

³² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³³ Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>

Правовий статус громадських об'єднань визначається Законом України «Про громадські об'єднання»³⁴ від 22 березня 2012 року № 4572-VI, який встановлює правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання. Згідно з цим законом, громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних інтересів.

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021–2026 роки³⁵ підкреслює, що «формування демократичної, правової та соціальної держави нерозривно пов'язане з розвитком громадянського суспільства як простору суспільної активності громадян, які консоліднуються для ухвалення колективних рішень, відстоювання прав та інтересів, досягнення спільного добробуту». Таке трактування акцентує увагу не тільки на аксіологічній сутності громадянського суспільства, але й на його інституційному значенні у забезпеченні нагляду за владними структурами та їх підтримці.

Організації громадянського суспільства функціонують як сполучна ланка між населенням і структурами державного управління. Українське законодавство, зокрема абзац 2 пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади (затвердженого Постановою КМУ № 976 від 5 листопада 2008 року)³⁶, визначає коло таких організацій: громадські об'єднання, профспілки та творчі організації, об'єднання роботодавців, благодійні та релігійні структури, органи місцевого самоврядування населення, незалежні медіа, а також інші неприбуткові об'єднання та установи, які діють у правовому полі. Це стало важливою віхою, оскільки вперше в незалежній Україні громадянське суспільство здобуло юридичне визначення не просто як абстрактне поняття з філософії чи політології, а як конкретна сукупність суб'єктів, які мають законодавчо закріплені права та зобов'язання для захисту своїх легітимних інтересів під час формування громадянського суспільства.

У демократичних державах спостерігається двосторонній вплив: не лише держава формує суспільні процеси, але й суспільство через свої організації активно впливає на формування державної політики, здійснює моніторинг публічної діяльності державних структур щодо реалізації виробленої політики, фактично мотивуючи державних службовців діяти в інтересах громадян. Тому «механізми формування публічної політики» доцільно розглядати як «механізми співпраці держави та суспільства», у результаті якої відбувається розроблення та впровадження публічної політики, спрямованої на вирішення суспільних проблем та задоволення різноманітних групових інтересів. У цьому контексті особливо важливим є забезпечення органами публічної влади України дієвих форматів їхньої взаємодії з громадськістю, оскільки саме вони створюють умови для залучення громадян до формування та реалізації публічної політики,

³⁴ Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. ст.1.

³⁵ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>

³⁶ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>

налагодження громадського нагляду та посилення довіри суспільства до державних і місцевих органів влади.

У сучасних умовах, з огляду на визнання офіційної ролі громадянського суспільства у формуванні різних моделей соціальної демократії та розвитку цифрових механізмів участі, важливо визначити ключові принципи регулювання взаємовідносин держави з інституціями громадянського суспільства:

- соціального партнерства (передбачає формування конструктивної співпраці між владними органами, бізнес-структурами та інституціями громадянського суспільства (ІГС) під час розв'язання соціально важливих питань);

- досягнення балансу між державними та громадськими інтересами (передбачає встановлення рівноваги, що характеризується оптимальним поєднанням державних пріоритетів та інтересів окремих ІГС при розробці та ухваленні рішень);

- забезпечення рівних можливостей (державна повинна створити таке правове середовище, яке містить гарантії для забезпечення рівних можливостей усіх ІГС у здійсненні їхньої основної діяльності щодо захисту прав і свобод особистості, а також у сфері надання соціальних послуг; формування прозорого конкурентного механізму);

- взаємної відповідальності та звітності (передбачає необхідність дотримання норм звітності з боку ІГС та владних органів за використання публічних коштів: розроблення механізмів громадського нагляду за діяльністю органів влади та прийняттям ними рішень, пов'язаних із дотриманням прав і свобод людини, відкритістю та прозорістю бюджетних процесів, передбачає створення моделі публічної звітності органів влади перед громадськістю);

- невтручання держави у діяльність ІГС, за винятком випадків, визначених законодавством (мінімізація державного контролю за діяльністю ІГС має стати одним із пріоритетних напрямів удосконалення законодавчої бази);

- участі у формуванні політики, ухваленні рішень та їх реалізації (ІГС є каналами представництва різноманітних суспільних інтересів, через які громадяни отримують інформацію та висловлюють свою позицію щодо запланованих рішень);

- інформаційної відкритості (передбачає: транспарентність, публічність та доступ медіа й ІГС до офіційної інформації, а з боку владних органів – надання достовірної інформації громадськості для ефективної взаємодії; активний діалог з ІГС щодо функцій і завдань органів влади, а також рішень, які ними приймаються; визначення взаємних, прозорих і доступних комунікаційних каналів та інформування про ці канали зацікавлених груп і громадськості; надання об'єктивної інформації з уточненням, у разі потреби, про її конфіденційність та гарантування конфіденційності інформації, отриманої на тих самих умовах від іншої сторони; популяризація та підтримка через медіа політики взаємної співпраці);

- визнання державою різноманітності видів діяльності ІГС (державна визнає та схвалює існування різноманітних за видами діяльності ІГС, а також їхню галузеву спрямованість, та підтримує розвиток співробітництва з ІГС на професійно-профільній основі);

– ефективності та гнучкості (державна політика має відповідати реальним суспільним потребам, мати чіткі цілі та прийматися з урахуванням оцінки їхнього очікуваного впливу та попереднього досвіду. Управлінські рішення повинні прийматися своєчасно, механізм їх реалізації має бути гнучким);

– поваги, довіри, толерантності та визнання специфіки іншої сторони (ІГС та владні органи відіграють при формуванні та здійсненні державної політики різні, але взаємодоповнювальні ролі. Органи влади поважають право громадян та їхніх об'єднань самостійно визначати мету та спрямовувати свою діяльність на її досягнення в межах правового поля України)³⁷.

Дослідження практики співпраці між інституціями громадянського суспільства та державними структурами демонструє, що в Україні, спираючись на передовий міжнародний досвід, створено законодавчу базу для залучення громадських організацій до процесів формування та впровадження публічної політики. Українське законодавство закріплює широкий спектр організаційно-правових механізмів участі громадськості як суб'єкта публічного управління у розробці державних рішень та моніторингу їх реалізації. До основних форм такої взаємодії належать: забезпечення доступу до інформації (через медіа-комунікації, офіційні веб-ресурси тощо), електоральна активність, всенародні голосування, публічні заходи, соціологічні дослідження для вивчення суспільних настроїв, звернення громадян (як персональні, так і групові), дискусійні платформи, публічні обговорення, консультативні процедури, народні ініціативи, дорадчі громадські структури, громадський нагляд, експертні оцінки від громадськості, соціальне партнерство, відстеження результатів, цифрові комунікаційні канали, електронні звернення до влади, онлайн-сервіси для діалогу, спільні проєкти, медіа-дискусії, інформаційні служби підтримки громадян. У контексті цифрової демократії громадська участь функціонує як інтерактивний комунікаційний механізм для колективного формування політичних стратегій та прийняття результативних управлінських рішень, спрямованих на вирішення актуальних соціальних викликів.

У сучасних українських реаліях ключового значення набуває прикладна реалізація співпраці між державними органами та громадськими інституціями. Аналізуючи сучасні організаційно-правові механізми залучення громадянського суспільства як суб'єкта публічного управління до формування та реалізації державної політики, за критеріями форм і функціональної активності можна визначити два ключові напрями. Перший напрям охоплює механізми участі, де громадськість виступає ініціатором: долучення до створення та публічного обговорення законодавчих проєктів; партисипаторне бюджетування; функціонування об'єднань, консультативно-дорадчих платформ при владних структурах, аналітичних центрів, робочих груп, цифрових інноваційних просторів; представницька участь за секторальною ознакою; громадський моніторинг владної діяльності тощо. Другий напрям сучасних практик взаємодії у системі публічного управління передбачає форми, де ініціатива виходить від владних інституцій, серед яких: залучення громадських спостерігачів до

³⁷ Гомоляко О.В. Організаційно-правові механізми впровадження публічної політики в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 12. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.12.102

забезпечення виборчих процедур; фінансова та організаційна підтримка громадських структур; створення спільних державно-громадських фондів установ; включення організацій громадянського суспільства у правоохоронну та правозахисну сферу; делегування громадським об'єднанням, через договірні механізми з органами влади, повноважень щодо соціального обслуговування; підтримка програм професійної зайнятості та мікробізнесу для внутрішніх мігрантів у місцевих спільнотах; спільні ініціативи влади і громадських організацій у сфері професійного розвитку державних службовців та активістів громадського сектору тощо³⁸.

Незважаючи на наявність розгалуженої системи організаційно-правових механізмів, в Україні зберігаються серйозні виклики у розвитку взаємодії громадянського суспільства з публічною владою:

1. Відсутність дієвого громадського контролю – органи державної влади та місцевого самоврядування часто уникають реальної підзвітності громадськості.

2. Недостатнє залучення громадян – практика врахування пропозицій суспільства у формуванні державної політики залишається обмеженою, застосування механізмів участі часто залишається формальним.

3. Відсутність юридичної відповідальності – не встановлено юридичну відповідальність за безпідставне ігнорування громадської думки, висловленої в передбачених законодавством формах.

4. Фінансові бар'єри – більшість організацій громадянського суспільства не мають доступу до державної підтримки через її обмежений обсяг.

5. Недосконалість законодавства – штучні бар'єри для реалізації громадських ініціатив, утворення та діяльності організацій громадянського суспільства створює, насамперед, недосконалість чинного законодавства.

6. Зменшення кількості громадських організацій – в умовах воєнного стану відбулося зменшення кількості громадських організацій та інституцій, які можуть впливати на залученість громадян.

7. Пасивність громадян – суспільство хоч і має конституційно закріплене право на громадський контроль у вигляді різних форм участі, проте пасивно ставиться до нього та не виявляє потрібної ініціативи.

На основі проведеного дослідження та аналізу вважаємо за доцільне запропонувати комплекс заходів щодо вдосконалення організаційно-правових механізмів участі інституцій громадянського суспільства в умовах цифрової трансформації публічного управління.

По-перше, необхідно посилити механізми відповідальності органів публічної влади за дотримання встановлених законом строків розгляду електронних петицій та громадських ініціатив (місцева ініціатива, звернення громадян), забезпечивши об'єктивну верифікацію та публічне висвітлення порушень, а також запровадити обов'язкові процедури якісного, змістовного зворотного зв'язку з громадськістю. Ці заходи підвищать довіру суспільства до цифрових інструментів участі та забезпечать прозорість процесу розгляду петицій.

³⁸ Телешун С. О., Пухкал О. Г. та ін. Інструменти та механізми вироблення й впровадження публічної політики в Україні. *Укрінформ*. 2019. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2713805-instrumenti-ta-mehanizmi-viroblenna-j-vprovadzenna-publicnoipolitiki-v-ukraini.html

По-друге, для подолання цифрової нерівності доцільно створити державну програму «Цифрова інклюзія-2030», яка передбачатиме: розгортання безкоштовних точок доступу до інтернету в сільських територіях та у соціальних закладах; створення мережі центрів цифрової грамотності на базі бібліотек та навчальних закладів; запровадження системи «цифрових амбасадорів» для безпосередньої допомоги громадянам у навичках роботи з електронними сервісами та цифровими платформами.

По-третє, пропонуємо запровадити інститут Уповноваженого з питань цифрової демократії при Адміністрації Кабінету Міністрів України для координації діяльності органів влади у сфері е-демократії, моніторингу ефективності цифрових механізмів участі, розгляду скарг громадян на недотримання процедур і строків розгляду петицій та звернень, а також розроблення єдиної державної політики в цій сфері.

По-четверте, необхідно трансформувати цифрову платформу державних сервісів «Дія» у комплексну екосистему цифрової демократії шляхом інтеграції функціоналу: електронних петицій; громадських консультацій та публічного обговорення проєктів законів та нормативних актів; партисипаторного бюджетування на місцевому та національному рівнях; громадського моніторингу реалізації програм та рішень органів влади.

По-п'яте, доцільно розробити Національну систему показників ефективності е-демократії з чіткими параметрами оцінки (рівень залучення громадян, швидкість розгляду петицій, якість реагування органів влади, задоволеність громадян), що передбачатимуть щоквартальну публікацію результатів моніторингу на офіційних веб-сайтах та в медіа.

По-шосте, важливим є інтегрування курсу «Цифрова демократія та громадянська участь» до освітніх програм закладів вищої освіти та програм підвищення кваліфікації державних службовців, що дозволить формувати культуру цифрової громадянськості та розуміння органами влади значення ефективного діалогу з суспільством.

По-сьоме, необхідно активізувати міжнародну співпрацю з країнами-лідерами у сфері е-демократії (Естонія, Фінляндія, Австрія) та залучити експертну підтримку міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, OECD) для обміну досвідом, запозичення найкращих практик та адаптації міжнародних стандартів до українських реалій.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження встановлено, що цифрова демократія є багатовимірним феноменом, який охоплює технологічні, інституційні, процесуальні, ціннісні та соціальні виміри публічного управління. Систематизація наукових підходів дозволила ідентифікувати еволюцію концепції від телемократії 1980-х років через електронну демократію до сучасного розуміння цифрової демократії як комплексного процесу трансформації демократичних структур, цінностей і практик під впливом діджиталізації.

Аналіз організаційно-правових механізмів участі інституцій громадянського суспільства як суб'єкта публічного управління засвідчив, що в Україні створено розгалужену нормативно-правову базу для залучення громадськості

до формування та реалізації державної політики. Однак практична реалізація цих механізмів стикається з низкою системних викликів: відсутністю дієвого громадського контролю, формальним характером консультацій, браком юридичної відповідальності за ігнорування громадської думки, фінансовими бар'єрами та цифровою нерівністю.

Дослідження показало, що в умовах воєнного стану інструменти е-демократії набувають компенсаторного значення, дозволяючи підтримувати політичну участь громадян за обмеження традиційних форм демократії. Платформа «Дія», електронні петиції та бюджети участі демонструють високу адаптивність цифрових механізмів, проте їх ефективність залежить від забезпечення реального зворотного зв'язку від владних структур та інституційного наповнення цифрових ініціатив.

Визначено ключові принципи регулювання взаємовідносин держави з інституціями громадянського суспільства в цифровому середовищі: соціального партнерства, балансу інтересів, рівних можливостей, взаємної відповідальності, інформаційної відкритості, ефективності та гнучкості. Ці принципи формують нормативну основу для побудови інтегративної моделі е-демократії, яка поєднує різні виміри цифрової трансформації публічного управління.

Встановлено, що для посилення ролі цифрової демократії в трансформації публічного управління необхідні чіткі інституційні механізми: нормативне регулювання обов'язкового реагування на громадські ініціативи, інтеграція інструментів е-демократії у поствоєнну відбудову, подолання цифрової нерівності через державну підтримку, розвиток цифрових компетенцій громадян та забезпечення прозорих каналів комунікації між владою і суспільством.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом ефективності конкретних інструментів е-демократії в українському контексті, вивченням міжнародного досвіду інтеграції цифрових механізмів участі в політичний цикл, розробкою методології оцінювання впливу громадських ініціатив на прийняття управлінських рішень, а також дослідженням трансформації цифрової демократії в умовах поствоєнної відбудови України.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні проаналізовано цифрову демократію як ключовий напрям трансформації публічного управління та систематизовано організаційно-правові механізми участі інституцій громадянського суспільства в процесах формування державної політики. Здійснено аналіз еволюції концепції від теледемократії до сучасного розуміння е-демократії, визначено чотири основні концептуальні підходи: інструментальний, інституційний, процесуальний та ціннісний. Досліджено нормативно-правові засади та практичну реалізацію електронної демократії в Україні, зокрема функціонування платформи «Дія», електронних петицій та бюджетів участі. Встановлено, що в умовах воєнного стану інструменти е-демократії набувають компенсаторного значення для підтримки політичної участі громадян за обмеження традиційних форм демократії. Виявлено системні виклики впровадження механізмів громадської участі: цифрова нерівність, брак дієвого зворотного зв'язку від влади, формальний характер консультацій та відсутність юридичної відповідальності за ігнорування

громадської думки. Сформульовано принципи регулювання взаємовідносин держави з інституціями громадянського суспільства в цифровому середовищі, що формують основу для побудови інтегративної моделі е-демократії. Обґрунтовано необхідність створення чітких інституційних механізмів для посилення ролі цифрової демократії в трансформації публічного управління, включаючи нормативне регулювання реагування на громадські ініціативи та інтеграцію інструментів е-демократії у поствоєнну відбудову.

Література

1. Барікова А. А. Електронна держава: нова ефективність урядування. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 298 с.
2. Becker T. Teledemocracy: Bringing power back to the people. *The Futurist*. 1981. № 15(6). P. 6-9.
3. Hague, B. N., Loader, B. D. Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age. London : Routledge, 2021. 296 p.
4. Smith, A., Weber, K. Evolution of democratic concepts in the digital age: From teledemocracy to digital democracy. *Government Information Quarterly*. 2023. Vol. 40 (№ 1). P. 101782. DOI: 10.1016/j.giq.2023.101782
5. Квітка С., Соколовська О. Електронне врядування як інноваційний механізм взаємодії влади, бізнесу та громадянського суспільства: зарубіжний досвід та передумови розвитку в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3(9). С. 26–34. DOI: 10.15421/151569
6. Онуфрієнко О. В. Сучасна доктринально-концептуальна основа модернізації публічного управління та державної служби України: веберівська бюрократія, нове публічне управління, електронне врядування. *Аспекти публічного управління*. 2018. № 6(5). С. 59–73. DOI: 10.15421/151832
7. Квітка С., Корсун В., Магиляс Ю. Цифрова трансформація публічного управління: перспективні напрямки досліджень. *Аспекти публічного управління*. 2024. № 12(3). С. 50–58. DOI: 10.15421/152437
8. Bennett, W. Lance. Changing Citizenship in the Digital Age. *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth* / ed. by W. Lance Bennett. Cambridge, MA : The MIT Press, 2008. P. 1–24. DOI: 10.1162/dmal.9780262524827.00
9. Fernández-Prados, J. S., Lozano-Díaz, A., Ainz-Galende, A. Measuring Digital Citizenship: A Comparative Analysis. *Informatics*. 2021. Vol. 8. P. 18. DOI: 10.31359/1993-0909.2021.28.1.17
10. Семенченко А., Янсонс Я. Концептуальні засади розвитку електронної демократії. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 8(1). С. 76–85. DOI: 10.15421/152008
11. Бескаравайний С. Протиріччя інструментального та суб'єктного підходів в осмисленні загального штучного інтелекту. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2023. № 26(3). С. 20-25. DOI:10.15421/172343
12. Coleman S. Digital democracy. *The International Encyclopedia of Political Communication* / ed. G. Mazzoleni. Malden : Wiley Blackwell, 2016. P. 306-317.

13. Dunleavy P., Margetts H. The second wave of digital-era governance: A quasi-paradigm for government on the Web. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*. 2013. Vol. 371 (1987). DOI: 10.1098/rsta.2012.0382

14. Шебанов В. Концептуалізація поняття «цифрова демократія» у сучасному науковому дискурсі. *Аспекти публічного управління*. 2025. № 1 (13). С. 93–105. DOI: 10.15421/152511

15. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) : Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies. URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp

16. Стратегія сталого розвитку «Україна -2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Tex>

17. Армстронг Ч. Зростаюча демократія. Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва. Київ, 2011. 227 с.

18. Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 ч. / за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ, 2017. Частина 3: Грицяк Н. В., Семенченко А. І., Жилияєв І. Б. Електронна демократія: основи та стратегії реалізації. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2017. 84 с.

19. Державне агентство з питань електронного урядування розпочинає кампанію «Тримай пораду від сусіда». URL: <https://www.ukc.gov.ua/en/derzhavne-agentstvo-z-pytan-elektronnoho-uryaduvannya-rozpochynayekampaniyu-trymaj-poradu-vid-susida/>.

20. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p>.

21. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 617-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/617-2018-p>.

22. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. ст.256.

23. Олійник В. Менше третини українців вважають петиції дієвими. Результати соціопитування. *Рух ЧЕСНО*. 2025. URL: <https://www.chesno.org/post/5837/>

24. Євсєєва Г. П., Вечеров В. Т. Баланс інтересів у добу цифрової трансформації: електронна демократія як чинник забезпечення соціальної стабільності. *Економічний простір*. 2024. № 196. С. 258–263.

25. Кравченко І.О., Ткаченко В.В. Інтеграція України у європейський цифровий простір: правовий та технологічний аспект. *Юридичний бюлетень*. 2025. № 36. С. 74–80. DOI: 10.32850/LB2414-4207.2025.36.08

26. Антонова О. В., Шталоу С. О. Електронна демократія та цифрова держава як інструменти громадянського суспільства в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2025. № 15. С. 2–17.

27. UN E-Government Survey 2024 / United Nations. New York : United Nations, 2024. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024>

28. Симесенко І. Політична участь та електронна демократія: виклики в умовах російського вторгнення в Україну. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2025. № 1 (77). С. 169–175.
29. Публічне управління: термінол. слов. / уклад.: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.
30. Конституційне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів /за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. К. : Видавничий дім Ін Юре, 2002. 544 с.
31. Калабашкін, І. М. Щодо співвідношення категорій громадянське суспільство та інститут громадянського суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 96–102.
32. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
33. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
34. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. ст.1.
35. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>
36. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>
37. Гомоляко О.В. Організаційно-правові механізми впровадження публічної політики в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 12. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.12.102
38. Телешун С. О., Пухкал О. Г. та ін. Інструменти та механізми вироблення й впровадження публічної політики в Україні. *Укрінформ*. 2019. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2713805-instrumenti-ta-mehanizmi-viroblenna-j-vprovadzenna-publicnoipolitiki-v-ukraini.html

Information about the author:

Tkachenko Vita Vitalievna,

PhD., Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Administrative
and Information Law,

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ОСНОВИ ДЛЯ СТАЛОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Третяк Р. А., Тітова С. В., Дубницька М. В.

ВСТУП

Сучасний етап державотворення в Україні характеризується фундаментальними трансформаціями системи публічного управління, започаткованими реформою децентралізації 2014 року. Перехід від централізованої моделі до розвитку спроможного місцевого самоврядування став незворотним вектором руху нашої держави до європейського адміністративного простору. Ключовим досягненням цієї реформи стало формування територіальних громад як базових суб'єктів розвитку, наділених широкими повноваженнями, фінансовими ресурсами та, що найважливіше, земельним капіталом.

Однак, отримання ресурсу без належного інституційного та інструментального забезпечення його використання створило низку системних викликів. Законодавчі зміни суттєво розширили земельні повноваження органів місцевого самоврядування, надавши їм право розпоряджатися землями за межами населених пунктів. Втім, поняття «територія громади» у багатьох випадках залишається юридичною абстракцією через відсутність встановлених в натурі меж. Це породжує правовий нігілізм, земельні спори між суміжними громадами, блокує процеси комплексного просторового планування та унеможливорює коректне наповнення місцевих бюджетів.

В умовах воєнного стану та необхідності комплексної відбудови країни вирішення зазначених проблем набуває стратегічного характеру, оскільки безпосередньо впливає на інституційну спроможність та безпеку територіальних громад. Сьогодні територіальна громада – це не просто адміністративна одиниця, а форпост соціальної стійкості та економічного відродження. Інституційна спроможність територіальної громади гарантувати безпеку, соціальний захист та економічне зростання перебуває у прямій кореляції з ефективністю управління її земельно-ресурсним потенціалом як просторовим базисом розвитку. У цьому контексті трансформація практики ситуативного розпорядження землями на користь моделі сталого землекористування набуває ознак об'єктивної необхідності.

Фундаментальною проблемою просторової організації влади на місцевому рівні залишається «функціональна» невизначеність поняття «межа територіальної громади». Крім цього, попри передачу земель у комунальну власність, чинне законодавство не містить ефективних правових запобіжників проти виникнення територіальних конфліктів при встановленні меж. Існуюча судова практика вирішення таких спорів часто є тривалою та неефективною, що актуалізує необхідність впровадження інституту земельної медіації.

Водночас, суто технічний підхід до землеустрою залишає поза увагою оцінку екосистемних послуг, що призводить до ігнорування екологічної вартості земель та виснаження природного капіталу громад. Додаткової гостроти набуває розрив між містобудівною документацією та реаліями соціальної політики, оскільки стратегії розвитку часто не враховують потреб вразливих груп населення та демографічних викликів воєнного часу, що загрожую соціальній стійкості територій у процесі повосенного відновлення.

Мета цього розділу полягає у системному аналізі правових та землевпорядних передумов сталого розвитку територіальних громад, обґрунтуванні необхідності встановлення їхніх меж як базової умови інституційної спроможності, а також у розробці прикладної моделі сталого землекористування, яка інтегрує економічну ефективність, екологічну безпеку та соціальну справедливість.

1. Правове забезпечення щодо формування територіальної громади та її меж, як основи просторового розвитку

У 2014 році в Україні офіційно розпочалася *децентралізація* – реформа самоврядування, спрямована на створення ефективної, спроможної та відповідальної місцевої влади, здатної забезпечити якісні публічні послуги, а також безпечне та комфортне середовище проживання для населення на всій території країни. Сутність цієї реформи полягала не лише у передачі повноважень і фінансових ресурсів від органів державної влади до органів місцевого самоврядування, а й у формуванні нового базового рівня територіального устрою – спроможної *територіальної громади* як ключової ланки у системі публічного управління на місцях¹.

Упровадження реформи відбувалося у відповідності до європейських стандартів, передбачених Європейською хартією місцевого самоврядування², що дало змогу сформувати на базовому рівні ефективну модель самоврядування – *об'єднані територіальні громади* (з часом це формулювання скоротилося до «територіальні громади»).

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає *територіальну громаду* як жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища або міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр. Територіальна громада здійснює свої повноваження щодо вирішення питань місцевого значення в межах відповідної території, що має важливу ознаку – нерозривність³. Саме ця просторова єдність виступає необхідним базисом, на якому громада реалізує свою головну мету – забезпечення високої якості життя мешканців не лише сьогодні, а й у довгостроковій

¹ Реформа децентралізації. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 28.11.2025).

² Європейська хартія місцевого самоврядування: міжнар. док. від 15.10.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 28.11.2025).

³ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%92%D0%A0#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

перспективі. В умовах децентралізації та обмеженості ресурсів спроможність громади до самовідтворення залежить від переходу до парадигми сталого розвитку.

У цьому контексті *сталий розвиток територіальної громади* – це процес системних змін, спрямований на задоволення потреб сучасного покоління без шкоди для можливостей майбутніх поколінь, що досягається через інтегроване планування балансу між економічним добробутом, соціальною інклюзивністю та екологічною безпекою в межах визначеної території⁴.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на балансі трьох взаємозалежних складових (Рис. 1):

Рис. 1. Зміст концепції сталого розвитку

На рівні громади це передбачає запровадження інтегрованого та довгострокового управління землею, бюджетом та інфраструктурою, за якого будь-які економічні рішення приймаються виключно з урахуванням їхнього екологічного та соціального впливу, а поточні дії не створюють для майбутніх поколінь нерозв'язних проблем, таких як нераціональна забудова чи деградація сільськогосподарських земель

Одним з найбільш значущих кроків в рамках реформи стала децентралізація у земельній сфері. Так, з 17 листопада 2020 року почався процес передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення

⁴ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. *United Nations Department of Economic and Social Affairs*. URL: <https://sdgs.un.org/sites/default/files/documents/5987our-common-future.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).

державної власності у комунальну власність територіальних громад⁵. Пізніше, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин», прийнятим 28 квітня 2021 року, запроваджено суттєві трансформації у розподілі повноважень органів влади щодо розпорядження землями. Згідно з його положеннями, земельні ділянки державної власності, розташовані за межами населених пунктів (за винятком земель, необхідних державі для виконання її функцій), були передані у комунальну власність відповідних сільських, селищних і міських рад. У документі також сформульовано чіткий порядок фіксації меж територіальних громад у Державному земельному кадастрі. Окрім того, органи місцевого самоврядування були наділені правом змінювати цільове призначення земельних ділянок приватної власності, а також затверджувати детальні плани територій, що знаходяться за межами населених пунктів. Додатково функції державного контролю за використанням і охороною земель було делеговано обласним державним адміністраціям та виконавчим органам місцевих рад⁶.

Земля є одним із ключових і стабільних джерел надходжень до бюджетів територіальних громад. Хоча частка плати за землю у структурі місцевих податків і зборів поступово зменшувалася протягом 2019–2023 років, в цілому вона залишається високою (становить понад третину) і посідає друге місце після єдиного податку⁷.

В Україні базою для оподаткування платою за землю є нормативна грошова оцінка земельної ділянки⁸. Згідно чинної Методики, технічна документація з нормативної грошової оцінки земельних ділянок розробляється на територію всієї територіальної громади або її частини⁹. Відтак, для розроблення цієї документації межа громади повинна бути належним чином встановленою.

Ключовим викликом для територіальних громад на сучасному етапі є перехід від точкового управління земельними ресурсами до системного просторового розвитку. З 1 січня 2028 року для всіх територіальних громад України запроваджена обов'язкова вимога щодо розроблення та затвердження

⁵ Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин : постанова Каб. Міністрів України від 16.11.2020 р. № 1113. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1113-2020-%D0%BF> (дата звернення: 28.11.2025).

⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021 р. № 1423-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

⁷ Казюк Я., Венцель В. Адміністрування місцевих податків і зборів органами місцевого самоврядування: поточний стан та проблеми. *Децентралізація*. 06.08.2024. URL: <https://decentralization.ua/news/18432> (дата звернення: 28.11.2025).

⁸ Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Ст. 271. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#n6760> (дата звернення: 28.11.2025).

⁹ Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок: постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2021 р. № 1147. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

комплексного плану просторового розвитку території громади¹⁰. Цей документ є революційним для українського законодавства, оскільки вперше поєднує містобудівну документацію на місцевому рівні та документацію із землеустрою, маючи на меті забезпечення сталого розвитку громад¹¹. У контексті просторового планування та управління земельними ресурсами, саме комплексний план покликаний стати основним стратегічним документом, який узгоджує економічні інтереси, екологічні обмеження та соціальні потреби громади. Таким чином, він повинен відігравати центральну роль у впровадженні принципів сталого землекористування на місцевому рівні. Логічно, що розробці комплексного плану просторового розвитку території громади має передувати встановлення її межі.

Встановлення чітких меж територіальних громад є необхідною правовою та геопросторовою передумовою для досягнення сталого розвитку. Чіткі межі створюють інституційну стійкість, визначаючи єдиний простір, де діє юрисдикція органів місцевого самоврядування. Без встановлених меж неможливе чітке розмежування повноважень між суміжними громадами. Межі усувають конфлікти за ресурси, зокрема, земельного податку та створюють прозору основу для прийняття рішень, що є основою верховенства права на місцевому рівні.

Реєстрація меж територіальної громади у Державному земельному кадастрі також формує верифікований просторовий базис, необхідний для подальшого розроблення комплексного плану просторового розвитку території громади. Цей зовнішній контур слугує референтною основою для інтеграції тематичних наборів геопросторових даних, а його відсутність неминуче призводить до порушення топологічної цілісності та просторової логіки документації.

З огляду на викладене вище, для вирішення проблем територіального самозабезпечення громади (а разом із тим, збільшення бази оподаткування, і як результат – дохідної частини бюджету), необхідно чітко визначити та юридично закріпити межі території територіальної громади. Це забезпечить реалізацію прав територіальної громади у сфері регулювання земельних відносин, зокрема – використання землі як просторового базису територіальної громади.

Ст. 1 Закону України «Про землеустрій» надає чітке, але суто *геометричне* визначення межі територіальної громади як «умовної лінії на поверхні землі (у тому числі на водному просторі), що відокремлює територію однієї територіальної громади від інших територій¹²». Це визначення, хоч і необхідне для кадастрового обліку, є *функціонально* неповним з точки зору завдань сталого просторового розвитку. Воно розглядає межу як пасивний розділовий кордон, а не як активну лінію інтеграції та управління.

¹⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17.06.2020 р. № 711-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

¹¹ Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

¹² Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

Нижче наведено основні законодавчі акти, що визначають статус, межі та географічні повноваження органів місцевого самоврядування (територіальних громад), як адміністративно-територіальної одиниці (Таблиця 1).

Таблиця 1

Нормативно-правова ідентифікація ключових категорій просторового устрою територіальних громад

Термін	Джерело (Закон)	Дефініція	Коментар до застосування
Територіальна громада	Конституція України (Ст. 140); Закон «Про місцеве самоврядування» (Ст. 1)	Жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільно об'єднані в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду згідно із законом.	Є первинним суб'єктом місцевого самоврядування та власником комунальної власності (включаючи землю) в межах своєї території.
Межа території територіальної громади	Закон «Про землеустрій» (Ст. 1)	Умовна лінія на поверхні землі (у тому числі на водному просторі), що відокремлює територію однієї територіальної громади від інших територій.	Суто геометричне, кадастрове визначення, як об'єкту землеустрою (Ст. 46-1). Єдина юридична лінія, яка визначає просторову сферу повноважень органу місцевого самоврядування.
Адміністративно-територіальна одиниця	Конституція України (Ст. 133)	Складова частина території України, що є територіальною основою для організації та діяльності відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (області, райони, міста, селища, села).	Межа територіальної громади не може змінювати межі вищих адміністративно-територіальних одиниць (районів, областей).

Землеустрій	Закон «Про землеустрій» (Ст. 1)	Сукупність соціально-економічних, екологічних та юридичних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональну організацію території.	Проект землеустрою щодо встановлення меж територіальної громади є єдиною юридичною підставою для їх фіксації.
Проект землеустрою щодо встановлення меж територій територіальних громад	Закон «Про землеустрій» (Ст. 46-1)	Документація із землеустрою, яка розробляється з метою з'ясування дійсної межі, вирішення спору, та внесення відомостей про межі до Державного земельного кадастру.	Обов'язково включає Каталог координат поворотних точок та креслення.
Комплексний план просторового розвитку території територіальної громади	Закон «Про регулювання містобудівної діяльності» (Ст. 16-1)	Одночасно містобудівна документація та документація із землеустрою, що визначає планувальну організацію, функціональне зонування, пріоритети та режим використання території територіальної громади у межах її встановленої межі.	Комплексний план просторового розвитку наповнює юридичну межу функціональним змістом і є головним інструментом сталого розвитку.
Старостинський округ	Закон «Про місцеве самоврядування» (Ст. 14-1)	Територіальна одиниця, що утворюється сільською, селищною, міською радою для забезпечення представництва інтересів жителів сіл, селищ, розташованих на території територіальної громади, крім її адміністративного центру.	Хоча він не є окремою адміністративно-територіальною одиницею, межі старостинського округу є ключовими для внутрішнього адміністративно-господарського зонування та диференційованого розвитку.

Державний земельний кадастр	Закон «Про Державний земельний кадастр» (Ст. 1)	Єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про об'єкти адміністративно-територіального устрою (включно з межами територіальної громади).	Юридично підтверджує координати межі.

Методологічною проблемою, що потребує вирішення, є дисбаланс між геометричною фіксацією межі територіальної громади (визначення «Межа території територіальної громади» та «Проект землеустрою...»), де треба вирішити питання спорів щодо суміжних меж та обґрунтування віднесення земельних ділянок до належності територіальній громаді. Другою методологічною проблемою є функціональне наповнення простору всередині цієї межі для забезпечення цілей «Комплексного плану розвитку...» та збалансований (сталий) розвиток населених пунктів і «Старостинських округів».

Стаття 46-1 Закону України «Про землеустрій», що регламентує розроблення проєктів землеустрою щодо встановлення меж територіальних громад, підтверджує цей підхід, визначаючи цілі:

1. З'ясування *дійсної межі* громади (усунення кадастрових помилок).
2. Вирішення *спору* (конфлікт інтересів).
3. Внесення відомостей до Державного земельного кадастру (формалізація межі).

Усі зазначені цілі є *землевпорядними* за своєю суттю, спрямованими на *документальне фіксування та юридичне підтвердження* наявного стану. Проте, вони не висувають вимог до межі як чинника, що оптимізує просторове планування та економічну спроможність громади.

Підставою для розроблення такого проєкту землеустрою є рішення органу місцевого самоврядування, що представляє інтереси територіальної громади; цей же орган затверджує проєкт, надаючи йому легітимності. Проєкт землеустрою щодо встановлення меж території територіальної громади не може змінювати межі адміністративно-територіальних одиниць та підлягає обов'язковому погодженню з усіма суміжними громадами. Рішення щодо погодження приймаються відповідними радами в ході сесійних засідань. Крім цього, за рядом виключень, неприпустимим є розташування сформованої

земельної ділянки в межах декількох територіальних громад¹³. Встановлення межі та складання проекту виконується відповідно до вихідних (архівних) матеріалів, за якими в минулому були визначені межі місцевих рад, які увійшли до складу сформованих територіальних громад, а також за матеріалами формування території суміжних місцевих рад¹⁴.

Фактично, наразі питання встановлення меж громад регулюються трьома блоками законодавчих актів: загальним законодавством (конституційна та організаційна основа); спеціальним (земельним) законодавством; законодавством просторово-планувальної сфери (Таблиця 2).

Таблиця 2

Нормативно-правові акти, що регулюють питання встановлення меж територіальних громад

1. Конституційна та організаційна основа			
№	Назва Закону	Статті, що регулюють межі та повноваження	Ключовий вплив на географічні межі
1.	Конституція України	Ст. 133, 140, 142.	Визначає територіальний устрій (Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села), гарантує місцеве самоврядування та право власності територіальної громади на землю та природні ресурси у межах їхніх територій.
2.	Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»	Ст. 1, 19, 26.	Визначає поняття «територіальна громада» та «компетенція органу місцевого самоврядування». Встановлює, що територія громади є основою для реалізації повноважень. Ст. 26 (Виключна компетенція) включає вирішення питань адміністративно-територіального устрою та управління землею у межах територіальної громади.
3.	Закон України «Про засади державної регіональної політики»	Ст. 5, 8.	Визначає принципи та цілі формування просторової організації держави, встановлюючи необхідність узгодження інтересів на різних територіальних рівнях (регіональному, субрегіональному).

¹³ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

¹⁴ Чому необхідно встановлювати межі об'єднаних територіальних громад. Головне управління Держгеокадастру у Рівненській області. URL: <https://rivnenska.land.gov.ua/info/chomu-neobhidno-vstanovlyuvaty-mezhi-obyednanyh-terytorialnyh-gromad/> (дата звернення: 28.11.2025).

2. Спеціальне законодавство			
4.	Земельний кодекс України	Ст. 12, 83, 186, 186-1.	Визначає склад земель та суб'єктів права власності. Ст. 83 (Право комунальної власності) чітко закріплює, що землі, розташовані в межах населених пунктів, а також землі за їх межами, які належать до комунальної власності, входять до територій територіальної громади.
5.	Закон України «Про землеустрій»	Ст. 1 (визначення), 46-1 (проекти).	Головний документ щодо процедури. Встановлює юридичне визначення <i>межі території територіальної громади</i> та детально регламентує склад і порядок розроблення <i>Проектів землеустрою щодо встановлення меж території територіальних громад</i> .
6.	Закон України «Про Державний земельний кадастр»	Ст. 1, 10, 15, 20.	Регулює внесення відомостей про межі територіальної громади (як об'єктів адміністративно-територіального устрою) до ДЗК. Без внесення до ДЗК межа не набуває юридичної сили .
7.	Закон України «Про адміністративно-територіальний устрій України»	(В процесі прийняття)	Документ, що має замінити Закони 1981 та 2020 років. Регулює порядок утворення, ліквідації, встановлення та зміни меж адміністративно-територіальних одиниць (районів, громад). <i>Наразі застосовуються перехідні положення</i> .
3. Законодавство просторово-планувальної сфери			
8.	Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності»	Ст. 16-1 (Комплексний план), 17.	Визначає повноваження органів місцевого самоврядування щодо розроблення Комплексного плану просторового розвитку території . Цей план фактично наповнює юридичну межу функціональним змістом , зонуванням та режимами використання території.
9.	Закон України «Про планування використання земель»	Ст. 1, 2, 7.	Визначає правові основи планування використання земель, що є необхідною передумовою для сталого розвитку.

Наведені закони демонструють дворівневу систему регулювання:

1. Формально-юридичний рівень (Земельний кодекс України, Закони України «Про землеустрій» та «Про Державний земельний кадастр») – відповідає за фіксацію, реєстрацію та юридичне визнання межі територіальної громади як кадастрового об'єкта.

2. Функціонально-просторовий рівень (Закони України «Про міське самоврядування в Україні» та «Про регулювання містобудівної діяльності») – відповідає за реалізацію повноважень органів місцевого самоврядування,

планування та управління територією всередині цієї межі для досягнення цілей сталого розвитку.

Саме розрив між цими двома рівнями – між юридичною «лінією» (Закон України «Про землеустрій») та функціональною «площею» (в Комплексному плані) – є ключовою методологічною проблемою.

Сучасна територіальна громада є складною багатофункціональною системою, яка включає:

- **Урбаністичні зони** (міста, селища) зі специфічними пріоритетами (житлова забудова, інфраструктура, соціальні послуги).

- **Сільські (аграрні)** території з домінантами (сільськогосподарське виробництво, меліорація, збереження родючості ґрунтів).

- **Природно-ресурсні об'єкти** (ліси, водні об'єкти, рекреаційні зони), для яких важливі екологічний захист, туризм, водозабезпечення.

- **Промислові та інфраструктурні об'єкти** (зони розміщення виробництва, транспортні коридори).

Межа територіальної громади, як єдина юридична лінія, об'єднує ці функціонально різні простори, але Закон не вимагає диференційованого підходу до їхнього планування на етапі встановлення цієї межі. Це також створює методологічний конфлікт.

Особливо критичним є те, що проєктування межі територіальної громади, згідно з Законом, фокусується на *каталозі координат*, а не на *просторовому аналізі* забезпечення рівномірного та збалансованого розвитку всіх складових частин громади, включаючи старостинські округи.

Таким чином, межа, встановлена за чинною процедурою, може бути *юридично бездоганною*, але *просторово неефективною*, що ускладнює подальшу розробку Комплексного плану просторового розвитку.

Не зважаючи на те, що вимоги до розроблення проєктів землеустрою щодо встановлення меж територій територіальних громад сформульовані у нормативно-правових актах, низка практичних аспектів залишається не врегульованою, про що йдеться у¹⁵.

Однією з ключових проблем правового характеру є відсутність механізму досудового регулювання спорів між територіальними громадами у разі їх відмови у погодженні проєкту землеустрою щодо встановлення меж громади. Наразі судова система залишається єдиною інстанцією вирішення конфліктів між громадами. Водночас, для інших земельних спорів передбачена можливість їх врегулювання шляхом медіації. Остання являє собою позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за

¹⁵ Дубницька М. В., Даценко Л. М., Тітова С. В. Встановлення меж територій територіальних громад: проблеми та практичні аспекти. *Сучасні технології землеустрою, кадастру та управління земельними ресурсами* : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 14–15 берез. 2024 р. Київ: НАУ, 2024. С. 30–32. URL: <https://gis.nau.edu.ua/sites/default/files/conf/land/2024/Land2024.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).

допомогою медіатора намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт чи спір шляхом переговорів¹⁶.

З огляду на недосконалість чинних норм, що призводять до численних судових спорів, нами розроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання. Запропонований авторський підхід передбачає інтеграцію механізмів досудового врегулювання в земельпорядну процедуру. Удосконалений процес встановлення меж територіальних громад, який відображає наше бачення необхідних змін, наведено у Таблиці 3.

Таблиця 3

Етапи встановлення меж територіальних громад (пропозиція)

1 Етап: Ініціювання та розробка		
Етап	Зміст процесу	Регулюючий закон
Ініціювання	Рішення відповідної ради про розроблення проекту землеустрою щодо встановлення меж територіальної громади.	ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»; Земельний кодекс України (ст. 173)
Розробка проекту землеустрою	Розроблення проекту землеустрою сертифікованим інженером-землевпорядником. Створення варіантів меж на основі ГІС-аналізу, врахування існуючого землекористування та кадастрових даних.	ЗУ «Про землеустрій» (ст. 50); ЗУ «Про Державний земельний кадастр».
Ініціювання Робочих груп для погодження (узгодження) меж з суміжними територіальними громадами	Розроблення принципів, правил, процедур погодження і уникнення спорів щодо елементів проекту або варіантів проекту. Створення документів щодо погодження меж з суміжними територіальними громадами.	Відсутній, але норми можуть бути відображеними у Земельному кодексі України, ЗУ «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України»
2 Етап: Погодження та узгодження		
Етап	Зміст процесу	Регулюючий закон
Погодження меж	Надання проекту на розгляд та погодження суміжним територіальним громадам та відповідним органам виконавчої влади (наприклад, територіальним органам Держгеокадастру, обласній раді).	ЗУ «Про землеустрій» (ст. 50); ЗКУ (ст. 173, 186).

¹⁶ Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. Ст. 1. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20> (дата звернення: 28.11.2025).

Погодження на місцях	Проведення громадських слухань та/або обговорення з мешканцями громади.	ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 13); Конституція України (ст. 38).
☐ Виникнення Спору	Ненадання погодження суміжного громадою або іншим органом.	ЗУ «Про землеустрій»; ЗКУ.
Медіація	Проведення погоджувальних комісій (робочих груп) або залучення незалежних посередників (медіаторів) для досудового врегулювання спору.	ЗУ «Про медіацію» (як альтернативний спосіб вирішення спорів); Процесуальні кодекси (якщо спір переходить у судову площину).
Судовий розгляд	Передача неврегульованого спору до суду для вирішення. (Тут може призначатися судова земельно-технічна експертиза).	Кодекс адміністративного судочинства України (КАСУ).
3 Етап: Затвердження та реєстрація		
Етап	Зміст процесу	Регулюючий закон
Затвердження проекту	Розробник проекту (землевпорядник) представляє фінальний проект (з усіма погодженнями або рішенням суду) на сесії ради громади. Проводиться голосування депутатів та приймається рішення про затвердження.	ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»; ЗУ «Про землеустрій» (ст. 50).
Внесення до ДЗК	На підставі затвердженого рішення ради та проекту землеустрою, дані про межі громади вносяться до Державного земельного кадастру .	ЗУ «Про Державний земельний кадастр» (ст. 18, 20); Постанова КМУ про порядок ведення ДЗК.
Правовий наслідок	Межі громади вважаються юридично встановленими та закріпленими на місцевості.	ЗКУ (ст. 173).

Аналіз судової практики та рішень органів місцевого самоврядування дозволяє виокремити *ключові категорії спорів щодо встановлення меж територіальних громад*.

1. *Спори щодо одностороннього встановлення / зміни меж громади* (так звана «територіальна експансія»). Найбільш показовою в цьому контексті є справа № 640/35685/21 (спір між Київською міською радою та Бучанською районною радою щодо меж селища Коцюбинське). У цій справі суд визнав протиправним затвердження проекту землеустрою щодо зміни меж селища,

який був прийнятий без погодження із суміжною територіальною громадою (містом Києвом). Згідно рішення суду, зміна меж громади не може відбуватися в односторонньому порядку за рахунок земель суміжної адміністративно-територіальної одиниці без її офіційної згоди. Будь-які рішення органів місцевого самоврядування, що легітимізують такі зміни без повного пакету погоджень, підлягають скасуванню як такі, що порушують принципи територіального устрою¹⁷.

Більше того, судова практика демонструє небезпечну тенденцію криміналізації земельних спорів. Показовим прикладом є кримінальне провадження, у рамках якого розслідуються обставини затвердження Марганецькою міською радою (Дніпропетровська область) проекту землеустрою щодо встановлення меж громади від 26.01.2023. Слідство встановило, що рішенням Марганецької міської ради «фактично самовільно та одноосібно здійснено зміну адміністративних меж суміжних територіальних громад». При цьому, проект землеустрою не був погоджений суміжними громадами, зокрема Мирівською та іншими, що є прямим порушенням ст. 186 Земельного кодексу України. Внаслідок одностороннього затвердження проекту, у суміжних громадах було «вилучено» землі орієнтовною площею 1600 га (у Мирівській громаді) та приблизно 6500 га у іншій суміжній територіальній громаді, чим «завдано істотну шкоду інтересам територіальним громадам Нікопольського району»¹⁸. З огляду на це, слідчі органи кваліфікують дії посадовців за ч. 1 ст. 364-1 Кримінального кодексу України («Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, або службовою особою – суб'єктом публічного права»¹⁹«).

У випадках, коли йдеться про значні площі спірних земель, що потенційно можуть бути передані під забудову чи освоєння, юридичні наслідки для органу місцевого самоврядування виходять за межі скасування рішення: виникає індивідуальна кримінальна відповідальність. Це підтверджує тезу, що відсутність механізму досудового врегулювання (медіації), передбаченого ст. 158-1 Земельного кодексу України, не лише затягує адміністративні процеси, але й створює ґрунт для зловживань та кримінального переслідування посадовців.

2. *Спори щодо містобудівної документації регіонального рівня.* У справі № 640/35688/21 (Київ проти Київської обласної ради) предметом спору стала Схема планування території Київської області, з якої, на думку позивача, вбачається розширення меж Коцюбинської, Ірпінської, Бучанської, Гатненської, Вишгородської територіальних громад Київської області за рахунок території міста Києва. За результатами розгляду справи судом визнано протиправним та нечинним рішення Київської обласної ради від 09 вересня 2021 року № 114-05-

¹⁷ Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 12.03.2024 р. у справі № 640/35685/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117597701> (дата звернення: 28.11.2025).

¹⁸ Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 22.10.2024 р. у справі № 182/6148/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122534269> (дата звернення: 28.11.2025).

¹⁹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Ч. 1 ст. 364-1. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

VIII «Про затвердження Схеми планування території Київської області»²⁰). Очевидно, що відсутність встановлених меж громад створює правовий колапс, коли документи вищого рівня (обласні схеми) суперечать документам місцевого рівня (генплани міст), і суди змушені вирішувати суто земельпорядні питання технічного характеру в процесуальному полі.

3. *Геопросторові колізії* (спори через накладання меж). Цей тип конфлікту виникає, коли суміжна громада має об'єктивні підстави для відмови у погодженні меж через технічні помилки у земельпорядній документації або в Державному земельному кадастрі. Типовим прикладом є відмова Юженської міської ради погодити межі Коблівської сільської громади через виявлене накладання контурів території²¹. На відміну від «експансії», де дії ініціатора є умисними, тут сторони стають заручниками помилок третіх осіб. Юридично позиція громади, яка відмовляє, є бездоганною (вона захищає свою територію від зменшення), але це заводить ситуацію в «інституційний глухий кут». Вирішити таку колізію в суді вкрай складно, оскільки суддя не є технічним фахівцем (земельпорядником). Саме тут медіація є безальтернативною: вона дозволяє перенести спір із зали суду за стіл переговорів із залученням незалежних технічних експертів для корекції координат (пошуку спільної межі без накладок).

З огляду на викладене вище, медіація є ефективним інструментом зниження конфліктності та забезпечення інституційної стійкості при встановленні або зміні меж громад, тому цей механізм доцільно запровадити для процесу погодження їхніх меж. Так, доцільним є внесення змін до ст. 158-1 Земельного кодексу України і запровадження обов'язкової досудової процедури врегулювання спорів щодо меж територіальних громад та адміністративно-територіальних одиниць. Оскільки межі громад є публічним інтересом, а судові спори блокують бюджетний процес та просторове планування, держава має право вимагати від органів місцевого самоврядування спроби домовитися перед поданням позову. Це відповідає загальноєвропейській практиці альтернативного вирішення спорів у публічній площині²².

Можна запропонувати чотирьох-етапний алгоритм медіації при врегулюванні спорів щодо меж територіальних громад (Рис. 2).

²⁰ Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 16.06.2025 р. № 128254315. *YouControl*. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/128254315/> (дата звернення: 28.11.2025).

²¹ Про відмову в погодженні проекту землеустрою щодо встановлення меж території Коблівської сільської територіальної громади Миколаївської області : рішення Юженської міськ. ради від 23.08.2023 р. № 1473-VIII. *Юженська міська територіальна громада*. URL: <https://ymtg.gov.ua/documents/64920-pro-vidmovu-v-pogodzenni-proektu-zemleustroi-shhodo-vstanovlennia-mez-teritoriyi-koblivskoyi-silskoyi-teritorialnoyi-gromad> (дата звернення: 28.11.2025).

²² Альтернативні способи вирішення спорів. *Національна асоціація адвокатів України*. 14.03.2024. URL: <https://unba.org.ua/publications/8920-al-ternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html> (дата звернення: 28.11.2025).

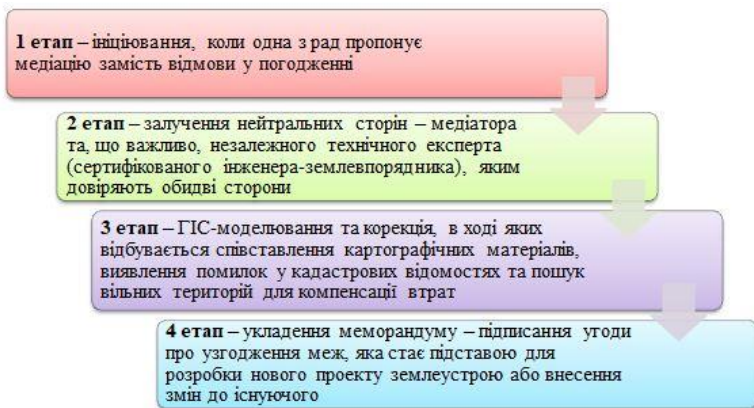

Рис. 2. Алгоритм медіації при врегулюванні спорів щодо меж громад

У контексті сталого просторового розвитку, ефективне вирішення земельних спорів виходить за межі суто юридичної площини і потребує застосування міждисциплінарного підходу. Якщо правова складова медіації забезпечує процедурну легітимність та відповідність домовленостей законодавству, то геоінформаційні системи виступають технологічним фундаментом для прийняття обґрунтованих рішень. Земельна медіація, за своєю суттю, є процесом переговорів «над картою», тому ефективність діалогу між громадами напряму залежить від якості, актуальності та верифікованості геопросторових даних.

По-перше, ГІС-технології дозволяють звести воедино усі наявні вихідні дані та створити об'єктивну просторову картину ситуації. По-друге, вони дозволяють сторонам бачити наслідки рішень у режимі реального часу – за результатами моделювання різних варіантів проходження межі громади. По-третє, ГІС дозволяє оперативно знайти та візуалізувати рівноцінні вільні території для компенсації (обміну) у випадках виявлення неусувних кадастрових накладок (коли юридично дві громади мають права на одну ділянку). Таким чином, інтеграція ГІС-технологій у правову процедуру медіації забезпечує принцип «просторової доказовості». Юридичні домовленості, закріплені в медіаційній угоді, стають не просто декларацією про наміри, а мають точну просторову прив'язку, що гарантує їх безперешкодну імплементацію в землевпорядну документацію.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що встановлення чітких меж територіальних громад є фундаментальною інституційною передумовою їхнього сталого розвитку, а не лише технічною землевпорядною процедурою. Юридична невизначеність просторового базису громади блокує ключові управлінські процеси: від коректного оподаткування та наповнення місцевих бюджетів до розроблення Комплексних планів просторового розвитку. В умовах децентралізації відсутність встановлених меж перетворює територію громади на зону правових ризиків, що призводить до міжмуніципальних конфліктів, неможливості ефективного розпорядження земельним банком та навіть до кримінального переслідування посадових осіб місцевого самоврядування.

Вирішення цієї системної проблеми потребує трансформації підходів до врегулювання земельних спорів при встановленні меж громад шляхом імплементації інституту медіації в землепорядну практику. Запровадження обов'язкової досудової процедури узгодження меж, посиленої використанням сучасних ГІС-технологій та незалежною експертизою, дозволить перевести конфлікти з політичної площини у конструктивне русло просторового моделювання. Такий підхід не лише розблокує процес встановлення меж, але й забезпечить формування верифікованої геопросторової основи, необхідної для повоєнного відновлення та подальшого сталого землекористування громад.

Разом з тим, досягнення цілей сталого розвитку неможливе лише шляхом вдосконалення землепорядних і правових механізмів. Інституційна стійкість території повинна конвертуватися в соціальну безпеку її мешканців, що зумовлює необхідність розгляду соціальних трансформацій, зокрема проблеми депресивності територій та забезпечення суспільних потреб.

2. Соціальні виклики сталого розвитку

Попри повномасштабну війну, в Україні вже триває процес відновлення, який розпочався з територіальних громад. Відновлення у громадах нині здебільшого зосереджене на відбудові та ремонті закладів освіти, охорони здоров'я, громадських будівель, об'єктів критичної комунальної інфраструктури (водо-, теплопостачання, енергетики), доріг, мостів, облаштуванні укриттів тощо. Утім, сама лише відбудова об'єктів не зможе забезпечити подальшого розвитку громади в повоєнному періоді: він можливий лише за умови запровадження й дотримання інтегрованого підходу до планування та організації усіх процесів відновлення, спрямованих на зміцнення економічної активності й покращення соціальних сервісів для жителів громади. Органи місцевого самоврядування якнайкраще можуть урахувати специфіку своєї громади, особливості та конкретику проблем, зайти власні шляхи розвитку, надавши їм статус місцевих нормативних актів та управлінських рішень. Застосування методики самооцінювання та SWOT-аналізу на місцевому рівні може сприяти розв'язанню таких завдань (Рис. 3).

Рис. 3. Перелік завдань територіальної громади на місцевому рівні

Особливої актуальності сьогодні набула проблема реалізації ефективної соціальної політики, адже мільйони людей опинилися в стані соціальної вразливості: внутрішньо переміщені особи, ветерани, постраждалі від бойових дій, особи з інвалідністю, сім'ї з дітьми та малозабезпечені. В цих умовах соціальна політика стала не лише інструментом підтримки населення, а й чинником збереження національної єдності, довіри до держави та суспільної стабільності. Водночас, теперішні виклики потребують не тільки оперативного реагування на кризи, а й стратегічного переорієнтування підходів до соціальної політики. Її відновлення в післявоєнний період має відбуватися з урахуванням засад сталого розвитку. Зокрема, важливим є впровадження Цілей сталого розвитку ООН, з акцентом на подолання бідності, забезпечення інклюзивної освіти, гідної праці, соціального захисту та зменшення нерівності. Водночас післявоєнне відбудовування потребує не тільки розв'язання найнагальніших гуманітарних негараздів, а й творення тривалої стратегії сталого розвитку, яка інтегрує соціальні, економічні та екологічні складники. Зважаючи на це, соціальна політика має бути не лише пристосовною до умов кризи, але й спроможною сприяти формуванню справедливого, інклюзивного та стійкого суспільства.

Соціальна політика є системою заходів, які впроваджує держава для забезпечення добробуту населення, захисту вразливих верств громадян, збереження соціальної стабільності та забезпечення соціальної справедливості. В умовах соціальних трансформацій, викликаних війною, збільшується потреба в адаптивних і гнучких формах політики, орієнтованих на довгострокову перспективу. Соціальна політика виступає як один з ключових інструментів гарантування життєздатності держави та добробуту громадян. Вона відіграє важливу роль у формуванні соціальної безпеки, згуртованості суспільства та

підтримці найуразливіших верств населення²³. *Сталий розвиток* – це модель соціального прогресу, що забезпечує задоволення потреб поточного покоління, не завдаючи шкоди спроможності майбутніх поколінь для задоволення їхніх потреб. Особливе місце, на нашу думку, посідає соціальний вимір сталого розвитку, оскільки саме він гарантує стабільність суспільства, зменшує соціальну напруженість та підтримує людський капітал. Інтеграція соціальної політики в стратегії сталого розвитку дає змогу державі не лише реагувати на поточні соціальні виклики, а й формувати довготермінову політику, орієнтовану на розвиток людського потенціалу, згуртованість суспільства та покращення якості життя. В умовах глобальних викликів – економічної нерівності, соціальної вразливості, екологічних негараздів – соціальна політика стає не лише засобом захисту громадян, а й механізмом, який сприяє довгостроковому та збалансованому розвитку (Рис. 4). Успішні ініціативи з місцевого економічного розвитку повинні бути цілеспрямованими, багатоплановими і бути спрямованими на вирішення широкого кола питань, пов'язаних із забезпеченням сталого розвитку громади та збалансуванням економічних, соціальних і природоохоронних завдань. Розробники таких програм аналізують широкий спектр проблем, можливостей і рішень, враховуючи при цьому місцеві ресурси, факторні умови, капітал громади та специфіку кожної громади.

Рис. 4. Основні аспекти взаємодії соціальної політики та сталого розвитку

Для того, щоб планувати щось на майбутнє, очевидно, слід зрозуміти, де ми є сьогодні. Це стосується і планів розвитку громади. Перш ніж будувати плани, слід провести детальну діагностику поточного стану місцевої громади. Йдеться про комплексне і багатостороннє дослідження стану території, вивчення

²³ Медяник В. А. Поняття державної соціальної політики: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 528–531. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/128>

потенціалу громади, аналіз можливостей середовища, готовності головних гравців місцевого ринку до активної та узгодженої поведінки у формуванні та використанні місцевих конкурентних переваг. Діагностика поточного стану території повинна базуватися на комплексному підході і включати, щонайменше, три наступні види дослідження:

1. *Базовий (об'єктивний) аналіз* статистичних показників стану громади. Полягає у підготовці Профілю громади («фотографії зрізу» економічної ситуації).

2. *Соціологічний аналіз*. Це аналіз стану громади, побудований на результатах опитування місцевого бізнесу чи громади. Такий аналіз є суб'єктивним, але може допомогти зрозуміти причини розвитку чи занепаду, а також природу тих чи інших статистичних показників.

3. *Стратегічний аналіз*. Найпопулярнішим методом стратегічного аналізу є SWOT-аналіз, який допомагає упорядкувати висновки базового та соціологічного аналізу, всю наявну інформацію про громаду, регіон, тенденції в країні та світі, розкласти пріоритети.

Ефективним методологічним інструментом стратегічного планування розвитку територіальної громади є *SWOT-аналіз*, який забезпечує упорядкування, систематизацію та структурування ендогенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) факторів, що визначають поточний стан та перспективи трансформації громади. Методика здійснення SWOT-аналізу базується на класифікації інформації за чотирма категоріями: сильні сторони, слабкі сторони, можливості та загрози.

На практиці застосування цього методу часто супроводжується методологічними труднощами щодо коректної ідентифікації та категоризації факторів. Якщо диференціація між бажаними (сильні сторони) та небажаними (слабкі сторони) чинниками є інтуїтивно зрозумілою, то розмежування внутрішніх характеристик і зовнішніх умов потребує чіткої верифікації. У науковій літературі та практиці управління прийнято вважати, що сильні та слабкі сторони відображають внутрішнє середовище об'єкта та піддаються безпосередньому управлінському впливу. Натомість можливості та загрози є атрибутами зовнішнього середовища, які мають об'єктивний характер і не залежать від волі суб'єкта управління, проте вимагають адаптації. Інший підхід розглядає ці категорії у часовому вимірі: сильні та слабкі сторони характеризують поточний стан системи, тоді як можливості та загрози відносяться до прогностичних трендів. Коректно проведений SWOT-аналіз дозволяє сформувати стратегічну матрицю, яка демонструє, яким чином мобілізація внутрішнього ресурсного потенціалу здатна мінімізувати наявні слабкості, нівелювати зовнішні загрози та максимізувати використання сприятливих можливостей. Цей інструмент є ключовим для обґрунтування стратегічних пріоритетів розвитку території²⁴.

Актуальним питанням залишається суттєва диференціація територіальних громад за рівнем їхньої спроможності та резильентності в умовах глобальної турбулентності. Спостерігається тенденція, за якої одні муніципальні утворення демонструють високу адаптивність, здатність до консолідації

²⁴ Даценко Л. М., Тітова С. В., Дубницька М. В. Просторове планування та організація розвитку територій: навч. посіб.: електронна версія / Л. М. Даценко, С. В. Тітова, М. В. Дубницька. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. 212 с. ISBN 978-617-8667-9-2.

ресурсів та трансформації викликів у нові точки зростання, тоді як інші характеризуються пасивною управлінською позицією та реалізацією інерційних сценаріїв розвитку, посилаючись на дефіцит фінансових ресурсів. Варто наголосити, що успішність місцевого розвитку не є стохастичним процесом; вона є результатом системного підходу, якісного стратегічного планування, застосування ефективних управлінських практик та послідовної реалізації визначених цілей.

Стратегічне планування – це впорядкована діяльність, спрямована на обґрунтування та прийняття важливих рішень щодо місцевого розвитку, впровадження заходів, програм та проєктів, які направлені на реалізацію змін задля бажаного майбутнього стану території. Стратегічне планування передбачає глибоке дослідження ситуації, виконання аналізу зовнішнього оточення території та її внутрішнього потенціалу, вивчення проблем громади, обґрунтування бачення розвитку та оцінку можливих стратегічних альтернатив. Стратегічне планування побудоване на комунікації та участі громади, а тому сприяє врахуванню різноманітних інтересів та цінностей, прийняттю консолідованих рішень, на реалізації яких концентруються зусилля та ресурси основних учасників місцевого розвитку.

Варто уточнити співвідношення понять «стратегічне планування» та «стратегічне управління». *Стратегічне управління* – це системний послідовний процес впливу (планування, організація, мотивація, контроль), що визначає порядок дій з розробки і реалізації стратегії. Це постійна діяльність та контроль з метою вчинення правильних дій, які необхідно зробити сьогодні, щоб досягнути бажаних цілей у майбутньому. *Стратегічне планування* – це процес постановки цілей, пошуку шляхів їх досягнення, розробка алгоритму дій, планування необхідних ресурсів, системи моніторингу та підтримки зв'язку із зовнішнім середовищем. Матрицею, або своєрідним «фундаментом» для стратегічного плану розвитку громади є *плани просторового розвитку території – містобудівна документація*, що визначає головні питання довгострокового планування та забудови території громади.

В реаліях України до початку воєнних дій у суспільній свідомості ми мали певну абсолютизацію ідеї регіонального розвитку на шкоду ідеї розвитку місцевого, забуваючи, що обличчя тих же регіонів (звичайно, крім Києва та Севастополя, які, власне, і є містами або міськими агломераціями) визначають населені пункти. Саме в населених пунктах проживає понад 99% населення країни, зосереджується понад дві треті новоствореної доданої вартості і, відповідно, валового продукту і саме тут знаходяться основні політичні, соціальні, економічні, екологічні «больові точки» держави. Ми також спостерігали чіткі тренди урбанізації, які щорічно демонстрували її поглиблення і тягнули за собою всі супутні наслідки²⁵. Планування місцевого розвитку, а значить, і розробка стратегічних планів економічного, соціального чи сталого

²⁵ Васильченко Г., Парасюк І., Єременко Н. Планування розвитку територіальних громад: навч. посіб. для посад. осіб місц. самоврядування / Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко; Асоціація міст України. Київ: ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 256 с. URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/1plangrweb.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).

розвитку громади взаємопов’язана з планами просторового розвитку території – генеральним планом, планом зонування території та детальним планом території.

Після завершення активних бойових дій Україна постане перед викликом не лише відновлення зруйнованої інфраструктури, але й перебудови системи соціальної політики відповідно до нових умов. Соціальна сфера зазнала значних втрат: мільйони стали внутрішньо переміщеними особами, втратили житло, роботу, здоров’я чи близьких. Це обумовлює необхідність не просто повернення до довоєнного стану, а формування нової адаптивної моделі соціальної підтримки, яка відповідатиме цілям сталого розвитку й національної безпеки. Основні характеристики соціальної політики в післявоєнний період відображені у табл. 4., сформовано авторами на основі²⁶.

Таблиця 4

Ключові особливості соціальної політики післявоєнного періоду	
Особливості	Зміст
Масовість соціальних потреб	Значна кількість громадян потребуватиме тривалої підтримки: ветерани, внутрішньо переміщені особи, постраждалі від війни.
Нерівномірність регіонального розвитку	Відбудова соціальної інфраструктури потребуватиме більше старань у регіонах, що зазнали найбільших знищень.
Трансформація категорій вразливості	З’являться нові соціальні верстви: демобілізовані військові, реабілітанти, діти війни, особи, які втратили членів родини
Зростання ролі місцевого самоврядування	Громади стануть головними виконавцями програм підтримки на місцях
Психосоціальні наслідки війни	Масова потреба у психологічній підтримці, соціальній адаптації, інтегруванні в соціум.
Вимога прозорості та ефективності	Соціальна політика має стати максимально адресною, підзвітною та цифровізовано

У цьому контексті цілі сталого розвитку, затверджені ООН, є важливою основою для інтеграції соціальних, економічних та екологічних аспектів у формуванні нової соціальної політики. Орієнтація на ці цілі дозволяє забезпечити баланс між гуманітарними потребами та довгостроковим розвитком, сприяючи соціальній згуртованості, економічній стабільності та екологічній відповідальності.

Концепція інтегрованого розвитку території територіальної громади – документ стратегічного планування, який може розроблятися на замовлення органу місцевого самоврядування із залученням місцевих мешканців, суб’єктів господарювання, що зареєстровані та/або здійснюють господарську діяльність на території відповідної територіальної громади або мають намір здійснювати

²⁶ Хмарська І., Кучерява К., Клімова І. Особливості післявоєнного відновлення економіки України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-31>.

таку діяльність у межах відповідної території, і визначає довгострокові, міждисциплінарні, просторові та соціально-економічні пріоритети розвитку території, є вихідними даними для розроблення містобудівної документації на місцевому рівні на принципах сталого розвитку з метою підвищення якості життя, доступності та рівності можливостей, сприяння розвитку соціальних суспільних відносин та ділової активності, оптимізації адміністративної діяльності, відповідає державним і регіональним програмам розвитку та затверджується відповідним органом місцевого самоврядування²⁷. Саме цей документ, на нашу думку, повинен стати ключовим щодо відбудови України, тому що Концепція інтегрованого розвитку території відображає стратегічні напрямки розвитку території на основі інтеграції всіх ключових сфер – соціального та економічного розвитку, збереження довкілля та історичної спадщини, оптимізації інженерно-транспортної інфраструктури тощо; залучає широке коло стейкхолдерів, зокрема, мешканців громади та суб'єктів господарювання, що зареєстровані та/або здійснюють чи мають намір здійснювати господарську діяльність на території громади; визначає довгострокові, міждисциплінарні, просторові та соціально-економічні пріоритети розвитку території; відповідає державним, регіональним та місцевим програмам розвитку.

Сучасні виклики, пов'язані з війною в Україні, вимагають докорінного переосмислення державної соціальної політики. Збройна агресія призвела до масштабної гуманітарної кризи, різкого зростання кількості вразливих категорій населення, руйнування соціальної інфраструктури та суттєвого тиску на бюджетну систему. У цих умовах соціальна політика стала не лише засобом підтримки, а й критично важливим елементом національної безпеки та стабільності. Інтеграція принципів сталого розвитку в соціальну політику – це шлях не лише до збільшення ефективності державної підтримки, а й до відновлення довіри громади, зменшення нерівності та створення підґрунтя для сталого майбутнього держави після війни. Успішне втілення цих принципів зробить соціальну політику не лише інструментом підтримки, а й рушієм прогресу. Післявоєнний час відчиняє унікальне вікно можливостей для перетворення системи соціального захисту на засадах ефективності, інклюзивності та справедливості. Стратегічне завдання полягає в тому, щоб поєднати короткотермінові цілі (екстрена допомога, відбудова базових послуг) із середньо- та довгостроковими пріоритетами – розвитком людського капіталу, підтримкою зайнятості, модернізацією соціальних послуг і цифровізацією управлінських процесів.

Разом із тим, післявоєнне відновлення не повинно зводитися лише до відновлення довоєнних підходів. Необхідним є перехід до нової моделі соціальної політики, яка ґрунтується на принципах сталого розвитку. Така політика повинна бути інклюзивною, адресною, відкритою до цифрових рішень, децентралізованою й соціально справедливою. Саме інтеграція Цілей сталого розвитку, зокрема подолання бідності, забезпечення гендерної рівності, доступу до якісних послуг, сприятиме формуванню життєздатної системи

²⁷ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

соціального захисту. Ефективна соціальна політика у повоєнний період має включати підтримку зайнятості, перекваліфікацію населення, психосоціальну допомогу ветеранам та внутрішньо переміщеним особам, відновлення соціальної інфраструктури на засадах енергоефективності та екологічної безпеки. Також важливою є прозорість механізмів надання допомоги, цифровізація процедур, посилення участі громад і партнерство з громадянським суспільством. Отже, для успішної реалізації соціальної політики в умовах війни та відбудови необхідно не лише подолати поточні труднощі, а й сформувати стратегічно орієнтовану модель, яка забезпечить гідне життя для кожного громадянина, стійкість соціальних систем і сталий розвиток держави загалом.

Проведений аналіз засвідчує, що в умовах воєнного стану соціальні виклики просторового розвитку громад набули критичного характеру, вийшовши далеко за межі суто економічних показників. Традиційні критерії визначення депресивності територій потребують перегляду з урахуванням нових критичних факторів: безпекових ризиків, наближеності до зони бойових дій та катастрофічних демографічних втрат. Окремим викликом для інституційної стійкості громад стала необхідність правового врегулювання процедур відчуження земельних ділянок для суспільних та військових потреб, що вимагає пошуку збалансованих механізмів, які б забезпечували обороноздатність країни без руйнування економічної бази місцевого самоврядування.

Відтак, забезпечення соціальної стійкості громад у процесі повоєнного відновлення можливе лише за умови глибокої інтеграції соціальної складової у документи стратегічного та просторового планування. Комплексні плани просторового розвитку території громади повинні трансформуватися з суто земельнопорядних документів у інструменти соціального моделювання, що включають чіткі індикатори соціальної резильєнтності. Ключовим вектором подальшої роботи має стати розробка та імплементація цільових програм ревіталізації постраждалих територій, які поєднуюватимуть фізичну відбудову інфраструктури із заходами щодо повернення людського капіталу та відновлення соціальної згуртованості.

3. Механізми формування сталого використання земель у територіальних громадах

Сучасна парадигма просторового розвитку територіальних громад в Україні стикається з безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною збройною агресією. Значна частина земельного фонду зазнала прямого впливу воєнних дій: території заміновані, пошкоджені вибухами, забруднені або перебувають у зоні активних бойових дій. Інші території готуються до оборони або приймають внутрішньо переміщених осіб та релокований бізнес.

У таких умовах традиційне розуміння сталого розвитку трансформується. Механізми формування сталого використання земель повинні враховувати не лише класичні економічні та екологічні фактори, але й безпекові обмеження, необхідність відновлення (рекультивції) пошкоджених територій та адаптацію до нових демографічних реалій. Фундаментом цього процесу стає поєднання концепції сталості з імперативами безпеки та відновлення, що має бути імplementовано в інституційні механізми землеустрою.

Як зазначалося вище, концепція сталого розвитку, що є основою довгострокової стратегії громади, ґрунтується на досягненні оптимального балансу трьох взаємозалежних складових, які часто символічно позначають трьома «Р» (*Profit, People, Planet*). Лише рівновага цих стовпів (Економічна, Соціальна та Екологічна стійкість) гарантує життєздатність громади у довгостроковій перспективі (Рис. 1).

Економічна стійкість (*Profit / Prosperity*) передбачає забезпечення економічного зростання, ефективного використання ресурсів, фінансової самодостатності та прибутковості без виснаження природного капіталу. Для територіальної громади це означає максимізацію надходжень від земельного податку та оренди при збереженні ресурсної бази.

Соціальна стійкість (*People*) орієнтована на досягнення справедливості, рівності, соціальної згуртованості, а також на гарантування доступу до освіти, охорони здоров'я та гідних умов праці. У контексті землеустрою це реалізується через справедливий розподіл земельних благ та доступність інфраструктури.

Екологічна стійкість (*Planet*) вимагає збереження природних екосистем, захисту довкілля, раціонального використання природних ресурсів (зокрема, землі та води), мінімізації забруднення та адаптації до змін клімату.

Встановлення чітких меж територіальних громад є не лише технічною процедурою, а й необхідною правовою та геопросторовою передумовою для досягнення сталого розвитку. Реалізація сталого розвитку в межах визначеної території здійснюється через взаємодію трьох ключових *механізмів*, які кореспондуються з його основними складовими.

1. Інституційна чіткість та відповідальність (правова складова). Чіткі межі створюють інституційну стійкість, визначаючи єдиний простір, де діє *юрисдикція* органів місцевого самоврядування. Без встановлених меж неможливе чітке розмежування повноважень між суміжними громадами. Крім цього, межі *усувають конфлікти* за ресурси (зокрема, за податки та землі) та створюють прозору основу для прийняття рішень, що є основою верховенства права на місцевому рівні.

2. Економічна спроможність (економічна складова). Встановлення меж дозволяє громаді юридично закріпити всі землі у своїх межах (включно із землями запасу, які перейшли у комунальну власність) та провести їх нормативну грошову оцінку, таким чином сформувавши *податкову базу*. Це прямо впливає на надходження до місцевого бюджету від земельного податку та орендної плати. Також чіткі межі мінімізують ризики та сприяють економічному зростанню, дозволяючи планувати капітальні вкладення. Інвестор потребує правової визначеності щодо того, яка громада відповідає за територію, де планується проєкт.

3. Просторова та екологічна стійкість (екологічна складова). Встановлення меж є першим етапом для розробки *Комплексного плану* просторового розвитку громади. Без чітко визначеної території неможливо ефективно зонувати землі (під забудову, під сільське господарство, під природоохоронні території). Крім цього, екологічна стійкість вимагає *управління цілісними екосистемами* (наприклад, річкові басейни, лісосмуги).

Чітко визначені межі дозволяють громаді самостійно проводити заходи із захисту довкілля та контролювати використання природних ресурсів.

Як зазначається у дослідженнях А.М. Третяка та співавторів²⁸, для досягнення сталого розвитку необхідно перейти від традиційного обліку земель до обліку екосистемних активів.

Поняття екосистемних послуг землекористування і бенефіцій базуються на категорії *екосистемних активів землекористування*²⁹. Екосистемний облік приймає за основу, що ці активи є просторово-територіальними сферами (укрупнені масиви ділянок, spatial areas), які містять сукупність біотичних та абіотичних компонентів у їх комбінаціях, а також інші елементи, що функціонують спільно та комплексно.

На традиційні способи землекористування також можуть впливати нові вимоги щодо екосистемних послуг, такі як захист вододілів, захист малих річок, формування рекреаційних зон. У зв'язку з цим може виникнути необхідність перетворення забудованих земель назад в ріллю, ліс за межами населених пунктів та озеленення з природними або рекреаційними функціями території в містах та селах для забезпечення водозабезпечення і створення районів для відпочинку міських жителів.

Важливим інституційним інструментом, що регламентує цей процес, є Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку»³⁰ (CEO). Він забезпечує інтеграцію екологічних цілей у процеси державного планування на ранніх етапах, зокрема при розробці Комплексних планів просторового розвитку громад. CEO вимагає обов'язкового аналізу впливу планованих рішень на компоненти довкілля, біорізноманіття та здоров'я населення. Це фактично зобов'язує органи місцевого самоврядування враховувати потенціал екосистемних послуг та передбачати заходи з екологічної стійкості (зменшення та пом'якшення негативних наслідків) ще до затвердження містобудівної чи землевпорядної документації, гарантуючи системний підхід до сталого розвитку.

Для реалізації цього підходу пропонується логічно-змістовна схема (див. Рис. 5), що демонструє сутність об'єднання природної та економічної інформації.

Ця схема ілюструє, що стале землекористування формується на перетині **природних властивостей** (ландшафт, біорізноманіття) та **економічних інтересів** (створення бізнесу, вартості, прибутку). Інституційний механізм (землевпорядкування) виступає регулятором, який через зонування, обмеження та оцінку забезпечує трансформацію природного капіталу в екосистемні послуги без його деградації.

²⁸ Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М. та ін. Землеупорядкування як інституційний механізм вимірювань, обліку та оцінки активів екосистемних послуг землекористування. *Агросвіт*. 2024. № 23. С. 11. DOI: 10.32702/2306-6792.2024.23.11.

²⁹ Третяк А. М. та ін. Місія землеупорядкування щодо розвитку екосистемних послуг в Україні. *Агросвіт*. 2024. № 19. С. 13–22. URL: <https://nayka.com.ua/index.php/agrosvit/article/view/3444/3478> (дата звернення: 28.11.2025).

³⁰ Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 р. № 2354-VIII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> (дата звернення: 28.11.2025)

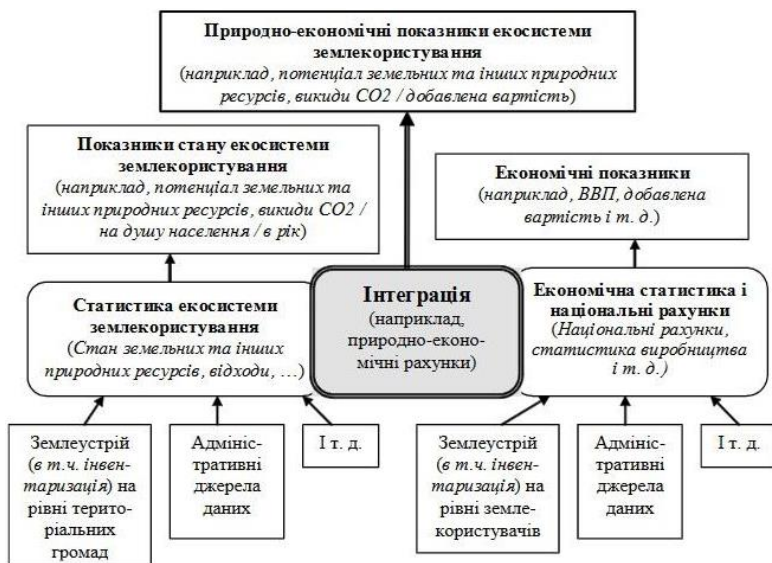

Рис. 5. Логічно-змістовна схема сутності об'єднання природної і економічної інформації щодо землекористування

Таким чином, формування сталого використання земель у територіальних громадах вимагає інтеграції ГІС-технологій для точного встановлення меж, правового закріплення юрисдикції та впровадження екосистемного підходу до оцінки активів громади.

Окреме місце посідає *сталий розвиток населених пунктів* – соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини³¹.

Це визначення сформульоване у Концепції сталого розвитку населених пунктів, затвердженій Верховною Радою України у 1999 році. На сьогодні ця Концепція досі залишається єдиним системним документом, що регламентує сталий розвиток громад, і вона потребує внесення змін та прийняття нормативно-правових актів, методик і належного фінансування.

³¹ Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів : постанова Верхов. Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

Таблиця 5 узагальнює положення Концепції сталого розвитку населених пунктів, зіставляючи стратегічні напрями державної політики (Розділ III) з відповідними ключовими заходами (Розділ IV), які, згідно з документом, є механізмами їх досягнення та практичної реалізації.

Таблиця 5

Основні напрями державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів та механізми їх реалізації

№	Основні напрями державної політики	Ключові механізми реалізації
1.	Рациональне використання природних ресурсів, створення умов для їх відновлення.	Впровадження систем землекористування, спрямованих на підвищення якості земель. Забезпечення державного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства.
2.	Удосконалення соціальної інфраструктури.	Розроблення та реалізація програм реформування системи соціального обслуговування. Забезпечення розвитку мережі закладів освіти, охорони здоров'я, культури з дотриманням нормативних показників соціальних стандартів.
3.	Підвищення рівня забезпеченості житлом.	Створення правових та економічних умов для збільшення обсягів житлового будівництва, реконструкції та модернізації. Зміна стратегії містобудування в напрямі розширення спорудження малоповерхових будинків садибного типу.
4.	Удосконалення виробничої інфраструктури.	Здійснення структурно-технологічної перебудови промисловості та її технічного переоснащення. Деконцентрація виробництва у великих містах. Створення нових робочих місць.
5.	Удосконалення транспортної інфраструктури.	Оптимізація щільності вулично-дорожньої мережі для підвищення пропускної спроможності. Розвиток енергозберігаючих, екологічно чистих видів пасажирського транспорту.
6.	Розвиток інженерної інфраструктури.	Впровадження енергозберігаючих технологій для зменшення питомих витрат палива та електроенергії. Забезпечення населення достатньою кількістю питної води, що відповідає санітарним нормам.

7.	Формування повноцінного життєвого середовища, збалансування соціально-економічного розвитку поселень.	Удосконалення архітектурно-просторових рішень забудови та послідовна регенерація старої забудови. / Здійснення заходів щодо охорони і реставрації пам'яток історії та культури.
8.	Поліпшення санітарно-гігієнічного та екологічного стану.	Здійснення заходів щодо очищення атмосферного повітря та захисту водних об'єктів. Впровадження ефективних систем санітарного очищення та утилізації відходів.
9.	Забезпечення захисту від несприятливих природних явищ.	Створення систем завчасного виявлення передумов аварій і катастроф. Контроль за надійністю та безпекою будинків і споруд, особливо в районах впливу небезпечних явищ.
10.	Підтримка села з метою запобігання критичній урбанізації та диспропорції.	Сприяння розвитку сучасної вулично-дорожньої мережі в сільській місцевості. / Розширення обсягів спорудження малоповерхових будинків садибного типу.

Ключовим інструментом досягнення зазначених стратегічних цілей є забезпечення раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу громад, що вимагає детального аналізу нормативного визначення та сутності категорії «стале землекористування».

Відповідно до статті 1 Закону України «Про землеустрій», стале землекористування – це таке використання земель, яке визначається тривалим користуванням земельною ділянкою без зміни її цільового призначення, погіршення її якісних характеристик та забезпечує оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій³². Однак, глибший аналіз демонструє, що в дійсності таке визначення не в повній мірі кореспондується з парадигмою сталого розвитку, яка передбачає досягнення оптимального балансу між економічною, екологічною та соціальною складовими. Це зумовлює необхідність конкретизації та формалізації поняття «стале землекористування» як певної моделі організації використання земельних ресурсів, що ґрунтується на визначених принципах та відповідає конкретним вимогам (Рис. 6).

³² Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення: 28.11.2025)

Рис. 6. Складові сталого землекористування

Наведена модель демонструє, що стале землекористування є багатовимірним процесом, реалізація якого вимагає застосування комплексу взаємопов'язаних інструментів. Практичне впровадження цих складових забезпечують *механізми формування сталого землекористування*, які можна класифікувати на: правові (встановлення режимів забудови та обмежень через містобудівну документацію), економічні (диференціація плати за землю, стимулювання охорони ґрунтів) та організаційні (розробка комплексних планів просторового розвитку).

Ключовим елементом забезпечення ефективності цих механізмів є моніторинг сталого землекористування у територіальних громадах. Він повинен здійснюватися на постійній основі з використанням сучасних геоінформаційних систем (ГІС) та включати систематичне спостереження за динамікою земельного фонду, контроль за дотриманням екологічних вимог та оцінку соціально-економічної віддачі від використання земель. Результати такого моніторингу слугують основою для прийняття управлінських рішень та коригування стратегії розвитку території.

Аналіз принципів та складових сталого землекористування засвідчує необхідність докорінного переосмислення підходів до управління земельними ресурсами громад: переходу від суто утилітарної експлуатації до екосистемно-орієнтованої моделі. Сучасне розуміння земельного капіталу вимагає врахування не лише ринкової вартості ділянок, але й цінності екосистемних послуг, які вони продукують. Запропонована у розділі концептуальна модель сталого землекористування дозволяє гармонізувати економічні інтереси землевласників

із завданнями збереження біорізноманіття та адаптації до кліматичних змін, перетворюючи землю з об'єкта споживання на відновлювальний актив громади.

Практична імплементація цієї моделі неможлива без запровадження дієвих механізмів управління та створення комплексної системи моніторингу. Застосування геоінформаційних технологій для відстеження індикаторів сталого використання земель має стати обов'язковою складовою управлінської діяльності органів місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати проведеного дослідження щодо інституційно-правових та прикладних засад сталого просторового розвитку територіальних громад, можна сформулювати наступні висновки.

Встановлено, що попри передачу земель державної власності у комунальну власність (земельна децентралізація), процес формування територіальних громад як повноцінних суб'єктів просторового розвитку залишається незавершеним через відсутність встановлених в натурі меж. Юридична невизначеність межі громади створює системні ризики: від блокування інвестиційних проектів та втрат місцевих бюджетів до виникнення довготривалих судових спорів. Доведено, що встановлення меж є не технічною формальністю, а фундаментальною умовою інституційної стійкості та правосуб'єктності органів місцевого самоврядування.

Аналіз судової практики та адміністративних колізій засвідчив неефективність виключно судового способу вирішення територіальних спорів. *Обґрунтовано доцільність запровадження механізму земельної медіації як обов'язкової досудової процедури при узгодженні меж.* Запропонована модель медіації, що базується на поєднанні правових переговорів з геопросторовим моделюванням (ГІС-аналіз), дозволяє трансформувати конфлікти у взаємовигідні рішення, забезпечуючи легітимність та стабільність просторової основи громад.

В умовах воєнного стану та повоєнного відновлення *соціальні виклики* (демографічні втрати, внутрішня міграція, безпекові фактори) *стають визначальними для просторового розвитку.* Обґрунтовано, що документи стратегічного планування (Комплексні плани) повинні інтегрувати заходи з ревіталізації депресивних територій, забезпечення житлом та соціальною інфраструктурою. Просторова організація громади має слугувати інструментом повернення людського капіталу та посилення соціальної згуртованості.

Критичний аналіз чинного законодавства виявив *невідповідність дефініції «сталого землекористування» сучасним вимогам, оскільки вона не враховує повною мірою екологічну та соціальну складові.* Запропоновано авторське бачення моделі сталого землекористування, яке базується на балансі економічної ефективності, екологічної безпеки (включно з оцінкою екосистемних послуг) та соціальної справедливості. Земля повинна розглядатися не лише як актив для отримання прибутку, а як відновлювальний ресурс, що забезпечує життєдіяльність екосистем.

Реалізація визначених завдань вимагає *впровадження комплексної системи моніторингу сталого землекористування на основі геоінформаційних технологій.* Наявність верифікованих просторових даних дозволить органам

місцевого самоврядування приймати обґрунтовані управлінські рішення, оперативно реагувати на зміни у землекористуванні та забезпечувати прозорість земельних відносин.

Таким чином, забезпечення сталого розвитку територіальних громад в умовах децентралізації та повоєнного відновлення потребує синергії правових механізмів (встановлення меж, mediaція), соціально-орієнтованого планування та екосистемного підходу до землекористування. Лише комплексне поєднання цих складових дозволить перетворити громади на спроможні, безпечні та комфортні осередки життя.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено інституційно-правові та прикладні засади формування просторового базису територіальних громад в умовах децентралізації та воєнного стану. Ключову увагу зосереджено на проблематиці встановлення чітких меж громад як фундаментальної передумови їхньої інституційної стійкості та повноцінної правосуб'єктності. Авторами проаналізовано природу територіальних конфліктів та обґрунтовано доцільність запровадження інституту земельної mediaції як ефективного механізму їх досудового врегулювання. Значне місце у роботі відведено оцінці соціальних викликів повоєнного відновлення, зокрема впливу демографічних змін та безпекових факторів на стратегії просторового розвитку. На основі критичного аналізу законодавства запропоновано оновлену парадигму сталого землекористування, яка базується на балансі економічної ефективності, соціальної справедливості та збереженні екосистемних послуг. Визначено практичні аспекти застосування геоінформаційних технологій для моніторингу земельних ресурсів та прийняття обґрунтованих управлінських рішень органами місцевого самоврядування. Результати дослідження формують методологічну основу для вдосконалення процедур комплексного просторового планування територій у контексті євроінтеграції та повоєнної відбудови України.

Література

1. Реформа децентралізації. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 28.11.2025).
2. Європейська хартія місцевого самоврядування: міжнар. док. від 15.10.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 28.11.2025).
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%92%D0%A0#Text> (дата звернення: 28.11.2025).
4. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. *United Nations Department of Economic and Social Affairs*. URL: <https://sdgs.un.org/sites/default/files/documents/5987our-common-future.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).
5. Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин: постанова Каб. Міністрів України від 16.11.2020 р. № 1113. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1113-2020-%D0%BF> (дата звернення: 28.11.2025).

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021 р. № 1423-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

7. Казюк Я., Венцель В. Адміністрування місцевих податків і зборів органами місцевого самоврядування: поточний стан та проблеми. *Децентралізація*. 06.08.2024. URL: <https://decentralization.ua/news/18432> (дата звернення: 28.11.2025).

8. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Ст. 271. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#n6760> (дата звернення: 28.11.2025).

9. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок: постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2021 р. № 1147. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: Закон України від 17.06.2020 р. № 711-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

11. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

12. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

13. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

14. Чому необхідно встановлювати межі об'єднаних територіальних громад. *Головне управління Держгеокадастру у Рівненській області*. URL: <https://rivnenska.land.gov.ua/info/chomu-neobhidno-vstanovlyuvaty-mezhi-obyednanyh-terytorialnyh-gromad/> (дата звернення: 28.11.2025).

15. Дубницька М. В., Даценко Л. М., Тітова С. В. Встановлення меж територій територіальних громад: проблеми та практичні аспекти. *Сучасні технології землеустрою, кадастру та управління земельними ресурсами* : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 14–15 берез. 2024 р. Київ : НАУ, 2024. С. 30–32. URL: <https://gis.nau.edu.ua/sites/default/files/conf/land/2024/Land2024.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).

16. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. Ст. 1. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20> (дата звернення: 28.11.2025).

17. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 12.03.2024 р. у справі № 640/35685/21. *Єдиний державний реєстр*

судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117597701> (дата звернення: 28.11.2025)

18. Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 22.10.2024 р. у справі № 182/6148/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122534269> (дата звернення: 28.11.2025).

19. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Ч. 1 ст. 364-1. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

20. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 16.06.2025 р. № 128254315. YouControl. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/128254315/> (дата звернення: 28.11.2025).

21. 1 Про відмову в погодженні проекту землеустрою щодо встановлення меж території Коблівської сільської територіальної громади Миколаївської області : рішення Юженської міськ. ради від 23.08.2023 р. № 1473-VIII. Юженська міська територіальна громада. URL: <https://ymtg.gov.ua/documents/64920-pro-vidmovu-v-pogodzenni-proektu-zemleustroi-u-shhodo-vstanovlennia-mez-teritoriyi-koblivskoyi-silskoyi-teritorialnoyi-gromad> (дата звернення: 28.11.2025).

22. Альтернативні способи вирішення спорів. Національна асоціація адвокатів України. 14.03.2024. URL: <https://unba.org.ua/publications/8920-alternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html> (дата звернення: 28.11.2025).

23. Медяник В. А. Поняття державної соціальної політики: адміністративно-правовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 3. С. 528–531. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/128>

24. Даценко Л. М., Тітова С. В., Дубницька М. В. Просторове планування та організація розвитку територій: навч. посіб.: електронна версія / Л. М. Даценко, С. В. Тітова, М. В. Дубницька. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. 212 с. ISBN 978-617-8667-9-2.

25. Васильченко Г., Парасюк І., Єременко Н. Планування розвитку територіальних громад: навч. посіб. для посад. осіб місц. самоврядування / Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко; Асоціація міст України. Київ : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 256 с. URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/1plangrweb.pdf> (дата звернення: 28.11.2025).

26. Хмарська І., Кучерява К., Клімова І. Особливості післявоєнного відновлення економіки України. Економіка та суспільство. 2022. № 42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-31>

27. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М. та ін. Землеупорядкування як інституційний механізм вимірювань, обліку та оцінки активів екосистемних послуг землекористування. Агросвіт. 2024. № 23. С. 11. DOI: 10.32702/2306-6792.2024.23.11.

28. Третяк А. М. та ін. Місія землеупорядкування щодо розвитку екосистемних послуг в Україні. Агросвіт. 2024. № 19. С. 13–22. URL: <https://nayka.com.ua/index.php/agrosvit/article/view/3444/3478> (дата звернення: 28.11.2025).

29. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 р. № 2354-VIII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> (дата звернення: 28.11.2025)

30. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: постанова Верхов. Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text> (дата звернення: 28.11.2025).

Information about the authors:

Tretiak Roman Antonovych,

Candidate of Economic Sciences,

Academic Affiliation

Associate Professor of the Department of Aerospace Geodesy and Land
Management State University “Kyiv Aviation University”

1, Lyubor Huzar St., Kyiv, 03058, Ukraine

Professional Affiliation (Forensic Expertise)

Forensic Expert Kyiv Branch of the National Scientific Center «Institute of

Forensic Expertise named after Honored Prof. M.S. Bokarius»

6, Kostanayska St., Kyiv, 03118, Ukraine

Titova Svitlana Viktorivna,

Candidate of Geographical Sciences,

Associate Professor of the Department of Geodesy, Cartography and Land

Management of the Faculty of Geography

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

Dubnytska Marharyta Viacheslavivna,

PhD in Geodesy and Land Management,

Certified Land Management Engineer

Assistant of the Department of Geodesy, Cartography and Land Management

of the Faculty of Geography

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ РІВНЯХ

Чернадчук Т. О.

ВСТУП

Соціальний захист є однією з ключових функцій сучасної демократичної держави, що безпосередньо відображає рівень її розвитку, ефективність системи публічного управління та реальний стан забезпечення прав і свобод людини. В контексті глобального процесу забезпечення сталого розвитку, досягнення окреслених цілей в Підсумковому документі Саміту ООН зі сталого розвитку «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року»,¹ держава через механізми публічного управління реалізує свою соціальну політику, яка направлена на підтримку найбільш уразливих верств населення, подолання бідності, забезпечення соціальної справедливості та гідного рівня життя кожного громадянина.

В свою чергу, соціальний захист як функція публічного управління є складною багаторівневою системою, що поєднує організаційні, правові, фінансові та управлінські механізми. Вона охоплює діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації державної соціальної політики, управління соціальними фондами, розроблення та впровадження програм соціальної підтримки, моніторингу ефективності їх реалізації. Важливим елементом цієї системи є узгоджена взаємодія між центральними та місцевими органами, а також розвиток партнерства з громадянським суспільством і недержавними інституціями у сфері надання соціальних послуг. Водночас соціальний захист як функція публічного управління не може бути ефективною без належної фінансово-правової основи. Безумовно ефективність соціального забезпечення безпосередньо залежить від належного правового регулювання та достатнього фінансового забезпечення. Фінансово-правові інструменти виступають основою формування й використання коштів задля задоволення соціальних потреб, зокрема у сферах пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, соціальної допомоги та страхування. При цьому важливим, як на наш погляд, є баланс між фінансовими можливостями держави та потребами населення, що також вимагає ефективної системи правового регулювання.

¹ Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» URL: <https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/Agenda2030-UA.pdf> (дата звернення 19.10.2025)

Повномасштабна російська агресія проти України, що триває з 24 лютого 2022 року, поставила перед системою публічного управління низку викликів, пов'язаних з масовими переміщеннями населення, зростанням рівня безробіття, знищенням інфраструктури, появи великої кількості внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, осіб з інвалідністю, сиріт та членів сімей загиблих. Відповідно в таких умовах реалізація функцій соціального захисту потребує посилення фінансово-правових механізмів, здатних забезпечити стабільність соціальних виплат, ефективний розподіл публічних ресурсів і захист найуразливіших верств населення. Враховуючи те, що в умовах війни держава зіткнулася з обмеженістю фінансових ресурсів, а також необхідністю балансування між оборонними витратами та соціальними гарантіями, ефективність соціального захисту як на наш погляд, прямо залежить від стабільності бюджетної системи, прозорості бюджетного процесу, обґрунтованості соціальних видатків, законодавчо визначених процедур контролю за їх використанням. При цьому, важливим вбачається не тільки здійснити аналіз сучасного стану фінансово-правового забезпечення соціального захисту в державі, а й розглянути його в контексті приведення у відповідність до міжнародних зобов'язань України, проаналізувавши стан соціального захисту на міжнародному рівні.

Питання в сфері фінансових правовідносин, фінансового контролю, в тому числі фінансово-правового забезпечення соціальної сфери неодноразово ставали предметом уваги вітчизняних науковців. Серед яких варто відзначити праці М. Кучерявенко, Т. Лагковська, А. Монаєнко, О. Музика-Стефанчук, О. Орлюк, В. Чернадчук та інші. Окремі питання фінансових правовідносин, фінансового контролю, в тому числі у сфері фінансово-правового забезпечення знайшли своє відображення в попередніх наших працях, результати яких узагальнені у запропонованій роботі².

1. Публічне управління та його роль в системі фінансово-правового забезпечення соціального захисту

Соціальний захист в системі публічного управління України посідає особливе місце як складова конституційних гарантій прав людини і водночас

² Чернадчук Т.О., Томурко В.О.. Європейський досвід цифровізації соціального забезпечення та його імплементація у фінансово-правові засади публічного управління в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання*. 2025. № 5. Частина 2. С. 371–375. Іван Кравченко, Тамара Чернадчук. Організаційно-правові засади впровадження цифрових адміністративних послуг як напрям вдосконалення публічного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 291–294. Чернадчук Т.О. Окремі питання правових засад здійснення державного контролю як функцій публічного управління в умовах цифрової трансформації України на шляху до Європейського Союзу. *The Future of Science, Technology and Economy: Collection of Scientific Papers «International Scientific Unity» with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference*. March 19-21, 2025. Sofia, Bulgaria. С. 186–190. Klochko, A., Chernadchuk, T., Klietsova, N., ... Bryzhan, Y., Kyrylenko, V. Economic and legal principles of social protection of military personnel: World experience and Ukraine. *Edelweiss Applied Science and Technology*, Vol. 8 No. 5 (2024), p. 735–746. Чернадчук Т.О. Концептуальні засади здійснення фінансового контролю за діяльністю суб'єктів, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1 С. 73-78.

інструмент державної фінансової політики. Відповідно до статті 1 Конституції України, держава визначена як соціальна і правова, а стаття 46 гарантує кожному право на соціальний захист у випадках втрати працездатності, безробіття, досягнення пенсійного віку, хвороби чи інших обставин, що позбавляють засобів до існування³. В свою чергу, соціальний захист можна вважати достатньо складним і багатограним поняттям. Будучи однією із ключових категорій в системі соціального права та фінансово-правового забезпечення соціальної політики держави, соціальний захист можна тлумачити як законодавче так і наукове поняття.

У національному законодавстві поняття соціального захисту розкривається через систему правових норм, що встановлюють гарантії, механізми та форми державної підтримки осіб у випадках соціальних ризиків. Так, у відповідності з Законом України «Про обов'язкове державне соціальне страхування» соціальний захист реалізується через систему соціального страхування, яка спрямована на матеріальне забезпечення громадян «у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, вагітністю та пологами, у разі нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, охорони їхнього життя та здоров'я»⁴. В свою чергу, Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначає правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів» які визначають рівень життя громадян⁵, а у Бюджетному Кодексі України закріплено напрями фінансування заходів соціального захисту, серед яких: надання пільг, субсидій, допомог, компенсаційних виплат, утримання закладів соціального обслуговування та фінансування соціальних програм⁶. Отже, в законодавчому аспекті соціальний захист можна розглядати як сукупність правових, організаційних і фінансових заходів держави, направлених на запобігання, пом'якшення або компенсацію негативних наслідків соціальних ризиків для громадян.

В науковому середовищі зустрічаються різні варіації поняття «соціальний захист», наприклад М.І. Тимофєєва соціальний захист визначає у якості комплексу заходів організаційно-правового та економічного характеру, направлених на забезпечення конституційних соціальних гарантій⁷. Марія Чорна, досліджуючи сутність права громадян на соціальний захист, розглядає його як систему економічних, соціальних, правових і організаційних заходів, окремо виділяючи захист працездатних осіб, непрацездатних та соціально вразливих категорій працездатних громадян, маючи на увазі матеріальну

³ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4314> (дата звернення 23.10.2025)

⁴ Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999р. № 1105-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> (дата звернення 23.05.2025)

⁵ Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення 23.05.2025)

⁶ Бюджетний Кодекс України від 08.07.2010р. № 2456-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1329> (дата звернення 23.05.2025)

⁷ Тимофєєва М.І. Сутність соціального захисту населення. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля*. 2016. № 6(230). С. 172.

підтримку, зниження податкового навантаження, гарантії в користуванні суспільними фондами споживання⁸. Великому енциклопедичному юридичному словнику за редакцією Ю.С. Шемшученка соціальний захист визначається як «система, юридичних, економічних, фінансових та організаційних засобів держави, щодо захисту населення від соціальних ризиків»⁹. Частина науковців більше приділяють увагу «соціальному забезпеченню» як самостійному поняттю, не ототожнюючи його з «соціальним захистом», роблячи акцент на те, що «соціальне забезпечення» є його складовим елементом. Такий підхід застосовують у своїх дослідженнях ряд науковців, так Москаленко В.В., звертає увагу на те що соціальний захист гарантує право на працю та її оплату, охорону здоров'я, навколишнього середовища, тобто заходи що забезпечують функціонування держави та життєдіяльність її громадян. В той же час під соціальним забезпеченням автор розуміє практику виплати соціальної допомоги, пенсій, соціального догляду¹⁰. В свою чергу А.О. Медвідь зазначає, що ці два поняття «співвідносяться як частина і ціле, соціальне забезпечення являє організаційно-правову діяльність держави, яка виражається лише у матеріальній допомозі та соціальному обслуговуванні осіб, які зіштовхнулися з життєвими обставинами, що визнаються суспільно значимими на даному етапі розвитку держави, за рахунок державних та місцевих бюджетів та інших не заборонених законом джерел фінансування»¹¹. Такої ж позиції дотримується М.І. Бондар, О.Г. Боднарчук та ряд інших науковців. Проаналізувавши сучасні наукові праці в яких знайшли своє відображення такі поняття як «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» доцільним, вважаємо підтримати концепцію, згідно якої соціальне забезпечення є важливим елементом системи соціального захисту. В самій структурі соціального захисту можна виділити кілька взаємопов'язаних елементів, таких як: соціальне страхування тобто обов'язкове або добровільне забезпечення громадян у випадках настання соціальних ризиків, наприклад втрата працездатності, безробіття, настання пенсійного віку тощо; соціальна допомога, мається на увазі адресна підтримка малозабезпечених верств населення, осіб з інвалідністю, дітей-сиріт, пенсіонерів; соціальні послуги, а саме надання догляду, реабілітації, працевлаштування, психологічна допомога; соціальні пільги та субсидії під якими розуміють механізми компенсації витрат на житло; соціальні стандарти, визначені державою мінімальні показники забезпечення – прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія.

В свою чергу, саме публічне управління через систему організаційних і фінансово-правових механізмів забезпечує практичну реалізацію конституційного права на соціальний захист, якість якого в значній мірі залежить

⁸ Марія Чорна. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 156.

⁹ Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»». 2007. С. 828.

¹⁰ Москаленко В.В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки. Т. 21 Політичні науки*. С. 42 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7b7383f3-3a98-4e59-9dfe-642be43d96ee/content>

¹¹ Медвідь А.О. Поняття права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016 № 21. С. 94.

від ефективності використання ресурсів держави. Відповідно, в межах демократичної правової держави публічне управління постає як система узгодженого впливу на соціальні процеси з метою забезпечення суспільного добробуту, стабільності та розвитку. Враховуючи зазначене, важливим як на наш погляд є дослідження публічного управління в якості системи, проведення аналізу окремих її елементів, в контексті його ролі в сучасній системі фінансово-правового забезпечення соціального захисту, особливо в умовах повномасштабної агресії Російської Федерації.

Система публічного управління, як складна система включає в себе в себе ряд елементів, до яких слід віднести нормативно-правову базу, інституційну структуру, ресурсне забезпечення, інформаційне забезпечення і систему контролю, процес управління, механізми взаємодії між елементами системи, а також принципи публічного управління. Акцентуємо нашу увагу на деяких із них.

Важливим вбачається почати з характеристики нормативно-правової бази, так як саме вона є підґрунтям на яке спирається соціальний захист. Вище нами було проаналізовано певну сукупність нормативно-правових актів, які регулюють формування, розподіл і використання публічних коштів у сфері соціального забезпечення. В зв'язку з повномасштабною російською агресією в Україні введено воєнний стан, під час дії якого забезпечення соціальної сфери здійснюється відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹², згідно якого уряд держави наділений повноваженнями перерозподіляти бюджетні видатки з метою забезпечення оборонних і соціальних потреб держави. При цьому зберігається пріоритетність видатків на соціальний захист населення. На визначення правового статусу ветеранів війни, виконання цільових програм соціального та правового захисту ветеранів, надання пільг, створення належних умов існування направлена дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»¹³. Закон України «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України та надання їм невідкладних проміжних репарацій»¹⁴ визначає правові і соціальні засади захисту зазначених осіб. Загалом за період з початку повномасштабного вторгнення і на сьогоднішній день було прийнято значна кількість нормативно-правових актів в сфері соціального забезпечення як на період дії військового стану так і після його закінчення. Аналіз законодавчих актів дає нам підстави стверджувати що при наявності чітких механізмів виплат соціальної допомоги, через недосконалість нормативів, неузгодженості, правової невизначеності виникають затримки щодо своєчасності і повноти фінансування.

¹² Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015р. № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

¹³ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального статусу» від 22.10.1993 р. № 3551-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

¹⁴ Закон України «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України та надання їм невідкладних проміжних репарацій» від 20.11.2024 р. № 4067-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

Варто зазначити, що важливою складовою публічного управління є інституційна структура, тобто центральні, регіональні та місцеві органи. На органи публічного управління, зокрема Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Міністерство у справах ветеранів, Пенсійний фонд України, органи місцевого самоврядування покладається координуюча роль у формуванні й реалізації програм соціального захисту шляхом визначення основних напрямів фінансування, механізмів розподілу коштів, здійсненню контролю за їх цільовим використанням. Наприклад, на Міністерство соціальної політики покладена важлива функція формування та реалізації політики соціального захисту населення, загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування, питання сім'ї та дітей, здійснює державний нагляд у сфері державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та інші напрями. У зв'язку з російською агресією Міністерство відіграє суттєву роль в забезпеченні соціального захисту внутрішньо переміщених осіб, членів сімей загиблих, постраждалих внаслідок російської збройної агресії тощо. Ключовим елементом, від якого в певній мірі залежить ефективність соціального захисту, як на наш погляд є процес управління. В контексті фінансово-правового забезпечення соціального захисту процес управління має циклічний характер і включає в себе ідентифікацію суспільної проблеми, планування, прийняття рішень, реалізацію і моніторинг соціальних програм, а у випадку необхідності внесення змін. Ефективність же самого управлінського процесу залежить від наявності повного спектру інформації, можливості своєчасного її отримання, особливо в умовах, яких на сьогодні знаходиться наша країна. Показовим в цьому напрямку стало прийняття Закону України «Про облік інформації про шкоду, завдану особистим немайновим правам фізичних осіб внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». Закон визначає правові та організаційні засади створення Системи обліку інформації про завдану шкоду, регулює правові відносини щодо створення та функціонування Реєстру відомостей стосовно депортованих або примусово переміщених дітей¹⁵. Прийняття Закону відкриває можливості своєчасно отримувати необхідну інформацію та приймати відповідні управлінські рішення. При цьому, вважаємо що в цілому ефективність управлінського процесу в значній мірі залежить і від його властивості швидко адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх викликів. В даному аспекті важливе місце відіграє імплементація цифрових інновацій у сферу публічного управління. У попередніх публікаціях, наприклад, у статті¹⁶ нами було проведено ґрунтовний аналіз напрямів вдосконалення публічного управління в Україні, акцентована увага на впровадження цифрових адміністративних послуг, наявності суперечностей у нормативно-правовому регулюванні процесів цифровізації, удосконаленні механізмів взаємодії між

¹⁵ Закон України «Про облік інформації про шкоду, завдану особистим немайновим правам фізичних осіб внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» від 20.11.2024 р. № 4071-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4071-20#Text> (дата звернення 26.10.2025р.)

¹⁶ Іван Кравченко, Тамара Чернадчук. Організаційно-правові засади впровадження цифрових адміністративних послуг як напрям вдосконалення публічного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 291–294. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/69.pdf

органами публічної влади і громадянами в умовах цифрової трансформації. В зазначених умовах ключовою передумовою успішного реформування державних структур та системи публічного управління стає електронне урядування, що еволюціонує в діджиталізований формат. Його головна мета полягає у підвищенні ефективності механізмів взаємодії між суб'єктами управління та бенефіціарями соціального захисту. Мається на увазі партнерство держави, громади, неурядових організацій в процесі публічного управління, в тому числі і в сфері фінансово-правового забезпечення соціального захисту. Для прискорення процесів діджиталізації в публічному управлінні у 2019 році було засновано Міністерство цифрової трансформації України. Це Міністерство відповідає за розробку та впровадження державної політики у різних сферах. Головною ціллю Міністерства є втілення проекту «Цифрова держава», який має на меті інтегрувати всі державні установи в єдину ефективну онлайн-платформу «Дія»¹⁷. Основні засади надання електронних публічних послуг регламентуються Законом України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг»¹⁸. Застосування цифрових технологій в системі публічного управління з однієї сторони розширяє можливості надання більш якісних послуг в сфері соціального захисту, тобто цифрові сервіси або цифрові платформи дозволяють органам соціального захисту швидко реагувати на виклики часу. Так, в умовах воюючої України саме цифрові технології дозволяють скоротити час обробки заявок громадян потребуючих допомоги, що підвищує ефективність фінансового забезпечення. З іншої сторони тягне за собою певні ризики, пов'язані з проблемами захисту персональних даних, кібербезпекою.

Безумовно ефективне функціонування системи соціального захисту неможливе без ресурсного забезпечення: фінансових, матеріальних, кадрових і технологічних ресурсів. Вважаємо за доцільне акцентувати нашу увагу саме на фінансовому забезпеченні політики соціального захисту. Як уже вище було зазначено наша країна опинилася в тяжких умовах, в наслідок бойових дій відбувається знищення інфраструктури, зростає безробіття, масове переміщення населення, велика кількість внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, осіб з інвалідністю, сиріт та членів сімей загиблих. В даному аспекті можна стверджувати про необхідність посилення ролі фінансово-правових механізмів необхідних задля забезпечення стабільності соціальних виплат, ефективному розподілу публічних ресурсів в умовах воєнного стану. Фінансово-правові механізми соціального захисту включають систему нормативно визначених інструментів мобілізації, розподілу, контролю за використанням коштів соціального спрямування, до яких належать державні цільові програми, соціальні трансферти, пільги, субсидії, грантові проекти міжнародної допомоги тощо. Основним джерелом фінансування соціального захисту безумовно є фінансові

¹⁷ Іван Кравченко, Тамара Чернадчук. Організаційно-правові засади впровадження цифрових адміністративних послуг як напрям вдосконалення публічного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 291–294. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/69.pdf

¹⁸ Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» від 15.07.2021 р. № 1689-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

ресурси державного бюджету та бюджетів місцевого самоврядування. Бюджетний кодекс України у статті 87 встановлює перелік видатків державного бюджету направлених на пріоритетне фінансування соціального захисту і соціального забезпечення, в тому числі на державні соціальні програми, пільги, компенсації, допомоги, пенсії та інші трансферти, а статті 89–91 Кодексу відповідно місцевих бюджетів¹⁹. Окрім бюджетів фінансові ресурси акумулюються в спеціально створених фондах соціального призначення Пенсійний фонд України, Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття та інші. При цьому, варто відзначити, що ефективність фінансово-правового забезпечення соціального захисту в значній мірі залежить від стабільності бюджетної системи, адаптивності фінансово-правових інструментів та здатності органів публічної влади забезпечити цільове, прозоре та своєчасне використання соціальних ресурсів.

В зазначеному контексті, важливим вбачається приділити окрему увагу важливій функції публічного управління в сфері соціального захисту – державному контролю та його різновиду фінансовому контролю.

2. Державний контроль, як функція публічного управління в сфері фінансово-правового забезпечення соціального захисту

Державному контролю як функції публічного управління в сфері фінансово-правового забезпечення соціального захисту відведено надзвичайно важливу роль. Саме контроль як елемент системи публічного управління слугує тому, щоб конституційні права громадянина в сфері соціального захисту не залишилися декларативними, а дійшли до свого споживача.

Серед наукових досліджень існує значна кількість праць, в яких автори приділяли увагу державному контролю як функції публічного управління, та його різновиду фінансовому. Певна кількість і наших попередніх публікацій присвячена зазначеній темі. В одній із них²⁰ було звернено увагу на те, що сутність державного контролю як функції публічного управління полягає в певній системі заходів, які здійснюються органами державної влади з метою перевірки відповідності діяльності інших органів, юридичних осіб, громадян щодо дотримання ними законодавчих норм, а також вжиття заходів до виявлення правопорушників.

В процесі здійснення контролю державні органи збирають, обробляють, аналізують отриману інформацію, на підставі якої в подальшому приймаються ефективні управлінські рішення. Під час реалізації покладених законодавством на них функцій, в тому числі і контрольних, державні органи, перевіряючи відповідність використання фінансових ресурсів їх цільовій направленості,

¹⁹ Бюджетний Кодекс України від 08.07.2010р. № 2456-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1329> (дата звернення 26.05.2025)

²⁰ Чернадчук Т.О. Окремі питання правових засад здійснення державного контролю як функції публічного управління в умовах цифрової трансформації України на шляху до Європейського Союзу. *The Future of Science, Technology and Economy: Collection of Scientific Papers «International Scientific Unity» with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference*. March 19-21, 2025. Sofia, Bulgaria. С. 186-190.

раціональності та ефективності використання, відповідності діючому законодавству в сфері соціального забезпечення сприяють забезпеченню соціальних прав громадян, гарантованих Конституцією України. Використовуючи різні інструменти контролю, контролюючи органи перевіряють процес формування державних фондів соціальної направленості, використання акумульованих фондами фінансових ресурсів, оцінюють обґрунтованість управлінських рішень щодо їх використання. Наприклад, з метою підвищення адресності таких державних виплат, як пенсії, допомоги, пільги, субсидії, інші виплати, що здійснюються за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів, державних фондів соціального призначення був прийнятий Закон України «Про верифікацію та моніторинг державних виплат»²¹. Приймаючи зазначений нормативно-правовий акт, законодавець ставив за мету вирішити нагальні питання в сфері соціального забезпечення, адресності державних виплат, ефективності використання фінансових ресурсів. В деякій мірі законодавцю це вдалося, адже верифікація, як особливий комплекс збору та перевірки інформації щодо призначення, нарахування, отримання державних виплат надає можливість виявити невідповідність даних відносно отримувачів соціальних виплат у автоматизованих інформаційних системах, реєстрах, базах даних. Відповідно виявлення таких невідповідностей, своєчасне їх усунення органом що здійснює державні виплати, підвищує ефективність використання ресурсів, передбачених на фінансування соціального забезпечення. В свою чергу, Кабінетом Міністрів України прийнято ряд Постанов щодо порядку доступу до інформації в інформаційно-аналітичній платформі електронної верифікації та моніторингу органів які здійснюють державні виплати, здійснення верифікації та моніторингу державних виплат, обробки та захисту отриманих від суб'єктів персональних даних під час верифікації та моніторингу²².

Вище нами було зазначено, що контролюючі функції покладаються на органи виконавчої влади, які згідно законодавства мають право здійснювати перевірки, аудит, моніторинг перевірку достовірності інформації про витрати та результати. Так у відповідності з змінами до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»²³, контроль за публічними коштами в сфері загальнообов'язкового державного соціального

²¹ Закон України «Про верифікацію та моніторинг державних виплат» від 03.12.2019 р. № 324-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324-20#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

²² Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку здійснення верифікації та моніторингу державних виплат» від 18.02.2016 р. № 136 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2016-%D0%BF#Text>, Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку обробки та захисту отриманих від суб'єктів надання інформації персональних даних під час здійснення верифікації та моніторингу державних виплат» від 03.04.2019 р. № 405 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-%D0%BF#Text>, Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку доступу до інформації в інформаційно-аналітичній платформі електронної верифікації та моніторингу органів, що здійснюють державні виплати» від 28.12.2020 р. № 1335 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1355-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

²³ Закон України «Про загально обов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 р. № 1105-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

страхування покладено на Пенсійний фонд України, що в свою чергу, сприяє ефективності фінансування таких напрямів як: допомога на випадок тимчасової непрацездатності, допомога по вагітності та пологах та інше. Крім цього контролюючі органи наділяються компетенцією надавати рекомендації щодо усунення порушень та здійснювати моніторинг їх виконання.

З метою здійснення контролю за дотриманням законодавства в сфері соціального захисту населення, фінансування якого здійснюється за рахунок коштів державного бюджету та за дотримання прав дітей Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України» була створена і відповідно затверджено Положення про Національну соціальну сервісну службу України²⁴. При цьому контролю підлягають всі структурні підрозділи з питань соціального захисту населення на рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі органи Пенсійного фонду в питаннях стосовно надання житлових субсидій, пільг; виплати Державною службою у справах дітей щодо дотримання прав дитини. В процесі проведення контрольних дій виявляються порушення законодавства під час надання соціальних послуг, здійснюється аналіз цих порушень, надаються пропозиції щодо їх усунення та запобігання у майбутньому. Безпосередньо процес проведення таких контролюючих заходів регламентує Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного контролю/моніторингу за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки, соціальних послуг та за дотриманням прав дітей»²⁵.

Безумовно роль державного контролю як функції публічного управління зростає в умовах обмеженості фінансових ресурсів в яких зараз знаходиться наша держава, спричинених збройною агресією проти України. Саме здійснення контролю за законністю використання фінансових ресурсів, дотримання принципу пріоритетності і адресності соціальних видатків, направлення коштів насамперед тим категоріям, які зазнали безпосередніх втрат внаслідок збройної агресії дає підстави стверджувати про зростання ролі фінансового контролю, як різновиду державного.

Основним джерелом фінансування соціального забезпечення, як зазначалося вище, є ресурси державного та місцевих бюджетів, але постійно зростаючий бюджетний дефіцит як на загальнодержавному так і на місцевому рівнях створює великі перепоони в сфері соціального захисту. Таке негативне явище має як об'єктивні так і необ'єктивні причини. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію незалежної України завдало та продовжує завдавати страшною шкоди. За четвертою Швидкою оцінкою завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA4), яка охоплює період з 24 лютого до 31 грудня 2024 року, підготовлена Світовим банком, Урядом

²⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України» від 26.08.2020 р. № 783 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

²⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного контролю/моніторингу за дотриманням вимог законодавства під час надання підтримки, соціальних послуг та дотриманням прав дітей» від 06.10.2025 р. № 1035 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2021-%D0%BF#n12>

України, Службами Європейського Союзу та Організацією Об'єднаних Націй у координації з гуманітарними партнерами та партнерами розвитку, науковими установами, організаціями громадянського суспільства та приватним сектором пряма шкода нанесена Україні станом на 31 грудня 2024 року складає майже 176 мільярдів доларів США, додаткові витрати, пов'язані з вторгненням, оцінюються як економічні збитки в розмірі понад 589 мільярдів доларів США. 4 642 735 осіб були офіційно зареєстровані Міністерством соціальної політики як внутрішньо переміщені особи, понад 12 456 осіб загинули, понад 28 000 отримали поранення, а мільйони втратили свої домівки, рівень бідності зріс до 35,5 відсотка, станом на січень 2025 року 15 відсотків населення, або майже 5 мільйонів осіб в Україні стикаються із продовольчою незахищеністю. Стосовно шкоди завданої сектору соціального захисту та забезпечення засобів до існування, то за оцінками вона становить 0,4 мільярдів доларів США. Варто підкреслити, що найбільше потерпають жінки, особи з інвалідністю, діти, внутрішньо переміщені особи та люди похилого віку²⁶. Цивільне населення, військовослужбовці які зазнали травм можуть мати досить серйозні і довготривалі фізичні травми, психологічні наслідки, а також інвалідність та потребувати фінансову допомогу, що в свою чергу слугує підставою для збільшення фінансування сфери соціального забезпечення.

Нажаль не тільки умови військового стану і економічної нестабільності, але й значна кількість порушень фінансової дисципліни, діючого законодавства та наявність корупційної складової, в тому числі і в системі публічного управління у сфері соціального захисту сприяє ситуації при якій фінансові можливості держави не відповідають гарантованим Конституцією соціальним правам громадян. Безумовно корупційні злочини в соціальній сфері призводять до відволікання коштів від соціальних програм, поглиблення нерівності та зростання соціальної напруженості, підриву довіри до державних інституцій. Стосовно корупційної складової, в своїх попередніх публікаціях²⁷ ми звертали увагу на необхідність здійснення контрольних заходів запобігання корупційним процесам які нажаль мають місце як в органах центральної державної влади так і на місцях. Так за результатами Аналітичного звіту, проведеного Департаментом анти-корупційної політики Національного агентства з питань запобігання корупції вперше був розрахований «індекс корупціогенності суспільного життя» (далі – Індекс ІКС), так званий аналітичний інструмент, що дозволяє визначити рівень корупціогенності тієї чи іншої сфери суспільного життя з метою надалі сформувати політику сфокусовану на мінімізації корупції. Індекс ІКС в сфері соціальних послуг, оформлення, виплати допомоги різним категоріям громадян у 2024 році складає 3,12 бала. Індекс був вирахований на підставі трьох компонентів: експертної оцінки поширеності корупції, що складає 2,79

²⁶ Україна: четверта Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA4). Лютий 2025, Світовий банк, Уряд України, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099052925103531065/pdf/P180174-93c8e8c1-83a2-487d-aaec-a8435f9db418.pdf> (дата звернення 28.10.2025)

²⁷ Чернадчук Т.О. Концептуальні засади здійснення фінансового контролю за діяльністю суб'єктів, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 78–73. URL: <http://pp-law.in.ua/index.php/2022>

бала; корупційного досвіду респондентів – 0,22 бала; притягнення до відповідальності – 0,69 бала²⁸. Враховуючи розмір зазначеного Індексу, особливо в порівнянні з отриманими результатами в інших сферах суспільного життя можна констатувати, що корупційні явища в соціальній сфері не є занадто загрозливими, але це не може слугувати підставою для заспокоєння. Навпаки розрахунок дозволяє виокремити ризики та визначити орієнтири для формування ефективної загальнодержавної антикорупційної політики в сфері соціального захисту. Нажаль, як зазначає глобальна антикорупційна організація Transparency International відмітила негативний тренд України у боротьбі з корупцією, якщо за 2024 рік Україна в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI) отримала 35 балів зі 100 можливих, посівши 105 місце поміж 180 країн, то за результатами 2025 наш результат може бути гіршим²⁹. Отже, варто зазначити про відсутність суттєвих позитивних зрушень у сфері боротьби з корупцією в нашій державі, пов'язаних як на наш погляд з неприйняттям дієвих заходів, щодо основних засад антикорупційної політики України.

Важливу роль щодо ефективного використання коштів державного та місцевих бюджетів, дотримання принципів соціальної справедливості, законності, прозорості у використанні фінансових ресурсів у напрямку забезпечення соціального захисту найуразливіших верст населення відіграє державний фінансовий аудит. Вище було зазначено, що контролюючі функції в сфері фінансового забезпечення соціального захисту покладаються на органи державної виконавчої влади, які моніторять процеси в сфері соціальних послуг, проводять аудит, перевірки достовірності інформації щодо співвідношення здійснених витрат і отриманих результатів. Об'єктами контролю у сфері соціального захисту є міністерства, фонди соціального страхування, органи місцевого самоврядування, соціальні програми направлені на підтримку осіб з інвалідністю, ветеранів війни, дітей-сиріт, внутрішньо переміщених осіб, малозабезпечених та інших категорій населення України. Загальний контроль за дотриманням законності під час використання коштів соціального спрямування забезпечується Кабінетом Міністрів України, Міністерством фінансів України шляхом встановлення порядку звітності розпорядників бюджетних коштів, вимог до програмно-цільового методу видатків, а також стандартів внутрішнього контролю.

В свою чергу, провідними контролюючими органами, як на наш погляд є Державна аудиторська служба України, Рахункова палата України. З огляду на це вважаємо за доцільне звернути увагу на особливу роль Рахункової палати України. Будучи незалежним органом державного зовнішнього фінансового контролю від імені Верховної Ради України здійснює контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України, шляхом проведення фінансового

²⁸ Аналітичний звіт. Індекс корупціогенності сфер суспільного життя- 24. Результати пілотного дослідження. Національне агентство з питань запобігання корупції. Департамент антикорупційної політики. Серпень 2024. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-29/zahid-36/sources/808-1070118744-671f977ddc897.pdf> (дата звернення 28.10.2025 р.)

²⁹ Антикорупція на паузі. Україна в Індексі сприйняття корупції – 2024. Transparency International.Ukraine. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення 28.10.2025 р.)

аудиту, аудиту ефективності та інших заходів контролює ефективність використання бюджетних коштів, в тому числі використання коштів державного бюджету, наданих місцевим бюджетам і фондам загальнообов'язкового державного соціального страхування³⁰. Досліджуючи контрольні функції Рахункової палати України в наших попередніх публікаціях³¹ ми звертали увагу на те, що маючи статус вищого органу державного фінансового контролю є єдиним контролюючим органом, який не наділений повноваженнями щодо притягнення до відповідальності за порушення фінансового законодавства, а у випадку ознак кримінального або адміністративного правопорушення інформує про них відповідні правоохоронні органи, правопорушникам надсилаються відповідні звіти, рішення, інформації, акти, листи для відповідного реагування, усунення виявлених порушень і недоліків, а також для відшкодування витрат і збитків заподіяних Державному бюджету України. Відповідно винні особи, отримавши такі рекомендації не завжди реагують на них, що негативно впливає на подальшу фінансову діяльність, а інколи такі порушення стають систематичними. В даному аспекті, вважаємо за доцільне законодавчо закріпити обов'язок правоохоронних органів та інших уповноважених органів відповідно реагувати на таку інформацію, а також надавати Рахунковій палаті обґрунтовану відмову у випадку нежиття заходів.

Окрема роль в сфері соціального захисту відводиться Державній аудиторській службі України, яка є органом державного фінансового контролю. У відповідності з Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю», Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України»³² Державна аудиторська служба здійснює аудит ефективності, ревізії, моніторинг операцій з бюджетними коштами, в тому числі і спрямованими на соціальні програми. Контролюючи діяльність Міністерства соціальної політики, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, територіальних органів соціального захисту, служба здійснює аудит ефективності реалізації державних програм, зокрема щодо виплат субсидій, соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, підтримки внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, осіб з інвалідністю та інших груп населення, які мають право на соціальні пільги.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на окремі проблеми, що негативно впливають на ефективність державного фінансового контролю у сфері соціального захисту. Однією з ключових проблем, як на наш погляд, є не повна

³⁰ Закон України «Про Рахункову палату» від 02.07.2015р. № 576-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text> (дата звернення 29.10.2025 р.)

³¹ Chernadchuk T.O. Окремі питання організаційно-правових засад здійснення фінансового контролю на національному і міжнародному рівні. *Сучасна парадигма публічного та приватного права в умовах сталого розвитку: Collective monograph*. Riga, Latvia: Izdevnieciba «Baltija Publishing», Т. 2 2023. С. 351–374. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/363/9893/20597-1>

³² Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» від 26.01.1993 р. № 2939-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України» від 03.02.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення 29.10.2025 р.)

адаптованість законодавства в сфері фінансового контролю до сучасних цифрових реалій. В своїх попередніх публікація³³, була акцентована увага на зростанні можливостей для здійснення контролю державними органами завдяки використанню новітніх технологій, таких як електронне урядування, блокчейн, аналітики даних та штучному інтелекту. Наприклад, блокчейн-технологія може бути використана для моніторингу фінансових операцій, що в значній мірі сприяє прозорістю державного контролю. Доречним, як на наш погляд є застосування штучного інтелекту задля аналізу великих масивів даних з метою виявлення порушень в сфері надання соціальних послуг, що в результаті може суттєво підвищити ефективність державного контролю. Нажаль відсутність чітких норм щодо аудиту цифрових інформаційних систем у чинному законодавстві створює проблеми в цьому напрямку. А тому задля реалізації потенціалу цифрового державного контролю важливим вбачається наявність належного правового регулювання зазначеного контенту. Ще однією, як на наш погляд, проблемою є недостатня взаємодія з іншими органами державного контролю, мається на увазі Рахункова палата України, Державна податкова служба, Національне агентство з питань запобігання корупції. Відсутність такої системної взаємодії дуже часто призводить з однієї сторони дублюванню перевірок, з іншої до прогалин у контролі за використанням коштів направлених на соціальний захист. Бажаним в цьому напрямку є створення єдиної інтегрованої системи державного фінансового контролю/моніторингу. Крім зазначених проблемних питань з яким стикаються органи державного фінансовий аудит в сфері соціального захисту можна віднести обмежений доступ аудиторів до персоніфікованих даних отримувачів соціальної допомоги, недостатнє кадрове та технічне забезпечення Державної аудиторської служби, а також випадки невиконання розпорядниками бюджетних коштів рекомендацій служби, не забезпечення ними усунення виявлених порушень при обмеженості механізмів притягнення порушників до відповідальності.

3. Міжнародний досвід фінансово-правового забезпечення соціального захисту та можливості його імплементації в Україні

Незважаючи на надзвичайно важкий стан економіки, знищення інфраструктури, росту безробіття, масового переміщення населення спричиненого російською агресією, яка почалася у 2014 році та повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року, Україна не відмовилася від своїх амбітних цілей стати повноправним членом Європейського Союзу, а також від участі у глобальному процесі забезпечення сталого розвитку, досягти 17 Цілей Сталого Розвитку та 169 завдань, затверджених Підсумковим документом «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», прийнятим на Саміті Організації Об'єднаних Націй в рамках

³³ Чернадчук Т.О. Окремі питання правових засад здійснення державного контролю як функції публічного управління в умовах цифрової трансформації України на шляху до Європейського Союзу. *The Future of Science, Technology and Economy: Collection of Scientific Papers «International Scientific Unity» with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference*. March 19–21, 2025. Sofia, Bulgaria. С. 186–190.

70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. В даному контексті важливим на наш погляд є також і адаптація системи соціального захисту України до міжнародних стандартів. Відповідно вважаємо за доцільне здійснити короткий аналіз досвіду фінансово-правового забезпечення соціального захисту на міжнародному рівні.

Важливе місце у фінансуванні соціальних програм відводиться таким міжнародним організаціям, як Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд. Ці організації надають фінансову допомогу та технічну підтримку країнам. Наприклад, Міжнародною організацією праці у 1952 році була прийнята 102 Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення³⁴, які сьогодні вважаються міжнародними стандартами в сфері соціального захисту. Світовий банк реалізує програми, спрямовані на покращення доступу до медичних послуг, освіти, а також на підтримку соціальної інтеграції вразливих груп населення. Як для України це досить актуально. Прикладом може слугувати Перехідна рамкова програма 2022–2023, яка є стратегічним документом ООН в Україні, розроблена на підтримку реагування Уряду України на економічні та соціальні наслідки, викликані російським вторгненням та війною проти нашої країни³⁵. Отже Україна може скористатися цими можливостями, залучаючи міжнародні інвестиції для підтримки та подальшого розвитку системи соціального захисту.

Заслужує на увагу система соціального захисту країн Європейського Союзу. Наприклад, соціальний захист у Нідерландах вважається найбільш розгалужена за масштабами та видами і розмірами соціальних виплат. Так, стаття 2 Закону про фінансування соціального страхування³⁶ до соціального страхування включає національне страхування, до якого відносять обов'язкове страхування що регламентується Загальним законом про пенсії по старості, Загальним законом про утриманців, що залишилися в живих, Законом про довгостроковий нагляд; добровільне національне страхування у відповідності з Загальним законом про пенсії по старості, Загальним законом про утриманців, що залишилися в живих; страхування працівників в тому числі і добровільне страхування працівників згідно із Законом про безробіття, Законом про допомогу по хворобі, Законом про роботу та доходи (працевдатність), Законом про страхування на випадок інвалідності. Фінансування зазначених страхових виплат здійснюється за рахунок страхових внесків застрахованих осіб та внесків центрального уряду що акумулюються в національних страхових фондах. Внески сплачуються роботодавцем від імені працівника з податком на заробітну плату. До фондів надходять також штрафи та відсотки, які

³⁴ 102 Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення. Міжнародна організація праці; Конвенція, Міжнародний документ, Класифікація від 28.06.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text (дата звернення 29.10.2025 р.)

³⁵ ООН в Україні. Перехідна рамкова програма. Вересень 2022 р. – грудень 2023 р. Порятунк житті. Зміцнення систем. Розбудова стійкості громад. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-05/Ukr_UN%20Transitional%20Framework_19.10.pdf (дата звернення 29.10.2025 р.)

³⁶ Wet financsering sociale verzekeringen. Geldend van 01-01-2025 t/m heden. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0017745/2025-01-01/#Hoofdstuk7_Afdeling3_Paragraaf2_Artikel112 (дата звернення 30.10.2025)

стягуються національними податковими органами в зазначеній сфері. Закон про фінансування соціального страхування також передбачає кримінальну відповідальність у разі його порушення. Управління соціального захисту в країні здійснює Міністерство охорони здоров'я, соціального забезпечення та спорту у співпраці з Міністерством фінансів.

Високим рівнем соціального забезпечення відрізняються Данія, Норвегія, Швеція, основною метою в сфері соціального захисту є забезпечення всіх громадян базовими соціальними гарантіями. Успішний досвід у сфері соціального захисту мають такі країни як Чехія, Польща. Цікавим, як на наш погляд є досвід Польщі в сфері соціального захисту населення. Стаття 67 Конституції Польщі³⁷ забезпечує громадянам право на соціальний захист у випадку непрацездатності внаслідок хвороби або інвалідності, досягнення пенсійного віку, а також на випадок безробіття. В цілому система соціального захисту країни включає в себе обов'язкове і добровільне соціальне страхування; обов'язкове і добровільне медичне страхування, а також медичні послуги що фінансуються за державні кошти³⁸. Наприклад, Закон Польщі «Про систему соціального страхування»³⁹ до соціального страхування відносить пенсійне страхування, страхування на випадок інвалідності, страхування на випадок хвороби та вагітності, страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; визначає принципи соціального страхування та визначення внесків на соціальне страхування, базу їх оцінки, ведення обліку застрахованих осіб та платників внесків і т.п., принципи функціонування Фонду соціального страхування який складається з окремих фондів за видами обов'язкового соціального страхування. Позитивним є також створення відповідно до зазначеного Закону окремого, але в рамках Фонду соціального страхування Демографічного резервного фонду⁴⁰. Основною метою його створення є підвищення гарантії платоспроможності пенсійних виплат, він є резервним для пенсійного фонду. Законодавчо фонду дозволяється задля досягнення максимальної безпеки і прибутковості здійснювати інвестиції своїми коштами. Загальне управління Фондом соціального страхування здійснює Установа соціального страхування⁴¹, яка була створена ще у 1934 році Указом Президента Республіки Польща. На сьогодні вона діє відповідно до Закону «Про систему соціального страхування», керує Установою Президент, якого призначає Прем'єр-міністр Польщі, в свою чергу Міністр соціального забезпечення контролює її діяльність. Заслужує на увагу функціонування такої державної

³⁷ Конституція Республіки Польща. Офіційний веб-сайт Президента Республіки Польща. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/andrzej-duda/prawo/konstytucja-rp/ii-wolnosc-prawa-i-obowiazki-czlowieka-i-obywatela> (дата звернення 30.10.2025 р.)

³⁸ Там само

³⁹ Ustawa z dnia 13 pazdziernika 1998 r. O systemie ubezpieczen spolecznych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19981370887> (дата звернення 30.10.2025 р.)

⁴⁰ Демографічний резервний фонд. URL: [https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/finanse/fundusz-rezerwy-demograficznej#:~:text=Fundusz%20Rezerwy%20Demograficznej%20\(FRD\)%2Cwyp%C5%82acalno%C5%9Bci%20%C5%9Bwiadcze%C5%84%20z%20ubezpieczenia%20emerytalnego](https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/finanse/fundusz-rezerwy-demograficznej#:~:text=Fundusz%20Rezerwy%20Demograficznej%20(FRD)%2Cwyp%C5%82acalno%C5%9Bci%20%C5%9Bwiadcze%C5%84%20z%20ubezpieczenia%20emerytalnego) (дата звернення 30.10.2025 р.)

⁴¹ Установа соціального страхування. URL: <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/finanse/zaklad-ubezpieczen-spolecznych> (дата звернення 30.10.2025 р.)

установи, як Фонд сільськогосподарського соціального страхування, який у відповідності з Законом про соціальне страхування фермерів⁴², окремо від загальної системи соціального захисту надає послуги фермерам з питань стосовно соціального страхування, сплати внесків призначення та виплату грошових виплат пенсійного страхування, інвалідності, нещасних випадків, хвороб, материнства, медичної реабілітації тощо.

Слід зазначити, що польське законодавство про соціальне страхування не кодифіковане, а наприклад у Швеції функціонує Кодекс соціального страхування (2010:110)⁴³ який містить чинні закони та нормативні акти, якщо до них вносяться зміни, старий текст замінюється новим. Шведська система соціального захисту відрізняється також і тим, що крім особи, соціальні виплати може отримувати й домогосподарство. Фінансування соціального захисту в країні здійснюється за рахунок внесків роботодавців, працюючих, а також за рахунок податків і зборів. Зазначимо що система соціального захисту в країнах Європейського Союзу, базуючись на принципах солідарності і справедливості ефективно поєднує фінансування зазначеної сфери з приватними ініціативами, що може бути корисним і для України.

Вважаємо, що важливою соціальною функцією будь-якої держави є задоволення матеріальних та духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їхньої офіційної діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності в військовому середовищі, на чому ми акцентували увагу в нашій попередній публікації⁴⁴. Пільги, гарантії, компенсації та інші види матеріальної допомоги фінансуються в значній мірі за рахунок бюджетних асигнувань. В умовах повномасштабної російської агресії проти України питання гарантування виконання державою соціальної функції по відношенню до військовослужбовців набуває особливого значення. За ініціативи Уряду були впроваджені додаткові виплати військовослужбовцям, працівникам поліції і їх родинам, але вона не забезпечена правовим механізмом фінансування і вимагає додаткових бюджетних коштів. З огляду на це нами було проведено аналіз соціального захисту військовослужбовців в Україні, США, Австралії та Новій Зеландії у порівняльній перспективі, з результатами аналізу можна ознайомитися за посиланням⁴⁵.

Досліджуючи досвід соціального забезпечення у країнах Європейського Союзу нами було відмічено, що на протязі останнього десятиліття країни досягли значних успіхів в зазначеній сфері, в тому числі за рахунок створення

⁴² Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu spotecznym rolnikow. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19910070024> (дата звернення 30.10.2025 р.)

⁴³ Кодекс соціального страхування (2010:110). URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/socialforsakringsbalk-2010110_sfs-2010-110/ (дата звернення 30.10.2025 р.)

⁴⁴ Klochko, A., Chernadchuk, T., Klietsova, N., ... Bryzhan, Y., Kyrylenko, V. Economic and legal principles of social protection of military personnel: World experience and Ukraine. *Edelweiss Applied Science and Technology*, Vol. 8 No. 5 (2024), P. 736.

⁴⁵ См. Klochko, A., Chernadchuk, T., Klietsova, N., ... Bryzhan, Y., Kyrylenko, V. Economic and legal principles of social protection of military personnel: World experience and Ukraine. *Edelweiss Applied Science and Technology*, Vol. 8 No. 5 (2024), p. 735–746.

інтегрованих цифрових платформ. Глобальна цифровізація і необхідність модернізації системи публічного управління в Україні актуальним, як на наш погляд є впровадження цифрових технологій в систему соціального забезпечення. Частково зазначену проблематику нами було звернено увагу у попередніх розділах та в деяких наших публікаціях. Наприклад, у статті⁴⁶ здійснено дослідження європейського досвіду соціального забезпечення, запропоновані рекомендації щодо його імплементації у фінансово-правові засади публічного управління в Україні, враховані національні особливості та виклики сучасного етапу державного розвитку. Вважаємо, що не зайвим буде акцентувати нашу увагу на зазначене питання в даній роботі. Цифрові інструменти складають основу стратегії Європейської Комісії щодо переходу до цифрової ери 2030 року. Рішенням (ЄС) Європейського Парламенту та Ради було створено Програму політики цифрового десятиліття до 2030 року. Як зазначено в документі, прийняттю сприяла пропозиція Європейської Комісії викладена у повідомленні від 9 березня 2021 року «Цифровий компас 2030: європейський шлях для цифрового десятиліття» щодо цифровізації економіки та суспільства, в тому числі у напрямку покращання якості життя, доступності послуг⁴⁷. Безумовно цифрова трансформація економіки суттєво впливає на сферу соціального забезпечення, безпосередньо процес діджиталізації спрощує взаємодію між державою та громадянами, роблячи державні послуги більш доступними та прозорими, сприяє ефективнішій комунікації та прискорює надання допомоги. Наприклад, Установа соціального страхування Республіки Польщі систематично впроваджує у свою діяльність проекти розвитку електронних послуг, мається на увазі e-Skat, E-ZLA, e-Akta, EESSI (електронний обмін інформацією про соціальне забезпечення в Європейському Союзі). Відповідно до прийнятої «Стратегії ZUS на 20221-2025 роки»⁴⁸ було визначено чотири напрями організації та цифровізації трансформації Установи соціального страхування, а саме: сучасний електронний офіс; автоматизація та вдосконалення процесів і сучасна IT-архітектура; цифровізація процесів, комунікації та документації; обмін даними та інтеграція в рамках електронного урядування. В межах стратегії реалізується цифрова програма, щодо автоматизації розрахунків платників, консолідація й автоматизація виплат, яка мінімізує навантаження, зменшує час і витрати які суб'єкти господарювання витрачають на розрахунки що, в свою чергу оптимізує систему державних фінансів; програма автоматизації виплат дозволяє обробку внутрішніх і міжнародних пенсійних заявок більш ефективнішою. Важливою на наш погляд є програма банківського зберігання виплат яка дає можливість зменшити

⁴⁶ Чернадчук Т.О., Томурко В.О.. Європейський досвід цифровізації соціального забезпечення та його імплементація у фінансово-правові засади публічного управління в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання*. 2025. № 5. Частина 2. С. 371–375.

⁴⁷ Рішення (ЄС) 2022/2481 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року створення Програми політики цифрового десятиліття до 2030 року. *Офіційний журнал Європейського Союзу*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj> (дата звернення 31.10.2025)

⁴⁸ Strategia ZUS na lata 2021-2025. URL: <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/strategia-zus/strategia-zus-na-lata-2021-2025> (дата звернення 31.10.2025 p.)

кількість готівки в обігу та збільшити безготівкові операції. Стратегія також передбачає створення спільної платформи для обміну даними в межах електронного адміністрування.

Вважаємо що зазначений досвід може бути застосований в Україні, так як процес цифровізації публічного управління сприяє подоланню недоліків в сфері фінансово-правового забезпечення соціального захисту. При цьому, зазначимо що значно зростають можливості здійснення державного контролю в сфері фінансово-правового забезпечення соціального захисту, так як дозволяє виявляти порушення, корупційні ризики та своєчасно реагувати на них. В свою чергу, цифровізація тягне за собою і негативні наслідки, посилюється державний контроль над громадянами, створюються умови для потенційного порушення прав людини, зростає рівень кіберзлочинності. З метою усунення зазначених ризиків в Україні створено правову базу. Наприклад, Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»⁴⁹ визначає правові та організаційні засади електронної ідентифікації та надання електронних довірчих послуг, порядок здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства у зазначених сферах, Закон України «Про захист персональних даних»⁵⁰ встановлює вимоги до захисту інформації, що є важливим задля запобігання порушень прав громадян у цифровому середовищі, Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»⁵¹ який визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту національних інтересів держави в кіберпросторі, а також повноваження державних органів в згаданому напрямку. В даному аспекті доцільним є звернути увагу на досвід Польщі в цьому питанні. Прикладом може слугувати згадана нами вище Стратегія, яка передбачає створення системи управління ризиками, розробку механізмів запобігання шахрайству, підтримки стягнення боргів, розвиток аналітичних процесів тощо⁵².

Підсумовуючи, зазначимо що імплементація міжнародного досвіду фінансово-правового забезпечення соціального захисту в систему публічного управління України надасть можливості підвищити ефективність державних послуг, їх прозорість та доступність. Проведення аналізу успішних практик передових країн дозволяє виявити ефективні механізми, які можуть бути адаптованими в Україні. Цікавим в цьому напрямку є створення інформаційних центрів, використання соціальних мереж для поширення інформації серед населення про соціальні програми, підвищення обізнаності громадян про їх права. Важливим є також проведення моніторингу та оцінки ефективності соціальних програм, багато країн використовують системи моніторингу

⁴⁹ Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>; (дата звернення 31.10.2025 р.) (дата звернення 31.10.2025 р.).

⁵⁰ Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. № 22197-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>; (дата звернення 31.10.2025 р.).

⁵¹ Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 31.10.2025 р.).

⁵² Strategia ZUS na lata 2021-2025. URL: <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/strategia-zus/strategia-zus-na-lata-2021-2025> (дата звернення 31.10.2025 р.)

з метою оцінки впливу соціальних ініціатив на рівень життя в своїх громадян, що в свою чергу дозволяє своєчасно виявити проблеми і скоригувати соціальні програми. Заслугує на увагу підхід, який передбачає в соціальні програми з метою отримання результатів в майбутньому, реалізацію соціальних ініціатив які сприяють залученню осіб з інвалідністю у суспільство, що в підсумку дає можливість зменшити фінансовий тягар на державу та залучити додаткові ресурси для розвитку соціального захисту. Але успішна імплементація досвіду зарубіжних країн, особливо в умовах сучасної України потребує вдосконалення законодавчої бази з урахування специфіки національної економіки, соціальної структури тощо.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження окремих питань фінансово-правового забезпечення соціального захисту в системі публічного управління, а також аналіз законодавства України та зарубіжних країн, практики його застосування в сфері соціального захисту, як на національному так на міжнародному рівні дозволило сформулювати наступні висновки:

1. Соціальний захист як функція публічного управління, в законодавчому аспекті представляє собою сукупність правових, організаційних і фінансових заходів держави, направлених на запобігання, пом'якшення або компенсацію негативних наслідків соціальних ризиків для громадян.

2. Встановлено, що публічне управління через систему організаційних і фінансово-правових механізмів забезпечує практичну реалізацію конституційного права громадян на соціальний захист, якість якого в значній мірі залежить від ефективності використання ресурсів держави.

3. Публічне управління розглянуто як складну систему що складається з нормативно-правової бази, інституційної структури, ресурсного забезпечення, інформаційного забезпечення, системи контролю, процес управління, механізмів взаємодії між елементами системи, принципи публічного управління. Акцентовано увагу на окремих елементах.

4. Зазначено, що при наявності чітких механізмів виплат соціальної допомоги через недосконалість нормативів, неузгодженості, правової невизначеності виникають затримки своєчасності і повноти фінансування.

5. Звернено увагу на те, що ефективність соціального захисту в значній мірі залежить від управлінського процесу, для якого важливим є наявність повного спектру інформації, можливості своєчасного її отримання. В даному аспекті важливе місце відіграє імплементація цифрових інновацій у сферу публічного управління.

6. Фінансово-правові механізми соціального забезпечення включають систему нормативно визначених інструментів мобілізації, розподілу, контролю за використанням коштів соціального спрямування, до яких належать державні цільові програми, соціальні трансфери, пільги, субсидії, грантові проекти міжнародної допомоги тощо. Зазначено, що основним джерелом фінансування соціального захисту є кошти державного і місцевих бюджетів, спеціально створених фондів соціального призначення Пенсійний фонд України, Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю та інші.

7. З'ясовано необхідність та значимість контрольної функції публічного управління в сфері фінансово-правового забезпечення соціального захисту. Зазначено, що недостатність фінансових ресурсів носить не тільки об'єктивні причини (повномасштабна російська агресія) але й наявність порушень фінансової дисципліни, а також корупційної складової. З огляду на це приділена особлива увага діяльності Державної аудиторської служби України, Рахункової палати України та їх особливої ролі в здійсненні фінансового контролю як різновиду публічного контролю. Запропоновано використання новітніх технологій, таких як електронне урядування, блокчейн, аналітики даних та штучному інтелекту в процесі контролю. А також створення єдиної інтегрованої системи державного фінансового контролю/моніторингу.

8. Проаналізовано систему соціального захисту країн Європейського Союзу на прикладі Нідерландів, Польщі, Швеції. Звернено увагу на соціальний захист військовослужбовців, що особливо актуально для сучасних реалій України.

9. Відмічено як позитивні так і негативні сторони досвіду зарубіжних країн в сфері забезпечення соціального захисту. Проведений аналіз успішних практик передових країн дозволив виявити ефективні механізми, які можуть бути адаптованими в Україні. Наприклад, створення інформаційних центрів, використання соціальних мереж для поширення інформації серед населення про соціальні програми, підвищення обізнаності громадян про їх права, проведення моніторингу та оцінки ефективності соціальних програм, залучення міжнародних інвестицій в соціальні програми, реалізацію соціальних ініціатив що сприяють залученню осіб з інвалідністю у суспільство тощо.

10. Зазначено, що успішна імплементація досвіду зарубіжних країн, особливо в сучасних реаліях України потребує вдосконалення законодавчої бази з урахуванням специфіки національної економіки, соціальної структури тощо.

АНОТАЦІЯ

Соціальний захист є однією з ключових функцій сучасної демократичної держави, що безпосередньо відображає рівень її розвитку, ефективність системи публічного управління та реальний стан забезпечення прав і свобод людини. В контексті глобального процесу забезпечення сталого розвитку, цілей сталого розвитку, держава через механізми публічного управління реалізує свою соціальну політику, яка направлена на підтримку найбільш уразливих верств населення, подолання бідності, забезпечення соціальної справедливості та гідного рівня життя кожного громадянина. Водночас соціальний захист як функція публічного управління не може бути ефективною без належної фінансово-правової основи. Фінансово-правові інструменти виступають основою формування й використання коштів задля задоволення соціальних потреб, зокрема у сферах пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, соціальної допомоги та страхування. При цьому важливим є баланс між фінансовими можливостями держави та потребами населення, що також вимагає ефективної системи правового регулювання, відповідно зазначеному питанню присвячене дане дослідження. В процесі дослідження фінансово-

правового забезпечення соціального захисту в Україні фокусується увага на питання визначення публічного як складну систему що складається з нормативно-правової бази, інституційної структури, ресурсного забезпечення, інформаційного забезпечення, системи контролю, процес управління, механізмів взаємодії між елементами системи публічного управління. Аналізується світовий досвід соціального захисту країн Європейського Союзу на прикладі Нідерландів, Польщі, Швеції. Звернено увагу на соціальний захист військово-службовців у США, Австралії, Нової Зеландії, що особливо актуально для сучасних реалій України. Відмічено як позитивні так і негативні сторони досвіду зарубіжних країн в сфері забезпечення соціального захисту. Зазначено, що успішна імплементація досвіду зарубіжних країн в Україні потребує вдосконалення законодавчої бази з урахуванням специфіки національної економіки, соціальної структури.

Література

1. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf (дата звернення 19.10.2025)
2. Чернадчук Т.О., Томурко В.О.. Європейський досвід цифровізації соціального забезпечення та його імплементація у фінансово-правові засади публічного управління в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання*. 2025. № 5. Частина 2. С. 371–375. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.57> URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/59-1.pdf>
3. Іван Кравченко, Тамара Чернадчук. Організаційно-правові засади впровадження цифрових адміністративних послуг як напрям вдосконалення публічного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 291–294. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/67> URL: http://lsej.org.ua/3_2025/69.pdf
4. Чернадчук Т.О. Окремі питання правових засад здійснення державного контролю як функцій публічного управління в умовах цифрової трансформації України на шляху до Європейського Союзу. *The Future of Science, Technology and Economy: Collection of Scientific Papers «International Scientific Unity» with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference*. March 19–21, 2025. Sofia, Bulgaria. С. 186–190. DOI: 10.70286/ISU-19.03.2025. URL: https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2025/03/Sofia_Bulgaria_19.03.25.pdf
5. Klochko, A., Chernadchuk, T., Klietsova, N., ... Bryzhan, Y., Kyrylenko, V. Economic and legal principles of social protection of military personnel: World experience and Ukraine. *Edelweiss Applied Science and Technology*, Vol. 8 No. 5 (2024), p. 735–746. DOI: 10.55214/25768484.v8i5.1739 URL: <https://doi.org/10.55214/25768484.v8i5.1739>
6. Чернадчук Т.О. Концептуальні засади здійснення фінансового контролю за діяльністю суб'єктів, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1 С. 73–78.

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2022.1.16> URL: http://pp-law.in.ua/archive/1_2022/16.pdf

7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4314> (дата звернення 23.10.2025)

8. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999р. № 1105-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> (дата звернення 23.05.2025)

9. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення 23.05.2025)

10. Бюджетний Кодекс України від 08.07.2010р. № 2456-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1329> (дата звернення 23.05.2025)

11. Тимофєєва М.І. Сутність соціального захисту населення. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля*. 2016. № 6(230). С. 169–174 URL: file:///C:/Users/User/Downloads/VSUNU_2016_6_31.pdf

12. Марія Чорна. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151–156. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/29.pdf>

13. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2007. 992с.

14. Москаленко В.В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки. Т. 21 Політичні науки*. 42–45. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7b7383f3-3a98-4e59-9dfe-642be43d96ee/content>

15. Медвідь А.О. Поняття права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016 № 21. 92–94 URL: <https://file:///D:/Общее/Монографии/Я%20колективные%20Медвідь%20А.О..pdf>

16. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

17. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального статусу» від 22.10.1993 р. № 3551-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

18. Закон України «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України та надання їм невідкладних проміжних репарацій» від 20.11.2024 р. № 4067-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

19. Закон України «Про облік інформації про шкоду, завдану особистим немайновим правам фізичних осіб внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» від 20.11.2024 р. № 4071-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4071-20#Text> (дата звернення 26.10.2025р.)

20. Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» від 15.07.2021 р. № 1689-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text> (дата звернення 26.10.2025 р.)

21. Закон України «Про верифікацію та моніторинг державних виплат» від 03.12.2019 р. № 324-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324-20#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

22. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку здійснення верифікації та моніторингу державних виплат» від 18.02.2016 р. № 136 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2016-%D0%BF#Text>. (дата звернення 28.10.2025 р.)

23. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку обробки та захисту отриманих від суб'єктів надання інформації персональних даних під час здійснення верифікації та моніторингу державних виплат» від 03.04.2019 р. № 405 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-%D0%BF#Text>. (дата звернення 28.10.2025 р.)

24. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку доступу до інформації в інформаційно-аналітичній платформі електронної верифікації та моніторингу органів, що здійснюють державні виплати» від 28.12.2020 р. № 1335 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1355-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

25. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України» від 26.08.2020 р. № 783 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 28.10.2025 р.)

26. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного контролю/моніторингу за дотриманням вимог законодавства під час надання підтримки, соціальних послуг та дотриманням прав дітей» від 06.10.2025 р. № 1035 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2021-%D0%BF#p12>

27. Україна: четверта Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA4). Лютий 2025, Світовий банк, Уряд України, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099052925103531065/pdf/P180174-93c8e8c1-83a2-487d-aaec-a8435f9db418.pdf> (дата звернення 28.10.2025)

28. Аналітичний звіт. Індекс корупційності сфер суспільного життя – 24. Результати пілотного дослідження. Національне агентство з питань запобігання корупції. Департамент антикорупційної політики. Серпень 2024. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-29/zahid-36/sources/808-1070118744-671f977ddc897.pdf> (дата звернення 28.10.2025 р.)

29. Антикорупція на паузі. Україна в Індексі сприйняття корупції – 2024. Transparency International.Ukraine. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення 28.10.2025 р.)

30. Закон України «Про Рахункову палату» від 02.07.2015р. № 576-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text> (дата звернення 29.10.2025 р.)

31. Chernadchuk T.O. Окремі питання організаційно-правових засад здійснення фінансового контролю на національному і міжнародному рівні. *Сучасна парадигма публічного та приватного права в умовах сталого розвитку: Collective monograph*. Riga, Latvia: Izdevnieciba «Baltija Publishing», T.2 2023. С. 351–374. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-331-6-34> URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/363/9893/20597-1>

32. Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» від 26.01.1993 р. № 2939-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>. (дата звернення 29.10.2025 р.)

33. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України» від 03.02.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення 29.10.2025 р.)

34. 102 Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення. Міжнародна організація праці; Конвенція, Міжнародний документ, Класифікація від 28.06.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text (дата звернення 29.10.2025 р.)

35. ООН в Україні. Перехідна рамкова програма. Вересень 2022 р. – грудень 2023 р. Порятунков житті. Зміцнення систем. Розбудова стійкості громад. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-05/Ukr_UN%20Transitional%20Framework_19.10.pdf (дата звернення 29.10.2025 р.)

36. Wet financiering sociale verzekeringen. Geldend van 01-01-2025 t/m heden. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0017745/2025-01-01/#Hoofdstuk7_Afdeling3_Paragraaf2_Artikel112 (дата звернення 30.10.2025)

37. Конституція Республіки Польща. *Офіційний веб-сайт Президента Республіки Польща*. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/andrzej-duda/prawo/konstytucja-rp/ii-wolnosc-prawa-i-obowiazki-czlowieka-i-obywatela> (дата звернення 30.10.2025 р.)

38. Ustawa z dnia 13 pazdziernika 1998 r. O systemie ubezpieczen spotecznych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19981370887> (дата звернення 30.10.2025 р.)

39. Демографічний резервний фонд. URL: [https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/finanse/fundusz-rezerwy-demograficznej#:~:text=Fundusz%20Rezerwy%20Demograficznej%20\(FRD\)%2C,wyp%C5%82acalno%C5%9Bci%20%C5%9Bwiadcze%C5%84%20z%20ubezpieczenia%20emerytalnego](https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/finanse/fundusz-rezerwy-demograficznej#:~:text=Fundusz%20Rezerwy%20Demograficznej%20(FRD)%2C,wyp%C5%82acalno%C5%9Bci%20%C5%9Bwiadcze%C5%84%20z%20ubezpieczenia%20emerytalnego) (дата звернення 30.10.2025 р.)

40. Установа соціального страхування. URL: <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/finanse/zaklad-ubezpiechen-spolecznych> (дата звернення 30.10.2025 р.)

41. Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu spotecznym rolnikow. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19910070024> (дата звернення 30.10.2025 р.)

42. Кодекс соціального страхування (2010:110). URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/socialforsakringsbalk-2010110_sfs-2010-110/ (дата звернення 30.10.2025 р.)

43. Рішення (ЄС) 2022/2481 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року створення Програми політики цифрового десятиліття

до 2030 року. *Офіційний журнал Європейського Союзу*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj> (дата звернення 31.10.2025)

44. Strategia ZUS na lata 2021-2025. URL: <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/strategia-zus/strategia-zus-na-lata-2021-2025> (дата звернення 31.10.2025 р.)

45. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>; (дата звернення 31.10.2025 р.) (дата звернення 31.10.2025 р.).

46. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. № 22197-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення 31.10.2025 р.).

47. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 31.10.2025 р.).

Information about the author:

Chernadchuk Tamara Oleksandrivna,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor of the Department of Administrative
and Information Law,

Sumy National Agrarian University,

160, Herasym Kondratiev Street, Sumy, 40021, Ukraine

ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ШЛЯХОМ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Чернега Р. Т.

ВСТУП

Розвиток торгівлі завжди передбачав зростання економіки, покращення конкуренції, а, відповідно, в більшості – якості продукції. Водночас, паралельно з цим зростала роль держави і громадянських інституцій щодо захисту прав споживачів від недобросовісних виробників, продавців. А динамічний розвиток інтернету, створення соціальних мереж, електронних ринків торгівлі – marketplaces – вимагали вдосконалення законодавства, яке б забезпечувало ефективний захист прав конsumerів в сучасних і хоча б короткострокових перспективах.

У 2021–2024 роках на одній з інтернет платформ було проведено дослідження е-комерції більше як 20 000 тисяч он-лайн магазинів¹. Очевидно, що серед такої кількості пропозицій, споживач може опинитися в невідповідній позиції, коли не матиме достатніх відомостей, не буде обізнаним, як себе поводити при порушенні свого права як споживача, при купівлі товарів у таких неоспіб.

І тут власне, виникає необхідність дослідження тих законодавчих нововведень, які прийняті Верховною Радою України, і мають забезпечувати інституційну стійкість захисту прав споживачів.

Що ж собою являє це поняття. Ключовими, на нашу думку, елементами інституційної стійкості є ефективне управління, інтеграція, наявність інструментарію та залучення громадянського суспільства.

Давайте на основі цього проведемо аналіз нового Закону України «Про захист прав споживачів»², який був прийнятий 10 червня 2023 року, але набере чинності не раніше дати припинення або скасування у нашій державі воєнного стану, що введено Указом Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні»³.

1. Ефективне управління задля ефективного захисту прав споживачів

Безперечно, ми маємо на увазі публічну владу державних органів, органів місцевого самоврядування. Їх здатність реагувати на нові виклики, розробляти

1 Алла Петриченко. Як українські інтернет-магазини працювали у 2021–2024 роках: e-commerce статистика і прогнози. <https://shop-express.ua/ukr/blog/ecommerce-statistics/>

² Про захист прав споживачів. Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 78, ст. 276 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>

³ Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України № 64/2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

та впроваджувати політики, які корелюються з потребами сьогодення. Одразу треба відзначити, що, незважаючи на воєнний стан, який триває в Україні через неспровоковану військову агресію російської федерації, національний законодавчий орган в державі функціонує, реагує на сучасні виклики, виконує вимоги для вступу в Європейський Союз. Зокрема, пункту 124 Плану пріоритетних дій Уряду, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.03.2021 № 276-р⁴. Крім іншого, цей закон визначає механізми захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Вводяться нові поняття, які раніше були відсутні у діючому Законі України «Про захист прав споживачів»⁵ від 12 травня 1991 року.

Розглянемо їх значення.

Аналогічні товари – товари, які мають максимально подібні споживчі властивості, зокрема функціональні, якісні та технічні.

Діагностика – перевірка суб'єктом господарювання товару щодо його відповідності встановленим вимогам, які пред'являються до нього, зокрема передбаченим умовами договору, інформації про товар, наданій суб'єктом господарювання.

Договір таймшеру – договір, строк дії якого перевищує один рік, згідно з яким споживач за винагороду отримує право користування одним або декількома місцями для ночівлі протягом більш як одного періоду проживання.

Інтероперабельність цифрового вмісту – здатність товару з цифровим вмістом функціонувати з апаратними засобами чи програмним забезпеченням, відмінними від тих, з якими зазвичай використовуються товари з цифровим вмістом одного типу.

Кодекс поведінки – угода або набір правил, що визначають поведінку суб'єктів господарювання, які беруть на себе зобов'язання діяти відповідно до цього кодексу в одній або декількох сферах господарської чи професійної діяльності, та встановлюються суб'єктом господарювання або об'єднанням суб'єктів господарювання.

Комерційна практика – будь-яка діяльність, бездіяльність, спосіб поведінки або надання інформації про продукцію, включаючи її рекламування та просування на ринку, що безпосередньо пов'язані з постачанням та/або продажем продукції суб'єктом господарювання споживачу.

Перевірений продавець – статус, якого набуває суб'єкт електронної комерції, що пройшов електронну ідентифікацію, автентифікацію, зареєструвався на Порталі е-покупця та інформація про якого внесена до автоматизованої системи перевірених продавців.

Професійна сумлінність – рівень професійності та старанності суб'єкта господарювання, який відповідає очікуванням споживача та доброчесній

⁴ Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.03.2021 № 276-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276-2021-p#Text>.

⁵ Про захист прав споживачів. Закон України. Відомості Верховної Ради УРСР (БВР), 1991, № 30, ст. 379. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>

комерційній практиці та/або загальним принципам добросовісності у сфері діяльності суб'єкта господарювання. Тощо.

Особливо важливого значення для підтвердження ефективного управління при розробленні нових політ, на нашу думку, має регламентація термінів «автоматизована система перевірених продавців» і «Єдиний державний веб-портал для споживачів у сфері електронної комерції (далі – Портал е-покупця)». Зокрема, Портал е-покупця визначається, як електронна інформаційно-комунікаційна система, в рамках якої здійснюються збирання, накопичення, обробка, захист, облік та надання споживачам інформації про суб'єктів електронної комерції, а також комунікація суб'єктів електронної комерції, споживачів, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства про захист прав споживачів, та інших державних органів, які здійснюють захист прав споживачів у відповідних сферах у межах компетенції.

Важливим, можна сказати одним з фундаментальних нововведень, є закріплення в окремій статті права споживача на споживчу освіту та/або просвіту. Стаття 12 передбачає, що держава створює умови для здобуття споживачами знань, умінь та навичок, у тому числі в закладах освіти, з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також вживає заходів, спрямованих на доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах освіти і науки, створює умови для здобуття споживачами в закладах освіти всіх рівнів (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти), а також у закладах позашкільної та післядипломної освіти потрібних знань з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які здійснюють захист прав споживачів, інформують споживачів з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту.

2. Інтеграція соціальних та економічних чинників в контексті захисту прав споживачів

В контексті розгляду значення нового законодавства для інституційної стійкості захисту прав споживачів слід відмітити про необхідність поєднання економічних та соціальних факторів. Безперечно, будь які суспільні відносини регулюються правовими нормами з метою досягнення задоволеності їх учасників. Коли ми говоримо про захист прав споживачів, то однозначно на першому місці ми досліджуємо соціальний аспект, зокрема справедливність. А це у свою чергу має на увазі наявність можливості недопущення порушення прав або їх відновлення. У той же час, ми повинні говорити і про те, що існує й економічна складова цих відносин, оскільки вони безпосередньо пов'язані з застосуванням цивільно-правових договорів⁶ під час здійснення операцій,

⁶ Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № № 40-44, ст. 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

зокрема купівлі-продажу товарів, послуг. Отже, поєднання соціально-економічних факторів забезпечує наявність інтеграційного елемента.

3. Наявність інструментарію для захисту прав споживачів

У новому законі можна розділити їх на два блоки, з точки зору матеріального і процесуального права. Існує чітко визначений перелік прав споживача (матеріальне право⁷) та способи захисту (процесуальне право⁸). Розглянемо їх.

Отже, відповідно до ст. 4 нового закону споживачі мають право на:

- 1) безпечну та належної якості продукцію;
- 2) відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції;
- 3) вільний вибір продукції, запропонованої суб'єктом господарювання, та способу її оплати відповідно до законодавства;
- 4) споживчу освіту та/або просвіту;
- 5) своєчасне отримання повної, точної та достовірної інформації про продукцію;
- 6) ввічливе торговельне обслуговування;
- 7) захист своїх прав та вільний вибір механізму захисту прав;
- 8) об'єднання в громадські об'єднання споживачів (об'єднання споживачів).

2. Споживачі мають право здійснювати фото- та/або відеофіксацію порушення своїх прав, якщо це не суперечить закону.

3. Споживачі не можуть бути обмежені у реалізації інших прав, встановлених цим Законом, іншими актами законодавства України.

Водночас, слід обов'язкового відміти, що споживач також має обов'язок використовувати придбаний товар згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації. Адже, в іншому випадку він утратить право на гарантійне обслуговування товару. І такі товари не підлягають обміну і поверненню.

Крім того, законодавець передбачив наступне.

Права споживача у разі придбання товару з недоліком.

Права споживача у разі придбання непридатного чи небезпечного харчового продукту.

Права споживача у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг).

Права споживача у разі здійснення попередньої оплати за продукцію.

Окремий розділ у новому законі присвячений системі захисту прав споживачів. До неї належать:

- 1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів;

⁷ Матеріальне право. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 264. ISBN 978-966-937-233-8.

⁸ Процесуальне право. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П–С. 736 с. ISBN 966-7492-05-2.

- 2) компетентний орган;
- 3) інші державні органи, які здійснюють захист прав споживачів у відповідних сферах;
- 4) органи місцевого самоврядування;
- 5) органи позасудового врегулювання спорів;
- 6) суди;
- 7) громадські об'єднання споживачів;
- 8) саморегулювні організації.

Порядок подання скарги споживачем суб'єкту господарювання

Якщо споживач вважає, що його права порушені, він звертається в усній або письмовій формі для відновлення своїх прав до суб'єкта господарювання, з яким було укладено письмовий чи усний договір, у тому числі якщо такий договір укладено поза торговельним чи офісним приміщенням або якщо укладено дистанційний договір.

Якщо права споживача не можуть бути відновлені невідкладно або споживач не згоден з відмовою суб'єкта господарювання у відновленні його прав, споживач звертається до такого суб'єкта господарювання письмово.

Споживач має право звертатися до суб'єкта господарювання особисто або через уповноважену на це іншу особу на підставі документів, оформлених відповідно до законодавства.

Споживач має право звертатися до суб'єкта господарювання із скаргою через Портал е-покупець для врегулювання споживчого спору.

Суб'єкт господарювання повинен розглянути скаргу споживача у строки, визначені Законом України «Про звернення громадян».

Скарга споживача повинна містити такі відомості: прізвище, власне ім'я та по батькові (за наявності) споживача, місце проживання, номер телефону та/або поштову адресу, та/або адресу електронної пошти, та/або інформацію про інші засоби зв'язку; дату подання скарги та підпис споживача; обставини споживчого спору, свої вимоги та їх обґрунтування.

Застосування споживачем кваліфікованого або удосконаленого електронного підпису при надсиланні електронної скарги не вимагається, крім подання такої скарги через Портал е-покупець.

До скарги додаються копії документів, що підтверджують вчинення правочину, а також інші документи, що підтверджують обставини споживчого спору (за наявності).

Відповідь на скаргу може містити: 1) повідомлення про задоволення скарги споживача; 2) пропозиції щодо врегулювання споживчого спору; 3) відмову у задоволенні скарги споживача з наданням інформації про інші шляхи врегулювання споживчого спору.

Якщо споживач приймає пропозиції суб'єкта господарювання, споживчий спір вважається врегульованим.

Якщо суб'єкт господарювання відмовив у задоволенні вимог споживача або споживач не згоден з пропозиціями суб'єкта господарювання щодо розв'язання споживчого спору, споживач має право звернутися в порядку, визначеному законодавством, до: компетентного органу; інших державних органів, які

здійснюють захист прав споживачів у відповідній сфері; органу місцевого самоврядування; органу позасудового врегулювання споживчих спорів; суду.

Порядок позасудового врегулювання спорів визначений статтею 40 нового закону і вона передбачає наступне.

Захист прав споживачів може здійснюватися органами позасудового врегулювання спорів між споживачем та суб'єктом господарювання, порядок створення, статус та умови функціонування яких визначаються окремим законодавством. Органи позасудового врегулювання спорів розглядають справи, які стосуються:

- 1) продукції, придбаної на суму не більше ніж 50 тисяч гривень;
- 2) порушень порядку гарантійного ремонту або заміни продукції;
- 3) порушень умов доставки товарів, придбаних за договорами, укладеними поза офісним чи торговельним приміщенням.

Рішення, винесені органами позасудового врегулювання спорів відповідно до їх компетенції, є обов'язковими для виконання суб'єктами господарювання. У разі незгоди однієї із сторін з рішенням органу позасудового врегулювання спорів така сторона звертається з відповідним позовом до суду, до якого додається винесене по справі рішення органу позасудового врегулювання спорів. При цьому споживач має право звернутися до компетентного органу.

Судовий захист прав споживачів. Захист прав споживачів здійснюється судом у порядку, встановленому законодавством. При задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) та/або майнової шкоди. Що також є важливою можна сказати превентивною формою запобігання порушення прав споживачів.

Моральна шкода за порушення споживчого договору може бути компенсована і в тому разі, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено.

Як зазначено у пункті 94 короткого змісту позовних вимог, вирішуючи спір щодо відшкодування моральної шкоди за порушення споживчого договору, зокрема у справі про порушення банком зобов'язання з повернення вкладу, суди мають враховувати, що моральна шкода за порушення цивільно-правового договору як спосіб захисту суб'єктивного цивільного права може бути компенсована і в тому разі, якщо це прямо не передбачено законом або тим чи іншим договором, і підлягає стягненню на підставі статей 16 та 23 ЦК України і статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів навіть у тих випадках, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено⁹.

Крім того, споживач звільняється від сплати судового збору в усіх судових інстанціях. Також звільняються від сплати судового збору компетентний орган та громадські об'єднання споживачів у справах щодо захисту прав споживачів. І наявна судова практика також є тому підтвердження.

⁹ Постанова від 01.09.2020р. у справі Справа N 216/3521/16-ц. Верховний суд України. https://verdictum.ligazakon.net/document/91644731?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01

Зокрема, в постанові Верховного Суду від 25.11.2020 у справі № 761/46977/18¹⁰ зазначено: «порушені права можуть захищатись як у суді першої інстанції (при пред'явленні позову), так і на наступних стадіях цивільного процесу (апеляційна, касаційна). Ці стадії судового захисту є єдиним цивільним процесом, завдання якого є справедливий розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушеного права. Стаття 5 Закону «Про судовий збір» не містить норми про те, що пільги надаються лише за пред'явлення позову». Виходячи з викладеного, Верховний Суд прийшов до висновку, що споживач звільняється від сплати судового збору на всіх стадіях процесу.

Аналогічний висновок також зазначено Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 21 березня 2018 року у справі № 761/24881/16-ц.¹¹

4. Залучення суспільства в контексті захисту прав споживачі

Активна участь громадськості та зацікавлених сторін у процесах прийняття рішень. Очевидно, що ця складова для утвердження інституційної стійкості захисту прав споживачів ще формується і розвивається. Водночас, однією з перших громадських організацій була Київська спілка споживчих товариств, яка виникла 2-5 грудня 1908 року на другому з'їзді представників товариств Київської губернії. Вона стала першою провінційною спілкою в Україні.

Зараз діє, для прикладу, громадська організація «Громадське об'єднання захисту прав споживачів», громадська організація «Громадський контроль захисту прав споживачів», громадська організація «Центр захисту прав споживачів України» тощо.

У цьому контексті також важливим є створення в Україні незалежних асоціацій споживачів та контакти між представниками споживачів. Бо саме заохочення розвитку цих процесів також передбачає п. е) статті 415 Глави 20 Асоціації про ЄС¹².

ВИСНОВКИ

Таким чином, оскільки закон прийнятий у 2023 році, на виконання вимог ЄС для вступу України, з врахуванням цілого ряду Директив ЄС у сфері прав споживачі, то можна зробити висновок, що в даному випадку ми можемо говорити про наявність усіх вищеперерахованих складових для здійснення дієвих кроків для утвердження інституційної стійкості сталого розвитку захисту прав споживачів в Україні.

Ефективна політика захисту прав споживачів забезпечує належне функціонування єдиного ринку. Вона захищає права споживачів від продавців і

¹⁰ Постанова від 25.11.2020 № 761/46977/18 Верховний Суд України. https://verdictum.ligazakon.net/document/93149944?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01

¹¹ Постанова від 21.03.2018 № 761/24881/16-ц. Верховний Суд України. https://verdictum.ligazakon.net/document/73054749?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01

¹² Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/ed20140627#Text

забезпечує додатковий захист для вразливих споживачів. Правила захисту прав споживачів можуть покращити ринкові результати загалом. Вони сприяють більш справедливим ринкам і, завдяки кращій інформації для споживачів, сприяють більш екологічним, більш соціальним результатам. Розширення прав і можливостей споживачів та захист їхніх інтересів є ключовими цілями політики ЄС. І Україна абсолютно поділяє такі підходи.

АНОТАЦІЯ

Реалізація Україною вимог Угоди про Асоціацію з ЄС, зокрема в частині захисту прав споживачів, вимагає активних дій зі сторони Уряду, державних органів, інституцій громадянського суспільства щодо приведення національного законодавства до вимог ЄС. Це, відповідно, забезпечить в майбутньому сталий розвиток цього виду суспільно-правових відносин, і законірно утвердження України як правової соціальної держави, де панують принципи верховенства права у співпраці з громадянським суспільством.

Література

1. Алла Петриченко. Як українські інтернет-магазини працювали у 2021–2024 роках: e-commerce статистика і прогнози. <https://shop-express.ua/ukr/blog/ecommerce-statistics/>
2. Про захист прав споживачів. Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 78, ст.276 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>
3. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України № 64/2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
4. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.03.2021 № 276-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276-2021-p#Text>.
5. Про захист прав споживачів. Закон України. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 30, ст. 379. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
6. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40-44, ст. 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
7. Матеріальне право. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 264. ISBN 978-966-937-233-8.
8. Процесуальне право. *Юридична енциклопедія* :[у 6 т.] / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П–С. 736 с. ISBN 966-7492-05-2.
9. Постанова від 01.09.2020р. у справі Справа N 216/3521/16-ц. Верховний суд України. https://verdictum.ligazakon.net/document/91644731?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01
10. Постанова від 25.11.2020 № 761/46977/18 Верховний Суд України. https://verdictum.ligazakon.net/document/93149944?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01

11. Постанова від 21.03.2018 № 761/24881/16-ц. Верховний Суд України. https://verdictum.ligazakon.net/document/73054749?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01

12. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/ed20140627#Text

Information about the author:
Cherneha Roman Tarasovych,

Doctor of Law,
Associate Professor of the Law Department of the International Scientific
and Technical University named after Academician Yuriy Bugay,
3, Khersonsky Lane, Kyiv, 02094, Ukraine

LOCAL SELF-GOVERNMENT AS AN INSTITUTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE PROCESS OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Chudyk N. O.

INTRODUCTION

The process of Ukraine's European integration, which gained particular relevance after the signing of the Association Agreement with the European Union in 2014 and obtaining EU candidate status in 2022, entails a comprehensive transformation of all spheres of public life. One of the key directions of this transformation is the reform of the public administration system, where the institution of local self-government holds a special place. It is local authorities, being closest to citizens, that serve as the first line of defense for human rights and ensuring European standards of democratic governance at the local level.

Local self-government in the modern sense is not merely an administrative-managerial structure, but a fundamental institution of civil society that ensures the realization of constitutional human rights and freedoms in everyday life. The European Charter of Local Self-Government, ratified by Ukraine in 1997, defines local self-government as the right and ability of local authorities, within the law, to regulate and manage a substantial share of public affairs, acting on their own responsibility and in the interests of the local population. This definition emphasizes the fundamental role of local self-government as an intermediary between the state and citizens, as an institution capable of most effectively addressing local needs and protecting human rights at the territorial community level.

The relevance of studying the role of local self-government as an institution for protecting human rights in the context of European integration is determined by several factors. First, the decentralization reform initiated in Ukraine in 2014 significantly expanded the powers and resources of local self-government bodies, creating amalgamated territorial communities and transferring to them a significant portion of functions that previously belonged to state authorities. This transformation requires a rethinking of the role of local self-government specifically as a human rights protection institution. Second, European integration processes involve the implementation of European standards in the field of human rights, which requires adaptation of national legislation and practices of local authorities to the requirements of the European Convention on Human Rights, EU directives, and other international documents. Third, in the conditions of Russian aggression against Ukraine, the issue of protecting human rights at the local level has become particularly acute, as communities face challenges of ensuring the rights of internally displaced persons, restoring destroyed infrastructure, and supporting vulnerable population groups.

The theoretical significance of the study lies in the need to conceptualize local self-government as an independent institution for protecting human rights in the context of public administration transformation. Traditionally, the human rights

protection function has been associated primarily with the judicial system, the ombudsman, and law enforcement agencies, while the role of local self-government was viewed through the prism of providing administrative services and managing communal property. However, European experience demonstrates that it is at the local level that most socio-economic and cultural human rights are realized – from the right to healthcare and education to the right to a safe environment and participation in the management of public affairs. Accordingly, there is a need to develop a theoretical model of local self-government as a comprehensive human rights protection institution that combines functions of preventive protection (through creating conditions for the realization of rights), operational response (through providing services and resolving complaints), and systemic development (through forming policy at the local level).

The practical significance of the study is determined by the need to develop specific recommendations for strengthening the human rights protection capacity of local self-government bodies in the context of implementing the Association Agreement with the EU and preparing for membership in the European Union. This includes analysis of mechanisms for implementing European standards at the local level, studying best practices of European municipalities in the field of human rights protection, developing proposals for improving the regulatory framework and institutional mechanisms for interaction between local self-government bodies and human rights institutions. Particularly important is defining indicators of the effectiveness of local self-government activities in the field of human rights protection, which will enable monitoring of progress on the path of European integration.

The aim of the scientific research is a comprehensive analysis of the role and potential of local self-government as an institution for protecting human rights in the conditions of Ukraine's European integration, identifying problems and prospects for implementing European standards at the local level, as well as formulating practical recommendations for strengthening the human rights protection function of local authorities.

1. Theoretical and Legal Foundations of Local Self-Government Functioning as an Institution for Human Rights Protection

Local self-government as an independent institution of public authority holds a special place in the system of human rights protection, since it is at the local level that the direct realization of most constitutional rights and freedoms of citizens takes place. Theoretical understanding of the role of local self-government as a human rights protection institution requires clarification of its essential characteristics, functional purpose, and place in the overall system of guaranteeing human rights.

Domestic and foreign legal doctrine has developed various conceptual models for interpreting the nature of local self-government. The civic (social) theory, whose origins trace back to the works of A. de Tocqueville and R. Gneist, views it as a form of population self-organization for resolving issues of local significance¹. The statist theory, represented by the works of L. Stein and R. von Mohl, interprets local self-

¹ Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Юридична думка, 2010. С. 89–124.

government as a form of decentralization of state administration². The dualistic concept synthesizes elements of both approaches, recognizing the dual nature of local self-government – both as an institution of civil society and as an element of the public authority system³. It is the dualistic concept that most adequately reflects the legal nature of local self-government as a human rights protection institution: it simultaneously expresses the local interests of the community and ensures compliance with national and international standards of human rights protection.

The normative establishment of local self-government in Ukraine is implemented at the constitutional level. The Constitution of Ukraine of June 28, 1996⁴ in Article 7 recognized and guaranteed local self-government as a separate institution of democracy. According to Article 140 of the Constitution, local self-government is defined as the right of a territorial community to independently resolve issues of local significance within the framework of the Constitution and laws of Ukraine⁵. The detailing of constitutional provisions is carried out in the Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine» of May 21, 1997 No. 280/97-VR⁶, which defines the system and guarantees of local self-government, the principles of organization and activities of its bodies.

An important international legal document is the European Charter of Local Self-Government, adopted by the Council of Europe on October 15, 1985⁷. Ukraine ratified this Charter on July 15, 1997 without reservations⁸, which created an international legal foundation for reforming the municipal system. According to Article 3 of the Charter, local self-government means the right and ability of local self-government bodies, within the law, to regulate and manage a substantial share of public affairs, acting on their own responsibility and in the interests of the local population⁹.

When considering local self-government as an institution for human rights protection, it is necessary to distinguish its specific human rights protection function, which manifests itself in several aspects. First, local self-government ensures the realization of socio-economic human rights through managing communal property objects, approving socio-economic development programs, and resolving issues of education, healthcare, and social protection of the population¹⁰. Second, it guarantees

² Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. С. 156–189.

³ Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Юридична думка, 2010. С. 342–378.

⁴ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁵ Там само.

⁶ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

⁷ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39. Ст. 1138.

⁸ Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування : Закон України від 15 лип. 1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249.

⁹ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39. Ст. 1138.

¹⁰ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

citizens' political rights through institutions of direct democracy – local referendum, general assemblies, local initiative, and public hearings¹¹. Third, local self-government protects environmental rights, being responsible for sanitary and environmental well-being in the respective territory¹². Fourth, it ensures access to justice through the system of free legal aid¹³.

The theoretical justification of the human rights protection function of local self-government is based on the principle of subsidiarity, enshrined in Article 4 of the European Charter of Local Self-Government¹⁴. This principle stipulates that public powers should be exercised primarily by those authorities that are closest to citizens. As Y. Bernaziuk argues¹⁵, the principle of subsidiarity in the context of human rights protection means that local self-government should be the first instance to which a citizen turns for protection of their rights.

The relationship between local self-government and other human rights protection institutions reveals its specific place in the human rights protection system. Unlike the judiciary, which carries out protection in jurisdictional form, local self-government implements a preventive function, creating conditions for the realization of rights. Unlike the ombudsman, local self-government possesses authoritative powers and resources for directly resolving citizens' problems¹⁶.

The legal nature of local self-government as an institution for human rights protection is determined by its dual status. On the one hand, it is a form of public authority endowed with authoritative powers. On the other – an institution of civil society accountable to the territorial community. This dualism ensures a balance between management efficiency and democratic control¹⁷.

Fundamental is the question of the limits of local self-government's human rights protection competence. The Constitution of Ukraine in Article 19 establishes that local self-government bodies are obliged to act only on the basis, within the powers, and in the manner prescribed by the Constitution and laws¹⁸. The competence of local self-government in the field of human rights protection mainly covers issues of ensuring socio-economic rights¹⁹. At the same time, this very specialization is

¹¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Статті 7–13.

¹² Там само. (статті 33–34).

¹³ Мартинюк Р. С. Правозахисна діяльність органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Вип. 67. С. 103–112.

¹⁴ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39. Ст. 1138.

¹⁵ Берназіук Я. О. Принцип субсидіарності в місцевому самоврядуванні: європейський досвід та українські реалії. *Право України*. 2017. № 5. С. 126–135.

¹⁶ Олуйко В. М. Адміністративно-правові засади публічного управління у сфері захисту прав людини : монографія. Харків : Панов, 2017. С. 267–289.

¹⁷ Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. С. 12–15.

¹⁸ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

¹⁹ Куйбіда В. С., Білинська М. М., Толкованов В. В. Місцеве самоврядування в Україні: стан та перспективи розвитку : аналіт. доп. Київ : НАДУ, 2016. С. 67–89.

important, since socio-economic rights are most closely connected with the daily lives of citizens.

Modern theory of public administration considers local self-government as a key element of the multi-level governance system, where human rights protection is carried out through the interaction of different levels of government²⁰. Local self-government performs the function of the «first line» of rights protection due to territorial proximity to citizens, awareness of local conditions, and the ability to respond promptly²¹. At the same time, integration into the national system is ensured through legislative establishment of minimum standards, state supervision of legality, and judicial control over decisions of local self-government bodies²².

The legitimacy of local self-government as an institution for human rights protection has three dimensions. Democratic legitimacy is based on the electability of representative bodies by the territorial community²³. Legal legitimacy is based on constitutional recognition and ratification of the European Charter of Local Self-Government²⁴ [6]. Functional legitimacy derives from the effectiveness of activities in solving citizens' problems²⁵.

The autonomy of local self-government constitutes a prerequisite for its effective functioning as a human rights protection institution. The European Charter establishes organizational, administrative, and financial autonomy²⁶. Financial autonomy is the material basis of other aspects of autonomy, since the realization of socio-economic rights requires corresponding budget expenditures²⁷. Article 9 of the Charter establishes the right to adequate financial resources commensurate with powers²⁸.

Summarizing the theoretical analysis, it can be stated that local self-government as an institution for human rights protection is characterized by a dual nature, a specific human rights protection function, autonomy in decision-making, and integration into the national system. The effectiveness of local self-government as a human rights protection institution is determined by the level of its legitimacy, the degree of autonomy, and the quality of interaction with other human rights protection institutions.

²⁰ Leibfried S., Zürn M. Transformations of the State? Cambridge : Cambridge University Press, 2005. PP. 234–267.

²¹ Decaux E. La protection des droits de l'homme par les collectivités territoriales. Revue française d'administration publique. 2010. Vol. 135. P. 563–576.

²² Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30 (статті 144–145).

²³ Там само. (стаття 141)

²⁴ Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування : Закон України від 15 лип. 1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249.

²⁵ Savitch H., Kantor P. Cities in the International Marketplace. Princeton : Princeton University Press, 2002. PP. 345–378.

²⁶ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39 (статті 4–9)

²⁷ Дробот І. О. Організаційно-правові засади фінансової автономії місцевого самоврядування : монографія. Київ : Логос, 2013. 412 с.

²⁸ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39.

2. European Standards of Local Self-Government in the Field of Human Rights Protection: Experience and Implementation Mechanisms

European standards of local self-government in the field of human rights protection have been formed over a long period within the framework of the Council of Europe and the European Union and constitute a comprehensive system of principles, norms, and mechanisms aimed at ensuring the effective functioning of local democracy as the foundation of a state governed by the rule of law. The study of European experience and mechanisms for implementing these standards is a necessary prerequisite for understanding ways to improve the national system of local self-government in the context of European integration processes.

A central place in the system of European standards is occupied by the European Charter of Local Self-Government²⁹, which establishes fundamental principles for the organization and functioning of local self-government. Analysis of the Charter's provisions allows us to distinguish several groups of standards directly related to human rights protection. First, standards of democratic legitimacy, which include the right of citizens to elect representative bodies of local self-government and to be elected to them (Article 3). Second, standards of local self-government autonomy, which provide for organizational, administrative, and financial independence in resolving issues of local significance (Articles 4-9). Third, standards of judicial protection, which guarantee the right of local self-government bodies to judicial protection of their autonomy (Article 11)³⁰.

An important supplement to the European Charter of Local Self-Government was the Additional Protocol on the Right to Participate in the Affairs of a Local Authority, adopted on November 16, 2009³¹. Ukraine ratified this Protocol on September 2, 2014, which testified to the state's desire to expand the scope of international legal obligations in the field of local democracy³². The Protocol defines the right to participate as the right to seek to determine or to influence the exercise of a local authority's powers and responsibilities³³. This document establishes standards of participatory democracy, which include: procedures for involving citizens (consultative processes, local referendums, petitions); procedures for access to official documents of local self-government bodies; measures for persons facing obstacles to participation; mechanisms for considering complaints and proposals regarding the functioning of local self-government bodies³⁴.

²⁹ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39.

³⁰ Там само.

³¹ Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування від 16 листоп. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24. (Стаття 667).

³² Про ратифікацію Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : Закон України від 2 верес. 2014 р. № 1664-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2021.

³³ Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування від 16 листоп. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24 (стаття 1).

³⁴ Там само. (стаття 2).

The system for monitoring compliance with European standards of local self-government is carried out by the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe, which has been operating since 1994 as a consultative body of the Council of Europe³⁵. The Congress represents the interests of more than 130,000 local and regional authorities in 46 member states of the Council of Europe³⁶. Its priorities are strengthening and protecting the interests of local and regional authorities, ensuring their participation in European integration processes, monitoring compliance with the provisions of the European Charter of Local Self-Government, and observing local and regional elections³⁷.

The monitoring mechanism carried out by the Congress involves the preparation of regular reports on the state of local and regional democracy in each member state³⁸. Monitoring visits by Congress delegations to Ukraine have been conducted regularly, with the most recent taking place on March 4-6, 2020, to assess the state of implementation of the European Charter's provisions following the decentralization reform³⁹. This monitoring system is an effective mechanism for ensuring compliance with European standards, as it combines expert assessment with political dialogue and the formulation of specific recommendations to member states⁴⁰.

The experience of European states demonstrates various models for implementing human rights protection standards at the local self-government level. The Scandinavian model (Denmark, Sweden, Norway) is characterized by a high level of decentralization of powers and municipalities' responsibility for providing a wide range of social services. In these countries, local self-government bodies ensure the realization of the right to education, healthcare, and social security, with local budget expenditures accounting for 25–30% of GDP⁴¹. This ensures a high level of accessibility to social goods and effective protection of socio-economic rights at the local level.

The Continental model (Germany, Austria, Netherlands) is characterized by constitutional entrenchment of the principle of municipal autonomy and a developed system of administrative justice, which allows municipalities to effectively protect their powers from interference by state bodies⁴². The German doctrine of «Selbstverwaltungsgarantie» (self-government guarantee) provides constitutional protection not only for the formal autonomy of municipalities but also for their real capacity to resolve issues of local significance⁴³.

³⁵ Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress> (дата звернення: 25.11.2025).

³⁶ Про затвердження Положення про Конгрес місцевих та регіональних влад при Президенті України : Указ Президента України від 4 берез. 2021 р. № 89/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 20. Ст. 934.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Байтс, 2018. С. 45–67.

⁴¹ Baldersheim H., Rose L. E. Nordic Local Government: Developmental Trends and Reform Activities. *Nordic Journal of Local Government Research*. 2015. Vol. 3. № 2. P. 123–145.

⁴² Schmidt-Eichstaedt G. Kommunale Selbstverwaltung im modernen Staat. Stuttgart : Kohlhammer, 2016. 456 PP. 234–256.

⁴³ Mehde V. Kommunalrecht. Baden-Baden : Nomos, 2018. PP. 89–112.

The Anglo-Saxon model (Great Britain, Ireland) has traditionally been based on the principle of «ultra vires,» according to which municipalities could exercise only those powers expressly defined by law⁴⁴. However, reforms in recent decades have introduced the principle of «general competence,» which gives local self-government the right to do everything that is not expressly prohibited by law and serves the interests of the community. This has expanded municipalities' opportunities in the field of human rights protection, allowing them to initiate innovative programs without special legislative permission⁴⁵.

The Southern European model (Spain, Italy, Portugal) is characterized by processes of post-authoritarian democratization, within which local self-government was viewed as an important tool for overcoming centralist legacy and strengthening democracy⁴⁶. The constitutions of these states, adopted in the late 1970s, enshrined the principles of municipal autonomy and citizen participation in the management of local affairs as fundamental democratic values.

Mechanisms for implementing European standards in Ukraine have been carried out in stages. The first stage was the ratification of the European Charter of Local Self-Government in 1997⁴⁷, which created an international legal obligation to bring national legislation into compliance with European principles. The second stage was constitutional reform and the adoption of the Law «On Local Self-Government in Ukraine»⁴⁸, which enshrined the main provisions of the Charter at the national level. The third stage was the decentralization reform initiated in 2014, which significantly expanded the powers and resources of local self-government bodies⁴⁹.

Implementation of the Additional Protocol on the Right to Participate^{50 51}, required the introduction of additional mechanisms for involving citizens in decision-making at the local level. The Law «On Local Self-Government in Ukraine» was supplemented with provisions on local initiative, public hearings, and electronic petitions⁵². However, the practical implementation of these mechanisms remains

⁴⁴ Loughlin M. *Legality and Locality: The Role of Law in Central-Local Government Relations*. Oxford : Clarendon Press, 1996. PP. 167-189.

⁴⁵ Copus C. *English Local Government: Neither Local Nor Government*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2016. PP. 201-223.

⁴⁶ Magnier A. Between Institutional Learning and Re-Legitimation: Italian Mayors in the Unending Reform. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2004. Vol. 28. № 1. P. 145–167.

⁴⁷ Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування : Закон України від 15 лип. 1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38.

⁴⁸ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24.

⁴⁹ Ткачук А. Ф., Кашевський В. В. Теоретичні та практичні аспекти фінансової децентралізації : монографія. Київ : Логос, 2019. С. 78-95

⁵⁰ Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування від 16 листоп. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24. Ст. 667.

⁵¹ Про ратифікацію Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : Закон України від 2 верес. 2014 р. № 1664-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2021.

⁵² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24 (статті 9, 13).

uneven: while in large cities institutions of participatory democracy are actively used, in small communities their application is often limited to formal procedures⁵³.

An important mechanism for implementing European standards is technical assistance programs and international projects. The Council of Europe implements in Ukraine a number of programs aimed at strengthening the capacity of local self-government bodies in the field of human rights protection. In particular, the program «Strengthening Multi-level Governance and Local Democracy to Support Ukraine's Recovery» is aimed at developing an inclusive approach and accountability at all levels of government⁵⁴. The European Union, through SIGMA, U-LEAD, and other programs, provides support to local self-government reform in Ukraine, promoting the implementation of European public administration standards.

Analysis of European experience allows us to identify key principles for effective implementation of human rights protection standards at the local level. First, the principle of adequacy of resources to powers, which requires providing local self-government bodies with financial and human resources sufficient to perform their assigned functions in the field of ensuring human rights⁵⁵. Second, the principle of participatory governance, which involves active involvement of citizens and civil society institutions in decision-making processes and monitoring their implementation⁵⁶. Third, the principle of accountability and transparency, which ensures democratic control over the activities of local self-government bodies⁵⁷. Fourth, the principle of institutional capacity, which requires professionalization of municipal service and providing local self-government bodies with qualified personnel⁵⁸.

Challenges to implementing European standards in Ukraine are related to several factors. First, the imbalance between the powers and resources of local self-government bodies, which is particularly acute under martial law conditions, when community needs are growing while financial capabilities are limited⁵⁹. Second, insufficient institutional capacity of many small communities formed as a result of decentralization reform to provide quality public services⁶⁰. Third, limited legal culture and civic activity of the population, which reduces the effectiveness

⁵³ Колодій А. М. Громадянське суспільство і місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи взаємодії. Львів : Астролябія, 2017. С. 156–178.

⁵⁴ Заходи Конгресу Ради Європи в Києві. Асоціація міст України : офіційний веб-сайт. URL: <https://auc.org.ua/novyna/zahody-kongresu-rady-yevropy-v-kyievi> (дата звернення: 25.11.2025).

⁵⁵ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39 (Стаття 9).

⁵⁶ Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування від 16 листоп. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24 (стаття 2)

⁵⁷ Peters B. G., Pierre J. Governance, Politics and the State. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2016. С. 234–256.

⁵⁸ Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2011. С. 145–167.

⁵⁹ Романова Т. О. Фінансове забезпечення місцевого самоврядування в умовах децентралізації. *Фінанси України*. 2021. № 3. С. 89–112.

⁶⁰ Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2019. С. 123–145.

of participatory democracy mechanisms⁶¹. Fourth, imperfection of mechanisms for judicial protection of the rights of territorial communities and their bodies, which complicates the realization of the principle of local self-government autonomy⁶².

Prospects for further implementation of European standards in Ukraine are related to several directions. First, completion of financial decentralization reform by expanding local budgets' own revenues and reducing dependence on intergovernmental transfers⁶³. Second, development of digital tools for involving citizens in decision-making at the local level, which will increase the accessibility and transparency of local self-government⁶⁴. Third, strengthening the institutional capacity of local self-government bodies through a system of professional training for municipal employees and exchange of best practices⁶⁵. Fourth, improvement of mechanisms for judicial protection of local self-government autonomy and the rights of territorial communities⁶⁶.

In summary, it can be stated that European standards of local self-government in the field of human rights protection constitute a comprehensive system of principles and mechanisms that ensure democratic legitimacy, autonomy, and effectiveness of local self-government as a human rights protection institution. The experience of European states demonstrates various models for implementing these standards, adapted to national contexts. Implementation of European standards in Ukraine is taking place in stages through constitutional and legal consolidation, institutional reforms, and international support programs, but challenges remain related to resource provision, institutional capacity, and legal culture.

3. Transformation of the Human Rights Protection Function of Local Self-Government Bodies in Ukraine in the Context of Decentralization Reform and European Integration Processes

The decentralization reform initiated in Ukraine in 2014 became the most large-scale transformation of the local self-government system since independence and significantly influenced the human rights protection function of local authorities. Analysis of this transformation in the context of European integration processes reveals both positive shifts in the capacity of local self-government to protect human rights and challenges that arose during the reform process.

The conceptual foundations of the reform were defined in the Concept of Reforming Local Self-Government and Territorial Organization of Power in Ukraine, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine's resolution of April 1,

⁶¹ Лациба М. В. Громадянське суспільство в Україні: виклики та можливості розвитку. Київ : Центр Разумкова, 2020. С. 201–223.

⁶² Кампо В. М., Константи́й О. В. Адміністративне судочинство в Україні : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. С. 267–289.

⁶³ Дробот І. О. Організаційно-правові засади фінансової автономії місцевого самоврядування : монографія. Київ : Логос, 2013. С. 345–378.

⁶⁴ Семенченко А. І. Електронне врядування та електронна демократія : навч. посіб. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. С. 156–178.

⁶⁵ Серьогін С. М., Ярмиш О. Н. Менеджмент персоналу в органах публічної влади : підручник. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. С. 234–256.

⁶⁶ Педько Ю. С. Судовий захист прав місцевого самоврядування: проблеми теорії та практики. Одеса : Фенікс, 2016. С. 289–312.

2014 No. 333-⁶⁷. This document identified key problems that hindered the effective functioning of local self-government as a human rights protection institution: excessive fragmentation of territorial communities (over 6 thousand communities had populations of less than 3 thousand people), high subsidy dependence of local budgets (5,419 budgets had subsidy dependence exceeding 70%), limited powers of local self-government bodies and their dependence on executive authorities^{68,69}.

The regulatory and legal foundation of the reform consisted of the Law of Ukraine «On Cooperation of Territorial Communities» of June 17, 2014⁷⁰, the Law of Ukraine «On Voluntary Amalgamation of Territorial Communities» of February 5, 2015⁷¹, and amendments to the Budget and Tax Codes of Ukraine regarding financial decentralization. These legislative acts created legal mechanisms for forming a capable basic level of local self-government – amalgamated territorial communities (ATCs), which received powers and resources analogous to cities of regional significance⁷².

The process of voluntary amalgamation of territorial communities proceeded intensively: during 2015-2019, 982 ATCs were created in Ukraine, incorporating approximately 4,500 former local councils⁷³. In 2020, the Government approved a new administrative-territorial structure of the basic level, according to which 1,469 territorial communities were formed, covering the entire territory of the state⁷⁴. International experts assessed the pace of municipal consolidation in Ukraine as very high compared to the experience of other European countries⁷⁵.

The transformation of the human rights protection function of local self-government as a result of decentralization manifested itself in several key aspects. First, the financial capabilities of communities to ensure the socio-economic rights of the population significantly expanded. Local budget revenues grew from 68.6 billion UAH in 2014 to 267 billion UAH in 2019⁷⁶. ATCs received the right to allocate to local budgets 60% of personal income tax, as well as full allocation of revenues from the single tax, profit tax of communal enterprises, and property tax [45; 48].

⁶⁷ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 30. Ст. 831.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Реформа децентралізації. Кабінет Міністрів України : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 26.11.2025).

⁷⁰ Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 черв. 2014 р. № 1508-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1167.

⁷¹ Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

⁷² Ткачук А. Ф., Кашевський В. В. Теоретичні та практичні аспекти фінансової децентралізації : монографія. Київ : Логос, 2019. С. 78–95.

⁷³ Про реформу. Децентралізація : офіційний веб-сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 26.11.2025).

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Swianiewicz P. Territorial Consolidation Reforms in Europe. Budapest : OSI/LGI, 2010. PP. 156–178.

⁷⁶ Реформа децентралізації. Кабінет Міністрів України : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 26.11.2025).

This created a material basis for realizing citizens' rights to education, healthcare, and social protection at the local level.

Second, the administrative powers of local self-government bodies in areas directly related to ensuring human rights expanded. ATCs received powers in the field of architectural and construction control, urban planning, land relations (including the right to manage land outside settlements), and provision of administrative services^{77,78}. This allowed communities to independently determine spatial development policy, which is important for realizing the right to housing, a favorable environment, and participation in the management of local affairs⁷⁹.

Third, new institutional mechanisms for representing citizens' interests were introduced. The Law «On Voluntary Amalgamation of Territorial Communities»⁸⁰ introduced the institution of elders (starosts), who represent the interests of residents of villages and settlements that became part of ATCs. Elders are members of community executive committees and ensure communication between residents and local self-government bodies, provide basic administrative services, and participate in budget preparation regarding the funding of programs in their territories⁸¹. This strengthened the accessibility of local self-government to citizens and created additional channels for protecting their rights.

Fourth, the decentralization reform stimulated the development of participatory democracy mechanisms. Communities began actively implementing tools for involving residents in decision-making: participatory budgets, electronic petitions, public hearings, and public consultations⁸². Although legislation still insufficiently regulates mechanisms for community members' participation in decision-making at the local level⁸³, practice demonstrates growing citizen activity in using available instruments, especially in large and medium-sized cities.

At the same time, the transformation of the human rights protection function of local self-government revealed a number of problems and challenges. The first challenge is related to the unevenness of communities' capacity to ensure human rights. Research shows that at the initial stage, predominantly more developed communities with developed infrastructure and stronger financial bases amalgamated⁸⁴. In contrast,

⁷⁷ Реформа децентралізації. Кабінет Міністрів України : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizatsiyi> (дата звернення: 26.11.2025).

⁷⁸ Про реформу. Децентралізація : офіційний веб-сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 26.11.2025).

⁷⁹ Куйбіда В. С., Білинська М. М., Толкованов В. В. Місцеве самоврядування в Україні: стан та перспективи розвитку : аналіт. доп. Київ : НАДУ, 2016. С. 67–89.

⁸⁰ Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

⁸¹ Гнидюк Н. А., Дачій О. І. Інститут старост в об'єднаних територіальних громадах: правові та організаційні аспекти. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 4. С. 123–145.

⁸² Колодій А. М. Громадянське суспільство і місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи взаємодії. Львів : Астролябія, 2017. С. 156–178.

⁸³ Децентралізація: коротко про головне. Ціна держави : аналіт. портал. URL: <https://cost.ua/698-detsentralizatsiya-korotko-pro-holovne/> (дата звернення: 26.11.2025).

⁸⁴ Там само.

small and peripheral communities that need the most support to ensure their residents' rights amalgamated more slowly and remain less capable⁸⁵.

The second challenge is the insufficient institutional capacity of many communities, especially newly formed ATCs. Lack of qualified personnel, imperfect management practices, and weak administrative systems lead to inefficient use of granted powers and resources⁸⁶. This is particularly acute in the field of social service provision, where service quality depends not only on financing but also on staff professionalism and organizational process efficiency⁸⁷.

The third challenge is the incompleteness of the reform regarding the delineation of powers between different levels of government. The constitutional decentralization reform, which was supposed to resolve the issue of establishing executive bodies of regional and district councils and reorganizing local state administrations, was not implemented due to political circumstances⁸⁸. This led to duplication of functions and conflicts of powers between local self-government bodies and local state administrations, which negatively affects the effectiveness of protecting citizens' rights⁸⁹.

The fourth challenge is the limited financial autonomy of communities, despite the growth of their revenues. A significant share of local budget revenues is formed through intergovernmental transfers, which maintains communities' dependence on central government⁹⁰. Moreover, basic and reverse subsidies are often distributed according to formulas that do not fully account for communities' real needs in ensuring population rights, especially for vulnerable categories⁹¹.

The fifth challenge is the impact of Russian aggression against Ukraine on local self-government's capacity to perform its human rights protection function. Occupation of part of the territory, mass internal population displacement, and infrastructure destruction created extraordinary burdens on communities, especially in frontline regions and communities receiving internally displaced persons⁹². This requires additional resources and special support mechanisms for affected communities to ensure their residents' rights.

European integration processes significantly influenced the transformation of the human rights protection function of local self-government in Ukraine. First, the

⁸⁵ Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2019. С. 123–145.

⁸⁶ Серьогін С. М., Ярмиш О. Н. Менеджмент персоналу в органах публічної влади : підручник. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. С. 234–256.

⁸⁷ Сиченко В. В. Якість адміністративних послуг в об'єднаних територіальних громадах. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 3. С. 178–201.

⁸⁸ Про реформу. Децентралізація : офіційний веб-сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 26.11.2025).

⁸⁹ Нижник Н. Р., Машков О. А. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. Київ : Вид-во УАДУ, 1998. С. 145–167.

⁹⁰ Романова Т. О. Фінансове забезпечення місцевого самоврядування в умовах децентралізації. *Фінанси України*. 2021. № 3. С. 89–112.

⁹¹ Дробот І. О. Організаційно-правові засади фінансової автономії місцевого самоврядування : монографія. Київ : Логос, 2013. С. 345–378.

⁹² Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах : аналіт. звіт / за ред. О. Балакіревої. Київ : ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременика», 2020. 96 с.

Association Agreement between Ukraine and the EU⁹³ provides for harmonization of legislation and administrative practices in many areas within local self-government competence: social policy, environmental protection, consumer rights protection, public procurement, etc. This stimulates raising standards of public service provision at the local level.

Second, the prospect of EU membership actualizes the issue of compliance of the Ukrainian local self-government system with the principles of multi-level governance practiced in the European Union⁹⁴. This involves not only local self-government autonomy but also its active participation in forming and implementing European policy at the local level, including human rights protection policy.

Third, EU technical assistance programs (U-LEAD, SIGMA, and others) provide support for developing local self-government bodies' capacity in human rights protection through training, consultations, and exchange of best practices⁹⁵. This promotes professionalization of municipal service and implementation of European management standards at the local level.

Analysis of the transformation of the human rights protection function of local self-government allows us to identify promising directions for further development. First, completion of the constitutional decentralization reform is necessary for clear delineation of powers between levels of government and elimination of function duplication⁹⁶. Second, strengthening communities' institutional capacity is needed through a system of professional training for municipal employees, creation of community development support centers, and promotion of inter-municipal cooperation⁹⁷. Third, improvement of financial decentralization mechanisms is necessary to ensure real correspondence between communities' resources and the powers assigned to them in the field of human rights protection⁹⁸. Fourth, development of digital tools for citizen involvement and provision of electronic services is important for increasing the accessibility and transparency of local self-government⁹⁹.

In summary, it can be stated that the decentralization reform significantly transformed the human rights protection function of local self-government in Ukraine by expanding financial capabilities, administrative powers, and institutional mechanisms of communities for human rights protection. At the same time, challenges remain related to unevenness of community capacity, insufficient institutional capacity, incompleteness of reform, and the impact of military

⁹³ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 черв. 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

⁹⁴ Hooghe L., Marks G. *Multi-Level Governance and European Integration*. Lanham : Rowman & Littlefield, 2001. 251 p.

⁹⁵ Васильєва О. І. Міжнародна технічна допомога у сфері місцевого самоврядування в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 2. С. 201–223.

⁹⁶ Педько Ю. С. Судовий захист прав місцевого самоврядування: проблеми теорії та практики. Одеса : Фенікс, 2016. С. 289–312.

⁹⁷ Серьогін С. М., Ярмиш О. Н. Менеджмент персоналу в органах публічної влади : підручник. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. С. 234–256.

⁹⁸ Дробот І. О. Організаційно-правові засади фінансової автономії місцевого самоврядування : монографія. Київ : Логос, 2013. С. 345–378.

⁹⁹ Семенченко А. І. Електронне врядування та електронна демократія : навч. посіб. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. С. 156–178.

aggression. European integration processes stimulate further improvement of the local self-government system in accordance with European standards of human rights protection.

4. Challenges and Prospects for the Development of Local Self-Government as an Institution for Human Rights Protection on the Path to the EU

The current stage of local self-government development in Ukraine is characterized by a complex of challenges caused by both internal transformation processes and external factors, primarily Russian military aggression and European integration obligations. Analysis of these challenges and identification of development prospects is a necessary prerequisite for forming a strategy to strengthen the human rights protection function of local self-government in the context of Ukraine's movement toward European Union membership.

The most significant challenge to the functioning of local self-government as an institution for human rights protection was the full-scale Russian aggression launched on February 24, 2022. The introduction of martial law created fundamentally new conditions for the activities of local self-government bodies¹⁰⁰. The Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law»¹⁰¹ provides for the possibility of establishing military administrations that partially or fully exercise the powers of local self-government bodies in territories of active combat operations or where local self-government bodies are unable to perform their functions^{102, 103}.

The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Functioning of Civil Service and Local Self-Government During Martial Law» of May 12, 2022 No. 2259-IX¹⁰⁴ regulated the specifics of local self-government bodies' work under martial law conditions. In particular, procedures for adopting acts of local self-government bodies were simplified, requirements for conducting competitions when hiring were abolished, and the right to transfer funds from local budgets for the needs of the Armed Forces of Ukraine was granted^{105, 106}. At the same time, these changes

¹⁰⁰ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

¹⁰¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII (у редакції від 16.07.2021). *Офіційний вісник України*. 2021. № 59. Ст. 3629.

¹⁰² Там само. (стаття 4).

¹⁰³ Рогач О. Я., Белов Д. М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. Ч. 2. С. 136–141.

¹⁰⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2022 р. № 2259-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2732.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Місцеве самоврядування під час воєнного стану: особливості функціонування визначено Законом. Асоціація міст України : офіційний веб-сайт. URL: <https://auc.org.ua/novyna/misceve-samovryaduvannya-pid-chas-voyennogo-stanu-osoblyvosti-funkcionuvannya-vyznacheno> (дата звернення: 27.11.2025).

sparked discussions about the balance between the need for rapid response to war challenges and the preservation of democratic governance standards¹⁰⁷.

Despite difficult conditions, local self-government bodies demonstrated significant effectiveness in performing human rights protection functions during wartime. Communities ensured the reception and accommodation of millions of internally displaced persons, organized humanitarian aid to the population, supported the functioning of critical infrastructure, and established cooperation with volunteer organizations¹⁰⁸. Sociological research records stable public trust in local authorities at around 50%, which is significantly higher compared to the level of trust in central government bodies¹⁰⁹. This testifies to local self-government's capacity to effectively respond to citizens' needs even in extreme conditions.

The second significant challenge is the incompleteness of the decentralization reform in the constitutional and legal dimension. Despite the creation of capable territorial communities and the transfer to them of significant powers and resources, the constitutional reform of local self-government and territorial organization of power was not implemented¹¹⁰. This leads to the persistence of function duplication between local self-government bodies and local state administrations, unregulated status of executive bodies of district and regional councils, and uncertainty in administrative-territorial structure issues¹¹¹. In the future, it is necessary to amend the Constitution of Ukraine to consolidate the results of decentralization and clearly delineate powers between levels of public authority.

The third challenge is the limited financial autonomy of local self-government. Despite the growth of local budget revenues as a result of financial decentralization, the structure of these revenues remains insufficiently balanced. A significant share of revenues is formed through intergovernmental transfers, which maintains communities' financial dependence on central government¹¹². Under martial law conditions, this problem has intensified due to falling economic activity in many regions and increased expenditures on ensuring security and meeting the needs of internally displaced persons¹¹³. Solving this problem requires revising the system of intergovernmental relations, expanding the tax base of local budgets, and improving financial equalization mechanisms.

¹⁰⁷ Коліушко І. Б., Тимошук В. П. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: правове регулювання та практика. Київ : Центр політико-правових реформ, 2023. С. 145–167.

¹⁰⁸ Національний інститут стратегічних досліджень : аналітична доповідь. *Стійкість громад*. С. 234–256. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad-stiykist-gromad-1_gotove_0.pdf (дата звернення: 27.11.2025).

¹⁰⁹ Місцеве самоврядування в умовах війни з Росією. LB.ua : портал новин. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/586766_mistseve_samovryaduvannya_umovah.html (дата звернення: 27.11.2025).

¹¹⁰ Про реформу. Децентралізація : офіційний веб-сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 26.11.2025).

¹¹¹ Нижник Н. Р., Машков О. А. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. Київ : Вид-во УАДУ, 1998. 160 с.

¹¹² Романова Т. О. Фінансове забезпечення місцевого самоврядування в умовах децентралізації. *Фінанси України*. 2021. № 3. С. 89–112.

¹¹³ Возняк Г. В. Фінансова децентралізація в Україні в умовах воєнного стану. *Регіональна економіка*. 2022. № 3. С. 178–201.

The fourth challenge is the insufficient institutional capacity of many communities, especially small and peripheral ones. Lack of qualified personnel, weak administrative systems, and imperfect management practices reduce the effectiveness of implementing the human rights protection functions of local self-government¹¹⁴. The problem intensified during wartime through mobilization of some municipal employees, population evacuation, and infrastructure destruction¹¹⁵. Strengthening institutional capacity requires systematic work on professionalizing municipal service, creating community development support centers, and ensuring access to training programs and exchange of best practices.

The fifth challenge is the limited mechanisms for citizen participation in managing local affairs. Despite legislative establishment of participatory democracy institutions (public hearings, electronic petitions, participatory budgets), their practical application remains uneven and often formal¹¹⁶. Under martial law conditions, some participation mechanisms are limited or temporarily suspended (in particular, local referendums are prohibited), which reduces citizens' ability to influence decision-making¹¹⁷. At the same time, national legislation does not prohibit the use of most participation tools, and it is important for local self-government bodies not to abandon their use even in difficult conditions¹¹⁸.

European integration processes create both challenges and opportunities for the development of local self-government as an institution for human rights protection. Ukraine's obtaining candidate status for EU accession in June 2022¹¹⁹ actualized the need to bring the local self-government system into compliance with European standards. The European Commission in annual reports on Ukraine's progress toward the EU assesses, among other things, the state of democratic governance at the local level, compliance with the principles of the European Charter of Local Self-Government, and the effectiveness of providing public services to citizens¹²⁰.

Key EU requirements for the local self-government system in candidate countries are: ensuring real autonomy of local self-government in accordance with the principle of subsidiarity; sufficiency of financial resources to perform powers; transparency and accountability of local self-government bodies; citizen participation in managing local affairs; effectiveness of providing public services; prevention of

¹¹⁴ Серьогін С. М., Ярмаши О. Н. Менеджмент персоналу в органах публічної влади : підручник. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. С. 234–256.

¹¹⁵ Щодо інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану : аналіт. записка. Київ : НІСД, 2023. 45 с.

¹¹⁶ Колодій А. М. Громадянське суспільство і місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи взаємодії. Львів : Астролябія, 2017. С. 156–178.

¹¹⁷ Народовладдя на місцях під час воєнного стану. Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/narodovladdya-na-misczyah-pid-chas-voynnogo-stanu/> (дата звернення: 27.11.2025).

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Ukraine Opinion on the EU membership application. European Commission. 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_22_3800 (дата звернення: 27.11.2025).

¹²⁰ European Commission. Ukraine Report 2023. Brussels : European Commission, 2023. PP. 45–67.

corruption at the local level^{121,122}. Meeting these requirements requires systematic work on improving legislation, institutional mechanisms, and governance practices.

Prospects for the development of local self-government as an institution for human rights protection on the path to the EU are related to several strategic directions. First, completion of the constitutional decentralization reform is necessary to consolidate local self-government autonomy at the highest legal level. This should include constitutional definition of the territorial community as the primary subject of local self-government, establishment of exclusive powers of communities, guarantees of financial autonomy, and mechanisms for judicial protection of local self-government rights¹²³.

Second, improvement of the financial decentralization system is necessary to ensure correspondence between communities' resources and the powers assigned to them in the field of human rights protection. This involves expanding the base of local taxes and fees, increasing the share of own revenues in the structure of local budgets, and improving formulas for intergovernmental transfers taking into account communities' real needs in ensuring population rights¹²⁴. Special attention should be paid to financial support for communities affected by military aggression and receiving internally displaced persons.

Third, strengthening the institutional capacity of local self-government bodies is necessary through building a system of professional training for municipal employees, creating a network of community development support centers, promoting inter-municipal cooperation, and exchanging best practices¹²⁵. EU and international partners' technical assistance programs should be aimed at increasing the managerial competence of municipal teams, implementing modern management tools, and developing the capacity to provide quality public services.

Fourth, development of participatory democracy mechanisms is necessary to ensure real citizen participation in managing local affairs. This involves improving legislation on forms of direct democracy, implementing digital tools for citizen engagement, developing participatory budget practices, and ensuring transparency and openness of local self-government bodies' activities¹²⁶. Even under martial law conditions, it is important to preserve the maximum possible space for public participation as the basis of local self-government legitimacy.

Fifth, building a system for monitoring and evaluating the effectiveness of local self-government bodies' activities in the field of human rights protection is necessary. This requires developing a system of indicators for quality of public

¹²¹ Baldersheim H., Rose L. E. Nordic Local Government: Developmental Trends and Reform Activities. *Nordic Journal of Local Government Research*. 2015. Vol. 3. № 2. P. 123–145.

¹²² Peters B. G., Pierre J. Governance, Politics and the State. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2016. PP. 234–256.

¹²³ Педько Ю. С. Судовий захист прав місцевого самоврядування: проблеми теорії та практики. Одеса : Фенікс, 2016. С. 289–312.

¹²⁴ Дробот І. О. Організаційно-правові засади фінансової автономії місцевого самоврядування : монографія. Київ : Логос, 2013. С. 345–378.

¹²⁵ Сьобогін С. М., Ярмиш О. Н. Менеджмент персоналу в органах публічної влади : підручник. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. С. 234–256.

¹²⁶ Семенченко А. І. Електронне врядування та електронна демократія : навч. посіб. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. С. 156–178.

service provision, accessibility of social goods, and realization of citizens' rights at the local level¹²⁷. Regular monitoring will allow identifying problem areas, adjusting policies, and disseminating successful practices.

In summary, it can be stated that the development of local self-government as an institution for human rights protection on Ukraine's path to the EU is taking place under conditions of significant challenges caused by military aggression, incompleteness of reforms, limited resources, and institutional capacity. At the same time, the European integration course creates incentives and opportunities for further improvement of the local self-government system in accordance with European standards. Implementation of promising development directions requires political will, systemic reforms, international support, and active citizen participation.

CONCLUSIONS

A comprehensive study of local self-government as an institution for human rights protection in the process of Ukraine's European integration allows us to formulate the following conclusions.

Theoretical and legal analysis demonstrates that local self-government constitutes a specific human rights protection institution characterized by a dual nature – as a form of public authority and as an institution of civil society. This dualistic nature ensures a balance between management efficiency and democratic control, between applying national standards of human rights protection and taking into account local community needs. The human rights protection function of local self-government is realized primarily through ensuring citizens' socio-economic rights (rights to education, healthcare, social security, housing), guaranteeing political rights through institutions of direct and representative democracy, protecting environmental rights, and ensuring access to justice. The theoretical justification of this function is based on the principle of subsidiarity, according to which public powers should be exercised at the level of government closest to citizens.

The constitutional and legal foundation of local self-government as an institution for human rights protection in Ukraine consists of the Constitution of Ukraine of 1996, the Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine» of 1997, as well as the European Charter of Local Self-Government of 1985 and its Additional Protocol on the Right to Participate in the Affairs of a Local Authority of 2009, both ratified without reservations. These normative acts establish the autonomy of local self-government, its organizational, administrative, and financial independence, and citizens' right to participate in managing local affairs.

Research on European standards of local self-government in the field of human rights protection revealed a comprehensive system of principles and mechanisms that ensure democratic legitimacy, autonomy, and effectiveness of local self-government. A central place in this system is occupied by the European Charter of Local Self-Government, which establishes standards of democratic legitimacy, autonomy, and judicial protection of local self-government bodies. The Additional Protocol on the Right to Participate expands these standards by establishing requirements for

¹²⁷ Storonyanska I., Benovska L. Local Government Performance Assessment: European Experience and Ukrainian Practice. *Regional Economy*. 2020. No. 4. P. 267–289.

involving citizens in decision-making, access to public information, and consideration of complaints and proposals from the population.

Analysis of European experience demonstrates the existence of different models for implementing European standards: Scandinavian (with a high level of decentralization and municipal responsibility for social services), Continental (with constitutional entrenchment of municipal autonomy and developed administrative justice), Anglo-Saxon (with transition from the «*ultra vires*» principle to «general competence»), and Southern European (with emphasis on overcoming centralist legacy). These models, adapted to national contexts, demonstrate different paths to ensuring the effectiveness of local self-government as a human rights protection institution.

The monitoring system for compliance with European standards, carried out by the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe, provides continuous assessment of the correspondence of national local self-government systems to the requirements of the European Charter. Regular monitoring visits to Ukraine allow identifying problem areas and formulating recommendations for improving legislation and practice.

The transformation of the human rights protection function of local self-government bodies in Ukraine in the context of the decentralization reform initiated in 2014 led to significant positive shifts. The creation of amalgamated territorial communities, expansion of their powers and financial resources significantly strengthened local self-government's capacity to ensure human rights at the local level. Local budget revenues grew from 68.6 billion UAH in 2014 to 267 billion UAH in 2019, creating a material base for realizing citizens' socio-economic rights. Expansion of administrative powers in the areas of urban planning, land relations, and provision of administrative services allowed communities to independently determine spatial development policy and service provision to the population.

The introduction of the institution of elders (starosts) ensured representation of the interests of residents of villages and settlements that became part of amalgamated territorial communities, increasing the accessibility of local self-government to citizens. The reform stimulated the development of participatory democracy mechanisms, including participatory budgets, electronic petitions, and public hearings, which expanded citizens' opportunities to influence decision-making at the local level.

At the same time, the analysis revealed a number of challenges that hinder full realization of the human rights protection potential of local self-government. The most significant challenge was the full-scale Russian military aggression against Ukraine, which created extraordinary burdens on local self-government bodies. Despite the introduction of martial law and associated restrictions, local self-government bodies demonstrated significant effectiveness in performing human rights protection functions by ensuring reception of internally displaced persons, provision of humanitarian aid, and support for the functioning of critical infrastructure.

Other important challenges include: incompleteness of the constitutional decentralization reform, leading to function duplication between local self-government bodies and local state administrations; limited financial autonomy due to the high share of intergovernmental transfers in local budget revenue structure; insufficient institutional capacity of many communities, especially small and peripheral ones; and limited mechanisms for citizen participation in managing local affairs.

European integration processes, particularly Ukraine's obtaining EU candidate status in June 2022, create incentives and opportunities for further improvement of the local self-government system in accordance with European standards. Meeting EU requirements regarding ensuring real autonomy of local self-government, sufficiency of financial resources, transparency and accountability, citizen participation, and effectiveness of public service provision requires systematic work on improving legislation and governance practices.

Prospects for the development of local self-government as an institution for human rights protection on Ukraine's path to the EU are related to implementing several strategic directions: completing the constitutional decentralization reform to consolidate local self-government autonomy at the highest legal level; improving the financial decentralization system to ensure correspondence between communities' resources and their assigned powers; strengthening the institutional capacity of local self-government bodies through professionalization of municipal service and creation of community development support centers; developing participatory democracy mechanisms and digital tools for citizen engagement; building a system for monitoring and evaluating the effectiveness of local self-government bodies' activities in the field of human rights protection.

Thus, local self-government in Ukraine is gradually establishing itself as an effective institution for human rights protection that corresponds to European standards of local democracy. The decentralization reform has created necessary prerequisites for strengthening the human rights protection function of local self-government, but full realization of this potential requires further systemic reforms, overcoming challenges caused by military aggression, and consistent implementation of European standards in the context of the state's European integration course.

SUMMARY

A comprehensive study of local self-government as an institution for human rights protection in the context of European integration processes in Ukraine has been conducted. The research problem is determined by the need for theoretical understanding and practical improvement of the human rights protection function of local self-government in the conditions of decentralization reform, martial law challenges, and Ukraine's movement toward European Union membership.

The main problems studied are: the essence and content of local self-government as a human rights protection institution; constitutional and legal foundations and international legal regulation; European standards and mechanisms for their implementation; transformation of the human rights protection function as a result of decentralization reform; challenges of functioning under martial law conditions and development prospects on the path to the EU.

The dualistic concept of the legal nature of local self-government as an institution combining characteristics of public authority and civil society has been substantiated. A specific human rights protection function has been distinguished, which is realized through ensuring socio-economic, political, and environmental rights and access to justice. It has been proven that the theoretical foundation is the principle of subsidiarity.

European standards of local self-government enshrined in the European Charter and the Additional Protocol on the Right to Participate have been systematized. Implementation models have been analyzed: Scandinavian, Continental, Anglo-Saxon, and Southern European. The monitoring mechanism of the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe has been studied.

It has been established that the decentralization reform (2014–2020) significantly transformed the human rights protection function: 1,469 capable communities were created, local budget revenues increased from 68.6 to 267 billion UAH, and powers and participatory democracy mechanisms were expanded.

Key challenges have been identified: military aggression and martial law, incompleteness of constitutional reform, limited financial autonomy, insufficient institutional capacity, and uneven community development. The effectiveness of local self-government bodies during wartime has been proven (public trust at 50%).

Promising directions have been determined: completion of constitutional reform, improvement of financial decentralization, strengthening of institutional capacity, development of participatory democracy, and creation of an effectiveness monitoring system.

The practical significance lies in formulating recommendations for strengthening the human rights protection function of local self-government in the context of European integration.

References

1. Baldersheim H., Rose L. E. Nordic Local Government: Developmental Trends and Reform Activities. *Nordic Journal of Local Government Research*. 2015. Vol. 3. № 2. P. 123–145.
2. Copus C. English Local Government: Neither Local Nor Government. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2016. 328 p.
3. Decaux E. La protection des droits de l’homme par les collectivités territoriales. *Revue française d’administration publique*. 2010. Vol. 135. P. 563–576.
4. European Commission. Ukraine Report 2023. Brussels : European Commission, 2023. 128 p.
5. Hooghe L., Marks G. Multi-Level Governance and European Integration. Lanham : Rowman & Littlefield, 2001. 251 p.
6. Leibfried S., Zürn M. Transformations of the State? Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 366 p.
7. Loughlin M. Legality and Locality: The Role of Law in Central-Local Government Relations. Oxford : Clarendon Press, 1996. 456 p.
8. Magnier A. Between Institutional Learning and Re-Legitimation: Italian Mayors in the Unending Reform. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2004. Vol. 28. № 1. P. 145–167.
9. Mehde V. Kommunalrecht. Baden-Baden : Nomos, 2018. 378 p.
10. Peters B. G., Pierre J. Governance, Politics and the State. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2016. 384 p.
11. Savitch H., Kantor P. Cities in the International Marketplace. Princeton : Princeton University Press, 2002. 468 p.

12. Schmidt-Eichstaedt G. Kommunale Selbstverwaltung im modernen Staat. Stuttgart : Kohlhammer, 2016. 456 p.

13. Storonyanska I., Benovska L. Local Government Performance Assessment: European Experience and Ukrainian Practice. *Regional Economy*. 2020. No. 4. P. 267–289.

14. Swianiewicz P. Territorial Consolidation Reforms in Europe. Budapest : OSI/LGI, 2010. 456 p.

15. Ukraine Opinion on the EU membership application. European Commission. 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_22_3800 (дата звернення: 27.11.2025).

16. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Юридична думка, 2010. 656 с.

17. Берназюк Я. О. Принцип субсидіарності в місцевому самоврядуванні: європейський досвід та українські реалії. *Право України*. 2017. № 5. С. 126–135.

18. Васильєва О. І. Міжнародна технічна допомога у сфері місцевого самоврядування в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 2. С. 201–223.

19. Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах : аналіт. звіт / за ред. О. Балакіревої. Київ : ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка», 2020. 96 с.

20. Возняк Г. В. Фінансова децентралізація в Україні в умовах воєнного стану. *Регіональна економіка*. 2022. № 3. С. 178–201.

21. Гнидюк Н. А., Даций О. І. Інститут старост в об'єднаних територіальних громадах: правові та організаційні аспекти. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 4. С. 123–145.

22. Децентралізація: коротко про головне. Ціна держави : аналіт. портал. URL: <https://cost.ua/698-detsentralizatsiya-korotko-pro-holovne/> (дата звернення: 26.11.2025).

23. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування від 16 листоп. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24. Ст. 667.

24. Дробот І. О. Організаційно-правові засади фінансової автономії місцевого самоврядування : монографія. Київ : Логос, 2013. 412 с.

25. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовт. 1985 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 39. Ст. 1138.

26. Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2019. 192 с.

27. Заходи Конгресу Ради Європи в Києві. Асоціація міст України : офіційний веб-сайт. URL: <https://auc.org.ua/novyna/zahody-kongresu-rady-uevgoru-v-kyuevi> (дата звернення: 25.11.2025).

28. Кампо В. М., Константий О. В. Адміністративне судочинство в Україні : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 528 с.

29. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Baite, 2018. 908 с.

30. Коліушко І. Б., Тимошук В. П. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: правове регулювання та практика. Київ : Центр політико-правових реформ, 2023. 256 с.

31. Колодій А. М. Громадянське суспільство і місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи взаємодії. Львів : Астролябія, 2017. 312 с.

32. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress> (дата звернення: 25.11.2025).

33. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

34. Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 672 с.

35. Куйбіда В. С., Білинська М. М., Толкованов В. В. Місцеве самоврядування в Україні: стан та перспективи розвитку : аналіт. доп. Київ : НАДУ, 2016. 132 с.

36. Лациба М. В. Громадянське суспільство в Україні: виклики та можливості розвитку. Київ : Центр Разумкова, 2020. 256 с.

37. Мартинюк Р. С. Правозахисна діяльність органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Вип. 67. С. 103–112.

38. Місцеве самоврядування в умовах війни з Росією. *LB.ua* : портал новин. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/586766_mistseve_samovryaduvannya_umovah.html (дата звернення: 27.11.2025).

39. Місцеве самоврядування під час воєнного стану: особливості функціонування визначено Законом. *Асоціація міст України* : офіційний веб-сайт. URL: <https://auc.org.ua/novyna/misceve-samovryaduvannya-pid-chas-voyennogo-stanu-osoblyvosti-funkcionuvannya-vyznacheno> (дата звернення: 27.11.2025).

40. Народовладдя на місцях під час воєнного стану. Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/narodovladdya-namisczyah-pid-chas-voyennogo-stanu/> (дата звернення: 27.11.2025).

41. Національний інститут стратегічних досліджень : аналітична доповідь. *Стійкість громад*. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad-styikist-gromad-_1_gotove_0.pdf (дата звернення: 27.11.2025).

42. Нижник Н. Р., Машков О. А. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. Київ : Вид-во УАДУ, 1998. 160 с.

43. Олуйко В. М. Адміністративно-правові засади публічного управління у сфері захисту прав людини : монографія. Харків : Панов, 2017. 432 с.

44. Педько Ю. С. Судовий захист прав місцевого самоврядування: проблеми теорії та практики. Одеса : Фенікс, 2016. 384 с.

45. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2022 р. № 2259-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2732.

46. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

47. Про затвердження Положення про Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України : Указ Президента України від 4 берез. 2021 р. № 89/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 20. Ст. 934.
48. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
49. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
50. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII (у редакції від 16.07.2021). *Офіційний вісник України*. 2021. № 59. Ст. 3629.
51. Про ратифікацію Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : Закон України від 2 верес. 2014 р. № 1664-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2021.
52. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування : Закон України від 15 лип. 1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249.
53. Про реформу. Децентралізація : офіційний веб-сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 26.11.2025).
54. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 черв. 2014 р. № 1508-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1167.
55. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 30. Ст. 831.
56. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 19 с.
57. Реформа децентралізації. Кабінет Міністрів України : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 26.11.2025).
58. Рогач О. Я., Белов Д. М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. Ч. 2. С. 136–141.
59. Романова Т. О. Фінансове забезпечення місцевого самоврядування в умовах децентралізації. *Фінанси України*. 2021. № 3. С. 89–112.
60. Семенченко А. І. Електронне врядування та електронна демократія : навч. посіб. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 264 с.
61. Серьогін С. М., Ярмиш О. Н. Менеджмент персоналу в органах публічної влади : підручник. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. 512 с.
62. Сиченко В. В. Якість адміністративних послуг в об'єднаних територіальних громадах. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 3. С. 178–201.
63. Ткачук А. Ф., Кашевський В. В. Теоретичні та практичні аспекти фінансової децентралізації : монографія. Київ : Логос, 2019. 256 с.

64. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 черв. 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

65. Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2011. 332 с.

66. Щодо інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану : аналіт. записка. Київ : НІСД, 2023. 45 с.

Information about the author:

Chudyk Nataliia Olehivna,

Doctor of Law, Professor,

Head of the Department of Legal Theory and
Constitutionalism West Ukrainian National University,

11, Lvivska Str., Ternopil, 46009, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0649-2715>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО (СТАЛОГО) РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ З ФІЛОСОФСЬКОЇ ТОЧКИ ЗОРУ

Шевель А. О.

ВСТУП

Сучасна епоха позначена глибокими екологічними кризами, що стали наслідком технократичного типу мислення та надмірного втручання людини у природні процеси. Глобальне потепління, виснаження природних ресурсів, деградація біосфери – усе це ставить під сумнів саму можливість подальшого існування цивілізації в її нинішній формі. У цих умовах виникає потреба у переосмисленні відносин людини і природи, що виходить за межі науково-технічних чи економічних підходів і переходить у сферу філософії.

Філософське осмислення екобезпечного (сталого) розвитку ґрунтується на усвідомленні цілісності світу та взаємозалежності всіх форм життя. Воно вимагає перегляду антропоцентричних установок, які протягом століть визначали прогрес людства, та формування нової системи цінностей, у центрі якої – гармонія, моральна відповідальність і духовне єднання людини з природою. Саме філософія, як наука про сенс і межі людського буття, може надати світоглядні орієнтири для переходу до моделі розвитку, що забезпечує не лише економічне зростання, а й збереження умов життя для теперішніх і майбутніх поколінь.

1. Сутність екобезпечного (сталого) розвитку

Сталий розвиток (англ. *sustainable development*) охоплює збалансований розвиток економіки, соціуму та довкілля таким чином, щоб задовольнити потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Сталий розвиток – не нова ідея. Її елементи мали місце давно. Світові цивілізації протягом довгої історії визнавали необхідність гармонії, взаємодії між навколишнім середовищем, суспільством і економікою, які є складовими єдиної планети Земля. Оскільки вона є системою з досить обмеженими ресурсами, то від суті й характеру відносин між людиною і навколишнім середовищем залежить добробут, безпека, а зрештою, і виживання людства. Ресурси не можуть вилучатися раніше від їх відновлення і накопичення. Глобальне потепління, озонові дірки, природні катаклізми виникають великою мірою через те, що ми намагаємося використати відповідні ресурси скоріше й повніше, ніж природа в змозі їх надати й абсорбувати. Не варто забувати, що до земних ресурсів належать також й інтелектуальні ресурси, хоч вони й не мають жорстких обмежень¹.

¹ Білорус О., Мацейко Ю. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації. Економічний часопис ХХІ. 2002. № 3. С. 12–18.

На науковому рівні ідеологію і концепцію сталого розвитку обґрунтував ще В. І. Вернадський. У своїй праці «Філософські думки натураліста» він писав: «Вперше в історії людства ми перебуваємо в умовах єдиного історичного процесу, що охопив всю біосферу планети»².

Згодом ця ідея набула логічного продовження в роздумах Вернадського про ноосферу, як про такий стан біосфери, де організовуючою і керуючою силою виступає людина, точніше людський розум.

З кінця 20-х років минулого століття вчені, політичні та громадські діячі багатьох держав світу почали усвідомлювати, що за нинішніх тенденцій у демографічному та соціально-економічному розвитку практично всіх країн швидко вичерпається здатність земної біосфери зберігати екологічну рівновагу і забезпечувати життєвими ресурсами дедалі зростаючу кількість народонаселення планети. Стала очевидною необхідність радикальної зміни парадигми розвитку земної цивілізації. Інакше жодні екологічні й природоохоронні заходи, навіть комплексного характеру, а також широкомасштабні техніко-технологічні новації і жорсткі економічні механізми регулювання ресурсо-екологічних процесів неспроможні забезпечити в майбутньому нормальне функціонування біосфери та її найважливішої складової – людського суспільства³.

У 1992 році в Ріо-де-Жанейро відбулася Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети Земля. Конференція стала однією із найважливіших подій розвитку людства в XX столітті, її рішенням було затверджено «Порядок денний на XXI століття». Цей програмний документ ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє – просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби, що передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку.

Порядок денний на XXI століття містить понад 120 індикаторів, відповідно згрупованих щодо держав, що характеризують сталий розвиток у всіх можливих його аспектах. Поділ усіх індикаторів на 4 категорії – соціальна, економічна, антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини і природи.

Конференція ООН РІО-92 розробила принципи і рекомендації щодо збалансованого розв'язання соціально-економічних завдань і збереження природного середовища та природно-ресурсного потенціалу в період переходу до сталого розвитку (інтеграція охорони природи і розвитку; задоволення основних людських потреб; досягнення рівності і соціальної справедливості; забезпечення умов соціального самовизначення і культурного різноманіття; збереження екологічної цілісності; технологічний перехід від сьогодишніх технологій, що інтенсивно використовують ресурси і забруднюють навколишнє середовище, до технологій нового покоління, що роблять менше навантаження на навколишнє середовище; перехід до економіки, заснованої на використанні

² Бідзюра І. Сталий розвиток. Порядок денний на 21 століття / І. Бідзюра // *Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал*. 2004. № 6. С. 65–69.

³ Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука: колективна монографія / За наук. ред. А. П. Самодрин. Київ–Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2022. Т. 2. 512 с.

природних «доходів», а не на використання її «капіталів»; перехід до стабільної чисельності населення; зміна способу мислення і глибше та ширше усвідомлення поняття «сталий розвиток»; перехід до нових структур і методів управління організаціями, що можуть забезпечити ефективну охорону навколишнього середовища).

Привертає увагу загальна гуманітарна спрямованість цих принципів, засобів і цілей сталого розвитку. Зокрема запроваджується нове для нас поняття якості життя, що має як матеріальні, так і позаматеріальні виміри.

Основною турботою кожного суспільства проголошено забезпечення нормального психічного розвитку і збереження здоров'я людини. Це пов'язано з прогресуючим погіршенням якості природного середовища, з одного боку, і стресогенним та імунознижуючим впливом екологічно зміненого середовища на організм людини, з другого. Фактори, що формують здоров'я сучасної людини (поле здоров'я), розподіляються так: спосіб життя – 53%, екологія – 21%, біологія (спадковість) – 16%, система охорони здоров'я – 10%. В Україні несприятливий екологічний стан навколишнього середовища зумовлює зростання екологічної складової здоров'я до 60–70%.

Важливе для сталого розвитку визнання розумної (достатньої) межі задоволення власних потреб, тобто обмеження споживацьких інстинктів. Це потребує іншої філософії життя і якомога швидшого поширення її серед усіх верств суспільства. Реалізація принципів сталого розвитку можлива в іншій, ніж досі була і є, економічній системі. Діюча світова економічна система налаштована на максимальний зиск за будь-яку ціну, будучи механізмом збагачення багатих і зубожіння бідних. Критерієві зиску в екологічну епоху мають протистояти поняття партнерства, паритетності й справедливості. Одиниця результатів у цій системі має забезпечуватися мінімумом ресурсів.

Слід зазначити, що сталий розвиток – це довготривалий, нелегкий еволюційний процес, це не чергова кампанія, це не лише завдання, – це надія на те, що відповідно до рекомендацій Конференції РІО-92, кожна країна мала розробити власну концепцію, а й стратегію екорозвитку.

Розглянемо новітні міжнародні ініціативи щодо сталого розвитку (2023–2025) і як вони безпосередньо впливають на Україну та яким саме способом.

1) Пакт майбутнього (Pact for the Future). Прийнятий на Саміті майбутнього (Summit of the Future) в ООН 22 вересня 2024 року. Містить 56 дій (actions), охоплюючи теми: мир і безпека, сталий розвиток, клімат, цифрове співробітництво, права людини, молодь та покоління майбутнього, реформи глобального управління. У документі закладена ідея «багатостороннього співробітництва, яке відповідає сучасним викликам».

Глобальний цифровий пакт (Global Digital Compact, GDC). Це додаток (анекс) до Пакту майбутнього. Прийнятий 22 вересня 2024 року. Зосереджений на відповідальному, інклюзивному розвитку цифрових технологій: подолання цифрового розриву, безпечний, відкритий інтернет, етичне використання технологій. Містить принципи й зобов'язання, які вплітають цифрову співпрацю в досягнення Цілей сталого розвитку (SDG).

Що означає для України: Пакт визначає міжнародні принципи щодо доступу до інтернету, кібербезпеки, етичного використання ШІ та подолання

цифрового розриву – це прямо корелює з національними проектами цифрової трансформації та є частиною вимог до євроінтеграції і стандартів.

Конкретні наслідки: спрямування донорських і технічних ресурсів на цифрову інфраструктуру; додаткові міжнародні стандарти для кібербезпеки та етики AI, яких доведеться імплементувати в нацполітику.

2) Угода про біорізноманіття відкритого моря (BBNJ / High Seas Treaty) морська екологія та наукове співробітництво.

Що означає для України: якщо Україна підписує/ратифікує Угоду, вона отримає юридичні інструменти для участі в створенні морських охоронних зон, проведенні ЕІА у міжнародних водах, обміні науковими даними та доступі до вигод від генетичних ресурсів океану.

Конкретні наслідки: для прибережних секторів (риболовство, наука, морські ресурси, екотуризм) – нові правила, можливості для міжнародних проєктів і фінансування, а також обов'язки щодо дотримання оцінок впливу. Україна отримала політичні кроки щодо підписання/дозволу на підпис (адміністративні рішення у 2025).

3. Міжнародне десятиліття наук заради сталого розвитку (2024–2033) – наука й відновлення. Проголошено Генеральною Асамблеєю ООН у 2023 році. Мета: підсилити роль науки (включно з фундаментальними науками) у вирішенні проблем сталого розвитку, надати політикам дослідження й дані на основі наукових доказів. Це дає можливість міжнародній спільноті краще використовувати інновації, міждисциплінарні підходи та наукове дослідження для досягнення SDG.

Що означає для України: ініціатива підсилює роль науки в політиці сталого розвитку; для України відкриває доступ до конкурсів, грантів, міжнародних проєктів і технічної допомоги в науці, інноваціях і відновленні після війни.

Конкретні наслідки: приклади – національні плани/дії ЮНЕСКО щодо зміцнення науки в Україні та оголошені конкурси/проєкти, які можна використовувати для модернізації наукової інфраструктури.

Отже, у 2025 році поняття сталого розвитку має такі ключові аспекти:

- Цілі сталого розвитку (SDG) (17 цілей, прийнятих United Nations у 2015 році) становлять глобальну рамку до 2030 року.

- У 2025 році звіти показують, що лише ≈35% цілей мають шанс бути досягнуті вчасно – решта або перебуває на небезпечному шляху, або потребує суттєвого прискорення.

- У пріоритеті такі напрями: продовольчі системи, енергетичний доступ, цифрова трансформація, освіта, робочі місця та соціальний захист, клімат і біорізноманіття.

Ключовими принципами сталого розвитку є:

- принцип обережності: збереження сучасного стану навколишнього середовища як перешкоди безповоротним чи небезпечним змінам;

- принцип «передбачати і запобігати»: більш дешевий, менш ризикований підхід, ніж ліквідація збитків навколишньому середовищу;

- принцип балансу між ресурсами і забрудненням: використання ресурсів у рамках масштабів регенеративної здатності екосистем; контроль над обсягом надходжень забруднень і відходів у рамках асиміляційного потенціалу екосистем;

- принцип збереження природного багатства на нинішньому рівні: недопущення чи зменшення втрат природно-ресурсного потенціалу;
- принцип «забруднювач платить»: повна вартість екологічного збитку повинна бути компенсована користувачем (споживачем).

Реалізація цих принципів дозволить забезпечити: гармонізацію співіснування людини і природи; реалізацію права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей розвитку нинішнього і майбутнього поколінь; невід'ємність захисту навколишнього природного середовища в процесі розвитку суспільства.

Таким чином, сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відновлення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення його прав, збереження природного середовища, формування умов для відновлення біосфери і її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на навколишнє середовище і гармонізацію розвитку людини і природи.

Ось чому найважливішим сьогодні завданням людства є створення моделі життєздатного суспільства, яке вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління. На жаль, реальної моделі такого суспільства поки що немає. Але землянам слід піти на сміливий та рішучий крок – зробити рятування навколишнього природного середовища головним організуючим принципом цивілізації. Це стане можливим, лише коли більшість людства прозріє перед обличчям неминучої небезпеки, і весь рід людський згуртується для застосування рішучих заходів. Настав час домовитись і про засоби досягнення цього⁴.

Отже досягнення сталого (екобезпечного) розвитку на планеті сприятиме забезпеченню успішної реалізації екологічних, економічних, соціальних та гуманітарних реформ.

2. Досягнення сталого (екобезпечного) розвитку в Україні

Наша держава може забезпечити сталий розвиток виключно шляхом ефективного використання всіх видів ресурсів, структурно-технологічної реструктуризації виробництва, використання творчого потенціалу всіх членів суспільства для побудови демократичної держави. З метою переходу до сталого розвитку охорона довкілля та раціональне використання природних ресурсів повинні розглядатись не як самоціль, а як невід'ємна частина процесу розвитку.

Ідея сталого розвитку стосується не тільки сучасності – вона адресована водночас як тим поколінням, що живуть нині, так і майбутнім. Це ідея рівноправ'я всіх поколінь і всіх людей кожного покоління, ефективного використання потенційних можливостей, збалансованості суспільного розвитку і збереження природи⁵.

Ідеї Концепції екобезпечного розвитку стали важливою складовою національної політики і безпеки багатьох, передусім усіх розвинених країн світу,

⁴ Толстоухов А.В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А.В.Толстоухов, М.І. Хилько. К. : Знання України, 2001. 333 с.

Бідзюра І. Сталий розвиток. Порядок денний на 21 століття / І. Бідзюра // Вісн: Теоретичний і громадсько-політичний журнал. 2004. № 6. С. 65–69.

де вже створені і діють державні структури, які організовують і координують діяльність у цьому напрямі. Для кожної країни прийняття Концепції переходу до сталого розвитку – справа надто поважна й відповідальна.

Заслуговує на увагу концепція стійкого екорозвитку вітчизняного науковця Миколи Дробнохода. Під стійким розвитком він розуміє екологічно безпечний розвиток, тобто розвиток у межах господарської (екологічної) ємності природного середовища, що не вносить незворотних змін у природу і не створює загрози для як завгодно тривалого існування людини як біологічного виду *Homo Sapiens*. Перебуваючи під впливом концепції «сродної праці» Г. С. Сковороди, Дробноход пропонує людині у своїй діяльності не віддавати перевагу господарському зиску, але більше приділяти уваги духовному розвитку людини, її бажанню розкрити себе відповідно до власної внутрішньої природи. Тут не місце випадковостям, байдужості, оскільки йдеться про людське життя, стратегію розвитку суспільства, держави, а в кінцевому підсумку – світу на тривалу перспективу.

Розглянемо приклад передового міста – Копенгаген (Данія), яке успішно реалізує стратегію екобезпечного (екологічно відповідального) розвитку у 2025 році і те, що можна перейняти.

- Копенгаген має амбітну мету стати вуглецево-нейтральним містом до 2025 року або близько цього.

- Велику роль відіграє велоінфраструктура: значна частка мешканців щодня користуються велосипедом.

- Потужна система утилізації відходів: наприклад, завод з переробки сміття змахує на урбаністичну прикрасу (з лижною трасою на даху).

Що можна перейняти:

- Розвиток вело- та пішохідних маршрутів як частини щоденного пересування.

- Інтеграція високоекологічних рішень в інфраструктуру міста: сміття → енергія, зелені дахи, відновлювані джерела.

- Залучення мешканців – щоб екологічні рішення були частиною повсякденного життя⁶.

Розглянемо позитивні моменти переходу України на рейки сталого розвитку:

- Україна включила United Nations Цілі сталого розвитку (SDG) у свою політику: на сайті ООН-Україна зазначено, що ці цілі враховуються у державних стратегічних документах.

- У 2024 році за участі ООН і партнерів відновлено критичну інфраструктуру для понад 3 млн людей; понад 10 млн отримали користь від відновлення енергетичної інфраструктури.

- Розпочато активну роботу щодо «зеленої» трансформації та відновлення з урахуванням кліматичних / екологічних ризиків. Наприклад, оцінювання потенціалу «зеленої» трансформації України.

⁶ Andrea Willige. Five years to go: Are we on track to meet the Sustainable Development Goals? URL: https://www.weforum.org/stories/2025/09/sdg-progress-report-2025//?utm_source=chatgpt.com.

– Україна має значний аграрний потенціал і до війни вже показувала приклади глобальної ролі в постачанні продовольства.

Слабкі сторони / виклики:

– Війна з росією значно погіршує становище: пошкоджено багато житлової та соціальної інфраструктури, велика частина територій забруднена або окупована.

– Економіка зазнала великого удару: економічне скорочення, втрати робочих місць, падіння доходів.

– Демографічна криза: висока міграція, втрати населення, невирішені питання повернення переселенців.

– Слабка статистика, нерівномірний прогрес по регіонах, потреба у покращенні моніторингу.

Для досягнення сталого розвитку потрібні: політична система, що забезпечує участь широких мас у прийнятті рішень; економічна система, що забезпечує матеріальне відтворення й технічний прогрес на своїх власних і дедалі міцніших засадах; соціальна система, що спроможна знімати напруження при негармонійному економічному розвитку; система виробництва, що охороняє еколого-ресурсну базу; технологічна система, що забезпечує постійний пошук нових рішень; міжнародна система, що сприяє стабільності торговельних і інансових зв'язків; адміністративна система, достатньо гнучка й спроможна до самокоригування.

ВИСНОВКИ

Отже, забезпечення екобезпечного розвитку вимагає насамперед філософського переосмислення місця людини у світі. Йдеться не лише про раціональне використання природних ресурсів, а про глибоку духовну трансформацію – перехід від панування до співбуття, від споживання до відповідальності.

Філософська думка підказує, що шлях до сталого майбутнього лежить через єдність розуму, моралі та природи. Тільки поєднавши наукові досягнення з етичними принципами й духовною культурою, людство зможе створити умови для життя, які не руйнуватимуть природний світ, а підтримуватимуть його рівновагу.

Потреби нащадків вже сьогодні мають бути базовими детермінантами темпів та масштабів експлуатації природних систем. Для цього необхідно дотримуватись фундаментального постулату, що «економіко-екологічний аспекти функціонування економічних систем невід'ємні один від одного. Якість життя людей в однаковій мірі залежить як від рівня споживання матеріальних благ, так і від умов оточуючого середовища, якщо останні розглядати з точки зору екології людини. Сучасне виробництво не тільки руйнує природу, але і суттєво змінює ту природну «оболонку», в якій безпосередньо існує людина. В той же час при сучасному рівні перетворення середовища існування людини і природи тільки продуктивні сили здатні змінити становище на краще.

Таким чином, екобезпечний розвиток у філософському розумінні – це не лише стратегія виживання, а й новий тип світогляду, що утверджує цінність

життя в усіх його формах і відкриває шлях до гармонійного співіснування людини та природи.

Реалізація навіть найкращих стратегій розвитку вимагає не тільки «ревізії» та реформування економічного государства, але і «государства душі», пошуку та практичної реалізації нових світоглядних орієнтирів, екологізації на цій основі всіх форм суспільної та індивідуальної свідомості і гармонізації всіх аспектів духовно-практичного освоєння дійсності, що особливо важливо для сучасного і майбутнього українського суспільства.

АНОТАЦІЯ

Ідея сталого (екобезпечного розвитку) виходить далеко за межі економічних стратегій чи екологічних програм. У філософському вимірі вона постає як спроба відновити гармонію між людиною і природою, між технічним прогресом та духовними засадами буття. Людство, що протягом тривалого часу керувалося принципом антропоцентризму – переконанням у своїй перевазі над усім живим, – сьогодні стикається з необхідністю перегляду власної ролі у світі.

Філософське осмислення сталого (екобезпечного розвитку) ґрунтується на усвідомленні цілісності світу та взаємозалежності всіх форм життя. Воно вимагає перегляду антропоцентричних установок, які протягом століть визначали прогрес людства, та формування нової системи цінностей, у центрі якої – гармонія, моральна відповідальність і духовне єднання людини з природою. Саме філософія, як наука про сенс і межі людського буття, може надати світоглядні орієнтири для переходу до моделі розвитку, що забезпечує не лише економічне зростання, а й збереження умов життя для теперішніх і майбутніх поколінь.

В нашому дослідженні ми встановили, що сучасній українській дійсності перехідного періоду і майбутній перспективі відповідає вироблена з врахуванням світової практики стратегія екобезпечного розвитку, яка може здійснюватись тільки в межах сформованості екологічної культури, що є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів.

Сьогодні зрозуміло, що сталий розвиток у всіх його аспектах вирішальним чином залежить від людського потенціалу. Інвестиції в людський потенціал і забезпечення умов для його ефективного використання створюють альтернативу руйнуючому природу економічному зростанню. Саме людина робить свій вибір на користь більш розумного розвитку, змінюючи структуру споживання і виробництва. Людська особистість і різноманітні співтовариства індивідів постають носіями так званого соціального капіталу, що характеризує якість інституціональних умов розвитку. Саме людський і соціальний капітал визначають процвітання націй і їх здатність існувати в гармонії з навколишнім середовищем.

Література

1. Білорус О., Мацейко Ю. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації. *Економічний часопис XXI*. 2002. № 3. С. 12–18.

2. Бідзюра І. Сталий розвиток. Порядок денний на 21 століття / І. Бідзюра // *Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал*. 2004. № 6. С. 65–69
3. Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука: колективна монографія / За наук. ред. А. П. Самодріна. Київ–Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2022. Т. 2. 512 с.
4. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // *Вісник НАН України*. 2002. № 2. С. 33–34.
5. Толстоухов А.В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А.В.Толстоухов, М.І. Хилько. К. : Знання України, 2001. 333 с.
6. Andrea Willige. Five years to go: Are we on track to meet the Sustainable Development Goals? URL: https://www.weforum.org/stories/2025/09/sdg-progress-report-2025/?utm_source=chatgpt.com

Information about the author:

Shevel Anzhelika Oleksandrivna,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of Justice and Philosophy

Sumy National Agrarian university

160, Herasyma Kondratieva Street, Sumy, 4000, Ukraine

СТРОКИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Шульженко А. В.

ВСТУП

Строки в кримінальному та кримінальному процесуальному праві виступають фундаментальним інструментом регламентації діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Їх призначення полягає у забезпеченні оперативності, передбачуваності й ефективності кримінального провадження, а також у захисті прав і свобод учасників процесу від необґрунтованих затримок. Дотримання строків є проявом верховенства права та важливим чинником запобігання порушенням, таким як надмірне тримання під вартою, затягування розгляду справи або втручання у приватне життя особи. Отже, строки виконують подвійну функцію – гарантійну та регулятивну, створюючи умови для справедливого правосуддя.

У ширшому контексті концепції сталого розвитку, строки кримінально-правових процедур корелюють із цілями та орієнтирами вектора «Мир, справедливість та сильні інститути» (SDG 16). Своєчасність процесуальних дій знижує ризики корупційних зловживань, сприяє прозорості діяльності правоохоронної та судової систем і зміцнює довіру громадян до державних інституцій. Дотримання строків у кримінальних провадженнях також оптимізує використання людських, фінансових та організаційних ресурсів, що відповідає логіці раціонального та стійкого управління. У цьому сенсі правозастосування строків є не лише юридичним механізмом, а й елементом системної інституційної стійкості держави.

Більш того, ефективність забезпечення строків у кримінальному праві та процесі сприяє соціальній стабільності та збереженню громадської безпеки – ключових аспектів сталого розвитку суспільства. Своєчасне покарання правопорушників виконує превентивну функцію, тоді як відкритість і чіткість процедур гарантують доступ до правосуддя й захищають громадян від дискримінаційних практик. Таким чином, строки у кримінальному та кримінальному процесуальному праві – це не лише технічний елемент правового регулювання, а й важливий індикатор якості інституцій, які формують здатність держави рухатися шляхом сталого розвитку.

1. Строки в кримінальному праві

Кримінальний кодекс і його коментарі не дають чіткого визначення строків. Це пов'язано з тим, що поняття строку з'являється у різних правових нормах та пов'язується із досягненням віку кримінальної відповідальності, давністю, покаранням, випробуванням, судимістю та ін. Ці напрямки є окремими і тому строки, з ними пов'язані, розглядаються і в якості періодів, і в якості термінів,

моментів. На строки матеріального права впливають різні фактори та суб'єкти, якісь із строків мають чітке визначення в законодавстві, якісь – встановлюються на розсуд процесуальних суб'єктів. Строки матеріального і процесуального права тісно переплітаються через процесуальну діяльність.

На відміну від матеріального права, процесуальне право чітко надає визначення строків як встановлені законом або відповідно до нього прокурором, слідчим суддею або судом проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані або мають право приймати приймати процесуальні рішення чи вчиняти процесуальні дії (ст. 113 КПК України, а також ст. 28 КПК України)¹.

Тобто процес визначає строки і строки визначають дії в якості процесуальних, тобто таких, що здійснюються процесуальними суб'єктами в межах кримінального провадження.

Строки в процесуальному праві також пов'язані із такою засадою кримінального провадження, як розумність строків. Розумними є об'єктивно необхідні для виконання вищезгаданих процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Критеріями ж визначення розумності є складність кримінального провадження, що залежить від кількості підозрюваних, кількості епізодів протиправної діяльності, обсяг та специфіка процесуальних дій; поведінка учасників кримінального провадження; спосіб здійснення суб'єктами розслідування та судом своїх повноважень.

Засада розумності розкривається також через ч. 3 ст. 9, ч. 2 ст. 12 МПППП, ст. 6 КЗПЛ, а також через 38 принцип Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином². Крім цього, окремі положення розумності роз'яснюються рішеннями ЄСПЛ (наприклад, «Сергій Волосюк проти України», «Правлюлінець проти України», «Кудла проти Польщі» та ін.).

Процесуальне право може вар'ювати строками, вони не є постійними, так, наприклад, підозрюваний та потерпілий можуть звертатися до прокурора, слідчого судді та суду з клопотанням про необхідність здійснювати кримінальне провадження або деякі процесуальні дії у більш короткі строки, ніж передбачено КПК України.

Процесуальні строки можуть залежати від суб'єкта, що їх встановлює (прокурор, слідчий, дізнавач, суд); від визначеності (абсолютно визначені, відносно визначені і не визначені), за юридичними наслідками (правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі) та ін.

Щодо матеріального права, строки розглядаються в іншій площині і встановлюються переважно законом, але застосування строків матеріального права суб'єктами процесуального права при врахуванні суттєвих обставин при призначенні покарання, його зміні та інших передбачених законодавством дій. Тому, на нашу думку, строки матеріального і процесуального права не можна

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 910. № 1112. № 13. Ст. 88.

² Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року.

розглядати окремо, вони пов'язані між собою через відповідальність процесуальних суб'єктів за дотримання норм матеріального права.

Строк в кримінальному праві має свою специфіку, по-перше, він може пов'язуватися із настанням певної події (наприклад, віку кримінальної відповідальності, повноліття, факту кримінального правопорушення, взяття під варту, відбуття покарання тощо). По-друге, строк у кримінальному провадженні може мати свої межі, як наприклад, визначення строку випробування (від одного до трьох років), строку відбування покарання (при ухваленні вироку), строку погашення судимості (при відбутті покарання), строку звільнення від кримінальної відповідальності (за наявним відбуттям 2/3 строку для визначеної законом категорії ув'язнених при умовно-достроковому звільненні).

Строк пов'язується настанням (досягненням) певного віку, з якого особа починає нести кримінальну відповідальність, з проміжками часу, що пов'язуються із вчиненням кримінального правопорушення (строки давності), а також строк, що зазначений санкціями конкретного виду покарання.

Строк у кримінальному праві можна визначити як певний період часу, який породжує чи скасовує кримінально-правові відносини. Даний період часу пов'язується також з існуванням кримінально-правових відносин, а його початок або закінчення виступають поворотними моментами у виникненні або скасуванні таких відносин.

2. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі та просторі і його зворотна дія

Строки кримінальної відповідальності пов'язуються із настанням кримінальної відповідальності, зокрема, з дією закону у часі та просторі та його зворотною дією.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 КК кримінальна відповідальність може наставати у зв'язку прийняттям самого закону про кримінальну відповідальність, який встановлює самі строки і механізм, за яким такі строки обраховуються.

Кримінально-правові норми не можуть існувати поза Кримінальним кодексом України, а тому повністю ним охоплюються і визначаються.

Кримінальна відповідальність розглядається як один із видів правової відповідальності що настає внаслідок вчинення суспільно-небезпечного діяння, визначеного Кримінальним кодексом України. Кримінальна відповідальність, що полягає в обмеженні прав і свобод особи, що вчинила протиправне діяння, здійснюється на підставі вироку суду, індивідуалізована щодо конкретної особи, реалізується спеціальними органами, відповідно до кримінально-виконавчого законодавства.

Ст. 4 КК України визначає чинність закону про кримінальну відповідальність в часі. Закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через десять днів після його оприлюднення, і саме із моменту його дії починають діяти прописані в ньому норми про строки. Оприлюднення також пов'язане із підписанням закону Президентом України і опублікуванням у засобах інформації, через телебачення, радіо, комп'ютерні мережі.

При розрахунку першого строку, пов'язаного із дією закону про кримінальну відповідальність, день опублікування самого закону не береться.

У законах, що містять зміни до окремих положень КК України вказується дата, з якої ці зміни стануть чинними. Так, наприклад, останні зміни до КК України, підписані Президентом В.О. Зеленським 29.10.2024 (документ 4033-IX), набрали чинності наступного дня за днем його опублікування³.

В ч. 2 ст. 4 КК України міститься правило чинності закону про кримінальну відповідальність – злочинність та караність діяння визначається законом, який діяв на момент вчинення кримінального правопорушення. Тобто строки притягнення до кримінальної відповідальності прямо пов'язуються із строками набуття чинності та самої дії закону про кримінальну відповідальність.

Час вчинення кримінального правопорушення має більш чітке визначення. Ч. 3 ст. 4 містить визначення часу вчинення злочину як часу вчинення особою передбаченою особою про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Відповідно до визначення, часом вчинення слід вважати момент закінчення кримінального правопорушення, настання суспільно-небезпечних наслідків, час вчинення усіх передбачених законом дій при кримінальному правопорушенні з усіченим складом, час вчинення дії або бездіяльності при триваючому кримінальному правопорушенні або ж час вчинення останньої протиправної дії при триваючому кримінальному правопорушенні.

Тобто строк притягнення до кримінальної відповідальності у відповідності з наведеними прикладами починається в залежності від характеристики самого кримінального правопорушення.

Зворотна дія закону про кримінальну відповідальність в часі теж може впливати на строки. Так, відповідно до ст. 5 КК України, закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі, на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість.

Зворотна дія є одним із конституційних принципів – принципом ретроактивності. Так, відповідно ст. 58 Конституції України, ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визначалися законом як правопорушення. Тобто зворотна дія скасовує строки притягнення до кримінальної відповідальності.

Дана норма закону, на нашу думку, впливає на строки, тому що декриміналізація впливає на покарання, може скасувати його, тобто строк покарання буде або зменшено, або взагалі скасовано. Строк може змінюватись на інший строк при запровадженні (заміні) на альтернативний вид покарання, а також посилення заході профілактики та запобігання злочинності.

Припинення чинності закону про кримінальну відповідальність скасовує і порушення норм такого закону. Причинами цього виділяють як скасування самого закону, заміну закону іншим і закінчення строку дії такого закону.

³ Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2025, № 10, ст. 34.

Але і без зміни санкції відповідної норми кримінальну відповідальність може бути пом'якшено. Це здійснюється через: зменшення часової, грошової, або зменшення верхньої чи нижньої межі покарання; застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або зменшення строків, які необхідно відбутися для такого звільнення; через зміни або виключення обставин, що обтяжують покарання; зменшення строків погашення судимості⁴.

На думку науковців, загальні засади застосування звільнення від покарання не вичерпуються положеннями ч. 1 ст. 74 КК України. На думку Т.А. Шевчук, звільнення від покарання з випробуванням передбачається лише у виключних випадках, якими є призначення особі покарання у виді виправних робіт, службове обмеження для військовослужбовців та обмеження волі⁵.

Застосування справедливого виду звільнення від покарання, врахування при звільненні від покарання положень Загальної частини КК України, незастосування звільнення від покарання в деяких випадках до осіб, засуджених за корупційні кримінальні правопорушення⁶.

3. Строки давності щодо звільнення як фізичних, так і юридичних осіб від кримінальної відповідальності та від відбування покарання у зв'язку із закінченням таких строків.

Одним із різновидів строків у кримінальному праві є строк давності. Він пов'язаний із вичерпаністю необхідного часу для притягнення до кримінальної відповідальності. Ст. 49 КК України⁷ пов'язує звільнення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, від кримінальної відповідальності за нього, із строками давності. Так, особа звільняється від покарання після спливу певного строку після вчинення кримінального правопорушення: у випадку вчинення кримінального проступку, за який передбачено покарання, меш суворе, ніж обмеження волі – два роки; вчинення кримінального проступку, за який передбачено покарання у вигляді обмеження волі, чи у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років – три роки; у випадку вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років – п'ять років; у вчиненні тяжкого злочину – десять років; у разі вчинення особливо тяжкого злочину – п'ятнадцять років.

Строком давності є період часу, визначений в законодавстві, який обраховується з дня вчинення кримінального правопорушення і до моменту втрати особою суспільної небезпеки, що характеризується як не притягнення цієї особи до кримінальної відповідальності за інші кримінальні

⁴ Верховний суд України. Лист від 01.09.2015. «Аналіз судової практики застосування зворотної дії закону про кримінальну відповідальність у часі»

⁵ Горюх О., Коломієць С. Про систему загальних засад звільнення від покарання. *Evropský politický a právní diskurz*. 2022. Svazek 9, 5 vydání. С. 81–96.

⁶ Шевчук Т.А. Особливості застосування спеціальних засад звільнення від відбування покарання за вчинення кримінальних проступків. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 3(33). С. 92–106.

⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 910. № 1112. № 13. Ст. 88.

правопорушення, не скоєння нових кримінальних правопорушень, не ухилення від слідства та суду.

Строк, що визначається роками, спливає відповідний місяць та число останнього року строку.

Перебіг давності зупиняється у тому випадку, якщо особа, що вчинила кримінальне правопорушення, ухиляється від слідства та суду і при її затриманні або з'явленні до органів слідства та суду перебіг поновлюється. З часу вчинення кримінального проступку – п'ять років. У цьому разі особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з часу вчинення кримінального правопорушення минуло п'ятнадцять років.

Строки звільнення від кримінальної відповідальності пов'язані з необхідністю дотримання наступних умов: вичерпання зазначених у законі строків; законослухняна поведінка, що характеризується невчиненням нових кримінальних правопорушень визначеного законодавством ступенів тяжкості; законослухняна поведінка, що супроводжується не ухиленням особи від слідства та суду.

Строк давності починає свій перебіг із дня вчинення особою кримінального правопорушення. Це положення розповсюджується і на вчинення замаху на або ж вчинення готування.

Давність не розповсюджується на деякі категорії кримінальних правопорушень. Це стосується злочинів проти основ національної безпеки України, проти миру та безпеки людства та катування.

Теоретичні проблеми застосування строків завжди, зокрема строків давності, викликали увагу науковців.

Розглядаються об'єктивні та суб'єктивні обставини часу, його періоди та засоби обчислення. Об'єктивний характер строків включає правові закономірності та класифікаційні положення, у відповідності до яких строки обчислюються годинами, днями, місяцями, роками. Якщо розглядати строки давності, то до уваги береться день, місяць та рік⁸.

Також мова може йти про невизначеність строку у тому випадку, коли він переривається на не визначений період, що пов'язується з вчиненням процесуальних дій.

Звертає на себе увагу проблема невизначеності строків у законодавстві. Це пов'язано із трьома різними проблемами: різним тлумаченням «ухилення від слідства та суду», відсутністю єдиного механізму обрахунку строків після зупинення і проблемою «відновлення» давності.

Тлумачення строку, що передбачає «ухилення від слідства та суду». Верховний Суд визначив, що кримінальний кодекс пов'язує зупинення строків давності не з постановами про зупинення слідства, а з лише щ умисними діями особи, спрямованими на ухилення від слідства. Це може бути: нез'явлення без поважних причин за викликом, недотримання умов запобіжного заходу, зміна документів, що посвідчують особу, зміна зовнішності, перехід на нелегальне становище, перебування тайнику, імітація смерті тощо⁹.

⁸ Остафійчук Г. Строки в кримінальному провадженні: теоретичні проблеми і практика застосування. С. 235.

⁹ Постанова Верховного Суду України від 19 березня 2015 року № 5-1кц15.

Давність визначається як персоніфіковане поняття, тому що пов'язується із діями конкретної особи, що підлягає кримінальній відповідальності. Перебіг строків давності відновлюється, коли особою з'являється до органів розслідування та суду, коли її затримано або встановлено її місцезнаходження.

Має значення при цьому і кримінально-процесуальний статус особи, щодо якої вирішуються питання про застосування строків давності.

Давність має розглядатися як довгострокова категорія. Ми погоджуємося із думкою О. Захарченко про давність як прояв тривалого періоду часу. Так, на думку О. Захарченко, лише тривала відсутність за місцем перебування підозрюваного свідчить про ухилення від слідства та суду¹⁰. Під тривалістю можна розуміти, на нашу думку, період часу, не менше одного року. Якщо поняття злісності включає не менше 3-4 місяців, то довгий або тривалий строк – це строк не менше 12 місяців. Це підтверджується етимологічним роз'ясненням: тривалий і довгий виступають синонімами, довгий, у свою чергу, визначає багато, як, наприклад, у розрахунку строку, днів або місяців. Днів не може бути багато при обрахунку строку, а от місяців у складі року може бути більше 12, що перевершує рік. Виправдується вживання прикметника довгий зі словами століття, рік, година, хвилина, коли необхідно передати наслідок небезпечних обставин чи негативних явищ¹¹, як, наприклад, ухилення від кримінальної відповідальності.

Є.В. Расчетнов вважає, що поняття довготривала відсутність не є цілком конкретним поняттям¹², але ми вважаємо, що цю конкретику можна здобути виходячи із кожної фактичної обставини ухилення.

Законодавство не містить також чітких вказівок на ухилення та визначення, що саме є підставою для переривання: активне чи пасивне ухилення. Останнє може проявлятися через неможливість повернення із-за кордону не за власної волі, ненадання інформації, і в будь-якому випадку може створювати правову невизначеність.

Наступним важливим питанням є визначення моменту початку перебігу строку. трок давності починається з факту кримінального правопорушення, з моменту його вчинення. Але навіть це не є однозначним. Обрахування строку можна починати як з моменту виявлення кримінального правопорушення, так і з моменту офіційного повідомлення особи про підозру. В окремих випадках факту вчинення кримінального правопорушення недостатньо для обрахування строків давності, саме кримінальне правопорушення може бути тривалим, існує значний розрив у часі між його початком і закінченням, а іноді взагалі потрібне додаткове підтвердження у вигляді процесуальних дій.

Також в законодавстві відсутні норми щодо строків давності, якщо кримінальне правопорушення виявлено через кілька років після його вчинення, і якщо мова не йде про декриміналізацію, або коли підозрювана особа

¹⁰ Захарченко О.В. Діяльність слідчого щодо розшуку обвинуваченого : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 203 с. 73

¹¹ Чак Є.Д. Складні випадки українського слововживання. *Літературне місто*. <https://litmisto.org.ua/?p=20971>.

¹² Расчетнов Е.В. Зупинення досудового розслідування у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 237 с.

перебуває на території іншої країни. Чи буде ухиленням виїзд за кордон, чи формальне оголошення в розшук, чи є ухиленням неотримання повістки або не повідомлення – це найпроблемніші питання, пов'язані із перебуванням особи за кордоном.

В законі відсутні конкретні норми щодо строків давності в окремих випадках, якщо, наприклад, особа знаходиться за межами України. Слідчі органи не мають чіткого алгоритму дій при відмові іншої держави від екстрадиції: чи будуть зупинені строки чи після їх перебігу особа не буде притягнута до кримінальної відповідальності.

Також постають питання, пов'язані із відновленням строку. Якщо особу було затримано, коли починається новий відлік: з моменту затримання, екстрадиції, оголошення підозри чи інші обставини, питання залишається відкритим, тому що судова практика з цих питань не є сталою та однорідною.

Також у зв'язку із подіями, пов'язаними з періодом воєнного стану, законодавство не завжди враховує можливості міжнародного переслідування, що може залишати суперечності при застосуванні строків давності.

У зв'язку з цим виникає потреба у чіткому визначенні, що є підставою для початку перебігу строків давності, коли такий строк може бути перерваний або зупинений, щоб уникнути різних тлумачень у судовій практиці.

Визначення моменту початку перебігу строку є не менш проблематичним питанням. Це пов'язано із кримінальними правопорушеннями, які мають або тривалий, або прихований (латентний) характер: економічні, корупційні, воєнні, екологічні. Закон не розкриває питання про те, чи може строк давності минути з початку вчинення такого кримінального правопорушення. Це створює ситуацію, за якою особа може уникнути кримінальної відповідальності через вплив часу, а це є недопустимим для реалізації засад справедливості та верховенства права.

4. Види кримінальних покарань у вигляді їх строків та особливості застосування таких строків. Зміна та заміна строкових покарань

Система кримінальних покарань являє собою вичерпний та загальнообов'язковий перелік визначених за змістом видів покарань, що характеризуються внутрішньою єдністю та узгодженістю¹³. Система покарань дає суду можливість здійснити індивідуалізацію покарання, врахувати ступінь тяжкості, особу винного та обтяжуючі і пом'якшуючі обставини. Система покарань побудована за принципом від менш суворого до найсуворішого.

Ст. 52 КК України визначає основні та додаткові покарання. Але в теорії права існують інші класифікації. Так, наприклад, наукова література виділяє наступні критерії для поділу покарань:

За строком: строкові, безстрокові, одномоментні, одноактні чи без визначення строку;

За зв'язком із ізоляцією від суспільства: пов'язані та не пов'язані з нею;

¹³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка Київ : Юридична думка. 2012. 1316 с.

За суб'єктом застосування: загальні та спеціальні¹⁴.

До строкових покарань відносяться ті, що мають визначені строки застосування. Це такі покарання, як: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк.

До безстрокових відносяться такі покарання, що не мають визначеного строку їх застосування: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, довічне позбавлення волі.

Є види покарання не мають відношення до строків – штраф, конфіскація майна, позбавлення державної нагороди України.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основний вид покарання передбачене ст. 55 КК України, може призначатися строком від трьох до п'яти років або в якості додаткового від одного до трьох років. Для неповнолітніх це покарання може застосовуватися як додаткове. Покарання призначається за умови передбаченої відповідальності за скоєне кримінальне правопорушення, а також із застосуванням ст. 69 КК – за умови застосування більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, а також при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, при звільненні від покарання на підставі закону України про амністію або акту помилування (ст. 85 КК).

Якщо вказане покарання застосовується в якості додаткового, воно поширюється на весь час відбування основного покарання у вигляді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців та позбавлення волі на певний строк, і обчислюється з моменту відбуття основного покарання.

Громадські роботи, що передбачені в якості покарання ст. 56 КК України, полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно-корисних робіт, вид яких визначається органами місцевого самоврядування: і встановлюються від 60 до 240 годин. Виконання громадських робіт у нічний час є недопустимим. Закон не передбачає звільнення від відбування цього покарання з випробуванням, умовно-дострокового звільнення, а також заміну невідбутої частини більш м'яким (ст. ст. 75, 81–82).

Виправні роботи як вид покарання відповідно ст. 57 КК України, встановлюються від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого, з відрахуванням у дохід держави із суми заробітку засудженого від 10 до 20 відсотків. У строк не зараховується час хвороби, викликани алкогільним, наркотичним або токсичним видом сп'яніння або діями, пов'язаними з ними, грубим порушенням правил техніки безпеки, умисним заподіянням собі тілесних ушкоджень, час відбування адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт, час тримання під вартою

¹⁴ Мергель М.Р. Критерії класифікації покарань. Збірник наукових статей. С. 145–153. <http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/17450/1/6413-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-20004-1-10-20230525.pdf>.

як запобіжного заходу у зв'язку із вчиненням іншого кримінального правопорушення під час відбування цього покарання, коли вина у вчиненні іншого кримінального правопорушення доведена у встановленому законом порядку.

Відповідно до ст. 57 КК України передбачено заміна виправних робіт штрафом і навпаки, взамін несплаченої суми штрафу, а також при призначенні більш м'якого виду покарання, ніж передбачено законом, а також заміні невідбутої частини покарання (ст. 53, 69, 82, 83, 85 КК України). Закон передбачає призначення виправних робіт при звільненні від покарання на підставі закону України про амністію та акта помилування (ст. 85), а також умовно-дострокове звільнення осіб, які відбувають виправні роботи, від відбування цього покарання, а також звільнення осіб від відбування з випробуванням (ст. 81, 75 КК).

Судова практика останніх років наводить приклади активного застосування положень щодо строків давності, особливо у провадженнях, що стосуються особливо тяжких злочинів та екологічних правопорушень. Водночас актуальними залишаються питання щодо тлумачення моменту початку перебігу строку та умов його зупинення або переривання, що в подальшому потребує нормативного урегулювання та уніфікації судової практики.

1. Застосування строків давності у провадженнях щодо воєнних злочинів.

Після початку повномасштабного вторгнення з лютого 2022 року суди стикнулися з новими викликами щодо застосування строків давності за фактами воєнних злочинів. Зокрема, поставали питання не тільки щодо застосування найсуворішого виду покарання, а й застосування строків давності, враховуючи особливий характер та міжнародні зобов'язання України. Це стало однією з причин ратифікації Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду¹⁵. Відповідно до положень ст. 29 вказаного нормативного документу, до злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду (геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочини агресії), не застосовуються будь-які строки давності. У XX Розділі КК України довічне позбавлення волі передбачене ст.ст. 437, 438, 439, 442, 442-1, 443, 447, що є уніфікацією вітчизняного законодавства до відповідних злочинів міжнародного кримінального законодавства.

2. Практика Верховного Суду щодо зупинення строків давності.

Щодо випадків, коли підозрюваний або підсудний перебуває за межами України або ухиляється від слідства та суду, виникає необхідність обов'язкового доведення ухилення, а не факт відсутності особи.

3. Врахування строків давності у справах про економічні кримінальні правопорушення.

У практиці 2024 року суди розглядали провадження про економічні кримінальні правопорушення, де строки давності стали ключовими. За фактами про ухилення від сплати податків судами з'ясовувалися обставини, чи були дії підсудного умисними чи мали місце обставини, що зупиняють або переривають строк давності.

¹⁵ Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду.

4. Вплив воєнного стану на перебіг строків давності.

У зв'язку із запровадженням режиму воєнного стану в Україні в 2022 році перед судами поставали питання щодо впливу цього режиму на перебіг строків давності. Вирішувалися такі питання, як: чи є воєнний стан обставиною, що зупиняє або перериває строк давності, особливо тоді, коли проведення слідчих (розшукових) дій ускладнювалось через бойові дії.

Як наслідок, у судовій практиці при постановленні вироків, перегляді їх в апеляційному (касаційному) порядку спостерігається неоднакове застосування статей 4, 5, 74 КК щодо правильного визначення закону, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи.

Зазначені питання були предметом вивчення при підготовці правових позицій Верховного Суду України щодо справ, розглянутих у порядку ст. 40012 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК 1960 р.). Церішення Верховного Суду України у справах: N 5-6кc14, N 5-25кc14, N 5-26кc14, N 5-1кc13, N 5-32кc13, N 5-33кc13, N 5-36кc13, N 5-45кc13.

З метою забезпечення правильного й однакового застосування законодавства, а також захисту та відновлення прав підозрюваних, обвинувачених (підсудних), засуджених шляхом приведення судових рішень у відповідність до норм закону, що скасовують, пом'якшують або звільняють від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, проаналізовано судову практику забезпечення судами реалізації у судовому порядку ст. 58 Конституції України (зворотна дія закону в часі – статті 4, 5, 74 КК) за справами, розглянутими судами у 2012–2014 рр.

ВИСНОВКИ

Строки в кримінальному та кримінальному процесуальному праві є не лише техніко-правовим регулятором, а фундаментальним інструментом забезпечення сталого розвитку держави через зміцнення її інституцій. Вони формують передбачуваний, справедливий і ефективний механізм кримінального правосуддя.

По-перше, **дотримання строків** у кримінальному судочинстві гарантує реалізацію прав людини, запобігає надмірному втручанню держави в особисту сферу, усуває ризики необґрунтованого тримання під вартою та затягування розслідування. Це створює умови для формування довіри громадян до правоохоронної та судової систем як інституцій, які діють прозоро й відповідально.

По-друге, **правильне застосування строків** сприяє інституційній стійкості системи кримінальної юстиції. Законність дії кримінального закону в часі та просторі, принцип незворотності покарання, чіткість правил обчислення строків, можливість їх варіювання залежно від складності провадження – усе це забезпечує стабільність правового поля та його адаптивність до суспільних змін. Така гнучкість зберігає баланс між охороною суспільних інтересів і повагою до прав людини, що повністю відповідає цілям сталого розвитку.

По-третє, **своєчасність кримінально-процесуальних дій** оптимізує використання державних ресурсів, зокрема кадрових, фінансових та організаційних. Це підсилює ефективність управління державою, зменшує

навантаження на інституції, попереджає корупційні прояви та сприяє формуванню дієвих, підзвітних структур.

По-четверте, строки в кримінальному праві – як категорія, що визначає межі виникнення, існування і припинення кримінально-правових відносин – забезпечують **стабільність правопорядку**, підсилюють превентивну функцію покарання й підтримують соціальну рівновагу, що є важливими умовами безпечного та стійкого розвитку суспільства.

АНОТАЦІЯ

У статті комплексно розглянуто поняття строків у кримінальному та кримінальному процесуальному праві, їхню юридичну природу, класифікацію та практичне значення для функціонування системи кримінальної юстиції. Проаналізовано співвідношення строків матеріального й процесуального права, їхню взаємозумовленість та вплив на забезпечення законності й справедливості під час притягнення особи до кримінальної відповідальності. Особливу увагу приділено змісту строків досудового розслідування, пред'явлення обвинувачення, апеляційного та касаційного оскарження, виконання вироку, а також строків давності, що визначають можливість або неможливість притягнення особи до відповідальності.

У роботі розкрито критерії визначення розумних строків кримінального провадження, з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини та національної судової практики. Наголошено на ролі строків як гарантій своєчасного та неупередженого здійснення правосуддя, що запобігає затягуванню процесу та порушенню прав учасників. Окремий акцент зроблено на порядку обчислення строків, правових наслідках їх пропуску, можливостях продовження, поновлення чи скорочення залежно від процесуальних обставин.

Також проаналізовано значення строків як елементу стабільності кримінально-правових відносин, що визначають межі дії закону про кримінальну відповідальність у часі та просторі. Автором підкреслено, що строки є важливою складовою механізму кримінального правового регулювання, оскільки забезпечують баланс між інтересами держави та правами особи, сприяють упорядкованості правозастосовної діяльності та підвищенню ефективності кримінального провадження. У статті наголошується, що коректне встановлення та дотримання строків дозволяє забезпечити оперативність, передбачуваність та результативність кримінальної юстиції, водночас мінімізуючи ризики зловживань і порушень прав людини.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 910. № 1112. № 13. Ст. 88.
2. Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року.
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних

кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2025, № 10, ст. 34.

4. Верховний суд України. Лист від 01.09.2015. «Аналіз судової практики застосування зворотної дії закону про кримінальну відповідальність у часі».

5. Горох О., Коломієць С. Про систему загальних засад звільнення від покарання. *Evropský politický a právní diskurz*. 2022. Svazek 9, 5 vydání. С. 81–96.

6. Шевчук Т.А. Особливості застосування спеціальних засад звільнення від відбування покарання за вчинення кримінальних проступків. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 3(33). С. 92–106.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 910. № 1112. № 13. Ст. 88.

8. Остафійчук Г. Строки в кримінальному провадженні: теоретичні проблеми і практика застосування. С. 235.

9. Постанова Верховного Суду України від 19 березня 2015 року № 5-1кс15.

10. Захарченко О.В. Діяльність слідчого щодо розшуку обвинуваченого : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 203 с. 73.

11. Чак С.Д. Складні випадки українського слововживання. *Літературне місто*. <https://litmisto.org.ua/?p=20971>.

12. Расчотнов С.В. Зупинення досудового розслідування у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 237 с.

13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка Київ : Юридична думка. 2012. 1316 с.

14. Мергель М.Р. Критерії класифікації покарань. Збірник наукових статей. С. 145–153.

15. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду

Information about the author:

Shulzhenko Assol Volodymyrivna,

Doctor of Philosophy, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Justice and Philosophy of the

Sumy National Agrarian University

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

КОРУПЦІЯ: ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО У ЇЇ ПРОТИДІЇ ТА БОРОТЬБИ

Ясинюк М. М., Ясинюк Д. М.

ВСТУП

Навряд чи знайдеться в цивілізованому суспільстві людина, яка ніколи б не чула про корупцію у сфері державного чи муніципального управління. Не дивлячись на це, дуже мало людей, які розуміються на психології корупційних явищ, особливостях набуття необґрунтовано набутих активів та їх легалізації, знають методи боротьби з корупцією, в тому числі і на законодавчому рівні. Разом з тим, корупція як суспільне явище і її прояви виникли ще в період формування перших державних утворень, які почали об'єднувати навколо себе великі території з відносно великою для того часу кількістю населення. Управління такими територіями вже потребували цілої системи управлінців, які призначалися державою на державні посади, забезпечуючи таким чином збір податків, регулюючи надання тих, чи інших дозволів, контролюючи будівництво доріг, державних будівель, фортифікаційних споруд тощо. Таким чином, наявність безпосереднього доступу до державних, матеріальних та фінансових ресурсів з боку державних чиновників породжувало спокусу до їх підкупу з тим, щоб отримати те чи інше благо, яке при інших обставинах отримати було б неможливо. Це мало місце не лише по відношенню до державних підрядів на будівництво доріг, водогонів, освітлення та охорони вулиць, відводу землі, будівництві водних споруд, але і по відношенню до надання різного роду дозволів, допомог, заборон тощо.

1. Корупція в стародавньому світі та боротьба з її проявами

Прояви підкупу мали широке розповсюдження і на рівні правосуддя, яке мало місце в державних судах. Саме судді найчастіше отримували певні матеріальні чи фінансові підношення з боку тієї чи іншої сторони спору чи родичів винної особи, яка звинувачувалася в тих чи інших неправомірних діях з тим, щоб уникнути такої відповідальності.

Таким чином такі дії ще за часів античної древності почали називати корупцією (від латинського «согітпреге»), що означало підкупати кого-небудь щедрими подарунками. При цьому перша частина слова (префікс) «сог» означає якби-то «запрошення» до співучасті до порушення договору. У римському праві слово «согітпреге» сприймалось як псування, пошкодження, фальсифікація показань, підкуп суддів¹.

Отже уже на цьому, хоча ще і примітивному етапі формування суспільної цивілізації, прийшло усвідомлення того, що корупція підриває довіру до державного управління і в такий спосіб руйнує суспільні устої не лише на рівні

¹ Барташек М.П. Римське право. Поняття, терміни, визначення. 1989. С. 93.

державного управління, але і на рівні правосуддя. Саме по правосуддю і тому законодавству, яке мало місце в той чи інший період суспільного розвитку ми можемо оцінювати рівень корупції та шляхи боротьби з нею та її протидії.

Практика показала, що в корумпованому суспільстві поняття справедливості, совісті, моральності як державних чиновників, так і суддів часто має деформований характер. Розуміючи це і маючи щодо цього підстави Хамурапі цар Вавилону у своїх законах (XVIII ст. д.н.е.) зазначав, якщо «суддя буде судити судову справу, а потім змінить своє рішення, то цього суддю потрібно улічити у зміні рішення і він повинен сплатити суму позову, заявлену в цій судовій справі у 12-кратному розмірі, а також повинен бути піднятим на зібранні із свого суддівського крісла і не повинен повертатись, і засідати з суддями в суді»².

В цій частині більш суворіше до питань боротьби з проявами корупції в судах Древнього Риму підходив законодавець у своїх Законах XII таблиць. Так в §3, Таблиці IX зазначалося: «Невже ж ти будеш вважати суворою постанову закону караючою смертною карою того суддю чи посередника, які були спіймані на тому, що прийняли грошову мзду по даній справі»³.

Єгипетський фараон Хоремхеб (1342–1314 р.р. д.н.е) зіштовхнувшись із корупційними проявами в судах Єгипту видав закон про покарання суддів за хабарництво зазначаючи, що будь-який суддя, який отримав винагороду від одного із учасників судового процесу і через це ігнорував іншу сторону, був винним у «злочині проти правосуддя», а від так, підлягав смертній карі⁴.

Як бачимо, корупційні прояви у сфері правосуддя мали місце в цілому ряді перших державних утворень. Але корупція була притаманна не лише правосуддю. Вона проявлялась і на рівні державного управління.

Так, давньоіндійський брахман Каутільї, який займав посаду головного радника при імператорі Чандрагунті з династії Маур'їв (321–297 р.р. д.н.е) у своєму трактаті «Архамастрі» визначив сорок способів розкрадання чиновниками державного майна, обумовлюючи це тим, що «подібно до того, як не можна не сприйняти мед або отруту, якщо вони перебувають на язичі, так і майно царя не може бути, хоча б у незначній кількості не привласнене тим, хто відає цим майном»⁵.

В ассирійських архівах 3500 років було віднайдено табличку з переліком імен «осіб, які отримували хабарі»⁶. Це вказує на те, що вже тоді відслідковувалися особи-хабарники, які в подальшому вже ніколи не могли бути призначені на державні посади.

Корупція проникла не лише у сферу державного управління стародавнього світу чи його правосуддя. Вона мала місце і у сфері спорту. Так, грецький

² Хрестоматія по загальній теорії держави і права: Навч. посіб. за заг. ред. проф. З.М. Черніловського, упоряд. В.М. Садіков. Фірма «Гардаріка». 1996. С. 10.

³ Там само. С. 54.

⁴ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 62.

⁵ Артхамастра, або Наука політики. Перекл. з санскрита. Вид. Акад.наук СРСР. 1959. С. 75.

⁶ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 44.

історик Павзаній зазначав, що перед початком Олімпійських ігор всі їх учасники, а також їх близькі друзі, родичі, тренери присягалися в тому, що вони будуть дотримуватись чесних олімпійських правил з метою запобігання корупції. Але тут же він вказує, що Каліпп із Афін підкупав своїх конкурентів з тим, щоб виграти змагання⁷.

Вінклер Г., професор Берлінського університету, у своїй монографічній роботі «Духовна культура Вавилону» звернув увагу на те, що корупція була розповсюджена в усіх містах-державах Межиріччя в тому числі і у сфері освіти, наводячи щодо цього приклад як житель м. Марі, являючись батьком несумлінного учня, задовбив його вчителя, купивши йому одяг та надавши перстень в подарунок, і учень почав посідати «перше місце серед усіх учнів»⁸.

Отже, корупція в стародавньому світі по суті стала соціальним явищем, яке мало місце в різних державах, проникаючи як у сферу правосуддя, так і сферу державного управління, спорту, освіти, що безумовно викликало занепокоєння правителів і спонукало до змін у ставленні до корупції.

Так, радник імператора Марка Аврелія (161–180 р.р. д.н.е.) Марцел доповідаючи останньому про необхідність змін у правопорядку державного управління, зазначав: «хоча й важко змінювати встановлений порядок, але там де цього вимагає явна справжність, необхідно надати допомогу»⁹. Аналізуючи слова радника імператора, Д.М. Ясинок зазначає, що останній виходив з того, що механізм у сфері захисту інтересів держави повинен давати їй можливість здійснювати такий захист не лише за наявності конфлікту, але і тоді, коли останній ще відсутній, проте ризик таких порушень є настільки очевидним, що він потребує безумовної допомоги самої держави¹⁰.

Одна із найдавніших згадок про боротьбу з корупцією мала місце в стародавньому Шумері-місті-державі Лагаші, де жителі під тиском непомірних податків, які встановлювала місцева адміністрація, вимушені були повстати та скинути адміністрацію, яка запровадила корупційні схеми при оподаткуванні різних осіб. Новий правитель міста Урунімгіну провів низку антикорупційних заходів, пов'язаних із звільненням державних чиновників із їх посад та змінив систему оподаткування¹¹.

Для Древнього Риму корупція у сфері державного та муніципального управління мала звичне явище. В цій частині нумідійський цар Югурта (160–104 рр. д.н.е.) давав Риму таку характеристику: «Продажне місто, приречено на скору загибель. Тебе можна було б скупати цілком, якби знайшовся покупець!»¹².

⁷ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 183.

⁸ Вінклер Г. Духовна культура Вавилону. М. Вид-во «Польза», 1913. С. 76.

⁹ Харитонов Є.О. Рецензія римського приватного права: теоретичний та історично-правовий аспект. Одеса. Мінерсінформ України. 1997. С. 27.

¹⁰ Ясинок Д.М. Принципи справедливості як природна складова частина цивільного процесу: історично-правовий аспект. *National law journal: theory and practice*. 2017. № 3 (25). С. 85.

¹¹ Дьяконов І.М. Реформи Урукагіні в Лагаше. *Вісник древньої історії*. 1951. № 1. С. 16. Струве В.В. Історичні надписи Урукагіні та історія їх інтерпретації. *Вісник древньої історії*. 1964. № 4. С. 3–23.

¹² Саллюстій Г. Югуртинська війна: записи Юлія Цезаря. Твори. Фірма «Вид-во АСТ». 1999. С. 10.

Серед найдавніших законів, які пов'язувалися із боротьбою з корупцією і стосувалися певних обмежень для чиновників, членів їх сімей та отримання ними подарунків був Закон Клавдія (*lex Claudia de nave Senatorum*) (218 р.д.н.е.), яким заборонялося сенаторам та їхнім сім'ям володіти кораблями, що могли вміщувати понад 300 амфор. Закон Оппія (*lex Oppia* 215 р.д.н.е.), який забороняв римським жінкам мати понад півунції золота у вигляді прикрас. Закон про подарунки (*lex Cincia de donationsbus-204* р.д.н.е.), який обмежував розмір подарунків від клієнта патрону запроваджуючи при цьому заборону на певні види подарунків¹³.

Природу корупційних явищ намагались обґрунтувати Аристотель, Платон та інші мислителі античності, пояснюючи її наявністю людської недосконалості.

Середньовіччя не стало виключенням для корупції, яка проникла в усі види державного управління та правосуддя. Характеризуючи цей період Томас Гоббс писав: «люди, які пишанються своїм багатством сміливо скоюють злочини в надії, що їм вдасться уникнути покарання шляхом корумпування державної юстиції, або отримати пробачення за гроші, чи інші форми винагороди»¹⁴.

Доволі жорстко критикував мирових суддів спікер англійської палати спільнот Е. Де Сото (1601 р.), зазначаючи, що «ці тварі за півдожини курчат готові наплювати на цілу дюжину кримінальних законів». Отже, в період XV–XVII ст. корупція охопила всю Західну Європу і зводилась до підкупу державних чиновників, а також суспільно-політичних діячів та суддів¹⁵.

2. Корупційні прояви в часи середньовіччя

Протягом майже тисячолітньої історії європейського середньовіччя корупція сприймалася через призму католицизму і вважалася спокусою диявола.

В цей час на російських землях чиновники не отримували заробітної плати і жили коштом «поборів» з населення. Система «кормління надавала безмежної можливості для чиновницького свавілля, зловживань та хабарництва»¹⁶. Лише у 1555 році Іван Грозний своїм указом скасував «кормління чиновників», ввівши страту в якості покарання за надмірність у хабарях¹⁷.

В 1649 році в російській імперії було прийнято Соборне уложення, в якому визначалась відповідальність дяконів та піддячих за вимагання хабаря під час розгляду судових справ: «Будет которий д'як ілі поддячий для посулу дел делать всякое, а челобітчики за теми делами учнут ходить многое время... і сищется про то допрема, что д'як ілі поддячий волочил время для посулу... і за ето на д'яка і поддячего... с того числа як діло запалося, до по то число как

¹³ Dari-Mattiacci G. *Luxury in Ancient Rome: Scope, Timing and Enforcement of Sumptuary Laws*/ Dari –Mattiacci, A.E. Plisecka // *Legal Roots. The international journal of Roman Law legal History and Comparative Law*. 2012. № 1. p. 189.

¹⁴ Томас Гоббс. *Левиафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної*. Т. Гоббс. М. 2001. С. 21.

¹⁵ Політологія. Енциклопедичний словник. Вид-во Комерційний універ. 1993. С. 147.

¹⁶ *Історія держави і права: Підручник за заг. ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка у 2 т. К.: Концерн «Видавничий Дім «ІнЮре», 2003. т. 1. С. 47, 434.*

¹⁷ Чишко К.О. Історичні передумови формування антикорупційного законодавства України. *Держава та регіони. Серія.: Право*. 2019. № 2 (64). С. 74. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-3338-2019-2-13>.

о том деле учный челобить чим бить челом, по две гривни на день. Да ім же за то чинить наказаніє, дяков бить батогами, а подьячїх кнутами».

Таким чином даний історичний закон підтверджує наявність корупційних проявів, які мали місце в правосудді у роки середньовіччя, із зазначенням методів фізичного впливу у боротьбі з корупцією. Якщо в цій частині звернутися до Законів короля Кнута (XI ст. Англосаксонська держава), то і даний закон передбачав виплату суддею «королю 120 шилінгів» за отримання хабаря та ухвалення на цій основі «незаконної постанови або неправосудного вироку»¹⁸.

В кінці середньовіччя в Європі настало усвідомлення того, що корупція ослаблює державне управління, робить його неспроможним до проведення кардинальних реформ. Корупція ослаблює надходження коштів до державної казни, а ті кошти, які надходять, розкрадаються за рахунок різних корупційних схем.

З урахуванням даних обставин приходить розуміння того, що корупція – це посягання пропозиції заінтересованої особи в отриманні нею незаконних благ, прав чи дозволів та надання у зв'язку з цим фінансової чи іншої матеріальної складової службовій чи посадовій особі державної чи муніципальної сфери управління чи правосуддя, яка приймає таку пропозицію, а з нею і матеріальні блага та вчиняє дії на незаконне отримання тих чи інших благ, прав чи дозволів оферентом. Таким чином відбувається по суті купівлі-продаж у чиновників і суддів тих благ, прав чи дозволів, які б при звичайних обставинах (чесності і справедливості) особа б отримати не змогла. В той же час, при затриманні хабарника предмет хабаря конфіскується, а від так, він не повертається оференту. В цій частині Кримінальний кодекс Франції доби Наполеона (1810 рік) зазначає: «Особі котра здійснила підкуп, ніколи не повертається ні речі, які були вручені, ні їх вартість; вони конфіскуються на користь благодійних закладів місця, де було здійснено підкуп» (ст. 180 ККФ)¹⁹.

3. Корупція в радянський період та її особливості

XIX століття ознаменувалося стрімким розвитком суспільних відносин, науки, техніки, технологій, оновлювалося виробництво. На фоні буржуазних революцій, швидко змінювався і суспільний уклад життя. В той же час це не означало того, що ці зміни тягли за собою знищення корупції в усіх її проявах. Більшовицький переворот 1917 року, який мав вплив і на Україну, також не поборов корупцію у сфері державного управління, яке повністю тепер контролювалося партійними органами. Не дивлячись на те, що все в країні рад почало називатись народним: народні дружини, народний суд, народний секретаріат, народний комісаріат, робітничо-селянський уряд, державна прокуратура тощо...²⁰. Це не стало підставою до ліквідації корупції. Зловживання

¹⁸ Закони Кнута. Історія держави і права зарубіжних країн 2-е вид. перер. та док.: навч. пос. за ред. Бостан Л.М., Бостан С.К. Київ : Центр учбової літер. 2008. С. 186.

¹⁹ Кримінальний кодекс Франції 1810 р. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перер. та док.: навч. пос. за ред. Бостан Л.М., Бостан С.К. Київ : Центр учбової літер. 2008. С. 581.

²⁰ Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967) Вид-во Київський університет, 1968. С. 8, 17, 23, 51.

партійними функціонерами своїми посадами в частині отримання ними державних благ у вигляді переваг в продуктовому забезпеченні, позачерговому отриманні елітного житла, наявності обособлених морських апартаментів для відпочинку тощо не визнавалось за корупцію, оскільки корупція проголошувалася надбанням капіталістичного світу, яку в країні соціалістичного, народного управління робітників і селян було подолано, а відтак основ для прояву корупції в радянській державі немає. Прояви ж хабарництва обумовлювалися як прояви залишків попередньої буржуазної держави. Так, у закритому листі ЦК КПРС від 29 березня 1962 року «Про посилення боротьби з хабарництвом та розкрадання народного добра» хабарництво було названо «соціальним явищем, породженим умовами експлуататорського суспільства»²¹. Навіть у словнику іноземних слів 1987 року слово «корупція» тлумачилось як підкуп, продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб у капіталістичному суспільстві»²².

У зв'язку з цим Кримінальний кодекс України, який було прийнято 28 грудня 1960 року главою VII передбачав кримінальну відповідальність за посадові злочини, лише за дачу хабаря (ст. 170) та одержання хабаря (ст. 168)²³.

В той же час практика показувала наявність «бавовняних справ» в Узбекистані 1982–1983 р.р. з корупційними схемами на мільйони рублів, в яких була задіяна партійна і управлінська як місцева, так і московська номенклатура найвищого рівня. Справи міністра МВС СРСР М. Щолокова, а в подальшому і Чурбанова, засвідчували процвітання хабарництва та злиття московської міліції з кримінальними елементами. Це все вказувало на той факт, що корупцією була пронизана вся партійна і управлінська структури радянської держави. Отже, незалежно від політичної, партійної, управлінської складової, не залежно від історичної епохи і тих політичних лозунгів, які було піднято на їх прапорах, корупція, як соціальне, високо-адаптивне явище проникала і нажалі проникає в усі державні, правоохоронні та судові системи всіх країн світу безвиключно. Різниця полягає лише у більшому чи меншому прояві корупції в тій чи іншій державі.

Особливість корупції полягає в тому, що вона надзвичайно швидко видозмінюється як у сфері політичного, економічного, управлінського спрямування, адаптуючись і пристосовуючись до особливостей поведінки і рівня моральності як державних, так і муніципальних чиновників. Ось чому державі залишаються лише її наслідки, оскільки як суспільство, так і держава об'єктивно не встигають за утаємниченою реальністю її проявів. Безумовно енергією корупції, яка підтримує її живучість є низький рівень чесності, моральності та принциповості державних та муніципальних чиновників, осіб суддівського та правоохоронного корпусу. Саме вони розпродають інтереси держави, а з ними і свою душу, отримуючи за це мільйони особистої наживи, намагаючись легалізувати її у вигляді фешенебельних маєтків, дорогоцінних прикрас, годинників, автомобілів

²¹ Оніщенко Л. Профілактичний аспект щодо корупції. Документи СРСР. *Незалежний аудитор*, 2013. № 4. С. 101, 104.

²² Словники іноземних слів. Політ. Видав. 1987. С. 250.

²³ Кримінальний кодекс України : Закон ВР УРСР від 28.12.1960. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc.2nsf/link1/KD0006.html.

тощо. Такий швидкоплинний процес збагачення як самих чиновників, так і членів їх родин, друзів, кумів, наближених осіб, вносить напругу в суспільство, зводячи демократію нанівець.

4. Україна: національне і міжнародне законодавство у протидії та боротьбі з корупцією

Розпад радянського союзу і проголошення незалежності України в 1991 році з відходом від адміністративно-командної системи управління, з розпаюванням земель сільськогосподарського призначення, введенням ринкових відносин, зміною системи державного управління та новою організацією судової систем з реорганізацією функцій прокуратури тощо, потребував нових підходів у сфері боротьби та запобіганню і протидії корупції. Нажаль даним питанням молода держава відразу не приділила належної уваги, що привело до проникнення корупції у сферу не лише державного та місцевого управління, а і у сферу правоохоронної системи та системи правосуддя, прокуратуру, медицину, освіти тощо. Усвідомивши по суті загроз у державності в Україні Президент України видає один за одним Укази: «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» від 21.07.1994 року та «Питання боротьби з корупцією та іншими злочинами у сфері економіки» від 27.08.1994 року. Верховна Рада України 16.11.1995 року у свою чергу приймає Закон України «Про боротьбу з корупцією», а 10 квітня 1997 року Президент України своїм Указом затверджує «Національну програму боротьби з корупцією».

Не маючи досвіду у боротьбі із цим невидимим суспільним злом, яке має внутрішньо системний утаємничений характер, на фоні ослаблених корупцією правоохоронних органів, держава звертається до міжнародного досвіду, перш за все у сфері законодавства по боротьбі з корупцією. В цій частині за основу було взято Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3514 (XXX) «Заходи проти корупції, яка трактується транснаціональними й іншими корпораціями, їх посередниками та іншими причетними до цього сторонами» від 15 грудня 1975 року²⁴.

Це був новий період, період переходу світу до нового трансатлантичного розвитку економіки. І хоча дана Резолюція ООН і закладала основні напрямки для національних систем у боротьбі з корупцією, але практика показала, що це суттєво не вплинуло на таку боротьбу. Ось чому в 1990 році восьмий конгрес ООН ухвалив нову Резолюцію: «Практичні заходи боротьби з корупцією». В Резолюції пропонувалось урядам всіх країн проаналізувати своє національне антикорупційне законодавство та розробити конкретні кроки, які були б пов'язані із конфіскацією всіх тих активів, які набуті внаслідок корупційних дій²⁵.

²⁴ Measures against corruption practiced by transnational and other corporations, thin intermediaries and other parties involved: Resolution of the UN General Assembly of December 15, 1975, № 3514 (XXX). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/189574?V=pdf> (дата зверн. 13.11.2025р)

²⁵ Попередження злочинності та кримінальне правосуддя у контексті розвитку і реалізації та перспективи міжнародного співробітництва. Практичні заходи боротьби з корупцією. Резолюція восьмого Конгресу ООН з попередження злочинності та поведінки з правопорушниками від 07.09.1990 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_785/ed_19900907#Text.

Отже корупція, це не просто національна проблема окремих держав, це проблема, яка має глобальний характер і є характерною як для комуністичних режимів (Північна Корея, Китай), так і тоталітарних режимів (Росія, Білорусь), та навіть високорозвинених держав, якими є США, Франція, Італія, Японія. Це вказує на те, що якихось універсальних методів у боротьбі з корупцією не існує. Кожна країна обирає свої шляхи у боротьбі з проявами корупції, від ув'язнення корупціонерів, до смертної їх кари (Китай), конфіскації майна чи стягнення необґрунтовано набутих активів в дохід держави. За даними Світового Банку держави світу внаслідок корупційних діянь втрачають кожного року від одного до більш ніж півтора трильйони доларів США²⁶.

На початку 2014 року Європейська Комісія зазначала, що в усіх 28 країнах ЄС кожного року втрати за рахунок корупції складають 120 млрд. євро, що вказує на те, що корупція як соціальне явище, притаманна всім країнам XXI століття²⁷.

Відповідно до Закону України «Про боротьбу з корупцією» (№ 356/95-ВР), який було прийнято 5 жовтня 1995 р., відповідальність за корупційні діяння покладалася лише на «осіб, уповноважених на виконання функцій держави» (ст. 2 Закону). В той же час позитивним положенням даного Закону було те, що ці особи повинні були декларувати свої доходи і витрати відповідно до ст. 13 ЗУ «Про державну службу» (ст. 3 Закону). Разом з тим правозастосування норм даного Закону ускладнювалось тим, що цілий ряд понять і положень мали казуїстичний, «розмитий» характер, зачіпаючи у своїй більшості дрібні корупційні правопорушення. Так, в 1999 році до судів загальної юрисдикції надійшло 6233 адміністративні справи, але з урахуванням правової невизначеності цілого ряду понять і положень 4300 справ було закрито²⁸. Через вісім років у 2007 році кількість адміністративних справ за корупційні діяння не змінилася і навіть зменшилася²⁹.

З урахуванням даних обставин в розвиток Закону від 10 квітня 1997 року Указом Президента України було затверджено «Національну програму боротьби з корупцією», в якій визначалися проблемні питання, які мали місце у боротьбі та протидії корупції в органах державного управління, що засвідчувалось і судовою практикою.

В державі поступово приходить усвідомлення того, що боротьба з корупцією «пробуксовує». З цих підстав Україна 1 січня 2006 року приєдналась до Стамбульського плану дій із боротьби з корупцією та Антикорупційної мережі для Східної Європи та Центральної Азії Організації економічного та соціального розвитку 2003 року.

²⁶ UNODC and The World Bank. «Stolen Asset Recovery (STAR)» Initiative: Challenges/ Opportunities and Action Plan (The World Bank, Washington, DC 2007). P. 10 citing Raymond Baker, Capitalism's Achilles Heel: Dirty Money and How to Renew the Free-Market System (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc)

²⁷ Чубата Л. Міжнародний досвід боротьби з проявами корупції. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 24.

²⁸ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2000 р. (за даними судової статистики) *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4. С. 28-29.

²⁹ Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 6. С. 41, 42.

1 січня 2006 року Україна підписала і ратифікувала прийняту Радою Європи ще в 1999 році Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією (ETS173)³⁰ та Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією³¹.

В 2006 році до Верховної Ради було подано пакет законопроектів щодо змін антикорупційного законодавства та ратифікацію зокрема Цивільної Конвенції Ради Європи «Про боротьбу з корупцією». Лише 1 липня 2011 року всі ці питання були розглянуті і цього ж дня 14 жовтня 2014 року в Україні було прийнято ЗУ «Про засади запобігання і протидії корупції»³².

Даним законом було розширено коло суб'єктів, які тепер могли нести відповідальність за корупційні діяння, зокрема посадові особи органів місцевого самоврядування, до яких тепер як і до державних службовців могли бути застосовані міри конфіскації за рішенням суду відповідно «до встановленого законом порядку». І хоча Закон і не дав розуміння «встановленого порядку», але подальший перебіг подій законодавчого характеру розкривав весь його зміст. Насамкінець, прийшло усвідомлення того, організація регулювання боротьби з корупцією потребує не обособленого законодавства, а комплексного підходу, який би визначав державну, наступальну стратегію у боротьбі і протидії корупції. В цьому зв'язку 21 жовтня 2011 року Президентом України було затверджено «Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки», а 14 серпня 2014 року в Україні було прийнято Закон «Про санкції»³³. Це по суті був перший комплексний закон, яким визначалась можливість у позакримінальному провадженні проводити стягнення необґрунтовано набутих активів в дохід держави.

В розвиток даного законодавства 14 жовтня 2014 року в Україні було прийнято Закон «Про запобігання корупції». В даному Законі було деталізовано коло суб'єктів, на яких поширювались вимоги заборон та обмежень, передбачених даним Законом, оскільки всі уповноважені на виконання функцій держави, або місцевого самоврядування особи зобов'язані тепер діяти виключно в інтересах держави чи територіальної громади (ст. 39 Закону), фінансовий контроль щодо заходів і витрат таких осіб здійснює держава (ст. 46 Закону).

Цього ж дня було прийнято Закон України «Про національне антикорупційне бюро України»³⁴.

Одним із найважливіших актів цього періоду у сфері боротьби з корупцією був Закон України № 1699-VII «Про засади державної антикорупційної політики України (Антикорупційна стратегія на 2014-2017 рр.)», на основі якого

³⁰ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р. № ETS173/Рада Європи URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення 16.11.2025).

³¹ Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999р. Рада Європи URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text (дата звернення 16.11.2025).

³² Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 р. № 3206-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206_17#Text (дата звернення 15.11.2025).

³³ Закон України «Про санкції» від 14.08.2014 р. № 1644-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644_18#Text (дата звернення 15.11.2025).

³⁴ Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 р. № 1698-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698_18#Text (дата звернення 15.11.2025).

13 травня 2014 року в Україні було прийнято Закон № 1261-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України», яким було посилено адміністративну та кримінальну відповідальність за корупційні діяння. Безумовно держава посилювала матеріальне право, спрямоване на боротьбу з корупцією в країні, але потрібен був спеціальний орган, який би цілеспрямовано підводив підсумок наявним проявам корупції, в тому числі і на рівні найвищих щаблів державного та муніципального управління.

12 січня 2015 року Указом Президента України № 5/2015 було затверджено Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»³⁵ на підставі якої 2 червня 2016 року було прийнято ЗУ «Про судову систему і статус суддів» № 1402-VIII, а 7 червня 2018 року Закон «Про Вищий антикорупційний суд»³⁶.

Це дало можливість створити цілу систему законодавчих актів, а відповідно і органів у боротьбі з корупцією, в тому числі і за рахунок цивільної конфіскації, яку було запроваджено ще 04.03.2015 року шляхом доповнення ст. 233-233² Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), які діяли по 15.12.2017 р. В той же час дані норми практично не мали свого реального правозастосування. З 15.12.2017 р. почала діяти нова редакція ЦПК України, де питання цивільної конфіскації: визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави мали своє закріплення в ст. 290-292 ЦПК України. Але і дані норми права при їх правозастосуванні мали певні недоліки. У зв'язку з цим редакцію даних норм 31 жовтня 2019 року з прийняттям ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» було оновлено.

Цивільна конфіскація необґрунтовано набутих активів та їх стягнення в дохід держави на думку Вищого антикорупційного суду «не кваліфікується як покарання, а є засобом контролю за користуванням майном у контексті статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини»³⁷.

З метою посилення боротьби і протидії корупції 20.06.2022 р. Законом України № 2322-IX було затверджено Антикорупційну стратегію на 2020–2024 роки³⁸.

Отже, історія показує, що корупція має свою живучість не тому, що змінюються суспільні відносини, чи змінюються назви посад у сфері державного чи муніципального управління, а тому, що поняття моральності,

³⁵ Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 «Про стратегію сталого розвитку «Україна-2020». *Офіційний вісник Президента України*. 2015. № 2. С. 14. Ст. 154.

³⁶ Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 07.06.2018 р. № 2447- VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447_19#Text (дата звернення 16.11.2025).

³⁷ Рішення Вищого антикорупційного суду від 13.07.2022 року. Справа № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483> (дата звернення 16.11.2025).

³⁸ Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2020–2024 роки» від 20.06.2022 р. № 2322-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення 16.11.2025).

справедливості, чесності починає нівелюватися чиновниками в обмін на матеріальні блага, які сприймаються ними як безмежне джерело насолоди, вважаючи, що саме таке благо і є тим щастям для них самих та членів їх сімей. Поступово таке розуміння формує переконання, стаючи його новою мораллю, яка посилюється за рахунок насолоди владою та тих можливостей, які надає чиновнику його влада. Це у свою чергу тягне за собою «відчуття недооціненого» суспільством свого особистого значення, що починає служити вже внутрішнім виправданням своїх корупційних діянь. На цьому фоні остаточно трансформується внутрішня правосвідомість, де мораль, совість, справедливість поступово починають відходити на інший план. Здавалося б, що донедавна чесна і справедлива людина починає змінюватись. Відчуття наживи, нестриманість при виді грошей починає переважати над справедливістю і обов'язком у сфері захисту інтересів суспільства і держави. Корупція по суті стає механізмом торгу, де державні та муніципальні чиновники в роздріб і оптом починають продавати не лише інтереси суспільства і держави, а і її багатства: землю, надра, власність, розкрадають фінансові ресурси і все це за ради того, щоб в подальшому накупити собі маєтків, як в середині держави, так і за кордоном, накупити автомобілів, цінних металів тощо. Не дивлячись на те, що всі країни світу тисячоліттями намагалися боротися з проявами корупції за допомогою штрафів, ув'язнень і навіть застосування смертної кари, але корупція знову і знову проявлялась, наповнюючи свої «закрома» все новими і новими суб'єктами як місцевого, так і найвищого державного управління, проникаючи тепер в партії, політику, профспілки, в усі системи державного та муніципального управління, в правоохоронну та судову системи.

Проявом наслідків корупції є їх легалізація у вигляді об'ємних майнових активів. Впровадження цивільної конфіскації у сферу цивільного судочинства у справах про визнання необґрунтовано набутих активів та їх стягнення в дохід держави на основі розгляду позовних заяв Вищим антикорупційним судом дає можливість державі не витрачати надмірних зусиль у доказуванні часу, місця, об'єму корупційних дій, їх наслідків тощо по відношенню до того чи іншого чиновника, виявивши лише невідповідність легальних доходів по відношенню до витрат чиновника, не звинувачуючи його ні в чому, вимагаючи лише розкрити механізм накопичення коштів для набуття майнових активів, які в п'ять чи в десять разів перевищують легальні задекларовані доходи. При неможливості довести законність набуття таких активів, останні стягуються на користь держави. Це є одним із суттєвих елементів у боротьбі з корупцією. Безумовно він не може підміняти адміністративну чи кримінальну складову у боротьбі та протидії корупційним проявам, але дає можливість очистити суспільство від корупційного негативу, посилюючи відчуття справедливості.

ВИСНОВКИ

Корупція є однією із найдавніших, найпоширеніших та найадаптивніших явищ, фундамент якого формується на основі неправомірних дій державних та муніципальних чиновників, які за своїми посадами мають доступ до прийняття адміністративно-управлінських рішень по розпорядженню

державними фінансовими та матеріальними активами, наданню різного роду дозволів, укладенню державних контрактів тощо. Діючи всупереч інтересам держави чи територіальної громади і отримуючи за це неправомірну вигоду такі чиновники підривають не лише довіру до державних інститутів влади, а і ослаблюють її устої, роблячи владу аморальною та недієздатною.

В той же час, корупція – це не лише «хвороба» державного чи муніципального управління. Ця хвороба поширена в системі правосуддя та правоохоронних органах, які сприяють отриманню незаконного правового результату по відношенню до тих же корумпованих чиновників та «різномасної» злочинності, формуючи в суспільстві відчуття безвідповідальності та безкарності.

Історія засвідчує, що корупція – це складне, утаємничене, суспільне утворення, яке з одного боку може мати місце лише при наявності низького рівня доброчесності та професійної правосвідомості державних та муніципальних чиновників, суддів, прокурорів, поліцейських тощо, а з іншого при наявності особи, яка намагається підкупити таких чиновників, з тим, щоб досягти тих чи інших благ, переваг, дозволів чи послаблень, яких вона при інших обставинах мати не мала б права.

Практика показує, що суспільство тисячоліттями вело боротьбу з корупцією лише за рахунок кримінальних чи адміністративних проваджень, що не завжди було ефективним, оскільки така боротьба потребувала значного часу, фінансових та людських ресурсів. Цивільна ж конфіскація, під якою розуміється визнання необґрунтовано набутих активів та стягнення їх в дохід держави є більш ефективною і простою, оскільки ґрунтується на моніторингу та аналізі як доходів, так і витрат особи, а відтак не потребує доказування її вини. В даному випадку особа лише доводить, що набуті нею матеріальні як рухомі, так і нерухомі активи, набуті нею за кошти, які мають законне походження. Таким чином, боротьба з корупцією потребує комплексного підходу, який полягає у: а) ретельному та скрупульозному підборі і розстановці кадрів без жодних політичних чи особистісних ознак у сфері державного чи муніципального управління. Лише професіоналізм повинен стати ключовою ознакою для заняття державної посади; б) підвищення ролі і можливостей моніторингових служб та розширення їх складу; в) публічності у сфері виконання судових рішень та публічного звіту про наслідки такого виконання.

АНОТАЦІЯ

В роботі проведено дослідження найнебезпечнішого суспільного явища, яким є корупція у сфері державного та муніципального управління, правосуддя, правоохоронної системи, медицини, спорту на стадії розвитку древніх суспільств, середньовіччя, радянського та сучасного періоду. В дослідженні звернуто увагу на цілий ряд законодавчих актів, які мали місце в різні періоди розвитку різних держав, в тому числі і сучасного законодавства України та міжнародно-правових актів, спрямованих на боротьбу з корупцією. Історія засвідчує, що суспільство так і не винайшло єдиних, універсальних методів боротьби з корупцією. Ні штрафи, ні конфіскація майна, ув'язнення чи навіть смертна кара не викорінили корупцію в жодній країні світу. В той же час найбільш ефективним методом боротьби з корупцією є боротьба з легалізацією

її наслідків. В цьому зв'язку у дослідженні звернуто увагу на цивільну конфіскацію як одного із напрямків боротьби з легалізацією необґрунтовано набутих активів.

Література

1. Dari-Mattiacci G. Luxury in Ancient Rome: Scope, Timing and Enforcement of Sumptuary Laws /6/ Dari –Mattiacci, A.E. Plisecka // *Legal Roots. The international journal of Roman Law legal History and Comparative Law*. 2012. № 1. P. 189–216.

2. Measures against corruption practiced by transnational and other corporations, thin intermediaries and other parties involved: Resolution of the UN General Assembly of December 15, 1975, № 3514 (XXX). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/189574?V=pdf> (дата зверн. 13.11.2025 р.)

3. UNODC and The World Bank. «Stolen Asset Recovery (STAR)» Initiative: Challenges/ Opportunities and Action Plan (The World Bank, Washington, DC 2007). P. 10 citing Raymond Baker, *Capitalism's Achilles Heel: Dirty Money and How to Renew the Free-Market System* (Hoboken. NJ: John Wiley & Sons. Inc)

4. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2000 р. (за даними судової статистики) *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4. С. 20–29.

5. Артхамастра, або Наука політики. Перекл. з санскрита. Вид. Акад. наук СРСР. 1959. 793 с.

6. Барташек М.П. Римське право. Поняття, терміни, визначення. 1989. 448 с.

7. Вінклер Г. Духовна культура Вавилону. М. Вид-во «Польза», 1913. 240 с.

8. Дьяконов І.М. Реформи Урукаґіні в Лагаше. *Вісник древньої історії*. 1951. № 1 с. 15–32. Струве В.В. Історичні надписи Урукаґіні та історія їх інтерпретації. *Вісник древньої історії*. 1964. № 4. С. 3–23.

9. Закон України «Про санкції» від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644_18#Text (дата звернення 15.11.2025).

10. Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 07.06.2018 р. № 2447-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447_19#Text (дата звернення 16.11.2025).

11. Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2020–2024 роки» від 20.06.2022 р. № 2322-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення 16.11.2025).

12. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 р. № 3206-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206_17#Text (дата звернення 15.11.2025).

13. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 р. № 1698-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698_18#Text (дата звернення 15.11.2025).

14. Закони Кнута. Історія держави і права зарубіжних країн 2-е вид. перер. та док.: навч. пос. за ред. Бостан Л.М., Бостан С.К. Київ: Центр учбової літер. 2008. 730 с.

15. Історія держави і права: Підручник за заг. ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка у 2 т. К.: Концерн «Видавничий Дім «ІнЮре», 2003. т. 1. 656 с.

16. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р. № ETS173/Рада Європи URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення 16.11.2025).
17. Кримінальний кодекс України Закон ВР УРСР від 28.12.1960. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc.2nsf/link1/KD0006.html.
18. Кримінальний кодекс Франції 1810 р. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перер. та док.: навч. пос. за ред. Бостан Л.М., Бостан С.К. Київ : Центр учбової літер. 2008. 730 с.
19. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
20. Оніщенко Л. Профілактичний аспект щодо корупції. Документи СРСР. *Незалежний аудитор*. 2013. № 4. С. 101–104.
21. Політологія. Енциклопедичний словник. Вид-во Комерційний універ. 1993. 431 с.
22. Попередження злочинності та кримінальне правосуддя у контексті розвитку і реалізації та перспективи міжнародного співробітництва. Практичні заходи боротьби з корупцією. Резолюція восьмого Конгресу ООН з попередження злочинності та поведінки з правопорушниками від 07.09.1990 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_785/ed/19900907#Text.
23. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13.07.2022 року. Справа № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483> (дата звернення 16.11.2025).
24. Саллюстій Г. Югуртинська війна: записи Юлія Цезаря. Твори. Фірма «Вид-во АСТ». 1999. 354 с.
25. Словники іноземних слів. Політ. Видав. 1987. 479 с.
26. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 6. С. 30–44.
27. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967) Вид-во Київський університет 1968. 232 с.
28. Томас Гоббс. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної. Т. Гоббс. М. 2001. 123 с.
29. Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 «Про стратегію сталого розвитку «Україна-2020». *Офіційний вісник Президента України*. 2015. № 2. С. 14. Ст. 154.
30. Харитонов Є.О. Рецензія римського приватного права: теоретичний та історично-правовий аспект. Одеса. Мінрегіонформ України. 1997. 283 с.
31. Хрестоматія по загальній теорії держави і права: Навч. посіб. за заг. ред. проф. З.М. Черніловського, упоряд. В.М. Садіков. Фірма «Гардаріка». 1996. 413 с.
32. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 р. Рада Європи URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text (дата звернення 16.11.2025).
33. Чишко К. О. Історичні передумови формування антикорупційного законодавства України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 2 (64). С. 73–78. DOI: [https://doi.org/10.32840/1813-338\[-2019-2-13](https://doi.org/10.32840/1813-338[-2019-2-13).

34. Чубата Л. Міжнародний досвід боротьби з проявами корупції. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. 122 с.

35. Ясинок Д. М. Принципи справедливості як природна складова частина цивільного процесу: історично-правовий аспект. *National law journal: theory and practice*. 2017. № 3 (25). С. 85–88.

Information about the authors:

Yasynok Mykola Mykhailovych,

Doctor of Law, Professor, Law Faculty,

Department of Justice and Philosophy,

Sumy National Agrarian University,

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

Yasynok Dmytro Mykolaiovych,

Doctor of Philosophy in Law,

Department of Justice and Philosophy,

Sumy National Agrarian University,

160, Herasyma Kondratieva Str., Sumy, 40000, Ukraine

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА НОРМУВАННЯ РЕЖИМУ ПРИРОДООХОРОННОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Капінос Н. О., Прядка Т. М., Сема А. М.

ВСТУП

В умовах зростання екологічних ризиків, деградації земельних ресурсів та посилення антропогенного навантаження на природні екосистеми формування ефективної системи природоохоронного землекористування набуває особливого значення. Сучасні трансформації економічного простору, розвиток аграрного виробництва та урбанізаційні процеси супроводжуються інтенсивною експлуатацією земель, що зумовлює необхідність розроблення комплексних науково-методичних підходів до оцінювання стану земельних ресурсів, їх екологічної цінності та можливих меж допустимого використання¹. Одним із ключових викликів сьогодення є поєднання економічних інтересів землекористувачів із завданнями збереження стійкості екосистем, що вимагає удосконалення механізмів регулювання та нормування природоохоронних режимів.

Ефективність природоохоронного землекористування визначається не лише раціональністю використання земельних ресурсів, а й відповідністю господарських рішень екологічним обмеженням, здатністю екосистем до самовідновлення й підтримання екологічної рівноваги.

У цьому контексті особливого значення набуває екологічне нормування – інституціональний інструмент державної політики, спрямований на встановлення допустимих параметрів якості земель, родючості ґрунтів, величин антропогенних навантажень і меж господарського освоєння територій². Статті 3 та 28 Закону України «Про охорону земель» визначають нормування як ключовий механізм забезпечення екологічної безпеки населення шляхом регламентації якісних показників земель та умов їх використання, що підкреслює важливість наукового обґрунтування екологічних нормативів у практиці землекористування.

Паралельно з удосконаленням нормативних засад потрібно розширювати інструментарій оцінювання ефективності природоохоронного землекористування, що базується на врахуванні екосистемних послуг, втрати екологічної цінності земель та інтегральних індикаторів стану екосистем. Сучасні методичні підходи до оцінювання включають бальну оцінку рівня екологічних порушень, аналіз функціональної стійкості природних компонентів, кількісне визначення допустимих навантажень, а також прогностичні моделі зміни стану земель

¹ Третьяк А.М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: монографія. Львів : СПОЛОМ, 2011. 520 с.

² Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 07.11.2025).

під впливом різних типів господарської діяльності³. Особливо важливо, що такі підходи дозволяють не лише фіксувати порушення екосистем, а й визначати оптимальні шляхи відновлення, формувати комплекс природоохоронних і землеохоронних заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків деградації довкілля.

Актуальність монографічного розгляду окресленої проблематики зумовлена необхідністю гармонізації інституційних, методичних та практичних аспектів природоохоронного землекористування. У науковій площині виникає потреба узагальнити та систематизувати напрацьовані підходи до оцінювання екосистемних функцій земель, параметрів їх екологічної цінності та вимог до нормативного регулювання. Практична площина передбачає створення науково обґрунтованих рекомендацій для землекористувачів, органів влади, проєктних та землеупорядних організацій щодо застосування екологічних нормативів і методів оцінки ефективності господарювання на землях із різним функціональним навантаженням.

Розроблення та наукове обґрунтування методичних і інституційних підходів до оцінювання ефективності та нормування природоохоронного землекористування є фундаментальною передумовою формування стійкої моделі управління земельними ресурсами. Сучасні виклики потребують системного наукового аналізу, уніфікації методологічних підходів і створення комплексної теоретико-практичної бази, що забезпечить інтеграцію природоохоронних вимог у процес прийняття управлінських рішень у сфері землекористування.

1. Теоретичні засади природоохоронного землекористування

Теоретична основа природоохоронного землекористування формується на перетині екологічної науки, земельного права, економіки природокористування та сучасних методів управління територіями. В умовах зростання екологічних ризиків, інтенсифікації антропогенного навантаження та трансформації просторової структури земель природоохоронний підхід стає ключовим інструментом забезпечення стійкого розвитку. Він передбачає використання земель з урахуванням їх природної цінності, екологічної стійкості та здатності підтримувати життєво важливі екосистемні послуги.

Правові основи природоохоронного землекористування визначені Законом України «Про охорону земель», у якому встановлено принципи раціонального використання земель, недопущення деградації ґрунтів, забезпечення екологічної безпеки та обов'язковості нормування навантаження на земельні ресурси. У статтях 3 та 28 закріплено необхідність встановлення нормативів якості земель, показників родючості та меж допустимого впливу господарської діяльності⁴. Нормування, таким чином, виступає першоосновою регуляторної моделі природоохоронного землекористування.

Однією з ключових теоретичних категорій виступає екологічна цінність земель, що визначає їх здатність забезпечувати стійкість екосистемних

³ Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування / А. М. Третяк та ін. *Agrosvit*. 2023. № 21. С. 15–24. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.21.15> (дата звернення: 08.11.2025).

⁴ Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 07.11.2025)

процесів і підтримувати природну рівновагу. Вона інтегрує фізичні, хімічні, біологічні та ландшафтні характеристики територій, а також їхню роль у формуванні екосистемних послуг – таких як регулювання мікроклімату, очищення води, підтримання біогеохімічних циклів, гумусоутворення, фільтрація забруднювальних речовин, захист від ерозії та формування рекреаційного потенціалу⁵. Погіршення будь-якої з цих функцій призводить до зниження природної цінності території та підвищення екологічних ризиків.

Особливе місце серед природних компонентів займає ґрунтовий покрив. Ґрунти виконують продукційну, бар'єрну, біогеохімічну, середовищевірну та регуляторну функції, що робить їх основою екологічної стійкості територій і фундаментальним показником стану природоохоронного землекористування. В теоретичних розробках наголошується, що навіть високопродуктивні ґрунти можуть втратити екологічну цінність у разі порушення структури, деградації або забруднення, тоді як менш родючі, але стабільні ґрунти здатні забезпечувати тривале підтримання екосистемних процесів⁶.

Важливою категорією теорії є екологічна стійкість земель, що визначає здатність екосистеми зберігати свої функціональні властивості під впливом антропогенних і природних факторів. Показники стійкості використовуються як основа для встановлення меж допустимого навантаження, обґрунтування природоохоронних режимів та визначення пріоритетних заходів охорони земель⁷. Від рівня екологічної стійкості залежать підходи до розміщення господарської діяльності, планування територій, визначення обмежень та зон із спеціальними регуляторними режимами.

З огляду на складність екосистемних процесів, оцінювання природоохоронних властивостей земель потребує структурованого методичного підходу. Для цього застосовується логічно-змістовне моделювання, яке дає змогу визначити взаємозв'язки між природними характеристиками земель, екосистемними функціями, стійкістю та інституційними механізмами їх регулювання.

Подальший розвиток теоретичної моделі природоохоронного землекористування базується на поєднанні екологічних характеристик територій, нормативних вимог та інструментів управління. Структура природоохоронного землекористування охоплює три рівні регуляторного впливу:

1. Господарський рівень, що передбачає інтеграцію природоохоронних вимог у планувальні та землеупорядні рішення;
2. Рівень суб'єктів господарювання, на якому здійснюється контроль дотримання екологічних нормативів та оцінювання екологічної ефективності діяльності;

⁵ Третяк А.М. Земельний капітал: теоретико методологічні основи формування та функціонування: монографія. Львів: СПОЛІОМ, 2011. 520 с

⁶ Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 07.11.2025)

⁷ Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування / А. М. Третяк та ін. *Agrosvit*. 2023. № 21. С. 15–24. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.21.15> (дата звернення: 08.11.2025)

3. Рівень категорій земель, на якому встановлюються режими охорони, обмеження, зони впливу та спеціальні нормативи використання⁸.

Загалом теоретичні положення природоохоронного землекористування створюють системну основу для науково обґрунтованого управління земельними ресурсами в умовах зростання екологічних ризиків. Вони визначають ключові категорії, критерії та структурні елементи, які забезпечують цілісне розуміння екологічної цінності земель, механізмів підтримання їх стійкості та ролі нормативних інструментів у регулюванні антропогенного впливу. Теоретична база, що сформована на поєднанні екосистемного підходу, правових принципів і методологічних засад оцінювання екологічних функцій територій, слугує фундаментом для подальшого розвитку методичних положень та практичних інструментів природоохоронного землекористування.

2. Методичні засади оцінювання природоохоронного землекористування

Методичні засади оцінювання природоохоронного землекористування формують наукову основу для визначення екологічного стану земель, рівня їх стійкості та відповідності функціональних параметрів нормативним вимогам. Вони поєднують ландшафтно-екологічний аналіз, екосистемний підхід, методи оцінювання екосистемних послуг, нормативні процедури, а також інструменти просторової аналітики та моніторингу. Наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів переконливо доводять, що без інтеграції цих складових неможливо сформувати всебічне уявлення про взаємозв'язок природних властивостей територій, антропогенних впливів і змін у стані земельного фонду⁹.

У центрі методичного підходу знаходиться оцінювання екологічної стійкості земель – здатності екосистем підтримувати рівновагу та функціонування за умов зовнішнього навантаження. Стійкість є інтегральною характеристикою, яка визначається фізико-географічними умовами, структурою ландшафтів, властивостями ґрунтів, гідрологічним режимом, природною рослинністю та рівнем антропогенних трансформацій. Методичне вивчення стійкості вимагає використання ключових індикаторів, що здатні реагувати на зміни навантаження: порушення водного режиму, деградація ґрунтового покриву, зниження біорізноманіття, ерозійні процеси, ущільнення ґрунтів, забруднення, зміна структури рослинності та інші процеси, властиві порушеним екосистемам¹⁰.

Важливою частиною методології є аналіз порогових значень антропогенного навантаження. У наукових дослідженнях відзначається, що взаємозв'язок між навантаженням і якістю екосистем має нелінійний характер.

⁸ Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування / А. М. Третяк та ін. *Agrosvit*. 2023. № 21. С. 15–24. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.21.15> (дата звернення: 08.11.2025)

⁹ Про затвердження Порядку нормативної грошової оцінки земель несільсько-господарського призначення (крім земель населених пунктів): Наказ М-ва аграр. політики та продовольства України від 22.08.2013 № 508: станом на 6 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1573-13#Text> (дата звернення: 07.11.2025)

¹⁰ Довідник показників нормативної грошової оцінки земель населених пунктів – Набори даних – Портал відкритих даних. Головна сторінка – *Data.gov.ua*. URL: <https://data.gov.ua/dataset/e306e6a5-eb59-4bc7-aa3e-fb8f12dd7599> (дата звернення: 10.11.2025)

Це чітко відображено у рисунку 1, який містить три характерні зони реагування екосистем: зону стабільності, зону прогресуючої деградації та зону незворотних змін.

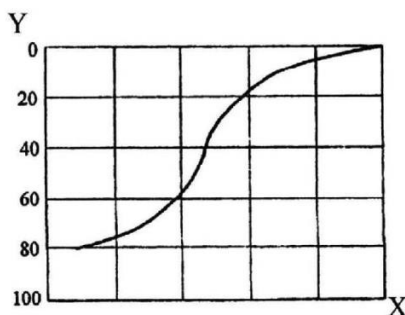

Рис. 1. Логістична форма залежності між якістю екосистеми (Y в %) та навантаженням на неї (X в ум. од.)

На початковій ділянці крива відносно стабільна—екосистема амортизує вплив, зберігаючи свої функції. У середній частині кривої відбувається різке зниження показників якості, що вказує на втрату адаптивних можливостей. У фінальній частині крива наближається до мінімальних значень, що означає незворотні втрати природного потенціалу. Така модель є методично важливою, оскільки дозволяє визначати екологічні межі допустимого навантаження й виявляти порогові зони ризику, що потребують обмеження або заборони певних видів діяльності¹¹.

Оцінювання природоохоронного землекористування неможливе без системи екологічного нормування—встановлення допустимих параметрів використання природних ресурсів. Нормативний компонент є фундаментом методичного забезпечення, визначаючи чіткі граничні значення для основних екологічних показників: вмісту токсичних речовин у ґрунтах, рівня їх родючості, ступеня ерозійної загрози, щільності забудови, рівня рекреаційного навантаження, інтенсивності агровиробничого використання та ін. Структура цієї системи презентована на рисунку .

¹¹ Третяк А.М., Третяк В.М., Колганова І.Г., Прядка Т.М., Капінос Н.О., Лобушко Ю.В. Стандартизація та нормування у землеустрої: навч. посіб. III-є доповнене видання. Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2023. 284 с.

Рис. 2. Логічно-змістовна схема системи земельно-екологічних нормативів у галузі землекористування

(Розроблено авторами)

На верхньому рівні розміщені загальні нормативи екологічної безпеки й вимоги до стану довкілля; на наступних рівнях – спеціальні нормативи, що стосуються ґрунтів, водного режиму, стійкості ландшафтів; на базовому рівні – локальні регламенти, які регулюють використання конкретних земельних ділянок. Такий ієрархічний підхід дозволяє узгоджувати державні, регіональні та місцеві вимоги, забезпечуючи методичну цілісність системи оцінювання природоохоронних параметрів землекористування¹².

У методиці оцінювання важливе місце посідає аналіз та вартісна оцінка екосистемних послуг. Екосистемні послуги охоплюють широкий спектр функцій: регулювання водного балансу, очищення повітря та води, депонування вуглецю, підтримання біорізноманіття, рекреаційні властивості та інші види екологічної користі. Їх розрахунок є необхідним для економічного обґрунтування природоохоронних рішень та визначення втрат від деградації земель. Методична структура цього процесу узагальнена у, де представлено взаємозв'язок між видами екосистемних послуг, методами їх оцінювання та інтегральними результатами.

¹² Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування / А. М. Третяк та ін. *Agrosvit*. 2023. № 21. С. 15–24. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.21.15> (дата звернення: 08.11.2025)

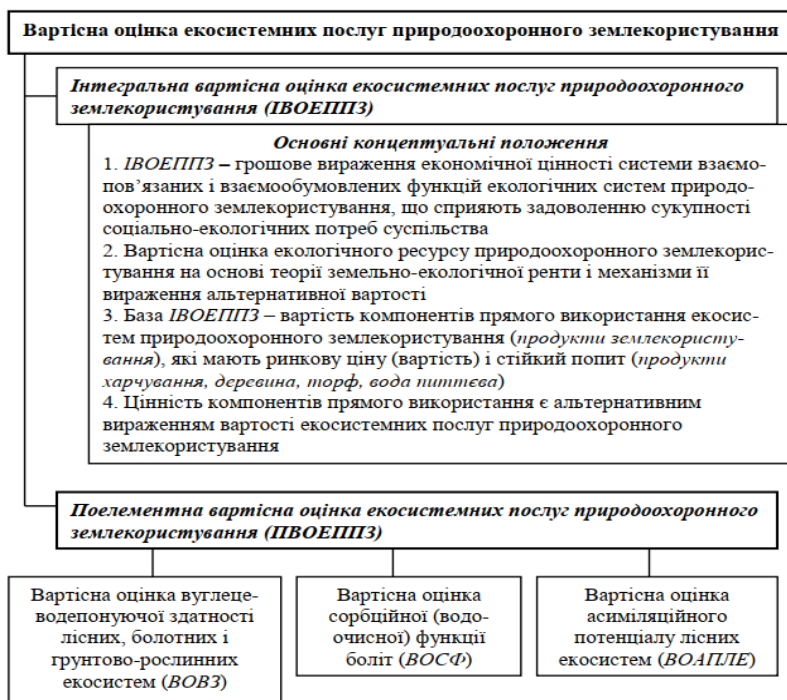

Рис.3. Логічно-змістовна схема вартісної оцінки екосистемних послуг природоохоронного землекористування

(Розроблено авторами)

Рисунок відображає три послідовні блоки-виявлення екосистемних функцій, їх економічна інтерпретація (за ринковими, тінювими або альтернативними методами) та інтегральна оцінка, яка може бути представлена у вигляді грошової вартості або індикатора екологічного ефекту. Застосування таких схем у методичній практиці дозволяє узгоджувати екологічні й економічні аспекти оцінювання, що особливо важливо для формування стратегій природоохоронного управління¹³.

Ключовим напрямом методичного забезпечення є застосування індикаторного аналізу, який дозволяє кількісно оцінити стан земель за групами показників. До найбільш поширених індикаторів належать: рівень ерозійної небезпеки, індекси рослинності (NDVI та інші), показники забруднення важкими металами, структура ландшафтних комплексів, ступінь меліоративних змін, показники деградованості (ущільнення, засолення, дегуміфікація). Індикаторний

¹³ Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок : Постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2021 № 1147 : станом на 1 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021-p#Text> (дата звернення: 10.11.2025)

підхід забезпечує можливість просторової порівняльної оцінки та моніторингу змін стану земель у часі.

У сучасній методології важливе місце займає використання геоінформаційних технологій як інструменту інтеграції просторових даних. ГІС дозволяють поєднувати дані ґрунтових обстежень, матеріали дистанційного зондування Землі, карти рельєфу, показники забруднення, структуру угідь, інформацію про землекористувачів та правовий режим земель. На основі цих даних створюються тематичні карти екологічного стану території, визначаються зони ризику, локалізуються осередки деградаційних процесів, моделюються сценарії зміни стану земель. Просторове моделювання є одним із найефективніших методів, оскільки дозволяє досліджувати складні природно-територіальні зв'язки та прогнозувати наслідки управлінських рішень.

Методичні засади оцінювання природоохоронного землекористування включають також інтегральні підходи, які дозволяють узагальнювати велику кількість параметрів у єдиний комплексний показник. Це можуть бути бально-рейтингові моделі, індексні оцінки, методи багатокритеріального аналізу та експертного оцінювання. Такі підходи широко застосовуються для визначення рівня екологічної безпеки територій, формування оптимізаційних моделей та розроблення рекомендацій щодо природоохоронного зонування.

Комплексність методичних засад виявляється у поєднанні природних характеристик територій, нормативних вимог, екологічних функцій і результатів моніторингу. На їх основі формується цілісне бачення природоохоронного потенціалу земель і ступеня їх відповідності потребам сталого розвитку. Застосування зазначених методик сприяє прийняттю науково обґрунтованих рішень у сфері охорони земель, просторового планування та екологічної безпеки.

3. Практичні аспекти формування природоохоронного землекористування

Практичні аспекти формування природоохоронного землекористування ґрунтуються на поєднанні нормативно-правових вимог, ландшафтно-екологічних характеристик територій, результатів оцінювання екосистемних функцій, а також інструментів моніторингу й регулювання антропогенного навантаження. На відміну від теоретичних і методичних основ, практична реалізація природоохоронного землекористування передбачає впровадження конкретних управлінських, організаційних та технологічних рішень, спрямованих на збереження природного потенціалу земель і запобігання деградації природних екосистем¹⁴.

Одним із ключових елементів практичного забезпечення є визначення просторової структури територій з урахуванням їх екологічної ролі та потенціалу. Розподіл земель за функціональними зонами, включаючи природоохоронні, рекреаційні, лісові, агровиробничі, прибережно-захисні та водоохоронні ділянки, формує основу для встановлення диференційованих режимів використання. Для екологічно вразливих територій застосовуються обмежувальні заходи, що включають зниження інтенсивності використання, заборону окремих видів

¹⁴ Ляшинський, В. Б. Еколого-економічні засади формування альтернативного землекористування в Україні. Дис... докт. філос. наук. Київ, 2023. 265 с.

діяльності, установлення охоронних зон чи проведення рекультиваційних робіт. Просторова організація природоохоронного землекористування повинна відповідати природним властивостям ландшафтів, що визначає необхідність врахування зонального та азонального розподілу екологічних функцій¹⁵.

У практиці землекористування важливе значення має забезпечення екологічної стабільності територій. Це передбачає дотримання структури земельного фонду, яка гарантує здатність екосистем підтримувати стійкість до зовнішніх впливів. Зокрема, ключовими стабілізуючими елементами є лісові масиви, заплавні території, природні водно-болотні угіддя, лучно-степові ділянки, захисні лісосмуги та природні коридори міграції видів. Практичне формування таких елементів сприяє зменшенню ерозійної небезпеки, збереженню біорізноманіття, відновленню гідрологічного режиму та покращенню мікрокліматичних умов, що є базовими складовими стійкого землекористування. Важливим завданням є підтримання оптимального співвідношення угідь, зокрема 60–65% ріллі, 20–25% природних кормових угідь і не менше 15% екологічно стабільних площ (лісових, водно-болотних, лісосмуг), що забезпечує мінімізацію ризику деградаційних процесів¹⁶.

Особливу увагу займає практичне впровадження норм екологічної безпеки. Згідно з нормативами, визначеними у системі земельно-екологічного нормування, регулювання використання земель охоплює вимоги до якості ґрунтів, рівня забруднення, ерозійної небезпеки, структури угідь, щільності забудови та санітарно-захисних зон. Реалізація таких норм на практиці передбачає проведення регулярного контролю за станом ґрунтового покриття, виконання заходів із запобігання дегуміфікації та ущільненню, забезпечення технологічних регламентів агровиробництва, дотримання екологічних обмежень при плануванні забудови та інфраструктурних об'єктів. Практичне значення системи екологічного нормування полягає у тому, що вона трансформує наукові положення у конкретні процедури управління територіями¹⁷.

Важливою складовою є застосування ГІС-технологій для підтримки прийняття рішень. У практиці природоохоронного землекористування ГІС використовується для картографування деградованих територій, створення карт ерозійної небезпеки, визначення зон забруднення, аналізу гідрологічних мереж, моделювання напрямів стоку, контролю за зміною рослинного покриття та ідентифікації екологічно важливих елементів ландшафту. Дані супутникового моніторингу, включаючи NDVI, NDWI, показники температури поверхні ґрунту чи вологості, дають змогу оперативного реагувати на зміни стану земель і оцінювати ефективність впроваджених природоохоронних заходів. Практичне значення ГІС полягає не лише у візуалізації даних, а й у можливості здійснювати моделювання сценаріїв змін у землекористуванні та стані екосистем.

¹⁵ Третяк А. М., Третяк В. М., Третяк Н. А. Місія землевпорядкування щодо розвитку екосистемних послуг в Україні. *Agrosvit*. 2024. № 8. С. 4–14. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.8.4> (дата звернення: 12.11.2025)

¹⁶ Третяк А.М., Третяк В.М., Трофименко П.І., Трофименко Н.В. Земельні ресурси та їх використання: навч. пос. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 303 с.

¹⁷ Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування / А. М. Третяк та ін. *Agrosvit*. 2023. № 21. С. 15–24. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.21.15> (дата звернення: 08.11.2025)

З огляду на зростання антропогенних ризиків, практичне природоохоронне землекористування неможливе без системи екологічного моніторингу. Моніторинг передбачає комплексне спостереження за станом ґрунтового покриву, водних ресурсів, атмосферного повітря, біорізноманіття, ландшафтно́ї структури, рівнем забруднення та індикаторами деградації ґрунтів. Регулярність контролю дає змогу своєчасно виявляти негативні тенденції, прогнозувати їх наслідки та обґрунтовувати управлінські заходи. Практичні рішення на основі моніторингу включають впровадження ґрунтозахисних технологій, відновлення меліоративних систем, обмеження або зміни режиму використання певних ділянок, проведення рекультивації та озеленення порушених територій¹⁸.

Важливою частиною практичної реалізації природоохоронного землекористування є інтеграція економічних механізмів, що стимулюють раціональне використання земель. Практика багатьох країн демонструє ефективність інструментів екологічного оподаткування, платежів за забруднення, фінансових компенсацій за впровадження природоохоронних заходів, екосистемних платежів, механізмів «забруднювач платить» та ринків екосистемних послуг. Вартісна оцінка екосистемних функцій, розглянута у методичній частині, у практичному вимірі дозволяє порівнювати економічний ефект від збереження земель із можливими втратами від їх деградації, що створює основу для прийняття обґрунтованих управлінських рішень¹⁹.

Застосування практичних механізмів природоохоронного землекористування забезпечує збереження природного потенціалу територій, стабільність екосистемних функцій та зменшення антропогенного тиску на довкілля. Комплексність таких заходів, що базуються на оцінюванні екологічного стану, нормативно-правових вимогах, просторовому аналізі та економічному обґрунтуванні, визначає ефективність системи управління земельними ресурсами та її потенціал у контексті сталого розвитку.

4. Екологічні нормативи, допустимі навантаження й показники стійкості

Екологічні нормативи, допустимі навантаження та показники стійкості земель становлять інтегровану систему регулювання природоохоронного землекористування, що забезпечує узгодження господарської діяльності з природною здатністю екосистем до саморегуляції. У сучасних умовах зростання антропогенних ризиків поняття нормативів і стійкості набуває не лише науково-методичного, а й прикладного управлінського значення: вони визначають межі допустимого впливу на ґрунтові, водні та ландшафтні

¹⁸ Robert Costanza, Rudolph de Groot, Paul Sutton, Sander van der Ploeg, Charolyn J. Anderson, Ida Kubishevsk, Steven Farber, R. Kerry Turner. Changes in the global value of ecosystem services. *Global Environmental Change*. 2014. № 26, P. 152–158. URL: <https://www.sciencedirect.com/getaccess/pii/S0959378014000685/purchase> (дата звернення: 12.11.2025)

¹⁹ Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок : Постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2021 № 1147 : станом на 1 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021-п#Text> (дата звернення: 10.11.2025)

компоненти, забезпечують збереження екологічної рівноваги та попередження деградації територій²⁰.

Екологічні нормативи формуються як система кількісних та якісних показників, що регламентують стан природного середовища та вимоги до його використання. До основних груп нормативів належать: гранично допустимі концентрації забруднювальних речовин; нормативи якості ґрунтів (вміст гумусу, структурність, щільність, кислотність); нормативи ерозійної небезпеки; показники допустимого агровиробничого навантаження; норми екологічної рівноваги ландшафтів; параметри водоохоронних зон і прибережних смуг. Нормативи визначаються з урахуванням природно-ландшафтних умов, кліматичних характеристик, морфології території й соціально-економічного використання земель. Особливо важливим є встановлення жорсткіших нормативів для територій, що характеризуються підвищеною екологічною вразливістю – схилових земель, заплав, територій під активним агровиробництвом, зон урбанізованої інфраструктури та земель з ознаками вторинної деградації²¹.

Логіка взаємодії «екосистема – навантаження» визначає основу для встановлення допустимих навантажень. Екосистеми мають природну здатність амортизувати зовнішні впливи, однак ця здатність не є безмежною. У низці досліджень показано, що залежність між інтенсивністю навантаження та якістю екосистеми є нелінійною та може бути описана логістичною функцією, яка дозволяє виділити зони стабільності, нестійкої динаміки та критичних незворотних змін²².

Перевищення допустимого навантаження спричиняє розвиток деградаційних процесів: ерозію, дегуміфікацію, порушення структури профілю, зниження водоутримувальної здатності ґрунтів, засолення, забруднення та втрату біорізноманіття. У різних ландшафтних зонах допустиме навантаження є різним, що підкреслює необхідність просторово диференційованого підходу до регулювання землекористування²³.

Система екологічних нормативів формує основу для практичного забезпечення екологічної стійкості територій. Нормативи виконують функції природоохоронних обмежень, встановлюють режимні вимоги та визначають параметри, за межами яких використання земель є екологічно небезпечним. Їх структуру можна подати у вигляді логічної моделі, що включає загальні, спеціальні та локальні нормативи, інтегровані у єдину систему регулювання стану довкілля.

Показники стійкості відіграють ключову роль у визначенні екологічного стану земель та формуванні рішень щодо їх використання. До основних груп таких показників належать: біотичні індикатори (рівень природної рослинності,

²⁰ Гродзинський Д. М. Основи ландшафтної екології: підручник. Київ : Либідь. 1993. 224 с.

²¹ Купінець, Л. Є., Жавнерчик, О. В. Екологічна безпека аграрного землекористування: теорія і механізми забезпечення. Одеса : ІПРЕД НАНУ, 2016. 316 с.

²² Третяк А.М., Третяк В.М., Колганова І.Г., Прядка Т.М., Капінос Н.О., Лобуцько Ю.В. Стандартизація та нормування у землеустрої: навч. посіб. III-є доповнене видання. Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2023. 284 с.

²³ Третяк А.М., Третяк Р.А., Шквир М.І. Методичні рекомендації оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогоспо дарського землекористування. Київ, 2001. 15 с.

індекси біорізноманіття), ґрунтові параметри (вміст гумусу, кислотність, щільність, гранулометричний склад), гідрологічні показники (глибина ґрунтових вод, стабільність стоку), ландшафтно-морфологічні характеристики (схиллові процеси, фрагментація, ступінь антропогенної трансформації), а також індикатори, отримані з даних дистанційного зондування (NDVI, NDWI, індекси деградації)²⁴.

Показники стійкості дозволяють не лише оцінити поточний стан земель, але й визначити потенціал до відновлення та схильність до деградації. Вони також слугують основою для екологічного моніторингу, оскільки забезпечують можливість простежити довгострокові тенденції змін у стані ландшафтів та ідентифікувати ділянки з ризиками порушення екологічної рівноваги. Саме узгодження між нормативами, пороговими навантаженнями та індикаторами стійкості створює основу для екологічно збалансованого планування територій та формування ефективної системи природоохоронного землекористування.

Комплексне поєднання екологічних нормативів, допустимих навантажень і показників стійкості створює науково обґрунтовану модель управління земельними ресурсами, що дозволяє мінімізувати ризики деградації, забезпечити відновлення природних екосистем і підтримувати їх рівновагу в довгостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного теоретичного, методичного та практичного аналізу проблематики природоохоронного землекористування сформовано цілісне наукове бачення його сутності, структури та ключових інструментів забезпечення екологічної стійкості територій. Дослідження підтвердило, що природоохоронне землекористування є інтегральною системою, у якій взаємодіють правові, екологічні, економічні та управлінські елементи. Її ефективність визначається здатністю поєднувати природну потенційну продуктивність земель із вимогами охорони довкілля та раціонального ресурсокористування.

Теоретичний аналіз дозволив встановити, що екосистемний підхід виступає основою сучасного розуміння природоохоронного землекористування. Він забезпечує переорієнтацію з утилітарного використання земель на збереження їх екологічних функцій – водорегулюючої, ґрунтозахисної, біотично-стабілізуючої, ландшафтотворчої. Важливою складовою є також визнання вартості екосистемних послуг, що забезпечує інтеграцію екологічних пріоритетів у просторове планування та управління.

Методичний блок роботи показав, що оцінювання природоохоронного землекористування потребує застосування багатofакторного підходу, який охоплює індикаторні, нормативні, картографічні, економічні та просторово-аналітичні методи. Використання геоінформаційних технологій та даних дистанційного зондування Землі значно підвищує точність і оперативність визначення екологічного стану територій, дозволяє ідентифікувати зони ризику та прогнозувати можливі деградаційні процеси.

²⁴ Надточій П. П., Мислива Т. М., Вольвач Ф. В. Екологія ґрунту: монографія. Житомир : ПП «Рута», 2010. 473 с.

Практична частина підтвердила, що формування екологічно збалансованої структури землекористування неможливе без просторового зонування територій, визначення екологічно стабільних елементів ландшафтів, впровадження ґрунтозахисних технологій, регулювання агровиробничих навантажень та забезпечення належного контролю за станом природних ресурсів. Особливе значення набуває система екологічного моніторингу, що дозволяє своєчасно виявляти негативні тенденції та коригувати управлінські рішення.

Завершальний аналітичний розділ довів, що екологічні нормативи, пороги навантаження та показники стійкості є ключовими регуляторами природоохоронного землекористування. Вони забезпечують можливість визначати межі допустимого впливу на природні системи, а також формувати ефективну систему обмежень та природоохоронних заходів. Логістичні моделі реагування екосистем на навантаження демонструють важливість порогових значень, перевищення яких призводить до незворотних змін, що вимагає особливо обережного й науково обґрунтованого підходу до управління територіями.

Узагальнено, природоохоронне землекористування повинно розглядатися як комплексна екологічно-економічна модель, спрямована на забезпечення довгострокової стійкості природного середовища та сталого розвитку територій. Ефективне поєднання теоретичних положень, методичних інструментів і практичних заходів створює надійне підґрунтя для формування збалансованої політики охорони земель та підвищення екологічної безпеки країни.

АНОТАЦІЯ

В дослідженні представлено системне дослідження теоретичних, методичних і практичних засад природоохоронного землекористування в умовах зростання антропогенних навантажень та екологічних ризиків. Розкрито ключові положення екосистемного підходу, що визначає землю як базовий елемент підтримання природних процесів і формування екологічних функцій територій. Особливу увагу приділено правовим основам охорони земель та ролі екологічного нормування у встановленні меж допустимого впливу на природні системи. У методичній частині обґрунтовано застосування індикаторних, картографічних, нормативних і геоінформаційних методів оцінювання стану земель та визначення рівня їх стійкості. Показано значення логістичних моделей та порогових навантажень для прогнозування деградаційних процесів і виявлення критичних зон ризику. Практичні результати дослідження охоплюють формування просторової структури землекористування, визначення екологічно стабільних елементів ландшафтів та впровадження ґрунтозахисних заходів. Наголошено на ролі ГІС-технологій та дистанційного зондування у моніторингу земель, моделюванні сценаріїв їх зміни та підтримці управлінських рішень. Окремий акцент зроблено на використанні екологічних нормативів, показників стійкості та допустимих навантажень як основи практичного регулювання землекористування. Доведено, що комплексне поєднання екологічних, економічних і правових підходів є необхідною умовою формування збалансованої політики охорони земель. Матеріали монографії можуть бути використані в науковій, освітній та професійній діяльності фахівців із геодезії, землеустрою, екології та просторового планування.

Література

1. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
2. Третяк А.М. Земельний капітал: теоретико методологічні основи формування та функціонування: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2011. 520 с.
3. Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування / А. М. Третяк та ін. *Agrosvit*. 2023. № 21. С. 15–24. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.21.15> (дата звернення: 08.11.2025).
4. Про затвердження Порядку нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів) : Наказ М-ва аграр. політики та продовольства України від 22.08.2013 № 508 : станом на 6 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1573-13#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
5. Довідник показників нормативної грошової оцінки земель населених пунктів – Набори даних – Портал відкритих даних. *Головна сторінка – Data.gov.ua*. URL: <https://data.gov.ua/dataset/e306e6a5-eb59-4bc7-aa3e-fb8f12dd7599> (дата звернення: 10.11.2025).
6. Третяк А.М., Третяк В.М., Колганова І.Г., Прядка Т.М., Капінос Н.О., Лобунько Ю.В. Стандартизація та нормування у землеустрої: навч. посіб. III-є доповнене видання. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2023. 284 с.
7. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок : Постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2021 № 1147 : станом на 1 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021-п#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
8. Ляшинський, В. Б. Еколого-економічні засади формування альтернативного землекористування в Україні. Дис... докт. філос. наук. Київ, 2023. 265 с.
9. Третяк А. М., Третяк В. М., Третяк Н. А. Місія землевпорядкування щодо розвитку екосистемних послуг в Україні. *Agrosvit*. 2024. № 8. С. 4–14. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.8.4> (дата звернення: 12.11.2025).
10. Третяк А.М., Третяк В.М., Трофименко П.І., Трофименко Н.В. Земельні ресурси та їх використання: навч. пос. Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 303 с.
11. Robert Costanza, Rudolph de Groot, Paul Sutton, Sander van der Ploeg, Charolyn J. Anderson, Ida Kubishevskaya, Steven Farber, R. Kerry Turner. Changes in the global value of ecosystem services. *Global Environmental Change*. 2014. № 26, Р. 152–158. URL: <https://www.sciencedirect.com/getaccess/pii/S0959378014000685/purchase> (дата звернення: 12.11.2025)
12. Третяк, А. М., Прядка, Т. М. Методика територіальної оцінки ефективності розвитку земельного устрою сільських територій. *Agrosvit*, 2024, № 5, С. 4–13. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.5.4> (дата звернення: 14.11.2025).
13. Гродзинський Д. М. Основи ландшафтної екології: підручник. Київ : Либідь. 1993. 224 с

14. Купінець, Л. Є., Жавнерчик, О. В. Екологічна безпека аграрного землекористування: теорія і механізми забезпечення. Одеса : ІПРЕЕД НАНУ, 2016. 316 с.

15. Надточій П. П., Мислива Т. М., Вольвач Ф. В. Екологія ґрунту : монографія. Житомир: ПП «Рута», 2010. 473 с.

Information about the authors:

Kapinos Nataliia Oleksandrivna,

PhD in Economics, Associate Professor,
Head of the Department of Geodesy and Land Management,
Sumy National Agrarian University,
60, Herasym Kondratiev Street, Sumy, 40000

Priadka Tetiana Mykolayivna,

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor
Professor of the Department of Geodesy and Land Management
Sumy National Agrarian University,
60, Herasym Kondratiev Street, Sumy, 40000

Sema Alyona Mykolaivna,

Acting Director,
Sumy Regional Center of the State Institution
“Institute for Soil Protection of Ukraine”
2, Zelena Street, Sad, Sumy Region, 42343

NOTES

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Avotu iela 8 k-1 – 25, Rīga, LV-1011
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 24. marts
Tirāža 150 eks.